

ВОЛОДИМИР КОСИК

УКРАЇНА І НІМЕЧЧИНА

У ДРУГІЙ

СВІТОВІЙ ВІЙНІ

WOLODYMYR KOSYK

**L'ALLEMAGNE
national-socialiste
et
L'UKRAINE**

**Publications de l'Est Européen
Paris 1986**

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ
УКРАЇНОЗНАВЧА БІБЛІОТЕКА НТШ. ЧИСЛО 3

ВОЛОДИМИР КОСИК

**УКРАЇНА І НІМЕЧЧИНА
У ДРУГІЙ
СВІТОВІЙ ВІЙНІ**

Париж—Нью-Йорк—Львів
1993

УДК 94(477)

Редактор
львівського видання
Олег РОМАНІВ

Надруковано за ухвалою Видавничої ради
Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові

Переклад із французької
Романа **ОСАДЧУКА**

К 0503020902-002 Без оголошення
93

ISBN 5-7707-4052-3

- © Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993.
- © Романів О., передмова до львівського видання

ПАНОРАМНА, ДОКУМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗМАГУ І ТРАГЕДІЇ

Друга світова війна, бачена в контексті українських проблем та інтересів, належить до найбільш сфальсифікованих періодів нашої найновішої історії. Еверести псевдонаукових праць про так зване «визволення» і возз'єднання в Українській радянській державі та Велику Вітчизняну війну дають спотворену — інколи «з точністю до навпаки» — картину подій, явищ, особливо стосовно участі в них українського національного фактора. Якщо ж мова йде безпосередньо про німецько-радянську війну, яка заповнила одну з найтрагічніших смуг мартирологу українського народу, то, як відомо, її навіть у радянській історіографії з ходом десятиліть та еволюції більшовицької системи не один раз переписували. Можна сказати, ще й сьогодні, після розпаду імперії, немає правдивої, хоч би російської версії цієї страхітливої, катастрофічної за своїми наслідками війни.

Деформація процесів та явищ, ролі в них окремих особистостей набула найбільших розмірів при представленні в цей драматичний період українських національних сил та рухів, їхнього змагу до визволення України та побудови власного державницького життя. Для їх дискредитації за післявоєнні десятиліття написано гори псевдонаукових, а найчастіше лайливих публіцистичних праць. Вони часто виповнені чутками і просто вигадками авторів у контексті сформованих стереотипів, які ніколи не були задокументовані і за них ніхто не відповідав перед суспільством чи навіть науковою совістю. У той же час вони давали ґрунт для написання дисертацій чи просто монографій, що створювали базу для забезпечення кар'єри авторів чи то по лінії науковій, чи по лінії спецслужб, які часто були між собою тісно пов'язані фактором так званої ідеологічної роботи.

Майбутній дослідник, очевидно, матиме великі труднощі у використанні подібних праць, що, як звичайно, не стосуються наукової історіографії, а скоріше відділів агітації та пропаганди обкомів компартії, адже відомо, що окремі суспільствознавчі інститути академії наук та кафедри вузів створювали теоретичне ядро цих відділів чи навіть ідеологічного сектора ЦК цієї партії. Для прикладу назвемо декілька проблем чи версій, що їх науковці, помимо центрального питання «українсько-російської дружби», опрацьовували в таких «дослідженнях», зокрема в західно-українському контексті: про вирішальну роль КПЗУ (до речі, ліквідованої Сталіним організаційно та фізично) як суспільного фактора в довоєнній Галичині; про антинародну, злочинну роль «Святоюрської гори» та всієї Греко-Католицької Церкви; про участь українських націоналістів у вбивстві львівських професорів; про обставини смерті М. Кузнецова та Я. Галана; нарешті гори «праць» про українсько-німецьке співробіт-

ництво, для якого вершиною наукового назівництва був безглуздий термін «українсько-німецькі націоналісти». Безсумнівно, у значно кращій ситуації український читач у діаспорі, де появилoся багато документальних праць та спогадів безпосередніх учасників подій як до, так і в час Другої світової війни. Проте з наукового погляду, який повинен базуватися на документальних даних, період Другої світової війни українські дослідники за кордоном теж недостатньо опрацювали.

І ось перед українським читачем ґрунтовна праця проф. Володимира Косика, в якій на багатому джерельному матеріалі розкрита велика драма українців, що розігравалася у період Другої світової війни. Йдеться про оригінальний погляд на нашу історію через призму архівів Третього райху. Протягом багатьох років автор досліджував відображення українського життя у німецькій, як звичайно, секретній документації, де з характерною німецькою педантичністю та скрупульозністю зафіксовані судження багатьох гітлерівських учасників сумнозвісного «Drang nach Osten» про події та громадсько-політичні сили України, справжнє часто цинічне ставлення лідерів Німецького райху до українства. Такий аналіз створює унікальну можливість для оцінки суті та ходу історичних процесів напередодні й у час Другої світової війни, висвітлення реального, незакамуфльованого ставлення фашистського режиму до окремих національних сил чи груп та взаємодії з ними, механізмів німецького управління й анатомії окупаційного режиму в Україні.

Отже, у кінцевому підсумку завдяки доступній, талановитій манері подання матеріалу створена цінна праця «Україна і Німеччина у Другій світовій війні», яка об'єктивно розкриває суть українсько-німецьких взаємин та протистояння протягом 30—40 років нашого століття. Книжка мала значний успіх у Франції, де видана французькою мовою. Враховуючи безсумнівну доцільність ознайомлення з цією роботою українських дослідників та й усіх читачів, зацікавлених у правдивій українській історії, книжку В. Косика видає Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові українською мовою.

З огляду на обмежений розмір вступної статті зупинимося лише на деяких із багатьох порушених у книжці питань, до яких особливо хочеться привернути увагу читача. На нашу думку, значну цінність становлять уже перші вступні розділи монографії, в яких зроблено глибокий аналіз передвоєнної політичної ситуації в Європі у взаємозв'язку з проблемами України, що була одним із головних стимулів імперського протиборства в Європі. Особлива увага приділена суспільно-політичним процесам у Західній Україні — тодішньому форпості національно-визвольної боротьби в міжвоєнний період. Автор переконливо показує, що в умовах повного ігнорування міжнародних угод про права національних меншин та ескалації польських репресій, незважаючи на діяльність легальних політичних партій, домінуючою силою національно-визвольного руху стали структури УВО й ОУН. Логіка політичної боротьби проти двох смертельних ворогів українського народу та його державності — Росії та Поль-

щі — мимоволі вказувала на доцільність зближення з німцями в їх намаганнях до перегляду кордонів у Європі. Водночас наведені у книжці матеріали одиозно підтверджують, що УВО й ОУН у передвоєнний час провадили незалежну, часто антинімецьку політику, зумовлену засадами української державності, а також ігноруванням німцями українських інтересів, що знайшло вияв у багатьох політичних подіях того часу. Серед них треба назвати, зокрема, видачу Німеччиною польській владі учасників замаху на міністра Б. Перацького, нехтування інтересами Карпатської України, а також пакт Молотова-Ріббентропа, що призвів до більшовицької анексії Західної України.

Переконливими також є міркування автора, що головним імпульсом до радянсько-німецького зближення у 1939 р. стала санкція гітлерівських правителів на ліквідацію 1938 р. Карпатської України — небезпечного для них зародка української державності. Сталін із задоволенням сприйняв остаточну німецьку позицію щодо цього питання і вже на початку 1939 р. почав змагати до союзу з Гітлером, побудованого на партнерстві двох світових хижаків. Саме це відкрило шлях до Другої світової війни на підставі пакту Молотова-Ріббентропа в серпні 1939 р.

Після початку Другої світової війни сили національно-визвольного спрямування внаслідок розколу зосередилися у двох відламах Організації Українських Націоналістів: під керівництвом Бандери — ОУН-Б та Мельника — ОУН-М. Йдучи за розвитком тодішньої політичної ситуації, обидві названі організації свої надії на визволення України з більшовицької неволі пов'язували з німецько-радянською війною 1941 р. і відповідно готувалися відіграти роль основного державотворчого фактора.

У праці В. Косика добре розкриті перший етап війни, спроба відновлення у Львові української державності та конфлікт із гітлерівцями з цього приводу, поданий на основі німецьких свідчень того часу. Зокрема, наявні документи підтверджують відсутність будь-яких підстав пов'язувати розстріл польських учених у Львові з участю українських націоналістів, зокрема батальйону «Нахтігаль».

Учений, оперуючи документами, переконливо доводить, що ОУН-Б взаємодію з німцями розглядала лише як чинник розбудови державності. А оскільки вже на початку воєнних дій на українських землях така співпраця виявилася неможливою (внаслідок однозначно негативної позиції німецьких керівних кіл), початкова взаємодія перейшла у велике протистояння аж до широкої збройної боротьби. Це засвідчують численні німецькі документи, педантично підготовлені та збережені в архівах колишнього Третього райху.

Документи також фіксують еволюцію ставлення народу до нової окупаційної влади й ескалацію чинених нею жорстокостей та насильств. Населення України не зустрічало німців як визволителів, проте навіть у її східних областях відчувалася радість із приводу ліквідації кривавого більшовицького режиму. Найважливішим індикатором настроїв суспільства були мільйони полонених у перші місяці війни. Проте німці не зуміли

використати у своїх інтересах фактора національної і соціальної свободи народів СРСР. Із маніакальною одержимістю, розвиваючи ідею раси та нації панів, вони завдали тяжкого удару початковим сподіванням народів і спрямували їх на шлях антинімецької боротьби. У праці вченого на підставі ретельних німецьких підрахунків показана трагедія мільйонів військовополонених, яка згодом стала головною причиною підвищеної боєздатності Червоної армії.

Листування міністерства зовнішніх справ Третього райху, записи дискусій у Гітлера та його оточення проливають світло на мотивацію рішень щодо розчленування території України на три окупаційні утворення: Галичина відійшла до складу так званого генерального Губернаторства, Південь України був перетворений у румунську «Трансністрію», а решта основної території стала так зв. Райхскомісаріатом України. Тут у зв'язку із сучасними імперськими зазіханнями деяких румунсько-молдавських сил на українські етнічні території Буковини та Придністров'я не завадить нагадати окремі уроки Другої світової війни, чудово розкриті в монографії.

У той час, коли гітлерівська Німеччина розробляла свої плани колонізації України та Росії, Румунія заявила про своє «історичне право посідання Півдня України від Буковини до Одеси». Гітлер задовольнив апетити румунського союзника, який сформував на цій території новий край під назвою «Трансністрія» (що збігається з назвою сучасного російського «державного» новотвору на частині згаданих українських етнічних територій, котрий нарекли «Придністров'ям»). З лютою жорстокістю нова окупаційна румунська влада розпочала репресії супроти українців, заборонила всяке українське суспільне життя. Проявляючи «турботу» про устрій решти України, президент Антонеску просив німців обмежити її розміри, «не створювати великого слов'янського регіону на румунському кордоні». Своєю чергою румунський посол у Німеччині 21 липня 1941 р. передав прохання румунського уряду про те, щоб «майбутня Українська держава (якщо вона буде створена) не була надто велика, бо Україна з 40-мільйонним населенням чинитиме тиск на Румунію та інші європейські держави». Посол особливо просив гітлерівських верховод, щоб Галичину не приєднувати до України, а зробити її частиною Німеччини, і тоді можна було б мати «прямий зв'язок між Німеччиною і Румунією».

У контексті сучасних російських імперських планів щодо Півдня України дають підставу до історичних паралелей німецькі намагання колонізації цієї частини України. Згідно з гітлерівськими планами Крим мав бути відокремлений від України як історична німецька територія, на якій «нащадки готів жили ще до XVI ст.» З такою ж легкістю, як центральна влада більшовицької Росії перекроювала кордони етнічних земель союзних республік, у зв'язку з відторгненням від України Криму пропонувалося «компенсувати» розміри території Райхскомісаріату України за рахунок приєднання до нього Ростовської області та Поволжя.

Наскільки нам відомо, у книжці В. Косика на основі джерельних матеріалів уперше розкриті анатомія та механізми дії німецької окупаційної системи в Україні протягом 1941—44 рр. Це особливо стосується основної частини національної території, на базі якої було створено Райхскомісаріат Україна. На підставі документів, розмов, доповідних матеріалів показано систему окупаційного управління, починаючи від міністра східних територій А. Розенберга, райхскомісара Е. Коха та його заступника П. Даргеля. Окрім усієї специфіки у райхскомісаріаті вражає схожість окупаційних методів щодо України з методами їх сталінських попередників.

Широке використання радянської методології управління, зокрема, проявилось у таких напрямках:

- формування концентраційних таборів для ізоляції та знищення потенційних і активних ворогів системи;

- депортації працездатного населення як резерву робочої сили на будови та підприємства Німецького райху;

- подібно до періоду 1933 р. використання організованого голоду як інструменту етноциду в Україні;

- збереження колгоспів і державної промисловості для максимальної експлуатації населення, експропріації сільськогосподарської та промислової продукції;

- цілеспрямована політика формування адміністративних структур за територіальними, а не національними ознаками.

Як засвідчують архівні документи, методи організації церковного життя, цього важливого чинника впливу на широкі верстви населення, у райхскомісаріаті і в підбільшовицькій Україні надзвичайно подібні. Німецька адміністрація свідомо стимулювала розкол Української Православної Церкви на автокефальну та автономну (підпорядковану Московському патріархату). Тому, коли на соборі було прийнято рішення про об'єднання обох згаданих церков, воно викликало категоричний спротив заст. райхскомісара П. Даргеля. Ставилася вимога про беззастережний контроль кандидатур на єпископів, що нагадує розвинену дещо пізніше в СРСР систему контролю і навіть призначення кандидатів на вищий духовний сан по лінії КГБ.

Після заборони та репресивної протидії німецької влади самочинній організації у Галичині українського державного правління і власної адміністрації на місцях націоналістичний рух перейшов до підпільних дій. Мовою німецьких документів учений подає широку панораму цього руху в різних частинах української території, у тому числі на Волині та Сході України. Документальний показ цього руху на підставі німецьких повідомлень становить чи не основне ядро цієї цінної наукової праці. Тут чітко простежено співвідношення впливів обох суперницьких відламів ОУН. Справжнім відкриттям для десятиріччями дезінформованого читача можна вважати цю широку мережу організацій націоналістів у Східній Україні, зокрема в Києві, Дніпропетровську, Харкові, Миколаєві, Житомирі, Вінниці та інших містах, показаних на тлі репресивних

дій німецької окупаційної влади. Перед нами розкривається жертвний мартиролог сотень українських патріотів на Сході України, який більшовицька пропаганда однозначно заносила «в актив» радянського патріотизму, при цьому з документів бачимо, що тут йдеться не про якусь галицьку інтригу на Сході України, а про діяльність багатьох місцевих осередків національно-визвольного руху, що виникли у складних умовах нової окупації України.

Особливу цінність становить німецька хронографія збройних сутичок та боїв із частинами національного збройного опору, що оформилися в Українську Повстанську Армію (УПА). Німецькі документи та відповідний авторський аналіз вносять ясність в історію початків формування УПА, а також розкривають, зокрема, місце в контексті формування сил збройного опору Поліської Січі під проводом Тараса Бульби-Боровця. Важливими є німецькі оцінки масштабів національно-визвольних сил на Заході України, які підтверджують грандіозність цього народного феномену. За німецькими підрахунками формації УПА в 1944 р. налічували до 100 тис. вояків, тоді як кількість причетних людей, що могли бути покликані до зброї, оцінювалась у межах 400 тис.— 2 млн. осіб. Аналіз, проведений автором, а також перегляд німецьких документів, наведених в обширних додатках, засвідчує наслідки численних страт українських патріотів-націоналістів, екзекуцій проти них. Це однозначно заперечує тезу про колабораціонізм українських національних сил, який при аналізі історичних подій на нашій території став основним лейтмотивом більшовицьких, польських та інших чужинецьких брехливих інтерпретацій. Як фальшива пропагандистська антитеза цим трагічним історичним фактам у додатках до книжки В. Косика також наведені уривки з радянських газет та листівок того часу. Звертає на себе увагу участь у діях формувань УПА іноземних громадян, що волею долі в час воєнної хуртовини опинилися на українській землі, а також громадян єврейської національності — жителів України. Німецькі документи також дають реалістичні оцінки протистояння сил УПА та радянських партизанів. З них випливає, що радянські джерела перебільшують питому вагу діяльності червоних партизанів, а також, що підрозділи УПА мали до 1944 р. значний вплив на східних територіях України. Це документують німецькі повідомлення, в яких розмежовується сфера дій «національних та російських комуністичних банд».

За обставин, коли на західних теренах України співвідношення «лісових сил» було не на користь червоних партизанів, останні часто чинили провокації, які мали викликати репресії німецьких каральних органів проти українського національного підпілля. У зв'язку з цим питанням у книжці «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» звернено увагу на планово провокаційний характер діяльності супроти українських націоналістів «легендарного розвідника» М. Кузнецова. Останній після кожного зі своїх замахів залишав після себе «докази», які кидали підозру на українських націоналістів. Так, після його замаху на віце-губернатора

Галичини Отто Бауера у Львові німці розстріляли дві тисячі заручників та повісили кількасот українських політичних в'язнів. Аналогічні репресії відбулися у Рівному після замаху на П. Даргеля, коли Кузнецов підкинув документ попередньо вбитого його групою члена ОУН. Створена Кузнецовим у Рівному підпільна група знищила за радянськими джерелами 18 націоналістичних керівників. Ці та інші факти стали відомі з документів, що були в Кузнецова, який потрапив врешті-решт до рук УПА 2 березня і був розстріляний 9 березня 1944 р.

Особливо промовисті ті сторінки праці, в яких розкрито мотиви дій керівників гітлерівської Німеччини щодо України, передані на основі їхніх висловлювань і бесід у протокольних та щоденникових записах різних посадових осіб. Тут зустрічаємо насамперед висловлювання Гітлера, Гімлера, Коха, Розенберга та інших верховних фашистських бонз. Ці записи додають невідомі штрихи до характеристики їхньої сатанинської доктрини панівної германської раси, стратегічних та тактичних заходів в українському питанні, їхнє розуміння проблем Сходу Європи. Гітлер розглядав Україну не як етнічну чи національну одиницю, а лише як країну необмежених економічних можливостей в інтересах Німеччини (зокрема в одній зі своїх вечірніх бесід, зафіксованих його «літописцями», він говорив, що «в Європі не існує жодної країни, яка могла б бути настільки самовистарчальною»). Власне, виходячи з його початкових задумів, війна з СРСР — це й була війна за Україну. Вищі керівники німецької держави в розмовах та розпорядженнях показали себе повними невігласами в національних питаннях Східної Європи, а деякі їхні висловлювання чи навіть розпорядження могли би бути занесені до Книги анекдотів тисячолітнього Райху. Наприклад, розглядаючи формування дивізії «Галичина», Гімлер не міг второпати, чому галичани розмовляють українською мовою. Отримавши роз'яснення, він висловив «компромісну» думку: «Звичайно, я не каратиму галичан за те, що вони розмовляють по-українськи, але я не перестану вважати їх саме галичанами». Навіть у період повного краху Німецького райху, коли фронт підходив до його кордону і постало питання формування національних армій для протидії Сталіну, Гітлер розглядав слов'янську частину СРСР як єдиний російський простір. Саме тому, незважаючи на пропозиції окремих фахівців щодо формування української армії, Гімлер разом із Гітлером зосередили свою увагу на формуванні російської армії під командуванням генерала Власова.

Як видно з багатьох наведених у книжці дискусій, у керівництві гітлерівської Німеччини найбільш повне розуміння української проблеми було в міністра східних територій А. Розенберга. Проте його спроби певної національної лібералізації щодо українців наштовхувалися на протидію керівника Райхскомісаріату України Коха. У праці вченого дуже розлого змальовано зловісний силует цього жорстокого правителя України, якого в оточенні Гітлера з похвалою називали «другим Сталіним». Є дивовижним також, що Е. Кох, відповідальний за проведення нацистської політики

в Україні, не був покараний за свої дії, оскільки ні Москва, ні Київ ніколи не вимагали його видачі та суду за злочини, скоєні в Україні (у такому разі був би широко оприлюднений перелік його жорстоких акцій проти українського національно-визвольного підпілля).

Книжка В. Косика завершується балансом національних втрат України внаслідок зіткнення двох найбільших тоталітарних систем світу. Незважаючи на об'ємисті праці радянських істориків, у праці вперше зроблена порівняльна оцінка жертв України у Другій світовій війні на тлі втрат інших європейських країн. За час цієї жорстокої війни Україна втратила 8 мільйонів громадян (2,5 млн. військових та 5,5 мільйона цивільних осіб). Отже, за загальною чисельністю втрати України — найбільші у світі. Вони значно перевищують окремі втрати Польщі та Росії. А втрати Німеччини, яка розв'язала Другу світову війну, за усі її роки та на всіх фронтах на 1,5 млн. осіб менші від втрат України. Таким є жахливий підсумок кривавої бойни навколо території України, у час якої українські національні сили не могли мати вирішального значення, а населенню України була відведена роль реактивної сили в упряжці двох протидіючих чужинецьких імперій. Так закінчився другий (після 1933—37 рр.) акт великого українського геноциду. На черзі був третій акт сталінської розплати за змагання до незалежності, за фізичну присутність населення України на окупованих німцями територіях. Проте ці питання залишаються уже поза межами досліджень автора книжки.

Поданий у праці фактологічний матеріал — це безсумнівне алібі українського національно-визвольного руху в період Другої світової війни, яке базується не лише на німецьких матеріалах, а й на численних програмних документах ОУН, насамперед його бандерівського крила. Як засвідчують наведені джерела, воно було найбільш потужним у національно-визвольному русі того часу й обумовлювало активні дії збройного підпілля та його головного чинника — Української Повстанської Армії.

Заслуговує на увагу аналіз численних програмних документів ОУН-Б, поданих у монографії, з погляду цілей руху наприкінці німецької окупації та перспектив дальшої збройної боротьби на фініші Другої світової війни, який явно проглядався, виходячи з ходу спільних воєнних дій союзників та підготовки до кінцевої мирної розв'язки. Згадані програмні документи закликали до безкомпромісної боротьби проти обох окупантів. У той же час майбутню повну окупацію українських земель більшовиками національний визвольний рух повинен був зустріти «активною боротьбою у всіх тих формах, що ведуть до розвалу державного апарату московського імперіалізму». У практичному плані ставка була зроблена на виснаження обох воюючих сторін настільки, що вони не зможуть протівитися визвольним прагненням українського народу.

Зазначимо, що подібних поглядів на розвиток ситуації у прикінцевій фазі війни дотримувалися також керівники національних рухів Прибалтики та окремих східноєвропейських країн, для яких згодом німець-

ка окупація була замінена російською гегемонією у формі «соціалістичного табору». Так, зокрема, головнокомандувач польських збройних сил на Заході генерал Соснковський вважав, що «війна майже виснажила Росію і Німеччину, тоді як англо-американський військовий потенціал швидко зростає».

Проте такий аналіз воєнної ситуації являв нереалістичний, оскільки радянська воєнна машина наприкінці війни була набагато міцніша, у тому числі за рахунок матеріально-технічного допігу з боку західних союзників*. У той же час народи всіх східноєвропейських країн, через які вже вдрупе прокотилася воєнна лавина, перебували у стані специфічного шоку після ліквідації фашистської тираниї. Водночас великий антифашистський союз, до якого входили основні західні демократії, вселяв надії на встановлення ліберальних демократичних форм правління у всій Східній Європі. За тих умов ідею одночасних антибільшовицьких революцій у колі народів СРСР та решти Східної Європи слід було вважати утопічною. Як показав хід історії, такі революційні зміни східноєвропейського режиму стали можливі тільки через 45 років і то за умов горбачовських перебудовних процесів, стимульованих «згори».

У зв'язку з такими наслідками Другої світової війни, оглядаючи минуле з руїн імперської системи, збудованої Сталіним, не можна не відзначити вкрай негативну роль у формуванні післявоєнного миру в Європі, яку відіграв президент США Ф. Рузвельт, його особливу відповідальність за багатолітню гегемонію більшовицької системи у Східній Європі. У праці В. Косика згадане питання теж отримало своє висвітлення. Хронікери міжнародних зустрічей антигітлерівської коаліції однозначно відзначають двовимірну поступливість Рузвельта твердій лінії Сталіна, якій на нарадах у Тегерані та Ялті, можна сказати, диктував територіальні умови своїм західним союзникам. Так, зокрема, була відхилена пропозиція Черчілля про висадку союзних військ на Балканах, що радикально зменшило би сферу радянського впливу в Європі. Це стосується також територіальних поступок щодо Східної Пруссії, а пізніше щодо японських територій. У той же час поза увагою Сталіна виявилася доля українських етнічних територій на захід від кордонів СРСР, усталених на підставі пакту Молотова—Ріббентропа від 1939 р. У контексті сучасних змін у Східній Європі, її повільного та болючого повернення після півстоліття у сім'ї європейських демократій проблема політичної безпринципності лідерів США чекає ще окремого ґрунтовного дослідження.

Велика за обсягом праця В. Косика охоплює надзвичайно широкий спектр проблем, пов'язаних із долею українства в період війни, розпаленої гітлерівською Німеччиною. Вона містить чимало унікальних матеріалів, які розкривають різні, дотепер незнані сторони діяльності націоналістичних визвольних сил в їх протистоянні явно колоніалістській щодо Україн

* Із наведених у книжці дискусій Рузвельта та Черчілля стосовно східних кордонів Польщі також видно, що названі керівники брали до уваги не розвал, а тільки значне зміцнення Радянського Союзу в кінці війни і це диктувало їх поступливість Сталіну в питанні кордонів та післявоєнного устрою Східної Європи.

позиції верховних правителів та репресивної машини Третього райху. Водночас, незважаючи на великий обсяг книжки, у ній недостатньо висвітлені деякі питання, які варто було б розкрити для повного охоплення теми.

Наведені в монографії матеріали в кінцевому підсумку засвідчують значно більші масштаби підпільної та збройної діяльності націоналістичних структур, якими керувало так зване революційне крило ОУН Бандери. З другого боку, у праці на підставі документів висвітлена певною мірою також діяльність організації ОУН Мельника. Для цілісності картини варто було б подати найважливіші програмні матеріали і цієї організації, а також розкрити характер і суть її діяльності. Тоді читач мав би повніше уявлення про стратегію і тактику й цього крила ОУН.

Для поглиблення викладу українсько-німецької проблеми у книжці, очевидно, слід було також ширше висвітлити характер неминучої взаємодії з німецькою владою на території Генерального Губернаторства українських чинників у рамках так званого Українського Центрального Комітету та його структур. Останні в межах можливого, незважаючи на жорсткі рестрикції німецького режиму, забезпечували культурологічну та освітню діяльність українців Галичини, а також стримували економічний пресинг окупаційної влади.

Значно більшу увагу у зв'язку із згаданими питаннями доцільно було також приділити умовам формування та суспільно-громадській мотивації утворення стрілецької дивізії «Галичина», яка в кінці війни отримала статус 1-ї дивізії УНА. Не можна скидати з рахунку тієї обставини, що в значній частині галицького громадянства існувало переконання: незважаючи на негативний досвід українсько-німецької взаємодії та явне нехтування українськими національними інтересами, після Сталінграда та інших лекцій 1942—43 рр. німецька політична доктрина змінить своє ставлення до проблем української державності та її головного чинника національних збройних сил. В таких умовах ідея формування кадрових національних збройних сил, спрямованих початково проти Росії (подібно, як це виправдало себе в Першій світовій війні при формуванні Українських Січових Стрільців), була актуальна для громадянства, у тому числі для значної частини молоді. При формуванні дивізії «Галичина» не можна відкидати фактор примусу молоді чи навіть негативної альтернативи на підневільних роботах в «Бaudінсті» або через депортації у Німеччину. Проте факт масовості зголошень та запису (84 тис. осіб, що значно перевищувало «плановий набір») усе ж таки засвідчує популярність ідей формування кадрових національних збройних сил. Навіть ціною тимчасового співробітництва з німцями супроти більшовицького режиму, який у свідомості галичан, набутий з досвіду попередніх десятиліть, сприймався як основна глобальна загроза існуванню українства*.

* Для порівняння настроїв молоді в Галичині можна, наприклад, відзначити, що 1991 р., у період становлення теперішньої української державності, до служби в Національній гвардії, що мала би стати ядром національних збройних сил, записалося у Львові близько тисячі осіб.

Документальний аналіз, зроблений у книжці, також засвідчує, що дивізія «Галичина» не брала участі в бойових акціях у Варшаві під час повстання у гетто, як це силкуються представити деякі польські автори.

Прискіпливий читач, звертаючись до назви цієї монографії, неодмінно зауважить, що в ній не відображена в усій необхідній повноті роль у протистоянні з гітлерівською Німеччиною українського фактора, задіяного в мілітарній та політичній системі СРСР. Ці проблеми вельми широко, хоча не завжди об'єктивно, висвітлені в численних радянських монографіях, у тому числі у тритомному виданні «Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (К., 1967). Без сумніву, основні жертви, яких зазнала Україна, були саме тут, «по той бік барикад», де українство незаперечно відіграло величезну роль у досягненні перемоги над Німеччиною. Проте це була роль специфічної реактивної сили в мілітарній та економічній упряжці сталінського тоталітаризму, а сама війна, її страхітливий досвід мав служити для переплавлення мільйонів громадян України в горили «єдиної радянської», себто російської спільноти. З урахуванням таких обмежень на предмет досліджень даній книжці можна було б запропонувати дещо ширшу, але більш точну назву — «Український національно-визвольний рух і гітлерівська Німеччина: протистояння у Другій світовій війні».

Опис подій та явищ, порушених у монографії, завершується 1945 р., коли Німеччина підписала акт про капітуляцію. Перед досягненням цього історичного рубежа українська територія, у тому числі й Західна Україна, протягом тривалого, майже дворічного періоду переходила під сталінське правління, яке розглядало населення, що жило в умовах окупації, як неблагонадійний мілітарний резерв гарматного м'яса. На жаль, дотепер не написана ще історія трагедії України, що стосується українських військових втрат за рахунок населення, мобілізованого з колишніх окупованих територій, особливо з Західної України. До вказаної категорії новобранців було особливе ставлення, оскільки з них формували «проривні» передові групи практично без ніякої підготовки та з мінімальним озброєнням. Рух таких частин уперед забезпечували спеціальні заплічні «заградительные отряды». Людський таран, сформований із новобранців з окупованих німцями територій, став основним фактором (при наявності сотень тисяч жертв) «переможного прориву» на Віслі на Сандомирському плацдармі та Дукельському перевалі. Звичайна локальна вибіркова статистична оцінка, проведена в численних селах Галичини, показала, що втрати загиблих уже на цій кінцевій переможній фазі війни становлять 90 відсотків від загальної кількості мобілізованих у 1944 і навіть 1945 рр. Безперечно, цей трагічний мартиролог українських вояків, для яких альтернативою була лише участь в УПА, чекає ще окремого наукового висвітлення.

Прояв наслідків Другої світової війни в Європі не закінчився у день капітуляції гітлерівської Німеччини. Щодо України, то вона ще тривалий час пожинала плоди велетенського за військовими масштабами суперництва двох найпотужніших тоталітарних систем світу. Це проявилось

у безпрецедентному за розмірами етноциді на захід від лінії Керзона, смерчі сталінських репресій у Західній Україні, тотальній чистці серед десятків мільйонів громадян України, яким на час німецької окупації судилося залишитися поза орбітою політичної системи «першої у світі соціалістичної держави». Архіпелаг Гулаг заповнився новими мільйонами етнічних українців. Розпочинався черговий акт великої української трагедії ХХ століття. Проте він виходить за межі проблеми, поставленої у даному виданні.

Декілька слів про автора пропонованої книжки. Дійсний член НТШ професор Володимир Косик народився до війни у Дрогобичі. Вчився та отримав докторську ступінь в Університеті Сорбонни. Професор Українського Вільного Університету в Мюнхені та викладач Паризького університету. Засновник та редактор франкомовного журналу «Європейський Схід». Автор численних праць з української історії, у тому числі двох великих монографій французькою мовою про Україну в міжнародних відносинах: одну з них якраз і пропонуємо читачеві в українському перекладі.

При підготовці львівського видання книжки здійснено літературне редагування первісної версії перекладу, підготовленої за ініціативою автора до нью-йоркського видання. Проте в книзі збережено основні стильові та правописні особливості перекладу, зокрема адміністративних назв та прізвищ. Це дало змогу звести до мінімуму обсяг технічної роботи при підготовці книжки до друку. Хочемо вибачитися перед українським читачем за недоречності, які вони виявлять в книзі у зв'язку з тим, що ми були позбавлені можливості використовувати у друці букву Г'. Це найбільш яскраво проявилось при перекладі іноземних (особливо німецьких) власних назв, зокрема прізвищ. Такі вже реалії нашого часу: на другому році української незалежності та четвертому році дії нової версії нашого правопису українські друкарні ще дотепер технічно позбавлені можливості використовувати цю «репресовану» букву. У львівському виданні порівняно із французьким значно збільшено кількість ілюстрацій. Належить ся щира вдячність А.-Б. Романіву за значну працю, пов'язану з переглядом та коректурою текстів та переробкою покажчика імен, географічних та інших назв. Випускаючи цю книжку в серії видань «Українознавча бібліотека НТШ», сподіваємося, що вона виконає свою роль важливого джерела пізнання одного з найдраматичніших періодів найновішої історії України.

Олег Романів

П Е Р Е Д М О В А

Якщо першопричини Другої світової війни справді беруть початок із Першої світової війни, то не менш правильно і те, що нацизм як новий соціальний і політичний феномен сформувався у ході загальнополітичного розвитку в Європі. Він скоро перестав «бути лише німецьким явищем і зі своїми невизначеними й темними намірами переріс у головний міжнародний фактор»¹.

Звичайно, Гітлер хотів позбутися принизливого версальського «Диктату» і нав'язати його перегляд. Але, з іншого боку, його план полягав у тому, щоб об'єднати німців у «Великому Райху» і потім завоювати для цього Райху „Lebensraum“ — величезний життєвий простір на Сході².

Фактично гітлерівська Німеччина бажала встановити беззаперечну гегемонію над усією Європою і таким чином стати наймогутнішою державою світу. Для реалізації цього амбіційного плану Гітлеру потрібні були всі ресурси європейського континенту й особливо ресурси України. 11 серпня 1939 року під час польської кампанії Гітлер казав: «Мені потрібна Україна, щоб нас не змогли ослабити голодом, як то було під час попередньої війни»³.

У червні 1943 року, в розпалі війни, міністр закордонних справ Райху Ріббентроп заявив послу Італії, що для того, щоб «виплутатися з біди», Німеччині і її союзникам «неодмінно потрібна Україна»⁴.

За кілька місяців до кінця війни одна американська газета писала, що гігантський конфлікт, який спалахнув у Європі, був фактично «українським конфліктом», конфліктом за володіння Україною⁵. Одначе правда і те, що завоювання України було частиною набагато ширших амбіційних планів Німеччини.

Які плани мала Німеччина щодо Східної Європи, зокрема щодо України? Як відбувалася реалізація цих планів? Що означало панування націонал-соціалістичної Німеччини в Україні? Як реагували на таке панування українські на-

¹ Maurice Beaumont. Les origines de la deuxieme guerre mondiale.— Paris, 1969.— P. 12.

² Pierre Renouvin. Jean-Baptiste Duroselle. Introduction à l'histoire des relations internationales.— Paris, 1964.— P. 349.

³ Das Dritte Reich. Dokumente, herausgegeben von Wolfgang Michalka, Band 1.— München, 1985.— S. 276.

⁴ Див. додатки, док. № 180.

⁵ Saturday Evening Post.— 1945.— 27 січ.

ціональні сили? Яка була позиція українського національного руху? Якою мірою українці спричинилися до поразки націонал-соціалістичної Німеччини?

У цій книжці докладено зусиль, щоб дати на ці питання якнайточніші відповіді. Виходячи з цього, треба було помістити події у їх істинний контекст і, спираючись саме на витяги з документів із секретних німецьких архівів, спробувати відтворити фактичну політику Райху в українському питанні й описати окупацію на Україні в контексті загальної політики Гітлера щодо Східної Європи.

УКРАЇНА ДО 1939 РОКУ

До того, як територія України перетворилася у поле битв під час Другої світової війни, вона, особливо з 1938 р., стала об'єктом широкої дипломатичної та політичної гри. Газети того часу багато писали про українське питання й приписували Гітлеру щодо України найнеймовірніші плани. Але взагалі українське питання здавалося надто складним, оскільки воно одночасно стосувалося багатьох держав, бо українська етнографічна територія була розділена між різними державами: Радянським Союзом, Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією. Кожна з цих держав представляла дійсність на свою користь, заперечуючи існування українського питання.

Але перш ніж торкнутися еволюції цього питання у сучасній історії, варто сказати в кількох словах, якою була Україна упродовж століть. Це необхідно ще й тому, що нацистські керівники зверталися до деяких періодів історії України, щоб виправдати свою експансіоністську політику щодо неї і всієї Східної Європи. Крім того, розуміння подій, що відбувалися на Україні під час Другої світової війни, неможливе без елементарних знань історії України та українського національного руху. Однак, виходячи з обсягу даної праці, ці два аспекти минулого України до 1939 р. можуть бути викладені лише коротко і схематично.

Від початків до незалежності

Найдавніше минуле України губиться у темряві часу. На цій землі визначний культурний розвиток відомий ще в період від 5000 року до 1700 року до н. е. (культура Трипілля). Потім, як відомо, Україна зазнала численних завоювань. У різні епохи їй давали назву відповідно до назви племені чи кочової народності, що захопили більш-менш важ-

ливу частину України. Ці назви зникали разом із кочовиками, які найчастіше розчинялися серед населення.

Так, у VIII столітті до н. е. Гомер називав цю країну Країною кімерійців. У наступному столітті в степах на Півдні України оселилися скіфи, про яких пише Геродот (VII—III ст. до н. е.). Вони створили державу скіфів, влада якої поширювалася і на інші народності. У 514—513 роках до н. е. Дарій зробив спробу завоювати цю державу.

З VIII століття до н. е. греки побудували у Криму й на північному узбережжі Чорного моря багато своїх колоній. У V столітті вони заснували Босфорське царство. Та до першого століття до н. е. роль грецьких колоній дедалі зменшувалась.

Серед інших народностей, що проживали на Півдні теперішньої України й іменами яких називали цей край, варто згадати сарматів (V ст. до н. е. — III ст. н. е.), роксоланів і аланів.

Згідно з істориком Йорданом, у III ст. н. е. північне узбережжя Чорного моря і Крим були завойовані германськими племенами, що прийшли від берегів Балтійського моря. Були це готи (остготи й вестготи). Їхня держава загинула в 375 р. н. е. під навалом гуннів.

Проти остготів воювали також анти, слов'янські племена, що населяли тоді більшу частину України. Держава антив була попередником Київської держави, Русі (по латині Рутенія). Саме під такою назвою Україна відома нам у часи середньовіччя. Русь розширила свої межі на захід поза місто Перемишль. На півночі експансія призвела до захоплення важливих територій, де сформувалися васальні князівства. Київ став центром справжньої імперії з метрополією (Русь) та її посіlostями (колоніями). Але в 1132—1135 роках Київська імперія розпалася, а васальні князівства на Півночі дістали повну незалежність.

Приблизно саме в той час з'явилася назва «Україна», уперше вона зустрічається у Київському літописі 1187 року для означення району на південь від Києва, тобто на південному пограниччі Русі, власне кажучи, району Переяслава. Слід відзначити, що ця назва з'явилася тоді, коли київська держава (Русь) була незалежна і ще не існувало ніяких слідів Росії.

Навіть якщо спочатку назва «Україна» могла означати «пограниччя» (Київської держави, а не Польщі чи Росії), то скоро вона набула значення «край», «наш край». Потім вона вживається для означення територій у Галичині, відтак у центрі, на Дніпрі. Ця назва поширилась практично на

всю теперішню Україну в період між XIV та XVII століттями.

Виходячи з того факту, що автохтонне (корінне) населення України проживає у цьому краї упродовж тисячоліть і що саме воно прийняло назву «українці», українські історики вважають, що вся історія до прийняття назви «Україна», у тому числі й історія цивілізації Трипілья та скіфів, держави антів та Київської держави, становлять частину історії України.

Отже, Київська держава, тобто Русь IX—XIII століть була Українською державою, і тому Михайло Грушевський назвав свою десятитомну працю «Історія України-Руси»¹.

Російські історики не поділяють цієї концепції історії України².

Русь набула могутності завдяки міжнародній торгівлі. Один із торговельних шляхів, який проходив через всю країну, був річковий шлях, що з'єднував Скандинавію з Грецією, через Двину, Волхов, Дніпро та Чорне море, відомий як шлях із «варяг у греки». Один із руських літописів приписує варягам роль засновників династії Рюриковичів, що правили в Києві. Але це тільки легенда. Ця легенда та деякі лінгвістичні дані сприяли появі так званої «норманської теорії».

Норманська теорія була створена у XVIII столітті німецькими істориками зокрема, Г.-С. Баєром, Г. Міллером, А. Л. Шлецером і розвинута деякими російськими авторами (Соловйов, Погодін) і данським славістом Томсенем. Вона намагається довести, що Новгородське князівство та Київська держава створені норманнами і що назва «Русь» також норманського походження. Ця теорія відкинута багатьма російськими і практично всіма українськими істориками. Їхні дослідження свідчать, що варяги, які були на службі в руських князів, не відіграли такої ролі, яку їм приписують прихильники норманської теорії³.

¹ Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Київ, 1905—1913; перевидання: Нью-Йорк, 1954—1958, здійснюється перевидання в Україні; про українську історію див. також: М. Грушевський. Ілюстрована історія України. — Нью-Йорк, 1990; Історія Української РСР. — Київ, 1967; В. А. Серчик. Історія України (польською мовою). — Варшава, 1979.

² Див. Наталя Половська-Василенко. Дві концепції історії України і Росії. — Мюнхен, 1968. Російські історики вносять неясність, перекладаючи назву «Русь» як «Росія». Отже, Україна-Русь стає Росією, тоді як Росія у теперішньому розумінні ще не існувала.

³ Енциклопедія Українознавства, т. 5. — Париж: Нью-Йорк, 1966. Ст. 1972; І. П. Шаскольський. Норманская теория в современной буржуазной науке. М., 1965.

З різних причин Київське князівство почало занепадати в XIII столітті. На зміну йому піднялося Галицько-Волинське князівство. У 1320 р. Київ визнав литовського короля сюзереном, а західна частина Русі, Галичина, була завойована 1349 року польським королем. Україна-Русь як незалежна держава припинила своє існування.

У цей час на Півночі було кілька незалежних держав. У межах однієї з цих держав, Суздалі, у середині XIII століття утворилося васальне Московське князівство. У кінці XIII століття воно стало незалежним і з початку XIV століття розгорнуло експансіоністську політику проти сусідніх держав. Але завоювання України почалося тільки в XVII столітті.

Від середини XIV століття українські землі, за винятком Галичини, належали до Литви, а після польсько-литовської унії 1569 року майже вся територія України була прилучена до Польської Корони.

Формування українського народу (русинів) відбувалося у час, коли Русь була незалежною державою і відколи українці усвідомлювали себе як народ, відмінний від поляків чи московитів (росіян). Ця свідомість жила, коли цей край був під Литвою та Польщею, і вона знайшла вираження, зокрема, у русі козаків; українські козаки стали борцями за свободу України. Богданові Хмельницькому вдалося закласти основи Української козацької держави, що недовгий час лишалася незалежною (1648—1659 рр.).

Сподіваючись мати підтримку у війні проти Польщі, Б. Хмельницький віддав державу під опіку московського царя. Але в 1667 році Московія-Росія уклала з Польщею договір, за яким дві держави розділюють (уперше) Україну. Польща залишала Московії українські землі на Схід від Дніпра разом із містом Київ. Ось так почалося російське панування в Україні.

Проте Українська автономна держава (Гетьманщина) існувала аж до 1764 року на більшій частині земель, переданих Московії. Під час поділів Польщі (1772—1792 рр.) Росії вдалося заволодіти багатьма іншими українськими територіями, за винятком Галичини та Північної Буковини, приєднаних до Австрії, і Закарпатської Русі, що належала Угорщині з XI століття.

Слід відзначити, що, незважаючи на поділ України між різними державами, виразне почуття етнічної єдності завжди було притаманне українському народу; саме воно сприяло розвитку національної свідомості, особливо починаючи з другої половини XIX століття. Прагнення до сво-

боди і незалежності особливо яскраво проявилися у 1890—1900 роках, зокрема у програмі Революційної української партії. Оформилась ідея політичної боротьби за об'єднання народу в єдину націю і створення України, за висловом автора програми Революційної партії М. Міхновського, «як соборної, вільної, самостійної від Карпат до Кавказу»⁴.

Але незалежності можна було досягти лише під час краху однієї чи двох держав, що окупували українські землі.

Саме тому Перша світова війна збудила в серцях українців великі надії. Східній Україні випала така жадана можливість у ході російської революції у березні 1917 року. А Західна Україна пов'язувала державницькі сподівання з воєнною поразкою Російської імперії.

Буквально через кілька днів після падіння царського режиму українці створили в Києві тимчасовий парламент — Центральну Раду. 23 червня 1917 року Рада проголосила автономію і створила автономний уряд України (28 червня). 16 липня автономія була визнана російським тимчасовим урядом. Згодом Росія хотіла змінити свою позицію, та режим російського тимчасового уряду перестав існувати внаслідок ленінського перевороту (7 листопада).

15 листопада 1917 р. українці вийшли переможцями в Києві під час конфронтації між російськими більшовицькими загонами, військами Тимчасового уряду та українськими військами. Українці повністю узяли владу в Україні. Наступного дня український уряд повідомив усі зацікавлені сторони, що віднині вся влада на Україні в його руках. 20 листопада Центральна Рада проголосила встановлення Української Народної Республіки.

Радянська Росія визнала Українську республіку 16 грудня. Франція, яка шукала союзників, маючи на меті втримати східний фронт, визнала Українську республіку *de facto* 4 січня 1918 р. Через кілька днів Українська республіка була визнана британським урядом.

Але на Україну напала Радянська Росія. Неспроможна продовжувати війну, Україна була змушена взяти участь у переговорах у Брест-Литовську, розпочатих у грудні Радянською Росією. 12 січня 1918 р. Україну визнали Центральні держави. 22 січня Україна формально проголосила незалежність⁵. Проте 9 лютого Київ уже був у руках

⁴ Про розвиток національного руху, див. W. Kosyk, *La politique de la France à l'égard de l'Ukraine, mars 1917-février 1918*. Видання Сорбонни.— Париж, 1981.— С. 11—35.

⁵ Додатки, документ № 1.

радянських військ. Того ж дня український уряд підписав мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною.

Щоб змусити російський уряд прийняти їхні умови, Австрія та Німеччина 18 лютого перейшли в загальний наступ на всьому східному фронті. Україна була звільнена, але оскільки вона виявилась неспроможною доставити обіцяну кількість хліба, німці встановили окупаційний режим та посприяли здійсненню державного перевороту, що усунув уряд Ради. 29 квітня 1918 р. генерал Павло Скоропадський прийняв титул гетьмана і став головою окупованої Української держави.

Репресії німецької влади спричинювали селянські повстання. Сильна республіканська опозиція поборювала політику гетьмана (зокрема проросійську). Нарешті в середині листопада спалахнуло повстання, яке поклало край режиму Скоропадського. У цей час німці покидають Україну. Було відновлено Українську республіку, і влада перейшла до Директорії, що керувала боротьбою українців в обороні незалежності до 1920 р.

Тим часом 1 листопада 1918 р., захопивши у Львові владу, українці Австро-Угорщини проголосили Західно-Українську Народну Республіку⁶. Але польська меншина Львова й околиць, яка вважала Західну Україну невід'ємною частиною Польщі, повстала проти рішення українців; зав'язалися жорстокі бої. 22 листопада західноукраїнський уряд був змушений евакуюватися і розміститися у Тернополі, а потім у Станиславі. Було встановлено зв'язок з урядом у Києві, потім у Фастові була досягнена перша домовленість про з'єднання (1 грудня 1918 року), за яким голосувала Українська Національна Рада⁷. З'єднання двох українських держав у єдину республіку (Злука) було проголошене 22 січня 1919 р. Здійснилася мрія про Соборну Самостійну Україну. Але це було ненадовго.

Війська київського уряду не змогли протистояти наступу більш чисельної Червоної армії. На сході з'явився новий ворог — російська армія Денікіна, яку підтримували Франція та Великобританія. Українській армії не вистачало боєприпасів, зброї, медикаментів. На заході продовжувала наступати польська армія. Голова уряду і командуючий армією Симон Петлюра намагався виправити ситуацію. Сподіваючись на ефективну допомогу польського уряду

⁶ Додатки, документ № 2.

⁷ Додатки, документ № 3.

Ю. Пілсудського в боротьбі проти Радянської Росії, Петлюра погодився віддати Польщі українську Галичину і підписав договір із Польщею (24 квітня 1920 р.).

Польсько-український наступ у травні 1920 р. зазнав невдачі. Польща покинула свого українського союзника (здебільшого під тиском західних держав) і підписала у жовтні 1920 р. перемир'я з Радянською Росією, поділивши з нею українські та білоруські землі. Новий польсько-радянський кордон був затверджений договором про мир між двома державами, підписаним у Ризі 18 березня 1923 р.

21 листопада 1920 р. українські війська були змушені залишити національну територію і роззброїтися на польській території. Так закінчився період незалежності України.

Отже, система Версальського договору, доповнена Ризьким договором, спричинила поділ українських земель між чотирма державами: Радянською Росією (приблизно 767 тисяч кв. км української території), Польщею (132 тисячі кв. км), Румунією (17 700 кв. км), Чехо-Словаччиною (14 900 кв. км).

Це роздроблення не стримало розвитку українського національного руху на всій етнографічній території України. І тоді, як на Східній Україні цей рух був знищений у тридцятих роках, на Західній Україні він зазнав значного розвитку.

Радянська Україна між двома війнами

Східна Україна була безпосередньо анексована Росією, але формально вона існувала як «незалежна» Українська Радянська Соціалістична Республіка, зносини якої з Росією регулювали двосторонні угоди.

30 грудня 1922 р. представники комуністичної влади України та інших радянських республік (Росія, Білорусь, Закавказька федерація) підписали договір про створення Радянського Союзу. Українська РСР стала одною із складових частин нової федерації. Фактично створення СРСР тільки легалізувало домінування нової Росії над іншими республіками.

Проте, незважаючи на складні умови, національне життя у Радянській Україні у двадцятих роках зазнало багатообіцяючого злету. Йшла українізація державних установ, преси, освіти, науки і культурного життя. Українська література хоч і перебувала під впливом офіційної доктри-

ни, але розвивалася досить інтенсивно. Нова економічна політика (НЕП) сприяла поліпшенню соціального стану народу. Незважаючи на суворі репресії, національне життя набиралося сил, а національний рух заторкнув навіть деякі кола комуністичної партії України.

Однак Москва не годилася із розвитком подій на Україні, зокрема після 1925 р., коли комісар освіти Української РСР О. Шумський і його наступник М. Скрипник намагалися зробити українізацію більш активною і обов'язковою. Критичні зауваження письменника-комуніста М. Хвильового і його гасло: «Геть від Москви, орієнтація на психологічну Європу», що було сформоване в 1926—1927 рр., Москва сприйняла як виклик. У 1928 р. економіст і комуніст М. Волобуєв і його товариші дійшли до висновку, що оскільки українська економіка, як і в минулому, зазнає колоніальної експлуатації, Україні немає ніякого інтересу залишатися членом радянської федерації⁸. І взагалі, українці не відкинули ідею вільної та незалежної України. Національний уряд за кордоном, українські товариства та організації у Польщі і в еміграції проводили активну роботу і при кожній нагоді нагадували про російську окупацію на Україні і про прагнення українського народу до свободи.

Однак Росія відмовляється визнавати ідею незалежної України. Вона не могла допустити втрати багатств цієї країни. У 1927 р. частка України в загальному виробництві Радянського Союзу була величезна: 70 % вугілля, 60 % марганцю, 75 % заліза, 70 % чавуну вироблялися на Україні⁹. Російська промисловість не могла обійтися без українського вугілля. Крім того, Україна постачала 28 % зернових СРСР¹⁰.

1926—1927 роки відзначалися напруженими стосунками між Росією та західними державами. Інциденти у Китаї в квітні-травні 1927 р. (обшук у радянському посольстві на вимогу англійців і арешт радянських дипломатів) і Лондоні (обшук приміщень радянського торгового представництва), а також підтримка страйку англійських шахтарів через Комуністичний Інтернаціонал призвели до того, що британський уряд анулював торговельний договір і розірвав дипломатичні стосунки з Москвою (27

⁸ В. А. Дяченко, Ф. І. Лось, В. І. Спицький. Історія Української РСР, К., 1965.— С. 314.

⁹ Історія Української РСР, том 2, К., 1958.— С. 298.

¹⁰ Історія селянства Української РСР, том 2, К., 1967.— С. 97.

травня 1927 року). У Росії говорили про економічне придушення, про загрозу військової інтервенції чи війни, було вирішено зменшити економічну залежність СРСР від закордону. Здійснення цього плану, який відповідав амбіціям стати світовою державою, було неможливим без ресурсів України*.

Під час інцидентів у Китаї комісар військових і морських справ СРСР К. Ворошилов заявив, що своїми провокаціями на Далекому Сході «англійські імперіалісти» хотіли втягнути Радянський Союз у війну і «сподівалися водночас на господарське наше ослаблення і, нарешті, на ослаблення західних кордонів, що дало б змогу нацькувати наших сусідів на Україну та Білорусію»¹¹.

Москва, здавалося, повірила, що Англія готується до інтервенції проти СРСР. І не тільки вона так думала. Німецький публіцист П. Рорбах у квітні 1927 року написав, що Англія, граючи українською картою, намагається ослабити або й знищити Радянський Союз¹². Інші газети, і серед них лондонський «Економіст», твердили, що в разі інтервенції Великобританія підтримуватиме Польщу та інших сусідів Радянської Росії¹³.

* У зв'язку з цим цікаво нагадати еволюцію поглядів Сталіна щодо національного питання. Ці погляди, зрештою, подібні до поглядів Леніна, але треба визнати, що Ленін завжди більше говорив з обмовками і був менш пихатим.

У травні 1917 року, до того, як більшовики взяли владу, Сталін казав, що національне питання у російській імперії повинно бути вирішене відповідно до ситуацій, таким чином: «а) визнання за народами права на відділення; б) за народами, що залишаться... національної автономії; в) для національних меншостей — спеціальні закони, що гарантуватимуть їм вільний розвиток» (Й. Сталін. Марксизм і національне та колоніальне питання (французькою мовою).— Париж, 1953.— С. 98).

У жовтні 1920 року, коли Радянська Росія збиралася відвоювати більшість території старої імперії, Сталін писав у «Правді»: «Центральна Росія, це вогнище світової революції, не може довго залишати без допомоги окраїн, які багаті на сировину, на пальне, на сільськогосподарські продукти» («Правда», 20 жовтня 1920 року). Отже, підкреслював Сталін, російські більшовики виступають «за відділення Індії, Арабії, Єгипту, Марокко та інших колоній Антанти, оскільки відділення означає звільнення цих пригноблених країн від імперіалізму, і скріплення позицій революції». Але більшовики «проти відділення окраїнних районів від Росії, оскільки таке відділення означає закабалення цих окраїнних районів імперіалізмом, ослаблення революційної влади Росії, зміцнення позицій імперіалізму». Отже, російські комуністи повинні «боротися проти відділення окраїнних районів від Росії» (там само, с. 114).

¹¹ Цитовано за кн. «Україна і зарубіжний світ».—К., 1970.— С. 212.

¹² *Danziger Zeitung*, 7 квітня 1927 р., цитовано за кн. «Україна і зарубіжний світ».— С. 213.

¹³ Там же.— С. 214.

У серпні 1927 року ЦК ВКП(б) заявив, що, «готуючи війну проти СРСР і проти робітничого класу цієї країни, англійський консервативний уряд повсюди веде дипломатичну боротьбу проти СРСР, організовує кредитно-економічну блокаду СРСР, змови і терористичні акти на території Союзу, підтримує контрреволюційні угруповання на Кавказі, особливо у Грузії, на Україні...»¹⁴.

У грудні 1927 року XV з'їзд партії затвердив перший п'ятирічний план. Цей план був направлений на розвиток «тих галузей тяжкої промисловості, які піднімуть у найкоротший термін економічну могутність і обороноздатність СРСР, служитимуть гарантією можливості розвитку в разі економічної блокади, послаблюють залежність від капіталістичного світу і сприяють перетворенню сільського господарства на базі більш високої техніки і колективізації господарства»¹⁵. Цей план треба було реалізувати через індустріалізацію та колективізацію. Крім того, вважаючи, що ресурси України перебувають під загрозою, російський уряд вирішив створити другу важливу економічну базу, подібну до України, але розміщену у глибині Росії, далеко від будь-якої зовнішньої загрози. Мається на увазі Уральсько-Кузнецький басейн. (Слід зауважити, що початок здійснення цього плану [1928 р.] збігся з початком розвитку системи радянських концентраційних таборів, яка поставляла державі багато дешевої робочої сили*).

Одночасно Москва стискала свій зашморг на Україні. Під виглядом соціальної чи класової боротьби робилися заходи для придушення прагнень українців. Влада вважала, що багаті селяни («куркулі») і українське селянство загалом, тобто «індивідуальні селянські господарства», становлять соціальну базу українського націоналізму¹⁶. Отже, треба було знищити цю базу. Окрім того, «українські націоналісти і їх агенти в Комуністичній партії (більшовиків) України» виступають проти соціалістичної індустріалізації. З усіх цих причин і також через спроби відділити Україну від Росії український націоналізм оголошено головним ворогом соціалістичної держави¹⁷.

¹⁴ Там же.— С. 217—218.

¹⁵ История СССР с древнейших времен до наших дней.— Т. VIII.— Москва, 1967.— С. 459.

* 6 тисяч в'язнів у 1922 р., 200 тисяч у 1927 р., 2 500 тисяч у 1930 р., 4 500 тисяч у 1933 р., 7 800 тисяч у 1936 р., квітень-травень 1984 р. Cf. L'Est Euoréen, avril-mai 1984.— С. 26.

¹⁶ Пролетарская правда.— 30 січня 1930 р.

¹⁷ К а с и м е н к о О. К., Історія Української РСР.— К., 1960.— С. 279.

У 1929 році радянські поліцейні органи арештували багатьох українців, запідозрених в участі в нелегальній організації — Спілці визволення України (СВУ). Серед арештованих було сімнадцять академіків і членів-кореспондентів Української Академії наук (С. Єфремов, Й. Гермайзе, Г. Голоскевич) і двадцять вісім інших відомих діячів (Л. Старицька-Черняхівська, В. Чехівський, А. Ніковський та ін.). У березні—квітні 1930 р. у Харкові, тодішній столиці Української РСР, над ними відбувся публічний суд. Їхня діяльність була представлена як співробітництво із закордоном.

У цей же час влада продовжувала знищення Української Православної Автокефальної Церкви, більшість її священників та єпископів було арештовано і депортовано. Під час кампанії ліквідації куркулів як класу (1930—1931 рр.) у країні був встановлений жахливий терор. За період 1928—1932 рр. від 1,5 до 2 млн, українців було депортовано чи ув'язнено в концентраційні табори, а 300—500 тисяч було знищено на місці¹⁸. Але найбільше знищенню народу сприяв голодомор 1932—1933 рр. Трохи більш ніж за рік 5—6 мільйонів українців померли від голоду, штучно створеного за допомогою безжальних ревізицій, спланованої ізоляції сільського населення, закону про захист соціалістичної власності та ін.¹⁹.

Голод практично збігся із закінченням першого п'ятирічного плану. Підбиваючи підсумки, 7 січня 1933 року, Сталін заявив: «Ми мали тільки одну вугільну та металургійну базу — на Україні, що створювало для нас труднощі в її експлуатації. Нам удалося не лише підняти цю базу. Ми створили нову вугільну та металургійну базу на сході, яка стане гордістю нашої країни... (і) вже тепер підняли на бажану висоту обороноздатність нашої країни»²⁰.

Радянська Росія утвердилась як світова держава. Едуард Ерйо, який відвідав Україну під час великого голоду, але нічого не побачив і заперечував дійсність, із задоволенням заявив у Москві, що «СРСР поступово стає державою, яка відзначатиметься такою ж могутністю, як Сполучені Штати»²¹.

¹⁸ Борис Марченко, Олекса Воропай. Голод — геноцид на Україні 1932—1933 рр. (у французькій мові).— Париж, 1983.— С. 22.

¹⁹ Там же.

²⁰ Й. Сталін, поп. цит.— С. 84, 87.

²¹ Известия, 15 вересня 1933 року; Б. Марченко... Там же.— С. 54.

У доповіді на XVII з'їзді партії Сталін зробив такий аналіз ситуації в Україні: «Ще зовсім недавно ухил українського націоналізму не становив на Україні головної небезпеки, але коли з ним перестали боротися і йому дозволили розвиватися аж до змови з інтервентами, цей ухил став головною небезпекою»²².

Дві визначні постаті Радянської України: заступник голови Ради народних комісарів, колишній комісар народної освіти, палкий прихильник українізації М. Скрипник, і письменник М. Хвильовий, приголомшені розмахом нещастя на Україні у 1933 році, покінчили життя самогубством. Потім Скрипник був звинувачений владою у тому, що він зазнав впливу «контрреволюційної» націоналістичної організації УВО (Українська Військова Організація).

Після першої «чистки» «небажаних елементів» в Академії наук влада накинута і на письменників, на діячів театру й української культури взагалі. Тільки за одну ніч з 16 на 17 грудня 1934 р. в київській тюрмі було розстріляно двадцять вісім письменників. Влада постійно звинувачувала членів Академії наук у спробах протиставляти в своїх працях українців і росіян, підкреслювати спорідненість українців із Заходом і бачити в соціальних та економічних особливостях України підґрунтя для реалізації політичної незалежності. Українізація, що стикалася з труднощами, починаючи з 1931 року, була припинена і повністю заборонена. Російська мова відновила свої права як панівна мова, як мова влади.

У ході 1932—1938 рр. сотні й тисячі українців арештовували практично щодня і засуджували до смертної кари чи на ув'язнення у концентраційному таборі. А інших, не цілком надійних і запідозрених у патріотизмі чи націоналізмі, більшовики депортували в Сибір чи в Середню Азію²³. Влада знищила також і деяких ширих комуністів, таких як Й. Якір, І. Балицький, М. Попов, М. Хатаєвич. П. Любченко, В. Затонський, яких звинуватили чи то у «троцькізмі», чи то «у підтримці націоналізму» і знищили в 1937—1938 рр. Репресії проти українських патріотів і запідозрених у патріотизмі тривали і в 1938 р. і в 1939 р.

Згідно з деякими джерелами, у січні 1938 р. вісімнадцять осіб було звинувачено в участі в націоналістичній

²² Правда.— 28 січня 1934 року.

²³ Про репресії див. Clarence A. Manning, *Ukraine under the Soviets*, New York, 1953.— P. 93—148; Robert S. Sullivant, *Soviet politics and the Ukraine, 1917—1957*, New York, 1962.— P. 65—233; Bogys Marchenko, *Olexa Wogoray*, o. c.

організації «Незалежна Україна» і розстріляно у дворі київської тюрми. Серед них була перша балерина Київської Опери. У вересні того ж року було арештовано сто десять українських офіцерів Червоної армії, також запідозрених в участі в цій самій націоналістичній організації. П'ятдесят із них зразу було розстріляно. Під час їхнього арешту виникла перестрілка, у ході якої було поранено політкомісара армії²⁴.

У 1939 р. напередодні Другої світової війни на Радянській Україні не існувало жодної національної політичної сили. Єдиною існуючою політичною силою була Комуністична партія більшовиків України, складова частина Російської Комуністичної партії.

Західна Україна

Версальський договір від 23 червня 1919 р. гарантував національним меншинам у Польській державі всі основні права. Крім того, за Ризьким договором від 18 березня 1921 р. Польща була зобов'язана поважати права української національності. З погляду на етнічний склад (приблизно 64 % українців, 25 % поляків, 10 % євреїв, 1 % інших національностей), Українська Галичина повинна була отримати статус автономії²⁵. Та польські власті не вважали необхідним поважати права українців. Вони перебували з 1919 р. в режимі репресій. Близько 100 тисяч осіб було арештовано і кинуте в тюрми чи табори за період між 1919 і 1922 рр. Приблизно 27 тисяч українців померло в таборах від умов ув'язнення та від хвороб²⁶. Термін «українець» було заборонено, українці повинні були називатися або «русинами», або «автохтонами», «православними» і т. д. У 1920 р. Українській Галичині було дано офіційну назву «Східна Малопольща».

У такій ситуації українці розпочали довгу боротьбу за свої права. Вона точилася у двох формах. Політичні партії, товариства, соціальні й економічні групи використовували легальні методи. Але багато молоді, особливо колишні вояки національної армії, що не змирилися з поразкою і виступали проти політики репресій, вирішили продовжу-

²⁴ Українське слово.— Париж, 18 вересня 1938 р.

²⁵ Cf. David Lloyd George. *Memoirs of the Peace Conference*, vol. 2, New Haven, 1939.— P. 901.

²⁶ Українська Загальна Енциклопедія, т. 3, Львів.— С. 658.

вати боротьбу нелегальними і насильницькими методами. Прихильники революційної боротьби в 1920 р. заснували підпільну військову організацію, що називалася Українська Військова Організація (УВО). УВО влаштовувала замах на представників польської влади на Західній Україні. (Замах на маршала Ю. Пілсудського в 1921 р., на С. Грабського у 1922 р., на президента Польської республіки С. Войцеховського в 1924 р. і т. д.).

Боротьба легальними методами, через політичні партії особливо посилилась після рішення Ради амбасадорів, яким було визнано польський суверенітет у Галичині. Найважливішою українською політичною партією було Українське Національно-демократичне Об'єднання. Ця партія стала головною легальною політичною силою у Західній Україні, вона поширила свій вплив і взяла під контроль різні культурні та економічні українські інституції (Просвіта, Ревізійний Союз кооперативів, Центросоюз). Партії належало багато газет (щоденна газета «Діло», тижневики «Свобода», «Неділя» та ін.).

Другий щабель української політичної драбини займала Українська Соціалістично-Радикальна Партія, член Соціалістичного інтернаціоналу з 1931 р. Ця партія видавала щотижневу газету та іншу періодику. Третя легальна українська партія, Українська Соціал-демократична Партія, заснована в 1900 році, відновила свою діяльність з 1929 р. Вона мала три періодичні видання. У 1930 р. була створена Українська Національна Католицька Партія. Серед інших партій меншої ваги слід згадати Комуністичну партію Західної України, що входила до Польської Комуністичної Робітничої партії.

Окрім Української Військової Організації, у середині двадцятих років утворилися інші націоналістичні групи, у більшості створені студентською молоддю. Представники цих груп і УВО зібралися 29 січня 1929 р. на з'їзд і вирішили злитися в єдину підпільну революційну організацію — Організацію Українських Націоналістів. ОУН вважала, що тільки суверенна держава, тобто така політична організація, яка найбільш відповідає національним інтересам українського народу, є «умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі»²⁷. ОУН поставила перед собою мету продовжувати безкомпромісну революційну боротьбу аж до відновлення втраченої незалежності України і встановлення українського суверені-

²⁷ Додатки, документ № 4.

тету на всіх землях українського народу. Керівництво ОУН було довірено Євгенові Коновальцю.

Чекаючи рішення конференції послів, українці Галичини бойкотували вибори 1922 року, тоді як на Волині та у північно-західних районах удалося вибрати 20 депутатів і 9 українських сенаторів. У 1928 році українські політичні партії (враховуючи Галичину) отримали, незважаючи на деякі перепони властей, 48 мандатів у Сеймі й 11 у Сенаті²⁸. Представники української парламентської групи автоматично одержали право бути в керівництві обох асамблей.

Під час пленарного засідання польського парламенту Д. Левицький від імені української групи заявив, що будучи споконвіку корінним населенням цих українських територій, які належать Польщі, українці вважають, що Ризький договір і рішення конференції послів порушують право українського народу самому вирішувати свою долю і тому вони (українці) їх не визнають. Позиція українських парламентаріїв спиралась на право всього українського народу утворити національну державу, яка б об'єднувала всі українські землі. Але українська парламентська група не була настільки впливова, аби якимось чином спрямовувати роботу парламенту чи державну політику. Проте українські парламентарії використовували трибуну парламенту, щоб робити запити до уряду та інформувати громадськість Польщі й світу про становище українського народу в Польській державі. Окрім того, вони брали участь у роботі конгресу Міжнародного Парламентського Союзу й встановлювали контакти з парламентаріями європейських країн.

Спираючись на історичне право (Галичина належала Польщі з 1349 по 1772 роки), поляки вважали, що Західна Україна — це земля польська і нею вона повинна залишатися. Українське населення (близько 6 мільйонів жителів, понад 65 % всього населення цих земель) було приречено на колонізацію.

Ситуація, в якій опинилися українці, була дуже важка. Більшу частину населення становили селяни (80 %, як звичайно, дуже бідні, які не вмiли ні читати, ні писати, часто жили у страшних злиднях). Замучений податками, часто зневажений представниками адміністрації та польськими колонізаторами, український селянин вистояв перед тиском Польської держави і чинив опір колонізації.

²⁸ Енциклопедія Українознавства.— Т. 2.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.— С. 560.

Робітничий клас був малочисельний (приблизно 5%), а клас інтелігенції ще менший (2,5%). Однак це західно-українське суспільство, яке здавалося слабим і таким, що легко піддається колонізації, сприйняло позицію польських властей як виклик. Завдяки умовам відносної свободи воно змогло відповісти своєю надзвичайною життєздатністю і твердістю.

Зіткнувшись із заворушеннями серед українського населення і намагаючись зупинити ріст патріотизму, а також підпільну діяльність, польська влада вирішила «пацифікувати» українські райони. Перша «пацифікація» відбулася якраз перед виборами 1930 року. Вона (як і подальша) набула вигляду широкої репресивної операції. Проводилось безліч обшуків. Людей жахливо били, було багато смертельних випадків. Відбулись численні арешти: 1739 осіб, між ними 30 депутатів, 220 студентів, 360 учнів середніх шкіл²⁹.

Завдяки пацифікації та виборчим маніпуляціям влада змогла зменшити участь українців у парламенті. У 1930 році вони мали лише 27 мандатів у Сеймі й один у Сенаті. Під час виборів 1935 року українці отримали 19 місць у Сеймі і 6 у Сенаті (УНДО — 14 депутатів, 4 сенатори; УКНП — 1 депутат, 1 сенатор; 5 депутатів і 1 сенатор були вибрані на Волині)³⁰.

Наслідки виклику Польщі були особливо помітні у сфері освіти та в економічному житті. У 1918 р. на Західній Україні було 3 600 українських шкіл. За польського режиму їх кількість упала до 461, з яких 41 школа була приватна³¹. Українські школи заміняли двомовними школами.

Щоб зарадити цій катастрофічній ситуації, українці за допомогою товариства «Рідна школа» розвинули приватну освіту. На кінець тридцятих років це шкільне товариство завідувало 33 початковими школами (6 008 учнів), 12 середніми школами (2 499 учнів) і 11 професійними школами (1 835 учнів). Крім того, воно розпоряджалося 605 дитячими садками (22 094 дитини)³².

У 1938/1939 навчальному році існувало 15 українських приватних закладів середньої освіти. Водночас польська влада ніяк не хотіла дозволити відкрити український університет. Перша спроба створити приватний універси-

²⁹ Mięczyński Iwanicki. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918—1939.— Siedlce, 1975.— S. 31.

³⁰ Енциклопедія Українознавства.— Т. 2.— С. 563.

³¹ Mięczyński Iwanicki, o. c.— S. 199, 237.

³² Ibid.— S. 236.

тет була владою придушена в 1919 р. У 1921 р. українці організували підпільний університет (приблизно 1 260 студентів у 1921/1922 рр.). Але це навчання під тиском польської влади в 1925 р. було перерване³³.

Українці значно розвинули економічне, соціальне й культурне життя: створювали банки, кооперативи, культурні товариства і товариства взаємодопомоги. Найважливішим українським банком був Центробанк. Між 1935 і 1938 рр. в цьому банку було зареєстровано ріст обігу на 342 % (його обігові фонди піднялися до 70 436 221 злотого в 1938 році). Зростав обіг і в інших трьох банках (Українбанк, Промбанк, Гіпотечний банк). Також надзвичайно скоро розвивалися українські кооперативи (Центросоюз, Маслосоюз). Товариство селян-хліборобів «Сільський господар» мало в 1938 році 60 філій, 2 008 гуртків і 199 977 прихильників, яких обслуговували 53 агрономи і 18 ветеринарів.

Завдяки приватним фондам у Львові українці спорудили сучасну триповехову лікарню на 100 ліжок. Лікарня, де працювало близько двадцяти українських лікарів, стала центром медичних досліджень. За 1938 рік через диспансер лікарні пройшло 41 тисяча пацієнтів (68,8 % українців, 22 % поляків, 9,2 % євреїв, німців).

Культурне товариство «Просвіта в 1936 р. налічувало 275 324 члени, 3071 бібліотеку і читальні зали, 190 пересувних бібліотек, 377 театральних груп, 2043 аматорські групи, 1086 хорів, 124 оркестри, 122 жіночих гуртки та ін.³⁴. Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ) проводило колоквиуми, видавало наукові праці з української історії та культури.

Інші товариства працювали над підвищенням культурного рівня та рівня життя українського населення: Товариство українських жінок (приблизно 50 тисяч членів у 1936 році), Товариство вчителів, Товариство адвокатів, Товариство лікарів, численні товариства взаємодопомоги та соціальної допомоги, спортивні товариства.

Слід відзначити, нарешті, що в Польщі виходило 83 українські газети, з яких 21 газета була політична. Незважаючи на сувору цензуру, українська політична думка мала можливість розвиватися досить нормально.

Саме в цих умовах безпрецедентного розвитку набув український націоналізм. Організація Українських Націона-

³³ Енциклопедія Українознавства.— Т. 4.— С. 1422—1423.

³⁴ Mieczysław Iwanicki, o. c.— S. 39—42, 61.

лістів (ОУН) збільшувала число актів саботажу, збройних нападів, замахів. У період з 1931 по 1939 рр. відбулося багато процесів над українськими націоналістами. Найбільш відомим був процес над членами ОУН, причетними до вбивства польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького в червні 1934 р.

Незважаючи на репресії, ОУН швидко поширила свій вплив на різні верстви населення і особливо на молодь. Ця революційна організація стала найголовнішою політичною силою, що діяла на українських територіях у Румунії та Чехо-Словаччині. Значні зусилля були докладені для поширення своєї нелегальної діяльності, чи, принаймні, свого впливу на Радянську Україну. Зате політична боротьба ОУН в еміграції (у Чехо-Словаччині, Франції, Німеччині, Англії, Сполучених Штатах Америки і Канаді) велася відкрито і була, так би мовити, легальна.

Німеччина, Польща, Радянська Росія і Український рух

Нагадаємо — українська територія була розділена між чотирма державами³⁵.

1. Радянський Союз: 767 тисяч кв. км., 42 200 тисяч мешканців, але Українська РСР мала лише 451 800 кв. км і 32 568 тисяч мешканців, з яких близько 26 мільйонів, або 80 % були українцями.

2. Польща: 132 200 кв. км, 10 200 тисяч мешканців, з яких близько 6,5 мільйона, або 64 % були українцями.

3. Румунія: 17 700 кв. км, 1 400 тисяч мешканців, з яких 875 тисяч або 63 % були українцями.

4. Чехо-Словаччина: 14 900 кв. км, 760 тисяч мешканців, з яких 560 тисяч або 73 % були українцями.

Очевидно, що український самостійницький рух становив загрозу для цілісності кожної з цих держав. Отже, кожна з них виступала проти українського національного руху з того моменту, як він починав захищати прагнення, що суперечили їхнім інтересам, і зокрема національні прагнення українців, які проживали на своїй території.

Оскільки кожна з цих держав вважала а priori, що

³⁵ В. Кубійович, А. Жуковський. Україна.— Мюнхен, 1978.— С. 3; Альманах «Криниця» за 1937 р.— Львів, 1937.— С. 51; М. Сціборський. Україна в цифрах.— Вінниця, 1940.— С. 5; Енциклопедія Українознавства.— Т. I.— Мюнхен, 1949.— С. 164—165.

українське населення — це лише проста меншина, яка не має ніяких прагнень, окрім того, щоб бути хорошими лояльними громадянами, готовими асимілюватися, то як звичайно, висувалося підозри, що український рух підбурюють сусіди або більш віддалені іноземні держави.

У двадцятих роках Москва утримувалась звинувачувати Німеччину в українських справах, задовольняючись звинуваченням Польщі, Румунії і Франції. Причина цього була дуже проста. З 1923 р. Москва встановила добрі стосунки з Берліном, зокрема у військовій, технічній та економічній галузях.

Особливо тісне співробітництво зав'язалося між Червоною армією та райхсвером. Німецькі офіцери могли спостерігати на полігонах за розвитком тяжкої військової зброї і вивчати керування нею (йшлося, зокрема, про танки, літаки і важку артилерію, які не могла мати Німеччина за Версальським договором). Натомість офіцери російської армії ознайомлювалися найчастіше в Німеччині з німецьким досвідом у галузі військової стратегії і тактики. Співробітництво поступово поширилось і на сферу озброєнь. Росія дозволила німцям будувати безпосередньо на її території авіаційні заводи і підприємства для виробництва зброї. Німецькі підприємства допомагали у реконструкції Радянської Росії та її індустріалізації.

Це співробітництво, яке значною мірою сприяло відбудові німецьких збройних сил, тривало до 1933 р.³⁶. Варто відзначити крім того, що торговельні зв'язки Росії з Німеччиною були важливою частиною зовнішньої торгівлі СРСР: 18 % у 1924 р., 25 % у 1928 р., 28 % у 1931 р., 33 % у 1932 р., 28 % у 1933 р., 20 % у 1934 р. Частка Німеччини в імпорті з Радянського Союзу була така: 19 % у 1924 р., 26 % у 1928 р., 37 % у 1931 р., 47 % у 1932 р., 42 % у 1933 р., 12 % у 1934 р.³⁷.

З приходом до влади Гітлера в січні 1933 р. Радянська Росія розглядала Німеччину як безсумнівного противника. Націонал-соціалістична партія була явно антикомуністична, антибільшовицька і антиєврейська. Та й у Москві особливс добре пам'ятали, що написав Гітлер у «Майн Кампф» 1927 р.: «замість того, щоб здобувати колонії десь далеко,

³⁶ P. Renouvin. Les crises du XX-e siècle, 1. De 1914 à 1929.— Paris 1957, p. 276; W. Schellenberg. Memoiren.— Köln, 1959.— S. 44—47; Sivers Leo. Deutsche und Russen.— München, 1983.— S. 424.

³⁷ Внешняя торговля СССР, 1918—1966.— М., 1967.— С. 8—9 Philipp W. Fabry. Die Sovietunion und das Dritte Reich.— Stuttgart, 1971.— S. 30.

Німеччина повинна шукати вирішення своїх проблем через захоплення територій для колонізації у Росії і в периферійних країнах»³⁸.

Гітлер ніколи не говорив і не писав, що підтримує ідею незалежної України. Зате Альфред Розенберг у брошурі, що з'явилась перед приходом нацистів до влади, писав, що німецька політика повинна брати до уваги можливість допомагати національним рухам у Радянському Союзі, зокрема на Україні і на Кавказі³⁹. Отже, можна було припустити, що він ставився прихильно до незалежності цих націй. Але далі буде видно, що це припущення безпідставне і політика Розенберга була сумнівна. Проте йому приписували такі ідеї, і цим пояснюється бурхлива реакція «Правди» від 13 березня 1933 р.

10 липня 1933 р. «Правда» твердила, що деякі польські кола готові віддати Німеччині «коридор» і Верхню Сілезію за умови, що Берлін надасть Польщі військову допомогу, щоб задовольнити її «давні претензії» на Білорусь та Радянську Україну.

Відомо, що деякі польські кола, які мріяли відновити польські кордони до поділу 1772 р., не переставали прагнути українських та білоруських земель. Це бажання відчинило двері різним здогадам та спекуляціям, у тому числі і серед німців.

Бюро зовнішньої політики (АПА) націонал-соціалістичної партії, очолюване Розенбергом, постійно провадило вивчення ситуації та політичних угруповань і складало рекомендації для ведення політики. Згідно з запискою від 29 липня 1933 р., посланою цим бюро начальнику бюро преси Райху, націонал-соціалістична партія зовсім не схилялась до ідеї Української незалежної держави. У записці, зокрема, було сказано: оскільки тепер Німеччина не в змозі переглянути свої східні кордони за допомогою сили, це слід зробити іншим способом, а саме підтримати зазіхання Польщі на Радянську Україну і Литву. Польська експансіоністська політика щодо Сходу, згідно з цією запискою, узгоджувалася з англійською політикою, оскільки Англія мала таємні зносини з польським урядом у 1931 р. і підштовхувала її до нападу на Радянську Росію. Та Пілсудський не був упевнений у позиції Німеччини і відмовився. Тепер, як було сказано у записці, ситуація змінилася.

³⁸ A. Hitler, *Mein Kampf*.— München, 1927.— S. 316.

³⁹ A. R o s e n b e r g, *Der Zukunftsweg der deutschen Aussenpolitik*.— München, 1927.

І, отже, спільна англо-германо-польська інтервенція проти Росії при підтримці Франції та Італії може призвести не тільки до краху Радянського Союзу, а й також до перегляду східних кордонів Райху. Польща, безперечно, погодиться в обмін на Литву (з портом Мемель) і за частину Радянської України віддати Німеччині район Познані та Верхню Сілезію. Решту території Радянського Союзу буде поділено на дві зони інтересів: європейська Росія і Кавказ становитимуть німецько-польську зону інтересів, а азіатська Росія стане англо-японською зоною інтересів. У цій ситуації Німеччина могла б також здобути колонії⁴⁰.

Як бачимо, цей план спецслужби націонал-соціалістичної партії не спирався на право народів на самовизначення і зовсім ігнорував українське питання.

Німецькі й польські апетити стосовно Східної Європи ні для кого не були таємницею. Газета „Le Temps“ від 16 листопада 1933 р. писала, що певні німецькі кола думають про експансію у напрямі балтійських республік і водночас заохочують Польщу напасти на Україну.

Не треба забувати, що всі ці спекуляції переважно провокували посилення репресій в Україні і змушували Москву зміцнювати оборону.

Улітку 1933 р. генерал фон Бокенберг здійснив візит до командування Червоною армією. Це був останній контакт між двома арміями. Трохи згодом Москва змінила свою позицію, повністю припинивши військове російсько-німецьке співробітництво. Це питання було порушене під час зустрічі повіреного у справах Німеччини в Москві фон Твардовського з генералом Тухачевським, заступником комісара оборони, 31 жовтня 1933 р.

Тухачевський пояснив німецькому дипломату, що «незважаючи на прикру зміну політики, почуття Червоної армії до Райху і до німецького народу залишається незмінним і що ніколи не буде забуто: райхсвер у вирішальний момент підтримав становлення Червоної армії».

Фон Твардовський хотів дізнатися, чи зміна у ставленні радянського уряду не спричинена зближенням між Москвою і Францією та Польщею. Тухачевський відповів, що це зближення не було причиною припинення «тісного» співробітництва між Червоною армією і райхсвером. Причина полягає у «недружньому, байдужому, тобто антирадянському» ставленні уряду Берліна, а також у деяких

⁴⁰ National Archives.— Washington, GR. T. 81. Roll 17, F. 1., EA-250-c 18-0-1.

фактах останнього часу (діяльність Розенберга, антирадянський меморандум міністра економіки Гугенберга, проголошений на конференції у Лондоні в червні 1933 р. та ін). Тухачевський запевнив свого співбесідника, що ні радянський уряд, ні Червона армія не передавали Франції та Польщі жодної інформації «щодо німецько-радянського військового співробітництва». На завершення він сказав (по-французьки): «не забудьте, це політика, ваша політика, яка нас роз'єднує, наші почуття — почуття дружби до райхсверу»⁴¹.

Хоч нічого й не вказувало на те, що Берлін провадитиме політику, сприятливу для українців, протягом усього 1933 р. польська преса розгорнула широку кампанію дискредитації та звинувачення українців і особливо Організації Українських Націоналістів. Так, наприклад, у травні 1933 року внаслідок конфлікту, що виник в Українському науковому інституті в Берліні, польська преса твердила, що голова ОУН Євген Коновалець був на утриманні німців⁴².

Ось фактична сторона цієї справи. У травні 1933 р. ОУН зробила спробу взяти під контроль Український інститут у Берліні, очолюваний прихильниками Скоропадського. Один із впливових членів ОУН, Ріко Ярий, який представляв Є. Коновальця, спробував увійти до ради керівництва Інституту. Його кандидатура була підтримана представником міністра культури, який чинив тиск на генерала Гренера, голову ради керівництва. Але генерал Гренер, маючи сильну підтримку з боку представника націонал-соціалістичної партії, дуже настроєного проти Ярого і ОУН, відкинув кандидатуру Р. Ярого⁴³.

Розголошений українськими політичними противниками ОУН, цей інцидент, який говорив лише про боротьбу двох українських політичних течій за контроль над науковим закладом, був інтерпретований польською пресою як доказ, що Є. Коновалець і Р. Ярий є німецькими «агентами». Такі газети, як „Ilustrowany Kurier Codzienny“, „Gazeta Poranna“, „Dziennik Poznański“ від 28 жовтня 1933 р. писали, що ОУН керує Берлін, що ОУН запозичила свої ідеологію і програму у нацистів і отримує фінансову допомогу з Берліна.

Зрозуміло, що жодного обґрунтованого доказу цих

⁴¹ BA-MA RW 5/V. 461, von Twardowski, Notiz vom 1 november 1933.

⁴² Gazeta Polska.— Н 145, 27.05.1933.

⁴³ BA NS 43/43 f. 367—369; R 43 II/155 f. 155. Щоб надати ваги своєму запереченню кандидатури Ярого, представник нацистської партії не забув нагадати, що жінка Ярого єврейка.

тверджень ніколи не було представлено ні польською, і радянською владою. Проте польська влада отримала несподівану можливість знайти такі докази. Восени 1933 у її руки потрапили секретні архіви головного Проводу ОУР. Вся таємна кореспонденція за 1928—1933 роки, звіти збірників, донесення про діяльність, всього близько 15 тисяч друкованих сторінок, що зберігалися на (таємній) квартирі у Празі, були викрадені, за участю чеської поліції, агентами польської контррозвідки. Але польська влада не знайшла там нічого, що могло б служити доказом опублікованих у пресі тверджень.

Польща ж починає у цей час політику зближення з націонал-соціалістичною Німеччиною. Незважаючи на труднощі, що створювалися через делікатне питання німецької меншини в Польщі, на пропозицію Гітлера Варшава і Берлін вступили в переговори в листопаді 1933 р. Переговори завершилися підписанням німецько-польської угоди про дружбу і ненапад від 26 січня 1934 р. Ця угода безпосередньо матиме вплив на українські справи.

У відповідь на твердження польської преси офіційний орган ОУН «Розбудова нації» у січні 1934 р. написав, що загарбнику завжди потрібні не тільки закони, тюрми, шибениці і армія, а й також брехня (сьогодні йдеться про дезінформацію). Загарбнику треба, щоб історики брехали, фальсифікуючи історію загарбаного, пригнобленого народу. Йому треба, щоб брехали журналісти, заперечуючи гніт над народом. Міністри, священники, учителі й поліція змушені брехати, щоб приховати правду про гніт. Намагаючись зашкодити національному українському незалежницькому руху і знищити його, поляки твердили, що цей рух — «німецька інтрига», вони говорили, що за всім тим, що відбувається у Західній Україні, стоїть Німеччина⁴⁴.

Головну ідею нотатки АПА за липень 1933 р. знаходимо в меморандумі Розенберга від 12 травня 1934 р. про англо-німецькі взаємини. Розенберг зазначав, що в разі конфлікту між Росією і Японією «питання російської Півдня стане знову невідкладним, з цього випливає можливість співробітництва між Англією, Польщею і Німеччиною». У такому випадку можна було б «гарантувати Польщі її подальше розширення до Чорного моря, а в рамках згаданого союзу через переговори встановити певні економічні компенсації для Німеччини і компенсації у нафті».

⁴⁴ Розбудова нації. № 1—2 (72—73), січень-лютий 1934.— С. 5

продуктах для Англії»⁴⁵. Розенберг записав у своєму щоденнику, що Гітлер прочитав меморандум з інтересом і схвалив його⁴⁶.

Українські націоналістичні кола, зокрема голова ОУН Є. Коновалець та більшість членів головного Проводу (ПУН), усвідомлювали той факт, що політика націонал-соціалістичної Німеччини не сприятиме вирішенню українського питання. З 1933 р. Коновалець вирішив посилити діяльність ОУН в Англії, оскільки вважав, що для вирішення питання Східної Європи було б бажано мати підтримку Англії і співробітничати з нею⁴⁷. Зразу після підписання польсько-німецького пакту Є. Коновалець виїхав із Берліна й оселився у Женеві (лютий 1934 р.).

Представник ОУН у Лондоні Є. Ляхович досяг там певного успіху. У квітні 1934 р. британський журналіст Лянселот Лотон привернув увагу англійських політиків до того факту, що Гітлер, на відміну від своїх попередників, не дивиться одночасно на Схід і на Захід, а тільки на Схід. «Жоден, хто дивиться на карту Східної Європи, не сумнівається, що існують великі можливості для німецько-польського компромісу»,— писав Лотон. Але «проникнення Німеччини і Польщі на Україну зашкодить економічним і стратегічним інтересам Великобританії». Лотон наполягав, що треба спробувати включити Україну в систему Західної Європи, оскільки «незалежна і автономна Україна необхідна для європейського економічного прогресу і світового миру». Демократична Україна, на його думку, могла б приєднатися до групи держав, з якими Великобританія встановлює дружні зв'язки⁴⁸.

У цей же час бажання Польщі, згідно з італійським журналістом Енріко Інсабатто, що перебував у Варшаві, були такі: «Коридор до Чорного моря, спільний кордон з Угорщиною». Інсабатто повідомив про це Розенберга і, крім того, запевнив його, що Ю. Пілсудський «готовий об'єднати окраїнні народи від Фінляндії до Туреччини» і що «він чекає, щоб дати різку відповідь Росії»⁴⁹.

На початку січня 1935 р. чотирнадцять членів англій-

⁴⁵ IMT 049-PS; Hans-Günther Seraphim. Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs.— München, 1964.— S. 166.

⁴⁶ Ibid.— С. 30.

⁴⁷ Є. Ляхович, Діяльність ОУН у Лондоні в 1933—1935 роках // «Коновалець і його доба».— Мюнхен, 1974.— С. 915.

⁴⁸ Lancelot Lawton, The oppressed Ukraine in „The Fortnightly Review“.— London, April 1934.

⁴⁹ Das politische Tagebuch Rosenbergs, о. с.— S. 36.

ського парламенту і шість особистостей звернулися до Ліги націй з петицією про гоніння українців польськими властями, і у травні того ж таки року в Лондоні було створено Англо-український комітет. 4 червня 1935 р. Є. Коновалець послав представнику ОУН в Лондоні листа, в якому точно визначив політику та сподівання його організації. Негайно перекладений англійською мовою, цей лист був переданий в англійське міністерство закордонних справ.

Є. Коновалець на початку листа висловив переконання українських націоналістів, що незалежна Україна безперечно була б важливим і необхідним фактором для балансу сил у Східній Європі й культурного та економічного розвитку всієї Європи. Далі він зазначив, що укладені останнім часом між європейськими державами угоди порушують природне право українського народу самому вирішувати власну долю і можуть, отже, призвести до конфлікту, в якому український народ тільки б програв.

Серед цих угод була і польсько-німецька угода від 26 січня 1934 р. Ця угода, оскільки вона посилювала владу Польщі на західних землях України, суперечить інтересам українського народу. Якщо ця угода містить плани колоніального характеру щодо Східної (Радянської) України, як то зазначає світова преса, їх втілення наштовхнеться, — як заявив Коновалець, — на категоричний опір з боку українських націоналістів, які борються за повну незалежність Української держави, а не за те, щоб Україна стала колонією кого б то не було.

Голова українських націоналістів критикував також франко-російську угоду, в котрій, як він казав, Франція ігнорує прагнення українського народу до незалежності сприяє зміцненню *status quo*. Франція не бере до уваги «варварське поводження більшовицького режиму стосовно українців». Організація Українських Націоналістів, продовжував Коновалець, робитиме все, щоб через інтереси іноземних держав не пролилася кров українського народу. Він підкреслив, що замість того, щоб щасливо жити в національній незалежній державі, український народ опинився розділений між чотирма державами, і в разі виникнення конфлікту, українці як солдати цих держав будуть послані один проти одного зі зброєю у руках.

Хоч ОУН і вважає Росію найбільш небезпечним окупантом України, підсумовував Коновалець, — «однак ми будемо в майбутньому поборювати всіма силами всілякі самовільні спроби всіх інших інтервентів вирішувати справи Східної Європи проти волі українського народу або бе:

порозуміння з ним, у свідомості, що кожна така розв'язка doprowadила б лише до нових поділів і поневолення України, а не до її визволення».

Враховуючи, що прагнення українців ніяк не суперечать економічним, політичним і стратегічним інтересам Великобританії, Коновалець висловив надію, що Великобританія підтримає боротьбу українців за свою незалежність⁵⁰.

Під час конференції „Near and Middle East Association“ (Товариство Близький і Середній Схід), представник ОУН Є. Ляхович, зокрема, заявив: «поділ Росії й створення самостійної української держави, яка постійно розвивалася б лінією, згідно з британськими інтересами, усунув би ту небезпеку і, на мою думку, був би корисним явищем і для Британської імперії»⁵¹.

Справа вбивства міністра Перацького

15 червня 1934 р. активіст ОУН кількома пострілами смертельно поранив на одній з вулиць Варшави міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького, якого українці вважали найбільш відповідальним за brutальні дії під час «пацифікації» у Західній Україні. Замах був організований ОУН, а точніше УВО, військовою організацією при ОУН. Два члени ОУН (один з яких М. Лебедь), замішані в організації замаху, поспішно виїхали з Польщі до Німеччини. Вони не знали, що за польсько-німецькою угодою від січня 1934 р. співробітництво між цими двома державами стало реальністю. Обоє арештували в Німеччині й видали на прохання польської влади. Інші члени, що перебували у Данцігу, були видані польській поліції.

Польська поліція арештувала всього дванадцять осіб, серед яких був і Степан Бандера, голова Крайової екзекутиви ОУН у Західній Україні. Після прискіпливої підготовки їхній процес відбувався від 18 листопада 1935 р. до 13 січня 1936 р. у Варшаві.

У жовтні 1934 р. польська влада обговорювала з Гітлером питання тісного співробітництва політичних поліцій обох країн у боротьбі з «українськими терористами»⁵². Голова польського уряду Козловський у грудні 1934 р.

⁵⁰ Є. Ляхович.— С. 915.—917.

⁵¹ *Ibid.*— С. 919.

⁵² AA Polit. Beziehungen 198/4 IV Po 7221.

заявив послу Німеччини у Варшаві, що «питання про зв'язки між українськими терористичними організаціям і Німеччиною остаточно в'яснене», оскільки, видавш «вбивцю Перацького»*. Німеччина ясно дала зрозуміти, що вона «широ бажає згоди з Польщею»⁵³.

У ході розслідування і самого процесу над С. Бандерою і його товаришами польська поліція використал таємні архіви ОУН, щоб викликати замішання серед підсудних і викрити всю діяльність організації. Але насправді архіви не дали ніяких доказів співробітництва ОУН з німецькими службами чи німецької фінансової підтримки. Все, що змогло довести звинувачення, це те, що ОУН отримала певну суму від Литовського уряду⁵⁴. Члени ОУН були засуджені не як «іноземні агенти», а за те, що взяли участь в організації замаху, який коштував життя діяч Польської держави.

Зрештою, у комюніке командування УВО, опублікованому після замаху, ясно вказано, що людина, яка вбил польського міністра, «виконувала вирок» українського революційного трибуналу. У комюніке було сказано, що Перацький як один із головних провідників політики гноблення у Західній Україні ніс відповідальність за організації ліквідації шкіл та українських товариств, планування політизації Української церкви, сприяння напливу польських робітників в українські промислові центри, організацію антиукраїнських погромів під час пацифікації 1930—1934 років. Крім того, у комюніке було заявлено, що страта одного з найбільш відповідальних за окупаційний режим у Західній Україні є нічим іншим, як «підтвердженням непорушної волі українського народу продовжувати боротьбу за звільнення до самої перемоги»*.

* Це неточно. Вбивця, Г. Мацейко, виїхав із Польщі і знайшов притулок в Аргентині, де жив під чужим іменем. Помер 15 серпня 1966

⁵³ AA Polit. Beziehungen 198/4 IV Po 9028.

⁵⁴ Władysław Żeleński. Zabójstwo ministra Pierackiego. Paris, 1973.— S. 36.

* Деякі автори намагаються розглядати діяльність ОУН як складову частину політики німецького уряду чи його служб (АПА, абвер). Та наприклад, згадаючи про замах у своїй «Хронології зовнішньої націоналістичної політики», Ганс Адольф Якобсен просто піддає думку, що замах був частиною зовнішньої політики нацистів. Тобто ОУН вби Перацького на угоду Німеччині. Hans-Adolf Jacobsen. Nationalsozialistische Aussenpolitik, 1933—1938.— Frankfurt/Main, 1968.— S. 790

У таємних німецьких архівах ми не знайшли жодної вказівки, яка б дала можливість встановити зв'язок між замахом і Німеччиною. Тільки в невідомих записках із Данціга за липень 1934 р. знайдено зовсім неімовірні твердження. Аналіз цих записків нашоє на думку, що інформація

Процес у Варшаві завершився трьома вироками до смертної кари, які потім були замінені на пожиттєве ув'язнення (С. Бандера, М. Лебедь, Я. Карпинець) і двома вироками до пожиттєвого ув'язнення (М. Климишин, Б. Підгайний). Інших було засуджено до ув'язнення від 7 до 15 років. Степан Бандера і Микола Лебедь зустріли смертний вирок вигуком «Слава Україні!».

Варшавський процес дав можливість польській суспільній думці дізнатися про боротьбу українців. Одна польська газета писала з цього приводу: «Процес проти українських терористів, що ведеться уже більше, ніж три тижні, помалу міняє своє обличчя... Ті люди вбили,— бажаючи служити справі свого народу. Ми не думаємо, що таким способом вони їй добре служили. Успішно служать вони їй щойно тепер: три четвертини польської преси, що протягом сімнадцяти років не хотіли знати слова «український», протягом цих трьох тижнів навчилися цього слова і вже його не забудуть. А люди, котрі інакше не писали як про «гайдамаків», сьогодні соромляться того дурного баналу про «понурий вигляд» цих людей. 17 років товкмачили нам, що поширювання, навіть із допомогою насильства, на окраїнах польської мови є рівнозначним із поширюванням польськості, прищеплюванням любові до Польщі. А ось тут ці люди, хоч знають польську мову, не хочуть говорити по-польськи. Їхня ненависть до Поль-

яку вони містять, була одержана від Осипа Думіна, 1893 р. народження, який на початку двадцятих років займав пост начальника служби розвідки УВО, на чолі якої був Є. Коновалець. У 1924 р. Думін увійшов до групи Петрушевича, яка сповідувала прорадянську орієнтацію. Оскільки Коновалець був рішуче проти цієї орієнтації, то О. Думін спробував усунути його від керівництва рухом. Змову було розкрито, Думіна було виключено з УВО у 1925 р. З того часу О. Думін озлобився на Є. Коновальця та його помічника Р. Ярого і постійно снував проти них різні плани. О. Думін був у тісних зв'язках з німецькою службою розвідки. Крім того, він був членом Німецького інституту дослідів Сходу в Кенігсберзі, у Східній Пруссії.

О. Думін твердив, що план замаху на Перацького був задуманий німцями, противниками нацистів, а саме групою генерала Шляйхера (убитого за наказом Гітлера 30 червня 1934 р.). Замах мав відбутися у конференц-залі в момент, коли там був Геббельс, що збирався з візитом у польську столицю. Ця версія Думіна, яка наштотувала на думку, що одночасно був намір зробити замах і на життя Геббельса, без сумніву, мала на меті скомпрометувати Коновальця і особливо Р. Ярого, суперника Думіна в УВО і людину, що мала у двадцятих роках зв'язки з райхсвером. В. Желенський, прокурор на процесі у Варшаві, який мав на руках матеріали таємних архівів ОУН і розслідування, у праці, присвяченій цьому питанню, підкреслює: не існує жодного доказу, що замах було здійснено за участю німецьких служб, а навпаки: «райхсвер ще до замаху на Перацького попередив польську владу, що в Польщі можливі замаху українців».

ської держави, до польського міністра, публіциста й поліція поширилася на польську мову. Вчили нас, що ціліта «Україна» є штучним творивом, яке зникне з останніми слідами австрійської держави, твором якої вона була. А тим часом це та «Україна» своєю ненавистю до нас бухає сьогодні сильніше, ніж за тих давніх, неспокійних часів...»⁵⁵.

Газета польських народовців писала: «Ми, польські народовці, маємо обов'язок найголосніше казати про те що існує український народ, що він живе і бореться за своє право на життя. Саме ми мусимо розуміти й цінити героїчне зусилля українського народу, який протягом сотен років не має своєї державности, що його русифікують, полонізують, роздирають, а він завжди триває». Хай українських націоналістів буде тільки жменька, «проте напруження жертвности, посвяти й героїзму тієї жменьки таке наявно велике, що його вистачає не лише на те, щоб воскресити, а навіть створити націю»⁵⁶.

Варшавський процес тільки підтвердив, що замах на Перацького, організований за наказом С. Бандери, як і вся діяльність ОУН, були частиною боротьби українців за свободу і незалежність своєї країни. Жодним із вчинених замахів не керувала іноземна держава. Звинувачення виявилися українськими патріотами, прихильниками справи, яку вони вважали справедливою.

Росія боїться втратити Україну

Радянська Росія весь час побоювалася за Україну. Генеральний консулат Німеччини в Харкові* 10 липня 1934 р. повідомив Берлін, що найбільше занепокоєння радянського режиму в Україні «полягає у страху перед відокремленням України з ініціативи з-за кордону, зокрем Німеччини». Далі в донесенні говорилося:

«Тут кажуть, що з приходом до влади націонал-соціалістів українські емігрантські кола, які бачать у Гітлері освободителя України, знову сильно активізувалися. План відлучення України став, таким чином, ключовим питанням міжнародної політики. Підкреслюється, зокрема, що «німецький фашизм ніколи не відкине ідею поход

⁵⁵ Wiadomości Literackie.— Варшава.—1935.— 15 груд.

⁵⁶ Цит. за: Свобода, Jersey City.— № 300, 26.12.1935.

* Тоді столицею Української РСР ще був Харків.

на Схід як початок імперіалістичної інтервенції. Першим етапом будуть Литва, Латвія, Естонія на півночі і Радянська Україна на півдні. У момент, коли уряд Радянської України буде готовий переїхати до Києва, політична (німецька) група підготує, разом із білими емігрантами, план завоювання Радянської України, тобто і всього Радянського Союзу»⁵⁷.

Відзначивши, що прихід до влади націонал-соціалістів викликав велике розчарування у Радянському Союзі, генеральний консул дав такі пояснення щодо побоювань Москви за Україну: «Багато впливових політичних діячів, партійних і державних функціонерів, головних редакторів (газет) — євреї, які висловлюють свої погляди не тільки як марксистки. Вони займають негативну, навіть ненависьницьку позицію ще й тому, що керуються інстинктом раси»⁵⁸.

Створюється враження, що використовувалося твердження, нібито націонал-соціалістична Німеччина хоче відірвати Україну від Росії,— це найсильніший аргумент для російських почуттів — а мета використання такого аргументу — об'єднати росіян навколо існуючого режиму й особливо проти режиму націонал-соціалістичного.

У донесенні від 19 березня 1935 р. генеральний консул наводить офіційні роз'яснення, дані з нагоди відкриття у Києві Комісаріату Внутрішніх Справ: «З приводу створення комісаріату внутрішніх справ було підкреслено, що ця реформа ніяк не означає ослаблення класової боротьби. Звичайно, націоналісти, троцькісти і контрреволюціонери розбиті, але вони не знищені остаточно. Вони з'являються на Україні у вигляді змовників проти диктатури пролетаріату, найманців капіталізму, шпигунів і зрадників Батьківщини, вони намагаються відірвати Україну від великого Радянського Союзу. Завдання новоствореного (на Україні) Комісаріату Внутрішніх Справ — бути пильним стражем революції й захисником держави»⁵⁹.

Проте, як зазначалося у донесенні, радянська конституція завжди передбачала право України вийти з Радянського Союзу. Але радянська влада казала, що «це класові вороги, які під прикриттям націоналістичних гасел звільнення України виступають проти соціалістичного будівництва» і хочуть відірвати Україну від Радянського Союзу,

⁵⁷ BA-MA RW5/v. 461 Tgb. 147 Politischer Halbjahresbericht.— S. 12.

⁵⁸ Ibid.— С. 13.

⁵⁹ Ibid., Tgb. 57 Politischer Bericht.— С. 4—5.

щоб загнати її «у рабство»⁶⁰. У донесенні було сказано також, що останнім часом репресії в Україні були спрямовані переважно «проти націоналістів і троцькістів, які створюють спільний блок»⁶¹.

Говорячи про міжнародну ситуацію, Голова Ради Народних Комісарів Української РСР П. Любченко заявив у Москві на Верховній Раді, що «німецькі фашисти включили до своєї програми питання територіального розширення за рахунок Радянського Союзу, особливе місце в цих планах відводиться Україні. Німецькі фашисти утримують у Берліні полковника Коновальця». Крім того, у газеті «Вісті», офіційному органі радянського уряду України, писалося, що «німецькі фашисти мріють у своїй манії імперіалістичної величі знищити Радянську Україну», цю «перлину Радянського Союзу»⁶².

Такі випадки проти українського націоналізму свідчили про стійкі національні почуття, які влада вважала небезпечними для цілості імперії. Чинячи тиск, влада намагалася встановити спокій серед населення і позбутися людей, запідозрених у націоналізмі. Ось чому таке значення, згідно з донесенням, надавалося перетворенню економіки України в соціалістичну⁶³.

Газета «Вісті» повернулася до питання українського націоналізму в номері за 12 червня 1935 р. твердячи, що УВО, військове відгалуження ОУН, поширила свою діяльність на територію Радянської України. Газета звинувачувала голову ОУН Є. Коновальця у тому, що він служить Німеччині.

У Москві виробилась звичка звинувачувати опозиційні рухи у співпраці з іноземними урядами, зокрема з нацистами. Під час процесів 1936—1938 рр. радянський суд сформулював подібні звинувачення і щодо таких комуністів, як Л. Троцький, Г. Зінов'єв, Л. П'ятаков, М. Бухарин. Суд твердив, що вони намагалися захопити владу за допомогою іноземних держав. Так, Троцький «вступив у переговори з одним із керівників німецької націонал-соціалістської партії для спільної боротьби проти Радянського Союзу» (згідно із зізнаннями П'ятова, Троцький вів переговори з Гессом).

⁶⁰ *Ibid.*— С. 9.

⁶¹ *Ibid.*— С. 10.

⁶² *Ibid.*— С. 11—13.

⁶³ *Ibid.*— С. 20.

У звинувачувальному акті Л. Троцького названо «агентом фашизму», а інших звинувачуваних — «огидними фашистськими найманцями», які поставили собі за мету шпionаж на користь іноземних держав і «розчленування СРСР та відірвання від нього України, Білорусі...»⁶⁴. В обмін за підтримку після приходу до влади «троцькістсько-зінов'євський блок» обіцяв, згідно з Л. П'ятаковим, сприятливе ставлення до німецьких інтересів і «територіальні поступки в завуальованій формі, тобто сприяння (невтручання в дії) українських буржуазних національних сил у разі їхнього самовизначення»⁶⁵.

Якщо для обґрунтування цих звинувачень радянська влада мала «зізнання» П'ятова та інших звинувачених, то у випадку з Є. Коновальцем окрім чуток, пов'язаних із кампанією одурманення, звинувачення ні на що не спиралося.

Москва називала також «націоналістами» і «фашистами» українських комуністів, як тільки вони дозволили собі хоч трохи відстоювати інтереси України. У 1937—1938 рр. радянська влада «викрила» нелегальну організацію, якій вона дала назву «Національна фашистська організація України» і в котру входили відомі комуністичні лідери, колишні стовпи радянського режиму в Україні: П. Любченко, Г. Гринько, А. Хвиля, М. Попов, В. Затонський і багато інших. Цю «організацію», звичайно, було викрито і «зрадників» страчено. Такими були методи Москви позбуватися противників, опозиціонерів чи суперників.

Справа «відновлення німецько-українського пакту»

Справа так званого «відновлення німецько-українського пакту 1918 року» — це класичний приклад дезінформації стосовно українського національного руху.

На початку лютого 1937 р. польський часопис „Odpowia” опублікував таке повідомлення: «Приблизно місяць тому відбулося поновлення німецько-українського пакту 1918 року, згідно з яким німецький уряд бере на себе витрати, пов'язані з підготовкою на польській території українських військових і терористичних груп. На українській частині Польщі керівники українських націоналістичних організацій

⁶⁴ Les procès de Moscou.— Paris. 1964.— P. 56—57.

⁶⁵ Ibid.— С. 71.

створили добре організовані нелегальні групи, члени яких зобов'язані під страхом суворого покарання виконувати будь-який наказ».

У журналі також було сказано, що українські націоналістичні організації мають на меті «у разі війни в Східній Європі, завдати Польщі удару в спину. Німецький уряд, який вважає Данціг уже завойованим, переніс центр своєї агітації на південний схід Польщі».

Ця інформація була передрукована в „Journal du Matin“ Люксембурга 12 лютого 1937 р. під заголовком: «Відновлення німецько-українського пакту 1918 року. Берлін фінансує організації українських терористів у Польщі». Далі повідомлялося, що, згідно з агенством НДА, «згадані терористичні організації — це організації українських фашистів: ОУН і УНАКОР (Українська Народна Козацька Організація)». Згідно з цим повідомленням голова першої організації полковник Є. Коновалець «недавно залишив Женеву, щоб перебратися до Берліна, де перебував також і Скоропадський, голова УНАКОР, котрий у 1918 р. уклав із Німеччиною договір за яким Україна передавалася під німецький контроль».

Повідомлення у „Journal du Matin“ було передруковане щоденною польською опозиційною газетою „Więszóg Warszawski“ від 15 лютого, в якій вказувалося, що, згідно з німецько-українською угодою, українські націоналістичні організації в Польщі та в СРСР одержують фінансову підтримку від Німеччини і в разі «військової експансії на Схід» зобов'язалися провадити диверсійну діяльність і саботаж. У газеті також писалося, що завдяки цій фінансовій підтримці німці тримають під контролем усіх лідерів українських націоналістів. Скоропадський і Коновалець, кожен зі свого боку, сподіваються колись стати на чолі незалежної Української держави під німецьким контролем. Після відновлення німецько-українського пакту, писала далі польська газета, друга за значенням нелегальна організація УНАКОР розгорнула свою діяльність у районі Горохова і Володимирця. З цього приводу газета „Journal du Matin“ твердила, що «численні процеси проти українських терористів у Рівному й Горохові (Волинь)» показали, що «ці організації фінансовані Берліном»⁶⁶.

Насправді все було інакше і набагато простіше. Таємні німецькі архіви підтверджують повну непричетність ОУН до цієї справи, підтверджують, що ОУН не отримувала

⁶⁶ AA Pol. V 522.

ніякої фінансової підтримки від Німеччини і що Коновалець зовсім не оселився у Берліні. Він постійно перебував у Швейцарії, намагаючись зацікавити українським питанням західні держави.

Чи перебувала ОУН у зносинах з німецькими службами або націонал-соціалістичною партією? Точно відомо, що під час Веймарської республіки одному з керівників ОУН, Ріко Ярому, було доручено встановити контакти з німецьким військовим міністерством, тобто з райхсвером. Але ці контакти, які, звичайно, були менш важливі, ніж контакти радянських військових, були перервані якраз перед приходом нацистів до влади. Є. Коновалець залишив Берлін на початку 1934 р. 15 травня 1936 року військовий райхсміністр у таємному листі, адресованому міністру закордонних справ Райху, визнав, що «військове міністерство роками не має жодного контакту з українськими націоналістами»⁶⁷.

Яким було ставлення націонал-соціалістичної партії до ОУН? У протилежність тому, що можна було б подумати, нацистська партія ставилася вороже до ОУН. Компетентна служба цієї партії постійно застерігала німецькі політичні установи від цієї організації.

Так, наприклад, у доповідній записці від 21 лютого 1938 р., адресованій у райхсканцелярію та інші політичні установи Берліна, Арно Шікенданц, відомий функціонер департаменту Схід управління зовнішньої політики нацистської партії (АПА, очолюване А. Розенбергом), відзначає, що голова ОУН Є. Коновалець, який мав «тривалі зв'язки з «певними службами» Берліна за Ваймарської республіки, на другому році існування Третього райху покинув Німеччину і розгорнув серед українців антинімецьку агітацію.

Штабслайтер Шікенданц посилався на статтю, надруковану в номері за травень—червень 1934 р. газети «Розбудова нації», офіційного органу ОУН. Ця стаття викриває націонал-соціалістичну партію як партію з печаттю фанатизму і нетерпимості, ідеологія якої ґрунтується на поняттях раси і крові⁶⁸.

Орган українських націоналістів із новою силою розгорнув свої випади після видання українських політичних біженців Польщі, звинувачуючи німців у тому, що вони вважають себе вищою расою, яка не повинна керуватися правилами честі і моралі. Саме звідси та безпощадна жорстокість, яку вони здавна проявляють. Вони показали її,

⁶⁷ AA Pol. V 523.

⁶⁸ Додатки, документ № 5.

зокрема, й на Україні в 1918 р., і під час подій в Австрії 1934 р. Шікенданц згадує у своїй записці також, що у Сполучених Штатах відділ преси Коновальця надрукував інтерв'ю одного англійця, противника фашизму. Шікенданц нарешті додає, що антинімецьку позицію ОУН можна скоріш за все пояснити тим фактом, що «деякі близькі співробітники Є. Коновальця мають дружин-єврейок».

Отже, націонал-соціалістська партія висловлювала проти ОУН серйозні застереження.

Треба згадати, що до опублікування у пресі повідомлень про так званий «німецько-український пакт» на Волині проходили численні судові процеси, зокрема шість процесів над членами ОУН у 1936 р. й великий процес у січні 1937 р.. Жоден із цих процесів не виявив якогось зв'язку між українським рухом і Німеччиною.

Наприклад, на процесі в січні 1937 р., що відбувався у Рівному якраз напередодні вже згаданих інформацій, було засуджено тринадцять українців, звинувачених лише в участі в ОУН (це звинувачення саме по собі було дуже серйозне) і за підпал будинків у Костополі й Державному. 15 січня суд виголосив десять вироків про ув'язнення строком від 2 до 7 років; трьох звинувачених було виправдано⁶⁹.

І саме звертаючись до справи другої організації, згаданої у цитованих раніше статтях, ми знаходимо розгадку і пояснення походження опублікованої інформації.

Друга згадана організація, що називалася по-німецьки „Ukrainisches Kosakentum (UNAKOR)“, практично була невідома на Україні. Вона існувала в еміграції. Її засновником був Іван Полтавець фон Остряниця, який жив у Мюнхені від 1919 р. У 1918 р., за режиму Скоропадського, він виконував обов'язки головного секретаря вільних козаків. Після падіння гетьманського правління був змушений емігрувати до Німеччини. У 1923—1925 рр. пробував створити в цій країні групи вільних козаків, але його намагання повністю провалилися. У Мюнхені, де він познайомився з Розенбергом, активно працював на користь німецького націонал-соціалістичного руху⁷⁰ і також провів якийсь час у тюрмі; практично не мав жодного контакту з націоналістичними організаціями України*.

⁶⁹ П. Мірчук. Нарис історії ОУН.— Мюнхен, 1968.— С. 455.

⁷⁰ BA NS 43/2 f 296.

* Ганс-Адольф Якобсен з приводу взаємин між емігрантами і бюро Розенберга пише: «Дуже імовірно, що таємні зносини відбулися через кількох німців із Балтики, таких як М. фон Шойбнер-Ріхтер, О. фон Курсел, барон фон Мантойфель і граф фон Ревентлов, колишній царський

У двадцятих роках Полтавець-Остриця був членом українського емігрантського руху, очолюваного П. Скоропадським. Але він залишив цей рух у 1932 р. і пізніше став рішучим противником Скоропадського. Отже, Скоропадський не був головою УНАКОР у 1934 р.

Полтавець-Остриця не покинув своєї ідеї створення груп вільних козаків, цього разу в рядах вермахту. У травні 1935 р. він звернувся до Гітлера з листом, в якому, зокрема,

генерал В. фон Біскупський, який представляв у Берліні монархічне крило емігрантів, тобто течію великого князя Кирила (Романова), а також прихильників груп Скоропадського, Коновальця, Полтавця-Остриці та ін.» (о. с., с. 449). Така мішанина може призвести тільки до фундаментальних помилок при відтворенні подій. Бо не можна, не маємо права змішувати всі ці групи у єдине середовище емігрантів, вкинути до одної торби прихильників Скоропадського, Коновальця і Полтавця-Остриці, а особливо змішувати росіян і українців. Наприклад, Коновалець не знав ні Біскупського, ні Полтавця, ні жодного балтійського німця.

Крім того, посилаючись на книгу Алана Баллока „Hitler — a Study in Tyranny“ (Гітлер — дослідження тиранії, Лондон, 1952.— С. 71), Г. Райтлінгер твердить, що в 1923 році Розенберг і Шойбнер-Ріхтер представили Скоропадського Гітлеру, і він пише: «Розповідають, що Скоропадський взяв участь у фінансуванні „Völkischer Beobachter“, першої газети нацистської партії, і, можливо, саме це є однією з основних причин того, що Розенберг так палко підтримував у 1941 році українських націоналістів» Gerard Reitlinger. Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941—1944.— Hamburg 1962.— S. 155). Далі ми побачимо, що ця теза про Розенберга була хибна. Так само не обґрунтоване і твердження про участь Скоропадського у фінансуванні першої націонал-соціалістської газети. Ми не знайшли жодного підтвердження цього ні в німецьких архівах, ні в українських публікаціях і архівах. Навпаки, А. Даллін стверджує, що це російський генерал Біскупський, директор Російської Установи Довір'я у Берліні, особистий радник великого князя Кирила Романова,— який допомагав у фінансуванні нацистської газети Völkischer Beobachter A. D a l l i n, German Rule in Russia, 1941—1945.— London, 1957.— P. 113).

І справді: як міг Скоропадський фінансувати нацистську газету, якщо він не мав особливих статків? Він був у такій нужді, що в 1926 р. його німецькі друзі клопоталися про надання йому фінансової допомоги від німецького уряду. У їхній петиції вони вказували на те, що Скоропадський, який перебуває «у надзвичайній фінансовій нужді», потребує цієї допомоги «не для того, щоб підтримувати його політичні прагнення, а просто щоб забезпечити йому і його сім'ї пристойне проживання» (BA R 43/155 f. 80). Зовсім в іншій ситуації були російський генерал Біскупський і князь Кирило Романов.

Слід зазначити також, що деякі автори, такі як, наприклад, Г. Райтлінгер, надто наполягаючи на зв'язках — дійсних чи вигаданих,— що могли існувати між українцями й німцями, з дивовижною делікатністю обминають глибоке вивчення зв'язків між німцями і російськими емігрантами. Наприклад, вони нічого не кажуть про угоду, укладену в 1923 р. генералом Біскупським із генералом Людендорфом, останній параграф якої, зокрема, передбачає «замінити верхівку в СРСР законною монархічною аладою, яка матиме форму російського фашизму — націонал-соціалізму» (BA R 43/35 f. 48).

було сказано: «Від імені українських козаків я заявляю, що для українського козацького народу Брест-Литовський договір, за яким Німеччина і Україна стали союзниками, залишається у силі».

Він також заявив, що готовий надати членів свого *Ukrainisches Kosakentum* у розпорядження Гітлера⁷¹.

Звичайно, німці не дали ходу цьому листу. І оскільки Полтавець-Остряниця продовжував свої клопотання перед німецькими інстанціями, *Geheime Staatspolizei* (гестапо), у листі, поданому у вересні 1937 р. до міністерства закордонних справ Райху, висловило свою думку з цього приводу: «Козацька організація «УНАКОР», яка є не вартою уваги затією, існує фактично лише на папері і практично не має прихильників»⁷².

Згідно з іншими документами з німецьких архівів, Полтавець-Остряниця був не вартим уваги мегаломаном** і авантюристом. Він мав листування з двома особами на Волині: Дорошенком з Ковеля і І. Волошином з Луцька. За цим самим документом згадані дві особи були просто «агентами польської контррозвідки»⁷³!

Отже, саме польські спецслужби були джерелом поширеної у польській і міжнародній пресі інформації про «фінансування» Берліном українських націоналістичних організацій у Польщі й у СРСР.

Можливо, й Волошин отримав гроші від Полтавця-Остряниці. Але оскільки той не представляв ні Німеччину, ані націонал-соціалістичну партію, у німецьких архівах не збереглося жодного сліду про такі виплати. Полтавець-Остряниця, напевне, послав копію свого листа до Гітлера одному зі своїх кореспондентів на Волині, і ця копія потрапила в руки польських служб. Як би там не було, відомо, що у квітні 1937 р. група з 44 українців, чоловіків і жінок, підозрюваних в участі в УНАКОР, організованій І. Волошиним, були притягнуті до судової відповідальності в Луцьку на Волині. Їх звинуватили в державній зраді, чого ніколи не було проти членів ОУН. У той час, коли націонал-соціалістична партія формулювала сильні застереження щодо ОУН, вона, як виходить, ставилася з довір'ям до руху Скоропадського, що був на еміграції силою, яка заслуговувала на увагу, зокрема в Німеччині та за океаном. Оскільки Ско-

⁷¹ BA R 43 II/155 f. 162.

⁷² AA Pol. V 525.

** Мегаломан — той, що страждає манією величності (прим. перекладача).

⁷³ AA Algem. Angel. Ukraine 2.

ропадський був у 1918 р. на чолі держави-союзниці Німеччини, то уряд Ваймарської республіки погодився у 1926 р. надавати йому фінансову допомогу (Ehrensold). Націонал-соціалістська партія, ставши при владі, заявила про свою прихильність до цього руху⁷⁴. У 1937 р. німецька влада дотримувалась думки, що це єдине українське угруповання, лояльне до Німеччини⁷⁵. Але треба підкреслити, що цей рух, окрім окремих симпатиків, в Україні не існував.

⁷⁴ BA R 43/2 f. 297.

⁷⁵ AA Pol. V 525, документ Pol. V 8573.

ПЕРЕД ВТОРГНЕННЯМ В СРСР

З аншлюсом (11 березня 1938 р.) і вимогами Німеччини щодо німецької меншини в Судетській області, які призвели до Мюнхенської угоди (30 вересня 1938 р.) й до полишення напризволяще Чехо-Словаччини, почався змаг Гітлера за німецьку гегемонію в Європі.

Намагаючись порушити, а згодом і зруйнувати систему рівноваги сил у Європі й встановити «новий порядок», який міг би гарантувати Німеччині домінування і добробут, Гітлер зумів використати різні політичні фактори на користь німецького райху. Серед цих факторів — права німецької меншини, більшовицька загроза в Європі. Політичні класи Європи, починаючи із самої Великобританії, відчували сильну загрозу з боку Радянської Росії. Гітлер зробив цю загрозу головним козирем у своїй дипломатичній грі. Захищаючи права німецьких меншини в Чехо-Словаччині й Польщі у відповідності з правом народів на самовизначення, Гітлер одночасно робив туманний натяк на те, що Німеччина має право на «життєвий простір» у Східній Європі, хоч це було цілком несумісно з правом народів на самовизначення.

Часто безнадійна ситуація пригноблених народів і меншин у Східній Європі, особливо народів, які терпіли диктатуру сталінського режиму, сприяли тому, що частина населення вважала: зміна статусу кво, тобто війна (навіть розв'язана Німеччиною), може стати шляхом до свободи і незалежності.

Український незалежницький рух вирішив скористатися будь-якою нагодою, щоб досягти незалежності, навіть якщо це буде лише на частині українських земель. Перша нагода випала якраз у зв'язку з кризою у Чехо-Словаччині, що мало наслідки для статусу Карпатської України.

Питання Карпатської України

Карпатська Україна, яку часто називали Рутенією або Підкарпатською Руссю, була приєднана до Чехо-Словаччини за Сен-Жерменським договором (вересень 1919 р.). Договір передбачав для цієї території регіональну автономію¹. Хоч автономія і була гарантована першою конституцією Чехо-Словацької держави, надання їй такого статусу відкладалося, так що перший її губернатор Г. Жаткович у 1921 р. пішов у відставку на знак протесту проти централістичної політики Праги.

На Закарпаттю протистояли дві основні течії: русофільська й українофільська. Чехи, зокрема ті, що підтримували централістичні тенденції, бачили в українському національному русі загрозу для чеського централізму і, отже, віддавали перевагу підтримці русофільської течії.

Український національний рух розвивався повільно. У 1924 році налічувалось лише близько 12 % українців, які свідомо зараховували себе до української нації (українофіли).² Починаючи з 1935 р., тривав процес розвитку української самосвідомості. Саме в цей період на даний регіон почала поширювати свій вплив ОУН. Розвивались українські соціокультурні товариства, створювались кооперативи. Дедалі більшого розмаху набувала боротьба за права української мови й української освіти.

Усвідомлючи, що етнічний склад Чехо-Словаччини може призвести до зростання труднощів, президент Бенеш мав намір перебудувати республіку «в державу, де цілковито рівноправні народи мали б своє власне управління...» Бажаючи задовольнити ці намагання (національних меншин), 20 лютого 1937 р. уряд опублікував спеціальне комюніке, в якому були сформульовані основні настанови, що передбачали перегляд політики стосовно меншин³.

Але централістичні тенденції Праги були надто сильні, і нічого не робилося, щоб виконати обіцяне. 29 травня 1938 р., спираючись на гарантії Сен-Жерменського договору й конституції, Русинсько-українська Народна Рада Ужгорода, столиці Карпатської України, поставила вимогу про впровадження статусу автономії. Це було в той час, коли судетські німці й словаки також висловлювали подібні

¹ Francis Deak. Hungary at the Paris Peace Conference. New York, 1942.— P. 453.

² D. Zlepko. Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis März 1939).— München, 1980.— S. 20.

³ E. Benés. Munich.— Paris. 1970.— P. 10, 14.

вимоги. Але вимоги німців підтримував Райх, а українці вимагали автономії з власної ініціативи, для задоволення своїх національних прагнень. 9 вересня 1938 р. для ведення переговорів про статус автономії у Чехо-Словацькій державі до Праги прибула делегація, що складалася з десяти представників Української Центральної Народної Ради. Однак питання судетських німців і нерішучість західних держав призвели до відомих Мюнхенських угод (30 вересня 1938 р.). 1 жовтня вермахт перейшов кордон і окупував Судетську область. Приголомшений цією агресією, уряд Праги спробував врятувати єдність республіки й пішов на поступки в питанні словацької й української автономії. Але 4 жовтня ситуація ускладнилась, оскільки Будапешт запропонував Німеччині приєднати до Угорщини Словаччину й Закарпаття⁴.

8 жовтня 1938 р. українці представили на розгляд Праги список членів автономного уряду їхнього краю.

При співучасті західних держав Гітлер став арбітром у чехословацькому питанні; здавалось, він підтримував прагнення словаків до автономії, але не висловив жодної точної думки про долю Закарпаття. 8 жовтня Гітлер рекомендував якомога менше займатися питаннями автономій у цьому регіоні. Міністр закордонних справ Райху інформував своїх послів, що Німеччина зайняла стриману позицію стосовно Карпатської України⁵.

Увечері 10 жовтня радіо Прага повідомило, що Чехословачина стала федерацією трьох народів: чехів, словаків і українців. Наступного дня уряд Праги офіційно надав автономію й визнав автономний уряд Карпатської України (яка назавжди позбулася назви «Підкарпатська Рутенія»⁶). Це рішення було підтвержене парламентом Чехословацької республіки 22 листопада 1938 р.⁷

Проголошення автономії Карпатської України відбулося у той момент, коли західна дипломатія займалася згодами про найближчі плани Гітлера й засоби захисту західноєвропейських країн від можливого конфлікту. Оскільки переважала думка, що Німеччина кинеться на завоювання України, то автономія Карпатської України розцінювалась як німецька ідея, перший етап на шляху завоювання Радянської України.

⁴ Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP), C, vol. IV, doc. 29.

⁵ Ibid., док., № 46, 50.

⁶ П. Стерчо. Карпато-українська держава.— Торонто, 1965.— С. 60—61. D. Zlerko, o. c.— P. 44.

⁷ Ibid.— С. 235—242; Ibid.— С. 99.

Автономія Карпатської України особливо непокоїла Варшаву, котра боялася впливу на українське населення Польщі, яке вже і так було сильно настроєне по-незалежницьки. Посол Польщі в Берліні 22 жовтня 1938 р. повідомив міністра закордонних справ Райху: Польща вважає, що Карпатська Україна повинна відійти до Угорщини⁸. Так Варшава розпочала відому політику Польщі за встановлення спільного кордону з «історичним другом» Угорщиною.

У Берліні спеціальна делегація Карпатської України 24 жовтня 1938 р. передала німецькому уряду меморандум, у якому було сказано, що Карпатська Україна — це лише частина всіх українських земель, і її населення усвідомлює ті обов'язки, яке воно має «стосовно всієї української нації». Автономна Карпатська Україна, йшлося далі в меморандумі, щоб не стати жертвою агресії, «перебуває під чеським протекторатом, чекаючи об'єднання з Україною». Меморандум пропонував перетворити Карпатську Україну в незалежну державу. Проголосивши незалежність, вона була б під міжнародним покровительством, зокрема під покровительством чотирьох великих держав, що підписали Мюнхенські угоди. Згадані країни послали б невеликі військові контингенти, щоб разом з українською міліцією оберегати кордони⁹.

Ця українська пропозиція не знайшла підтримки, як також і заходи українських громад у Європі й за океаном. Пригадуючи право на самовизначення, але не визнаючи домагання спільного польсько-угорського кордону, Німеччина й Італія вирішили частково задовольнити вимоги Угорщини. За рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні Карпатська Україна мусила віддати Угорщині 1856 кв. м своєї території з населенням 180 тисяч жителів, куди входили два найбільших міста: столиця Ужгород і Мукачів. Українці мусили перенести столицю до Хусту.

За наказом фюрера Німеччина все більше віддалялась у справі Карпатської України, і начальник політичного відділу міністерства закордонних справ Райху Е. Верман повідомив посольство Німеччини у Празі, що німецька преса отримала розпорядження не писати про інциденти в Карпатській Україні, та що питання про відкриття генерального консульства в Хусті відкладається¹⁰.

⁸ АДАР.— Т. IV, док. 80; Додатки, док. № 20.

⁹ Див. додатки, док. № 6.

¹⁰ Додатки, док. № 7. Не можна, звичайно, погодитись із Райтлінгером, який зображує події ось так: «У 1938 р., тоді, коли німці виношували ідею створення на уламках Чехо-Словаччини Української держави в Кар-

У той же час деякі західні дипломати сприймали ці події зовсім інакше. Американський посол у Парижі В. Булліт у ході розмови з послом Польщі Єжи Потоцьким зауважив, що Німеччина створила «український штаб» для того, щоб «узяти владу на Україні й утворити Українську незалежну державу»¹¹. У повідомленні для свого уряду посол Польщі все ж таки додав, що Булліт «не особливо добре поінформований про ситуацію у Східній Європі і його висновки поверхові».

Побоювання, що їх навіювали міжнародна ситуація та спекуляція навколо українського питання, призвели до наближення Польщі до Радянського Союзу і підписання з Москвою пакту про ненапад.

Угорщина не відкинула ідею анексувати Карпатську Україну й пропагувала негайну окупацію власними силами. Берлін і Рим відмовили їй у підтримці. Польща, продовжуючи дії, спрямовані на утворення спільного кордону з Угорщиною, послала в Карпатську Україну групи саботажу й партизан в надії, що спровоковані заворушення прискорять окупацію цього району Угорщиною.

Громадський порядок і захист території Карпатської України загалом забезпечувала чеська армія. Але у вересні 1938 р. українці створили організацію самозахисту «Карпатська Січ». У кінці грудня 1938 р. її чисельність досягала приблизно 2 тисяч членів, а в березні 1939 р. — 10 тисяч — 12 тисяч.

Одночасно продовжувалася гра на дипломатичному фронті. Всі ставили собі питання: що робитиме Гітлер? І всі, або майже всі, здавалось, вірили, що подальшим етапом німецької експансії стане захоплення Радянської України. Ця упевненість особливо зміцніла після візиту Ріббентропа в Париж і публікації 6 грудня 1938 р. французько-німецької декларації про добросусідські стосунки між двома країнами. Дипломати й політики Заходу передавали це переконання радянським діячам¹².

патах, Є. Коновалець як представник Українського Національного Комітету ОУН неодноразово вступав у переговори з адміралом Канарісом і абвером». (Ein Haus auf Sand gebaut, о. с.— S. 194).

У Гітлера ніколи не було на думці створення Української держави, а Є. Коновалець був убитий радянським агентом 23 травня 1938 р., тобто більше, ніж за чотири місяці до «Мюнхена», у час, коли питання про автономію Карпатської України ще не стояло.

¹¹ Додатки, док. № 8.

¹² Д. М. Проєктор, Агрессия и катастрофа, Москва, 1972.— С. 50—51.

Як бачимо, тоді, коли Гітлер наказав проявити стриманість щодо карпато-українського питання, не лише Булліт вважав, що німецька пропаганда повністю спрямована в бік українського націоналізму, а й Ллойд Джордж теж був переконаний, що Гітлер до того, як розгорнути дії проти Радянської України, відділить Західну Україну від Польщі, щоб об'єднати її з Карпатською Україною і заснувати васальну Українську державу. Мандель і Гамлен також вважали, що вірогідною метою німецької експансії буде Радянська Україна¹³. Посол Франції у Берліні Кульондр дотримувався практично такої ж думки. Німеччина, на його думку, хотіла забезпечити собі першу роль у Центральній Європі, завоювати Чехо-Словаччину й Угорщину, після того заснувати Велику Україну під німецьким контролем¹⁴.

Під час перебування Ріббентропа в Парижі Бонне не торкався українського питання, щоб не створити враження, що французів турбують «ці чутки». Згідно з повідомленнями посла Польщі в Англії англійський уряд загалом вважав, що Мюнхен був «найбільш правильним, якщо не єдиним виходом з безнадійної ситуації» і що Чемберлен «захищав інтереси Англії і перевів гру на Схід Європи»¹⁵.

Радянські представники в позиції західних держав помітили бажання дати Німеччині свободу дій на Сході. Суріц, представник СРСР у Франції, 27 грудня 1938 р. писав, що він не сумнівається, «що Бонне і його однодумці зітхнуть з полегшенням, коли німці дійсно нападуть на Україну»¹⁶. Народний комісар закордонних справ Літвінов мав, можна сказати, усі підстави дійти висновку, що «галас навколо української проблеми, створений, чесно кажучи, не так німецькою пресою, як пресою інших країн, зокрема Англії й Франції». Згідно з цими повідомленнями, Гітлер сам висловив здивування з приводу такого галасу¹⁷.

Що ж стосується Карпатської України, то радник німецького посольства в Польщі ясно дав зрозуміти одній із західних держав, що Німеччина не має наміру робити з неї зародок Української держави¹⁸.

Міжнародна преса, особливо ліва, розглядала українське

¹³ Додатки, док. № 8, 9, 10, 11.

¹⁴ *Weltgeschichte in der Gegenwart in Dokumenten*, vol. III.— München, 1953.— S. 359; Проєктор, поп. цит.— С. 51.

¹⁵ ССРСР в боротьбі за мир накануне второй мировой войны, сентябрь 1938 г.— август 1939 г., Москва, 1976.— С. 87 (французькою мовою).

¹⁶ Там же. С. 95, 97; Додатки, док. № 12.

¹⁷ Додатки, док. № 14.

¹⁸ Додатки, док. № 13.

питання як доказ торгів у німецькій політиці. Особливо чутлива щодо права народів на самовизначення, ліва преса ігнорувала це право, коли мова йшла про Україну. Вона захищала неподільність держав, особливо, коли йшлося про Радянський Союз. А Радянський Союз, як і ліва преса, здавалось, вважав, що українського питання не існує, що воно було вигадане Німеччиною, яка використовувала його для того щоб руйнувати держави Східної Європи. Виходило, що не українці бажать мати національну незалежну державу, а Гітлер хотів створити Українську державу, а отже, він створив і автономну Карпато-українську державу. Ця держава, оскільки вона утворена Німеччиною, безперечно є фашистською державою* і тісно співробітничає з Німеччиною. Українці справді підписали угоду з одним німецьким підприємством стосовно добування й експлуатації корисних копалин, але ця угода навіть і не вступила в дію. Орган українських націоналістів і Січі висловлював протест проти таких перекручень і запевняв, що не було ніякого «тісного співробітництва» між Карпатською Україною і Німеччиною¹⁹.

Події у Карпатській Україні набули розголосу і в Радянській Україні. Західні кореспонденти повідомляли з Москви, що начальник ГПУ міста Києва наказав заарештувати трьох радянських генералів української національності — Тарасинського, Таканка і Михайлова, і 40 офіцерів, звинувачених у приналежності до товариства, яке мало на меті незалежність України і встановило контакт з урядом Карпатської України. У генерала Михайлова було знайдено 150 тисяч доларів й листи від представника іноземної держави²⁰. Ця інформація була зразу заперечена в комюніке Французького товариства друзів Радянського Союзу від 11 грудня, в якому говорилось, що «існує повна лояльність українського населення стосовно центрального уряду СРСР»²¹.

5 січня 1939 р. Гітлер прийняв міністра закордонних справ Польщі і заявив йому, що світова преса помилково приписує Німеччині певні наміри стосовно України. Оскільки Німеччина втратила інтерес до цього питання, то і в Поль-

* Такої думки були особливо проросійські дипломати, такі як Джордж Кеннан.

¹⁹ Наступ, 11 грудня 1938 р., цнт. за газ. «Українське слово». — Париж, 11 червня 1939 року.

²⁰ Українське слово. — Париж, 18 грудня 1938 р.

²¹ Cf. André Sidobre. Les problèmes ukrainiens et la paix européenne. — Paris, 1939. — P. 37.

щі не повинно бути ніяких побоювань з цього приводу.

Проте полковник Бек признався Гітлеру, що Польща бачить в агітаторах у Карпатській Україні своїх «давніх ворогів», українських націоналістів, і що вона боїться, щоб цей регіон не став для неї джерелом неспокою. Саме з цієї причини Польща хотіла б мати спільний кордон з Угорщиною. Для Бека Карпатська Україна була населена русинами, які не мають нічого спільного з українцями. Крім того, він підтримував Гітлера в тому, що слово «Україна» — слово польського походження, яке означає «землі на східному кордоні» (sic)²².

Трохи згодом, під час візиту Ріббентропа до Варшави, міністр закордонних справ Польщі виклав польські вимоги щодо Радянської України і виходу до Чорного моря²³.

Радянська дипломатія стежила за подіями і всією закулісною грою. Радянський представник у Парижі відзначив у своєму донесенні від 10 лютого 1939 р., що план Бонне, який передбачав встановлення союзу з Італією й надання Німеччині можливостей задовольнити свої інтереси на Сході, щоб «максимально відвернути її від Заходу», зарисовується дедалі чіткіше. Згідно з цим донесенням, у приватних розмовах зі своїми друзями Бонне не приховував що «доведеться пожертвувати Сходом», що «треба дати вихід німецькій експансії» і що «віддання у розпорядження корисних копалин і продовольства диктується необхідністю і т. д.»²⁴.

Якщо, за свідченнями радянських дипломатів, Гітлер і вдавав, що не розуміє натяків Франції та Англії про свободу дій на Сході, то тільки тому, що чекав з їхнього боку запевнень у «прихильному нейтралітеті». Щодо Польщі, то якщо вона навіть і мала претензії до України, вона не виступила б проти наступу Гітлера через Румунію чи Фінляндію і балтійські республіки²⁵.

25 лютого 1939 р. радянський представник у Лондоні висловив свою позицію. Він стверджував, що зразу після Мюнхена англійська і французька преса взялася «роздувати чутки й повідомлення, за якими Гітлер тепер націлюється на Схід», на Україну. Впливові політики, у тому числі й члени британського кабінету, «прямо підказували Гітлеру цю

²² Додатки, док. № 15.

²³ Додатки, док. № 16.

²⁴ СССР в борьбе..., о. с., С. 136.

²⁵ Додатки, док. № 17.

авантуру на Сході». Радянський дипломат відзначив, що Захід був розчарований вичікуванням Гітлера, який «усіма засобами ухиляється від великої війни»²⁶.

Радянські дипломати зазначали, що французи особливо множили чутки про Україну²⁷. І справді, французька преса приділяла питанню Карпатської України надзвичайно велику увагу. Більшість французьких газет писала, що Німеччина підтримує українську справу. Стверджуючи, що «створення Карпато-української держави особливо показує, як Мюнхенська Європа змінюється від найменших капризів Німеччини», Моріс Шуман, який підписував свої статті псевдонімом, уважав, що всі ускладнення йдуть від самих українців. За його словами, «карпато-українці» були посібниками німецького Райху, «посібниками, незамінними сьогодні, а, особливо, завтра». Він дійшов до того, що твердив, що, називаючи «Підкарпатську Русь» українською «у своїй історичній промові у Нюрнберзі» (?), Гітлер «вказав на істинний і глибокий смисл міжнародної кризи вересня 1938 року». Але ж ми знаємо, що це зовсім не так.

Моріс Шуман, без сумніву, висловлював думку багатьох західних журналістів, які докладали всіх зусиль, щоб створити відповідну суспільну думку. Він писав, що Карпатська Україна, «населення якої відстале й у переважній більшості неграмотне», неспроможна визначити свою національну приналежність, тобто власне національну свідомість, а отже не повинна утворювати автономну державу і, тим паче, незалежну державу. Він писав, що утворення незалежної чи автономної України, навіть такої маленької, як Карпатська Україна, безпосередньо на кордоні з Галичиною становитиме саме по собі пряму загрозу територіальній єдності Польщі. Ось чому М. Шуман захоплювався полковником Бекком, який намагався з відчайдушною затятістю «усунути українську загрозу або навіть задушити її у зародку». Оскільки «єдиним способом уникнути того, щоб прапор української незалежності не майорів над новою Європою», був «або поділ Карпатської України між Польщею і Угорщиною, або просто повне приєднання її до Угорщини»²⁸.

Найбільш дивно те, що Гітлер мав якраз таку саму думку, що й М. Шуман. У великій грі могутніх держав право

²⁶ Додатки, док. № 18.

²⁷ Додатки, док. № 20.

²⁸ André Sidobre. Les problèmes ukrainiens..., op. cit.— P. 9, 6, 12, 14, 21. Ця стаття спочатку в Cahiers d'information française, No 2, février 1939.

українського народу на вільне самовизначення зовсім не бралось до уваги.

Невіл Гендерсон, посол Великобританії у Німеччині, не вірив у негайне завоювання України, але вважав, що Німеччина намагатиметься відділити цю багату країну, що вона хотіла б бачити її незалежною, щоб чинити на неї вирішальний політичний і економічний вплив. Гітлер ясно вказав у «Майн Кампф», що тільки експансія на Схід може дати Німеччині «життєвий простір». Це означало: він ітиме на зіткнення Німеччини з Росією. «Маючи позаду себе прихильну Англію, Німеччина може розглядати таку можливість без особливої тривоги...»²⁹.

Тим часом автономний уряд Карпатської України намагався протистояти всім проблемам і особливо спробам дестабілізувати країну. Щоб зашкодити іноземному впливу через політичні партії меншин, узгіднено підтримку партії, що об'єднувала українські течії. Вибори у Сейм 12 лютого 1939 р. пройшли спокійно. Участь у виборах була дуже висока: 92,55 %. Список Українського Національного Об'єднання отримав 92,4 % голосів³⁰.

У той час Карпатська Україна становила 11 085 кв. км і з населенням 552 124 жителі, у тому числі 70,6 % українці, 12,5 % угорці, 12 % німці, 2,5 % румуни, 1,3 % словаки³¹.

Посол Франції у Німеччині Кульондр повідомляв 5 лютого, що слід очікувати розділення Чехо-Словаччини, і що в цьому разі Словаччина стане незалежною, а Угорщина анексує Підкарпатську Русь³².

Бюро Розенберга 9 березня 1939 р. отримало донесення з українського питання, в якому повідомлялося, що автономія Карпатської України породила в 50 мільйонах українців велику надію на швидке здійснення їхньої мрії про Велику Україну, але Віденський арбітраж похитнув віру в те, що Німеччина щиро думала про здійснення права народів на самовизначення.

У цьому ж таки донесенні йшлося про занепокоєння Москви з приводу українського питання:

«Не говорячи про чистки останніх років, які завдали досить відчутного удару по Радянській Україні, більшовицька пропаганда продовжувала займатися українськими «сепаратистами», «фашистами», «зрадниками» і завжди під

²⁹ Додатки, док. № 19.

³⁰ Zlerko, o. s.— P. 127.

³¹ Ibid.— P. 134.

³² Додатки, док. № 23.

кутом їхніх можливих зв'язків з Німеччиною... Складається враження, що більшовизм вважає українське питання основним для СРСР і що він бачить в німецько-українських зв'язках загрозу для себе... Якщо на початку росіяни намагалися знехтувати українським питанням, то треба відзначити, що за останні місяці визнано існування особливого українського народу і його прагнення до незалежності, але водночас підкреслюється необхідність федерації з Росією або автономії». У донесенні зроблено висновок, що «репутація Німеччини у пригноблених народів Східної Європи залежатиме, без сумніву, від того, як Німеччина ставитиметься до українського питання»³³.

Але жереб було вже кинуте. 6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення ліквідувати решту Чехо-Словаччини, окупувати Богемію і Моравію, дозволити незалежність Словацької держави й підштовхнути Угорщину до окупації Карпатської України.

Що стосується Карпатської України, то жоден аргумент не міг змінити рішення Гітлера. Коли йому нагадували, що цей регіон збудив великі надії в українців, Гітлер, за словами Ріббентропа, обмежився тим, що відповів: «Це трагічно, але неминуче». Він спростовував заяви, згідно з якими він був вплутаний в українські справи: «Якщо я був би пов'язаний з українцями та їх політичними планами, то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною»³⁴.

13 березня Кулондр пригадав, що Чехо-Словаччина напевне буде розділена, а Німеччина займе позицію на користь польсько-угорських вимог³⁵. 14 березня Чехословацька федерація припинила своє існування. Прийнявши ультиматум Гітлера, уряд Праги погодився передати Богемію і Моравію під німецький протекторат. Гітлер дав своєму союзнику, Угорщині, згоду на захоплення Карпатської України. Словаччина проголосила свою незалежність³⁶. Кулондр відзначив, що віддаючи Карпатську Україну, Райх забезпечив собі вдячність Угорщини і нейтралітет Польщі, «звільняючи її від небезпеки, яку становила на її південному кордоні незалежна українська провінція, центр пропаганди й ірредентизму»³⁷.

³³ BANS 43/43 f. 66—79.

³⁴ Додатки, док. № 21.

³⁵ Додатки, док. № 22.

³⁶ Cf. J.-V. Duroselle. Histoire diplomatique de 1919 à nos jours. Paris, 1974, p. 227—229; Додатки, док. № 23.

³⁷ Додатки, док. № 23.

Не змирившись з новою ситуацією, карпато-український уряд 14 березня після полудня проголосив по радіо незалежність Карпатської України. Наступного дня 15 березня 1939 р. в день, коли Гітлер увійшов у Прагу на чолі німецьких військ, Карпато-український Сейм прийняв закон, що встановлював повну незалежність³⁸.

У перші години 15 березня угорські війська перейшли український кордон. Але вони зіткнулися з шаленим опором спішно організованих українських частин.

У Хусті чеський міністр внутрішніх справ генерал Прхала відмовився видати українцям зброю і дав наказ чеським військам узяти штурмом український штаб. Після кількогодинного бою, у ході якого загинуло близько п'ятдесяти вояків, генерал Прхала оголосив про свій нейтралітет в угорсько-українському конфлікті, але все одно відмовився видати зброю.

Карпато-український уряд повідомив Берлін про проголошення незалежності й просив підтримки Райху³⁹. Німецький уряд відповів, що Німеччина не радить українцям виступати проти угорських військ, оскільки вона не в змозі взяти на себе захист Карпатської України⁴⁰. Тим часом карпато-український уряд оголосив загальну мобілізацію⁴¹. Українці вирішили чинити опір.

Карпато-український прем'єр-міністр відправив у посольство Франції у Берліні телеграму, домагаючись втручання французького уряду в дії Будапешта, маючи на меті вирішити долю країни через переговори, а не силою⁴². Кюльондр відзначив, що Берлін визнав право народів на самовизначення, коли йшлося про Словаччину, «але відмовляє у тому ж самому праві карпато-українцям»⁴³.

Карпатська Січ, що налічувала близько 10—12 тисяч стрільців, погано оснащених і погано озброєних, перетворилась у національну армію. Українці всюди чинили опір, відмовляючись підкоритися рішенням Гітлера. Після п'яти днів запеклих боїв Угорщина окупувала територію цієї маленької держави. Українці продовжували партизанську війну в горах ще упродовж трьох тижнів. Ця «маленька» війна коштувала їм 5 тисяч смертей.

Серед молодих бійців було багато українських добро-

³⁸ Додатки, док. № 24, 25.

³⁹ Додатки, док. № 26.

⁴⁰ АДАР, том IV, док. 237.

⁴¹ Нова Свобода, 16 березня 1939 р.; П. С т е р ч о, о. с.—Р. 218—219.

⁴² Додатки, док. № 27.

⁴³ I b i d.

вольців з Галичини, членів ОУН. Вони грали особливо важливу роль у карпато-українському опорі. На чолі цієї маленької армії під час боїв був полковник М. Колодзінський, його помічником був інший відомий член ОУН — З. Коссак. Обидва загинули в бою.

Польська преса не приховувала своєї радості з приводу зникнення Карпатської України. Польща вважала, що українці занадто поклалися на німців, й отримали те, чого заслуговували. Відповідь на це була дана українською націоналістичною газетою «Українське слово» з Парижа: «Ми, українці, не хочемо чути від вас повчання і не потребуємо вашого милосердя. Ми самі добре знаємо, що нам належить, хто наш ворог і що ми можемо виграти чи втратити. Ми ніколи не виношували ідею, що зможемо отримати якийсь подарунок від Гітлера, цього добре відомого хижака. Він — представник германської «вищої» раси, заклятий ворог слов'янської раси... Але ще меншого ми чекаємо від наших сусідів, наших «добрих слов'янських братів»...⁴⁴.

3 квітня 1939 р. кілька днів після зникнення з карти Карпатської України, Гітлер наказав готуватися до нападу на Польщу.

Під час подій у Карпатській Україні начальник департаменту Схід бюро зовнішньої політики нацистської партії А. Шікенданц передав до державних інстанцій Райху ще одне донесення про Організацію українських націоналістів, в якому, зокрема, сказано: «Ми завжди важали, що ОУН (група Коновальця) — цілком антинімецька і що її діяльність абсолютно провокаційна і не менш шкідлива як для німців, так і для українців. Щоб обгрунтувати наше твердження, беремо з наших донесень про українську пресу з двох останніх місяців кілька цитат, що показують позицію цієї групи так, як вона відображена у її газетах»⁴⁵. Автор донесення наводить далі уривки зі статей, що друкувалися в українській націоналістичній пресі і які критикували фанатизм і расистські теорії націонал-соціалізму, а також «Дранг нах остен» Гітлера. Окрім офіційного підпільного органу ОУН «Розбудови нації», автор донесення цитує також щоденну газету «Свобода», що виходила у Сполучених Штатах, пресовий бюлетень ОУН у Нью-Йорку, тижневика «Українське слово» з Парижа і «Новий шлях» з Торонто.

⁴⁴ Українське слово, офіційний орган ОУН (номер від 18 червня 1939 р.). Цитата подається у перекладі з нім. мови.

⁴⁵ BA NS 43/42 f. 339 ff.

У донесенні згадується, що один із членів ОУН з Торонто «зі злістю» написав, що «ненаситний Гітлер» хоче завоювати Україну, українці не погоджуються з цим. У донесенні згадується також, що газета «Наступ», офіційний орган ОУН у Карпатській Україні, застерігала українців недовіряти надто Німеччині.

У донесенні підкреслюється, що наведені цитати достатньо свідчать про антинімецьку позицію ОУН, включаючи й Карпатську Україну. І якими б не були причини такого ставлення, підсумовує автор донесення, тобто «чи то вплив жінок-єврейок деяких керівників ОУН, чи то безмежна дурість керівництва», «залишається фактом те, що діяльність цієї групи спрямована проти Німеччини»⁴⁶.

Розенберг також висловився різко критично проти ОУН у своєму меморандумі від 14 червня 1939 р. про Східну Європу. Він був здивований, що ОКВ, хоч і був попереджений його службою, налагоджував зв'язки з цією організацією⁴⁷.

Вторгнення у Польщу і українське питання

Як справедливо зазначає німецький історик Лотар Грухман, успіхи Гітлера залежали не від його здібностей у плануванні ударів і не від досконалого характеру його концепції, а від його вміння вчасно використовувати міжнародну ситуацію і помилки своїх противників⁴⁸.

У ситуації, коли ні англійський, ні французький уряди не мали точної політичної концепції щодо українського питання, а навпаки — сподівалися, що це питання втягне Німеччину у війну проти Радянського Союзу, Гітлеру було легко діяти за власним бажанням.

І дійсно, після подій в Чехословаччині і Карпатській Україні Кульондр ставив питання, чи Гітлер не спробує повернутися до своєї концепції, викладеної у «Майн Кампф», за якою Райх зможе здійснити свої плани на Сході, тільки розгромивши до цього Францію і таким чином ослабивши Англію⁴⁹, а Чемберлен і Бонне не втрачали надій штовхнути Гітлера на вторгнення на Радянську Україну⁵⁰.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ IMT 1365-PS.

⁴⁸ Lothar Gruchmann. Der Zweite Weltkrieg.— München, 1982.— S. 9.

⁴⁹ СССР в борьбе... о. с.— С. 183.

⁵⁰ Додатки, док. № 28, 29.

Та замість йти на завоювання України Гітлер вирішив отримувати українські багатства через економічний обмін і, маючи це на меті, вступив у торговельні переговори з Москвою. Першою ознакою зближення була, мабуть, промова, проголошена Сталіним 10 березня 1939 р., у якій господар Кремля звинуватив західну пресу у спробах спровокувати конфлікт між Німеччиною і Радянським Союзом⁵¹.

Дозволивши Угорщині окупувати Карпатську Україну, Гітлер дав ясно зрозуміти: він не збирається займатися розв'язанням українського питання, що цілком влаштувало Москву. Тому така реакція Сталіна. 3 квітня Гітлер віддав таємний наказ вермахту готуватися до нападу на Польщу 1-го вересня. 17 квітня радянський посол у Берліні заявив, що ідеологічні відмінності зовсім не є перешкодою у поліпшенні німецько-радянських стосунків. У травні почалися економічні переговори між Берліном і Москвою. У червні німецький уряд отримав інформацію, що радянський уряд готовий не підписувати угод із західними державами про підтримку в разі війни за умови, що Німеччина підпише з СРСР угоду про ненапад⁵².

Зближення між Берліном і Москвою не було несподіваним для західної дипломатії. Деякі американські дипломати передбачали таку можливість ще з листопада 1938 р. А 19 січня 1939 р. повірений у справах США в Москві повідомив, що після кількох запевнень із боку Берліна, висловлених як безпосередньо, так і через посередництво Варшави, радянська преса перестала писати про німецьку загрозу для України⁵³.

23 серпня 1939 р. Ріббентроп і Молотов підписали німецько-радянський пакт про ненапад й додатковий секретний протокол. Цей протокол визначив зони впливу двох держав у Східній Європі в разі «територіальних і політичних змін». Німеччина відмовлялася від будь-якого впливу на Фінляндію і балтійські держави, а східні території Польської держави по лінії Нарва—Вісла—Сян на прохання Москви мали бути зайняті Радянським Союзом⁵⁴.

Після церемонії підписання договору обидві делегації відзначили цю подію у присутності Сталіна. І саме тоді Сталін несподівано проголосив тост за фюрера німецького

⁵¹ Правда.— 1939.— 11 берез.

⁵² Die Beziehungen zwischen Deutschland und der Sowjetunion, 1939—1941, Dokumente des Auswärtigen Amtes.— Tübingen, 1949, donc. 14, 15.

⁵³ Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers. The Soviet Union, 1933—1939, Washington, 1952, p. 731—732.

⁵⁴ Додатки, док. № 30, 32.

Райху. З цієї нагоди Молотов підкреслив, що зміни в німецько-радянських відносинах стали можливі завдяки промові Сталіна в березні 1939 р., добре сприйнятій у Берліні⁵⁵.

1-го вересня фюрер вихваляв пакт із Росією, пакт, який заперечував застосування сили, зобов'язував обидві держави консультуватися між собою з приводу деяких європейських питань, полегшував економічне співробітництво. І Захід тут нічого не змінить, сказав Гітлер⁵⁶.

Гітлер настільки міг радіти перспективами німецько-радянського співробітництва, що того ж таки дня, о 4.15 ранку вторгнувся у Польщу. Франція і Англія стали 3 вересня на бік Польщі; так почалася розв'язана Гітлером війна в Європі.

Абвер на чолі з адміралом Канарісом наладнав контакт з ОУН у 1938 р. і передбачав ще до вторгнення у Польщу можливість українського повстання, яке б прискорило падіння цієї держави. Але такий план виявився зовсім нереальним через неможливість доставити зброю на українську територію Польщі.

Канаріс, зрештою, був досить обізнаний з національними проблемами народів Східної Європи і не виступав проти їхньої свободи. Він погодився сформувати у Словаччині невеликий український загін приблизно з 200 вояків. Військова підготовка цього загону, що називався „Bergbauernhilfe“ (ВВН), почалася 15 серпня 1939 р.

Через три дні майор Штольце з абверу мав розмову з А. Мельником, наступником Є. Коновальця у керівництві ОУН (Коновалець був убитий радянським агентом 23 травня 1938 р.), і сказав йому, щоб він був «готовий на випадок, якщо політична ситуація потребуватиме» його присутності. Але потім німці втратили до цього інтерес, оскільки Ріббентроп якраз вів переговори з Москвою. Отже, не можна було нічого обіцяти українцям⁵⁷. Німецько-радянський пакт було підписано 23 серпня. Берлін передбачав у цьому разі «розв'язання нелегального українського руху». Але німці змінили свою думку і обмежились тим, що викликали Мельника і Ярого в Берлін⁵⁸.

Наступного дня після підписання пакту в Москві німецькі офіційні інстанції отримали такий наказ: «Зовнішньополітична ситуація вимагає надзвичайно обережної поведінки і нагляду за всім, що відбувається в українських орга-

⁵⁵ Додатки, док. № 31.

⁵⁶ Додатки, док. № 32.

⁵⁷ Lahousen Tagebuch, IFZ F 23.— S. 1, 2, 3.

⁵⁸ I b i d.— P. 4.

нізаціях». Було встановлено нагляд за такими установами і особами: Українська установа Довіри (Vertrauenstelle), Українська пресова служба, підполковник Гребе, усі в Берліні, Українське бюро у Відні, українські табори в Зауберсдорфі і Ярій. 25 серпня почали також шпигувати за всіма іншими українськими установами й керівниками, у тому числі й за Скоропадським. Українським лідерам було заборонено залишати німецьку територію⁵⁹.

У цій ситуації було точно вказано призначення українського загону „Bergbauernhilfe“: «підрозділ чисто оборонного характеру в рамках військової частини, що дислокувалася у Словаччині». 25 серпня у зв'язку зі зміною політичної обстановки можливість введення у дію українців була відхилена. 28 серпня Лагоузен наказав: у мирний час загін „Bergbauernhilfe“ буде робочим загоном, у військовий час він не використовуватиметься; треба буде знайти йому застосування за домовленістю зі штабом армії. 1 вересня, незважаючи на початок війни, майор Демель одержав наказ перетворити „Bergbauernhilfe“ в робочу службу⁶⁰.

Загін „Bergbauernhilfe“, яким з українського боку командував відомий член ОУН полковник Сушко, залишаався у Словаччині приблизно два тижні, а потім був переведений на українську територію. Але на фронті його не використовували. Після вторгнення на територію Польщі радянської армії німці хотіли перетворити цей загін у поліцейську службу на українській території на захід від радянсько-німецької демаркаційної лінії. Врешті загін було розпущено⁶¹.

⁵⁹ Ibid.— P. 5, 6.

⁶⁰ Ibid.— P. 4, 7, 10, 11.

⁶¹ З. Книш. Перед походом на Схід.— Торонто.— С. 107, № 120; Л. Гірняк. На стежках історичних подій.— Нью-Йорк, 1979.— С. 293—307. Члени цього загону були розпущені, куди хто хотів. Деякі з них завербувалися у поліцію на українській території, на захід від демаркаційної лінії, інші вступили в підрозділи охорони заводів (Werkschutz), ще інші вернулись до цивільного життя. Треба відзначити з цього приводу, що багато авторів, доводячи існування «тісних і тривалих» зв'язків між ОУН і абвером, надзвичайно перебільшували і перекручували деякі факти, як, наприклад, факти про ВВН. Деякі автори перетворюють зв'язки між ОУН і абвером, загалом досить відносні, у справжній шпигунський роман, який не має нічого спільного з реальністю. Ці неточності є у таких публікаціях: Paul Leverkühn. German Military Intelligence.— London, 1954; Oskar Reile. Geheime Ostfront. Die deutsche Abwehr im Osten, 1921—1945.— München, 1963; Werner Brockdorf. Geheimkommandos des Zweiten Weltkrieges.— München, 1967; Werner Brockdorf. Kollaboration oder Widerstand.— München, 1968; A. Dallin. German Rule in Russia і G. Reitlinger. The House Built on Sand.— London, 1960, нім. видання.— Hamburg, 1962.

На початку польської кампанії А. Мельник мав зустріч із державним секретарем Кеплером у міністерстві закордонних справ Райху, який пояснив Мельнику, що в новій ситуації німецький уряд не може давати ніяких обіцянок. 11 вересня абвер ще думав про повстання українців у Галичині, але існувала небезпека, що повстання перекинеться також і проти Росії. Враховуючи цю обстановку, Гітлер вирішив нарешті відмовитися від цієї розв'язки⁶².

12 вересня високопоставлені керівники вермахту (Кайтель, Йодль, Канаріс, Лагоузен) і Ріббентроп зустрілися у поїзді фюрера в Ільнау, у Сілезії. Згідно із записками Лагоузена, начальника абверу II, маршал Кайтель, начальник штабу вермахту, говорив під час цієї зустрічі про три можливості щодо долі Польщі: 1) четвертий поділ Польської держави і передача Радянському Союзу територій на схід від лінії Нарва—Вісла—Сян; 2) Створення незалежної держави з решти Польщі (варіант, що подобався Гітлеру, за словами Кайтеля); 3) розділення решти Польщі, у цьому разі: а) Литва одержить район Вільнюсу і б) «галицька і польська Україна» стане незалежною, якщо Радянський Союз погодиться з таким планом.

При здійсненні останнього варіанту Лагоузен повинен був шукати спільну мову з ОУН Мельника для спровокування повстання «на Галицькій Україні» проти поляків і євреїв, правда, за умови, що треба «абсолютно не допустити поширення цього руху на Радянську Україну»⁶³. Треба, отже, підкреслити, що варіант 3б передбачався лише в разі домовленості з Радянською Росією.

Трохи згодом після конференції 12 вересня, можливо, 15 вересня, у Відні Канаріс мав зустріч з Андрієм Мельником, у ході якої він говорив йому про можливість чи, скоріше, імовірність незалежності Західної («Галицької») України. Мельник настільки повірив Канарісу, що наказав готувати список членів західноукраїнського уряду⁶⁴. Канаріс, напевне, думав про цей варіант у разі, якби Москва відмовилася напасти на Східну Польщу. Але 17 вересня Червона армія вторглася у Польщу. Ситуація повністю змінилась. Тим часом німецькі війська швидко просувалися до української території. Українці не підняли повстання, обмежившись локальними діями самозахисту від польських

⁶² Lahoussen-Tagebuch.— P. 15.

⁶³ IFZ FD 47 f. 6 ff.; IMT 3047-PS; Helmut Groscurth. Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938—1940.— Stuttgart, 1970.— S. 357.

⁶⁴ З. К н и ш, о. с.— С. 98—100.

військ, що, безладно відступаючи, утікали в напрямку Румунії. Ці локальні дії спостерігалися в околицях Миколаєва, Старчан і Стрия.

У той час, коли президент Мосціцький і польський уряд знайшли притулок у Румунії, де вони були інтерновані, Москва дала наказ своїм військам перейти польський кордон. Хоч Радянська Росія прийняла це рішення згідно з секретною німецько-російською домовленістю від 23 серпня, офіційно вона виправдовувала свою агресію необхідністю «прийти на допомогу українцям і білорусам», над якими нависла загроза. Німецькі війська, які просунулися до лінії Сокаль—Львів—Стрий, змушені були відступити з демаркаційну лінію, передбачену угодою між Сталіним і Гітлером. 22 вересня Червона армія вступила у Львів, столицю Західної України. 27 вересня капітулювала Варшава, наступного дня Ріббентроп підписав у Москві договір про дружбу і протокол, який остаточно визначив кордон між Німеччиною і СРСР по лінії Нарва—Буг—Сян. Ця лінія майже відповідала так званій лінії Керзона.* Загалом СРСР отримав 200 тисяч кв. км території з 12 мільйонами мешканців⁶⁵.

Ці територіальні зміни серйозно вплинули на українське політичне життя. Радянський режим не допускав існування жодної політичної сили, звичайно, за винятком більшовицької комуністичної партії. Отже, у Західній Україні українські політичні партії, які існували під польською владою, змушені були припинити будь-яку діяльність. Їхні керівники повідомили радянські органи влади про ліквідації своїх партій.

Лише Організація Українських Націоналістів не припинила своєї діяльності внаслідок політичних і територіальних змін, бо вона була підпільною силою і їй не потрібне було жодного дозволу для існування. ОУН продовжував

* Лінія Керзона — це лінія, запропонована лордом Керзоном, міністром закордонних справ Великобританії, 11 липня 1920 р. для визначення кордонів між Польщею і радянськими республіками. Фактично йдеться про лінію, встановлену в 1919 р. для визначення кордонів між Польщею і Українською державою. Ця лінія була визнана 8 грудня 1919 року Верховною Радою Антанти. Лінія Керзона проходила на північному сході через Гродно, Ялоку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ, Устилуг, схід від Грубешова, на захід від Рава-Руської і на схід від Перемишля до Карпат. Лінія Керзона приблизно відповідала етнографічному кордону між поляками і литовцями, білорусами, українцями. Найбільше вона кришила українців, залишаючи Польщі важливі українські етнографічні території.

⁶⁵ Lothar Gruchmann. Der Zweite Weltkrieg, op. cit.— S.

свою діяльність підпільно, а також намагалася поширити свій вплив на українців, що прибули зі сходу, і на територію Радянської України. У різних місцях вона організовувала збройні акції проти членів НКВД. У 1941 р. у Львові відбувся великий процес над 59 членами ОУН. Сорок два звинувачених, і з них одинадцять жінок, отримали смертний вирок, й приблизно двадцять осіб було страчено зразу після процесу.

Москва прийняла рішення анексувати окуповані території. Але анексія повинна була мати форму «добровільного» вибору населення. Командуючому фронтом генералові Тимошенкові у Західній Україні було доручено організувати вибори до Установчих народних зборів. Вони відбулися 22 жовтня 1939 р. Звичайно, єдиний офіційний список одержав абсолютну більшість голосів. 26 жовтня Народні Збори прийняли резолюцію просити Верховну Раду СРСР приєднати Західну Україну до Радянської України. Прохання було задоволене 1 листопада і підтверджене Верховною Радою Української РСР 14 листопада. Відтак 28 червня 1940 р., після ультиматуму Москви, Румунія погодилася «передати» СРСР Бессарабію та Північну Буковину.

Ці політичні перемини у Східній Європі призвели до зникнення також вільної української преси. Вільно висловлюватись можна було тільки в газетах і журналах, що виходили в Парижі чи за океаном.

Якою ж була позиція вільної української націоналістичної преси?

Паризька газета «Українське слово» в номері за 24 вересня 1939 р. гостро критикує політику Німеччини, розцінюючи її як політику, ґрунтовану на цинізмі, віроломстві, ніщості, брехні і зловживанні чужим довір'ям⁶⁶. Звинувачуючи німців у торгах українськими землями для задоволення власних інтересів, газета викривала «диявольський план Німеччини», що полягав у здійсненні «дранг нах остен» для захоплення територій на Сході. Газета нагадувала, що якщо у «Майн Кампф» Гітлер говорив досить загально, то інші керівники націонал-соціалістів, як, наприклад, Розенберг, вказували, зокрема, на Україну. За словами газети, усе говорило про те, «що німці зовсім не думали про створення незалежної Української держави» так само, як і про самовизначення народів. Німеччина думала «тільки про українську територію, про українське вугілля і залізо, про українську пшеницю, вона думала про Україну як про німецьку

⁶⁶ Додатки, док. № 33.

колонію», населену «народом прислужників..., а не про незалежну національну державу, що має власний правлячий клас, власні культурні кола і може сама чинити управління».

Розцінивши передачу Західної України Радянській Росії як згубний злочин, що принесе Україні «море крові і сліз», газета висловила впевненість у тому, що українська нація, яка тисячоліттями жила на своїй землі й пережила всі навали в минулому, зможе пережити як азіатську імперію Сталіна, так і німецьку імперію. Причина цьому проста: танки і гармати Сталіна і Гітлера неспроможні знищити український дух.

Після підписання пакту Молотова-Ріббентропа німецький уряд посилив нагляд за емігрантами і їх друкованими органами. Кількість біженців, зокрема українських, зросла внаслідок окупації Червоною армією українських і білоруських територій Польщі. 25 жовтня 1939 р. гестапо отримало наказ скласти картотеку на всіх українських біженців задля контролю і в разі потреби пошуку для них роботи⁶⁷.

Одночасно гестапо заборонило російським, українським, козацьким і кавказьким емігрантам «усно чи письмово висловлювати своє вороже ставлення до Радянського Союзу». Практично вся діяльність емігрантських товариств була заборонена на території Райху⁶⁸ і на території колишньої Польщі⁶⁹. Коли Українська пресова служба в Берліні, яка була підпорядкована ОУН, надрукувала брошуру про Західну Україну, в якій автори втрималися від прямих випадів проти СРСР, але детально змалювали ситуацію після «встановлення демаркаційної лінії» з СРСР, гестапо все одно наказало заборонити поширення брошури і конфіскувало тираж (1500 примірників)⁷⁰.

Бюро зовнішньої політики націонал-соціалістської партії отримало завдання скласти спеціальний звіт про українське питання. У цьому звіті визнавалося, що після подій у Карпатській Україні українське питання набуло особливого значення і що в українців було склалося враження, що німці підтримають їхні плани. Після цих перших розчарувань німецько-російське зближення викликало в українців почуття обурення, яке західні держави використовують проти Німеччини. Оскільки Захід хоче використати українців, звіт пропонував німецьким органам вла-

⁶⁷ ВА R 58/1031 f. 27; R 58/459 f. 67.

⁶⁸ Додатки, док. № 35.

⁶⁹ ВА R 58/1031 f. 28.

⁷⁰ Додатки, док. № 34.

ди вжити контрзаходів. Західні держави, говориться у звіті, уже використовували у своїй антинімецькій пропаганді єврейські, чеські і польські аргументи. Треба завадити їм скористатися «також і українським аргументом»⁷¹.

У звіті рекомендувалося пильно стежити за «еволюцією української проблеми у світі, включаючи Радянську Росію», а вимога забезпечити «культурну підтримку» українській еміграції суперечила заходам, які вже здійснювало гестапо.

Щодо українських політичних сил на еміграції, то бюро зовнішньої політики нацистської партії виділяло три сили. Перша — група УНР, центри якої містилися у Варшаві й Парижі і котра до захоплення Польщі була фінансована поляками. Друга група — ОУН, про яку думають, що вона співпрацює з німецькою службою (звіт натякає на абвер). Стосовно цієї групи у звіті підкреслюється, що тоді як у Німеччині створювалось враження, що вона не настроєна проти німців, у Парижі і Нью-Йорку виходили її друковані органи, які займають відверто ворожу позицію щодо Німеччини. Нарешті третя група — група гетьмана Скоропадського. Згідно з документом, підтримка цією групою німецької політики не викликала ніякого сумніву.

Аналіз українських політичних сил в еміграції, зроблений нацистською партією, ще раз показує, що німецький уряд далі не мав ні точного плану щодо українського питання, ні послідовної політики щодо українських політичних сил.

У жовтні 1939 р. українська націоналістична газета з Парижа знову виступила з різкою критикою німецької політики. Тоді як Захід думає, писала газета, що німці мають намір створити Українську державу, Німеччина фактично проводить політику, надзвичайно небезпечну для української справи. Газета наголошувала на тому, що саме відсутність сильної Української держави полегшує, з одного боку, домінування у Східній Європі Німеччини, а з іншого боку — поширення російсько-більшовицького впливу на Захід. Саме з цієї причини західні держави повинні були проявити свою прихильність до створення такої Української держави, оскільки це б означало «відмову визнавати гегемонію німців і росіян у Європі»⁷².

Бажаючи поліпшити образ Німеччини у стосунках з українцями, німецькі служби вдалися до поширення чуток, за якими виходило, що після розгрому Англії і Франції Ні-

⁷¹ BA NS 43/42 f. 147.

⁷² Додатки, док. № 36.

меччина виступить проти більшовиків і створить вільну Україну. Поширені агентством Гавас, ці чутки служили саме для підтвердження, що Німеччина дійсно має намір створити Українську державу. Протестуючи проти цих чуток, українська націоналістична газета з Парижа відповіла, що українці нічого не бажають отримувати від Німеччини — ніякої незалежності, ніякої допомоги. Єдине, чого вони вимагають — щоб німці «припинили займатися» українцями і щоб «вони забули, що існує на світі український народ»⁷³. Ця ж таки газета категорично заперечувала, що в українців панують пронимецькі настрої⁷⁴.

Інша українська газета, яку видавала в Парижі група УНР, також бажала перемоги західних демократій⁷⁵. З ініціативи цієї групи, а зокрема Олександра Шульгина, колишнього міністра закордонних справ України, було створено спеціальний комітет для мобілізації емігрантських сил проти Німеччини. У відозві до української еміграції комітет Олександра Шульгина жорстоко критикує німецьку політику і заявляє, що для українців не повинно бути ніяких вагань. Їхнє місце повинно бути на боці союзників⁷⁶.

Новий радянсько-німецький кордон і межі зон впливу двох держав остаточно були визначені договором про дружбу і секретним протоколом 28 вересня 1939 р.⁷⁷. Трохи згодом німецький уряд вирішив приєднати безпосередньо до Райху деякі польські райони на півночі і північному заході загальною площею приблизно 90 тисяч кв. км з 10 мільйонами мешканців, з яких тільки 2 % були німці⁷⁸.

На решті цетральної Польщі декретом від 12 жовтня 1939 р. Гітлер створив для окупованих територій Польщі Генеральне Губернаторство (*Generalgouvernement*), різновид колоніальної території, якою керував цивільний німецький уряд на чолі з генерал-губернатором, що безпосередньо підлягав Гітлеру.

Генеральне Губернаторство простягалося на 97 868 кв. км, у ньому було близько 14 мільйонів мешканців⁷⁹. Туди входило також приблизно 15 тисяч кв. км української етнографічної території (уздовж радянсько-німецького кордону), де проживало більше 500 тисяч українців⁸⁰.

⁷³ Додатки, док. № 37.

⁷⁴ Додатки, док. № 38.

⁷⁵ Додатки, док. № 39, 41.

⁷⁶ Додатки, док. № 40.

⁷⁷ *Die Beziehungen...*, с. 83, 88, 80.

⁷⁸ *Lothar Gruchmann*, с. 38.

⁷⁹ *Nowy Kurier Warszawski*, 25.5.1941.

⁸⁰ *Енциклопедія Українознавства*, том 2. С. 580.

З приходом Червоної армії на Західну Україну від 20 до 30 тисяч українців вирішили шукати притулок на захід від радянсько-німецької демаркаційної лінії, щоб уникнути переслідувань радянського режиму. Серед них, окрім багатьох членів ОУН, були керівники й активні діячі різних партій (УНДО, Фронт національної єдності та ін.). Але ці керівники не могли відігравати жодної політичної ролі, бо будь-яка діяльність такого роду була заборонена*. Не бажаючи дратувати свого російського союзника, німці чинили перепони навіть незначній культурній діяльності українців.

Дуже неохоче німці погодилися визнати існування шкіл та українських культурних товариств на українській території уздовж кордону. Крім того, багато біженців й місцеве населення потребували допомоги. У більшості міст українці створили комітети допомоги й підтримки, які були легалізовані в червні 1940 року. Для координації їхньої діяльності у Кракові за згодою німців був створений за німецьким провідницьким принципом (Führerprinzip) Український Центральний Комітет, який став єдиним координаційним центром українського соціально-культурного життя, дозволеного в Генеральному Губернаторстві.

З приходом Червоної армії Західна Україна занурилась у важку й задушливу атмосферу чужоземної окупації. З самого початку вона зазнала насильної радянізації. Зникли всі політичні партії. Всі соціо-культурні й економічні товариства, усі підприємства, усі допомогіві установи, що існували за польської адміністрації, були розпущені, а їхнє майно стало державною власністю. Преса, приватні школи, комерційні установи були ліквідовані, землі великих земле-власників (переважно поляків) були роздані селянам. Але тільки на кілька місяців, бо вже з весни 1940 р. почалася

* У своїй директиві № 4 за 25 вересня 1939 р. Гітлер наказав: «З. Відтепер весь потік біженців зі Сходу на Захід через демаркаційну лінію, за винятком німецьких елементів та українських активістів, повинен бути зупинений» (ADAP, D. VIII, док. 135). А. Даллін тенденційно інтерпретує це розпорядження як доказ «особливого статусу, який мали українські націоналісти у німців» (с. с.— С. 116). Ми бачили, що це зовсім не так. Розпорядження у директиві № 4 відповідали реальній ситуації. Не слід упускати з виду те, що очікувався потік від 300 тисяч до 500 тисяч українських біженців (Lahusen-Tagebuch. С. 18). Західна Україна була відома своїми антикомуністичними й антибільшовицькими настроями. Не маючи можливості й не бажаючи приймати таку значну кількість біженців, німецький уряд вжив обмежувальних заходів. Директива Гітлера № 4 дозволяла пропускати тільки українських активістів, тобто насамперед, антикомуністів, що могли боятись репресій, а не всіх націоналістів.

широка кампанія колективізації. Щоб прискорити цю кампанію, одноосібних селян обкладали страшними податками.

Освіта, що була українською на початку радянської окупації, скоро стала інструментом радянської та русифікації. Релігійне життя зіткнулося з безпрецедентними труднощами. Почалися перші депортації до Сибіру. Численні українські патріоти були арештовані політичною поліцією (НКВД), і ніхто не знав, що з ними сталося. У цій атмосфері терору кожен готувався до арешту чи депортації. Ця ситуація не змінилася аж до війни між Німеччиною і СРСР.

Початок руху під проводом С. Бандери

Війна повністю змінила українську політичну ситуацію як в Україні, так і на еміграції. На Україні, окрім ОУН, зникли всі політичні партії. Керівники цих партій, яким удалося емігрувати, не могли вести ніякої політичної діяльності. У Німеччині рух Скоропадського втратив популярність. Тільки ОУН скрізь утвердилась як вирішальна сила. Вона взяла під контроль Українське Національне Об'єднання (УНО), яке було найважливішим соціо-культурним товариством українських емігрантів у Райху та у протектораті Моравії і Богемії. Всупереч бюро зовнішньої політики націонал-соціалістської партії, ОУН удалося поставити свою людину на чолі Української Установи Довір'я (Ukrainische Vertrauensstelle), створеної німецькою владою у Берліні. Але 1940 р. в ОУН на еміграції відбувся розкол. Члени центрального керівництва ОУН (Провід Українських Націоналістів, ПУН) довгий час перебували за кордоном. Виконавчі органи цієї організації на Україні були в руках Крайової Екзекутиви в Західній Україні, члени якої жили на Україні. Багато керівників, що діяли на місцях і були ув'язнені поляками, вийшло на волю після розгрому Польщі. Вони розташувалися на захід від радянсько-німецької демаркаційної лінії, у Кракові. Контакт з організацією в Україні здійснювався через зв'язкових, що таємно переходили кордон.

Радикальна зміна політичного контексту у Східній Європі і можливість німецько-радянського конфлікту сприяли тому, що серед керівництва ОУН проявилися глибокі розходження і, зокрема, між членами ПУН (Мельник, Капустянський, Сушко, Барановський, Сенік, Сціборський та ін.) та молодими революціонерами, що недавно прибули

з України чи перебували там (Бандера, Стецько, Шухевич, Тимчій-Лопатинський, Ленкавський та ін.).

Лідер молодих революціонерів Степан Бандера вже раніше виконував важливі завдання в організації на Україні, зокрема як член Крайової Екзекутиви на Західній Україні у 1931—1933 рр. Як крайовий провідник ОУН та крайовий комендант УВО у 1933—1934 рр., він був засуджений до смертної кари за те, що дав наказ вчинити замах на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. Смертна кара була замінена на пожиттєве ув'язнення, і С. Бандера в час вибуху війни сидів у в'язниці Брест-Литовська. Після утечі тюремної адміністрації (13 вересня 1939 р.) він був звільнений групою українських політичних в'язнів і повернувся до Львова, окупованого вже якийсь час радянською армією. У другій половині жовтня Крайова Екзекутива доручила йому таємно перебраться на Захід.

На початку 1940 р. голова Крайової Екзекутиви в Україні Юрій Тимчій-Лопатинський, таємно перейшовши кордон, прибув до Бандери у Відні. Вони зразу вирушили до Риму, де перебував голова Проводу ОУН полковник А. Мельник. Вони хотіли усунути розходження, що виникли між ними і А. Мельником.

Розходження були різного роду. Молоді революціонери хотіли встановити нову політику і стратегію ПУН, звільнити політику ОУН від будь-якого орієнтиру на лише одну державу (зокрема на Німеччину), встановити контакти із західними державами й віддати перевагу боротьбі власне на Україні. Молоді активісти, крім того, були прихильниками загальної революційної боротьби, яка не повинна надто зосереджуватись на міжнародній обстановці, ні на втратах від репресій радянської влади⁸¹. Члени проводу ОУН, люди старшого віку, схилилися в основному до більш поміркованої діяльності.

Крім того, молоді активісти висловлювали недовіру деяким членам ПУН і вимагали змін у його складі. Вони також заперечували спосіб скликання 27 серпня 1939 р. в Римі 2-го Великого Збору організації. Розмови з А. Мельником у Римі не дали ніяких результатів. Це був розкол. Молоді лідери зібралися у Кракові й вирішили створити інше керівництво націоналістичного руху. 10 лютого 1940 р. було сформовано Революційний Провід ОУН, керівництво якого довірено Степану Бандері. З того дня існували вже дві

⁸¹ С. Бандера. Перспективи Української Революції.— Мюнхен, 1978.— С. 171—188; Біла книга (1940).— С. 7, 8, 28, 29.

різні українські націоналістичні організації, які мали цю саму назву, але часто протистояли одна одній.

Революційне керівництво ОУН Бандери, окрім постійного зв'язку з рухом у країні й організаторської роботи, встановило в середині 1940 р. контакти з представниками інших опозиційних рухів у Радянському Союзі. ОУН Бандери мала намір залучити до революційної діяльності інші поневолені нації. Боротьба за незалежність України повинна була стати рушієм більш широкої боротьби за звільнення народів Східної Європи.

Німецька націонал-соціалістська партія уважно стежила за діяльністю ОУН. У момент призначення члена цієї організації головою Української Установи Довір'я у Берліні й розколу в ОУН бюро зовнішньої політики нацистської партії знову попередило керівництво Райху про небезпеку з боку ОУН й запропонувало просто заборонити цю організацію. Штабсляйтер А. Шікенданц надіслав листи такого змісту Штутергайму (райхсканцелярія), Канарісу (абвер) і Гайдріху (СД, гестапо), нагадуючи, що українська націоналістична преса (там, де це вона могла) виступала проти німців, що свідчить про те, що ОУН була «абсолютно ворожою» до Німеччини. У листі до Штутергайма він висловив здивування, що ця організація, яка має «специфічне місцеве галицьке забарвлення» і котру можна назвати «молодою гілкою на великоросійському соціал-революційному дереві», знайшла підтримку в адмірала Канаріса. Він вважав, що будь-яка «перевага», яка надається ОУН, навіть коли це стосується «справ суто військових, на практиці матиме в майбутньому політичні наслідки». Чвари всередині ОУН, незважаючи на підтримку німецьких військових керівників, за словами Шікенданца, тільки підтверджують точність думки бюро зовнішньої політики (АПА) і вказують на «неможливість скористатися цією групою для здійснення будь-якої політичної мети»⁸².

У листі до шефа СД Гайдріха Шікенданц підкреслював, що його служба завжди вважала ОУН «суто терористичною організацією, яка не має політичного розгону і не має жодного значення», організацією, що втратила залишки свого значення після окупації Галичини СРСР. А отже, не слід штучно підтримувати її існування, надаючи цій організації якоїсь там ваги. Було б краще розпустити її як таку, що

⁸² BA NS 43/43 f.: 5 (лист, датований 17 вересня 1940 р.); додатки, док. № 42.

«ставити під загрозу безпеку держави»⁸³. Але Канаріс відповів, що він не вважає «доречним» забороняти організацію, яка має певний вплив на українську еміграцію і сприяє її згуртуванню⁸⁴.

Якою була політична програма ОУН Бандери? Викладена в опублікованому у грудні 1940 р. маніфесті, політична програма нового керівництва була надзвичайно амбітна й широка, вона зверталася також і до інших народів СРСР.

Маніфест проголошував у преамбулі, що світ, заснований на насильстві над народами, перебуває на грані краху від ударів борців за свободу. Російська імперія, відома під назвою СРСР, є складовою частиною цього світу, приреченого зникнути. Українці взяли ініціативу в «боротьбі за свободу народів і за свободу людини», і вони хочуть створити на руїнах СРСР новий світ.

ОУН Бандери мала на меті домогтися зникнення СРСР — цієї «тюрми народів». Вона проголошувала боротьбу проти російського імперіалізму, яким би він не був, за свободу і незалежність українського народу. ОУН закликала інші народи приєднуватися до українців у спільній боротьбі за свободу.

Що стосується соціальної програми, то ОУН Бандери підкреслювала: українські націоналісти борються проти «приниження людини», збідніння громадян, ущемлення прав жінки під приводом рівності, одурманення дітей пропагандою сталінського режиму, терору, депортацій, економічного грабунку України та інших пригноблених країн, рабства в колгоспах та ін.

У маніфесті було також сказано, що ОУН бореться за свободу і гідність людини, за свободу мислення, совісті, релігії. Ці свободи, так само, як і незалежність України та інших народів, можуть бути реалізовані тільки через повстання усіх поневолених народів та розпад російської імперії⁸⁵.

Скликавши у квітні 1941 р. 2-й Великий Збір ОУН, революційне керівництво Бандери пішло на остаточний розрив. Варто зауважити, що Революційний Провід контролював мережу осередків організації на Україні й частково в еміграції.

Отже, він мав усі шанси стати першою політичною українською силою. ПУН Мельника мав контроль над частиною осередків на еміграції.

⁸³ *Ibid.*, f. 20; Додатки, док. № 43.

⁸⁴ *Ibid.*, f. 12.

⁸⁵ Додатки, док. № 44.

Ще раз треба підкреслити, що, починаючи від 1940 року, існували дві різні українські націоналістичні організації, які мали однакову назву. Ставлячи перед собою спільну мету — незалежність України — вони, проте, відрізнялися своїми політичними принципами, своєю стратегією й тактикою.

Другий Великий Збір ОУН Бандери підтвердив принцип революційної боротьби, що спирається «на власні сили українського народу, відкинувши загалом орієнтацію на чужі сили». Українська суверенна держава може утворитися тільки внаслідок національної революції. ОУН Бандери повинна стати революційною політичною силою, здатною здійснити збройне повстання. Це повстання матиме більше шансів на успіх, якщо одночасно розгорнеться боротьба інших народів, поневолених Росією. Ця спільна боротьба повинна проходити під гаслом ОУН «Воля народам, воля людині!»⁸⁶.

Серед резолюцій, прийнятих другим Великим Збором, є одна резолюція, яка точно характеризує загальну тенденцію ОУН Бандери. У ній, зокрема, сказано, що ОУН продовжуватиме революційну боротьбу за свободу українського народу, «незважаючи на територіальні та політичні зміни, що можуть статися у Східній Європі»⁸⁷, тобто навіть у разі німецької окупації.

Таємні приготування до війни на Сході

Німецько-радянський пакт від 23 серпня 1939 року задовольняв як Гітлера, так і Радянську Росію. В існуючій міжнародній ситуації, яка не заперечувала, незважаючи на пакт, можливість конфлікту, Москва намагалася зміцнити свою безпеку через розширення і посилення своїх західних кордонів. Завдяки анексії західних земель України і Білорусії (вересень 1939 р.), Радянська Росія отримала додаткову зону безпеки, яку вона почала інтенсивно зміцнювати. На півночі, внаслідок агресії проти Фінляндії (грудень 1939 — березень 1940 р.), Росії удалося відсунути радянсько-фінський кордон на 150 км від Ленінграда (до агресії цей кордон проходив за 32 км від міста).

⁸⁶ ОУН у світі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр.— Мюнхен, 1955.— С. 24—27, 31.

⁸⁷ *I b i d.*; Додатки, док. № 48.

11 лютого 1940 р. в Москві була підписана економічна угода між Радянським Союзом і Німеччиною. Згідно з цією угодою Росія доставила Німеччині сировину і хліб на суму 555 мільйонів 900 тисяч карбованців. Ці доставки, що становили більше 40 % всього радянського експорту в 1940 р., значно ослабляли ефект англійської блокади. На 11 лютого 1940 р. Радянська Росія поставила Німеччині товарів на 310 мільйонів марок. У наступні місяці доставки зростали, незважаючи на чутки про неминучість німецько-радянського конфлікту. На 15 травня 1941 р. Росія доставила Німеччині 632 тисячі т хліба, 232 тисячі т бензини, 23 500 т бавовни, 50 тисяч т марганцю, 67 тисяч т фосфатів і 900 кг платини⁸⁸. Крім того, Німеччина отримувала транзитом через Сибір сировину з Далекого Сходу, зокрема каучук⁸⁹.

Франція і Англія хотіли перешкодити цим поставкам сировини, які робили неефективною їхню блокаду. На початку фінсько-радянської війни генерал Бержере, заступник головнокомандуючого французькими військово-повітряними силами, запропонував атакувати Радянський Союз. Його план передбачав широкий обхідний маневр від Печенги на півночі і до Сирії на півдні. Союзні сили зі Скандинавії і Фінляндії повинні були зайняти Печенгу і рухатися назустріч армії Вейгана, яка, вийшовши із Сирії, повинна була зайняти Баку і просуватись на північ. Дві армії мали з'єднатися біля Москви. Інший план передбачав бомбардування нафтопереробних заводів і нафтових родовищ Баку, Грозного і Батумі. Але ці плани були нездійсненні, бо союзники не мали в розпорядженні відповідних засобів реалізації і, крім того, вони ставили собі питання: чи в їхніх інтересах розв'язувати війну з Росією, ризикуючи при цьому ще тісніше зв'язати Росію з Німеччиною⁹⁰.

Після окупації Норвегії та Данії (квітень 1940 р.), Німеччина у травні 1940 р. розгорнула широкий наступ на захід. Її війська вторглися у Голландію, Бельгію і Люксембург. Наступ закінчився падінням Франції і перемир'ям 25 червня.

Тоді, коли німецька армія входила в Париж (14 червня), Радянська Росія надіслала трьом балтійським державам —

⁸⁸ Pavel Jiline. Ambitions et méprises du Troisième Reich.— Moscou, 1972.— P. 206; 50 лет советской внешней торговли.— М., 1967.— С. 50; Die Beziehungen zwischen..., op. cit.— S. 157.

⁸⁹ Die Beziehungen..., op. cit.— S. 375, 391.

⁹⁰ J.-B. Duroselle, L'abime, 1939—1945, Paris, 1983, p. 90—92, 117—120.

Естонії, Латвії і Литві — ультиматум із вимогою змінити режим і відкрити кордони радянським військам. У цих державах була встановлена влада Рад і новоспечені депутати «одноставно» голосували за приєднання цих трьох держав до Радянського Союзу (липень 1940 р.). На півдні Москва змусила Румунію передати їй Бессарабію, яку приєднано до Молдавії, як також Північну Буковину та район Ізмаїлу, населені в основному українцями (червень 1940 р.).

Усі ці заходи дали Москві змогу зміцнити свій західний кордон на півночі і на півдні. Отже, поки Німеччина розгортала наступ на Захід, Росія відсунула свій західний кордон на 150—300 км⁹¹, створивши при цьому буфер для захисту підходів до Ленінграда і Москви. Проте Москві не вдалося одержати перевагу в балканському регіоні.

Саме в липні 1940 р. Гітлер дав наказ розпочати вивчення і попередню підготовку до нападу на Радянський Союз. Весь час намагаючись втягнути Росію у коаліцію проти Англії, він наказав 12 листопада 1940 р. продовжувати військові приготування без огляду на результати переговорів, що тривали⁹². За директивою Гітлера № 21 від 18 грудня 1940 р. план одержав кодову назву «Барбаросса». Згідно з цією директивою вермахт повинен бути готовим якраз перед кінцем війни проти Англії «до можливості у швидкому поході повалити Радянську Росію, тобто швидкими і сміливими діями знищити основні військові сили СРСР і захопити промислові центри, зокрема Україну (з Донбасом) і Північний Кавказ⁹³.

Мабуть, саме в березні 1941 року Гітлер уперше висловився про суть майбутньої війни і окупацію Сходу. Ця війна, за його словами, повинна бути війною безпощадного знищення, а окупаційна влада повинна бути жорстокою⁹⁴.

13 березня 1941 року генеральний штаб вермахту (ОКВ) виробив, згідно з концепцією Гітлера, додаткові інструкції до директиви № 21 щодо виконавчої влади в «окупованих російських районах». Ці райони треба було перетворити «у держави з власними урядами». Поділ цих районів повинен був проводитися «за національним принципом» і, таким чином (на початку), існуватиме три райони, які відповідатимуть трьом групам армій: Північ (балтійські країни),

⁹¹ Pavel Jiline, o. c., — P. 202—203.

⁹² IMT 444-PS; Das Dritte Reich, o. c., vol. 2.— S. 34, 41.

⁹³ IMT 446-PS.

⁹⁴ Hans-Adolf Jacobsen, Kommissarbefehl und Massenexecutionen sowjetischer Kriegsgefangener in Anatomie des SS-Staates, Band 2, Munich, 1982, S. 139—140.

Центр (Білорусь) і Південь (Україна). «У цих районах політична влада буде в руках райхскомісарів, які одержуватимуть інструкції від фюрера»⁹⁵.

Головним завданням німецької влади було експлуатувати ресурси цих районів на потреби німецької промисловості і для постачання продовольством німецьких військ. «Підготовка» цих територій до політичного (тобто цивільного) управління була доручена Генріху Гімлеру, райхсфюреру СС, який не підлягав жодному органу влади. Таємним наказом штабу військ (ОКВ) від 26 березня 1941 року поліція безпеки (Сіпо або СП) і служба безпеки (СД) отримали доручення щодо «виконання спеціальних завдань безпеки». Зондеркоманди Сіпо і СД повинні були виконувати ці завдання на власну відповідальність. Одне з таких завдань полягало у знищенні саботажників, терористів, опозиціонерів, елементів, ворожих Райху та ін.⁹⁶

Чотири дні пізніше Гітлер заявив перед командуючими вермахту, що всі більшовицькі комісари та комуністична інтелігенція повинні бути ліквідовані як носії більшовицької ідеології⁹⁷. Накази щодо поведження військ «у Росії», зокрема датовані 6 травня і 4 червня 1941 року, передбачали репресивні заходи проти партизанів, саботажників, євреїв, а також колективні заходи проти цілих місцевостей⁹⁸. Знищувати політкомісарів було наказано в повідомленні від 12 травня⁹⁹. За розпорядженнями від 15 травня будь-які дії проти вермахту повинні були жорстоко придушуватися через проведення страт, тоді як дії, вчинені членами вермахту проти цивільного населення, не могли бути переслідуювані¹⁰⁰. Отже, поліцейський і юридичний механізм репресій був продуманий і організований перед нападом на Радянський Союз.

Вважається, що остаточна дата нападу — 22 червня 1941 року — була встановлена 30 квітня того ж року. Однак у дипломатичних колах Москви говорили про неминучість німецько-радянської війни, починаючи з березня місяця¹⁰¹. На вимогу Черчілля британський посол у Москві С. Кріппс, передав 19 квітня Вишинському послання, в якому засте-

⁹⁵ Додатки, док. № 45.

⁹⁶ Додатки, док. № 46.

⁹⁷ Н.-А. Ј а с о b s e n. Kommissarbefehl..., op. cit., S. 145—146.

⁹⁸ Т а м ж е, док. 5а; Додатки, док. № 52.

⁹⁹ Додатки, док. № 49.

¹⁰⁰ Додатки, док. № 50.

¹⁰¹ P a v e l J i l i n e, o. c., p. 189; ADAP, D XII, 1, S. 235.

рігав Сталіна про можливість німецького вторгнення¹⁰². Посол Туреччини в Москві був переконаний, що для реалізації своїх амбіцій Німеччині потрібна Україна і що Німеччина піде на її завоювання; він поділився своїми думками з відповідальним працівником радянського міністерства закордонних справ. Німецький морський аташе в Москві повідомив у телеграмі 24 квітня, що, за словами посла Англії, війна почнеться 22 червня чи 20 травня 1941 року¹⁰³. Російський розвідник Ріхард Зорге 5 березня 1941 року надіслав з Японії фотокопії секретних телеграм Ріббентропа до посла Райху в Японії, в яких було сказано, що агресія проти Радянського Союзу почнеться у другій половині червня 1941 року. 19 травня Зорге передав до Москви «майже точні дані» про концентрацію 150 німецьких дивізій на кордоні з СРСР. 15 червня Москва отримала від Зорге таке повідомлення: «Війна почнеться 22 червня»¹⁰⁴.

Наміри Німеччини

Гітлер вирішив напасти на Радянський Союз не тільки тому, що йому потрібні були багатства України, і він хотів завоювати для Німеччини життєвий простір — одержати території для колонізації, а й тому, що він вважав необхідним знищити російську потужність. Він був переконаний, що Англія, ворог, якого слід знищити, буде потребувати Росії і Сполучених Штатів. Коли Росія зазнає поразки, Англія опиниться в ізоляції, і навіть Сполучені Штати відмовляться вступати у війну.

Перед нападом на Радянський Союз Гітлер і його оточення не мали точної думки щодо своїх дійсних намірів стосовно майбутньої політичної карти Східної Європи.

Зважившись у липні 1940 року напасти на СРСР навесні 1941 року, Гітлер, згідно із записами генерала Гальдера, начальника генерального штабу, так сформулював політичну мету, яку необхідно було досягти: «Українська держава, Федерація балтійських держав, Білорусь, Фінляндія...». Ці кілька слів ніяк не дозволяють зробити висновок, що Гітлер у той момент думав про незалежну Українську державу. Бо вже дев'ять днів пізніше, 31 липня 1941 року, генерал Гальдер знову записав мету війни, сформульовану Гітле-

¹⁰² Pavel Jiline, o. c., p. 209.

¹⁰³ Додатки, док. № 51.

¹⁰⁴ Die Beziehungen..., op. cit., S. 378; Pavel Jiline. o. c., p. 209.

ром таким чином: «Після того Україна, Білорусь, балтійські держави будуть нашими». Отже, Гітлер мав на увазі анексію¹⁰⁵.

Справді, націонал-соціалістська Німеччина не мала наміру звільнити народи й дозволити існування незалежних держав. Зруйнування російської радянської потужності мало дати Німеччині змогу скоріше встановити свою гегемонію в Європі і світі. Для реалізації своїх амбіцій націонал-соціалістській Німеччині потрібні були не незалежні держави, які становили б перешкоду для її політики, а промислові ресурси всієї Європи й особливо ресурси України і Кавказу.

У директивах ОКВ про цивільну адміністрацію окупованих територій СРСР від 13 березня 1941 року вказувалось, зокрема, на те, що окуповані райони «повинні бути перетвореними в держави з власними урядами». Ця формула могла б схилити до думки, що Німеччина мала намір створити національні держави, співдружні з Німеччиною. Проте інструкції точно визначали, що політична адміністрація у цих районах «буде в руках у райхскомісарів», тобто «держави» будуть фактично райхскомісаріатами.

Справжні наміри Німеччини впливають із досьє Розенберга «Росія», складеного напередодні кампанії, а особливо з подальших заяв Гітлера.

Саме Альфред Розенберг, мабуть, найкраще розумів проблеми Східної Європи. У 1927 році, до приходу до влади націонал-соціалістської партії, він вважав можливим виникнення незалежної Української держави у близькому майбутньому, і в цьому разі, як він писав, «Німеччина повинна залишати відкритою можливість союзу з Києвом»¹⁰⁶. Але прийшовши до влади, Розенберг ухилився від трактування цього питання у тому ж тоні. Він у всьому йшов за політикою Гітлера.

У досьє Розенберга були записи та документи, які дозволяють простежити еволюцію німецьких політичних планів щодо європейського Сходу. У непідписаній пам'ятці-меморандумі № 1 за 2 квітня 1941 року визначено цілі війни. Війна «призведе до надзвичайно швидкої окупації важливих частин Радянського Союзу» і закінчиться швидким крахом цієї держави. Окупація території СРСР викличе

¹⁰⁵ Generaloberst Halder, Kregstagebuch, B. 2, Stuttgart, 1963, S. 32—33, 49—50.

¹⁰⁶ Alfred Rosenberg, Ker Zukunftweg einer deutschen Aussenpolitik, München, 1927, T. 97.

труднощі економічного й адміністративного порядку. Головна мета Райху — одержувати поставки, необхідні Німеччині для продовження війни. Всі інші міркування повинні бути узгоджені з цією головною метою. Оскільки Росія — це конгломерат націй, її треба розділити на сім «національних або географічних утворень», а саме: Велика Росія, Білорусь, балтійські країни, Україна, райони Дону, район Кавказу, Середня Азія.

Політична мета кампанії, за меморандумом Розенберга, полягала у тривалому ослабленні Росії через «тимчасову окупацію території» і особливо «через повне знищення єврейсько-більшовицької влади», «через широку економічну експлуатацію» і через «передачу важливих російських районів для нових адміністративних утворень, зокрема для Білорусії, України і Донського району». Сама Росія повинна бути використана «як район для масового заслання небажаних елементів».

Що ж до України, то пам'ятка передбачала існування «власного національного життя аж до можливого створення політичної формації, яка б мала на меті сама чи в поєднанні з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати німецький життєвий простір на Сході»¹⁰⁷.

Передбачені «національні утворення», враховуючи Україну, не мали стати незалежними державами. Територія СРСР, за згаданим меморандумом, мала бути поділена на «райхскомісаріати», і Розенберг запропонував Гітлеру в додатку до меморандуму № 2 за 7 квітня 1941 року призначити таких перших райхскомісарів: гауляйтера Льозе для балтійських провінцій (Ostseeprovinzen) і Білорусі, штабс-ляйтера Шікенданца для райхскомісаріату Україна, державного секретаря Баке для Кавказу і Д. Кляггеса для району Дон—Волга. Для Росії, де окупація мала бути більш жорстокою, ніж в інших райхскомісаріатах, Розенберг запропонував людину з безжальною і жорстокою репутацією — гауляйтера Східної Пруссії Еріха Коха. Райхскомісаріати мали бути передані у відання центрального бюро в Берліні «генерального протекторату окупованих східних територій». Райхскомісарів (можливо, включаючи Москву і Туркестан) «призначатиме і відкликатиме фюрер на пропозицію генерального протекторату»¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Додатки, док. № 47.

¹⁰⁸ ІМТ 1019 — PS.

Варто підкреслити, що ці плани стосовно майбутнього території європейського Сходу гітлерівці склали за два місяці до вторгнення у Радянський Союз.

20 квітня 1941 року Розенберг отримав доручення від Гітлера разом із вищими інстанціями вермахту провести централізоване вивчення питань, що стосуються влаштування Східної Європи. Начальник ОКВ відрядив для цього Розенбергу генералів Йодля і Валрімонта. Вивчення цих питань повинно було проходити абсолютно таємно¹⁰⁹.

Упродовж тижнів Розенберг склав проекти прелімінарних інструкцій для кожного райхскомісара і загальну інструкцію для усіх комісарів окупованих східних територій.

За загальною інструкцією Німеччина повинна була напасти на Росію, щоб звільнити німецький Райх від постійного тиску Російської держави. Ця мета відповідала не лише німецьким інтересам, а й також «історичній справедливості», щоб на місці зруйнованої відновити нову Російську імперію. Райони, що відповідали історичним і національним областям, будуть перетворені в райхскомісаріати. У комісаріат Остлянд мали увійти балтійські держави і Білорусь, цей протекторат передбачалося германізувати. Райхскомісаріат Україна пізніше мав стати незалежною державою, союзною Німеччині. Кавказ мав стати федеративною державою під німецьким мандатом. Росія сама влаштуватиме своє майбутнє. Упродовж століть німці Росії багато зробили для цих районів. Отже, після німецької окупації їхнє майно стане власністю німецького народу. Всі німці, що зазнали грабунку, одержать компенсацію. Заяви з цього приводу будуть зроблені в потрібний момент райхсміністром окупованих територій Сходу¹¹⁰.

Інструкція для райхскомісара України за 7 травня 1941 року була ще точніша. «Мета роботи райхскомісара на Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького Райху продовольства і сировини і, таким чином, у полегшенні ведення війни, а потім у створенні вільної Української держави, тісно зв'язаної з Німеччиною». Далі буде видно, що ця остання ідея була продиктована необхідністю схилити українців на свій бік у війні, і врешті-решт вона буде відкинута.

Проте Розенберг вважав, що треба дозволити українцям розвивати свою історичну свідомість, створити університет

¹⁰⁹ ІМТ 865 — PS.

¹¹⁰ ІМТ 1030 — PS.

у Києві, дозволити розвиток літератури та ін. Євреї, за його словами, будуть вигнані з усіх громадських посад і зігнані в гетто. Крим, колись заселений готами, буде відлучений від України, котра одержить як компенсацію території на сході і її кордон буде перенесено до Саратова, що на Волзі. Якщо Німеччині вдасться здійснити на практиці цей план, підсумовував Розенберг, то вона зможе усунути тиск Російської імперії і «тоді Німеччина не боїтиметься жодної морської блокади, а її постачання продовольством і сировиною буде гарантовано назавжди»¹¹¹.

3 травня 1941 року служба Розенберга встановила адміністративний поділ чотирьох райхскомісаріатів: Остлянд, Україна, Росія і Кавказ. Передбачалося, що в райхскомісаріат Остлянд увійдуть балтійські держави і Білорусь. Райхскомісаріат Україна складатиметься з восьми генеральних комісаріатів: Київ, Львів, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Ростов, Саратов, Крим. Генеральний комісаріат Ростова включатиме Сталінград, а генеральний комісаріат Саратова охоплюватиме райони Саратова і Покровська. Райхскомісаріат Росія — це вісім генеральних комісаріатів: Москва, Ленінград, Тула, Горький, Кіров, Казань, Уфа, Свердловськ. Райхскомісаріат Кавказ складатиметься з п'яти генеральних комісаріатів (Грузія, Азербайджан, Кубань, Терек, гірські райони) і двох головних комісаріатів (Вірменія і Калмикія)¹¹².

Меморандуми та інструкції Розенберга створюють враження, що можливе створення Української держави було б суто справою Німеччини. Воля українського народу, його прагнення до свободи зовсім відсутні в цих планах. Німеччина не йшла назустріч бажанням, вимогам і прагненням українців до незалежності, вона збиралась колись «створити» Українську державу. Але треба підкреслити, що ідеї Розенберга не завжди приймали чи схвалювали Гітлер і його найближче оточення. Не існує жодної ознаки, яка б могла засвідчити, що ці ідеї стосовно України були погоджені з Гітлером. Зрештою, Розенберг не мав ніякої можливості, ані необхідної наполегливості, щоб викласти свої думки. Навпаки, він завжди підкорявся.

Гітлер передбачав для європейського Сходу безжальний окупаційний режим. Його штаб з питань промисловості під керівництвом Германа Герінга розробляв плани безпощадної експлуатації («негайної і максимальної») ресурсів на

¹¹¹ IMT 1028 — PS.

¹¹² BA-MA RW 41/V, 759 f. 38—46.

потреби вермахту і для підтримки війни¹¹³. Політичні міркування не повинні були переважати над економічними цілями. Державний секретар Баке склав 1 червня 1941 року (за 21 день до нападу) розпорядження для німецьких керівників, зайнятих промисловістю на Сході. Він закликав їх бути безжальними, оскільки їхнє завдання — назавжди здобути нові території для Німеччини і для Європи. «Будьте свідомі того, що ви назавжди є представниками Великої Німеччини і прапороносцями націонал-соціалістської революції та нової Європи. Ось тому ви повинні гідно вживати всіх заходів, яких вимагають інтереси держави, навіть найсуворіших і найжорстокіших». Отже, ніякої слабодухості, ні сентименталізму — вимагав Баке¹¹⁴.

16 червня 1941 року, за шість днів до нападу, штаби армій обговорювали різні інструкції, що були видані у зв'язку з майбутньою кампанією. Одна з них стосувалася пропаганди. Вона закінчувалася таким висновком: «Боротьба ведеться не проти російського народу, а проти єврейсько-більшовицьких керівників; а отже — за звільнення росіян від людей, що при владі. Небажано говорити про незалежність України»¹¹⁵.

Ці інструкції відповідали директивам ОКВ щодо ведення пропаганди. У директивах, зокрема, писалося, що народи Радянського Союзу не є ворогами Німеччини, вороги — це «єврейсько-більшовицький уряд, його керівники і комуністична партія, яка прагнула до світової революції». Німецька армія йде як друг, щоб звільнити населення від тиранії Рад. Однак будь-який опір населення, якщо він проявиться, буде придушено. Пропаганда, спрямована на розпад СРСР, не повинна привести до передчасного висновку про розчленування Радянського Союзу. Термінологію, що вживалася дотепер, треба змінити.

Директиви ОКВ наказували ухилятися від вживання таких термінів, як «Росія», «росіяни», «російська армія» та ін., і замінити їх термінами «Радянський Союз», «народи Радянського Союзу», «Червона армія» та ін. У директивах вимагалася також з економічних причин не розпускати колгоспи і не роздавати землю. За пресою треба встановити нагляд, сувору цензуру, особливо на українській і балтійських територіях¹¹⁶.

¹¹³ IMT 126 — EC.

¹¹⁴ IMT 089 — USSR.

¹¹⁵ BA-MA RH 24-3/134 Ic-Besprechung bei A.O.K. 6.

¹¹⁶ BA-MA RH 2/V, 2082, f. 171—176; Додатки, док. № 54.

20 червня 1941 року, за два дні до нападу на СРСР, Розенберг зробив доповідь для вузького кола офіцерів, що займалися питаннями Східної Європи (адмірал Канаріс, генерал Томас, адмірал Фріке) та державних і партійних керівників (Ламмерс, Фрік, Лай, державний секретар Кундт, Гайдріх та ін.). Розенберг почав з огляду німецько-радянських відносин і підкреслив, що треба назавжди звільнити німецький Райх від тиску зі Сходу. Для цього необхідно роздробити Російську імперію і сформувати замість неї декілька політичних утворень. Він розглядав чотири великі частини: Велика Фінляндія, балтійські країни, Україна, Кавказ. Що стосується України, то мета Німеччини повинна узгоджуватися з прагненням українського народу до свободи, але було б передчасно казати, коли і як буде створена Українська держава та й взагалі «говорити про це тепер немає сенсу».

Розенберг вважав, що ставлення до українців повинно бути прихильним з економічних причин: було б краще домогтися співпраці з 40 мільйонами українців, ніж приставити до кожного українського селянина по солдатів. Отож необхідно створити чотири великі держави (райхскомісаріати): Балтенланд (протекторат), Україна (національна держава), Кавказ (федеративна держава) і Росія. Україна буде поділена на вісім генеральних комісаріатів і займатиме площу 1,1 мільйони кв. км з населенням 59,5 мільйона мешканців. Чотирма політичними утвореннями керуватимуть райхскомісари, які будуть представниками верховної влади Райху в цих країнах. Німці мають перед собою дві великі мети: забезпечення постачання Німеччини продовольством і німецької військової промисловості всіма видами сировини, які їй потрібні, та остаточне звільнення Німеччини від будь-якого політичного тиску зі Сходу¹¹⁷.

Ідея життєвого простору на Сході

Окрім захоплення необхідних ресурсів і продовження війни, Гітлер хотів також здобути для Німеччини життєвий простір на Сході. Однак треба визнати, що ця остання мета була ще досить туманна. Ідея життєвого простору на Сході це не те саме, що ідея німецького гегемонізму. Бо намагаючись здобути перемогу над Англією, Гітлер мав намір встановити навечно німецький гегемонізм в Європі. Але щоб

¹¹⁷ BA R 6/6 f. 61—72; IFZ Fd. 47 f. 29—32.

перемогти Англію, з нею треба було боротися скрізь: в Європі, в Африці, на Близькому Сході, в Азії. З цього погляду план «Барбаросса» був етапом світової експансії Німеччини. Верховне командування німецьких збройних сил висловило таку думку, записану в журналі 17 лютого 1941 року: «Коли закінчиться східна кампанія, треба буде думати про завоювання Афганістану й організацію наступу на Індію»¹¹⁸. Директива № 32 за 11 червня 1941 року викладає проекти завоювання країн Близького Сходу. Німецькі війська вже були в Лівії, готові до вторгнення в Єгипет. Інші війська повинні були проникнути на Близький Схід через Болгарію і Туреччину, а також через Кавказ та Іран, бо припускалося, що Росія практично буде розгромлена восени 1941 року або взимку 1941—1942 років, і що німецькі війська зможуть продовжити свій шлях на Іран.

Гітлер не був перший, хто думав про такі завоювання. Наприкінці Першої світової війни про це думав Людендорф. Один німецький воєначальник на окупованій Україні (можливо, генерал В. Гренер) казав у 1918 році, що, крім ресурсів України, Німеччині також потрібні ресурси інших регіонів. Він шкодував, що німці не мають достатньо дивізій, щоб прорватися «якомога швидше до Баку і взяти в свої руки все, що абсолютно необхідно німецькому Райху» для ведення війни, зокрема нафтові родовища Кавказу. Крім того, він згадував старого стратега Шліффена, який казав, що остання битва відбудеться на Суецькому каналі. Не маючи можливості добратися до Суецького каналу через Болгарію, німці в той час хотіли проникнути на Україну й до Каспійського моря. І Людендорф підсумовував: «Важко сказати, куди ми дійдемо і чи вдасться нам поширити свій вплив на Туркестан і Персію»¹¹⁹.

Гітлер, мабуть, думав так само. Однак його ідеї щодо життєвого простору на Сході стали набагато конкретнішими після розв'язання війни проти СРСР.

Ідея життєвого простору на Сході не була націонал-соціалістською. Вона виникла разом із пангерманським рухом у кінці ХІХ століття. В її основі — факт існування у Російській імперії сильної німецької меншини: потомки тевтонів з ХІІІ століття у балтійських районах, гбродяни, що прибули в Московію в епоху Івана Грозного (ХVІ століття), колоністи, що оселились на Волзі і в Україні, починаючи

¹¹⁸ P. Jiline, o. c., p. 165.

¹¹⁹ BA-MA N 46/173 f. 151 ff.

з другої половини XVIII століття впродовж XIX століття, та ін.

На початку 90-х років XIX століття у Російській імперії було близько 1 800 тисяч німців, з яких близько 560 тисяч на Україні, 500 тисяч в районі Волги, 150 тисяч у балтійських провінціях. Пангерманський рух вбачав у їх присутності фактор експансії Німеччини на Схід й виправдання германізації частини цих районів. Це і були ідеї «дранг нах Остен» (тиску на Схід). Вважаючи, що всі німці повинні бути об'єднані в Райху, пангерманісти в 1893—1895 роках проголошували своєю метою скору війну проти Росії і анексію Райхом величезних територій. Німецький кордон на сході повинен був доходити до Нарви і на північ до Пскова, потім проходити по Дніпру, далі звертати до Волги і звідти спускатися до Чорного моря. Всі території на захід від цієї лінії разом із Кримом повинні були належати Райху¹²⁰. Інші пангерманісти вважали, що слов'ян треба силою вигнати з територій, призначених для німецької колонізації. Ще інші наполягали на проведенні залізничного сполучення з Багдадом і колонізації уздовж цього шляху¹²¹.

У 1918 році, під час окупації України й частини Росії, німецька влада вивчала можливість приходу на допомогу німецьким колоніям і їхнього перегрупування. Існував також план зробити з Криму німецьку колонію і переселити туди колоністів з Волги та інших районів. Але план розцінили як нездійсненний і відхилили¹²².

Приблизно 120 тисяч німців змушені були залишити територію колишньої Російської імперії у ході революції та громадянської війни. Більшість з них емігрувала в Америку, а понад 55 тисяч оселилось у Німеччині. Серед цих останніх були майбутні активісти й керівники націонал-соціалістської партії, а саме Альфред Розенберг, Георг Ляйббрандт, Арно Шікенданц.

Гітлер, узявши в руки керівництво в націонал-соціалістській партії у 1920 році, набрався знання про Східну Європу саме серед німців, вихідців із Росії чи з балтійських провінцій. У 1920—1923 роках його основним інформатором був емігрант Макс фон Шойбнер-Ріхтер, яких представив Гітлера Людendorфу. Згідно з німецьким істориком Інгеборгою Фляйшгауер, Шойбнер-Ріхтер та інші німці-

¹²⁰ Ingeborg Fleischhauer. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion, Stuttgart, 1983, S. 15.

¹²¹ Ibid, p. 16.

¹²² ВА-МА N 46/173 f. 41.

емігранти з Росії і балтійських провінцій передали націонал-соціалістичному рухові не лише образ жахливого «єврейсько-азіатського більшовизму», а й також і антисемітизм, яким були просякнуті деякі німецькі кола в Росії з 90-х років XIX століття¹²³.

Гітлер зазнав також впливу іншого німця з Росії — Карла фон Мантойфеля. Під впливом соціал-дарвінізму та расизму Г. Ст. Чемберлена Мантойфель проголошував концепцію Росії, що базувалася на ідеї раси та крові. Згідно з його міркуваннями Російська держава ще з самого початку була створена германцями. Германці (варяги) заснували державу Русь і керують нею до сьогодні. Вони колонізували Новгород і Київ. Їхні війська дійшли до Волги, до Каспійського та Чорного морів. Отже, варяги завоювали і колонізували всю Росію, і саме завдяки їх крові сформувалися російські правлячі класи. У протилежність слов'янам, твердив Мантойфель, германці мали здатність до організації, до створення держави. З того часу, як правлячі класи в Росії змішалися зі слов'янами, їхня якість крові та раси була зіпсована, що і призвело до занепаду. Петро Великий та Катерина Велика (остання — німецького походження) змогли відродити російські правлячі класи через приплив нової німецької крові. Німецькі колоністи відігравали в Росії позитивну роль. Революція 1917 року спричинила витіснення поріднілих німецьких елементів настільки, що відродження Росії надовго буде неможливе.

Слов'янський характер та єврейське засилля можуть призвести до розвалу Росії. Єдина можливість дати поштовх до піднесення — це послати в Росію «мільйон (німецьких) солдатів, щоб вони зачали дітей». Історичне покликання Німеччини за Майтойфелем — просуватися на Схід. Вона повинна робити це й через внутрішні причини, породжені перенаселенням. Росія — це та країна, де Німеччина знайде місце для 20 мільйонів робітників, яких, за Клемансо, вона має занадто багато¹²⁴.

Майже ті ж самі ідеї ми знаходимо і в «Майн Кампф», написаній Гітлером пізніше. Німці, за Гітлером, замість того, щоб продовжувати просування на південь і на захід, повинні здійснити рух на схід, що припинився шість століть тому. Від політики африканських колоній та торгівлі націонал-соціалісти повинні перейти до територіальної політики: «Якщо ми говоримо сьогодні в Європі про нові зем-

¹²³ Ingeborg Fleischhauer, op. cit., S. 36—38.

¹²⁴ Ibid., S. 36—38, 41—43.

лі, ми думаємо передовсім про Росію та окраїнні держави, підкорені нею». Гітлер також був переконаний, що Російська держава — це продукт «ефективності німецьких елементів серед нижчої раси». Упродовж століть російські правлячі класи підживлювались із германського джерела, яке було знищене і «на його місці з'явилися євреї»¹²⁵.

Однак щойно після поразки Польщі ідеї Гітлера щодо Східної Європи стали все більше прецизними. 7 жовтня 1939 року, тобто день після проголошення «нового порядку» на географічному просторі європейського Сходу секретним декретом Гітлер довірив Гімлеру пост «райхскомісара по зміцненню німецької національності». Декрет торкався також «знищення шкідливих впливів у всіх тих верствах чужоземного населення, які становлять небезпеку для Райху й німецької громади»¹²⁶.

12 жовтня, відмовившись відновити Польську державу, Гітлер наказав створити на неанексованій частині Польщі Генеральне губернаторство, різновид німецької колонії (Nebenland). Передача 25 жовтня 1939 року цієї території цивільній адміністрації означала початок політики гноблення, терору і винищення «нижчого» польського населення, яка мала на меті звільнити місце для німецької «вищої раси».

Така ж сама політика, під контролем СС і поліції Гімлера передбачалася і для територій СРСР. План щодо цих територій у кінці 1941 року одержав назву «Generalplan Ost» (генеральний план Схід). Підготовча робота над цим планом почалася за наказом Гімлера приблизно в січні 1940 року¹²⁷. Виконавчими органами цього плану були Центральна служба безпеки Райху і райхскомісаріат з питань зміцнення німецької національності. З самого початку існував намір германізувати більшу частину Східної Європи через колонізацію. Фактично були два плани: план на короткий термін (Nahplan) і план на довгий термін (Fernplan). У першому випадку йшлося про германізацію тільки деяких районів; у другому — про більш широку германізацію окупованих територій СРСР.

24 червня 1940 року Гімлер виклав на папері методологію колонізації. Мільйони німецьких колоністів будуть послані у згадані райони. Використовуватиметься слов'янська робоча сила, але пізніше вона буде знищена. Не дозволяти-

¹²⁵ Adolf Hitler. Mein Kampf, B. 2.— München, 1927.— S. 316 — 317.

¹²⁶ IMT 686 — PS.

¹²⁷ Cf. IfZ NO — 2275.

ється жодне змішання німецької крові; зв'язки між німцями та іноземцями будуть карані¹²⁸. Навесні 1941 року Гімлер доручив професору Конраду Майєру розробити таємний детальний план колонізації європейського Сходу.

Розенберг, очоливши роботу, спрямовану на централізоване вивчення питань, пов'язаних із простором на Сході, зразу передбачав, згідно зі згаданим планом, зміну східних кордонів Генерального губернаторства. Існували, зрештою, плани перевезти все польське населення Вартелянду (Познань і частина району Лодзі, приєднані до Райху) далі на схід, на кордон із Білорусією чи навіть у район Смоленська¹²⁹. 7 травня 1941 року, ще до німецько-радянської війни, розглядалося питання про передачу Криму безпосередньо Райху. Можливість передачі деяких територій Фінляндії та Румунії розглядалася також ще до вторгнення у СРСР¹³⁰.

Українці напередодні війни

Українці зовсім не знали намірів Німеччини. Протягом кількох місяців до початку війни вони намагалися підготуватися до такої можливості, не знаючи, що буде насправді. Обидві націоналістичні організації прийняли рішення узяти участь у можливій війні проти Росії, відкритого ворога незалежності українського народу. Але плани і тактичний вибір двох українських політичних сил не були однакові.

На початку 1941 року Ріко Ярій отримав доручення від ОУН Бандери встановити контакт із представниками ОКВ, щоб обговорити можливість створення української військової частини, вишколом якої зайнявся б вермахт. Передбачалось, що ця частина воюватиме на Східному фронті проти Радянської Росії. Насправді ОУН Бандери намагалась підготувати певну кількість людей, котрі могли б стати в Україні осередком національних збройних сил, які служили б справі української революції.

Але ОУН Бандери бачила й іншу важливу причину йти на угоду з вермахтом. В умовах суворої заборони діяльності емігрантських товариств у Німеччині угода з вермахтом забезпечувала людям Бандери прикриття, за яким вони

¹²⁸ BA-NS 19/184.

¹²⁹ BA R 6/21 f. 23—26.

¹³⁰ *Ibid.*, f. 50.

могли здійснювати певну політичну діяльність, не зазнаючи надто великих неприємностей від гестапо.

Нарешті, не менш важлива була і третя причина. ОУН Бандери (як і ОУН Мельника) мала намір якнайскоріше проникнути на Україну і політично заволодіти територією зразу після того, як пройде фронт. Оскільки передбачалося, що будуть вжиті заходи, щоб унеможливити пересування емігрантів, то в такому випадку зв'язки з вермахтом були потрібні. ОУН Бандери мала намір таємно створити невеликі похідні групи, що разом становили б кілька тисяч осіб, для проникнення в Україну і взяття там влади. Ці групи повинні були спиратися на допомогу людей з української військової частини, створеної при вермахті, які будуть користуватися свободою пересування. Вони могли б також давати групам інформацію, підроблені документи, допомагати в перевезенні пропагандистських матеріалів та ін.

Переговори між Ріко Ярм і офіцерами резерву ОКВ (професори Г. Кох, Т. Оберлендер і Г. Геруліс) завершилися у квітні 1941 року. Німці погодились підготувати близько 700 бойовиків, які мали бути поділені на два батальйони: «Нахтігаль» і «Роланд»¹³¹. Ми розповімо про ці два батальйони пізніше.

Коли ОУН Бандери вдалося укласти обмежену угоду з ОКВ, ОУН Мельника більше думала про можливість створення легіону чи справжньої української національної армії, що склалася б з емігрантів. Маючи це на меті, ОУН Мельника створила товариство колишніх українських вояків та генеральну раду колишніх вояків, сподіваючись, що вона зможе зайнятися організацією української армії. ОУН Мельника погодилась також послати певну кількість перекладачів на службу в німецьких частинах¹³².

У цей час служба Сходу Бюро зовнішньої політики націонал-соціалістської партії продовжувала привертати увагу влади до антинімецької діяльності українських націоналістів за кордоном. Звичайно, після окупації Франції центр українських націоналістів у Парижі припинив своє існування. Але 31 березня 1941 року райхслайтер Ляйббрандт повідомив начальника гестапо, що українські націоналісти з Нью-Йорка створили комітет підтримки союзників. У зверненні до преси і союзних урядів цей комітет викривав спекуляції Німеччини та Італії в українському питан-

¹³¹ R. Inlytzkyj, Deutschland und die Ukraine 1934.–1945, B. 2.—München, 1958.—S. 140.

¹³² R. Inlytzkyj, op. cit., S. 95—97, 105.

ні й претензії Гітлера щодо України. Комітет заявив, що Україна може стати черговою жертвою «ненаситного німецького імперіалізму». Він також висловив довіру до уряду Великобританії і підкреслив, що Україна сподівається здобути незалежність після перемоги над диктатурами¹³³.

У Генеральному губернаторстві, у Кракові та на українських територіях ОУН Бандери почала таємну підготовку похідних груп, які в разі німецько-радянської війни повинні були проникнути на Україну за німецькими військами.

У травні 1941 року Провід ОУН Бандери розіслав своїм представникам секретні інструкції, в яких розглядалися дві можливості в разі збройного конфлікту на території України: загальне повстання зразу після оголошення війни (до приходу німецьких військ) і просто окупація країни німецькими військами.

У випадку, якщо війна викличе загальне повстання, завдання ОУН Бандери полягатиме в тому, щоб спробувати схилити солдатів Червоної армії приєднатися до повстанців. Представники інших національностей могли б також приєднатися до української революційної армії. Гаслом повинні стати такі слова: «Свобода народам, свобода і соціальна справедливість людині!»¹³⁴

Автори інструкцій, здається, не мали чіткого плану щодо першої можливості, але врахування такої можливості дає підставу припускати, що захоплення влади повинно було відбутися до приходу німецьких військ. У такому випадку правдоподібно уважалось, що не буде окупації іноземних військ, і ці війська прийдуть на Україну тільки як союзники.

У разі повної окупації української території «іноземними військами переможця», тобто німецькими військами і союзниками Німеччини, завдання ОУН полягатиме в тому, щоб завадити перетворенню України просто в об'єкт іноземного панування. Держави, що будуть у стані війни з Росією і якщо вони не загрожуватимуть Україні, вважатимуться українськими союзниками. Нормалізація відносин між Україною і такими державами залежатиме від єдиної умови: визнання і поважання суверенності і територіальної цілості України.

Дальше в інструкціях вказувалось, що створення Української держави здійснюватиметься «нашими власними засобами і з нашої власної ініціативи». На визволеній (німецькою армією) території ОУН, не чекаючи, проголосить від-

¹³³ ВА NS 43/42 f. 217.

¹³⁴ Додатки, док. № 53.

новлення Української держави і створить владу, яка займеться організацією та керівництвом національного життя¹³⁵. Отже, ОУН Бандери вирішила проголосити самостійну Українську державу, без огляду на те, яку позицію щодо того займуть німці.

Одночасно українці намагалися вплинути на німецьких керівників на користь незалежності України. У райхсканцелярію надійшли численні меморандуми. Меморандум ОУН Мельника за 14 квітня 1941 року пояснював, що мета цієї організації — відновлення незалежної і суверенної Української держави. У цю державу повинні входити, окрім етнографічних українських територій, райони на схід від України до Каспійського моря. Перенесення кордону України до Каспійського моря і міста Камишина на Волзі виправдане необхідністю збільшити безпеку вугільного і промислового району Донбасу. Розенберг, мабуть, ознайомився з цим меморандумом до того, як написав проєкт інструкцій від 7 і 8 травня.

ОУН Мельника передбачала в меморандумі можливість тісного співробітництва з Німеччиною, але висловила бажання дізнатися про справжні наміри Берліна стосовно Східної Європи й одержати офіційні гарантії щодо майбутнього України¹³⁶.

Крім того, ОУН Мельника готувалася, хоч і в меншій мірі, до висилки на Україну похідних груп, маючи на меті розгорнути діяльність цієї організації на Україні.

ОУН Бандери, своєю чергою, завершила працю над своїм меморандумом до німецького уряду за тиждень до розв'язання німецько-радянської війни. Але меморандум був переданий у райхсканцелярію тільки 23 червня 1941 року, на другий день після початку військового вторгнення¹³⁷.

У меморандумі ОУН Бандери висловлювала переконання, що вирішення українського питання повинно відповідати українським інтересам і що тільки в цьому разі вирішення українського питання принесе користь і Німеччині. Проте німецькі інтереси не повинні були переважати над інтересами України. Оскільки українські націоналісти насамперед захищають інтереси української нації, вони не можуть пристати на жодне інше рішення.

У меморандумі також було сказано, що якщо навіть німецькі війська напочатку зустрінуть як визволителів,

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ BA NS 43/41 f. 1—7.

¹³⁷ Додатки, док. № 55.

то «це ставлення може скоро змінитися, якщо Німеччина увійде на Україну без наміру відновлення Української держави».

Вирішення українського питання, згідно з меморандумом, не повинно було в жодному разі йти всупереч інтересам українського народу. І саме від постави українського народу буде залежати, чи Україна стане доповненням реорганізованої Європи, чи джерелом небезпек.

Цікаво зауважити: меморандум ОУН Бандери підкреслив, що Україна фактично перебуває у політичному смислі не між Німеччиною і Росією, а між Німеччиною і Англією. Це був натяк на те, що Україна могла б вважати цю останню державу своїм союзником.

Прагнення до незалежності в останні десятиліття, «воля до боротьби і настроєність на опір проти чужоземного впливу» створили, за меморандумом, особливий тип українця, який ставиться з недовірою до всього іноземного. У меморандумі підкреслювалось, що «будь-який примус (на Україні) матиме лише протилежні наслідки».

У меморандумі було дано чіткий аналіз тодішньої ситуації в Європі: на європейському континенті домінують дві імперіалістичні ідеї (*imperialen Gedanken*): німецька, що є ідеєю Райху, орієнтованою на новий порядок в Європі, та ідея російського імперіалізму, що спирається на світову революцію.

ОУН Бандери вважала, що і з економічного, і з стратегічного поглядів Україна є частиною Європи. Тільки незалежна і сильна Українська держава може забезпечити гармонійний розвиток Східної Європи. У Східній Європі не можна буде домінувати тривалий час технічними засобами держави й адміністрації, що спираються на сильну окупаційну армію.

Згідно з меморандумом, може бути лише один висновок: «Військова окупація Східної Європи не може утримуватися тривалий час». Тільки політична система, що спирається на національний принцип, і незалежна Українська держава могли гарантувати стабільність нового порядку, зокрема у Східній Європі.

Україна, сказано далі в меморандумі, повинна створити на європейському економічному просторі власну незалежну економічну зону, центр якої не повинен бути в Берліні. Незалежні українські збройні сили будуть гарантом німецько-українського союзу й зможуть послабити тиск Росії на Європу.

Українська держава повинна бути справді незалежна

і суверенна; це означає, що українське питання не може бути вирішено, як у випадку з Словаччиною чи Хорватією. Меморандум, нарешті, підкреслював, що еволюція німецько-українських відносин залежатиме не тільки від способу, яким буде вирішено українське питання, а й також й від методів, що будуть застосовані з самого початку.

Отже, ОУН Бандери відмовлялася від вирішення українського питання у такий спосіб, як були вирішені словацьке й хорватське питання, і вимагала від Німеччини повної незалежності і суверенітету України.

ОУН Бандери запропонувала укласти союз у боротьбі з Росією, але союз, що спирався б на потужні українські збройні сили. Вона застерігала німців проти неприйнятого рішення і методів, що могли бути застосовані в Україні¹³⁸.

¹³⁸ BA R 43 11/1500 f. 64—77.

ОКУПАЦІЯ І ПОЧАТОК НАРОДНОГО ОПОРУ

За кілька годин до вторгнення у Радянський Союз Гітлер попередив свого союзника Муссоліні про неминучість нападу і додав: «Що стосується війни на Сході, дуче, то, звичайно, вона буде сувора. Але ні на мить я не сумніваюся в успіху. Передовсім я сподіваюсь, що ми зможемо надовго забезпечити собі спільну базу продовольства на Україні. Вона поставлятиме ресурси, які нам будуть потрібні»¹.

22 червня 1941 року о 3 годині 30 хвилин 190 німецьких і союзних дивізій перейшли кордон від Балтійського до Чорного морів, близько 5 мільйонів 500 тисяч вояків кинулося на штурм радянської імперії.

Москва ж мала армію, чисельність якої перевищувала 5 мільйонів вояків. За перші тижні війни чисельність її армії зросла на нових 3 мільйони 500 тисяч солдатів.² Отже, радянська армія була більш чисельною, але їй не вистачало командного складу, її офіцерський корпус був недостатній, радянський солдат не мав великого бажання воювати і захищати режим терору, якого він боявся. Крім того, більшість населення національних республік сподівалася, що конфлікт, який розпочався, принесе йому національну свободу.

Швидке просування німців

Незважаючи на місцями запеклий опір, німецькі війська просувалися швидко. 25 червня було взято Луцьк. 27-го — Дубно, 28-го — Рівне, 30 червня — Львів і Тернопіль, 1 липня — Дрогобич і Стрий, 2-го — Станіславів, 8-го — Проскурів, 9 липня — Житомир. За два тижні німці не тільки перейшли колишній радянський кордон по річці Збруч,

¹ АДАР XII, N 660.

² Pavel Jiline, o. c., p. 186, 194, 227.

а й досягли, а подекуди перейшли лінію оборони Сталіна, щ була приблизно за 350 кілометрів від кордону на 22 червн 1941 року.

Німецькі донесення із зони боїв повідомляли про страт в'язнів при відступі НКВД. У тюрмі Луцька «23 червн росіяни по-звірячому вбили 1000—1200 українських в'язнів (членів ОУН)»³. «Повідомляється про звірств в Рудках і Комарному. Близько 200 українців (чоловікі жінки, діти) по-звірячому вбито»⁴. «У Бережанах росіян вбили 30 українців»⁵.

Поступово в ході просування німецьких військ бул викриті дальші масові знищення українських політични в'язнів: 837 осіб у Самборі, 500 в Дубно, від 3 до 4 тися (за іншими джерелами близько 10 тисяч) у Львові, 85 у Дрогобичі, 1500 у Станіславові. Ями та тюремні камери повні трупів в'язнів, найчастіше жахливо катованих, бул знайдено десятками, сотнями і тисячами також і в інши містах і селах України, а саме в Перемишлі, Бібрці, Добрс милі, Жовкві, Калуші, Миколаєві, Стрию, Тернопол Чорткові, Вінниці, Умані⁶.

У німецьких донесеннях говорилося також і про численні дезертирства радянських солдатів. «Кількість перебіжчиків, особливо українців, зростає»⁷. «Полонені підтверджують добру ефективність листівок (німецьких). Число перебіжчиків — українців, а також і росіян — постійно збільшується»⁸. 4 липня 17 армія взяла в полон 6 офіцерів, 42 солдатів, в основному українців⁹, 6 липня полонених уж було 1370¹⁰.

Німці розкидали з літаків десятки тисяч листівок для радянських військ. Що писалося в цих листівках? А те, щ «Єврейсько-комуністичний уряд» під керівництвом Сталін

³ ВА-МА RH 24-3/134 Meldung 92/29 g. 27.06.1941.

⁴ ВА-МА RH 20-17/277 Meldung 1.7.1941.

⁵ ВА-МА RH 24—17/277 Meldung 5.7.1941.

⁶ Злочини комуністичної Москви в Україні влітку 1941 року.— Нью-Йорк, 1960. У пресі з'явилися тоді численні статті на цю тему: «Жахливий погром українців», «Жінки й діти — жертви НКВД», «Живи замуrowані з трупами», «Масакра у в'язниці НКВД у Дубні» (Краківські вісті з 8.7.1941). «Більшовицькі звірства у Львові», «Жахлива масакра 150 українців у Луцьку» (там само, 9.7.1941). «Більшовики живцем спалили 180 українців у Станіславові» (там само, 15.7.1941); див також: Alfred M. de Zayas. Die Wehrmacht-Untersuchungsstelle.— München, 1980

⁷ ВА-МА RH 20—17/280 Meldung 3.7.1941.

⁸ Ibid., 7.7.1941.

⁹ Ibid., RH 20—17/277 Meldung 5.7.41.

¹⁰ Ibid., RH 20—17/280 Meldung 7.7.41.

порушив угоду, укладену з Німеччиною, і саме він спровокував війну. Радянський уряд, писалося у листівках, намагався настроїти Болгарію та Сербію проти Німеччини. «Німецькі війська одержали наказ знищувати комуністів, які мордують і експлуатують народи СРСР». Після падіння царського режиму комуністи обіцяли землю і свободу. Замість землі «вони зробили з вас рабів Сталіна та єврейських комуністів». Замість свободи вони встановили режим гірший, ніж за царизму. У листівці далі йшлося про таке: «Офіцери й солдати Червоної армії! Поверніть вашу зброю та ваші багнети проти цієї влади, і ви звільните світ від ворогів людства. Гітлер винищив паразитів у себе в країні. Наслідуйте його приклад! Геть євреїв і комуністів! Ми разом увійдемо у Москву і в Київ. Нашими спільними зусиллями ми звільнимо всі народи СРСР від іга комуністів та проклятих євреїв...»¹¹.

Унизу листівки був Passierschein (перепустка) німецькою мовою, що дозволяв радянським солдатам здатися за умови, що з ним добре поводитимуться.

Слід відзначити, що листівка не зачіпала росіян і не піднімала питання національного гніту України чи десь в іншому місці.

Росіяни відповіли листівкою німецькою мовою: «Німецька пропаганда стверджує, що Червона армія — це маса, якою керують євреї і комуністи, що призвели до війни з Німеччиною. Це брехня, вигадана для обману солдатів. Червона армія — це великий російський народ, покликаний на боротьбу за свою батьківщину. Цей народ встає, як могутній велетень, якого не зможе здолати жодна сила!» У листівці далі йшлося про те, що російський народ уже завдавав поразки своїм противникам: Наполеону в 1812 році, німецькій окупаційній армії Айхгорна в 1918 році. Гітлер зазнає тієї ж долі. Війна, яку він веде протягом двох років проти народів Європи, не принесе німецькому народові нічого, окрім злиднів, голоду, розрухи, смертей, ось чому він не бажає цієї війни проти російського народу. Але його змусили воювати за інтереси капіталістів. Солдати Червоної армії не вірять, що нацисти принесуть трудящим Радянського Союзу свободу і щастя, так само як нічого не принесли вони французам, бельгійцям, голландцям, грекам¹².

Радянська листівка також мала «Пропуск» (перепустку) по-російськи, що дозволяла здатися німецьким солдатам.

¹¹ ВА-МА РН 20—17/276.

¹² ВА-МА РН 20—6/489.

Варто зауважити, що тоді як у німецькій листівці йшлося про Червону армію так, наче вона не була армією певної нації, називаючи її «радянською», то радянська листівка наполягала на національному російському характері Червоної армії.

Трохи згодом німці поширили нову листівку до солдатів Червоної армії, щоб заявити їм, що «німці не воюють проти російського народу, вони борються проти більшовиків і євреїв, які вас гнобили і грабували упродовж 20 років». Німці несуть «звільнення від радянського іга, справедливий розподіл праці, мир і хліб»¹³.

Після постійного відступу перших днів Москва вирішила чинити опір інвазії всіма засобами. 29 червня 1941 року комуністична партія і уряд затвердили спеціальні заходи щодо загрозованих районів. За своєю природою ці заходи, що послужили основою для промови Сталіна 3 липня 1941 року, посилювали особливий і непримиренний характер німецько-російського конфлікту.

Ця війна, заявив, зокрема, Сталін, — не «звичайна війна», а «велика війна», «війна вітчизняна» для усіх «радянських народів» проти фашистської Німеччини, війна, в якій вирішується життя чи смерть радянського ладу. Сталін закликав населення окупованих територій розгорнути партизанську війну, чинити акти саботажу і руйнування.

Крім того, Москва наказала провести евакуацію з територій, для яких є безпосередня загроза, і знищення усього, що не може бути евакуйованим¹⁴.

Створення поліцейського апарату

Гітлер довірив питання політичної безпеки на окупованих територіях Сходу Гімmlеру і його Центральній службі безпеки Райху (RSHA). Приблизно за три тижні до нападу на Радянський Союз завдяки домовленості між начальником поліції безпеки (СП чи Сіпо) і службою безпеки (СД) з одного боку, та командуючими ОКВ і ОКГ з іншого боку, були створені спеціальні загони поліції — айнзацгрупи. Всього було створено чотири групи Сіпо і СД: айнзацгрупа «А» для балтійських республік, айнзацгрупа «Б» для Білорусії, айнзацгрупа «Ц» для Північної та Цент-

¹³ ВА-МА РН 24—13/153.

¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., том. 1, К., 1967. С. 86.

ральної України, айнзацгрупа «Д» для Бессарабії, Південної України, Криму і Кавказу. Кожна група складалася з чотирьох чи п'яти айнзацкоманд (ЕК) або іноді зондеркоманд (ЗК). Одна група СП і СД налічувала від 500 до 800, іноді близько 1000 вояків.

Їхнє завдання полягало в тому, щоб гарантувати «політичну безпеку» в зоні бойових дій та в зоні тилу. Айнзацкоманди повинні були «прочищати» райони від євреїв, комуністичних діячів, різних агентів та небажаних елементів із соціальних, політичних чи расових причин. Айнзацкоманди повинні були також займатися боротьбою з партизанами. Якщо того вимагала тактична чи стратегічна ситуація, айнзацгрупи могли одержувати накази від головнокомандуючого чи командуючого штабом армії, чи від офіцера абверу. Але всі накази щодо знищення «небажаних елементів» йшли безпосередньо від райхсфюрера СС Гімлера або через Гайдріха¹⁵.

Високі керівники СС і поліції на початку наступу отримали усні інструкції щодо їхніх завдань на окупованих територіях. Ті, хто не зміг прибути до Берліна (Єкельн, фон дем Бах, Прюцман), одержали від Гайдріха лист за 2 липня 1941 року, в якому були інструкції для айнзацгруп та айнзацкоманд СП і СД.

Цей лист нагадував, що найближчою метою у всіх районах Сходу є «політичне, тобто поліцейське умиротворення», кінцевою метою є «економічне умиротворення». Заходи, згадані в наказі, повинні були застосовуватись із «безжальною суворістю».

З цього листа випливає, що німці, а особливо органи, які займалися політичними питаннями, збиралися панувати у країнах Східної Європи, максимально спираючись на принцип «розділяй і владарюй». У листі Гайдріх, зокрема, вимагав враховувати відмінності між народами (балтійцями, білорусами, українцями, грузинами і т. д.) і використовувати ці відмінності, «щоб досягти нашої мети». Що стосується релігійного життя, то не було мови, щоб завадити православної церкві поширювати свій вплив на маси, але йшлося про те, щоб уникнути створення єдиної церкви.

Багатозначним у цьому листі є те, що він рекомендував звертатися до населення його власною мовою, тобто до росіян по-російськи, до українців по-українськи і т. д., але одночасно звертатися до солдатів і офіцерів Червоної армії по-

¹⁵ IFZ No 2860; IMT XXII. C. 32.

російськи. Проте особливо вимагалось не казати, що це російська армія.

Щоб не склалося враження, що ведеться боротьба проти росіян, Гайдріх вимагав використовувати термін «радянська армія» чи «Червона армія», а це, фактично, означало, що офіційні органи націонал-соціалістської Німеччини надавали перевагу офіційній радянській термінології.

У листі також було сказано, що було б психологічно помилковим заперечувати все й казати, що соціалізм повинен бути знищений у СРСР. Треба казати, що справжній соціалізм, тобто соціальна справедливість для трудящих, щойно буде збудований. Але знищення колективізму не входить у плани з економічних причин.

Отже, з самого початку боротьби з більшовизмом, своїм найбільшим ворогом, націонал-соціалізм вирішив зберегти одну з основ більшовизму — колективізм.

У листі вимагалось страчувати всіх комуністичних діячів, народних комісарів, євреїв у партії та в керівних органах і всі «радикальні елементи»¹⁶. Айнзацкоманди почали проводити страти зразу з приходом в українські міста.

Розстріли, вчинені НКВД під час відступу, і наказ Сталіна до населення вести партизанську війну проти німецьких загарбників були для Гітлера й німецької поліції корисним претекстом. Гітлер підкреслював, зокрема, що «партизанська війна дає також і вигоду: вона дасть змогу нам знищити всіх, хто чинитиме опір»¹⁷. Крім того, звірства комуністичного режиму використовувались для переслідувань та винищення євреїв, що вважались головною опорою більшовизму.

Айнзацгрупа «Ц», що займалась «прочищенням» Центральної та Північної України, виїхала з Бад Шміденберга 23 червня. Ця група складалася з таких айнзацкоманд (ЕК): ЕК 4а, ЕК 4б, ЕК 5 і ЕК 6¹⁸. Перші члени ЕК 4б прибули до Львова 30 червня 1941 року, а повний склад ЕК 4а і 4б прибув у це місто наступного дня.

¹⁶ Додатки, док. № 58.

¹⁷ IMT 221-L, XXXVIII, S. 88; Додатки, док. № 65.

¹⁸ Про діяльність ЕК групи «Ц» див. працю: Helmut Kausnick und Hans-Heinrich Wilhelm. Die Truppe des Weltanschauungskrieges, Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938—1942.— Stuttgart, 1981.— S. 186—195.

Проголошення незалежності

ОУН Бандери, вважаючи, що німецько-радянська війна неминуча, вирішила поєднати всі українські політичні течії, щоб підготуватися до грядущих подій. Після попередніх переговорів 22 червня вона скликала нараду українських політичних діячів, що належали до всіх течій, за винятком ОУН Мельника, яка відмовлялася брати участь у цій ініціативі.

Нарада завершилась створенням координаційного центру — Українського національного комітету, керівництво яким було довірене генералу Всеволодові Петриву, що перебував у Празі, першим заступником став В. Горбовий, який фактично був тимчасовим головою¹⁹.

Цю ініціативу того ж дня випередили очікувані події. Учасники наради скоро дізналися, що на світанку почалася німецько-радянська війна. ОУН Бандери скористалася нагодою, щоб оголосити зборам, що її підпільні групи готові йти в Україну і що їхнє завдання — скрізь організувати українське самоуправління, тобто взяти владу на місцях.

23 червня 1941 року представник ОУН Бандери в Берліні передав німецькому уряду меморандум від 15 червня, про який уже йшла мова. Разом із меморандумом були передані резолюції Другого Великого Збору руху Бандери²⁰. Райхсканцелярія передала копії цих документів в ОКВ, райхсфюреру СС Гімmlеру і Розенбергу. 24 червня ОУН Бандери передала один примірник міністру закордонних справ Райху Ріббентропу.

Високий чиновник міністерства Гроскопф, якому доручили підготувати резюме цього документу для Ріббентропа, констатував тільки, що автори меморандуму після докорів за вчинені помилки під час окупації України в 1918 році дозволяють собі давати поради Німеччині щодо майбутнього Східної Європи, «місцями в попереджувальному тоні». Гроскопф відзначив також, що в меморандумі стверджується: проблеми цієї частини континенту можуть бути вирішені не «через тривалу військову окупацію», а через створення Української держави, суверенної у всіх областях, враховуючи й економіку. Економіка України повинна бути абсолютно незалежною, без центру в Берліні. Українська держава повинна мати незалежні збройні сили, які були б «гарантом німецько-українського союзу».

¹⁹ R. I I n y t z k y j, Deutschland..., op. cit., S. 144—147.

²⁰ BA R 43 II/I 500 f. 60, 64—92.

Далі також Гроскопф доповідає: «Щоб підкреслити вимогу для України мати цю важливу і сильну позицію, меморандум стверджує, що приклад новостворених держав, таких як Словаччина і Хорватія, не може служити моделлю для Великої України.

У записці також сказано: ОУН Бандери попереджала, що будь-яка держава, яка, дбаючи про власні інтереси, прагне встановити новий порядок у Східній Європі, повинна брати до уваги рішучість України²¹.

Створені і таємно підготовлені напередодні війни похідні групи ОУН Бандери поступово проникали на Україну слідом за німецькою армією. У них налічувалося від 3 до 5 тисяч осіб*, розділених на три великі групи: «Північ», «Центр» і «Південь». Кожна з цих груп складалася з численних маленьких операційних груп, склад яких був, як звичайно, від 7 до 12 осіб. Група «Північ» повинна була досягти Києва та області. Група «Центр» мала на меті місто Харків і область. Група «Південь» повинна була дістатися до Одеси і Криму. Спеціальна група, що складалася з п'ятнадцяти членів, мала завдання якомога скоріше дістатися до першого важливого українського міста — Львова, що був головним містом Західної України, і проголосити там незалежність Української держави.

Частина похідних груп вирушила 22 червня, інші — трохи згодом. Щоб проникнути на Україну, всі засоби були добрі. Більшість мала підроблені документи або перепустки служби пропаганди вермахту. Німці на початку не могли розібратися, що роблять ці молоді люди, проникаючи в тилу зону фронту. А ці молоді люди створювали міліцію для наведення порядку і місцевого управління, що аргіогі здавалося позитивною діяльністю.

Проте ці молоді люди належали саме до ОУН Бандери, і їхнім завданням було організувати в кожній місцевості, через яку вони проходили, саме українську владу.

Радянська армія покинула Львів увечері 29 червня після багатогодинних боїв з українськими повстанцями, які атакували деякі стратегічні точки й особливо тюрму, де було багато членів ОУН. 30 червня на світанку український батальйон «Нахтігаль» і кілька німецьких частин (зокрема з першої альпійської дивізії вермахту і перший батальйон полку 800 абверу) увійшли в місто.

²¹ AA Abt. Pol. XII Algem. Akten 24; див. додатки, док. № 57.

* Деякі оцінки говорять від 5000 до 8000 осіб.

Похідна група С. Бандери, якій було доручено взяти владу, прибула після обіду. Члени групи скликали на кінець дня зібрання представників українського національного життя. Національні збори прийняли текст проголошення незалежності, а також декрет, яким першого заступника Бандери Ярослава Стецька призначено головою уряду.

Після закінчення зборів Ярослав Стецько доручив І. Равлику організувати міліцію, щоб встановити порядок і безпеку громадян, і наказав пустити в рух радіостанцію, щоб оголосити новину про проголошення незалежності по радіо.

У тексті проголошення було сказано, що «волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України». Акт проголошення просив населення «не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада»²².

Скориставшись замішанням, удалося зробити дві передачі по радіо, одну увечері 30 червня, другу ранком 1 липня. Одна з передач була перехоплена у Кракові. Наступного дня після проголошення відновлення незалежності (1 липня 1941 року) Український національний комітет у Кракові на основі радіопередачі спішно надрукував свій перший (і останній) інформаційний бюлетень²³. У цьому бюлетені розповідалося про події у Львові у невиразний і хаотичний спосіб та говорилося, що відпоручник німецької влади проф. Г. Кох привітав збори.

Отже, бюлетень, який потрапив до рук німців, викликавав враження, що на проголошення незалежності є згода чи принаймні дозвіл представників німецької влади на місці. Але це було зовсім не так. Німці у Кракові були заскочені, вони не знали, де правда, а де неправда.

2 липня новина про проголошення незалежності дійшла до Берліна. У донесенні айнзацгрупи Б поліції безпеки і СД повідомлялось про «спроби національних українців, які стоять під проводом Бандери, проголошенням Української Республіки (і) створенням міліції поставити німецькі чинники перед доконаним фактом»²⁴. Далі в донесенні було

²² Додатки, док. № 56.

²³ BA NS 26/1198.

²⁴ Додатки, док. N 59, 60; Ereignismeldung UdSSR Nr 11, BAR 58/214 f. 58.

сказано, що група Бандери надзвичайно активна і розповсюджує серед населення листівки, у яких стверджується, що український визвольний рух, який раніше поборювала польська поліція, тепер зазнає цього від німецької поліції²⁵.

Міністр закордонних справ Райху одержав у той же час лист від В. Стахіва, представника ОУН Бандери в Берліні, в якому повідомлялося про створення українського уряду у Львові і про його призначення на пост повноважного представника цього уряду в Райху²⁶.

Маючи на меті перешкодити розвитку національного руху й розвіяти політичні прагнення українців, Берлін 3 липня наказав посадити під домашній арешт деяких українських діячів у Німеччині та в Генеральному губернаторстві, серед яких був і С. Бандера, та заборонити їм будь-яку політичну діяльність.

У Кракові заступник держсекретаря Кундт разом із суддею Бюловом та керівником із Генерального губернаторства Фелем і полковником Бізанцом того ж дня покликали чільних діячів Українського Національного Комітету (Горбовий, Андрієвський, Мудрий, Шухевич), а також Бандеру. Розмова перетворилася у допит. Кундт повідомив, що інформація, яка з'явилася у бюлетені, розповсюдженому Національним Комітетом, була хибною, що український уряд не був створений за згодою Німеччини, що Райх і вермахт не є союзниками українців. Він повторив: «Фюрер — єдиний, хто керує боротьбою... Ми не союзники, ми завойовники російсько-радянських територій». Він вимагав від українців «не продовжувати робити речі такого роду». Крім того, Національний комітет для німців не має легального статусу.

Кундт запитав Бандеру, чи він відповідає за проголошення незалежності і за декрет про призначення голови уряду. Бандера визнав, що віддав наказ «до початку війни» взяти владу і створити адміністрацію та український уряд. Він це робив як голова Організації українських націоналістів, яка стоїть в авангарді боротьби українського народу за свободу і має право так діяти. Кундт відповів, що «це право належить німецькому вермахту і фюреру, який завоював цю країну. Тільки він має право встановлювати уряд».

Бандера взяв на себе всю відповідальність і заявив: «...даючи розпорядження, я не спирався на жодний наказ,

²⁵ *Ibid.*, f. 59.

²⁶ AA Abt. Pol. XIII Algem. Akten 24; ADAP XIII, 1, doc. 5.

ні на жодну згоду німецьких чинників, а тільки на мандат, який я отримав від українців»²⁷.

Однак через присутність 30 червня на зборах українських представників Львова двох німецьких офіцерів, майора Айкерна і професора Коха, у зв'язку з проголошенням незалежності виникла певна неясність. Присутність цих двох офіцерів була сприйнята як доказ, що німці дали згоду на проголошення, і саме в такому вигляді повідомлення було передане по радіо погано інформованим диктором.

Згодом допитані розслідувальною комісією, ці два офіцери абверу заявили, що вони прибули на українську асамблею уже під час її роботи і що вони зовсім не давали згоди на проголошення незалежності. Навпаки: після зачитування декрету про призначення Стецька головою уряду, Кох узяв слово, щоб попередити українців, нагадуючи їм, що тепер війна, що українці не повинні займатися політикою, що тільки Гітлер може віддавати накази на Україні²⁸.

3 липня Ярослав Стецько спробував поінформувати Гітлера про створення українського уряду²⁹, але його лист, що прийшов до райхсканцелярії через два тижні, узагалі не був переданий Гітлеру.

Донесення про події, датоване 4 липня, містить неповний список українського уряду³⁰. Його склад фактично було доповнено наступного дня. Головними членами українського уряду були Ярослав Стецько, прем'єр-міністр і голова департаменту соціальних реформ; доктор М. Панчишин, віце-прем'єр-міністр і міністр охорони здоров'я; Лев Ребет, другий віце-прем'єр-міністр; генерал В. Петрів, міністр оборони; В. Лисий, міністр внутрішніх справ; М. Лебець, міністр державної безпеки; В. Стахів, міністр закордонних справ; І. Федорович, міністр юстиції; Ю. Павликовський, міністр національної економіки; І. Ольховий, міністр фінансів; А. П'ясецький, міністр лісів; В. Радзикевич, міністр народної освіти та релігійних справ; О. Гай-Головко, міністр інформації; І. Климів-Легенда, міністр координації; Н. Мороз, міністр зв'язку³¹.

²⁷ Додатки, док. № 61.

²⁸ ВА R 6/150 f. 5.

²⁹ ВА R 43 II/1500 f. 102.

³⁰ Додатки, док. № 62.

³¹ Я. Стецько, 30 червня 1941 р.— Торонто; Нью-Йорк, 1967. С. 226—227.

Перші арешти

Заскочені розвитком подій, керівні органи Берліна висловлювали роздратування. Після Литви це друга країна, що порушила німецькі плани, проголосивши свою незалежність і створивши уряд. Але німці мусили утриматися від «застосування енергійних заходів проти узурпаторів (українців) у зв'язку з ситуацією на фронті й у всьому регіоні». Вони чекали також повстання за лінією фронту в секторі Бердичів—Житомир—Київ і боялися, що «енергійні заходи» пошкодять інтересам Німеччини³².

Не бажаючи передчасно розкривати свої наміри, німці вирішили зупинити українську ініціативу арештом головних діячів. 5 липня 1941 року у Кракові був арештований Степан Бандера, депортований у Берлін для допитів, а потім для утримання під домашнім арештом³³. Крім того, було арештовано багатьох членів Національного комітету у Кракові (В. Янів — 5 липня, В. Горбовий — 7 липня). Інших затримали під домашнім арештом. Будь-яка політична діяльність їм була заборонена.

5 липня Гітлер отримав звітну записку про події в Україні. Вона говорила, що подібна ситуація склалася у Литві, де було створено литовський уряд всупереч волі Німеччини, яка передбачала лише створення бюро довіри. Литовський уряд співробітничав з німецькими військовими органами, які визнали його *de facto*, і спирався на групи литовських партизанів в одностроях. У записці говорилося, що офіцери цих партизанів з нетерпінням чекали відходу «німецьких окупантів».

Так само і в Україні незалежний уряд був створений у Львові проти волі німців. Тому було вирішено: «Українців, що брали участь у цій акції, треба усунути і посадити під арешт у Берліні». Щоб узяти ситуацію під свій контроль, до Львова прибула група нацистських діячів на чолі з державним підсекретарем Кундтом. З Польщі було прислано підкріплення поліції.

Звітна записка одночасно повідомляла Гітлера про деякі порушення, які сталися і можуть скомпрометувати майбутнє влаштування районів Сходу. Серед них згадувалися не тільки співробітництво вермахту з литовським урядом, а й також і чутки про приєднання Галичини до Генерального

³² ВА R 58/214 f. 69.

³³ Додатки, док. № 63.

губернаторства, недозволена поїздка Еріха Коха в балтійський регіон та ін.³⁴

Після арешту Бандери очікували й інших заходів. Керівники ОУН Бандери, що були у Львові (Стецько, Лебедь, Старух, Климів-Легенда, Ребет, Равлик, Турковський), зустрілися, щоб проаналізувати ситуацію. Вони не мали можливості негайно підняти загальне повстання проти Райху і тому вирішили перейти спочатку до психологічної, військової та організаційної підготовки³⁵. Всі відповідальні за організацію перейшли в підпілля, за винятком тих, хто повинен був продовжувати свою справу в уряді, ризикуючи бути арештованим.

Наступного дня після цих зборів, 9 липня, Ярослав Стецько і його співробітник Роман Ільницький були арештовані СД. Після допиту у Львові і Кракові їх передали вермахту (абвер) і депортували в Берлін, де з ними провадив допити в ОКВ полковник Ервін Штольце. Він використовував досить цікаву аргументацію. Штольце твердив, що проголошенням своєї незалежності українці ускладнили ситуацію на Сході, створивши враження, що німці прихильно ставляться до розчленування Росії. Внаслідок цих хибних кроків Німеччина тепер зіткнеться з фанатичним опором російських солдатів, які з цього моменту боротимуться за єдність імперії: «Ваша політика коштуватиме життя нашим солдатам», — підсумував Штольце.

Як і багато інших німців, цей офіцер думав, що єдиний спосіб перемогти ворога — це не виступати проти єдності російської імперії. Ця теза, що її проповідували російські емігрантські організації, нібито мала гарантувати нейтралітет, тобто підтримку росіянами німецьких планів. А отже, німці не повинні підтримувати українських чи інших «сепаратистів», щоб не провокувати росіян, що хочуть збереження єдності імперії, яку вони охоплюють назвою «Росія».

Ярослав Стецько відповів Штольце: «Я розцінюю ситуацію по-іншому. Ваші солдати змушені будуть віддавати своє життя через вашу хибну політику щодо українського народу. Росіяни в будь-якому разі проти вас, тільки з тої причини, що ви почали війну проти їхньої імперії. А тепер проти вас також і українці»³⁶.

Стецька й Ільницького перевели під нагляд у Берліні.

³⁴ IFZ ED 165.

³⁵ R. Inlyt z k y j. Deutschland..., op. cit., S., 193—194.

³⁶ Ibid., S. 187.

У Львові всі інші члени уряду під загрозою арешту припинили будь-яку політичну діяльність. Водночас всі українські угруповання у Львові, у тому числі й ОУН Мельника, але за винятком ОУН Бандери, змушені були під тиском СД та інших німецьких служб (капітан Кох з абверу і помічник держсекретаря Кундт) висловити німецькій владі свою лояльність й обіцяти своє сприяння у перебудові країни³⁷.

ОУН Бандери відмовилася приєднатися до цього кроку, оскільки німці не могли дати гарантії щодо двох прав: незалежність і майбутнє України та звільнення Бандери.

На початку окупації, поки територія входила до зони тилу, то влаштуванням життя, віддаванням розпоряджень щодо безпеки населення і визначенням поточної політики займалося командування армії. 7 липня 1941 року командування 17-ї армії видало таке розпорядження: «Прагнення українців встановити політичну незалежність у розумінні Української національної держави та створення української армії повинні бути припинені в зоні бойових дій. Військові органи влади не мають пояснювати українцям своє ставлення до цього питання»³⁸.

У зоні тилу згідно з інструкціями головного командування зони тилу «Південь» за 11 липня німці повинні були «перемкнути» політичну діяльність українців на діяльність задля допомоги й підтримки населення, зокрема сім'ям депортованих і вбитих. Українці могли створювати для цього комітети, але їхня діяльність не повинна була переходити за межі даних місцевостей, це мали бути суто місцеві комітети. Публічні маніфестації, зокрема за незалежність, були заборонені³⁹.

Командування 17 армії також видало розпорядження щодо створення груп самооборони і поліції в українських селах. Групи самооборони повинні були діяти проти радянських солдатів, що залишилися або були скинуті на парашутах і які почали порушувати порядок і спокій, особливо після виступу Сталіна 3 липня, де він закликав населення руйнувати все, що можна, й вести безпощадну партизанську боротьбу проти окупантів. Але число поліцаїв не повинно було перевершувати пропорцію 1 на 100 жителів. Поліцаї не могли мати вогнепальної зброї.

Констатуючи, що партизанів даліше відправляють у дулаги (перехідні табори), командування 17 армії нага-

³⁷ Додатки, док. № 64.

³⁸ ВА-МА РН 20—17/276.

³⁹ ВА-МА РН 22/170.

дувало, що партизани повинні бути ліквідовані в бою чи під час їхньої втечі. Крім того, будь-який напад цивільних осіб на вермахт має бути придушений з надзвичайною суворістю аж до знищення. Було наказано не припиняти нагляду за підозрілими особами й передавати їх до суду⁴⁰.

У зоні 17-ї армії продовжували з'являтися перебіжчики: 200 осіб — 8 липня, 100 — 10 липня, в основному українці⁴¹. Серед 400 радянських солдатів, захоплених у полон 16 липня, «було багато перебіжчиків, що мали німецькі листівки»⁴².

«Європа проти більшовизму»

Якась (невелика) частина європейської громадськості розцінила напад на СРСР як початок спільної боротьби, «хрестового походу Європи проти більшовизму». Угорщина, Румунія, Словаччина, Хорватія та Італія вступили з власної ініціативи у війну на боці Німеччини. Гітлер висловив задоволення з цього приводу в листі до адмірала Горті 1 липня 1941 року. Він сказав, що добровільна участь цих країн у боротьбі «не тільки звільнить Європу від величезної небезпеки, а й принесе на цей континент мир після війни». Гітлер вважав, що якщо Румунія і Фінляндія мали особливі причини взяти участь у боротьбі проти Росії, то інші народи вирішили приєднатися «в ім'я європейської солідарності»⁴³.

Гітлер та німецька преса постійно говорили про «новий європейський порядок». Але ніхто точно не знав, що означає цей новий порядок. Існували лише сподівання на нову організацію Європи, не знаючи, що це буде за Європа.

Враження, що це вся Європа боротиметься з більшовизмом, появилось ще перед війною, коли німці почали організувати відділи європейських волонтерів. Відомо, що вже в 1938 році Гімлер думав завербувати у ваффен СС (збройні сили СС) іноземців «германської» крові. У 1940 році після окупації північноєвропейських країн і Франції, йому вдалося набрати у військо датчан, норвежців, голландців, ельзасців. Так були створені два полки СС (Вестлянд і Нордлянд). У лютому—березні 1941 року почався набір у дивізію СС «Вікінг», зокрема у Фінляндії, потім у Бельгії і Голландії. Проте в червні Бергер, якому довірив

⁴⁰ BA-MA RH 20—17/557 f. 373.

⁴¹ BA-MA RH 20—17/280.

⁴² I b i d., Meldung 16.7.41.

⁴³ BA-MA RN 20—17/24.

цю справу Гімлер, зміг завербувати всього близько 2 тисяч західноєвропейських добровольців, що було дуже мало⁴⁴.

Отже, Гімлер вирішив творити національні легіони. Але зовсім не було мови про створення європейської армії. Просто Німеччині потрібно було більше війська. І оскільки вермахт провадив мобілізацію у Райху, ваффен СС змушені були шукати добровольців у нордійських країнах (Фландрії, Валонії, Голландії, Данії та Норвегії). Для нацистських керівників це були германські країни, які рано чи пізно увійдуть до Великого Германського Райху, створеного Німеччиною.

Через кілька днів після нападу на Радянський Союз Гітлер апробував створення національних легіонів для «боротьби з більшовизмом», до яких могли входити «германці»: датчани, фламандці, голландці, норвежці⁴⁵.

Націонал-соціалістичні керівники сподівалися, що війна триватиме недовго і перемога Німеччини практично забезпечена, тому вони не думали набирати добровольців також із Франції. Ініціатива створення «Легіону французьких добровольців проти більшовизму» виникла з французького боку. Про його створення було оголошено в комюніке³⁷ 7 липня 1941 року за підписом Деа, Доріо, Бюкара і Константіні⁴⁶.

Російські емігранти також сподівалися, що Гітлер дозволить їм узяти участь у війні з більшовизмом. Було багато прохань та пропозицій як від російських організацій, так і від політичних діячів. Так, колишній міністр російського антибільшовицького уряду 1919 року (північно-західна армія) Микола Іванов із Брюсселя запропонував у липні в листі до фюрера, «освободителя Росії», багато конкретних заходів: створити «російський національний легіон», який негайно був би переправлений у Росію, організувати в Росії та на еміграції «Російську націонал-соціалістичну партію», створити «Національний російський центр» для ведення пропаганди в Росії, видавати російську національну щотижневу газету, яка б служила базою для пропаганди націонал-соціалістичних ідей у Росії⁴⁷.

Що ж стосується українців, то вони вважали, що Радянська Росія, яка уособлювала собою більшовизм, є їхнім го-

⁴⁴ George H. Stein. *La Waffen SS.*— Paris, 1966, 160.

⁴⁵ *Ibid.*, P. 167—168; cf. ADAP XIII, 1, p. 104.

⁴⁶ P a s c a l O r y. *Les collaborateurs, 1940—1945.*— Paris, 1976, p. 241, 291.

⁴⁷ В A R 43 11/1487a f. 30.

ловним і спадковим ворогом. Вони відчували, що терпіли від більшовицького режиму більше, ніж інші народи. Очевидно, їхня рішучість боротися проти цього ворога посилилась коли були викриті побоїща політичних в'язнів, гори трупів, катувальні камери в багатьох тюрмах.

Населення з приходом німецької армії зітхнуло з полегшенням і зустрічало її з радістю. Також український уряд до арешту Ярослава Стецька, висловлюючи вдячність українців німецькій армії, заявив, що Україна готова боротися разом з іншими європейськими державами проти «панування російсько-марксистського терору», але як суверенна держава⁴⁸. Отже, щодо участі українців у боротьбі уряд поставив умову: незалежність і суверенність Української держави.

Та націонал-соціалістична Німеччина не мала наміру дозволити існування такої держави. Більше того, нацистські керівники розглядали слов'ян як нижчу расу. Вони зовсім не передбачали створення слов'янських легіонів. Очевидно, українці про це не знали.

У перші тижні окупації в українській громадській думці формувалися дві течії. Перша течія, течія радикального й революційного націоналізму, виступала за участь українців у боротьбі з більшовизмом за умови визнання незалежності і суверенності Української держави. Друга течія, більш поміркована, була за участю без попередніх умов, вважаючи, що перемога принесе сприйнятливий вирішення відповідно до затрачених зусиль. Ця течія сформувалася переважно навколо ОУН Мельника, яка не взяла участі у проголошенні незалежності, що ним зайнялася, на її думку, надто поспішно суперницька організація.

Прихильники цієї другої течії також, визнаючи, що німецька армія звільнила українські землі, гадали, що їхнім обов'язком є участь у боротьбі Європи, тим паче, що йшлося про боротьбу проти головного й одвічного ворога незалежності України.

6 липня, день після арешту і депортації у Берлін Степана Бандери, полковник Андрій Мельник, голова другої за значенням української політичної організації, а також кілька інших колишніх військових, в основному товаришів Мельника, подали Гітлеру листа через ОКВ. У цьому листі, не торкаючись питання незалежності України, вони сформулювали таке прохання: «Ми, старі борці за свободу у 1918—

⁴⁸ ВА 43 11/1500 ф. 103—105.

1921 роках, просимо честі для нас і нашої молоді взяти участь у хрестовому поході проти більшовицького варварства... Ми хотіли б мати змогу разом із легіонами Європи йти пліч-о-пліч з нашим визволителем, німецьким вермахтом, і мати змогу створити з цією метою українське збройне формування»⁴⁹.

Водночас багато відділень Українського національного об'єднання (УНО), товариства українських емігрантів у Райху та у протектораті Богемія-Моравія висловили Гітлеру своє здивування, що в той час, коли «європейські народи борються у хрестовому поході проти руїнника світового порядку, Москви, український народ не має жодної можливості взяти участь у цій боротьбі під власними знаменами».

Відділення УНО вимагали від Гітлера дозволити боротися пліч-о-пліч із німецькою армією проти більшовизму, «за свободу нашої Батьківщини і за культуру й добробут Європи»⁵⁰.

Ця вимога залишилась без відповіді. І тільки після битви за Сталінград німці погодились створити дивізію СС, що складалася з українців із Галичини.

А в той час у таємній промові, виголошеній 13 липня 1941 року в Щеціні перед кампфгрупкою СС «Норд», Гімлер сформулював план націонал-соціалізму щодо жителів Радянського Союзу:

«Населення 180 мільйонів індивідів, що належать до всіх рас, навіть назви яких важко вимовити, а зовнішній вигляд у них такий, що їх можна вбивати, не відчуючи ні жалю, ні співчуття. Ці шкідливі тварини, які катують кожного полоненого і кожного пораненого з наших військ..., ви зможете побачити на власні очі. Всі ці люди з'єдналися з євреями в єдиній релігії, в одній ідеології, що називається більшовизм, мета якого така: «оскільки в нас є Росія, половина Азії і частина Європи, ми захопимо Німеччину, а потім і весь світ». Так коли ви, мої люди, воюватимете там на Сході, ви продовжуватимете ту ж саму боротьбу проти таких самих недолудей і таких самих нижчих рас, як і ті, що були колись і називалися гунни, потім... татари..., монголи. Сьогодні вони з'явилися під іменем росіян та під політичним прапором більшовизму»⁵¹.

⁴⁹ BAR 58/214 f. 91.

⁵⁰ BA R 43 11/1504 b f. 5, відділення УНО у Діршау з 25 липня 1941 р.

⁵¹ Цитується за George H. Stein: *La Waffen ss*, op. cit. p. 143—144.

Секретні плани Гітлера

Під час зібрання високих німецьких керівників головного штабу фюрера 16 липня 1941 року Гітлер окреслив основні напрями стратегії і тактики, які треба застосувати⁵².

Напочатку він із роздратуванням згадав твердження газети Віші, в якій сказано, що війна проти Радянського Союзу — це війна Європи. Гітлер назвав це твердження «безсоромним». Він гадав, що воно мало на меті перекопати, «що переможцями цієї війни будуть не тільки німці та що всі європейські держави повинні мати від цього користь». Адже це зовсім не те, чого бажав Гітлер. Однак із тактичних міркувань він допускав, що можна дозволити людям думати, що вони хочуть. Не треба розкривати справжніх намірів Німеччини. Вся німецька окупація повинна бути виправдана необхідністю гарантувати порядок і безпеку чи «чимось подібним». Особливо не слід показувати, що мова йде «про остаточне врегулювання». Крім того, «ми продовжимо застосовувати всі необхідні заходи, такі як страти, депортації та ін... Повинно бути ясно, що ми ніколи не покинемо цих місць».

Отже, йшла мова про таємну підготовку до остаточної окупації. Німці мали взяти у своє володіння цей «великий пиріг» для того, щоб: 1) його опанувати; 2) ним керувати; 3) його експлуатувати.

Партизанська війна, що розгорнулась за наказом Сталіна, дозволить «знищувати всіх, хто протистоїть нам».

Гітлер говорив так, наче Москва вже була переможена. Він будував плани щодо організації радянської території. Крим, очищений від іноземців, буде заселений німцями. Галичина стане провінцією Райху. На захід від Уралу не допускалося існування жодної іноземної армії, навіть якщо Німеччині доведеться воювати для цього сто років. Німеччина візьме на себе охорону всього простору аж до Уралу. Але вона не повинна «ніколи дозволити, щоб хтось інший, окрім німців, носив зброю». «Тільки німець повинен носити зброю, і не слов'янин, ні чех, ні козак, ні українець». Гітлер особливо наполягав саме на цьому аспекті проблеми, рекомендуючи взяти за зразок поведінку англійців в Індії.

Гітлер обіцяв перетворити райони Сходу на райський сад (Garten Eden) для німців. Проти нього африканські колонії виглядатимуть колоніями другорядного значення.

⁵² Додатки, док. № 65.

У тому разі, якщо треба буде приєднати деякі райони до Райху, німці вже тепер повинні виробити підходи, які дадуть їм змогу видавати себе за захисників прав і населення.

Розенберг зі свого боку вважав, що ставлення до населення повинно відрізнитися по райхскомісаріатах. На Україні, наприклад, треба дозволити культурний розвиток, пробудити історичну свідомість, відкрити в Києві університет, розвинути також деякі потяги до незалежності. Герінг був проти, кажучи: «Ми повинні спочатку забезпечити себе продовольством, а до всього іншого діло дійде набагато пізніше».

Відповідаючи на питання, які райони України були обіцяні іншим державам, фюрер відповів, що Румунія просить Бессарабію і Одесу з коридором на північний захід. Але зате жодної конкретної обіцянки не було дано угорцям, туркам і словакам. Галичина, яка повинна стати районом Райху, підлягатиме урядові губернатора Франка, отже, вона буде приєднана до Генерального губернаторства, незважаючи на деякі заперечення. Уся балтійська зона стане також районом Райху, так само як і Крим і територія, що лежить на північ від цього півострова. Розенберг вважав, що у вигляді компенсації можна було б приєднати до України території на сході. Але, здається, що Гітлер не підтримав цього плану.

Навпаки — він говорив, що район Волги повинен також стати територією Райху, а район Баку — військовою колонією Райху.

На півночі фінни просять Східну Карелію і район Ленінграда. Але Кольський півострів разом із мідними рудниками повинен належати Райху. Треба обережно готувати перетворення Фінляндії у конфедерацію (Bundesstaat). Що стосується Ленінграда, то фюрер хотів стерти його з лиця землі і потім передати фіннам.

Розгорнулася довга дискусія про розподіл постів. Розенберг, який одержав також пропозиції Лютце, начальника СА (штурмові групи націонал-соціалістів), пропонував Гітлеру різні імена. Гітлер вирішив: Лозе буде райхскомісаром в Остлянді, Каше — у Москві, Кох — на Україні, Фрауенфельд — у Криму, Тербовен — на Кольському півострові, Шікенданц — на Кавказі.

Потім фюрер перейшов до питання безпеки в окупованих районах Сходу. Він рекомендував виділити полкам поліції танки. Він вважав сили поліції дуже слабкими. Але маршал Герінг міг би переобладнати тренувальні аеродроми, що існують у цих районах, і в разі бунту в дію могли б вступити бомбардувальники Ю-52. Величезний простір

звичайно повинен бути паціфікованим так швидко, настільки це можливо. «Найкращий засіб досягти цього — розстрілювати тих, хто дивитиметься косо», — сказав Гітлер.

Кайтель, своєю чергою, підкреслив, що місцеве населення треба зробити відповідальним за «свої власні справи», оскільки не буде можливості поставити варту біля кожного ангара чи станції. «Жителі повинні знати, що кожен, хто буде неактивний, буде розстріляний і що вони будуть відповідальні за кожен вчинений злочин».

Фюрер порадив дозволити видання газет, наприклад, в Україні, «щоб мати можливість впливати на місцеве населення». Він відзначив, що Європа — це географічне поняття, оскільки насправді Азія сягає аж до наших кордонів», до кордонів Німеччини⁵³.

17 липня 1941 року Гітлер декретом створив міністерство Райху для окупованих районів Сходу і поставив Альфреда Розенберга на чолі цього міністерства, компетенція якого поширювалась на всю територію СРСР, за винятком земель, приєднаних до Генерального губернаторства чи безпосередньо до Райху, чи переданих іншим державам. Території, окуповані Німеччиною, були поділені на райхскомісаріати, а вони, своєю чергою, — на генеральні округи (*general bezirke*), потім на округи (*Kreisgebiete*). Декілька районів могли утворювати генеральний район (*Hauptbezirk*). Кожна з цих адміністративних одиниць буде керована комісаром: райхскомісаром, генералкомісаром, крайскомісаром, гебітскомісаром, гаупткомісаром і т. д. Деякі дотепники серед німців звернули увагу на те, що націонал-соціалістичний режим, який бореться з більшовицькими комісарами, призначає в окупованих районах райхскомісарів.

Одночасно з призначенням райхсміністром Розенберга декрет поширював на окупованих територіях владу Герінга, який з 29 червня 1941 року займався економічним планом на чотири роки, а також владу Гімmlера у питаннях безпеки, чим він займався за рішенням від 17 липня 1941 року.

Другим декретом від 17 липня 1941 року Гітлер створив перший комісаріат Райху — Райхскомісаріат Остлянд, у який входили балтійські країни і Білорусь.

Лозе був призначений рейхскомісаром Остлянду. Тим самим декретом Галичина переходила в підпорядкування генерал-губернатора Франка, тобто була приєднана до Гене-

⁵³ IMT 221—L, XXVIII S. 86—94.

рального губернаторства⁵⁴. Українське населення Галичини сприйняло це рішення як приєднання до Польщі.

Українці відмовляються скасувати незалежність

Похідні групи ОУН Бандери продовжували з'являтися зразу, як тільки пройшов фронт. Німці усвідомлювали, що вся діяльність цієї організації відбувається «за добре встановленим і добре продуманим планом». Після проголошення незалежності у Львові демонстрації за незалежність були організовані також і в інших місцевостях. Похідні групи постійно створювали «незалежні адміністративні органи», тобто українську незалежну адміністрацію, розповсюджували плакати, листівки, нелегальні газети. Згідно з донесенням про події у СРСР за 17 липня 1941 року Берлін наказав припинити публікацію цих газет. Після цього наказу німецькі органи влади закрили у Львові до двадцяти друкарень, якими користувалась ОУН Бандери⁵⁵.

Ганс Кох, представник Розенберга у групі армій «Південь», у своєму донесенні за 26 липня також стверджував, що «незважаючи на заходи, вжиті поліцією, підпільні групи Організації Українських Націоналістів під проводом Бандери постійно проникають на всю територію України»⁵⁶.

Німці будь-якою ціною хотіли не допустити до проникнення цих груп. Вони були переконані, що по той бік колишнього польсько-радянського кордону, на Східній Україні, двадцять п'ять років радянського панування знищило в українському населенні будь-які національні почуття і будь-який потяг до незалежності та політичної ініціативи⁵⁷. Німці вирішили скористатися з цієї «переваги».

21 липня 1941 року, тоді, коли райхсміністр закордонних справ прийняв рішення вважати, що проголошення незалежності Української держави «не має жодного конституційного значення»⁵⁸, політичне бюро ОУН під проводом Бандери в Берліні надрукувало декларацію, в якій пояснювалось, що проголошення, «яке вже є історичним фактом», а також встановлення державної влади на Україні відбулися не тільки у Львові, а й і в інших містах.

⁵⁴ BA R 43 11/685a (Braune Mappe), f. 41—43; R 6/21 f. 122—124; ADAP XIII, N 119.

⁵⁵ Додатки, док. № 66.

⁵⁶ AA XIII.

⁵⁷ BA-MA RH 20—17/276, 12.7.41.

⁵⁸ AA XIII 24.

Цей факт згідно з декларацією свідчив про стихійне прагнення українського народу до політичного суверенітету. Українці взяли у свої руки керівництво своєю країною, уряд прийняв рішення щодо організації промисловості, міліції, охорони здоров'я та ін. Уряд складається переважно з осіб, що не належать до ОУН.

У декларації також сказано, що «удар проти українського уряду може бути розцінений українським народом як ворожий акт із боку німецького Райху проти самого поняття української державности». Якщо Німеччині потрібні союзники, Україна могла б бути одним із них, але тільки як повністю незалежна держава.

На закінчення ОУН під проводом Бандери заявила, що проголошення Української держави — доконаний факт. Уряд продовжував існувати і діяв від імені цієї держави⁵⁹.

Німці вирішили домогтися від С. Бандери і від Я. Стецька відкликання проголошення незалежності і розпуску уряду. Тиск на двох українських керівників чинився упродовж липня і в першій половині серпня, зокрема з боку поліції безпеки (СД) і міністерства Розенберга.

Останньому ОУН Бандери відповіла меморандумом, у якому ще раз висловила своє ставлення, а саме, що український уряд не може бути розпущений і що він повинен існувати «як ознака Української держави». Його розпуск означав би, що Німеччина виступає проти його існування. Цей уряд був створений волею українського народу, не чекаючи, поки Німеччина висловить свою позицію. Напередодні війни німецькі чинники заявляли про їхню некомпетентність у цьому питанні. Тоді й тепер вони не змогли давати ніяких відповідей на політичні питання стосовно України.

ОУН Бандери заявила, що вона не має жодного законного права розпустити уряд і що тільки законодавча Народна Асамблея може це зробити. Це тим паче, що уряд не підпорядкований ОУН. Розпуск уряду буде надзвичайно шкідливий як для України, так і для Німеччини; він завдасть удару по українсько-німецьким стосункам і відбудові Східної Європи⁶⁰.

Щоб обмежити можливі репресії, Ярослав Стецько в заяві від 14 серпня 1941 року взяв на себе всю відповідальність за відновлення незалежності і наслідки цього акту,

⁵⁹ АА XIII Додатки, док. № 67.

⁶⁰ Додатки, док. № 75.

а також за передачу програм на цю тему Львівським радіо⁶¹.

Повністю відмовляючись скасувати проголошення незалежності і розпустити уряд, ОУН Бандери, крім того, намагалася переконати німецький уряд у корисності співробітництва між двома країнами на базі суверенітету, зокрема в боротьбі проти більшовизму, тобто проти Росії, ворога України. Співробітництво могло спиратися тільки на визнання повної незалежності Української держави. Однак націонал-соціалістська влада не мала жодного наміру змінити своє ставлення і свою політику у Східній Європі.

Поділ української території і створення Райхскомісаріату Україна

Український національний рух, незважаючи на поділ етнографічної території до 1939 року, змагався за об'єднану Україну. Основною його метою було створення незалежної єдиної Української держави, тобто такої держави, яка б охоплювала всю етнографічну територію.

Гітлер зовсім не турбувався про територіальну цілісність завойованих країн і ще менше про етнографічну цілісність України. Його прибічники поділяли цю концепцію.

У день нападу на Радянський Союз бюро Райху для влаштування простору (Reichsstelle für Raumordnung) закінчило розробку щодо Генерального губернаторства і кордону зони німецьких інтересів по Бугу⁶². Ця розробка починалася з такої фрази: «Як тільки дозволить політична ситуація, треба негайно поліпшити кордон інтересів на Бузі». У розробці пропонувалося з економічних і стратегічних причин перенести східний кордон Генерального губернаторства далі на схід, зокрема на півночі (район Німану і Нарви), по центру до Брест-Литовська і Пінська, і на півдні, де пропонувалося анексувати всю українську Галичину до річки Збруч, а також Буковину. Згідно з авторами цієї розробки, навіть якщо б і виникла Українська держава, вона б існувала в українських районах між Києвом і Харковом. Ця держава могла б легко підпорядкувати собі й інші райони, «якщо тільки вона не хотітиме політично протистояти Центральній Європі, що в будь-якому разі неможливе.»⁶³.

⁶¹ Додатки, док. № 76.

⁶² Ця річка була кордоном між Генеральним губернаторством і Україною.

⁶³ BA R 6/21 f. 150—157.

Ці пропозиції йшли від урядової служби. Інші німці, які не входили до офіційних служб, також виказували свою думку щодо політики Райху на Сході. Один із них, Вернер Гасельблят, експерт із балтійських питань, 4 липня 1941 року передав міністру закордонних справ Райху меморандум про «організацію простору» на Сході.

Його концепція простору (Grossraumkonzeption) складалася з термінової програми, що передбачала введення у дію промисловості, але враховувала, крім того, і довгострокові цілі. Німці вже повинні були знати, які території вони хочуть германізувати через колонізацію. Треба було враховувати кількість німців, які будуть необхідні для управління цими територіями, для того, щоб створити в деяких із них правлячий клас і колонізувати закриті зони.

В. Гасельблят думав, що впродовж двадцяти років можна буде повністю германізувати деякі райони, зокрема райони Гданська, Курляндії, Лівонії, Західної Литви, Богемії і Моравії, район Белграда, Крим, Північний Кавказ. Він пропонував переселити поляків, литовців і латишів на Схід. Але він вважав, що балтійські народи (естонці, литовці, латиші) фактично придатні для германізації. Зате «германізацію поляків, українців, чехів, білорусів, росіян, турко-татарських народів і кавказців та ін. не треба ні передбачати, ні рекомендувати».

За В. Гасельблятом німецька політика на Сході повинна була спиратися на принцип «поділяй і владарюй», єдино можливий, щоб завдати народам об'єднатися для створення опозиції Німеччині. Він пропонував створити міністерство Райху для управління Сходом і призначити високих керівників Райху по різних районах (губернатори та ін.), але Гасельблят не радив вживати термін «комісаріат», оскільки для немарксистів цей термін «представляє диявола»⁶⁴.

Цей меморандум був датований 4 липня 1941 року. А 17 липня, як ми бачили, Гітлер приєднав Галичину до Генерального губернаторства. Фактично меморандум увійшов у план колонізації, відомий під назвою „Generalplan Ost.“

Що стосується попереднього планування стосовно організації управління Європейським Сходом, то тут варто нагадати основні дати.

За донесенням про підготовчі роботи щодо простору Східної Європи за 28 липня 1941 року передбачалося (скоріш за все ще з квітня 1941 року), що окуповані території Схо-

⁶⁴ AA Abt. XIII All Akten 14.

ду будуть розділені на чотири райхскомісаріати, які, своєю чергою, складатимуться з 24 генерал-комісаріатів, приблизно з 80 головних комісаріатів і більш, ніж із 900 окружних комісаріатів. Останні мали складатися з 3—4 районів. Для встановлення кордонів комісаріатів було створено карту національностей⁶⁵. Всі ці території належали до райхсміністерства окупованих територій Сходу⁶⁶.

Поділ деяких територій став об'єктом дискусії під час конференції 16 липня, про що вже згадувалося. Було вирішено, що Крим буде колонізовано, а Галичина стане територією Райху, приєднаною спочатку до Генерального губернаторства. Крім того, Румунія наголошувала на своєму праві на Бессарабію і Одесу зі смугою української території⁶⁷. Наступного дня Гітлер підписав декрет про адміністрацію на новоокупованих територіях Сходу, за яким він створив відповідне міністерство і встановив остаточну структуру управління на цих територіях⁶⁸. Відзначимо, що райхскомісарів призначав Гітлер, а інших комісарів призначав Розенберг, міністр окупованих територій Сходу⁶⁹.

За декретом від 17 липня 1941 року польський район Бялосток було приєднано до Східної Пруссії, Галичину до Генерального губернаторства, балтійські райони з Білорусією об'єднано в Райхскомісаріат Остлянд.

Західна частина Остлянду перейшла до цивільної адміністрації 25 липня, а Галичина перейшла до цивільної адміністрації генерал-губернатора Франка 1 серпня 1941 року.

Франк був дуже задоволений розширенням свого удільного князівства — Генерального губернаторства. Він обіцяв негайно впрягти населення у «продуктивну працю» на службу Райху і, особливо, враховуючи довготривалі плани колонізації, «зробити з Генерального губернаторства резервуар робочої сили для Райху, резервуар умиротворений та економічно врівноважений». Він хотів «з користю залучити до роботи» всі ті елементи, які в багатьох випадках протиставляться місії⁷⁰.

Начальник бюро освоєння простору в уряді Франка своєю чергою висунув проект освоєння територій на схід від Генерального губернаторства. На його думку, на Сході треба буде створити провінції, уже об'єднані «у широкий

⁶⁵ IMT 1039—PS.

⁶⁶ IMT 1056—PS.

⁶⁷ IMT 221—L.

⁶⁸ Див. стор. 126.

⁶⁹ ADAP XIII, 1, док. 119; R 6/21 f. 122—124.

⁷⁰ BA R 6/21 f. 136—137.

регіон під німецьким управлінням і які могли б за своїм розміщенням і структурою увійти у процес германізації».

«Враховуючи цей принцип, новий адміністративний поділ на Сході повинен бути спрямованим на майбутнє як «кордон Райху», за яким починається власне колоніальна економія і адміністрація».

Автор пам'ятки говорив, що треба встановити кордон Райху на схід від міст Тернополя, Рівного, Пінська. Райони Львова, Тернополя і Чернівців повинні неодмінно належати до Генерального губернаторства, східні кордони якого будуть фактично кордонами Центральної Європи. У всіх цих планах, згідно з автором пам'ятки, етнографічний принцип не треба враховувати. «Вимога Великого Німецького Райху одержати й закріпити за собою життєвий простір, що відповідає його можливостям, повинна переважати над будь-якими іншими міркуваннями і над етнографічним принципом», — писав автор плану. Цей план передбачав також евакуювати українське населення з району Львова, тобто із Західної України, у Центральну і Східну Україну⁷¹.

Наполегливі чутки про те, що німці мають намір створити Українську державу, без сумніву, посилювали стурбованість румунів. Румунський посол у Німеччині 24 липня 1941 року повідомив німецький уряд, що румунський уряд просить, щоб «майбутня Українська держава» не була надто велика, бо Україна з 40-мільйонним населенням чинитиме тиск на Румунію та на інші європейські держави. Посол особливо просив, щоб Галичина не була приєднана до України, а стала частиною Німеччини, щоб можна було мати «прямий зв'язок між Німеччиною і Румунією».

Заступник секретаря Верман, начальник політичного департаменту міністерства закордонних справ Райху, відповів, що ще занадто рано говорити про освоєння територій «колишнього Радянського Союзу». Посол Німеччини в Румунії повідомив наступного дня Берлін про застереження Румунії стосовно України: «Віце-міністр, президент Антонеску цікавився питанням майбутнього устрою України і заявив, що не треба створювати великий слов'янський регіон на румунському кордоні»⁷².

Як нагороду за лояльність до Німеччини Румунія одержала українську Буковину, а також, згідно з угодою від 19 липня 1941 року, Одесу із смугою української території, яку

⁷¹ BA R 6/21 f. 138—148.

⁷² XIII, I., док. 147.

назвали «Трансністрія». Одеса була взята 16 жовтня румунськими військами. Українська Буковина, окупована румунськими військами на початку бойових дій, 14 липня була оголошена румунською територією. Незабаром тут почалися арешти українських патріотів. 1 вересня румунський уряд заборонив всі українські організації на українських територіях, що були під його контролем. Щойно внаслідок інтервенції німецького уряду Румунія мусила дещо погамувати свій запал у проведенні безжальних репресій на українських землях⁷³.

Розенберг намагався переконати близьких співробітників Гітлера, зокрема райхсміністра Ламмерса, начальника канцелярії, не віддавати Одесу Румунії, аргументуючи це тим, що для Німеччини буде більш вигідно, якщо цей порт залишиться українським⁷⁴. Він також відзначив, що приєднання Галичини до Генерального губернаторства — це «важкий удар» як для українських націоналістів, так і для інших течій. Навіть якщо пізніше буде можливо компенсувати це приєднання на сході, усе-таки тепер про це не треба говорити⁷⁵. Франк порадив Розенбергу віддати наказ підлеглим його міністерства придушувати будь-які спроби українських націоналістів у Галичині, «бо, очевидно, я не буду терпіти в жодному разі пропаганду ірредентизму українцями в Галичині»⁷⁶.

Звістку про приєднання Галичини до Генерального губернаторства і передачу Північної Буковини і Бессарабії Румунії українці зустріли зі здивуванням. «Вся українська нація здивована й глибоко вражена приєднанням Галичини до Генерального губернаторства», — заявив Ярослав Стецько, що перебував під домашнім арештом у Берліні, у листі протесту, поданому 3 серпня німецькому урядові, який був підписаний: «Голова українського уряду тимчасово в Берліні». Зі свого боку Степан Бандера також у цей самий день послав протест проти приєднання Галичини до Генерального губернаторства і передачі Північної Буковини та Бессарабії Румунії⁷⁷.

Представник міністерства Розенберга при групі армій «Південь» капітан Кох повідомив у своєму донесенні від 26 липня, що українське населення Галичини сприйняло вістку про приєднання їхньої провінції до польських земель

⁷³ AA Pol. XIII All. Akten 24, DIX 228.

⁷⁴ BA R 6/21 f. 128, 129—134, 159.

⁷⁵ BA R 94/9, лист Франку за 26.7.1941.

⁷⁶ BA R 94/9, лист Франку за 30.7.1941.

⁷⁷ BA R 43 11/1500.

із болем і розчаруванням, але «спокійно», протести й найсуворіша критика йшли тільки від прихильників і членів ОУН Бандери. Зате ця звістка викликала «радість серед поляків»⁷⁸.

Від початку серпня 1941 року райхсканцелярія одержала численні листи протесту від місцевих відділень УНО і від українських біженців із Буковини і Бессарабії. З 30 липня по 16 вересня вона одержала тридцять листів з 270 підписами. Підписані протестували проти розчленування українського «національного організму» і вимагали, щоб прийняті рішення було переглянуто⁷⁹.

Одночасно з цією акцією, організованою активістами ОУН Мельника, подібна акція збирання підписів була організована від 25 серпня по 8 вересня 1941 року активістами ОУН Бандери. Але окрім вимог переглянути рішення стосовно Галичини петиція прихильників ОУН Бандери містила багато інших вимог. Вона дорікала німцям у тому, що вони припинили діяльність українського уряду й арештували Я. Стецька і С. Бандеру. У петиції вимагалось звільнити обох українських керівників і повернути їх на Україну. Була також вимога щодо створення незалежних українських військових відділів, які могли б узяти участь у боротьбі проти більшовизму. Прихильники руху під проводом Бандери зібрали в сімнадцяти округах Райху 1224 підписи під текстом цієї петиції⁸⁰. Берлін, звичайно, зовсім не взяв до уваги вимоги українців.

Усі інші території України за декретом Гітлера від 20 серпня 1941 року утворили Райхскомісаріат Україна. Кордон між Райхскомісаріатом Україна і Райхскомісаріатом Остлянд проходив на північ від міст Брест—Литовськ, Кобрин, Пінськ, Лунінець. Східні кордони Райхскомісаріату Україна повинні були поширюватися на схід разом із просуванням німців.

Територія Райхскомісаріату Україна, спочатку досить невелика, була передана цивільній німецькій адміністрації 28—29 серпня 1941 року. Керувати райхскомісаріатом Гітлер призначив Еріха Коха, відомого своєю жорстокістю. Його штаб-квартира була не в Києві, а в Рівному, головному місті Волині⁸¹.

⁷⁸ AA Pol. XIII Allgem. Akten 11, 323276 ff.

⁷⁹ BA R 43 II/1504 b.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ BA R 6/21 F. 220.

Починаючи від 10 вересня 1941 року, будь-яка особа, що хотіла їхати до Райхскомісаріату Україна чи залишити його, повинна була мати спеціальну перепустку⁸².

Нестримне поширення революційного націоналізму

«Німецькі війська зустрінуті з ентузіазмом»,— писав в своєму донесенні за 26 липня 1941 року капітан Ганс Кох. Інші донесення підтвердили доброзичливий прийом українського і білоруського населення⁸³. Але атмосфера змінилася дуже скоро.

Цінним джерелом дослідження зміни ситуації на окупованих територіях Сходу є донесення айнзацгруп і айнзацкоманд, зокрема донесення про події у СРСР (Ereignismeldungen UdSSR, № 1—195, які охоплюють період від 23.6.1941 по 24.4.1942), донесення про діяльність і ситуацію у СРСР (Tätigkeits — und Lageberichte, № 1—11 від 15.7.1941 по 31.3.1942) і донесення з окупованих районів Сходу (Meldungen aus den besetzten Ostgebieten, № 1—55, що охоплюють період з травня 1942 до травня 1943 років).

Згідно з цими донесеннями, 12 серпня 1941 року німці дізналися, що одна з похідних груп С. Бандери одержала завдання проникнути до Києва і створити там, як і у Львові національний уряд⁸⁴. Німці констатували, що діяльність цієї організації проходить «за добре продуманим планом». Після проголошення незалежності у Львові демонстрації за незалежність відбулися у всіх містах після приходу похідних груп ОУН Бандери. Ці групи скрізь організували місцеве управління і міліцію. ОУН Бандери видавала газети без дозволу окупаційної влади, поширювала листівки⁸⁵, закликала населення не здавати німцям зброї⁸⁶. У Золочеві було знайдено значний склад зброї і арештовано одного молодого українця⁸⁷.

«Прагнення до незалежності проявилось серед усіх верств, особливо серед міського населення»,— констатувалося в одному з донесень. Донесення за 31 липня підтверджувало, що айнзацкоманди були змушені багато ра-

⁸² BA R 43 11/690b f. 9.

⁸³ AA Pol. XIII All. Akten 11 323278; Додатки, док. № 73.

⁸⁴ BA R 58/214 f. 131.

⁸⁵ Ibid., f. 202.

⁸⁶ BA R 58/215 f. 192.

⁸⁷ AA Pol. XIII All. Akten 11 323280.

зів інтервеніювати проти поширення газет ОУН Бандери, видання яких було заборонено. Крім того, вони постійно займалися розформуванням служб порядку, створених ОУН, і організовували замість них нову міліцію.

У цьому ж донесенні було сказано, що ОУН Мельника «все більше втрачає ґрунт» як в Україні, так і на еміграції. «Група Мельника в основному має характер емігрантської організації й мало пов'язана з етнографічною українською територією»⁸⁸.

Незважаючи на заходи поліції, «цілі загони націоналістів групи Бандери постійно вторгуються на всій території Східної України, щоб розгортати там агітацію на користь Великої України»⁸⁹. Про демонстрації за незалежність і за уряд Я. Стецька повідомлялося також у донесенні за 6 серпня. Мери і начальники міліції, призначені ОУН Бандери, діяли «самочинно», не зважаючи на присутність німецької влади⁹⁰.

Розенберг запровадив обов'язкову працю у районах Сходу. На Україні всі жителі віком від 18 до 45 років були зобов'язані працювати⁹¹. Обов'язкова робота для євреїв поширювалась на осіб обох статей від 14 до 60 років⁹².

Арешти членів ОУН Бандери тривали. 9 серпня 1941 року було арештовано Степана Ленкавського, відповідального за службу пропаганди Центрального Проводу організації. У донесенні за 9 серпня відзначається, що сільське населення Галичини, як лише потрапляє під вплив ОУН Бандери, стає надзвичайно незадоволеним. У донесенні підкреслюється, що «носієм всіх ворожих течій серед українців залишається, як і раніше, група Бандери». Вона поширювала листівки, протестуючи проти анексії Галичини Генеральним губернаторством. Німці усвідомлювали, що керівники ОУН Бандери вже перейшли в підпілля⁹³.

12 серпня німці констатували особливо велику активність ОУН Бандери на Волині. Вона агітувала українців, що працювали для вермахту (наприклад, перекладачів), щоб вони використовували своє становище для ведення національної чи партійної роботи, домагались призначення членів руху на посади в меріях. Ця організація робила все, щоб

⁸⁸ Додатки, док. № 68; BA R 58/214 f. 200.

⁸⁹ AA Pol. XIII All. Akten II 323274.

⁹⁰ BA R 58/215 f. 192.

⁹¹ Додатки, док. № 70.

⁹² Додатки, док. № 77.

⁹³ Додатки, док. № 71.

узяти під контроль українську міліцію. Діяльність ОУН Бандери поширювалась також на Полісся аж до Брест-Литовська⁹⁴.

Діючи в підпіллі, рух Бандери, посуваючись за німецьким наступом, вийшов за межі Галичини і Волині, тобто тих територій, які між двома війнами належали Польщі. Уже 14 серпня 1941 року німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН Бандери інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь «створення незалежної і соборної Української держави» в центрі України, зокрема в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також у районах Умані й Могилева-Подільського. Німці підкреслювали, що тон пропаганди цієї організації ставав все більше антинімецьким. Групи Бандери також поширювали листівки із закликом до створення української революційної армії⁹⁵.

У Львові ОУН Бандери збирала гроші на боротьбу і поширювала плакати з закликом про необхідність створення Української держави за принципом «Україна українцям». Накази вермахту були проігноровані⁹⁶.

Згідно з донесенням менш ніж за два місяці після початку німецького наступу, в середині серпня 1941 року, якась «українська банда», тобто озброєна група з 20—30 осіб, гуляла в районі Пінська і «сильно непокоїла околиці, виступаючи з гаслом «Геть німецьку адміністрацію! Ми хочемо вільної України без німців, без поляків, без росіян» (донесення за 20 серпня)⁹⁷.

Пропаганда за незалежність ширилася у багатьох містах Галичини і Волині. Члени опору розклеювали плакати в Тернополі. У Львові було арештовано 9 осіб за виготовлення фальшивих документів. У Ковелі хтось написав на стіні будинку: «Геть чужоземну владу! Хай живе Степан Бандера!» Було поширено листівку, що закликала міліцію (яку якраз збиралися розпустити) не здавати зброю⁹⁸.

І українське населення, яке на початку вітало вермахт як визволителів, поступово змінило своє ставлення. Політична воля почала поступово набирати силу на всіх землях України. «Все сильніше проявляється прагнення до незалежності, а також рішучість звільнитися від німецького

⁹⁴ ВА R 58/215 f. 261.

⁹⁵ ВА R 58/216 f. 20; R. 58/216 f. 71.

⁹⁶ Додатки, док. № 78.

⁹⁷ Додатки, док. № 79.; ВА R 58/216 f. 98.

⁹⁸ I b i d., Додатки, док. № 80.

впливу»,— було сказано в одному з німецьких донесень⁹⁹.

Проте німці сподівалися, що двадцять років російсько-радянського панування, наслідки «інтернаціонального» виховання, русифікації, репресій, знищення націоналістичного руху призвели до зменшення чи навіть, на їхню думку, зникнення української національної свідомості. Німці були переконані, що в радянських районах, що входили до України ще до 1939 року, українці зовсім не думають ні про незалежність, ні навіть про автономію.

Багато високих німецьких функціонерів здійснювало ознайомлювальні поїздки в Райхскомісаріат Україна і в Галичину. Деякі з них добре запримітили різницю у виявленні національних почуттів серед українців з двох боків колишнього польсько-радянського кордону. Тому вони висловлювали задоволення, що Галичину відділено від Радянської України і приєднано до Генерального губернаторства. Вони вважали, що «з причин політичної безпеки» кордон між двома частинами України повинен бути повністю закритий¹⁰⁰. Вони гадали, що таким чином можна буде перешкодити українському націоналізму, дуже сильному в Галичині, проникнути в інші частини України.

Німці справді найбільше боялися поширення націоналізму у райхскомісаріаті. Вони з недовірою ставилися до українців з Галичини, до цих «рутено-українців» чи «австрійських українців», які, на їхню думку, постійно ведуть підпільну боротьбу уже давно і хочуть поширити свій вплив на Велику Україну й «домінувати» там. «Якби в майбутній Українській державі домінували ці люди»,— писав у своєму донесенні лейтенант фон Крузенштірн,— «німці нічого не могли б вдіяти, так само, як і інше місцеве негалицьке населення». «З цієї причини жоден галицький українець не повинен ні в якому разі бути допущеним до управління на українських територіях, окупованих тепер німецькими військами». Трохи нижче цей лейтенант писав, що «треба всіма силами боротися проти політизації українців»¹⁰¹.

Інші німецькі спостерігачі розуміли прагнення українців до незалежності, правда, навіть якщо не схвалювали і не підтримували їх. Вони визнавали, що ці почуття проявляються також у Центральній і Східній Україні. Вони знали, що між росіянами і українцями існує незгода, що

⁹⁹ Додатки, док. № 81.

¹⁰⁰ AA Pol XIII All. Akten 14 219232.

¹⁰¹ BA-MA RH 24—3/135 f. 187, донесення за 24.8.1941.

серед українців Райхскомісаріату Україна ворожість і воля до боротьби з росіянами «більша, ніж це здається». «Українці змушені були на протязі століть вести боротьбу за незалежність проти поляків, татарів, особливо проти росіян», і після короткого періоду свободи вони зовсім не втратили ностальгії за Українською державою, незалежною від Росії¹⁰².

Але у своєму другому донесенні (після відвідин Галичини) той самий спостерігач, гауптман Г. Ф. Блюнк, також схвалював приєднання цієї української провінції до Генерального губернаторства. Він побачив, що українська інтелігенція Галичини, яка уважала, що Німеччина добре вчинила, звільнивши Україну, тепер уже вважає, що вона повинна забратися з цієї країни. І так довго, як цього не буде німців, так само, як і росіян і поляків, будуть уважати ворогами, з якими треба боротися усіма засобами¹⁰³. Полковник Блюнк також вважав, що не можна дозволити українському «радикальному рухові» вийти за межі Галичини. Однак він вважав, що треба діяти так, щоб населення України залишилося дружнім і мирним. Бо якщо німці просуватимуться аж до Кавказу, то не можна допустити, щоб за їхньою спиною було недружньо настроєне українське населення. Але Блюнк визнав, що відділення Галичини вже викликало «деяке занепокоєння» серед населення.

Німці дедалі більше заплутувалися у власних суперечностях. А численні донесення повідомляли, що населення України з радістю зустрічає молодих націоналістів із Генерального губернаторства і зразу приймає ідею незалежності України.

Члени похідних груп ОУН Бандери продовжували з'являтися майже скрізь. Вони створювали муніципалітети міліцію. В одному з німецьких донесень сказано, що «вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спроби пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України». Німецька влада вирішила перешкодити цій діяльності, безжально переслідувала всіх націоналістів із Заходу і повертала їх у Львів¹⁰⁴. Німці також констатували, що ці молоді люди мали чітку економічну й соціальну програму і що вони проголошували ліквідацію колгоспів і розподіл земель¹⁰⁵.

¹⁰² ВА-МА РН 20—6/492, донесення гауптмана Г. Ф. Блюнка за 4 вересня 1941 р., С. 5—6.

¹⁰³ *Ibid.*, донесення за 11 вересня 1941 р., С. 2.

¹⁰⁴ Додатки, док. № 81.

¹⁰⁵ ВА-МА РН 22/203, донесення Befh, rückw H. Geb. Süd за 4.9.41, С. 2.

Дезорієнтована значною мірою ситуацією, окупаційна влада Райхскомісаріату Україна просила Берлін дати «чіткі директиви про те, як поводитися з цими елементами», котрі «становлять на російських територіях небезпеку для відбудови. Вони не тільки готові посіяти неспокій, а й намагаються підірвати авторитет вермахту, заявляючи, що місцева влада, мери і районні керівники відповідальні не тільки перед німецьким вермахтом, а й перед самими собою, оскільки вони є представниками Української держави»¹⁰⁶. Пропаганда груп Бандери, за згаданим рапортом, зовсім не сприяла заспокоєнню населення. Німці прийняли рішення, що з цього часу «політична агітація цивільними особами, які пересуваються по країні без дійсної перепустки, забороняється з допомогою оголошень»¹⁰⁷.

Розпуск створеної ОУН міліції тривав. Німці створювали замість неї допоміжну німецьку поліцію, що складалася з українців. Але розпуск міліції здавався людям «прелюдією репресій проти вільного розвитку українців»¹⁰⁸. Плакати з вимогами усунення чужоземної влади і повернення Бандери були помічені у Клузьку біля Ковеля. Донесення за 28 серпня 1941 року також повідомляло про проголошення Української держави на громадських зборах у Любомлі¹⁰⁹. Треба підкреслити, що ці події відбувалися у серпні 1941 року.

Численні арешти членів ОУН Бандери було проведено на початку вересня, після убивства радянським агентом у Житомирі двох лідерів ОУН Мельника: О. Сеника і М. Сщборського (30 серпня 1941 року). 7 вересня СД арештувало Миколу Климишина, керівника похідних відділів групи «Північ» ОУН Бандери. Після допиту М. Климишина було депортовано до Аушвітца. Там він залишився до кінця війни.

Згідно з донесеннями, одержаними в Берліні, у колах ОУН у районі Вінниці панувала надзвичайно критична атмосфера стосовно німців і їхньої політики¹¹⁰. Також повідомлялося про неспокійну ситуацію на південь від Пінська (Волинь), що склалася внаслідок пропаганди за незалежність. Ця пропаганда набула особливо широкого розмаху на Волині і в Галичині. У Луцьку під час релігійної церемонії пошанування пам'яті жертв радянського режиму при-

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ ВА-МА RH 22/170 Tätigkeitsbericht Abt Ic. 1—31.08. 941. S. 2.

¹⁰⁸ ВА-МА RH 20—11/333 A OK 11, 10.09.1941.

¹⁰⁹ Додатки, док. № 82.

¹¹⁰ AA Pol. XIII All. Akten 12 (1).

сутні склали присягу С. Бандері. Подібні випадки відбувалися і в Галичині¹¹¹.

У Галичині й на Волині проводили збирання підписів за повернення С. Бандери на Україну. Листівки за уряд Я. Стецька і про відмову С. Бандери розпустити уряд були поширені майже скрізь. Проводився збір коштів на боротьбу, продавали поштові марки з датою проголошення незалежності (30 червня 1941 р.)¹¹².

«Емісари ОУН відрізняються своїм рішучим стремлінням до мети, своєю скромністю і своєю відданістю, які можуть впливати лише із справжнього ідеалізму», — визнавав автор донесення за 12 вересня 1941 року. Цим самим вони завдають багато клопоту айнзацкоманді 6, і СД вважало, що співробітництво з ними неможливе, бо вони роблять проти німецьких властей усе, що їм хочеться. Тому СД вирішило: «Коли ситуація на Україні буде певною мірою стабілізована, усі західні українці повинні бути виселені, оскільки їхню діяльність треба розглядати як шкідливу з будь-якого погляду»¹¹³. У донесеннях повідомлялося, що «на Східній Україні пропаганду розгортають тільки більшовики і групи Бандери»¹¹⁴.

Так, донесення № 4 про діяльність і ситуацію підкреслювало, що діяльність ОУН Бандери «стає усе більше шкідливою в інших районах України». Ця група, говорилося у донесенні, «пропагує національні політичні ідеї», які «становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому»¹¹⁵.

Представник міністерства закордонних справ Райху у штабі 17-ї армії зі свого боку відзначив, що проникнення людей Бандери на радянську територію і їхня пропаганда на користь української державної ідеї «створюють політичну силу, яка впихається між окупаційну владу і населення, утруднюючи наше управління, і яка викликає побоювання, що одного дня вона може повернутися проти нас. Отже, люди Бандери небажані на Україні, зокрема на схід від колишнього польсько-радянського кордону. Треба було встановити їм заборону на проникнення (у ці райони)»¹¹⁶.

Тому треба було вжити «відповідних заходів» проти ОУН Бандери. Зрештою, гострих «заходів» проти цієї орга-

¹¹¹ Додатки, док. № 85.

¹¹² Додатки, док. № 86.

¹¹³ ВА R 58/217 f. 51.

¹¹⁴ *Ibid.*, f. 128.

¹¹⁵ Додатки, док. № 87.

¹¹⁶ АА Pol. XIII All. Akten 13 199657.

нізації домагалося також одне українське середовище з внутрішньо-політичних міркувань. І справді, 15 вересня 1941 року органи німецької поліції (поліція безпеки, СД, гестапо, військова секретна поліція, абвер) провели масові арешти членів ОУН Бандери по всій окупованій Україні та в еміграції. Було ув'язнено і заслано до концентраційних таборів сотні людей. Того ж дня С. Бандеру і Я. Стецька перевели в тюрму в Берліні, а звідти згодом відправили в концентраційний табір Заксенгаузен. Наступного дня було арештовано десятки інших прихильників цієї організації у різних місцевостях. Починаючи з цього дня, репресії проти українського революційного націоналізму стали систематичними.

Арештувавши багато тисяч людей, німці гадали, що питання вирішено. Вони не хотіли бачити, що вже і східні українці зразу ставали на заміну арештованих та що революційний націоналізм не припиняв свого росту в Центральній і Східній Україні.

Радянська влада та український націоналізм

Дуже швидкий розвиток націоналістичного революційного руху і ріст його впливу серед народу неминуче привертали увагу радянської влади. Стурбована збереженням свого впливу на населення окупованих територій, вона вирішила діяти. Радянська влада не могла спокійно дивитися, як рух, що бореться за незалежність і різко виступає проти російсько-радянського панування на Україні, розширює свою діяльність на зайнятій німцями території.

Які ж аргументи використовував радянський режим у боротьбі з українським націоналізмом на окупованих територіях?

Відповідь на це питання знаходимо в першому номері радянської газети українською мовою «За Радянську Україну» за 31 липня 1941 року, що її видавало командування Південно-Західного фронту Червоної армії.

Добре відомий український радянський письменник О. Корнійчук, зокрема, писав у цій газеті, що німецькі фашисти — жорстокі вороги волелюбного українського народу. Вони вже давно мріяли обернути його в рабство. Позрадницьки оголосивши війну СРСР, «фашисти сподівалися окупувати всю Україну за 10 днів. Але бої тривають уже два місяці». У такій ситуації «Гітлер покликав на допомогу

зрадників українського народу петлюрівців, оунівців і гетьманців». Він «нацькував своїх вірних псів», маючи на меті перешкодити радянським партизанам. Ці «вірні пси» «канібала Гітлера» «допомагають фашистським бандитам грабувати нашу країну, наші багатства, здобуті кров'ю і потом трудящих, і закабалити нашу Батьківщину, возз'єднану у велику Українську державу».

Стаття твердила, що українські націоналісти допомагають німцям грабувати населення і країну, закріпачувати українську Батьківщину, «возз'єднану у велику Українську державу». Це використання патріотичних елементів («українська Батьківщина», «возз'єднана велика Українська держава»), які були взяті з програми націоналістів, з усією очевидністю повинні були служити патріотичною протипропаганді українських націоналістів.

Стаття закінчувалась висновком: «український свободолюбний народ» не має для націоналістичної «банди» і «ї ватажка Степана Бандери іншої відповіді, окрім: смерть!»¹¹⁷

В іншій статті газета висміювала український уряд, стверджувала, що це Гітлер призначав українських міністрів і це він віддавав накази Бандері¹¹⁸.

Радянська кампанія проти ОУН Бандери не пройшла непоміченою німцями. У службовій записці міністерства закордонних справ Райху від 8 вересня 1941 року повідомлялося, що згадана радянська газета була поширювана переважно в окупованих районах і мала на меті схилити українське населення до партизанської війни. Цю газету не лише скидали з літаків і провозили контрабандно, а й також поширювали парашутисти.

У записці підкреслювалось, що газета часто згадує українських націоналістів, ОУН, її голову С. Бандеру. Він «єдиний з українських діячів, якого згадують (по імені) а це означає, що більшовики бачать у ньому і в його організації політичного представника національної боротьби України. Це підтверджується і тим, що Бандеру порівнюють із Петлюрою, ім'я якого ще сьогодні має особливе політичне звучання для усієї України»¹¹⁹.

У номері за 9 серпня 1941 року ця ж сама газета повідомляла, що згідно з документом, який потрапив до ру Червоної армії, командуючий 296-ї німецької дивізії дав наказ арештувати всіх членів ОУН, прихильників С. Бандери

¹¹⁷ Додатки, док. № 69.

¹¹⁸ Додатки, док. № 74.

¹¹⁹ Додатки, док. № 84.

і не допускати їхнього проникнення на території, окуповані німецькими військами.

Справді, командувачі німецьких армій, що діяли на Україні, одержали на початку серпня 1941 року наказ арештовувати всіх «українських політичних агітаторів», «насамперед пропагандистів групи Бандери», діяльність яких «сіяла неспокій серед населення і створювала труднощі у стосунках між ним і німецькими військами». 5 серпня 1941 року 17-а армія передала цей наказ командирам дивізій¹²⁰.

Проте радянська газета пояснювала цей наказ ось так: німецький господар ревнує до своїх слуг, українських націоналістів, «можливо, тому, що ніхто не довіряє цим проклятим зрадникам», яких «повністю засуджує український народ»¹²¹.

В окупованій Україні поширювано багато радянських листівок. Перша з них — листівка від радянського уряду України, підписана М. Хрущовим і датована 6 липня 1941 року. Вона закликала українців знищувати все, що можна знищити, і скрізь боротися з німецькими загарбниками, розгорнувши партизанську війну. У листівці також писалося, що Гітлер зазіхає на українську пшеницю, сало, нафту, метал, вугілля, на багатства і добро квітучої Радянської України». В українського народу є вибір: «жити у вільній Україні або впасти в рабство під ярмом Гітлера»¹²².

Одна з радянських листівок, поширена в листопаді 1941 року, була особливо ворожа до українського націоналізму. Адресована до «дорогих братів і сестер у тимчасово окупованих районах», ця листівка застерігала населення від «агентів німецького фашизму, українських націоналістичних найманців», які «безсоромно роблять вигляд, що борються за свободу і щастя українського народу». Насправді вони «смертельні вороги українського народу», які хочуть відновити колишній режим із великими землевласниками і буржуазією. Після революції українські націоналісти створили «контрреволюційну» Центральну Раду, яка підписала 9 лютого 1918 року у Брест-Литовську договір із німецькими імперіалістами, щоб зробити з України «німецьку колонію» і передати багатства України «у розпорядження Німеччини».

Німецькі фашисти покликали українських націоналістів

¹²⁰ ВА-МА РН 20—17/276 АОК N 2784/41 geh 2 Ang. 5.8.1941.

¹²¹ Додатки, док. № 72.

¹²² Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України в роки Великої Вітчизняної війни.— Київ, 1969, док. № 1.

гнобити, грабувати і мордувати український народ, писалось далі в радянській листівці. Нарешті листівка твердила, що «німецьким фашистам потрібні українські націоналісти, щоб віддалити український народ від російського народу, розбити вічну дружбу між цими двома народами, перетворити український народ на рабів у німецьких баронів, крупних українських власників і куркулів».

Листівка закликала українців приєднуватися до радянських партизанів і закінчувалась словами: «Не дайте заманити вас у пастку провокацій українських націоналістів. Без жалю знищуйте цих лакеїв німецького фашизму. Батьківщина кличе вас на боротьбу проти ворога, і ви повинні бути безпощадними до нього»¹²³.

Радянська пропаганда постійно зверталася до цієї теми протягом усієї війни. Вона намагалася переконати населення і західних союзників, що «українські націоналісти» співробітничали з німцями. Ці акції вписувалися у рамки кампанії, спрямованої проти національного руху, який, змагаючись за незалежність, виступав також проти російського панування на Україні і через це заважав як Москві, так і Берліну.

Багатомовною була реакція на наведену раніше листівку начальника штабу 3-ого німецького армійського корпусу. До перекладу цієї листівки він зробив помітку, в якій твердив, що досвід минулого і теперішнього часу, як також зміст залученої летючки, обгрунтовують серйозне застереження щодо участі українських націоналістів (передусім колись рух Петлюри, тепер ОУН) у цивільній адміністрації з перспективою пізнішого створення незалежного уряду.

Бо, на думку цього генерала, байдужість українського народу до політичних питань як наслідок кількостолітньої приналежності до «великого східнього простору» діятиме далі. «Цей нарід є політично незрілий і таким мусить залишитися. Національне пробудження або якесь національно-українське вирішення дають ворожій пропаганді тепер, як це показує листівка, і на пізніші десятиріччя обосновані пункти атаки». Такі вирішення, на думку генерала, шкідливі для інтересів українського народу, як також німецьких і європейських інтересів¹²⁴.

Заснована на різних мотиваціях логіка двох противників у війні на українській землі привела їх обох до ворожого ставлення до українського націоналізму.

¹²³ ВА-МА РН 24—3/136 ф. 256—257.

¹²⁴ *Ibid.*, ф. 255.

Батальйони «Нахтігаль» і «Ролянд»

Макіавелі казав: «Жоден правитель не почувається у безпеці, якщо він не має власних сил: не захищена від супротивника, його доля повністю залежить від фортуни. А освічені люди завжди вважали й говорили, що немає нічого більш крихкого і більш скороминущого, як довіра, що не спирається на власну силу»¹²⁵.

Керівники ОУН дійшли до такого ж висновку. Вони були переконані, що українська справа переможе лише тоді, коли спиратиметься на власні сили.

Але тоді як у мирний час діяльність підпільної революційної організації може загрожувати стабільності держави, то зовсім інакша ситуація під час війни, коли «довіра» держави спиралася на могутні і всюдисущі збройні сили. Тож, щоб перемогти, підпільна організація у такій ситуації повинна протиставити державі свої власні збройні сили.

Звичайно, у мирний час ОУН не могла мати військових загонів. Але її буквально переслідувала ідея мати якомога більше людей, які б одержали військову підготовку і котрі б могли в певний момент стати основою української національної армії. ОУН вважала, що без українських збройних сил ідея незалежності може ще надовго залишитись лише добрим наміром.

Можливий конфлікт між Німеччиною і Радянською Росією здавався прекрасною нагодою. ОУН припускала, що німці погодяться підготувати українців і дозволять їм воювати на фронті проти споківічного ворога України.

Бажання мати один чи кілька власних військових загонів підштовхнув ОУН Бандери на початку 1941 року встановити через Р. Ярого контакт із представниками верховного командування німецької армії (ОКВ), а точніше з Канарісом і Браухічем, які досить прихильно ставилися до прагнень українців. Переговори тривали кілька тижнів.

Українці поставили такі умови: український відділ буде підпорядкований ОУН у політичному сенсі, не даватиме клятву ні фюреру, ані Німеччині, а Україні й ОУН. Вишколена вермахтом, ця частина в разі війни повинна бути скерована на Схід, а що стосується військових операцій, то її завдання — боротися проти Радянської Росії і сприяти відновленню незалежної Української держави. Ця військова частина перейде до Української держави, коли вона

¹²⁵ Maximes d'Etat, Paris, s. d., p. 209.

буде створена, і стане основою української національної армії¹²⁶.

Умови, поставлені ОУН, були більш-менш прийняті ОКВ у березні 1941 року завдяки підтримці генерала фон Браухіча та адмірала Канаріса. Але ця неформальна угода була укладена без відома керівників нацистської партії та уряду і мала залишитись дискретною. Більше того, представники вермахту попередили керівництво ОУН, що, можливо, німецька політика буде іншою, ніж сподіваються українці.

Фактично кожна сторона сподівалася мати користь від цієї незвичної угоди. Українцям потрібні були люди, навчені тримати зброю. Німці ж напевне розраховували на пропагандистський вплив, що матиме на населення маленький український «легіон». Але згідно з одним з архівних документів 11-ї армії німці сподівалися, що українські організації «Мельника і Бандери» створять систему інформації про Радянський Союз, а в разі війни творитимуть партизанські загони. Передбачалося також створення груп перекладачів для німецької армії та створення українських відділів¹²⁷. Треба, однак, зауважити, що про створення військової частини існувала угода тільки з ОУН Бандери.

У всій цій справі фактично йшлося про те, хто кого більше обхитрує, оскільки обидві сторони взаємно приховували свої плани. Справжні наміри німців не узгоджувалися з принципами домовленості. Своєю чергою ОУН Бандери не виявляла свого наміру скористатися з цієї домовленості, щоб досягти власних цілей.

Отже, ОКВ погодився вишколити близько 700 українців, розділених на два батальйони. Набір мала перевести ОУН Бандери. Українці назвали ці батальйони «Дружини українських націоналістів» (ДУН). Підготовка відбувалася при підтримці абверу. Абвер не приєднав ці батальйони до інших військових частин і не присвоїв їм порядковий номер, а дав кожному батальйону кодову назву. Один із них одержав назву «Організація Ролянд», інший — «Спеціальний відділ «Нахтігаль».

Спираючись на дані, що один із цих батальйонів проходив підготовку в розташуванні полку д. о. з. 800 (для окремого застосування 800) Бранденбург, який займався спе-

¹²⁶ Дружини українських націоналістів у роках 1941—1942.— Мюнхен, 1953, с. 4—6; Микола Леbedь. До зв'язків ОУН Бандери з німецьким військом // Свобода.— Нью-Джерсі, 10.6.1966; Ярослав Стецько. 30 червня..., о. с., с. 123—128, 133—140, 179, 189, 225; Roman Ilnytzkyj. Deutschland..., op. cit., S. 139—142.

¹²⁷ BA-MA RH 20—11/485 12.6.41.

ціальними завданнями абверу II (саботаж, спеціальні завдання за лінією фронту і т. д.), після війни деякі німецькі автори хибно вважали, що обидва ці відділи, або принаймні «Нахтігаль», були частиною Бранденбурзького полку. А фактично вони мали особливий статус, і їхні завдання не відповідали завданням спеціальних загонів Бранденбурзького полку. Саме тому українські відділи не одержали порядкового номера батальйонів цього полку*.

У зв'язку з «організацією Ролянд» уже раніше цитований документ говорить, які завдання були від початку передбачені для українських відділів (теж «груп самозахисту») на українській території: встановлювати безпеку просування німецьких військ по території, не окупованій німецькими військовими, зокрема «роззброювати росіян», що появлятимуться неподалік шляху просування, та охороняти транспорти з військовополоненими.

Така українська група самозахисту під командуванням

* Перший автор, який твердив, що обидва українські загони належали до полку Бранденбург, був Пауль Леверкюн. Але коли ми читаємо в його книжці, що батальйоном «Нахтігаль» з українського боку командував «старий партизан Скопринка, убитий в 1951 році, коли він очолював повстання в околицях Києва», ми зразу розуміємо, що цей автор не користувався серйозними джерелами. У вище зацитованій фразі є мінімум п'ять помилок, недопустимих в історичних працях. Командиром українського загону «Нахтігаль» був Ромаи Шухевич, який тоді був молодим українським офіцером, а зовсім не «старим партизаною». Шухевич узяв псевдонім Тарас Чупринка (а не Скопринка) восени 1943 року, коли він став головнокомандувачем Української Повстанської Армії (УПА). Він не був на чолі повстання в околицях Києва 1951 р. а на чолі УПА, і загинув не в 1951 році, а 5 березня 1950 року в Білогорщі, біля Львова на Західній Україні під час штурму відділами НКВД штабу УПА.

Твердження Пауля Леверкюна перейшло у книжку Герта Бухгайта (*Der deutsche Geheimdienst, München, 1966, S. 320*). Особливо воно було розвинуте у книжці Вернера Брокдорфа, у главі, багатій фантазіями. (*Geheimkommandos Zweitem Weltkrieges.— München, 1967, S. 126—138*).

Варто зауважити, що жоден із цих двох українських батальйонів не згадується у складі полку 800, представленою в серйозній праці Георга Тессіна (*Georg Tessin. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweitem Weltkrieg 1935—1945, Band XII, Osna-bruck, 1975*).

Крім того, важливо підкреслити й той факт, що ми нічого не знаходимо про ці два українські загони в щоденнику генерала Лагоузена, начальника абверу II, який звичайно звернув би на них увагу. Але він нічого не пише про попередні переговори, нічого — про підготовку двох батальйонів, нічого — про їхні завдання. Єдиний раз він згадує про українські загони, використовуючи українське скорочення ДУН, коли відзначає, що Ріко Ярій, «який представився як полковник ДУН і командуючий групою «Південь», послав телеграму фюреру з проханням включити ДУН до німецького вермахту, щоб вони могли взяти участь у боротьбі за визволення України» (*Ifz, Kriegstagebuch Abwehr II, S. 151*).

німецьких військових могла досягати 500, можливо, навіть 1000 осіб, українців із Райху. Бажано, щоб ці люди були готові виступити в дорогу саме до дня Д.¹²⁸.

Ми вже бачили, що насправді було створено лише два військові відділи — «Нахтігаль» і «Ролянд». Передбачені завдання стосувалися також і до них. У всякому разі до них не належали ніякі поліційні обов'язки на окупованій німцями території.

Батальйон «Ролянд» було організовано у квітні 1941 року. Цим зайнялося бюро ОУН Бандери у Відні під контролем полковника Р. Ярого. З українського боку батальйоном командував Євген Побігуций. Батальйон пройшов підготовку в Австрії, у Зауберсдорфі біля Відня. Підготовку здійснювали офіцери веркрайскомандо XVII Відня. Особовий склад батальйону: близько 350 бойовиків.

Набором батальйону «Нахтігаль» зайнялося бюро ОУН Бандери у Кракові також у квітні 1941 року. Його підготовка проходила в Нойгамері, в Сілезії. Українським командиром батальйону був Роман Шухевич, відповідальний за військовий сектор у керівництві ОУН Бандери. Особовий склад: 330 стрільців. Батальйон «Нахтігаль» був одягнений у польову форму вермахту, а батальйон «Ролянд» носив чеську уніформу, яка була подібна до уніформи української армії 1918 року.

Розглянемо спочатку історію батальйону «Ролянд».

7 червня 1941 року основний склад батальйону «Ролянд» виїхав з Відня у Кимполунг (Південна Буковина), у Румунію. Туди він прибув у середині червня. Третя рота (сотня) приєдналася до батальйону приблизно на два тижні пізніше. Прибувши в Румунію, батальйон, як і інші зондеркоманди цього сектора, потрапив під командування групи армій «Південь» і 27 червня був приєднаний до 11-ї німецької армії¹²⁹. З німецького боку ним командував Пічман, який був підпорядкований командувачеві Ернсту цу Айкерну з головного штабу групи армій «Південь».

27 червня штаб 11-ї армії визначив для батальйону такі завдання: участь у боях на річці Прут для підтримки німецьких військ, окупація і очищення території біля шляхів просування німецьких військ, організація українського самозахисту в окупованих містах, охорона шляхів поста-

¹²⁸ BA-MA RH 20—11/484, 12.6.41.

¹²⁹ BA-MA RH 20—11/485 Herresgruppenkommando Süd Ic/N 208/41, g. Kdos., H. Qu., 18.06.1944; Armeekommandos 11, Abt. Ia/Ic/AO 66/41 g. Kdos., A. H. Qu., 27.6.1941; No 423/41 g., A. H. Qu., 27.06.1941.

чання продовольства, допомога в евакуації військовополонених, охорона промислових і транспортних об'єктів¹³⁰.

У наказі командування 11-ї армії було вказано, що «Ролянд» повинен прибути в Ботошани 30.6.1946. Його маршрут: Кимполунг — Гура Гуморулуї — Сучава — Ботошани. Передовий загін повинен був 29 червня повідомити про себе у штаб 11-ї армії у Штаноешти¹³¹.

30 червня, у день проголошення відновлення незалежності Української держави у Львові, коли основний склад батальйону під командуванням лейтенанта Зібберта був на марші по дорозі з Фрумосул у Ботошани, контрнаказ підполковника Штольце з абверу II (ОКВ) заборонив вводити батальйон в дію. Батальйон знову потрапив під пряме командування цу Айкерна (який у той момент був у Львові). 2 липня лейтенант Шарлс з абверу II при 11-й армії викликав Айкерна для нових наказів. Тим часом батальйон повернувся у Фрумосул, неподалік від Кимполунга¹³². Там він перебував до кінця липня. Після подій у Львові німці завагалися, чи вводити їм у дію обидва українські батальйони.

За планом ОУН Бандери Р. Ярий повинен був приєднатися до батальйону «Ролянд» разом з усім штабом українських пропагандистів. Але 2 липня ОКВ наказав розпустити групу Ярого. Деякі члени цієї групи приєдналися до батальйону «Ролянд» як прості солдати, тоді як Ярий, що прибув із великим запізненням, «зразу повівся по-своєму» і виїхав до Львова¹³³.

26 липня організація «Ролянд» перейшла під командування 54-го армійського корпусу і повинна була взяти на Україні участь у розчищенні території та охороні шляхів сполучення на схід від Дністра. У той час особовий склад батальйону був такий: 9 офіцерів і 260 стрільців, розділених на чотири роти по 65 кожна. Двома ротами командували німецькі офіцери, іншими двома — українські. Батальйоном командував лейтенант Зібберт. Німці носили уніформу вермахту, українці — чеську уніформу і мали жовто-сині нарукавні пов'язки з написом «Німецький вермахт». Передбачалося, що особовий склад батальйону можна бу-

¹³⁰ Ibid., Abt. Ic/A.O. No 64/41 g. Kdos. Abw. II, A. H. Qu., 27.06.1941.

¹³¹ Ibid., No 423/41 g.

¹³² Ibid., Fernschreibstelle A.O.K. II, No 639, 27.1941; Abt. Ic/A.O., 5.07.1941 Aktennotiz; Armeeoberkommando II Abt. Ia/Ic/A.O. N, 471/41 geh A.H. Qu., 7.7.1941.

¹³³ Ibid., Abt. Ic/A.O. Abw. II, O. U., 9.7.1941.

де поповнити на Україні на 150 стрільців. Озброєння батальйону було не дуже добре: шість легких чеських кулеметів і російські гвинтівки. Але в інструкціях щодо ведення бою передбачалося, що буде надана можливість поповнити озброєння трофеями, захопленими у ворога.

Батальйон мав вирушати 29 липня у напрямку Кишинів—Ваду-луй-Вода¹³⁴.

За свідченнями колишніх членів батальйону, вони перейшли Дністер у Дубосарах і дійшли до Унтилівки, де проходила залізнична гілка Проскурів — Одеса. Там батальйон стояв три тижні¹³⁵.

Українці сподівалися, що їх нарешті відправлять на фронт. Але штаб 11-ї армії 10 серпня одержав телеграму від підполковника Штольце, послану напередодні, де, зокрема, було сказано: «Після консультацій з райхсміністром окупованих територій Сходу організацію «Ролянд» треба усунути від участі в поході з політичних причин»¹³⁶.

14 серпня командування 11-ї армії наказало батальйону «Ролянд» відступити і повернутися у Фокшани, до Румунії. Людей, набраних «Роляндом» в Україні для організації місцевої самооборони, було відпущено, а «всі українці, що прибули у країну з організацією «Ролянд», повинні повернутися разом з нею», за винятком 50 осіб, яких економічні служби взяли до себе як перекладачів. Батальйон повинен був пішки добиратися до Кишинева і найпізніше 26 серпня 1941 року прибути поїздом до Фокшан. Особовий склад батальйону на час повернення становив 9 офіцерів і 274 рядових. 50 перекладачам, відрядженим до економічних служб, була заборонена будь-яка політична діяльність¹³⁷. Вони недовго залишались перекладачами. Через кілька тижнів їх було усунуто зі служби, «бо вони раніше належали до організації «Ролянд»¹³⁸.

Коли «організація Ролянд» прибула до Фокшан, вона була оточена німецькими кулеметами і роззброєна. Потім батальйон переправили в Маєрлінг біля Відня. Таким був кінець батальйону «Ролянд».

¹³⁴ Ibid., Armeeeoberkommando II Abt. Ic/A.O./Abw. II, No 296/41 g. Kdos. A.H. Qu., 26.07.1941.

¹³⁵ Л. О. Ортинський. Група Південь т. зв. «Роланд» в «Свобода» 24.6.1960.

¹³⁶ BA-MA RH 20—11/485 FGernschreibez A.O.K., II No 1152, 9.8.41, No 1405.

¹³⁷ Ibid., Armeeeoberkommando II Abt. Ic/A.O./Abw. II, No 572/41 A.H. Qu., 4.08.1941.

¹³⁸ Ibid., OKW., Amt, Ansl./Abw. II, 2.12.1941.

16 вересня 1941 року гестапо арештувало керівників бюро ОУН Бандери у Відні. Серед них були українські офіцери «Ролянду», зокрема полковник Р. Ярий, капітан Барабаш і Л. Ортинський, а також два молодші офіцери. Всі вони були звинувачені в «діяльності, спрямованій проти держави»¹³⁹, і переправлені в концентраційний табір.

Батальйон «Нахтігаль» спіткала приблизно така сама доля. Його підготовка почалася на початку травня 1941 року і закінчилася 17 червня.

Командування 17-ю армією, яка мала взяти участь у боях на Західній Україні (львівський напрямок), попросило 29 травня 1941 року, щоб у його підпорядкування перейшли певні частини 1-го батальйону полку д. о. з. «Бранденбург» і спеціальне формування «Нахтігаль». Треба підкреслити, що ці дві частини були названі окремо, а це ще раз вказує на те, що батальйон «Нахтігаль» існував окремо від Бранденбурзького полку.

За тим самим документом «спеціальні завдання» цих двох різних формувань були такі: вони повинні були «найкоротшим шляхом проникнути до Львова і в околиці для окупації і гарантії безпеки важливих дорожніх об'єктів, промислових підприємств і складів продовольства, залізничних шляхів, водосховищ, заводів, відділень зв'язку і телеграфу»¹⁴⁰.

Як бачимо, йшлося про завдання, що мали на меті тільки гарантування безпеки й охорону шляхів сполучення, складів, громадських установ (також радіо). Отже, частина 1-го батальйону Бранденбурзького полку і загін «Нахтігаль» спочатку були у складі 52 армійського корпусу, а потім, із 16 червня, виконували накази генерального командування 49 (Gen. Kdo. XXXIX) вермахту, що займалося забезпеченням Львова після вступу до міста німецьких військ¹⁴¹.

18 червня, за чотири дні до вторгнення у Радянський Союз, батальйон «Нахтігаль» скерували до німецько-радянського кордону. Ним загальною командував Роман Шухевич, а у всьому, що стосувалося бойових дій, його заміняв командир першого батальйону Бранденбурзького полку. У ніч із 22 на 23 червня батальйон перейшов кордон біля Пере-

¹³⁹ L. O. Ortynsky, o. c., 25.06.1960.

¹⁴⁰ BA-MA RH 20—17/276 Armeeeoberkommando 17 Abt. Ia/Ic, N 282/41 g. Kdos. A.H. Qu., 29.5.41.

¹⁴¹ I b i d., Abt. Ia No 322/41 g. Kdos. Chefs. A.H. Qu., 12.6.41; Ia No 345/41 g. Kdos. Chefs A.H. Qu., 16.6.41, S. 2; RH 20—17/557 Armeeeoberkommando 17, O. Qu./Qu. 2, A.H.Q., 29.6.41.

мишля, не вступаючи в бій, і рушив у напрямку до Львова. З очевидних причин українське командування батальйону вважало, що з українського політичного погляду треба, щоб батальйон вступив до Львова якщо не скорше, то принаймні разом із першими частинами німецької армії.

Батальйон «Нахтігаль» не вступав у бої ні в Перемишлі, ні у Львові*.

Він прибув в околиці Львова разом з 1-м батальйоном Бранденбурзького полку. Разом вони ввійшли у Львів 30 червня о 4 годині 30 хвилин. Відповідно до одержаних наказів «Нахтігаль» зайняв деякі стратегічні і промислові об'єкти, серед яких радіо, що полегшило передачу увечері й наступного ранку повідомлення про проголошення незалежної Української держави. Український командир батальйону Р. Шухевич, брат якого був однією з жертв масових страт, проведених НКВД у львівській тюрмі перед відступом, брав участь в асамблеї українських представників, яка проголосила незалежність. Після її проголошення українських командирів батальйону «Нахтігаль» німці позбавили попереднього командного значення. Вони не могли підлягати українським властям, а батальйон переведено в безпосереднє підпорядкування німецькому командуванню. Батальйон залишив Львів 7 липня. 14 липня, пройшовши через Тернопіль і Гримайлів, батальйон прибув у Проскурів**.

* Див. Юрій Лопатинський. Група «Північ», т. зв. Нахтігаль // Свобода, Джерсі Сіті, 15.06.1960. Інформація, що знаходимо на цю тему у книжках Вернера Брокдорфа *Geheimkommandos des zweiten Weltkrieges* (S. 126—133) і *Kollaboration oder Widerstand* (S. 213—229), є неточною і зовсім фіктивною. Крім того, важко зрозуміти наміри автора, коли він згадує серед «українських колабораціоністів» російську бригаду Камінського (с. 227), яка не мала нічого спільного з Україною і українцями. Локоть, район, де Камінський організував свою бригаду для боротьби з радянськими партизанами, на території Росії (на південь від Брянська). Офіційно район називався «російський автономний район Локоть». Камінський, росіянин польського походження, організував також Російську робітничу націонал-соціалістську партію (ВА R 6—18 f. 158; R 6/148 f. 15).

** Починаючи з 1959 року радянська, польська та східнонімецька пропаганда твердила, що батальйон «Нахтігаль» брав участь у винищенні польської інтелігенції Львова. Узагальнюючи цю інформацію, Анрі Мішель у своїй праці «Друга світова війна» (том I, Париж, 1968, с. 265) пише: «Всі завойовані райони перетворилися у театр продуманих наперед актів винищення. На трибуналі у Нюрнберзі згадувалось про численні приклади. Гестапо склало списки осіб, засуджених аргіогі. Спеціальний батальйон, що називався «Соловей» і належав до Бранденбурзького полку, займався цими стратами». Як відомо, «Соловей» по-німецьки — це «Нахтігаль».

Ми бачили, що 1-й батальйон Бранденбурзького полку і батальйон «Нахтігаль» займалися лише охороною важливих об'єктів, складів, громадських установ міста Львова. А стратами займалася зондеркоманда

Разом з 1-м батальйоном Бранденбурзького полку він був приєднаний до альпійської охоронної дивізії. Батальйон брав участь у важливих боях в районі Браїлова біля Вінниці. Після узяття Вінниці батальйон два тижні залишався у Юзвині (тепер Некрасове). Члени батальйону скористалися цим, щоб створити українську адміністрацію і провадити в селах району націоналістичну пропаганду.

Близько 13 серпня 1941 року батальйон «Нахтігаль» дістав наказ сісти з майном у поїзд і повернутися у свій табір до Нойгамера. Коли батальйон прибув туди, він був роззброєний і припинив своє існування.

Перспективи, що відкривалися перед членами двох розформованих батальйонів, були досить похмурі. Невдовзі після розформування батальйонів німці почали масові арешти членів і симпатиків ОУН Бандери. Люди з розформованих загонів мали вибір між звільненням зі служби і службою у відновленому військовому загоні. У першому випадку це було важке і часто злиденне життя іноземних робітників у Німеччині (німці попередили цих українців, що їм не буде дозволено повернутися на Україну) і можливість арешту за приналежність до ОУН Бандери. А якщо ж вони залишаться військовими, то була надія, що новий

СД, що прибула у Львів 30 червня. Батальйон «Нахтігаль» ніколи не брав участі ні в акціях поліції, ні в проведенні страт, його назва жодного разу не згадувалась на Нюрнберзькому трибуналі. Навпаки, міжнародний трибунал у Нюрнберзі під час засідання 15 лютого 1946 року, спираючись на рапорт радянської Надзвичайної комісії для розслідування німецьких злочинів у районі Львова (документ No СССР-6/1), встановив, що страти — справа рук спеціальних загонів гестапо, а також СД (ІМТ, німецьке видання, том. 7, С. 540—541). 30 серпня 1946 року радянський генеральний прокурор Руденко заявив на Нюрнберзькому процесі: «Інтелігенція також стала об'єктом репресій з боку гестапо... Ці репресії здійснювались за наперед узгодженим планом. Так, наприклад, загопи гестапо ще до взяття міста Львова мали список найвидатніших представників інтелігенції міста, яких треба було знищити. Масові арешти і страти професорів, лікарів, адвокатів, письменників і художників почалися зразу після взяття міста Львова німецькою армією...

Розслідування, проведене після взяття міста Червоною армією, встановило, що німці вбили 70 вчених, митців, інженерів, тіла яких спалило гестапо» (ІМТ, XXIII, С. 394).

У працях на цю тему, що з'явилися у Польщі та Радянському Союзі до жовтня 1959 року, ніколи не звинувачувано батальйон «Нахтігаль» (див. Tadeusz Cyprjan, Jerzy Sawicki. Nie Oszczędzac Polski.— Warszawa, 1959, англійське видання: Nazi Rule in Poland, 1939—1945, Warszawa, 1961).

Зміна відбулася після прес-конференції східнонімецького професора Альберта Нордена 23 жовтня 1959 року у Східному Берліні. Професор Норден звинуватив західнонімецького міністра професора Т. Оберлендера в тому, що він віддав наказ знищити євреїв та польських інтелігентів Львова.

загін таки буде послано в Україну. Більшість цих людей вирішила залишитися, і тільки 50 із них попросили звільнити їх від служби. Офіцери, відчуваючи відповідальність за людей, які залишилися, вирішили залишитись також.

У жовтні 1941 року люди обох розпущених батальйонів були переправлені у Франкфурт-на-Одері. Замість двох було організовано один батальйон. Члени батальйону не повинні були скласти нову присягу. Але кожен солдат повинен був особисто завербуватись, підписавши 1 грудня 1941 року контракт на один рік.

Новий загін дістав порядковий номер: 201-й батальйон охоронної поліції. У березні 1942 року він був посланий не на Україну, а в Білорусь, де мав разом з іншими подібними загонами забезпечувати охорону шляхів сполучення у трикутнику Могилів — Вітебськ — Лепель, де було багато радянських партизанів. 1 грудня 1942 року у відповідності з контрактом батальйон 201 був розформований, а його українські офіцери були перевезені до Львова під конвоєм і посаджені під арешт. Деяким з них, у тому числі і Р. Шухевичу, удалося приспати пильність поліції, утекти та приєднатися до національного руху Опору.

Т. Оберлендер, призначений 1953 року Аденауером на посаду міністра у справах німців — прогнаних, репатрійованих та жертв війни, постійно викликав ненависть у Москві і Східного Берліна своєю різкою антикомуністичною та антирадянською політикою. Щоб домогтися відставки міністра, треба було звинуватити його в нацистських злочинах. І, переглядаючи минуле Оберлендера, було виявлено, що він у червні—липні 1941 року був зв'язковим офіцером батальйону «Нахтігаль». Так виникла ідея звинуватити західнонімецького міністра з допомогою твердження, що «Нахтігаль» чинив злочини за наказом Т. Оберлендера. Москва взяла на себе труд відшукати «свідків», і справа набула розголосу. Професор Норден звинуватив Оберлендера і «Нахтігаль» у знищенні близько 3000 євреїв і поляків. Добре організована кампанія призвела до відставки Т. Оберлендера. Проте німецький трибунал не знайшов ніяких підстав, щоб його звинуватити (див. *Der Fall Oberlander, Tubingen-Neckar*, 1962).

Свідки та об'єктивні польські автори спростовують звинувачення проти батальйону «Нахтігаль» (див. *Przegląd Lekarski*, XX, Seria II, nr, Kraków, 1964; *Albert Zygmunt. Lwowski Wydział Lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej, 1941—1944.* — Wrocław, 1975). З цього питання можна також звернутися до офіційних радянських документів, що з'явилися до і після справи Т. Оберлендера. Вони надруковані в недавніх збірниках, таких як: 1) «Уривки з актів стосовно злочинів фашистських загарбників у Львові, складених районною комісією Верховної Ради Української РСР», у кн. «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945», К., 1980, с. 274—281; 2) Інформація спеціальної комісії для розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на території Львівської області // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.— К., 1963. С. 349—351. Жоден з цих документів не звинувачує батальйон «Нахтігаль». Немає таких документів теж у недавніх збірниках документів: Історія застерігає.— К., 1986 та *Nazi Crimes in Ukraine 1941—1944.* — К., 1987.

СМЕРТНОСНЕ БЕЗГЛУЗДЯ ТА КОЛОНІАЛЬНІ МАЯЧІННЯ

Червона армія постійно відступала по всьому фронту. Москва віддала наказ провести евакуацію у районах, яким загрожувала небезпека, від Балтики до Чорного моря. Було евакуйовано частину населення (члени партії, учителі, спеціалісти-робітники, певна кількість осіб російської та єврейської національностей), технічні та професійні школи, заводи, фабрики, машино-тракторні станції.

З липня по грудень 1941 р. з усієї території, якій загрожувала небезпека, Москва евакуювала вглиб Росії у Сибір та Середню Азію 1250 підприємств і більше 10 мільйонів людей, з яких 3,5 мільйони було з України¹.

Що стосується України, то Москва з липня по жовтень 1941 р. евакуювала 518 заводів і фабрик (тобто 34 % всіх евакуйованих заводів і фабрик). Тільки з Києва було евакуйовано 197 підприємств і 300 тисяч осіб. Харківський тракторний завод, переобладнаний для випуску танків, був демонтований та евакуйований разом із 4673 спеціалістами й обслуговуючим персоналом. З України було евакуйовано 30 212 тракторів, більше 6 мільйонів голів худоби, більше 1,6 мільйона тонн пшениці, тисячі тонн шкіри, хутра та ін.²

Масові страти

Україна стогнала у вогні й крові. Після винищення українських політичних в'язнів, вчиненого НКВД, країна знову зазнала масових страт цивільного населення (зокре-

¹ А. М. Б е л и к о в. Советский тыл в годы Великой отечественной войны 1941—1945.— М., 1969.— С. 15; Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945, том 1.— К., 1967.— С. 277; Т. Д е р е в'я к і н. Радянська економіка на службі фронту // Вісті з України.— К., 5 груд., 1974 р. Німецькі автори дають більші цифри: 12,5—15 мільйонів евакуйованих.

² Українська РСР у Великій...— С. 276—287; Т. Д е р е в'я к і н, о. с.

ма євреїв), які здійснювали спеціальні загони Сіпо і СД.

Айнзацгрупа Ц Сіпо і СД, якій було доручено «прочищення» Центральної і Північної України, 23 червня виїхала з Бад Шміденбурга. Її частини прибули у Львів 30 червня (частина ЕК 4б) і 1 липня 1941 р. (решта ЕК 4б і ЕК 4а).

За наказом, одержаним айнзацгрупами 1 липня, акції «прочищення» мали бути спрямовані насамперед проти «більшовиків» і «євреїв». Останніх німці розглядали як «головну опору більшовизму» (*die Hauptträger des Bolschewismus*)³. У наказі до айнзацгруп, зокрема, було сказано: «Що стосується польської та ін. інтелігенції, останнє слово можна буде сказати пізніше, хіба що в окремому випадку виникне необхідність зробити це раніше». Тим часом поляків можна використати як «ініціативних елементів» (обмежених, відповідно до місцевих умов) «не тільки для погромів», а й для збору інформації⁴. Треба відзначити, що тоді польське населення в багатьох українських містах було чисельне і становило більшість.

Німці весь час намагалися спрямувати антибільшовицькі настрої місцевого населення (балтів, росіян, поляків, білорусів, українців та ін.) на проведення антиєврейських погромів, використовуючи аргумент «євреї — опора більшовизму». Атмосфера жаху і почуття обурення після виявлення замордованих НКВД політичних в'язнів (а в НКВД працювало багато євреїв), а також кривда від радянської влади постійно і скрізь експлуатувалися, щоб настроїти людей проти євреїв. Проте в донесеннях поліції повідомлялося, що на Україні, за винятком окремих випадків, це підбурювання не дало очікуваних результатів.

Одне з донесень від айнзацгрупи Ц, яка діяла в Україні, повідомляло 12 вересня, що «майже ніде населення не було втягнуто в дії проти євреїв»⁵. В іншому донесенні, складеному в Києві в першій половині жовтня 1941 р., хоч і відзначалося, що українці «відвернулися від євреїв, тому що вони переважно були функціонерами більшовицької партії», але підкреслювалось, що насправді «антисемітизму расистського та ідеологічного характеру в населення усе-таки немає». У донесенні було сказано також, що «для репресій проти євреїв українському населенню бракує як верховодів, та і духовного запалу»⁶.

³ Cf. BA-MA RH 24—3/136.

⁴ BA R 58/214 f. 52—53.

⁵ BA R58/217 f. 46.

⁶ BA R 58/218 f. 157—158 (донесення з 13.10.1941).

Одначе, як видно з попередніх рішень, націонал-соціалістський режим мав намір позбутися євреїв не тільки погромами. Головним засобом повинні були стати масові страти. Здійснюючи ці страти, айнзацкоманди і зондеркоманди Сіпо і СД, принаймні в перші тижні окупації, надавали їм вигляду відплатних заходів (*Vergeltung*) за жорстокості, вчинені «жидо-більшовицьким» режимом. У Львові, наприклад, з перших днів окупації, згідно з одним із донесень, «поліція безпеки (*Sicherheitspolizei*) зібрала і розстріляла 7 тисяч євреїв у вигляді помсти за нелюдські звірства»⁷. Як бачимо, документи підтверджують, що це робила німецька поліція.

У Луцьку — «2 тисячі страт як відплата за побоїще українців»⁸. Страти відбувалися практично у всіх містах України: 1 тисяча в Тернополі, 238 у Коростені, 400, а потім 3145 у Житомирі, 1303 у Бердичеві. Поблизу Кам'янця-Подільського німецька зондеркоманда за два дні розстріляла 23 600 євреїв.

У Києві ЕК 4а, що стала тоді ЗК 4а і відзначалась неймовірною жорстокістю по всій Україні, разом із двома командами німецької поліції (*zwei Kommandos des Polizeiregiments Sud*), за два дні, 29 і 30 вересня 1941 р., розстріляла в Бабинім Яру 33 771 євреїв⁹.

Євреї не були єдиними жертвами цих страт. Донесення ЕК повідомляють про багато інших страт чи «ліквідацій», як наприклад: 240 більшовиків у Рівному, 20 грабіжників і 50 польських агентів у Луцьку, 187 росіян і євреїв у Житомирі, 619 «осіб» у Львові (між 5 і 11 серпня), 60 «терористів» у Народичах, 6584 більшовиків, євреїв, асоціальних елементів у районі Коростеня і Білої Церкви, 39 функціонерів і 11 саботажників у Кривому Розі, 56 функціонерів і агентів НКВД і 28 саботажників і грабіжників у Ново-Українці. У листопаді ЕК 6 стратила 800 психічно хворих з 1160 хворих, що перебували у психіатричній лікарні в Дніпропетровську¹⁰. У Києві 12 жовтня 1941 р. зондеркоманда 4а стратила 51 тисячу осіб. Донесення уточнювало: «...за винятком спеціальної акції, що відбулася у Києві 28—29 вересня, в якій узяли участь дві команди поліцейського полку «Південь», страти здійснювались до

⁷ BA R58/214 f. 191.

⁸ BA R 58/214 f. 85.

⁹ *Ibid.*, f. 86; R 58/217 f. 28; AA Inland II g 431 f. 67, 55; R 58/217 f. 165, 28; R 58/218 f. 3, 66; AA Inland II g 431 f. 55.

¹⁰ BA R 58/214 f. 127, 192, 167; R 58/216 f. 76, 98; R 58/217 f. 28, 116, 117, 164; R 58/220 f. 195.

сьогоднішнього дня ЗК без будь-якої сторонньої допомоги. Страчені — в основному євреї і в меншій мірі політичні (радянські) працівники, а також саботажники і грабіжники». ЕК 5 з 7 вересня по 5 жовтня розстріляла 207 політпрацівників, 112 саботажників і грабіжників. ЗК 46 з 13 по 26 вересня стратила 103 політпрацівники, 9 саботажників і грабіжників. ЕК 6 з 14 по 27 вересня вбила 13 політпрацівників, 32 саботажники і грабіжники¹¹ і т. ін.

Мотиви страт, що наводилися у німецьких донесеннях, були такі: політпрацівники, грабіжники (далі ми побачимо, що СД віддало наказ таємно страчувати членів ОУН Бандери як грабіжників), саботажники, активні комуністи, особи, звільнені з табору, військовополонені з фальшивими заявами, агенти НКВД, донощики за комуністичного режиму, небажані елементи, асоціальні елементи, партизани, політкомісари, особи, що становлять загрозу епідемії, чуми та ін.¹²

Друга група загонів поліції, що входила до айнзацгрупи Д (ЗК 10а, ЗК 10б, ЕК 11а, ЕК 11б, ЕК 12), розгорнула свою діяльність у Південній Україні, очікуючи можливості провести «прочищення» на Кавказі. Ця група здійснювала страти і проводила розслідування у містах Миколаєві, Одесі, Таганрозі, Симферополі та ін. У одному з донесень про діяльність за період з 1 по 15 жовтня 1941 р., зокрема, сказано: «За вказаний період треба було зайнятися вирішенням єврейського питання переважно на схід від Дніпра. Крім того, передусім проводилися розшуки прихильників Бандери і партизанів».

Доля військовополонених

Кількість радянських військовополонених неймовірно зростала. Згідно з циркулярним листом міністра закордонних справ Райху за 26 серпня 1941 р. «німецький вермахт на сьогоднішній день захопив 1300 тисяч радянських військовополонених»¹³. У вересні тільки під час оточувальної битви за Київ, що закінчилась поразкою численних радянських груп армій (Київ було взято 19 вересня), німці захопили більше 665 тисяч військовополонених¹⁴.

¹¹ BA R 58/218 f. 147.

¹² Ibid., f. 212.

¹³ ADAP, XIII, 1, док. 244.

¹⁴ Paul Carrel. Unternehmen Barbarossa. Der Marsch nach Russland.— Frankfurt, M., 1982.— S. 114.

Доля цих військовополонених складалася відповідно до ідеологічних міркувань і політичних намірів німецького націонал-соціалізму. Перед військовими операціями нацистські керівники мали досить туманне уявлення, що вони робитимуть із військовополоненими. Проте з березня 1941 р. вони вважали «необхідним негайно знищувати всіх більшовицьких керівників і комуністів»¹⁵. У березні нацистські керівники прийняли чимало рішень, що надавали райхсфюрерові СС Гімmlеру всю повноту влади в зоні бойових дій¹⁶ і також передбачали, що він «наглядатиме за тим, щоб у ході виконання операцій не зустрічалося перешкод». 17 березня Гітлер дав зрозуміти начальникові головного штабу Гальдеру, що треба знищити поставлену Сталіним інтелігенцію¹⁷.

Секретні інструкції щодо ліквідації представників політичної влади і радянських комісарів були передані в письмовій формі 12 травня¹⁸. Цих керівників і комуністів німці не визнавали військовополоненими, їх треба було передавати СД і знищувати в дулагах (перехідні табори).

6 червня 1941 р. ОКВ підготував відомі директиви щодо поводження з політичними комісарами. За цими директивами у боротьбі проти більшовизму не можна думати про гуманізм і права людей. Треба було сподіватися жорстокої поведінки з німецькими військовополоненими і з боку політичних комісарів. З цієї причини, а ще й тому, що вони є розпалювачами азіатських «методів боротьби» і «носіями опору», політичних комісарів, що виступали проти німецьких військ, не можна вважати військовополоненими, і вони мають бути страчені¹⁹. Деякі німецькі воєначальники стримано і з розумінням висловлювались про ці директиви, відзначаючи, що вони неодмінно призведуть до посилення ворожого опору²⁰.

Ще до вторгнення ОКВ створив спеціальне бюро АВА (Allgemeines Wehrmachtsamt), що мало займатись полоненими на випадок «Барбаросси». Виходячи з принципу, що «більшовизм — це смертельний ворог націонал-соціалістської Німеччини», інструкції ОКВ від 16 червня передбачали, що «з військовополоненими Червоної армії треба

¹⁵ Hans-Adolf Jacobsien. Kommissorbefehla. O. C.— S. 143.

¹⁶ Додатки, док. No. 45.

¹⁷ Generaloberst Halder, Kriegstagebuch, vol. 2.— Stuttgart, 1963.— S. 320.

¹⁸ IMT 1471 — PS; Додатки, док. N 49.

¹⁹ BA-MA RH 2/V. 2082 f. 138 ff.

²⁰ H.-A. Jacobsien. Kommissorbefehl, o. c., 153—154.

Львів, 30 червня 1941 р.

Львів. Німці прибувають перед тюрму

Подвір'я львівської тюрми зі слідами від страт українських в'язнів, вчинених НКВД

Тіла страчених українців на подвір'ї львівської тюрми

Десятки інших трупів, вилягнутих зі спільних ровів

Львів. Прибувають родини, щоб розпізнати тіла загиблих

Золочів. Українські жінки, зґвалтовані та вбиті співробітниками НКВД

Місце страти в'язнів у більшовицькій тюрмі у Львові

Після багатомісячної більшовицької окупації і червоного терору селяни Західної України зустрічали німецькі війська з почуттям полегшення та навіть надією

Війська СС пролісують український степ в пошуках решток частин Червоної армії

*Мільйони полонених червоноармійців у перші місяці війни.
Більшість з них загине в німецьких таборах від знущань та голоду*

*Винниця: понад десять тисяч в'язнів, страчених більшовиками
між кінцем 1937 р. і початком 1939 р. (поховання виявлене
в травні 1943 р.)*

*Відправа для добровольців стрілецької дивізії «Галичина». Львів,
18 липня 1943 р. (територія сучасного парку відпочинку
ім. Б. Хмельницького)*

*Ці українські селяни з Карпат, яким німецькі окупанти реквізували
коней, змушені самі запрягатися до плуга*

Гестапівська облава на українських селян, яких мають відправити на примусові роботи до Німеччини (с. Слобода Рутурська, Коломиїського району, 1943 р.)

Депортація українського населення на підневільну працю до Німеччини (Київ, 1943 р.)

поводитися з надзвичайною стриманістю і найсуворішою пильністю». Треба також сподіватися нещирої поведінки, особливо з боку азіатських полонених. Ось чому необхідно вживати безпощадних заходів за найменшої ознаки непокори. Інструкції вимагали «повного придушення будь-якого пасивного чи активного опору».

Звичайно німці вважали, що в поводженні з полоненими треба дотримуватися Женевської конвенції від 27 липня 1929 р. Але вони робили такі винятки: полонені не викупляються, їхні цінні речі і гроші їм не повертатимуться, існуватиме спеціальний наказ щодо їхнього харчування, стаття про зовнішні контакти полонених не застосовуватиметься, покарання виходитимуть за рамки обмежень, передбачених конвенцією²¹.

Під час перших тижнів агресії 22 червня 1941 р. з військовополоненими поводитися відповідно до цих директив. Але, починаючи з 17 липня, начальник поліції безпеки і СД віддав розпорядження, що посилили репресії і призвели до знищення багатьох категорій військовополонених. Гайдріх наказав айнзанкомандам Сіпо і СД провести «фільтрування» шталагів і дулагів. Треба було «посортувати» полонених, розділити цивільних і військових, відокремити підозрілих чи небажаних полонених, шукати осіб, достойних довіри, які могли б співпрацювати чи збирати відомості в таборах, а пізніше в окупованих районах. Особливо треба було знайти і ліквідувати всіх колишніх працівників радянського державного апарату, більшовицької партії і Комінтерну, народних комісарів і їхніх заступників, політичних комісарів, усіх керівних осіб, радянську інтелігенцію, євреїв. Але страти не повинні були відбуватися у самому таборі чи поблизу нього²².

Було також вирішено зробити перегрупування за деякими національностями. Так, головнокомандувач південної зони тилу у своєму наказі за 18 липня вимагав в міру можливого розгрупувати військовополонених литовської, латвійської, естонської та української національностей. Але цих полонених аж ніяк не можна було утримувати у кращих умовах²³. Німці хотіли звільнити деяку їх кількість з економічних причин: існувала потреба в робочій силі, щоб забезпечувати продовольством армію і Райх.

²¹ ІМТ 888-PS.

²² ІfZ NO-3414.

²³ ВА-МА RH 22/5 Korntzafehl N 26.

Постанова ОКВ/АВА від 8 вересня 1941 р., яка ще більше політизувала ставлення до військовополонених, передбачала, що більшовицький солдат, заагітований проти націонал-соціалізму, здатний чинити опір усіма можливими засобами, такими як саботаж, підривна діяльність, убивство; саме з цієї причини він «втратив право, щоб з ним поводитися як із чесним солдатом згідно з Женевською конвенцією». За найменшої ознаки непокори треба було вживати енергійних і безжальних заходів. Необхідно було придушувати зброєю будь-який непослух, будь-який опір, стріляти зразу без попередження у будь-якого полоненого-втікача²⁴.

У цій же постанові було наказано відділити «політично небажаних» полонених і передати їх айнзацкомандам поліції безпеки і СД. Був заборонений і караний будь-який контакт і будь-яка розмова з полоненими. Щоб завадити розмовам між цивільними і полоненими, було дозволено використання зброї як до одних, так і до других. Нагляд за радянськими військовополоненими під час роботи мав бути надзвичайно серйозний²⁵.

Ця постанова викликала реакцію Канаріса. У листі до командуючого ОКВ від 15 вересня адмірал Канаріс висловив серйозні побоювання. Він казав, що Німеччина, якщо вона не хоче відходити від Женевської конвенції у війні проти Радянського Союзу, не повинна ігнорувати права людини стосовно військовополонених. Починаючи з XVIII століття, встановилась традиція вважати, що полон — це не помста і не покара, а позбавлення волі, і він має на меті перешкодити полоненому брати участь у бою. А згадана постанова робить із полоненого не людину, що виконувала свій громадянський обов'язок, а злочинця. Постанова веде до беззаконного поводження і різанини. Крім того, Канаріс вважав, що погане поводження з полоненими посилить їхній опір і може бути використане ворожою пропагандою. Таке поводження призведе також і до сильнішого опору ворожих військ, спровокує подібне ставлення і до німецьких військовополонених²⁶.

Схвалені командуючим ОКВ розпорядження з 8 вересня усе-таки увійшли в дію. Окрім постанови, погіршенню становища полонених сприяли ще два фактори: умови проживання та гігієни і харчування.

²⁴ Додатки, док. No 83.

²⁵ ІМТ 1519-PS.

²⁶ ІМТ ЕС-338.

Під час подорожі по Україні в жовтні 1941 р. генерал Лагоузен констатував, що маси радянських військовополонених, повністю виснажених, створюють враження «зграї тварин». Охорона зовсім легко утримувала порядок за допомогою палиці. Через недостатнє харчування і погані умови проживання багато полонених падало. 6 армія віддала наказ добивати на місці всіх, хто не може більше іти. Полонених убивали на дорогах, навіть у селах, на очах населення. Нестача харчів призводила до канібалізму, зокрема, як відзначає головнокомандувач вермахту на Україні генерал Кітцінгер, у таборі Рівного і в Острозі. Він уточнює у своєму донесенні за жовтень, що в кожному випадку канібалізму йшлося про узбецьких полонених²⁷.

Команди Сіпо і СД були послані в кожен шталаг і дулаг для розшуку полонених, яких варто ліквідувати. Наказ № 14 від 29 жовтня перераховував полонених, яких треба було шукати: важливі державні і партійні діячі, діячі Комінтерну, народні комісари і політичні комісари, керівники державних установ та економічного життя, інтелігенція і євреї, що належали до таких категорій: політичні діячі, письменники, редактори, функціонери та ін.²⁸.

Згідно з начальником гестапо групенфюрером СС Мюллером, на 5 грудня 1941 р. вдалося згрупувати окремо 22 тисячі полонених, з яких 16 тисяч було ліквідовано²⁹.

Групи військовополонених, яких мали стратити айнзацкоманди Сіпо і СД, як звичайно, переправляли в концентраційні табори. Начальник гестапо 9 листопада повідомив, що 5—10 % цих полонених прибуває у концентраційний табір мертвими чи напівживими від виснаження чи недоїдання³⁰.

У жовтні 1941 р. в Райхскомісаріаті Україна було 10 таборів для солдатів (stalags) і один табір для офіцерів. У 10 таборах Райхскомісаріату Україна на початку жовтня було 445 тисяч полонених. На кінець місяця їхня кількість зменшилась до 125 тисяч (звільнені, утікачі, страчені). У листопаді їхня кількість зменшилась з 320 до 243 тисяч, з яких 140 тисяч працювало на військових об'єктах, важливих для ведення війни. У грудні їхня кількість упала до 175 696 осіб. Це зниження кількості полонених відбулося з таких причин: 33 713 померло, 791 звільнено за не-

²⁷ IfZ NOKW 3147; 47 BA MA R 41/1 Bericht No 2.— S. 8.

²⁸ IMT 014-USSR.

²⁹ IfZ NOKW-147.

³⁰ IMT 1165-PS.

працездатністю, 4500 було передано повітряним силам, 3100 втекло. Через недоїдання та хвороби (особливо тиф) могли працювати тільки 112 тисяч полонених (53 тисячі у військовому секторі, 59 тисяч у цивільному). У січні 1942 р. кількість полонених знизилась до 141 675 осіб, з яких 90 тисяч могли працювати. За січень місяць табори прийняли 3300 полонених із зони тилу, але загальна кількість за цей місяць знизилась із 144 975 до 134 тисяч (6600 померло, 1100 втікачів, 1200 депортовано до Райху, 1500 звільнено, 575 передано повітряним силам і СД)³¹.

За наступні місяці кількість полонених у таборах Райхс-комісаріату Україна трохи збільшилась: 137 тисяч у березні, 194 384 у травні 1942 р. Треба зауважити, що тільки певна кількість полонених надходила в ці табори із зони бойових дій і зони тилу, а інших перевозили в Райх, у Генеральне губернаторство та інші райони. У той же час деяка кількість радянських військовополонених, які хотіли вижити, у кінці 1941 р. почала найматися в охоронну поліцію (Schutzmannschaften) або у східні легіони. Так, наприклад, у травні місяці 1942 р. 17 950 полонених було відправлено в Райх працювати на військову промисловість, а 4500 найнялися у східні легіони³².

Упродовж літа 1941 р. певну кількість військовоплонених родом з окупованих територій, а серед них і українців, звільнили тому, що вони були потрібні для розвитку місцевого господарства.

Звичайно, не треба думати, що було звільнено всіх українців. У донесенні за 21 грудня 1941 р. в 4 таборах південної зони тилу було виявлено, зокрема, що з 52 513 полонених 21 846 були українці. Смертність у цих таборах була така: дулаг 160—12 959 полонених, у середньому 10 смертей за день; дулаг 182—7507 полонених, 18 смертей за день; шталаг 346—22 776 полонених, 50 смертей за день; дулаг 205—9271 полонених, 21 смерть за день (у трьох останніх таборах смертність досягала 80—87 % за рік)³³.

У шталазі 346 було 1976 хворих через недоїдання, з яких 476 перебувало в госпіталі (250 українців, 170 росіян, 56 азіатів) і 1500 в санітарній частині і в таборі (з них 1150 українців і 350 росіян)³⁴.

³¹ BA-MA R 41/1 Bericht No 2.— S. 6—7, Bericht No 3.— S. 7, Bericht No 4.— S. 22—23, Bericht No 6, S. 20, Bericht No 6.— S. 25.

³² Ibid., Bericht No 7, S. 30; Bericht No 9.— S. 22.

³³ BA-MA RH 22/189 WB-766 B.

³⁴ Ibid.

Генерал Кітцінгер, головнокомандувач військ в Україні, доповів фюреру, що на його території щоденно помирає 2500 військовополонених³⁵.

25 грудня 1941 р. ОКГ на певних умовах дозволив звільнення українських полонених із таборів 171, 182 і 205. Звільняли тільки тих, хто працював до війни в сільському господарстві. Цей захід не поширився на табори 160 і 346 через епідемію тифу, яка там бушувала³⁶.

Умови життя військовополонених Червоної армії почали поступово поліпшуватись із весни 1942 р., принаймні для тих, хто працював на військову промисловість у Німеччині. А ця промисловість потребувала все більше і більше робочої сили.

Загальний терор і страти заложників

У своїй промові 3 липня 1941 р., першій, яку виголосив Сталін після вторгнення у СРСР Німеччини, він закликав населення окупованих територій здійснювати руйнування, саботаж і вести проти загарбника партизанську війну. Групи солдатів Червоної армії, залишені за лінією фронту, й особливо осередки комуністичної партії повинні були стати ядром партизанських груп. Проте опорою партизанських груп були найчастіше підготовлені й озброєні червоноармійці, закинуті десантом на окуповані території. Перші групи парашутистів з'явилися в Україні 6 липня 1941 р.³⁷

У перші місяці населення активно допомагало німцям боротися з парашутистами і радянськими партизанами. У донесенні за 22 серпня 1941 р. повідомлялося, що «закинуті десантом російські партизани не мають жодного впливу на населення. Скрізь, де вони з'являються, їх українці схоплюють і передають німцям»³⁸.

Кількість замахів і нападів дуже зросла, і ОКГ видав 25 липня 1941 р. спеціальні директиви щодо боротьби проти таких акцій. Спираючись на ці директиви, головнокомандувач 17-ї армії генерал фон Штюльпнагель 30 липня видав такі розпорядження: армія повинна посилити боротьбу з партизанами, із саботажем, пасивним опором, щоб гаран-

³⁵ IMT 1517-PS.

³⁶ BA-MA RH 22/189 Bfh. rückw. H. Geb. Süd, Abt. Qu. No 3924/41.

³⁷ BA-MA RH 20—17/277 f. 93.

³⁸ BA NS 33/42 f. 21; MA RH 20—26/491, Bericht über die Woche vom 15—22 August 1941.

тувати безпеку німецьких солдатів. Будь-який напад на них призводитиме до безпощадного знищення ворога. Партизани, не вбиті під час бою, повинні бути розстріляні. Партизаном треба вважати будь-яку особу, в якій при затриманні виявлено вогнепальну зброю чи вибухівку, а також будь-яку особу, запідозрену у володінні зброєю чи вибухівкою, якщо підозру не можна перевірити. Так само треба чинити і з тими, хто відмовляється від примусової праці. Підозрілі особи, що не мають зброї, якщо вони видаються небезпечними, мають бути передані Сіпо чи СД. Якщо ж учасників нападів, перестрілок і саботажу не спіймано, треба застосовувати принцип колективної відповідальності. У цьому випадку немає необхідності арештовувати злочинців наперед. Осіб, які допомагають партизанам, треба вважати партизанами³⁹.

Якщо на початку німці намагалися трохи обережно поводитися з українським населенням, спрямовуючи репресії переважно проти комуністів і євреїв, то скоро все населення стало жертвою принципу колективної відповідальності, як у випадку активних дій радянських партизанів, так і в разі невиконання наказів німецької влади.

Німці встановили надзвичайний стан. Населення не мало права пересуватися без дозволу за межі місця проживання.

У більшості районів було запроваджено комендантську годину. Жителям належало зареєструватися за місцем проживання, і їм було заборонено надавати притулок людям, які не живуть у даній місцевості. Зберігання зброї чи боєприпасів загрожувало смертю⁴⁰.

Наказ Кайтеля за 16 вересня посилив заходи проти можливого комуністичного повстанського руху. Вже тоді німці боялися, що «націоналістичні та інші кола, об'єднавшись із комуністичними ребеліянтами, скористаються можливістю, щоб створити труднощі для німецької окупаційної влади». Ця діяльність, згідно зі згаданим документом, становить наростаючу небезпеку для ведення війни, оскільки вона створює атмосферу небезпеки для окупаційних військ і змушуватиме німців посилати збройні сили у місця неспокою. Отже, фюрер наказав посилити заходи на придушення цього руху.

Наказ Кайтеля виправдовував необхідність надзвичайних заходів дуже дивним чином. Зокрема, там говорило-

³⁹ ВА-МА РН 20—17/276 WB 1780А.

⁴⁰ додатки, док. № 89; ВА-МА РН 20—17/276, 18.8.1941.

ся, що «треба усвідомлювати, що в цих країнах людське життя часто нічого не значить, і залякуючого ефекту можна досягти лише надзвичайно жорстокими заходами» та що тільки смертна кара є дійсно ефективним залякуючим засобом⁴¹.

Пекельне кільце замкнулося. Будь-який замах чи акт саботажу, здійснений парашутистами, закинутими Московою, чи націоналістами зразу спричиняв надзвичайні репресії, тобто знищення випадково захоплених заложників. Так, замах націоналістів на офіцера поліції і СД Міхаеля Сендегу, що стався у Львові 19 вересня 1941 р., спричинив знищення ста заложників, близьких до кіл ОУН Бандери, серед яких був А. П'ясецький, член українського уряду (за німецькими джерелами було знищено 50 заложників)⁴². У Києві після пожеж і актів саботажу, вчинених у кінці жовтня 1941 р., 300 заложників, захоплених без розбору на вулицях, розстріляно 2 листопада. У Харкові німецькі солдати підірвалися на міні. Комендант міста зразу наказав розстріляти 50 «комуністів» і арештував 1000 заложників, маючи на меті розстрілювати по 200 осіб після кожного нового акту саботажу. У кінці листопада після знищення центру зв'язку в Києві розстріляно 400 заложників⁴³.

У селі Баранівці за 30 км на північ від Миргорода в ніч з 4 на 5 листопада було вчинено напад на чотирьох німецьких солдатів. Під виглядом репресій розстріляно 10 жителів села, а саме село повністю спалене і зруйноване. Німці повідомляли населення, розклеюючи оголошення, що воно само повинно захищатися від партизанів і боротися з ними, доносячи окупаційній владі⁴⁴.

У цей же час, у жовтні 1941 р., Україна (і вся Європа) спізнала першу Хатинь: село Обухівку було спалено, а все населення розстріляне⁴⁵.

Окрім заложників німці розстрілювали також «посередників», тобто осіб, підозрюваних у контактах із радянськими партизанами. Нацисти попереджали, особливо жителів сіл, що «той, хто зв'язаний з бандитами, надає їм притулок, продовольство, допомагає їм якимось чином чи замовчує місце їхнього сховку, буде покараний смертю. Крім того, він накличе нещастя на свою сім'ю і на все село»⁴⁶.

⁴¹ Додатки, док. № 90.

⁴² ВА R59/218 f. 231—232.

⁴³ Додатки, док. № 100, 102; IMT 291-USSR.

⁴⁴ Додатки, док. № 100, 102; IMT 291-USSR.

⁴⁵ Додатки, док. № 107.

⁴⁶ *Ibid.*

2 грудня 1941 р. замах на німецького офіцера було вчинено у Дніпропетровську. Під виглядом репресій німці розстріляли 100 заложників, узятих серед населення⁴⁷.

За допомогою терору німці сподівалися досягти своєї мети. Головнокомандувач вермахту в Україні у своєму до-несенні від 16 грудня 1941 р. твердив, що боротьба проти радянських партизанів не матиме успіху, якщо населення не усвідомить, що всіх партизанів буде вбито. Багато тисяч цих партизанів було публічно повішено чи розстріляно. Також знищено багато підозрілих. «З того часу саботаж припинився», — повідомляв головнокомандувач вермахту в Україні. Він дійшов висновку, що «успіх можуть принести тільки заходи, здатні залякати населення більше, ніж партизанський терор»⁴⁸.

Насправді ж безжальні заходи, що їх застосовували німці, не мали аж такого залякуючого ефекту. Це було лише тимчасове затишшя, викликане скоріше суворою зимою, ніж перемогою над партизанами чи народним опором.

Гітлер хоче перетворити Україну в німецьку колонію

Ідеї Гітлера щодо України все чіткіше вирисовувались із просуванням німецьких військ. Він висловив їх під час відомих розмов за столом (Tischgespräche) разом із запрошеними.

Під час вжиття перших заходів для знищення Організації Українських Націоналістів Бандери і ліквідації вільного українського уряду Гітлер у ніч із 5 на 6 липня 1941 р. розхвалював красу Криму, який, за його словами, мав стати «німецькою Рів'єрою», сполученою з Німеччиною автомагістраллю⁴⁹. 27 липня фюрер розмірковував про спосіб і форму панування на величезному просторі Сходу. Німеччина повинна перешкодити створенню будь-яких збройних сил на захід від Уралу. Треба досягти там панування над сотнями мільйонів мешканців із допомогою кількох сотень тисяч німецьких солдат, «бо на російському просторі повинні завжди панувати німці». Треба досягти па-

⁴⁷ Додатки, док. No 109.

⁴⁸ ВА-МА RW 41/31 No 2002 404/41 Geh. 16.12.1941; Додатки, док. No 112.

⁴⁹ Hitler's Table Talk, 1941—1944.— London 1953.— P. 4.

нування на тому просторі, беручи за приклад панування англійців в Індії.

Що стосується України, то Гітлер казав: «Ми візьмемо собі південну частину України, зокрема Крим, і зробимо там німецьку колонію. Місцеве населення треба виселити»⁵⁰.

Гітлер не любив українців. Він уважав, що «український селянин не знає поняття обов'язку». Він твердив, що «українці так само ліниві, погано організовані і по-азіатському нігілістичні», як і росіяни. Ці люди не розуміють ні етики праці, ні обов'язку, вони реагують тільки на батіг. І Гітлер продовжував: «Сталін — один із найбільших сучасників, оскільки йому все-таки вдалося (щоправда, тільки завдяки найсуворішому примусу) викувати державу з цієї сім'ї кроликів»⁵¹.

Гітлер був переконаний, що було б помилкою дати українцям освіту. Тому він був проти відкриття у Києві університету. «Краще не вчити їх навіть читати», — казав він⁵².

Гітлер із ностальгією думав про колоніальну імперію на зразок імперій ХІХ століття. 17 вересня 1941 р. він вигукнув: «Російський простір — це для нас Індія. Як і англійці, ми правитимемо в цій імперії жменькою людей». Англійське панування в Індії Гітлер представив «як найбільш достойну мету наших зусиль у господарюванні на Сході»⁵³.

Завдяки своєму пануванню на Україні Німеччина змогла б, за словами Гітлера, постачати хліб на всю Європу, тоді як Крим даватиме лимони, бавовну і каучук. «Ми притягнемо на Україну датчан, голландців, норвежців, шведів»⁵⁴.

Два дні пізніше Гітлер знову повернувся до українського питання. Його особистий радник Вернер Кеппен записав: «Фюрер і райхскомісар (Еріх Кох) відкинули ідею вільної України». Тут для Гітлера виникла нагода висловити свою недовіру до слов'ян, які, на його думку, «належать до родини кроликів» і ніколи не піднімуться вище рівня цієї родини, якщо їх не підштовхуватиме «верства панів». Знання стає у них напівобізнаністю, що робить їх незадоволеними й анархічними. Ідея українського універ-

⁵⁰ Ibid.— P. 15—16.

⁵¹ Додатки, док. No 91, промова за 17.9.1941; док. No 94, промова за 24.9.1941.

⁵² Додатки, док. No 91.

⁵³ Додатки, док. No 91, док. No 92.

⁵⁴ Додатки, док. No 91.

ситету в Києві повинна бути зовсім відкинута, оскільки від самого міста нічого не залишиться. Гітлер «розглядає знищення великих російських міст як умову тривалості нашої влади в Росії».

Цю думку поділяв і Еріх Кох, який «мав намір зруйнувати українську промисловість, щоб змусити пролетаріат повернутися на село». Кох заявляв, що треба бути жорстоким в Україні з самого початку. Він не хотів допуститися помилки 1917—1918 рр., тобто бути то зговірливим, то непоступним. Зрештою, генерал Айхгорн, головнокомандувач німецьких військ в Україні, був убитий 1918 р. в Києві не більшовиками, а українськими націоналістами.

Фюрер дуже підтримував Коха. «Всі вважають його «другим Сталіним», який зможе якнайкраще виконати своє завдання на Україні»,— відзначав Кеппен⁵⁵.

Падіння Києва 19 вересня викликало велику радість у головному штабі фюрера. 20 вересня Гітлер повернувся до проекту спорудження автомагістралі до Криму. Її треба спорудити для того, щоб німецькі громадяни після війни могли милуватися завойованими територіями зі своїх народних автомобілів («Volkswagen»). Гітлер хотів, щоб колоніальна ідея захопила кожного німця, а не лише «кількох капіталістів».

Гітлера постійно інформували про долю військовополонених. 17 жовтня генерал Райнеке розповів, що тільки в таборах Генерального Губернаторства за минулий місяць було 9 тисяч смертних випадків⁵⁶.

Гітлер був буквально зачарований Україною. Він казав, що німці змушені насилу виривати з моря кілька метрів землі і катуватися, освоюючи болота, «тоді як в Україні безмежно родюча земля, гумус якої подекуди має товщину до десяти метрів, і ця земля нас чекає». Цю чудову українську землю недостатньо експлуатували, і вона не давала максимуму з того, що вона могла б дати при німецькому господарюванні. Тоді можна було б задовольнити потреби як Німеччини, так і інших держав⁵⁷.

За допомогою України Європа могла б досягти найвищого ступеня автаркії: «Де ще існує регіон, в якому виплавляли би залізо вищої якості, ніж українське залізо?» — вигукував Гітлер. «Де можна знайти більше нікелю, вугілля, марганцю, молібдену? Україна має такі запаси мар-

⁵⁵ Додатки, док. № 92.

⁵⁶ Додатки, док. № 98.

⁵⁷ Додатки, док. № 93, 95.

ганцю, що навіть Америка йде туди за постачанням. І, окрім того, ще стільки можливостей!»⁵⁸

17 жовтня Гітлер ще раз окреслив, яким він бачить розвиток регіонів Сходу. Насамперед треба побудувати дороги. Райхсміністр Тодт повинен розширити свій попередній план. Він матиме для цього у своєму розпорядженні 3 мільйони військовополонених упродовж двадцяти років. Окрім кримської дороги, треба спорудити автомагістраль на Кавказ і дві-три дороги далі на північ через особливо привабливі місця. На перетині великих річок повинні утворюватись нові німецькі міста, центри для вермахту, поліції, адміністрації, партії. «Уздовж доріг будуть німецькі ферми, і азіатський степ зі своєю монотонністю скоро матиме зовсім інший вигляд». Ці райони України будуть колонізовані: там через десять років проживатиме 4 мільйони німців, які прибудуть із Райху, з Америки. Прибудуть також германці зі скандинавських країн, з Голландії і Фландрії». Несподівано Гітлер розщедрився: «Також і решта Європи могла б узяти частку в освоєнні російського простору»⁵⁹. Та це не було таке певне й мало вірогідне...

Гітлер хотів створити для німецького народу умови, які сприяли б збільшенню його чисельності і водночас дали б можливість «збудувати греблю проти російської повені»⁶⁰.

Було твердо вирішено не дозволяти ніякого навчання і ніякої допомоги українському населенню. Знання сигналів дорожнього руху їм буде достатньо, казав він, щоб не спричиняти аварій німецьких автомобілів. Свобода для українців означає, що вони будуть митися тільки один раз на місяць замість двох разів (за іншою версією: тільки у святкові дні). Перед німцями стоїть одне завдання: германізувати Україну через завезення іммігрантів, розглядати місцевих жителів як червоношкірих⁶¹.

Германська раса проти слов'ян

Відверті антислов'янські почуття Гітлера, мабуть, подобались декому в Румунії. Якби там не було, але коли брат Антонеску заявив, що ця війна є війною проти слов'ян, він

⁵⁸ Додатки, док. No 96.

⁵⁹ Додатки, док. No 98.

⁶⁰ Додатки, док. No 93.

⁶¹ Hitler's Table Talk..., o. s.— P. 69; Додатки, док. No 98.

спричинив дипломатичний інцидент. Болгарський прес-аташе залишив конференц-зал на знак протесту. Пригадавши цей епізод під час розмови з Гітлером, Розенберг сказав, що треба уникати подібних публічних заяв, оскільки подібні заяви «можуть утруднити майбутню поведінку також з українцями»⁶². Гітлер заявив, що він як фюрер німецького народу хоче здійснити свої плани, «розмірковуючи холоднокровно». Те, що можуть думати слов'яни про його політику, йому «абсолютно байдуже». Він казав, що сьогодні ніхто вже не турбується тим, що німецька житниця на Схід від Ельби була відвойована у слов'ян ще в XII столітті.

На Сході Європи, казав Гітлер, відбуватиметься процес, подібний до завоювання Америки. Захоплений, фюрер жалкував, що він не молодший на 10—15 років, щоб мати можливість жити при розвитку цього процесу. Тут повинні взяти участь різні міністерства, і треба передбачити розподіл компетенцій, зокрема між райхсміністерством для окупованих територій Сходу і уповноваженим для захисту німецької нації, щоб завдання міністерства Розенберга не обмежувались лише «тим, аби в міру можливого скоро довести слов'ян, зібраних у резервації, до такого стану, щоб вони покинули батьківщину або померли»⁶³.

У Москві, хоч і не знали всіх секретних планів Гітлера, без труднощів розгадували німецькі наміри. Москва розуміла, що над нею — смертельна небезпека. Вона вирішила, скориставшись помилками нацизму, закликати всіх слов'ян проти німецької загрози.

19—11 серпня 1941 р. в Москві відбувся «всеслов'янський мітинг», у кінці якого було зачитано довгий заклик до «поневолених братів-слов'ян».

У заклику підкреслювалось, що війна «нав'язана світу німецьким фашизмом» і що «гітлеризм має особливу ненависть до слов'янських народів». Він хоче зробити зі слов'ян рабів. Крім того, німецький фашизм готовий знищити їх фізично. Він спровокував розпад Чехо-Словацької держави, подарував велику частину словацьких земель і Карпатської України «великим (угорським) власникам». «Більше 100 тисяч чехів, словаків, карпато-українців скніють по тюрмах та концтаборах». «Німецький фашизм знищив Польську республіку і за два роки знищив близько трьох мільйонів поляків».

⁶² Додатки, док. No 95.

⁶³ Додатки, док. No 98.

«По-зрадницьки напавши на Радянський Союз, німецький фашизм зустрівся із залізним опором Червоної армії, а також дуже сильним опором російського, українського, білоруського населення...

Усі слов'янські народи — чехи, словаки, карпато-українці, поляки, серби, хорвати, словени, болгари, росіяни, українці і білоруси зазнали кривавої агресії німецького фашизму.

Пригноблені брати-слов'яни! Ми перед смертельною небезпекою.

Для слов'янського світу настав час об'єднатися, щоб завдати швидкої та остаточної поразки німецькому фашизму. Ми об'єднаємося як рівні з рівними. У нас одна мета: поразка гітлерівських військ і знищення гітлеризму.

Наше спільне найпалкіше і найголовніше прагнення полягає у тому, щоб слов'янські народи разом з усіма іншими народами могли розвиватися у мирі, вільно, у рамках своїх держав».

Далі в заклику говорилося, що ті, хто підписався під ним, відкидають ідею панславізму як «реакційну», що протистоїть «рівності народів та національному розвитку держав» і її уже використовував царський режим. Пригноблених братів-слов'ян закликали також чинити саботаж, руйнувати засоби зв'язку і все, що потрібне гітлерівському режиму, а також вести партизанську війну. Заклик закінчувався такими словами: «Кров за кров! Смерть за смерть! Безпощадна помста ворогові за поневолення нашої країни, за зруйновані міста, за спалені села, за вбитих і закатованих у тюрмах і концентраційних таборах, за сльози жінок і смерть дітей, за всі образи наших народів!.. Народи Радянського Союзу і Червона армія з нами, як і всі демократичні народи людства»⁶⁴.

Заклик підписали росіяни й одинадцять представників українського, білоруського, польського, чеського, словацького, сербського, хорватського, словенського, чорногорського, болгарського і македонського народів. Крім того, був підпис представників Чехо-Словаччини і Карпатської України.

Звертаючись у цей важкий момент до слов'янських народів, зокрема до українців і карпато-українців, до чехів, словаків, сербів, хорватів, словенців, чорногорців (отже, не югославів), Москва не мала на увазі їхню свободу і їхнє право на незалежну національну державу, а лише хо-

⁶⁴ ВА-МА РН 24—13/134.

тіла об'єднати зусилля, маючи на меті помститися гітлерівській Німеччині.

Росія у цей час уже усвідомлювала важливість підтримки, яку вона одержувала з боку західних демократій. Її зусилля не були даремні. Як і в часи царизму, для деяких слов'янських народів (особливо для чехів і сербів) радянська Росія уявлялась єдиною надією на свободу.

Окупаційна адміністрація в Україні

27 вересня 1941 р. німці підбили підсумки свого наступу. Завоювання виглядали так (у мільйонах мешканців)⁶⁵:

	Загальна кількість	Під окупацією	Поза окупацією
Росія	101,0	9,4	91,6
Україна	40,0	32,0	8,0
Білорусія	10,6	10,6	—
Молдавія	2,7	2,7	—
Естонія	1,1	1,1	—
Латвія	2,0	2,0	—
Литва	3,0	3,0	—
Фінляндія *	0,5	0,5	—
Інші країни	32,7	—	—
Загалом	193,6	61,3	132,3

Як бачимо, на кінець вересня 1941 р. німці повністю окупували балтійські республіки, Білорусь, Молдавію і більшу частину України. На той час під окупацією перебувало лише 9,4 мільйона росіян. Німецький наступ, хоч і не такий швидкий, продовжувався до 18 листопада 1942 р. На той час німці окупували територію на 1 мільйон 926 кв. км, населену 85 мільйонами мешканців⁶⁶.

Окуповані території Сходу було поділено на дві основні зони: військова зона, що сама поділялася на три зони — зона боїв, зона воюючої армії, зона військ (тилова), і зона політичної адміністрації⁶⁷.

Коли фронт і зона бойових дій достатньо віддалялися, зону тилу передавали цивільній адміністрації.

⁶⁵ Ibid., RH 24.3/136.

* Йдеться про Карельську АРСР.

⁶⁶ Советская Украина в годы., о. с., т. 3.— С. 525.

⁶⁷ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, vol. 4 Der Angriff auf die Sowjetunion.— Stuttgart, 1983.— S. 1032.

Саме тому Райхскомісаріат Україна, який на час свого створення у серпні 1941 р. мав лише 71 тисячу кв. км, уже 20 жовтня того ж року мав 176 тисяч кв. км, а 15 листопада — 235 тисяч кв. км. 1 січня 1943 р. Райхскомісаріат Україна становив 339 275 кв. км⁶⁸.

Українська територія, поділена між Генеральним Губернаторством (64 тисячі кв. км), Райхскомісаріатом Україна (339 275 кв. км, не рахуючи східних районів, що залишалися військовою зоною), Румунією (55 тисяч кв. км) і Угорщиною (149 тисяч кв. км), була підпорядкована під час війни чотирьом різним адміністраціями. Дві з них, адміністрації Галичини й Райхскомісаріату, хоч і здавалися різними, мали спільну рису: це була німецька адміністрація, встановлена німцями.

Галичина була проголошена п'ятим дистриктом Генерального Губернаторства, на чолі якого стояв губернатор. Вона була поділена на округи (Kreis), які, своєю чергою, поділялись на повіти (звичайні або розширені). На чолі округи був німецький крайсгауптман, у містах — штадтгауптман. Тоді як вейти (Vogt) і мери міст (Bürgermeister) були звичайно українці, адміністрація на рівні округи і дистрикту була в руках німців.

Як у Генеральному Губернаторстві, так і в Райхскомісаріаті Україна українці могли займати в адміністрації, економії, поліції тільки пости нижчого або інколи середнього ешелону.

Німецька адміністрація у Генеральному Губернаторстві на рівні округ і повітів містила в собі відділення поліції безпеки (Сіпо) і СД (яку називали гестапо). Ця служба була незалежна від цивільної адміністрації і підлягала тільки Гімлеру, її компетенція поширювалась на всі політичні питання. Поліція, що займалася громадським порядком, складалася з українців і називалась «Допоміжна українська поліція»⁶⁹.

Райхскомісаріат Україна поділявся на шість генеральних округ (Generalbezirke): Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ і Крим, на чолі яких стояли генеральні комісари, що їх призначав Гітлер. Про адміністративний поділ і функціонування адміністрації Райхскомісаріату Україна ми говоритимемо трохи далі.

У Райхскомісаріаті Україна до адміністрації округ і районів також входили відділення поліції безпеки і СД, що

⁶⁸ BA-MA 41/1 Bericht No 2, S. 2; BA R 6/70 f. 108.

⁶⁹ BA R 6/21 f. 122—124.

були незалежні від цивільної адміністрації і підпорядковані безпосередньо Гімлеру. Поліція, яка займалася громадським порядком, складалася з українців і називалася «Допоміжна українська поліція на службі німецького вермахту»⁷⁰. Пости німецької поліції перебували в містах — центрах округ, районів, повітів. Сільськогосподарське виробництво було під наглядом і керівництвом начальника німецької промисловості й сільського господарства (Landwirtschaftsführer або La-Führer).

Як у Галичині, так і в Райхскомісаріаті Україна українцям була заборонена будь-яка політична діяльність. Німці не визнавали жодної української політичної партії.

Щоб вижити, особливо мати можливість надати допомогу людям у нужді й координувати все соціальне і культурне життя, українці намагалися створити відповідну соціально-культурну структуру.

Це було можливо тільки в Генеральному Губернаторстві, де українці отримали дозвіл створити комітети взаємодопомоги, якими керував Український Центральний Комітет (УЦК), що був у Кракові, столиці Генерального Губернаторства. Але вплив УЦК обмежувався українською територією і українськими осередками на захід від радянсько-німецької демаркаційної лінії 1939 року. Варто пригадати, що разом з Українським Центральним комітетом (Ukrainischer Hauptausschuss), створеним у 1940 р., у Генеральному Губернаторстві існував подібний комітет для польського населення, створений поляками (Polnischer Hauptausschuss), і ще один для єврейського населення, створений євреями (Jüdische Sociale Selbsthilfe)⁷¹.

В Галичині після її приєднання до Генерального Губернаторства німці вимагали створення органу, подібного до того, який існував уже у Кракові і котрий мав координувати роботу місцевих комітетів взаємодопомоги. І саме на вимогу німців українці організували у Львові Український Крайовий Комітет, завдання якого були абсолютно ті ж самі, що й Українського Центрального Комітету в Кракові.

На початку німецько-радянської війни, напередодні арешту Ярослава Стецька і припинення діяльності українського уряду, українці створили у Львові Українську Національну Раду, що на початку називалася Рада Сень-

⁷⁰ ВА-МА SF 33/305.

⁷¹ В. Кубійович. Українці в Генеральній Губернії, 1939—1941.— Чикаго, 1975.— С. 85.

йорів. Рада мала намір стати соціально-політичним представником українського народу. Німці відмовилися її визнавати, але допускали її неагресивні й безплідні зібрання до лютого 1942 р. Ця рада на чолі з колишнім членом парламенту Костем Левицьким і під моральним покровительством митрополита Андрія Шептицького, що був почесним головою, окрім розмов, не грала ніякої важливої ролі.

У лютому 1942 р. німці поклали край існуванню Української Національної Ради. Одночасно віддали наказ про приєднання Українського Крайового Комітету до Українського Центрального Комітету у Кракові, який із самого початку очолював Володимир Кубійович.

Зате в Райхскомісаріаті Україна, окрім Волинської округи, жоден центральний орган допомоги чи координацій не був дозволений, хоч у Києві подібна спроба була. Члени ОУН Мельника, що прибули до Києва, змогли взяти до рук міську адміністрацію і поставити своїх людей у керівництво поліції, що займалася громадським порядком. Вони допомагали організовувати соціально-культурне життя столиці. У листопаді 1941 р. мельниківці посприяли створенню Української Національної Ради в Києві і домагалися потім, щоб її визнала окупаційна влада.

У меморандумі, посланому в листопаді райхскомісару Еріхові Коху, Українська Національна Рада визначила такі свої завдання: «1. представляти український народ перед німецькою владою на окупованих українських територіях; 2. поборювати більшовизм, його агітацію і пропаганду; 3. діяти проти підривної більшовицької діяльності, організовуючи охорону; 4. займатися моральним, духовним і фізичним вихованням молоді; 5. розвивати суспільне життя у таких галузях: а) культура, освіта та інформування народу; б) релігія і церква; в) господарство; г) зокрема сільське господарство; 6. займатися громадською і соціальною допомогою; 7. організувати працю робочої сили»⁷².

У меморандумі було висловлено жаль, що німці відмовилися надати українцям можливість боротися разом із німецькою армією та іншими народами Європи проти більшовизму, а також прохання дозволити емігрантам повернутися у Райхскомісаріат.

Хоч німці відчували потребу в центральному представництві, усе ж таки вони відмовлялися визнати Україн-

⁷² AA Vertr. d. AA beim R.-Kom. Ukraine BD 1, Denkschrift des Ukrainischen Nationalrates in Kiew.— S. 4.

ську Раду і на початку 1942 р. дали зрозуміти, що цей комітет уже не існує і є розпущеним.

Очевидно, Український Центральний Комітет у Кракові, мери, бургомістри, українці-члени цивільної адміністрації і поліції для охорони громадського порядку в Генеральному Губернаторстві і Райхскомісаріаті Україна як посередники між населенням і окупаційною владою само собою мусили співробітничати з цією владою. Треба, однак, підкреслити, що йшлося про співробітництво на індивідуальному, персональному рівні, а не про колективне політичне співробітництво за наказом українського уряду чи якоїсь української політичної партії.

Справа Дніпропетровської адміністрації

Битва за Київ (місто було взяте 19 вересня 1941 р.) закінчилась 26 вересня поразкою численних радянських дивізій. Німці захопили 665 тисяч військовополонених.

Підбиваючи підсумки, німецьке командування вважало, що з 416 радянських дивізій, як існували на початку війни чи були сформовані в ході війни, на кінець вересня 1941 р. залишилося тільки 230 дивізій (4,6 мільйона вояків)⁷³.

Насправді ці підсумки ще не означали поразки Радянської Росії чи Союзу. За заявами радянських офіцерів, що потрапили в полон, зокрема генерала Зеруленкова, командира 51-ї піхотної дивізії і дивізійного комісара Філова з 176-ї дивізії, «росіяни» могли за зиму створити ще 300—400 нових дивізій, озброєних американським спорядженням, враховуючи танки. Крім того, за останні п'ять-вісім років Москва розвинула промислові бази на Уралі й у Сибіру. Численні заводи було евакуйовано з України. За заявами генерала Зеруленкова, промисловість Уралу і Сибіру здатна постачати необхідне спорядження. Окрім того, великі поставки надходили із Сполучених Штатів Америки і Великобританії.

Зеруленков заявив також, що «російська армія очікувала війни через важливі ідеологічні причини. Проте вона була заскочена через вибір моменту атаки. Якби німці почали війну два-три місяці пізніше, успіх не прийшов би так легко»⁷⁴.

На початку вересня, коли йшла битва за Київ, вер-

⁷³ ВА-МА РН 24-3/136.

⁷⁴ *Ibid.*

ховне командування німецьких військ (ОКГ) вирішило, що для того, щоб завоювати симпатії українців, необхідно використовувати у своїй пропаганді твердження, що «Україна буде прийнята як одна з найбільших держав у європейській сім'ї народів». Але наказ ОКГ уточняв, що одночасно треба дати українцям зрозуміти, що за можливість організувати своє власне державне життя (staatlichen Eigenleben) була пролита німецька кров і, отже, українці повинні погодитися на жертви, які уряд Райху вважатиме необхідними⁷⁵.

Місто Дніпропетровськ, центр важливого промислового району, було взято 26 серпня 1941 р. Трохи згодом похідна група Організації Українських Націоналістів Бандери вступила в місто. З її ініціативи і за її допомогою було встановлено українську обласну адміністрацію. Професора Олійниченка, мешканця цього міста, було призначено головою.

Створення районної адміністрації відбулося за згодою полковника фон Альберті, військового коменданта міста. Підтримана цим визнанням, адміністрація Дніпропетровська стала офіційним органом.

Професору Олійниченку, що був підпільним членом ОУН Бандери, активно допомагав у його справі помічник і заступник Василь Регей, також член ОУН Бандери. Цим двом людям удалося зробити зі своєї адміністрації адміністрацію автономну. Зокрема, вони одержали від військового коменданта документ німецькою мовою, в якому говорилося, що Україна буде прийнята як одна з найбільших держав у сім'ю європейських народів (цілком очевидно, що військовий комендант читав інструкційного листа від ОКГ за 11 вересня).

Одержавши цей документ, керівники української адміністрації подумали, що мають право практично з самого початку існування адміністрації уживати державну печатку, яка мала такий напис: «Українська держава — територіальна адміністрація Дніпропетровська»⁷⁶.

Але політичні питання належали до СД, а не до військового коменданта. Керівництво СД було дуже розлючене діяльністю адміністрації Дніпропетровська і хотіло влаштувати розправу, але наштотувалося на спротив військового коменданта міста.

⁷⁵ Ibid.; RH 20—6/492 Feindnachrichtenblatt n° 38, 4.9.1941; RH 24—3/135 Auszug aus Feindnachrichtenblatt № 23, 11.9.41.

⁷⁶ BA R 58/219 f. 45—46.

У донесенні СД говорилося, що, одержавши дозвіл від полковника фон Альберті, «територіальна адміністрація, замість того, щоб займатися практичними справами, почала займатися політикою».

Крім того, військовий комендант міста ледь не дозволив створення українських клубів, «різновид політичних партій». За своїм статусом ці клуби мали поширитись на всю Дніпропетровську область. Їхня діяльність мала зачіпати національні і політичні питання. Їхній статус передбачав організацію конференцій і зборів. Ідея цих клубів виникла в Олійниченка. Очолити ці клуби мав колишній учитель на прізвище Сокіл. Перевіряючи минулу діяльність керівників територіальної адміністрації, СД виявила, що Сокіл за радянського режиму одержував 250 карбованців пенсії «за особливі революційні заслуги» і що інші особи гестапо також підозрює у «більшовицькій діяльності». У той час, коли досить частими були доноси на українських націоналістів із боку радянських агентів, які працювали для СД, звинувачення, висунуті проти Сокола та інших членів територіальної адміністрації були, мабуть, зовсім неправдиві.

У кінці жовтня чи на початку листопада 1941 р., незважаючи на бурхливі протести Олійниченка, який доводив, що адміністрація і її керівники мають повну довіру військового коменданта, айнзацкоманда 6 СД провела арешт заступника голови і шести начальників відділів української територіальної адміністрації. СД також захопила славнозвісну державну печатку.

Дії СД були піддані гострій критиці з боку військового коменданта, який вимагав негайного звільнення арештованих осіб. Дискусія тривала деякий час, але командир айнзацкоманди 6 не відступався. І військовий комендант полковник фон Альберті був змушений не лише поступитися, а й пообіцяти, що надалі всі політичні рішення комендатури прийматимуться за згодою СД.

Полковник фон Альберті дав згоду 25 жовтня відкрити Дніпропетровський університет. Вважаючи, що ця ініціатива «передчасна», айнзацгрупа з Сіпо і СД заборонила відкриття університету, у тому числі й медичний факультет, за винятком робіт, спрямованих на утримання та деяких практичних робіт⁷⁷.

Ці події відбувалися тоді, коли місто й область Дніпро-

⁷⁷ Ibid.— S. 47—48.

петровська входили до зони тилу. Адміністрація Райхскомісаріату Україна перебрала цю територію 15 листопада 1941 р.

Зміна ставлення населення

Згідно з генеральною політичною лінією націонал-соціалізму в Україні Альфред Розенберг, міністр окупованих територій Сходу, віддав необхідні розпорядження, щоб не дозволити існування жодної з українських політичних партій й наділення їх політичною владою. Було вирішено, що українці можуть брати участь у самоуправлінні тільки на нижчому і середньому рівні, тоді як управління країною «повинно залишатися у руках німців»⁷⁸.

Німці вирішили більше не допускати прагнень українців до автономії у Генеральному Губернаторстві. Вони вважали, що українці Галичини повинні орієнтуватися не на Київ, а на Краків і Берлін. Політичні партії були заборонені⁷⁹.

Під час засідання у головному штабі фюрера 29 вересня 1941 р. Розенберг зробив доповідь про політичну ситуацію в окупованих районах Сходу і сформулював багато конкретних пропозицій. Деякі положення цієї доповіді, підправлені Гітлером, пізніше були використані на практиці.

Повідомивши, що приблизно 60 % урожаю на Україні не було знищено, і він буде зібраний, Розенберг підняв питання про розпуск колгоспів і перехід до приватної власності. Гітлер не згоджувався з цим. Він вважав, що все треба робити поступово і селективно. У даний момент треба було залишити в деяких районах великі господарства, щоб утримувати належний рівень випуску продовольства; це стосується і районів, куди переселятимуться німецькі колоністи.

Що ж до долі України, то, зокрема, було вирішено: «Згідно з концепцією фюрера, не може бути мови в найближчі десятиліття про незалежну Україну. Фюрер думає про німецький протекторат в Україні принаймні на 25 років»⁸⁰.

⁷⁸ AA Abt Pol XIII Ukraine 24, донесення для Weizsäcker, 29.9.1941.

⁷⁹ Ibid., записка з Кракова за 27.9.1941.

⁸⁰ BA R 42 II/688 f. 126—128.

Але в інших моментах Гітлер не приховував, що має намір зробити з України німецьку колонію назавжди.

Після цього засідання міністерство територій Сходу виробило директиви про поводження з українським населенням.

За цими директивами «фюрер зберігає за собою право на рішення про політичний устрій території, заселеної українським населенням». Військові органи влади не повинні в це втручатися. На скарги українців щодо поділу України треба було відповідати, що ця країна «була врятована завдяки німецькій крові, і з цієї причини Німеччина зберігає за собою право розпоряджатися цими територіями згідно із загальними політичними потребами».

Німці самі допускали участь українців в управлінні країною на нижньому рівні, а верхні ешелони влади займали самі. Проте українців можна було в індивідуальному порядку використовувати як дорадників. Україна мала стати житницею Європи. Якщо українське населення погодиться слухняно співробітничати, то до нього ставитимуться з доброзичливістю. Було дозволено українську мову, а також початкові школи. Преса мала підлягати німецькій цензурі. Дозволено релігійне життя, але треба було не допустити, щоб місця культу перетворилися у центри розвитку руху автономістів.

Участь членів вермахту в національних українських святах повинна була обмежуватись винятковими випадками, безпосередньо пов'язаними з режимом окупації⁸¹.

Крім того, Розенберг наказав «узяти під охорону» культурні цінності окупованих територій Сходу. Цей новий розпорядок започаткував систематичне грабування культурних цінностей окупаційною владою⁸².

Німці зіткнулися з серйозними труднощами у своїх стосунках з населенням Західної України. Зате на територіях на схід від колишнього польсько-радянського кордону населення у перші дні і тижні війни ще далі приймало німців як визволителів.

Після подорожі по Україні генерал Лагоузен висловив побоювання, що таке ставлення населення скоро зникне і зміниться на протилежне «через погане поводження» з населенням. Лагоузен запримітив під час своєї подорожі, що в «деяких німецьких службах керівники вважали: настав час облишити сентиментальну легковажність і показати

⁸¹ Додатки, док. № 88.

⁸² Ва R6/170 f. 14.

українцям, хто є господарем». Лагоузен відзначав, що німці застосовували насильство до жителів, які тільки захищали своє власне майно (меблі, картини та ін.) і що поводження німців уже стало виглядати справжнім грабунком⁸³.

Порушення дисципліни в німецькій армії і грабежі досягли таких масштабів, що головнокомандувач 17-ї армії був змушений підписати 24 серпня наказ, який мав погамувати численні порушення і акти насильства. Німецькі солдати змушували віддавати майно, погрожуючи зброєю, чинили грабежі і напади на будинки, коли жителі виконували свої обов'язки в полі. Генерал фон Штюльпнагель наказав віддати порушників під військовий трибунал, щоб зменшити можливість посилення опору населення⁸⁴.

Фактично, як зазначав у своєму донесенні за 28 жовтня лейтенант Т. Оберлендер, зв'язковий офіцер абверу армій «Південь», ситуація погіршувалася на очах. Ставлення населення на схід від колишнього польсько-радянського кордону, писав він, змінилося буквально за кілька тижнів після приходу німецьких військ. Хто в цьому винен? Самі німці, відповідав Оберлендер. Звичайно, вони стомлені третім роком війни і зганяють свій поганий настрій на країні і людях.

Оберлендер підкреслив, що німці ставляться до українців уже як до євреїв: «Ми часто сплутуємо євреїв і українців. Поводження, призначене для євреїв, часто застосовується і до українців, що призводить у них до відчуття гіркоти». Звичайно, казав Оберлендер, населення повинно боятися порушити закон, «але ми часто поводимося з ним таким чином, що воно боїться бути покараним за будь-що, як і за більшовизму». Наслідком цього було те, що результати роботи не задовольняли і що «населення скоро стане нас ненавидіти,— відзначав Оберлендер⁸⁵.

Т. Оберлендер привернув також увагу до численних помилок, вчинених німцями. По-перше, це страти виснажених військовополонених, трупи яких кидали на місці на узбіччі доріг, у селах і містечках. Це також і невирішене питання колгоспів, реквізиції до останньої курки, недостатнє постачання міст продовольством, що призвело до голоду. Люди покидали міста і їхали в села, де вони ставали антинімецькими пропагандистами або приєднувались до

⁸³ IfZ NOKW 3147.— S. 3—4.

⁸⁴ BA-MA RH 20—17/126.

⁸⁵ BA R 6/69 f. 69, ff.

партизанів. Т. Оберлендер попереджав, що якщо з населенням не будуть поводитися як належить, воно перейде до пасивного й активного опору.

Працівник міністерства Сходу Бройтігам у записці від 11 листопада 1941 р. вказував, що самими драконівськими методами не можна усунути пасивний і активний опір українського населення та встановити спокій і порядок, щоб одержати від цієї країни якнайбільшу кількість продуктів харчування⁸⁶.

Секретні інструкції Розенберга Кохові

У листопаді 1941 р. націонал-соціалісти були переконані, що виграють війну, і тому впевнено приймали рішення про майбутнє.

У секретних інструкціях Розенберга райхскомісару Коху за 18 листопада 1941 р. містилися основні директиви, яких треба було дотримуватись на Україні.

Війна у Східній Європі, за цими інструкціями, означала «поразку більшовизму назавжди». Цей ворог світу ось-ось буде розбитий вермахтом фюрера. Але мова йшла не лише про перемогу над більшовизмом, треба було знайти рішення, як встановити новий порядок на Сході, як налагодити нові стосунки між німецьким Райхом і народами Радянського Союзу.

Розенберг вважав, що Росія, яка в ХІХ столітті стала могутньою державою, позбавила Німеччину її свободи розвитку. Німеччина мусила постійно боятися можливості конфлікту на два-три фронти. Отже, теперішня війна була покликана звільнити Німеччину від будь-якого тиску з боку Росії. Вона ведеться в інтерсах Німеччини і служить справедливості, оскільки *Drang nach Westen* (похід на Захід) Росії міг у будь-який момент перетворитися у політику завоювання і поневолення. Німеччина може відвернути цю небезпеку тільки за допомогою війни проти СРСР з наміром більше не допустити відновлення Російської імперії, якою б вона не була. Ось для чого створювали райхскомісаріати, кожен з яких має власний уряд. «Райхскомісаріат Україна повинен підготувати щораз тісніше приєднання цього регіону до Німеччини».

Місія, яку треба здійснити на Сході, полягає у тому, щоб підготувати цей новий простір для Німеччини, повер-

⁸⁶ В А R 6/69 f. 28—29.

нути Росію на свою етнічну територію, тобто зробити так, щоб вона повернулась на Схід. Ця боротьба проти Росії має на меті гарантувати життя не лише німецькому народу, а й також усій Європі. Ця ідеологічна боротьба відтворить нову концепцію континенту і розширить Європу на Схід.

Завдання райхскомісара України, за інструкціями Розенберга, мало бути особливо важким. Українці мають свою національну та історичну свідомість. Але це не вина німецького народу, якщо він бачить бідність на Україні, стверджував Розенберг. «Велика жертва німецької крові, необхідність розширення Центральної Європи, так само бажання назавжди усунути британську континентальну блокаду» змусили Німеччину розробляти широкі плани, які можуть здійснюватися «тільки при авторитарному німецькому управлінні. Саме з цієї причини ідея розбудови українства в політичну силу проти Москви, яку обмірковувано перед війною 1941 р., мусила бути відкинута. У новій ситуації Райх не міг більше брати на себе допомогу чужим народам.

Отже, говорили далі інструкції Розенберга Коху, члени німецької адміністрації в Україні повинні утримуватися від поширення думок про остаточний устрій у цій країні. Якщо їм ставитимуть питання про майбутнє, слід відповідати, що спочатку треба оцінити збитки, які завдав Україні більшовизм, і усвідомити, що такі збитки потребують «довгого німецького управління». «Тільки фюрер буде вирішувати про остаточне упорядкування після вивчення усієї ситуації, особливо враховуючи поведження самих українців».

Протести українців щодо поділу української території були недопустимі, оскільки війна вимагала від німецького народу величезних жертв і величезних втрат. Цей народ жив на вузькому просторі, і цією війною, що рятує усю Європу, він завоював право розширити свій життєвий простір. Народи Сходу, говорилося в інструкціях Розенберга, мають простір набагато більший, ніж народи Центральної Європи, до того ж не маючи можливості використовувати ці багатства.

Райхскомісаріат Україна мав простягатися за етнографічні межі України. Передбачалося переселення українців на північ і на схід, оскільки Південь України відводили для колонізації. Так само і переселення українців з Генерального Губернаторства не повинно було здаватись чимось нечуванним.

Треба зауважити, що ідеї, висловлені тут Розенбергом, збігалися з відомим планом Generalplan Ost, про який буде мова пізніше.

Українці, за інструкціями Розенберга, повинні піти на жертви, оскільки без німців вони втратили б усе і були б знищені. Німеччина брала на себе захист України проти нападів Москви, оскільки вона єдина здатна гарантувати безпеку Східної Європи.

Розенберг уже не відстоював ідею українського університету в Києві. Навпаки, у своїх інструкціях він писав, що на Україні треба відмовитися від вищих навчальних закладів. Буде достатньо дозволити відкриття початкових шкіл.

Розенберг твердив, що українська інтелігенція із західних районів зробила помилку, проголосивши Українську державу, і що через це їхню діяльність треба було припинити. Щоби економічна відбудова в Райхскомісаріаті Україна могла відбуватися нормально, необхідно вжити суворих заходів, щоб не дати цій інтелігенції туди проникнути. Райхскомісар — єдиний господар на своїй території, і не повинна існувати одночасно жодна паралельна українська адміністрація. Українці не повинні звертатися до жодної української влади. Вони повинні мати адміністративну автономію на рівні повітів і районів під наглядом німців. Якщо в Райхскомісаріаті Остлянд німецька мова мала набути великого поширення, то в Україні цю мову не повинні були вивчати. Розенберг писав, що буде справедливо, якщо українці обмежаться користуванням рідної мови (дозволялося лише деякі винятки). Вважалось, що краще німці, які становитимуть правлячий клас на Україні, будуть вивчати мову країни, а українці не говоритимуть мовою адміністрації. Розенберг писав також: «Забезпечити, щоб українське населення (в інструкціях Розенберга: українство) було віддане Німеччині й охоче до праці та успішно реалізувати потреби харчового й військового господарства — ось завдання райхскомісара України. Воно потребує правильного психологічного трактування народу, щоб по можливості приєднати добровільних помічників, аби зменшити окупаційні війська і поліцію; воно далі вимагає постійного нагляду над економічно-політичними заходами і відповідно до доцільності стосовно названих угорі двох цілей... Щодо добування корисних копалин, то немає ніяких перешкод, навпаки — його треба збільшити...» В інструкціях Розенберга було порушено також питання колишніх німецьких колоній на Україні. Німецький райх вважав, що плоди

німецької колонізації є народною німецькою власністю. Райхскомісар повинен вживати заходів для перетворення Криму і району на північ Чорного моря у німецьку колонію. Німцям потрібен весь цей район із стратегічних причин: «щоб контролювати шлях постачання нафти з Кавказу до Дунаю».

Крім того, «Райхскомісаріат Україна мусить постійно рахуватися з пробудженням росіян, а може, навіть із повстанням самих українців». У цьому разі Крим і вся німецька колонія набуватимуть «вирішального значення для збереження німецького домінування».

У галузі релігії райхскомісар Кох повинен заборонити церквам і сектам займатися політикою і робити публічні заяви. Райхскомісар не повинен приймати єпископа як представника українського народу, а тільки тих довірених осіб, які призначені міністерством окупованих територій Сходу. Німці не можуть відвідувати українські церкви.

В інструкціях Розенберга було також сказано, що райхсмаршал Герінг прийняв заходи щодо продуктивного розвитку німецької військової промисловості. Радгоспи відчують нестачу робітників, і вони частково зруйновані. З них під німецьким керівництвом необхідно зробити бази для виробництва пшениці для Німеччини і народів, що залежать від неї. Розенберг у своїх інструкціях підкреслював, що завдання райхскомісара на Україні можуть мати світове значення. Уперше відкриваються можливості розвитку шляхів сполучення від Балтики до Чорного моря. Завдяки житниці України Європа може протистояти будь-якій блокаді. Якщо задана мета буде досягнена, тиск Російської імперії, який Німеччина відчувала століттями, нарешті буде знищений, і будуть створені сприятливі умови для широкомасштабної політики щодо європейського простору під німецьким керівництвом⁸⁷.

У день, коли були підписані ці інструкції, Розенберг прийняв у своєму міністерстві представників німецької преси. Він виголосив перед ними довгу промову про важливість війни проти Росії, про причини, через які не можна дозволити відбудову Російської держави після поразки більшовизму, про райхскомісаріати, створені на Сході, про єврейське питання в Європі. Що стосується України, то Розенберг заявив, що завдяки їй Німеччина надасть можливості економічного розвитку для народів усієї Східної Європи.

⁸⁷ В А R 6/69 f. 103; Додатки, док. No 104.

«Ми сподіваємось, що цей величезний простір використовуватимуть не тільки німецькі сили, а він буде в розпорядженні всіх бездоганних людей Данії, Голландії, усієї Скандинавії. Там є багато інженерів, спеціалістів сільсько-го господарства, які прийдуть на Україну». Розенберг сподівався таким чином зупинити еміграцію людей у Сполучені Штати. І «Дикий Схід» (за аналогією до американського Дикого Заходу) стане «житницею не лише для Німеччини, а й також для усієї Європи». Тоді жодна блокада моря не принесе труднощів Європі. «Цей український простір, котрий колись як райхскомісаріат матиме площу мільйон квадратних кілометрів, фактично дає ще не знану в німецькій історії можливість для застосування усіх наявних сил і енергій».

Розенберг заявив, що битва при Танненберзі в 1410 р., під час якої Тевтонський орден зазнав поразки від польсько-литовської (і русинської) коаліції, буде стерта з пам'яті поразкою Польщі; кампанія проти Франції поклала край Вестфальському мирові. Але те, що відбувається на Сході, має тепер ще більше значення. Викреслено 375 рік (рік поразки готів від слов'ян на Україні) «Райх готів простягався від Балтійського до Чорного морів,— казав Розенберг.— Він існував 200 років. І ми знаємо, що нащадки готів жили у Криму до XVI століття».

У кінці Розенберг підкреслив, що 1941 р. був поворотним у світовій історії. Розенберг писав, що всі ці коментарі повинні зберігатися у таємниці, виходячи із загальної ситуації. Він нагадав, що, звичайно, у пресі не треба писати про політичні цілі німецького Райху⁸⁸.

Цю ж саму тему він заторкнув у своїй промові 18 грудня 1941 р. в Палаці спорту в Берліні⁸⁹.

Переслідування націоналістів посилюються

Арешти 15—16 вересня 1941 р. не змогли знищити ОУН Бандери. Навпаки, вони спричинилися до зміцнення позицій цього руху і відкрили новий етап боротьби посиленням заходів конспірації і безпеки. У деяких місцях було вчинено терористичні акти (Галичина, Волинь). 19 вересня офіцер поліції і СД Міхаель Сендега загинув від куль члена

⁸⁸ ВА R 6/37 f. 15—30; Додатки, док. No 104.

⁸⁹ *Ibid.*, f. 31—64.

українського Опору. За донесенням СД німці розстріляли за це 50 заложників⁹⁰. Насправді за українськими джерелами загинуло більше 100 заложників, серед яких був член українського уряду А. П'ясецький.

У цей час, у вересні 1941 р., керівники ОУН Бандери зібралися на першу конференцію, присвячену аналізу ситуації. Керівництво руху відзначило, що українське населення, яке чекало звільнення від більшовицького панування і впровадження незалежного політичного життя, не було готове до загальної боротьби. Передбачалось також очистити спочатку українські райони від більшовицьких агентів, щоб боротьбу українців не тлумачили як боротьбу за повернення радянського режиму.

Було прийняте рішення перекинути на центральні і східні землі якнайбільше провідних членів, друкувати підпільну пресу, ширити ідеї визвольної боротьби, розвивати антинімецьку й антирадянську пропаганду, роз'яснювальну акцію проти вивозу людей на роботи до Німеччини, настроїти населення на приховування від німців продовольства, провадити роз'яснювальну підготовку до активної боротьби з німецьким окупантом, збирання та накопичення зброї, військовий вишкіл молоді⁹¹.

Проникнення прихильників ОУН Бандери в Райхскомісаріат Україна далі дуже непокоїв німців. Тривали арешти. 17 вересня штаб групи армій «Південь» наказав арештувати й «відіслати» на Західну Україну, тобто передати львівському СД, усіх «агентів» Бандери, що прибули на схід за німецькими військами з наміром розгорнути там політичну пропаганду⁹².

В одному з німецьких донесень відзначалося, що арешти, а також різні заходи, вжиті німецькою владою, такі як розпуск українських добровольчих частин* і місцевої міліції, створеної у Галичині, розцінювалися громадською думкою як початок загального придушення українського національного життя⁹³.

Бюро зовнішньої політики нацистської партії чинило тиск на різні служби Німецької держави, щоб настроїти їх проти ОУН Бандери. Були спроби зменшити вплив цієї організації на еміграцію. 8 жовтня 1941 р. Шікенданц надіслав листа Бройтігаму, начальнику бюро загальної полі-

⁹⁰ BA R 58/218 f. 231—232.

⁹¹ Микола Лебедь, УПА.— Мюнхен, 1946.— С. 17—18.

⁹² BA-MA RH 20—11/333 Fernschreiben 29735, 18.9.1941.

* Натяк на батальйон «Нахтігаль» і «Роланд».

⁹³ Ibid., Ukrainische Nationale Organisation (Bandera), 10.9.1941.

тики міністерства Сходу, до якого він долучив копії свого попереднього листування з Канарісом. Він висловлював жаль, що Канаріс серйозно не сприйняв попередження і продовжував підтримувати організацію, «у якої тепер стає видимим зворотній бік медалі», і просив Бройтігама вплинути на Канаріса⁹⁴.

Але Канаріс далі мав толерантні погляди на український рух. Хоч треба сказати, його служба, абвер, також брала участь у репресіях проти ОУН Бандери разом з іншими нацистськими службами поліції.

У Райхскомісаріаті Україна вплив ОУН Бандери зростає із кожним тижнем. На початку жовтня 1941 р. німці констатували, що у країні немає сильної політичної агітації, а та, що існує, є результатом діяльності ОУН. Наприклад, у Городищі (Черкаська область) колишні члени СВУ, які «працювали» для ОУН, склали вимоги стосовно вільної України. Стаття, що з'явилася у місцевій газеті, закінчувалась гаслом: «Хай живе вільна і незалежна Україна та її голова Бандера»⁹⁵.

Але Україна велика. Німці гадали, що членів ОУН Бандери було небагато. Їм здавалось, що українське населення було згідне з тим, що Україна належить Німеччині. Німці уважали, що досить «повністю придушити вплив Бандери і вести розумну пропаганду», щоб населення погодилось на кожне рішення, запропоноване Німеччиною, зокрема на німецьке панування на Україні. Вони собі думали, що українське населення у Райхскомісаріаті «повністю політично пасивне і, крім того, через відсутність правлячого класу воно не здатне до національної незалежності»⁹⁶.

У Миколаєві шістнадцять членів ОУН Бандери, які належали до однієї з похідних груп, а три з яких були керівниками, арештовано в першій половині жовтня⁹⁷. У кінці жовтня у листі до львівського гестапо, підписаному ОУН, українці захищали ідею незалежності України і звинувачували Гітлера у зраді. У листі стверджувалось, що Сполучені Штати Америки, Англія і Росія будуть за створення незалежної України і що Німеччина ніколи не виграє війну без України. Крім того, лист вимагав звільнення усіх українських політичних в'язнів⁹⁸.

⁹⁴ ВА R 6/69 f. 32.

⁹⁵ Додатки, док. № 97.

⁹⁶ ВА R 58/218 f. 159—160.

⁹⁷ *Ibid.*, f. 213.

⁹⁸ *Ibid.*, f. 323; Додатки, док. № 99.

У донесенні за жовтень представники окупаційної влади дійшли такого висновку: «Як уже відзначалось, явно посилились інтриги руху Бандери. Зразу було віддано наказ про відповідні контрзаходи. Було здійснено усунення прихильників Бандери за їхню небажану політичну діяльність. Хоч нині на ці заходи не звертають особливої уваги, не можна не визнати того, що саме разом із зростанням труднощів, які вже проявляються у забезпеченні населення продовольством, готується плідний ґрунт для радикальної пропаганди»⁹⁹.

Діяльність членів ОУН Бандери в Райскомісаріаті Україна продовжувала бути об'єктом посиленого нагляду. Розслідування у Миколаєві призвели до нових арештів і перехоплення важливих документів про структуру цієї таємної організації, її завдання, псевдоніми, що їх використовували керівники, підпільні пропагандистські видання. Одного з членів похідних груп Бандери, Мацілінського, було повішено, трьох інших, Юрія Войтовича та брата й сестру Лехітських, було публічно розстріляно¹⁰⁰.

Інших членів цієї організації арештували в Херсоні, чотирьох членів похідних груп було страчено. Німці відзначали, що пропаганда ОУН Бандери має величезний успіх серед населення багатьох місцевостей, що призводить до наростаючого незадоволення і падіння ентузіазму в роботі. Після консультацій з абвером було вирішено наказати всім постам німецької поліції якомога скоріше покласти край цій діяльності¹⁰¹.

Варто підкреслити, що ОУН Бандери змогла завербувати багато нових членів у Райскомісаріаті Україна. Отже, значна більшість її прихильників походила зі Східної України. Приклад міста Дніпропетровська, про який була мова раніше, якраз дуже показовий.

Підготовка повстання

Ще одним прикладом зміни ситуації були події на Волині, українській провінції, що мала свої особливості. Мешканці її були православними, до Першої світової війни цей район належав до Російської імперії. Між двома війнами

⁹⁹ BA-MA RH 22/203 Tätigkeitsbericht der Abt. VII, vom 1, 30.10.1943.— S. 3.

¹⁰⁰ L'est Europeen No 81, fevrier 1969, p. 20.

¹⁰¹ Додатки, док. No 101; Лев Шанковський. Похідні..., о. с., с. 141.

він входив, як і греко-католицька Галичина, до Польщі. Цей лісистий район був ідеальною базою для діяльності партизанів.

На противагу до східних областей, ця українська провінція між двома війнами зазнала більшого чи меншого впливу різних українських сил, зокрема ОУН, УНР, руху Скоропадського, комуністичної партії. У 1941 р. ОУН Бандери приділяла цьому району особливу увагу, як свідчать про це секретні німецькі донесення, зокрема донесення за 14 листопада 1941 р.

Німці як скрупульозні спостерігачі відзначали, що серед усіх політичних течій у цій провінції ОУН Бандери «розгортає, як завжди, найбільшу діяльність». Члени цього руху завжди діють однаково: «вони діють самочинно весь час, коли розпорядження німецьких інстанцій не відповідають інтересам ОУН», і в деяких випадках «вони йдуть на свідомий саботаж німецьких заходів».

Німці усвідомлювали, що група ОУН Мельника ставить собі на Волині ту ж саму мету — створення незалежної і суверенної України, але вона діє у менш «грубій» формі. Крім того, як писалось у донесенні про ситуацію на Волині, «через брак ініціативи», який характеризує цю групу, «її існування у даний момент не становить гострої небезпеки».

Група УНР на чолі з А. Лівіцьким була також досить активна, але, згідно з донесенням, вона знайшла підтримку лише серед кількох колишніх офіцерів Української Народної Армії 1918—1920 (якою тоді командував Симон Петлюра) і частково серед православних священників.

Скоропадський був відомий лише серед деяких людей похилого віку і в певних колах інтелігенції. Ця політична течія, здавалось, була приречена зникнути. У донесенні далі говорилося: «Як підсумок можна сказати про українські політичні течії на Волині, що серйозну загрозу становить тільки ОУН Бандери». Проте німці відзначали, що «течія Мельника могла б стати колись небезпечною, якщо нею занадто знехтувати в боротьбі з течією Бандери».

Висновок німців стосовно інших українських політичних течій був дуже промовистий: «Що стосується інших партій, то їм можна було б непомітно сприяти, оскільки, не маючи перспектив, що призвели б до тривалого успіху, вони є основним елементом розколу політичної думки серед українців»¹⁰².

¹⁰² Додатки, док. No 103.

Дніпропетровська справа, діяльність ОУН Бандери на Волині, арешти й особливо захоплення важливих документів у Миколаєві привели окупаційну владу до необхідності вжити радикальних заходів проти революційного націоналістичного руху.

Німці вже могли справді усвідомити, що «коли входили німецькі війська, то населення, визволене від кривавого більшовицького терору, було повне надії, але тепер внаслідок обставин, приведених раніше, спостерігається погане ставлення з боку населення». Звичайно, комуністична пропаганда привернула до себе лише незначну частину населення, але зате пропаганда руху Бандери, згідно з німецькими джерелами, працювала на підрив довір'я населення до німецької адміністрації¹⁰³.

Німці бачили тільки одну альтернативу: ще раз завдати удару по руху Бандери. Донесення агентів та перехоплені документи свідчили, що цей рух готує збройне повстання. 25 листопада 1941 р. айнзацкоманда С/5 (Ц/5), що дислокувалася у Києві, віддала наказ усім постам поліції безпеки і СД Райхскомісаріату Україна (Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН Бандери. Ось текст цього наказу:

«Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники.

Протоколи допитів мають бути переслані айнзацкоманді Ц/5.

Цей лист має бути знищений командофюрером негайно після прочитання»¹⁰⁴.

На початку грудня СД схопила чотирьох активістів націоналістичного руху в центрі України (зоні, що мала перейти до Райхскомісаріату). Всі вони були із Західної України. Допити підтвердили, що ОУН Бандери спрямовує свої зусилля у новозайнятих околицях у тому ж самому напрямі: спроба створити українську міліцію, призначати мерів і начальників міліції, знімати працівників, яких ОУН вважала неприйнятними, ставити на всі визначні пости

¹⁰³ ВА R 28/219 f. 92.

¹⁰⁴ Цей документ був пред'явлений серед звинувачувальних документів у ході процесу над нацистськими злочинцями в Нюрнберзі під номером 014-USSR (7). ІМТ, т. ХХХІХ, с. 269—270; Додатки, док. No 106.

довірених людей, вербувати нових членів. Люди Бандери наважилися навіть усунути німецького мера Йозефштадта!

Розслідування айнзацкоманди могли лише констатувати, до якої міри плани ОУН Бандери «уже набрали недвозначного спрямування проти Німецького райху». Один з арештованих, Семен Марчук (він же Роман Марчак, голова організації ОУН Бандери Житомирського району) заявив, що члени його руху «отримали доручення відшукувати в лісах російську зброю і боєприпаси та переносити її у сховки, щоб вони не потрапили до рук німецького вермахту». Оскільки скоро, «у момент, який керівництво ОУН вважатиме сприятливим і коли будуть сформовані групи партизанів (тому вишколюється вірна Бендері міліція і розпочнеться наступ проти німецьких окупаційних військ».

Отже, німці одержали підтвердження, що націоналісти руху Бандери справді готують збройне повстання. Оскільки не можна було розраховувати на зброю, завезену іззовні і скинуту на парашутах, єдиним шляхом її мати було переховати склади зброї, залишені в лісах Червоною армією. Марчак також визнав, що керівники ОУН Бандери вважають вермахт головним ворогом України. Вони не вірять у перемогу Німеччини над Радянською Росією і Англією, а думають, що здобувши перемогу над Росією, Німеччина буде настільки ослаблена, що не зможе продовжувати війну. Саме в цей момент українська армія, створена ОУН, «зможе завдати остаточного удару по німецьких збройних силах і створити незалежну Українську державу». Ні Росія, ані Німеччина, знесилені війною, не матимуть сили перешкодити створенню цієї держави¹⁰⁵.

Марчака та двох інших членів районного керівництва ОУН Бандери після допитів було страчено.

Похідні групи Бандери продовжували з'являтися після створення німцями місцевої адміністрації. Так, наприклад, вони з'явилися 8 жовтня у Запоріжжі (через чотири дні після узяття міста німцями) і безуспішно намагалися зайняти ключові пости в щойно створеній адміністрації¹⁰⁶.

У німецькому донесенні за 31 грудня 1941 р. підкреслювалось, що в ході розслідувань і боротьби проти рухів Опору айнзацгрупи встановили, «що окрім групи ОУН Бандери на Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку»¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Додатки, док. No 110; док N 115, BA R 58/219 f. 253.

¹⁰⁶ BA R 58/219 f. 255.

¹⁰⁷ Додатки, док. No 115; BA R70 SU/31 f. 132.

Пригнічення національного життя

Німці спостерігали, що на зміну ентузіазмові перших днів у Києві запанувала якась байдужість. Населення було розчароване німецькою політикою. Гостро відчувалася катастрофічна ситуація з постачанням продовольства. Жителі столиці одержували 200 г хліба на тиждень. Робітники одержували від свого підприємства додатково 600 г хліба на тиждень¹⁰⁸. Населення звинувачувало німців у тому, що вони зумисне створювали голод, вивозячи харчі в Німеччину¹⁰⁹.

У всіх українських містах населення недоїдало. Німці очікували швидкого зростання смертності під час зими особливо людей похилого віку і слабких, дітей, немовлят хворих. Скрізь почали з'являтися інфекційні хвороби. Страти ослаблених військовополонених викликали серед населення дуже негативні враження. Смертність у таборі полонених була дуже висока і всі знали, що зиму переживуть тільки особливо міцні.

Загалом українці відчували, що німці вважають їх нижчою расою. Утиски в політичному і культурному житті посилювали незадоволення¹¹⁰. Націоналістична і комуністична пропаганда дедалі більше знаходила плідний ґрунт.

Дуже багато українців перебувало в таборах полонених, тоді як країні не вистачало робочих рук. Правда, деякі полонені не могли бути звільнені через інфекційні хвороби, які лютували в таборах. У країні помітно знизилася народжуваність¹¹¹.

Страти євреїв-медиків і євреїв-ремісників сприяли дезорганізації соціального та економічного життя. Промисловість, що її не вивезли, була знищена, відчувався брак фахівців для її відновлення. Щоб зарадити цій ситуації треба було відкрити середні і вищі навчальні заклади, але націонал-соціалістські керівники, виходячи з расових причин і колоніальних планів, були проти відкриття таких закладів. Сільське господарство також терпіло від браку робочої сили, та Гітлер дав наказ більше не звільняти військовополонених¹¹².

Усі ці фактори і велике розчарування у населенні призвели до того, що українці все більше переходили до

¹⁰⁸ Додатки, док. No 116.

¹⁰⁹ BA-MA 22/10 Tätigkeitsbericht der Abt. VII, vom 1, 30.11, 1941.

¹¹⁰ BA R 58/219 f. 243--244.

¹¹¹ BA-MA RW 41/31.

¹¹² IMT 386-USSR.

пасивного опору, про що була мова в німецькому донесенні від 17 грудня 1941 р.¹¹³. З цього часу деякі німецькі діячі почали вважати, що в погіршенні ситуації винен райхскомісар Кох.

Націонал-соціалістські керівники розглядали східні території як райони економічної експлуатації. «Ми — господарі цієї нами завойованої країни», — заявляв командуючий 17-ю армією, говорячи про Україну¹¹⁴. Було очевидно, що український незалежницький рух перешкоджає такій політиці. Під час наради в райхсміністерстві освіти представник райхсфюрера СС повідомив, що начальник СД запропонував видати декрет, який би забороняв будь-який прояв незалежності і поставив би на один рівень українців, поляків і росіян. Для націонал-соціалістичних керівників не існувало лояльних українців, звідки б вони не походили: чи із Західної України, чи із Східної, з Буковини чи з Карпатської України. Всі вони прагнуть до незалежності, заявив представник райхсфюрера СС¹¹⁵.

На кінець цього критичного і вирішального року націонал-соціалістський режим, захмелілий від постійних військових перемог, здавалось, не усвідомлював складність ситуації. Він продовжував здійснювати свої плани, пригадуючи ще раз у листопаді 1941 р., що не можна давати ніяких обіцянок щодо майбутнього України¹¹⁶.

Один із працівників міністерства Сходу зауважив щодо директив Розенберга про Україну, що якщо ця країна має стати житницею Німеччини і Європи, то це стане можливим тільки тоді, коли туди переселять якомога більше німецьких селян. Бо поліційні міри не змусять українського селянина виробляти стільки, скільки потрібно. Для цього треба залучити й підготувати німецьких селян¹¹⁷.

Багато німців не розуміло політики Берліна стосовно України й українців, вони вимагали роз'яснень. Отто Бройтігам, один із працівників міністерства Сходу, зауважив у листі до ОКГ, що деякі німці вважають: «з українцями треба поводитись, як із неграми, бо цей регіон буде експлуатований як колонія». Бройтігам не був із цим згоден. Він казав, що українці — європейський народ. Він вважав, що було б безумством розглядати їх як негрів чи як рабів, тим паче, що цей народ був вдячний Німеччині за те, що

¹¹³ BA R 6/86 f. 10.

¹¹⁴ BA-MA RH 20—17/44.

¹¹⁵ ДОдатки, док. No 108.

¹¹⁶ BA R 6/69 f. 10.

¹¹⁷ Ibid., f. 124.

вона звільнила його від більшовизму. За його словами, симпатія цього народу ризикує змінитись на ненависть. «Звільнення від більшовизму повинно призвести не до закабалення Німеччиною, а до культурного підйому, який відповідав би багатству країни і здібностям народу», — писав Бройтігам. Він не виступав проти експлуатації промислових запасів країни під час війни, але одержати максимум з цієї країни можна було, на його думку, тільки тоді, коли населення буде погоджуватися і буде дружне, і цього не досягти «ніколи драконівськими заходами, які закабалюють народ»¹¹⁸.

Через тиждень, 29 листопада 1941 р., у Києві відбулося засідання членів Української академії наук, де були присутні представники націонал-соціалістської партії. Один із представників, Райнгардт, хотів нагадати двадцятьом представникам української науки, що, перейшовши колишній радянсько-польський кордон (до 1939 р.), німці увійшли не в Україну, а на радянську територію. «Ми не завойовували священну землю українського народу, а йдеться лише про воєнну здобич складової частини Радянського Союзу. Ми перебуваємо в цій країні як завойовники радянсько-російських земель»¹¹⁹.

Отже, тільки німці могли розпоряджатися цією територією і в момент, вибраний Гітлером, передати її українському народу за умови, що українці будуть вірними Німеччині, і всі ділянки промислового життя будуть зразу введені в дію. Крім того, представників української науки закликали заспокоїти дух «усіх українських національних рухів» і проголошувати терпеливість до того, що буде. Райнгардт зробив висновок: «Наша мета — щаслива Європа з щасливими народами, і від вас залежить, чи допомагати нам, щоб стати щасливими, чи знайти своє власне горе»¹²⁰.

Націонал-соціалістські керівники стояли перед вибором: як змусити працювати завойовані народи без того, щоб надати їм права та політичні користі. Вони вибрали суворість і терор. Але на місцях, на Сході, деякі представники німецької адміністрації намагалися пом'якшити ці директиви, зокрема в зоні тилу військ.

Фактично в армії панували дві різні тенденції. 20 листопада генерал фон Манштайн визначив роль німецького

¹¹⁸ BA-MA RH 22/171 лист 22.II.1941, 1/3338/41.

¹¹⁹ BA NS 30/85 Protokoll der Sitzung vom 29.II.1941, S. 4.

¹²⁰ *ibid.*

солдата, яка полягала в боротьбі за «знищення єврейсько-більшовицької системи». Німецький солдат, за словами фон Манштайна, повинен безпощадно боротися як на фронті, так і проти партизанів. Він має стати месником за більшовицьку жорстокість, допомагати роззброювати людей і усвідомити, що якщо треба постачати Німеччину необхідним продовольством, то місцеве населення повинно голодувати. Солдат має також зрозуміти необхідність «спокутування» євреїв, духовних носіїв більшовицького терору»¹²¹.

На противагу цьому головнокомандуючий зони тилу військ генерал Фрідерічі 14 грудня передав командирам розпорядження ОКВ стосовно поводження з українцями. У розпорядженні вказувалось, що армійські служби неоднаково ставляться до українців. Одні діють за принципом, що Україна одного дня стане рівним партнером Німеччини, інші — відповідно до ідеї, що Україна — це всього тільки колонія, і український народ треба розглядати як колоніальний народ. ОКВ відзначав, що армійським службам треба зайняти «таку позицію, що є посередині між двома крайнощами».

У розпорядженні також підкреслювалось, що фюрер тільки за собою зберігає право приймати рішення про політичне майбутнє території, населеної українцями. Армійські служби не повинні давати пояснення з цього питання. Треба, щоб населення знало тільки те, що майбутнє України головним чином залежить від поводження і співробітництва його населення. До населення треба ставитися приязно так довго, поки воно не змінить свого ставлення, і це позначиться на роботі. Українці відчувають себе звільненими від більшовизму і добровільно сприяли цьому звільненню. Необхідно було зберегти таку поставу населення. «Звільнення від нестерпного іґа не повинно призвести до страху перед новим закабаленням», — підсумовувалось у розпорядженні¹²².

Тим часом сільське населення Райхскомісаріату Україна виявляло сильне бажання звільнитися від колгоспної системи¹²³. Але окупаційна влада захотіла її зберегти. Українська молодь була позбавлена можливості вчитися. Класи і школи вище четвертого класу початкової школи були закриті. Не дозволялось жодного виду вищої

¹²¹ IMT 4064-PS.

¹²² BA-MA RH 22/10 Bfh, zückw H. Geb. Sü. Abt VII/123/41 geh.

¹²³ Ibid., RH 22/203 Tätigkeitsbericht der Abt. VII, vom 1—30.10.1941.— S. 2.

освіти¹²⁴. У цьому плані ситуація у Райхскомісаріаті Остлянд була зовсім інша, оскільки там був дозволений усякий рівень освіти.

У Райхскомісаріаті Україна було заборонено створювати нові товариства, а за існуючими товариствами встановлювали нагляд окупаційної влади або їх розпускали. Публічні збори і демонстрації було заборонено¹²⁵. Німці вирішили влаштувати гоніння не лише на незалежницький рух, а на все національне життя. Ця політика проявилася після відзначення українцями 20-ї річниці страти російськими більшовиками 359 вояків Української Національної Армії, що сталося 21 листопада 1921 року під Базаром, невеликим містечком біля Житомира.

У національному пориві, який можна було добре зрозуміти, українські активісти, особливо члени ОУН Мельника, хотіли вшанувати пам'ять жертв цього розстрілу, бо ж йшлося про вояків, які відмовилися перейти на бік більшовиків і до кінця захищали ідеали вільної України. Організатори чітко дотримувалися плану вшанування, не маючи жодної сторонньої думки. Але це вшанування мало надто великий успіх: близько сорока тисяч українців приїхало під Базар із різних районів Райхскомісаріату Україна. Розмах цього відзначення здивував німців.

І відповідь прийшла швидко. Після попереднього розслідування айнзацкоманди СП і СД провели серед організаторів та головних учасників заходу масові арешти. У кінці листопада і на початку грудня було арештовано 720 осіб. Більшість з них було потім розстріляно чи повішено. Серед них були як члени ОУН Мельника (Орищенко, Сурмач та інші), так і ОУН Бандери¹²⁶.

Після цього заходу німецька влада посилила нагляд за українськими товариствами і заборонила будь-які публічні зібрання.

Українці, зокрема з участю ОУН Мельника, змогли відновити і розвинути в Києві багатообіцяюче культурне життя. Щоденна газета «Українське слово», Товариство українських журналістів, літературний часопис «Літаври», а також театр були виразниками українського патріотизму. Але німці вирішили задушити культурне відродження у Києві. Перший удар завдали 13 грудня, коли айнзацкоман-

¹²⁴ Додатки, док. No 114.

¹²⁵ Додатки, док. No 113.

¹²⁶ Організація Українських Націоналістів, 1929—1954 рр.— Париж, 1955.— С. 268—270; П. Добрівлянський. Україна у Другій світовій війні.— Філадельфія, 1963.— С. 52—53.

да СП і СД арештувала цілу групу інтелігенції та працівників культури (І. Рогач, П. Олійник та ін.). Після розслідування більшість тимчасово було випущено на свободу ¹²⁷. Інших, зокрема співробітників газети «Українське слово», розстріляно. Німці взяли цю газету в свої руки. Вони змінили назву на «Нове Українське Слово» і довірили керівництво редакцією вірній їм людині.

У Генеральному Губернаторстві матеріальне становище українців було краще, ніж у Райхскомісаріаті Україна. Але з політичного погляду майбутнє виглядало там досить зловісно. Генерал-губернатор Франк заявив 16 грудня 1941 р., що українці не повинні уявляти собі, ніби німці визнають «всередині великого Німецького райху» (оскільки Галичина вважалася складовою частиною Райху) якусь Українську державу. Вирішення українського питання можна, за його словами, здійснити так само, як і з поляками: «вони повинні бути в нашому розпорядженні як робоча сила», тоді як територія Генерального Губернаторства має зазнати повного онімечення ¹²⁸.

¹²⁷ Організація..., о. с.— С. 29—54, 273; П. Добрівлянський, о. с.— С. 52—54.

¹²⁸ Додатки, док. No III.

ПОВСТАННЯ

Починаючи з вересня місяця 1941 р., радянські офіцери, які потрапляли в полон, повідомляли, що Москва за зиму створить 300—400 нових дивізій, які будуть оснащені в основному американською зброєю. Відчувалося, що Москва надає вирішального значення допомозі Сполучених Штатів Америки та Великобританії.

Напавши на Росію, Гітлер створив досить дивну ситуацію. Одна з найжорстокіших диктатур в історії людства, ворог лібералізму й капіталізму, була змушена шукати підтримки в демократичних, капіталістичних державах. І навпаки.

22 червня 1941 р. Вінстон Черчілль заявив по радіо, що хоч особисто він залишається переконаним антикомуністом, його уряд повинен допомагати Росії: «Ми надаватимемо Росії і російському народу всяку можливу допомогу, оскільки небезпека, що загрожує Росії, також загрожує нам самим і Сполученим Штатам»¹. Сполучені Штати, які ще не вступили у війну, поділяли цю думку, і заступник державного секретаря С. Велс сказав про це 23 червня. 24 червня Рузвельт заявив, що Сполучені Штати Америки надаватимуть Росії усяку можливу допомогу і повідомив, що він розморозив російське майно, яке залишалося в американських банках як гарантія виплати 635 мільйонів доларів боргу, що його Росія відмовилась визнавати після більшовицького перевороту. Отже, радянський уряд міг робити перші замовлення².

¹ The Times, 24.06.41.

² H e n r i D u n a j e w s k i. Le lend-lease américain pour l'Union soviétique in „Revue d'études comparatives Est-Ouest“.— No 3.— Paris, 1984.— P. 24.

Західні держави, польський уряд в екзилі та українські землі

У час, коли українці зазнавали жахів окупації, коли було придушено їхній уряд, коли вони почали платити тяжку данину в боротьбі проти нацизму, за національну свободу і незалежність, польський уряд в екзилі в Лондоні і російсько-радянський уряд розгорнули дипломатичну боротьбу за володіння західними землями України (і Білорусі).

На початку німецько-радянської війни Сполучені Штати Америки і Великобританія не мали точного уявлення, яким буде політичне майбутнє Східної Європи і також не були впевнені, що треба повернутися до статусу кво, який був до вересня 1939 р. Проте генерал В. Сікорський, голова польського уряду в екзилі, 23 червня 1941 р. виступив із вимогою повернутися до кордонів, що існували до того, або точніше, до кордонів, гарантованих Ризьким договором 18 березня 1921 р. і визнанням Радою послів 15 березня 1923 р. Іншими словами, уряд вільної Польщі вимагав повернення до поділу України між Росією та Польщею.

Через кілька днів, 4 липня, міністр закордонних справ Великобританії Ентоні Іден поінформував голову польського уряду в екзилі, що Москва готова розпочати переговори з поляками і погоджується з ідеєю створення на польській території польських частин із військовополонених, що були в радянських таборах. Розпочавшись 5 липня, переговори завершилися підписанням 30 липня польсько-радянської угоди. У першій статті договору говорилося про те, що уряд СРСР вважає анульованими радянсько-німецькі угоди 1939 року. Польський уряд зі свого боку зобов'язався не вступати в жоден союз проти СРСР. Було встановлено дипломатичні стосунки між двома урядами. Обидва уряди брали зобов'язання про взаємну допомогу у війні проти Німеччини. На радянській території мала бути організована польська армія (існувало припущення, що в Росії і в Сибіру було багато сотень тисяч польських військовополонених і депортованих). Оскільки опубліковане після підписання угоди комюніке створювало враження, що питання кордонів залишилося невирішеним, американський уряд вказав, що розглядає цю угоду як таку, що відповідає політиці невизнання анексованих територій. У листуванні з польським урядом британський уряд також стверджував, що не визнає територіальних змін, які сталися у Поль-

щі в 1939 р. Але щоб не зачіпати росіян, британський уряд публічно заявив, що обмін нотами з польським урядом не містить жодної гарантії щодо східних кордонів Польщі. З цього часу у Великобританії й Сполучених Штатах Америки встановилася думка, що не треба «турбувати» росіян.

12 липня 1941 р. в Москві була підписана англо-радянська угода про взаємодопомогу у війні проти Німеччини. Кремль вирішив якнайбільше використати добре ставлення західних держав. 18 липня Сталін писав у листі до Черчілля, що ситуація у Радянському Союзі і Великобританії поліпшиться, якщо західні держави відкриють на Заході другий фронт проти Гітлера (у Південній Франції) і третій на Півночі (Арктика)³.

Представник Рузвельта в Москві Гаррі Гопкінс телеграфував 30 липня про позитивне ставлення щодо допомоги росіянам. Наступного дня Рузвельт повідомив, що він щойно віддав наказ негайно відрядити 200 літаків П-40 в Радянський Союз. Англія передала 440 літаків-винищувачів. На початку серпня через обмін нотами між радянським послом у Вашингтоні і державним секретарем С. Велсом було продовжено радянсько-американську торговельну угоду до 6 серпня 1942 р. В американській ноті рішення уряду Вашингтона пояснювалось тим, що «посилення радянського збройного опору агресору, який загрожує безпеці і незалежності не лише Радянського Союзу, а й також і всіх інших націй, є в інтересах оборони теж і Сполучених Штатів»⁴.

14 серпня 1941 р. Рузвельт і Черчілль підписали Атлантичну Хартію, що визначала мету війни антигітлерівської коаліції. Хартія проголошувала, що країни, які її підписали, «не прагнуть до жодного збільшення своєї території», «не хочуть ніяких територіальних змін, що не відповідають вільному вияву зацікавлених народів», «поважають право кожного народу вибирати форму уряду, з яким він має жити», «після остаточного знищення нацистської тиранії вони сподіваються встановити мир, що дасть можливість усім націям бути в безпеці за своїми власними кордонами і гарантуватиме всім людям усіх країн існування, вільне від страху й нужди»⁵.

³ Листування Голови Ради Міністрів СРСР із президентом Сполучених Штатів та прем'єр-міністрами Великобританії під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 (рос. мовою).— Москва, 1957, т. 1.

⁴ Henri Dunajewski. De lend-lease... op. cit.— P. 26.

⁵ Jacques Gascuel. Ce qu'est la Charte des Nations Unies.— Paris, 1946.— P. 55—56.

Деякі аналітики відзначали, що право кожного народу на самовизначення було в Хартії виражене не досить чітко. Здавалося, Хартія мала на меті гарантувати права існуючих держав. З цього погляду вона була абсолютно прийнятна і зручна для Росії.

24 вересня Радянський Союз підписав Хартію. Але Москва зробила застереження щодо застосування параграфів Хартії, які, за словами Москви, повинні враховувати «умови, потреби та історичні особливості відповідних націй». Росія, скориставшись поблажливостю західних держав, зберегла за собою право інтерпретувати Хартію на свій спосіб.

Польський уряд у Лондоні також підписав Атлантичну Хартію.

У листі до В. Черчілля, посланому 3 вересня 1941 р., Сталін заявив, що втрата підприємств чорної металургії та авіаційних заводів України поставила Радянський Союз перед «смертельною небезпекою». Він знову вимагав відкриття другого фронту чи на Балканах, чи у Франції і прискорення поставок військової допомоги. «Без цих двох форм допомоги Радянський Союз зазнає поразки або буде ослаблений настільки, що довгий час не зможе прийти на допомогу своїм союзникам на фронті боротьби з гітлеризмом», — підкреслював Сталін⁶.

Але Сполучені Штати Америки і Великобританія були фізично неспроможні задовольнити вимоги Москви. Висадження в Африці планувалося на 1942 р., а у Франції тільки на 1943 р. Зате західні держави надавали допомогу в озброєнні й оснащенні. На початку, звичайно, ця допомога була обмежена, але як спочатку, так особливо й надалі вона була життєво необхідна Москві⁷.

Проблема військової допомоги стала предметом дискусій під час конференції трьох у Москві (29 вересня — 1 жовтня 1941 року). 2 листопада американський уряд інформував Москву, що надасть 1 мільярд доларів на фінансування радянських закупок. 7 листопада Рузвельт поширив застосування закону про ленд-ліз* на Радянський Союз.

Після японського нападу на Пірл Гарбор 7 грудня Сполучені Штати Америки оголосили війну Німеччині (11 грудня 1941 р.).

⁶ Листування..., о. с., том 1.— С. 19; том 2.— С. 12.

⁷ Cf. Henri Dunajewsky, *op. cit.*

* Ленд-ліз — система передачі США в позику чи в оренду озброєння, боєприпасів, стратегічної сировини, продовольства та ін. країнам-союзникам по антигітлерівській коаліції.

Польсько-російські переговори продовжувалися під час візиту генерала Сікорського в Москві на початку грудня 1941 р. Згідно з домовленістю від 14 серпня частини польської армії вже були створені в Сибіру. За згодою Москви вони мали бути евакуйовані в Іран. Генерал Сікорський відмовився дискутувати з росіянами про питання східних кордонів Польщі, тому Москва вирішила обговорити це спочатку з британським урядом. Кремль запропонував Ентоні Ідену, що прибув у Москву 16 грудня, проект угоди з двох частин: одна щодо взаємодопомоги у військовій галузі під час і після війни, інша пропонувала варіант політичного врегулювання після війни.

Треба відзначити, що тоді, коли деякі спостерігачі вважали, що радянський режим стоїть перед загибеллю. Москва у другій частині угоди спокійно формулювала конкретні пропозиції щодо політичного майбутнього Європи. Сталін пропонував відновити незалежність усіх країн, анексованих і окупованих гітлерівською Німеччиною, відділення Рейнландії від Пруссії, передачу Східної Пруссії Польщі і визнання Великобританією радянських кордонів 1941 р. від Карелії до Бессарабії, тобто визнання територіальних надбань, здобутих завдяки пакту Молотова-Ріббентропа. Крім того, Сталін хотів мати військові бази у Фінляндії та в Польщі. Польща могла простягтися на захід за рахунок Німеччини⁸. Але Ентоні Іден після консультації з своїм урядом заявив, що не може тепер визнати запропоновані кордони.

Основна декларація націй у війні проти Осі (Рим-Берлін-Токіо), що називалася «Декларація об'єднаних націй», була підписана 1 січня 1942 р. в Білому Домі представниками двадцяти шести держав, серед яких були Сполучені Штати, Великобританія, Радянський Союз, Чехо-Словаччина, Голландія, Норвегія, Польща, Югославія. Декларація спиралась на принципи Атлантичної Хартії. «Будучи переконаними, що повна перемога над ворогом необхідна для захисту життя, свободи, незалежності і релігійної свободи, а також для збереження прав людини і справедливості у своїх власних країнах і стосовно інших націй, усвідомлюючи, що вони тепер вступили у спільну боротьбу проти диких і грубих сил, що прагнуть уярмити світ», уряди, які підписали декларацію, брали зобов'язання використовувати всі свої військові та економічні ресурси проти Осі, і не підписувати ні

⁸ И. М. Майский, Воспоминания советского посла. Война. 1939—1943.— М., 1965.— С. 207—208, 241.

перемир'я, ні сепаратного миру⁹. Головне зусилля треба було спрямувати проти Німеччини.

6 січня 1942 р. радянський комісар закордонних справ розповсюдив серед дипломатичних представництв, акредитованих у Москві, ноту, в якій Москва висловлювала протест проти жорстокостей німців в українських містах, наприклад, у Львові. Посол Польщі в Москві зразу відповів нотою, в якій заявив, що, напевне, йдеться про непорозуміння, оскільки з історичного погляду і з погляду міжнародного права, а також виходячи з етнічного складу, Львів є польським містом¹⁰. Але Молотов відхилив ноту польського посла, а також наперед і можливі інші ноти Польщі, що містили би якісь домагання стосовно Львова. Москва, своєю чергою, заявляла бурхливі протести проти деяких заяв польського уряду з Лондона, що стосувалися східних кордонів Польщі. Повернувшись до Лондона зі своїх поїздок до Москви і на Середній Схід, генерал Сікорський заявив 12 січня, що Польща визнає на сході тільки кордони, встановлені Ризьким договором, і що на заході вона поверне собі від Німеччини «давні слов'янські землі».

31 січня 1942 р. Сікорський мав зустріч із Черчіллем. Голова британського уряду пообіцяв голові польського уряду в екзилі, що «оскільки ми не одержали перемоги, проблема європейських кордонів не повинна обговорюватись ніяким чином». Але він також сказав, що комунізм не лякає Великобританію. Якщо Європа вибере цей режим, казав Черчілль, то Лондон не виступатиме проти¹¹.

Трохи пізніше Черчілль пішов ще далі. 7 березня 1942 р. він запропонував Рузвельту не інтерпретувати принципи Атлантичної Хартії так, щоб ставити під сумнів західні кордони Росії, якими вони були на час нападу Німеччини¹². 9 березня він послав телеграму Сталіну: «Я передав президенту Рузвельту послання, схилиючи його підтвердити підписання угоди, зробленої з вами стосовно кордонів СРСР у кінці війни»¹³. Але під тиском поляків, що мали вплив у США, Рузвельт відмовився підтвердити думку Черчілля. Така позиція президента Сполучених Штатів розчарувала Черчілля і особливо Ідена. Іден вважав, що не

⁹ Jacques Casque, op. cit.— P. 58.

¹⁰ Documents on the Polish-Soviet Relations 1939—1945.— London, 1961, vol. 1.— P. 260—261, 266.

¹¹ Ibid... P. 274—276; David Irving. La fin mystérieuse du général Sikorski. Paris, 1969.— P. 22.

¹² Irving David, o. s.— P. 22.

¹³ Ibid...— P. 23.

варто провокувати незадоволення Сталіна, тому що він може повернутися до Гітлера і розпочати переговори про сепаратний мир.

Цей аргумент будуть використовувати проросійські групи преси для тиску на Великобританію і Сполучені Штати Америки. З іншого боку, не маючи змоги ні відкрити другий фронт на континенті, ні збільшити постачання озброєння для СРСР, Великобританія вважала, що треба задобрити Москву. Вона особливо сподівалася підтримати Росію у її боротьбі, погодившись у вигляді компенсації визнати західні радянські кордони 1940 р.¹⁴

Під час зустрічі, що відбулася 11 березня 1942 р., Сікорський попередив британський уряд про експансіоністські територіальні вимоги Москви. Черчілль відповів, що його думка про Росію не відрізняється від думки Сікорського, але Росія може успішно подолати Німеччину, «вона знищила мільйони німецьких солдатів». «Тепер йдеться не про нашу перемогу, а про життя або смерть союзницьких націй. Якщо Росія вступить у союз із Райхом, ми загинемо. Такої угоди не повинно бути. Якщо переможе Радянський Союз, вони вирішуватимуть питання кордонів, не консультиуючись із Великобританією; якщо ж вони програють, то підписаний нами договір не матиме жодного значення». Цей аргумент не переконав Сікорського, який погрожував показати світовій думці «справжнє обличчя Росії і її brutальний імперіалізм»¹⁵.

Отже, британський уряд вирішив визнати західні кордони СРСР, правда, за винятком польсько-радянського кордону. Лондон повідомив про своє рішення радянський уряд у середині квітня 1942 р.

У цей час Вашингтон виробив план операції проти Німеччини. Йшлося про перевезення більше мільйона осіб до Англії (операція Болеро), захоплення плацдармів у Нормандії уже восени 1942 р. (Sledgehammer) для підтримки Східного фронту в разі його ослаблення, та здійснення величезної висадки десанту в Європі в 1943 р. (Round up) Англійці прийняли план, але тримали в резерві проект висадження десанту в Північній Африці¹⁶.

На початку травня 1942 р. Майський передав британському уряду контрпропозиції до угоди, які обумовлювали, що питання польсько-радянських кордонів має бути

¹⁴ Documents on Polish..., o. c.— P. 269—270, 275—276, 336, 593, 596

¹⁵ Documents...— P. 295—299.

¹⁶ J.—B. Duroselle. Histoire Diplomatique...— op. cu.— P. 364.

лише в компетенції СРСР і Польщі. У Лондоні продовжились переговори між англійцями і Молотовим, що прибув у британську столицю 20 травня. Виступаючи проти підписання радянсько-британської угоди, які містила би статті стосовно територіальних питань, американський уряд оголосив, що опублікує з цього приводу заяву, яка може спричинити «серйозний розкол Об'єднаних Націй». Москва зразу відступила.

Договір про англо-радянський союз, підписаний 26 травня 1942 р. на строк 20 років, не мав жодної статті про кордони і майже не відрізнявся від угоди 12 липня 1941 р. Два уряди зобов'язувались не вступати в переговори з гітлерівським урядом і ні з яким іншим німецьким урядом, який не відмовиться від агресії; діяти спільно і після війни, щоб уникнути нової німецької агресії, співробітничати політично й економічно у післявоєнний період, не брати участі в жодній коаліції, спрямованій проти одної із сторін¹⁷.

5 серпня 1942 р. Рузвельт прийняв посла Польщі у Вашингтоні Я. Цехановського. Розмова йшла переважно про питання західних українських і білоруських земель, яких наполегливо домагався польський уряд. Крім того, Рузвельт висловився за евакуацію усієї польської армії, що перебувала в Радянському Союзі¹⁸.

У лютому 1942 р. ця польська армія під командуванням генерала Андерса, налічувала 75 500 солдатів. Вона була евакуйована до Ірану (у березні — 31 тисячу чоловік і в серпні 1942 р. — 44 тисячі чоловік). У цій польській армії було багато українців, вихідців із Західної України (польської до 1939 р.).

Польська армія під командуванням Андерса потім була перекинута на Близький Схід, у Північну Африку та Італію.

Через наполягання поляків уряд Сполучених Штатів Америки тимчасово перешкоджав визнанню Великобританією анексії Росією західних районів України і Білорусі. Польський уряд в екзилі, зі свого боку, твердо вирішив захищати принцип польського суверенітету на частині українських і білоруських земель.

Але найважливішим було те, що американський і англійський уряди, мабуть, не були проінформовані чи врахову-

¹⁷ Foreign relations of the United States. Diplomatic Papers, 1942, vol. 1, Washington, 1958.— P. 536—545; J.-B. Duroselle. Histoire diplomatique... о. с.— P. 365.

¹⁸ J. Ciechanowski. Defeat in Victory.— New York, 1917.— P. 112.

ються почуття населення цих регіонів. Ні польський уряд, ні Москва, ні західні держави, ні Берлін не думали враховувати прагнення українців до незалежності і поважати їх.

Європейська громадська думка про політику Німеччини

Європейська громадська думка почала ставити собі питання про мотивації німецької політики на Сході і про її наслідки. Фактично ніхто точно не знав про секретні плани нацистів.

Одноразова публікація «*Helgendagsbladet*» за 1 січня 1942 р. писала:

«Такий колос, як Росія, не можна здолати швидко, використовуючи лише військові засоби. Тут необхідне дуже зважене поєднання військової і політичної зброї. Усі дивуються, що країна, яка дала світові одного із засновників «політичної стратегії» — генерала Кляузевіца — і котра використовувала цю політичну зброю під час попередніх операцій на Заході і в Центральній Європі, не використовує жодної можливості, яка відкривається перед нею у цьому регіоні».

Редакція видання констатувала, що Німеччина провадить лише військове завоювання територій. Нічого або майже нічого не робилося, щоб скористати з реальних слабкостей «внутрішнього російського фронту». Звичайно, цей внутрішній фронт не міг бути чимось на зразок «п'ятої колони» у країні, де за кожним іноземцем існував суворий нагляд і де влада на початку війни депортувала в Сибір близько півмільйона німців з-над Волги *. Але частина населення усе-таки не підтримувала комуністичний режим, особливо селяни, які хотіли звільнитися від колективістського примусу. Деколективізація, на думку вже згаданого видання, була б зустрінута дуже прихильно. Та німці нічого не робили в цьому напрямку. Звичайно, вони відкинули термін «колгосп», але зберегли колгоспну систему, що включає у себе обов'язкові поставки продовольства державі.

У статті підкреслювалося, що Німеччина має дві альтернативи: «будівництво нової Росії, національної і антибіль-

* Декретом від 28 серпня 1941 р. радянська влада депортувала більше 500 тисяч волзьких німців і скасувала їхню автономну республіку. Було, звичайно, депортовано і певну кількість німців з України.

шовицької, та німецько-російська дружба відповідно до традицій політики Бісмарка», або політика «звільнення поневолених меншин Росії», тобто поділ великоруської імперії, де росіяни («великороси») утворюють «найбільшу меншину»: близько 80 мільйонів з 200. Численні процеси, що відбувалися у 1937 р. і в ході яких головним звинуваченням українських, кавказьких та інших комуністичних керівників було, звичайно, звинувачення у сепаратизмі, показували, що ця тенденція справді існує.

Але, здається, писалося далі у статті, що Німеччина занадто сподівається на швидкі результати, здобуті за допомогою військової сили, і вирішила не вдаватись до політичної зброї. Саме тому український селянин не має ніякого інтересу надавати перевагу німецькій адміністрації над росіянами. Створення Райхскомісаріату Остлянд задушило в зародку надію балтійських народів на незалежність. На Україні з початку окупації уже відбулося два поділи нації: одна частина території була прилучена до Генерального Губернаторства, інша до Румунії, де румуни заборонили вживання української мови у школах та діловодстві.

Стаття вважала, що ця політика сприяє стабілізації «внутрішнього російського фронту». Тоді як російський патріотизм узяв гору над незадоволенням на початку війни, зараз деяка частина населення, зокрема ті, хто сподівався на деколективізацію чи мріяв про національне визволення з німецькою допомогою, схиляються до більшовицького режиму. За словами «*Helgendagsbladet*», Сталін, теперішній лідер партії, не такої уже значної кількісно, сьогодні став прямо національним героєм, і Німеччина опинилася тепер перед єдиним фронтом 200-мільйонного народу». Саме в цьому бачила стаття причину того, що німецький наступ сповільнився, і війська вермахту відступили, щоб зайняти свої «зимові квартири»¹⁹.

Посилення радянського опору

Націонал-соціалістські керівники сподівалися на дуже швидке просування німецьких військ і на падіння радянського режиму за короткий час, можливо, до зими.

У документі, підготовленому 15 липня 1941 р., ОКГ передбачав поступове повернення військ з наступного місяця. Повернення на батьківщину мало закінчитись

¹⁹ AA Abt Pol. XIII A Akten 17.

загалом до зими. Цей план спирався на припущення, що більша частина «російських збройних сил» буде розгромлена на захід від лінії Крим-Москва-Ленінград. Російські частини, розташовані на схід від цієї лінії, треба було переслідувати і потім знищити моторизованими частинами і 66 дивізіями, що мали залишитися на місцях і утворити окупаційну владу «російського простору»²⁰. Позбавлена власних збройних сил, більшовицька влада повинна була зазнати краху.

Але радянська армія продовжувала чинити опір. Одесу взяли румунські війська лише 16 жовтня. Перед загрозою прямої атаки на Москву Сталін оголосив осадне становище і наказав евакуювати центральні державні і партійні установи з Москви в Куйбишев, за 850 км на південний схід від радянської столиці. На початку грудня 1941 р. німецький наступ на Москву було зупинено за 20 км від межі міста і за 30 км від Кремля. Німці вже не мали сил для наступу.

Посилення опору радянських військ сталося не тільки через політичні помилки і жорстокість нацистів. Існували й інші фактори.

Звичайно, вважають, що, відчувши смертельну небезпеку, більшовицький режим закликав у 1941 р. до російського патріотизму. Це не зовсім точно. Російський патріотизм ніколи не зникав у Радянській Росії. Він був тільки дещо приглушений у період перетворення Російської царської імперії на імперію радянську, тобто в період, під час якого йшлося про надання народам імперії права на самовизначення і одночасно треба було неодмінно утримати їх у межах імперії. Для цього треба було проголосити боротьбу від імені марксизму-ленінізму з «великоруським шовінізмом».

З 1927—1928 рр. традиційний російський патріотизм почав поступово домінувати в марксистсько-ленінській ідеології, але не заперечував її. Проте йому бракувало об'єднуючого фактора, яким звичайно є відповідне навчання історії. У Росії та в інших країнах Радянського Союзу домінувала історична концепція одного з відомих лідерів партії, російського історика М. Покровського. Він вважав, що основою могутності царської Росії був колоніалізм. Царська Російська імперія, утворена внаслідок колоніальних завоювань, була справжньою «тюрмою народів».

²⁰ ВА-МА, КТВ ОІВ Vd I. p. 1022—1025.

М. Покровський помер у квітні 1932 р. Трохи згодом Сталін, відкрито розкритикувавши його концепції, розпочав процес реабілітації традиційної російської історії, а також колоніальних завоювань. Російські керівники хотіли до прийняття нової Конституції 1936 р. по-новому визначити стосунки в минулому між різними народами Радянського Союзу і виправдати їхнє спільне життя у Російській державі. Сталін діяв не з примхи, а тому, що російська націоналістично-шовіністична тенденція стала домінуючою серед керівників Кремля. Ця тенденція, звичайно, була марксистською: волею комуністичної партії російський народ став народом керуючим, першим, гарантом соціалізму і єдності Радянської держави. Отже, не можна було відкидати історичне минуле цього великого народу, який повинен пишатися своїм минулим. Російська історія була до того часу лише історією соціального гніту, революційних рухів, повстань С. Разіна, О. Пугачова. З 1936 р. почали уславляти князів і царів, які створювали Росію, будували імперію: Олександр Невський, Мінін, Пожарський, Донської, Петро Великий, царські генерали Суворов і Кутузов та ін.

Реабілітоване російське минуле мало проникнути у свідомість людей як у Росії, так, звичайно, і в інших республіках Радянського Союзу. Це була русифікація свідомості через вивчення російської історії і культури. У 1937 р. з'явився фільм «Петро Великий» (режисер В. Петров). Наступного року з'явився фільм «Олександр Невський» (С. Ейзенштейна), що був як сторінка патріотичної історії й епопея християнських князів. Як і Петро Великий, Невський, рятівник Росії, був представлений носієм соціального прогресу. У 1937 р. відзначали 125-у річницю поразки військ Наполеона під Бородіно, і з цієї нагоди було уславлено великих воєначальників Суворова і Кутузова. Усе це відбувалося у той час, коли йшла безпощадна боротьба з українським, білоруським, грузинським націоналізмами, у той час, коли Москва безжально придушувала всіх, кого запідозрювала у спробах відірвати Україну чи Грузію від Радянського Союзу. Сталін писав у 1937 р., що анексія України, як, пізніше, і анексія Грузії були «найменшим злом»²¹.

Радянська армія була вихована в російському національному дусі. Армійський орган газета «Красная Звезда» за 14 грудня 1938 р. надрукувала обширну статтю про звіль-

²¹ Б. К р у п н и ц ь к и й, Українська історична наука під Сове́тами.— Мюнхен, 1957.— С. 33—35.

нення Росії від військ Наполеона, а Народний комісаріат оборони негайно надрукував цей текст у формі брошури для військових пропагандистів²².

Улітку 1939 р. пишню святкували 230-у річницю Полтавської битви, тобто поразки Карла XII і Мазепи. Отже, розвивався новий російський патріотизм, якому було дано назву «радянський», сподіваючись, що він буде сприйнятний і для інших народів імперії. Цей «радянський» патріотизм повністю спирався на історичне минуле Росії і на єдність народів у державі, де панують росіяни, а минуле інших народів підмінювалося минулим російського народу.

Тож цілком природно, що в 1941 р., незважаючи на відразу деяких верств російського народу до комунізму, національний російський патріотизм, до якого закликала влада, відігравав певну роль і сприяв посиленню опору. Російська преса особливо наполягала на антиросійській тенденції у війні на Сході. Так, наприклад, «Правда» за 21 грудня 1941 р. звинуватила німців у тому, що вони не надають значення і збиткуються над пам'ятниками культури російського народу в Ясній Полянці, Клині, Новгороді, і писала таке: «Не можна говорити просто про невігластво цих негідників. Тут йде мова про політику, спрямовану на зруйнування російської культури. Йде мова про ненависть німецьких грабіжників до російського народу, до російської інтелігенції... Наш солдат бачить у кожному фашисті, у кожному солдаті німецько-фашистської армії, у кожному офіцері і кожному генералі гітлерівської банди руйнівника наших культурних багатств. Смерть тим, хто осквернює нашу культуру! Знищуйте без жалю німецьких гадюк!»

Серед елементів, які сприяли посиленню опору росіян, варто згадати і зміцнення дисципліни в армії та створення спеціальних загонів поліції («заградотряды»), що діяли за лінією фронту і повинні були перешкоджати будь-якому відступу чи дезертирству. Солдат Червоної армії мав боротися до смерті.

Нарешті, не можна не згадати ще один важливий фактор: діяльність Російської Православної Церкви. У день нападу Німеччини на Радянський Союз, 22 червня 1941 р., тоді, коли Сталін, за словами М. Хрущова, відмовився визнати, що це війна, а деякі керівники Кремля думали, що все вже

²² Cf. AA Abt Pl. XIII. 13.

втрачено, Московський митрополит Сергій *, про якого нічого не чули від дня його призначення у грудні 1927 р., звернувся до віруючих Російської Православної Церкви з пасторальним листом надзвичайної політичної ваги.

Пригадавши з минулого навали тевтонів, татарів, Карла XII, Наполеона, митрополит Сергій закликав російський народ захищати свою Батьківщину. «Батьківщину треба захистити зі зброєю у руках, героїчними зусиллями народу і з усіх сил прийти їй на допомогу в часи випробувань... Згадаємо святих вождів російського народу Олександра Невського і Дмитрія Донського, які віддали своє життя за Батьківщину!»²³

Через чотири дні митрополит Сергій провів урочисту відправу в соборі Богоявлення у Москві за перемогу «російських воїнів», під час якої він публічно закликав віруючих узяти участь у боротьбі: «Наша Батьківщина в небезпеці, вона закликає нас зімкнути свої ряди! Щоб захистити землю нашої Батьківщини, її історичні святині, її свободу!»²⁴.

22 вересня 1941 р. в іншому пасторальному листі митрополит Сергій пішов ще далі, зокрема заявивши: «...Кожен росіянин, що не бажає зрадити свою націю, її заповіді і мету — не піде з ворогами Советів, тому що Совети очолюють нашу російську національну державу і борються за її світове і міжнародне значення...»²⁵.

Пасторальний лист Московського митрополита за 11 листопада 1941 р. був витриманий у таких виразах: «Тепер (російський) патріотизм постав проти ворога як грізна хвиля. Близько час, коли він змиє коричневий бруд з поверхні землі. Кожен росіянин, кожен, хто любить свою Батьківщину, має лише одну мету: за всяку ціну перемогти ворога. Рука справжнього патріота не здригнеться при знищенні фашистських загарбників. Християнське серце закрите для жорстоких фашистських звірів, воно відчуває лише нищівну, смертельну ненависть до ворога»²⁶.

Важко дізнатися, якою мірою Російська Православна Церква сприяла посиленню опору росіян. Але відомо, що

* Вибраний патріархом Російської Православної Церкви 8 вересня 1943 р.

²³ Alexander Kischkowski. Die sowjetische Religionspolitik und die Russische Orthodoxe Kirche.— München, 1957.— S. 75.

²⁴ Ibid.— S. 77.

²⁵ Надія Теодорович. Російська Православна Церква в Україні // Український збірник.— Мюнхен, 1959.— С. 50.

²⁶ Ibid.— S. 78—50.

деякі церковні служби збирали до 12 тисяч осіб. Участю Російської Православної Церкви не слід нехтувати, оскільки комуністична влада вважала доречним з вересня 1941 р. ліквідувати всі антирелігійні періодичні видання і розпустити «Товариство безбожників». Більшовицька держава поступово вступала у процес «визнання місця церкви в російській нації»²⁷.

Німці мали звичку ставити офіцерам Червоної армії, що потрапили в полон, таке питання: «Чому Червона армія і російський народ, незважаючи на величезні втрати, продовжують чинити опір?» Лейтенант Н. Т. Воронюк, що потрапив у полон у грудні 1941 р., назвав три причини:

«1. Скрізь поширена інформація про погане ставлення до військовополонених і цивільного населення в окупованих районах;

2. Допомога Англії та Америки (блок трьох найбільших держав);

3. Залізна дисципліна в Червоній армії, яка стає ще більш суворою.»²⁸.

Це саме питання було поставлено генералу М. Ф. Лукіну, командуючому 19-ю армією, що потрапив у полон також у грудні неподалік від Москви. Лукін назвав подібні причини. Він також пояснив, що російські селяни і робітники не прихильні до більшовизму, оскільки він приніс злидні й терор. Вони радо вітали своїх визволителів від більшовицького іга. Але генерал Лукін не вірив у можливість повстання чи збройного виступу через існуючий режим терору. Німці, за його словами, не повинні сподіватись на якусь підтримку російського народу. І він додав: «Ви говорите про визволення народів. Але ми нічого не чули про свободу України чи Білорусі. Це означає, що Росія також не побачить ні свободи, ні незалежності».

Генерал Лукін вважав, що треба створити (для Росії) російський контр-уряд і переконати росіян, що Російська держава існуватиме. «Ця нова Росія не повинна бути такою самою, як колишня, і ми гадаємо, що вона цілком може існувати без України, Білорусі, балтійських країн, але треба, щоб це була Росія, зокрема така Росія, яка могла б іти разом із Німеччиною. Здійснення цього плану у ваших руках, а не в наших»²⁹.

²⁷ Héléne Carrère d'Encausse. *Staline...* op. cit.— P. 139.

²⁸ AA Pol. VIII Allgem. Akten 17.

²⁹ BA R6/77 f. 18—26.

3 січня 1942 р. московська пропаганда зосередилась на двох темах: «народна війна за звільнення Росії» і «боротьба слов'ян за свободу». Ці теми розвивались у різних брошурах, призначених для росіян та слов'янських народів³⁰.

Проект створення національних представництв

Важливо відзначити, що Гітлер ніколи не згадував про те, що отримав чи читав якісь меморандуми від організацій українських націоналістів. Але ось раптом він заговорив про прочитаний ним меморандум, одержаний у вересні 1941 р., в якому особи, що назвалися українцями, просили не відділяти Україну від Росії³¹.

Частина воєначальників і німецьких політичних діячів була відверто проросійська, і хотіла, щоб Німеччина проголосила боротьбу за національну Росію, союзницю Німеччини.

Не підписаний німецький меморандум про російське питання стверджував, що «ми (німці) ведемо війну не тільки, щоб розбити Англію і Америку, але також, щоб створити підґрунтя для єдиної Європи під керівництвом Німеччини». Європейська континентальна система разом з японським простором у Східній Азії зможе взяти гору над Великобританією і Сполученими Штатами та сприятиме перемозі у війні.

За цією пам'яткою, треба було об'єднати Європу. На Сході йшлося про перемогу над Росією і про використання цієї країни для здійснення цілей Німеччини. Але її окупація потребувала двомільйонної армії. Отже, було б краще створити російський національний уряд, близький до Німеччини. Треба було втілити на практиці політику, що спиралася б на саму Росію, тобто на російський народ («великоруський»). У меморандумі, зокрема, підкреслювалось, що особливо не варто спиратися на «національні меншини». «Було б помилкою воювати з більшовизмом, спираючись головним чином на протистояння України і Росії».

Автор меморандуму пропонував встановити кордон Європи по Дніпру. Російська Федерація буде тоді на схід від цієї ріки, вона також включатиме в себе «Російську

³⁰ BA-MA RW 4/V. 330 f. 51.

³¹ BA R 6/4 f. 4.

Україну» (на схід від ріки) і Північний Кавказ. Російський федеративний уряд спиратиметься на російський націонал-соціалістський рух³².

Штаб військ зони тилу Центрального сектору (між Курськом і Москвою) сформулював 1 березня 1942 р. пропозиції щодо пропаганди серед російського населення і боротьби з радянськими партизанами. У цьому документі відзначалося, що «пропаганда, яка застосовувалась до сьогодні і полягала в тому, щоб говорити росіянам про поразку більшовизму, вже недостатня, бо вона не враховує той факт, що частина російського населення, до якої треба звертатися насамперед, не має жодного інтересу до ідеологічної боротьби». Російське населення особливо не приваблювала поразка більшовизму і необхідно було звернутися до нього з конкретними пропозиціями, зокрема про «створення вільної національної Росії», навіть якщо ця Росія мала б бути створена на зразок Німеччини і поставлена в залежність від неї. Вона мала б російський національний уряд «задля миру і свободи». Східні кордони Росії визначилися б, враховуючи німецькі колоніальні інтереси. Далі в документі було сказано:

«Національне мислення в росіян завжди було особливо глибоким, і його також підтримували більшовики. Росіянин не зможе звикнути до Росії, що стала німецькою колонією, він скоріше погодиться терпіти більшовицький терор.

Серед інтелігенції на окупованих територіях і серед полонених офіцерів можна буде знайти керівних осіб».

По-друге, замість збереження колгоспів треба було розділити землі між російськими селянами, як це вже зробили партизани «від імені Сталіна» в районах, які вони контролювали. По-третє, треба було враховувати релігійні потреби населення. За заявами офіцерів, які потрапили в полон, і свідченнями німецьких експертів, «населення, а отже, і значна частина Червоної армії, може бути втягнене в боротьбу проти більшовизму, якщо будуть здійснені на практиці три попередні умови». У документі робиться висновок, що для здійснення цієї політики треба вербувати росіян, бо населення настроєне з недовірою до німців. Ці росіяни працюватимуть під німецьким наглядом³³.

³² ВАР 58 13 f. 2. 3. 6. 9. Російська націонал-соціалістична партія була створена 25 листопада 1941 р. на окупованій російській території. ВА-МА RW 4 330 f. 133—134.

³³ ВА-МА RH 22/230 f. 134—137.

Райхсміністерство окупованих територій Сходу у лютому 1942 р. виробило проект створення національних представництв, а саме «Національного Сходу за звільнення Батьківщини» для Росії, який мав бути в Орлі, Смоленську або Брянську; національного представництва для балтійських районів (компетенція якого обмежувалась би дорадчим голосом у німецькій адміністрації), окремі представництва для Білорусі, для України, для козаків і для народів Кавказу.

Завдання російського комітету мали бути такими: пацифікація районів (допомога в боротьбі проти радянських партизанів), забезпечення поставок для Райху, декоративізація, організація шкіл і культурного життя та ін.³⁴ У проекті наводився приклад проведення такої діяльності в російському районі Локоть, де в січні 1942 р. за згодою німецької армії була створена автономна адміністрація самоврядування³⁵.

Російський комітет за звільнення було створено у Смоленську. Його підтримували офіцери головного штабу вермахту³⁶. Але проект міністерства Розенберга, пропозиції Російського комітету за звільнення та споріднені ідеї, висловлені іншими діячами, не були враховані керівниками націонал-соціалістської Німеччини. Не були також враховані пропозиції українських кіл стосовно політики щодо України.

У той час, коли українські націоналістичні сили готувалися узимку 1942 р. до повстанської війни з окупантом, високі німецькі керівники виробили в березні-квітні донесення про ситуацію в Україні. У цих донесеннях особливо враховувались почуття середніх прошарків і всіх тих, хто сподівався, що Німеччина підтримає прагнення українців до незалежності.

В одному з цих донесень, що стосувалося Райхскомісаріату Україна, було зауважено, що німці фактично допустилися помилки, повіривши російським емігрантам, які переконували їх, що СРСР — це Росія і там живе тільки російський народ. Німці ж вважали, що російський народ підніметься проти більшовицького режиму, допоможе німецьким військам розгромити більшовизм і здобути перемогу над Англією. У віддяку за цю можливу допомогу російського народу німці «мали не допустити існування незалежної Української держави».

³⁴ BA R 6/35 f. 161—167.

³⁵ BA-MA RW 4v. 330 f. 135—137; BA R 6, 18 f. 158—165.

Далі в донесенні було сказано таке: «Але перші місяці війни показали, що (в СРСР) немає одного народу, однієї російської нації, і що немає різниці між більшовизмом і росіянами, ці два поняття стали ідентичними. Те саме відзначали також самі російські емігранти у статті, що з'явилась у газеті «Новое Слово» (Берлін) за 24 серпня 1941 р. і називалась «На переломе».

У донесенні скритиковано план гарантувати майбутнє німецького народу на 1000 років через колонізацію України, яка згодом мала бути безпосередньо анексована Німеччиною, «тоді як українці разом з іншими слов'янами будуть витіснені за Урал», як тільки буде достатньо німців, щоб заповнити окупований простір. Донесення розглядало цей план як велику помилку. Українці — не негри, «а давній європейський народ, як і німці», і в їхній історії відомі епохи культурного піднесення, які можна порівняти з подібними епохами німецького народу. Було б не в інтересах Європи, писав далі автор донесення, принизити українську націю, націю, що прагне своєї національної держави, і довести її до рівня маси роботів. Українці вважають, що така політика тільки приведе Німеччину до могили, як це вже було в минулому України. Українці як з України, так і з еміграції заявляють, що «німецькі методи панування, які застосовуються тепер в Україні, є лише грубою формою більшовицьких методів і мають ту саму мету».

Українці, за цим донесенням, уже не розуміють німців. Вони питають себе: як німці можуть вважати найбільшим злом методи гноблення, що їх застосовували ненімці, і розглядати ті самі методи, що їх застосовують німці, як «європейську культуру». «Може бути тільки вільний народ, який має достойну мету і відповідний ентузіазм до роботи, який може одержати від своєї землі найбільшу продуктивність, і ніколи не може бути уярмленого народу-раба...»³⁷.

Що стосується аграрного закону, то в донесенні вважалося, що збереження колгоспів під іншою назвою було помилкою. За радянської влади колгоспник одержував за робочий день трохи пшениці. За німецьким аграрним законом він мав одержувати 4 карбованці, тобто 0,40 марки, і за ці гроші не міг нічого купити.

Через неправильне постачання українські міста зазнали голоду. «У всіх верствах населення ставлять собі ті самі питання: де наше визволення? Яка різниця між колишнім

³⁶ Wilfried Strik-Strikfeld. Contre Staline et Hitler.— Paris, 1971.— P. 35—36.

³⁷ ВА-МА RW 4 v. 330 f. 211.219.220.

більшовицьким пануванням і теперішнім пануванням німців?» І відповідь була така: можливо, різниця тільки в тому, що люди можуть ходити до церкви»³⁸.

Жителі окупованих районів не знали, що Гітлер вирішив дозволити релігійне життя тільки під суворим наглядом, що під час зустрічі з Розенбергом 8 травня 1942 р. він заявив, що після війни вживе заходів проти церкви на Сході³⁹.

Безсилля німців перед українським націоналізмом

У донесенні начальника поліції безпеки і СД за лютий 1942 р. так описувалась ситуація в Україні: «Оборонна боротьба групи поліції безпеки і СД на Україні спрямована проти двох головних ворогів: комуністів і партійних працівників та Організації Українських Націоналістів, яка виявляє бурхливу діяльність. Доводилося, зокрема, викривати членів ОУН, які проникли у служби адміністрації, перевіряти їхню діяльність і у відповідний час їх виявляти і знешкоджувати»⁴⁰.

З січня 1942 р. Головна служба безпеки Райху (РСГА) почала висловлювати занепокоєння зміною позиції досі поміркованої організації Мельника, зокрема деякими її відділеннями, що були в Райхскомісаріаті Україна. Служби безпеки, крім того, дізналися, що зближення між прихильниками Бандери і Мельника відбулося у районі Николаєва і що мета обох націоналістичних організацій у цій місцевості — «повна незалежність Української держави»⁴¹. Вплив ОУН Бандери зростає також у Києві, і там також встановилось певне співробітництво між двома політичними організаціями, що суперничали між собою. У середині січня 1942 р. СД уже добре знало, що ОУН Бандери має контакти і певний вплив на деяких членів української міліції Києва, якою керували люди з ОУН Мельника, і що завдяки їхній співучасті люди Бандери, яких заарештувало СД, змогли втекти. СД перевело арешти винних у цій справі членів міліції⁴².

³⁸ Ibid... f. 221—222.

³⁹ IMT 1520—PS. S. 286.

⁴⁰ BA R 70 SU 31 f. 178.

⁴¹ AA Pol. XIII. 15.218921.

⁴² Додатки, док. № 118.

СД ще не знало, що відділення ОУН Мельника в Києві 24 грудня 1941 р. прийняло рішення перейти до підпільної діяльності і підготуватися до довгої упертої боротьби проти німецьких окупантів⁴³. Перехід до підпільної діяльності відбувся у січні 1942 р.

У середині січня 1942 р. СД відзначило, що боротьба проти комуністів у Києві поступово перетворилася на боротьбу проти українських національних угруповань, котрі, як і комуністи, працюють над погіршенням морального духу населення. На початку лютого СД перехопило важливі документи ОУН Бандери, які ще раз засвідчили, що ця організація ніколи не піде на співробітництво. СД зробило з цього висновок, що «залишається тільки один шлях — шлях повного знищення цього руху». Німецькі служби безпеки дізналися, що два важливих керівники ОУН Бандери, один з яких мав псевдонім Косар (йдеться про Дмитра Маївського), прибули до Києва, але їх не змогли арештувати⁴⁴.

СД мало ясне уявлення про спосіб проникнення ОУН Бандери в різні райони Райхскомісаріату Україна. Крім того, німецькі служби почали розуміти, що навіть українські перекладачі вермахту використовують своє становище для пропаганди на користь ОУН Бандери і, звичайно, допомагають створенню підпільної мережі. Інші члени ОУН Бандери безпосередньо приїздили зі Львова, відкрито пропагували свої ідеї через листівки в меріях і, крім того, сприяли призначенню мерів, які їм підходили, скидали тих, які їм здавались неприйнятними, ставлячи своїх людей на важливі пости⁴⁵.

Шість похідних груп ОУН Бандери, кожна з яких складалася з шести осіб, з'явилися у Криму, де вони намагалися створити підпільну мережу. Один із членів групи був арештований по дорозі до Симферополя. Ще одна група активно діяла в Херсоні. У цьому місті численні збори, організовані ОУН Бандери під прикриттям діяльності загонів самооборони, дозволеної німцями, часто збирали до 2 тис. людей⁴⁶. Прихильники ОУН Бандери гуртувалися навколо першого командира самооборони, відомого під прізвиськом Конрад. Ця група мала зв'язок з іншою групою, що була створена в самій муніципальній адміністрації Херсона,

⁴³ Організація..., о. с.— С. 271. За іншими свідченнями, розгорнути підпільну діяльність було вирішено 7 січня 1942 р. (с. 335).

⁴⁴ Додатки, док. № 120, № 118.

⁴⁵ ВАР 58 220 f. 140, 141.

⁴⁶ Додатки, док. № 115, 117.

навколо заступника мера на прізвище Гриць. Обидві групи ОУН Бандери були арештовані СД⁴⁷.

Німці також відзначали помітне відродження Української Православної Церкви, і їх непокоїло, що ця церква спирається на патріотичні сили⁴⁸.

У середині січня 1942 р. з Волині стали надходити тривожні новини. СД арештувало у Клевані (містечко між Рівним і Луцьком) багатьох українців, що проходили підпільну військову підготовку, яка здійснювалась під прикриттям курсів школи міліції. Один з арештованих, колишній інструктор зі школи Клевані, подав імена групи з тринадцяти осіб, членів ОУН Бандери, що мали зброю.

У той час почали створюватися озброєні групи ОУН Бандери. Допити арештованих підтверджували, що ОУН Бандери продовжує підготовку до повстання і вже має у своєму розпорядженні значні запаси зброї, викраденої з військових таборів чи зібраної у лісах (склади, залишені Червоною армією). Одночасно ОУН Бандери вдалося захопити в банках значні суми, які мали служити для фінансування зовнішньої і внутрішньої підпільних мереж⁴⁹.

Коли ОУН Мельника в Києві перейшла на початку січня 1942 р. до підпільної діяльності, на початку лютого СД уже знало про це⁵⁰. Воно знало, що ОУН Мельника в Києві керує Олег Кандиба (Ольжич), провідник цієї організації у Райхскомісаріаті Україна. Німецьким службам було відомо, що ОУН Мельника контролює як Українську Національну Раду в Києві, так і багато інших організацій, зокрема Спілку письменників, яку очолювала поетеса Олена Теліга. Також в Академії наук, в офіційній київській пресі і в провінції більшість осіб була симпатиками цієї організації.

СД вирішило завдати удару. 9 лютого 1942 р. групу членів ОУН Мельника, запідозрених у підпільній діяльності, було в Києві арештовано. Серед них було двоє керівників — І. Рогач і О. Теліга, яких гітлерівці розстріляли кілька днів пізніше⁵¹.

Тоді, коли служби безпеки Райху розгорнули смертельну боротьбу з рухом Бандери, Т. Омельченко, голова Українського Національного Об'єднання (УНО) в Німеччині, що була під контролем ОУН Мельника, 1 січня 1942 р. звер-

⁴⁷ Додатки, док. № 115; Р 70 СУ 31 ф. 132—133.

⁴⁸ ВА Р 58 220 ф. 141—142.

⁴⁹ Додатки, док. № 118.

⁵⁰ Додатки, док. № 117.

⁵¹ Додатки, док. № 120.

нувся до Гітлера, щоб нагадати йому про умови можливої участі українців у будівництві нової Європи. Ця участь була можлива тільки за умови, що німецький уряд гарантуватиме незалежність Української держави. Крім того, лист закликав Берлін не повторювати помилку 1918 р., коли німці застосували на Україні колоніальні методи⁵².

Такий самий лист було послано райхсміністру закордонних справ. Про нього було повідомлено також Розенберга. Ріббентроп оцінив пропозицію Омельченка як нереальну і суто декларативну, а міністр окупованих районів Сходу вважав, що вона не заслуговує відповіді⁵³.

29 січня 1942 р. райхсканцелярія одержала ще один лист щодо України, на цей раз підписаний п'ятьма особами: архиєпископом Андрієм Шептицьким, головою Української Національної Ради Львова; М. Величківським, головою Української Національної Ради Києва; Андрієм Лівіцьким, наступником Симона Петлюри, президентом в екзилі Української Народної Республіки, М. Омеляновичем-Павленком, головою колишніх українських вояків, Андрієм Мельником, вождем Організації Українських Націоналістів. Не ставлячи питання про українську незалежність, лист за 14 січня 1942 р. констатував, що поразка Росії Німеччиною дасть можливість Україні увійти в європейську політичну систему. Ставлення українських мас було досить одностайне, багато українських солдатів із Червоної армії добровільно здавалося, сподіваючись, що німці створять українські збройні загопи і дадуть їм можливість воювати за визволення своєї країни. Їх спіткало жорстоке розчарування.

Крім того, сказано далі в листі, приєднання Галичини до Генерального Губернаторства і передача Одеси Румунії, якщо вони були б остаточною, перекреслюють «щедрі наміри» нового порядку в Європі. У листі було сказано, що український народ у Райхскомісаріаті позбавлений будь-якої можливості розвивати своє національне і культурне життя, що патріотична преса і товариства зазнають надзвичайних утисків, що школи замкнено. Німецька влада припинила діяльність Української Національної Ради в Києві. Ті, що поставили свої підписи під листом, вимагали визнання і поваги права українського народу на життя і національний, культурний, економічний та політичний розвиток, права України «на незалежне існування»⁵⁴.

⁵² BA R 43/11/1504b f. 162—163.

⁵³ AA Abt. Pol. XIII All. Akten 17. 221896.

⁵⁴ BA R 43 11 1504b f, 165—168.

Ці листи не мали жодного впливу на політику націонал-соціалістської Німеччини. Навпаки, німецька політика стала ще жорстокішою. Незважаючи на протести УНО, було вжито додаткових заходів, щоб перешкодити пересуванню українців у Німеччині. Німці також хотіли заборонити українським емігрантам провадити «націоналістичну пропаганду» в Україні. Також було припинено допуск українських емігрантів до вищих навчальних закладів Німеччини⁵⁵.

Щоб якоюсь мірою компенсувати обмеження у культурному житті, молоді українці з Райхскомісаріату Україна створили велике спортивне товариство «Січ», яке насправді було товариством націоналістичного спрямування. Німці знали, що, окрім спортивної діяльності, члени «Січі» проходили курс національної освіти, мета якого полягала в тому, щоб «підірвати довіру до Німеччини»⁵⁶.

6 березня 1942 р. Головна служба безпеки Райху (РСГА) повідомила, що за донесеннями айнзацгрупи Ц (Північ і Центр України) у зоні дій групи вдалося арештувати багатьох членів ОУН Бандери. Треба зауважити, що у згаданому донесенні інформацію про «групу Бандери» (Bandera-Gruppe) було винесено під нову рубрику, що називалася «Український рух опору»⁵⁷. Донесення РСГА з того часу постійно мали таку рубрику, присвячену лише національному опору на Україні.

Український опір поступово наростав, незважаючи на надзвичайно жорстокі репресії і дедалі масовіші арешти. Цей опір мав дуже різні форми, починаючи від простого пасивного опору, такого як відмова виконувати німецькі накази (трьох шоферів було звинувачено в тому, що вони поставили під загрозу транспорт і регулярне постачання продовольства)⁵⁸ і до збройних нападів.

СД особливо боролася проти ОУН Бандери. У березні 1942 р. в багатьох містах та місцевостях проти цієї організації проведено широкомасштабну акцію. Між 10 і 13 березня 1942 р. в Житомирі було заарештовано дванадцять членів руху Бандери. Серед них були члени керівництва району. Районного голову, Романа Марчука, було вбито під час спроби втекти. Ця організація змогла проникнути у всі відділи адміністрації Житомира⁵⁹.

⁵⁵ Ibid... 1504a f. 4; AA Pol. XIII All. Akten 17. 448831.

⁵⁶ BA R 58/221 f. 42—43.

⁵⁷ Ibid... f. 42.

⁵⁸ Додатки, док. № 121.

⁵⁹ Додатки, док. № 121, 123.

У Кременчуці було арештовано двох кур'єрів ОУН по дорозі з Полтави до Львова і Кракова. У Полтаві СД арештувало мера міста і трьох інших осіб, що брали участь у зборах осередку ОУН Бандери. Під час цих таємних зборів, що відбувалися у приміщенні мерії, мер, згідно з донесенням, «пропагував ідею створення української армії для боротьби з німецьким вермахтом»⁶⁰.

У Києві серед перехоплених документів СД знайшло лист членів керівництва ОУН Бандери у столиці. Переважно це були представники місцевої інтелігенції, «професори, вчителі, студенти, поети». Багатьох членів цієї організації було арештовано в Рівному. Вони поширювали пропагандистські матеріали в районі Кам'янця-Подільського. Одного з активістів Бандери було також арештовано у Сталіно (Донбас). В Острозі арештовано мера, його заступника і п'ять інших осіб за те, що вони дозволили друкування у міській друкарні «десять заповідей руху Бандери» (Декалог). Рух Бандери був також активний у районі Вінниці. СД констатувало, що цей рух уже поширився на широкі верстви населення на селі у всіх районах Райхскомісаріату Україна⁶¹.

З перехоплених документів та інструкцій випливало, що робота Організації Українських Націоналістів Бандери в зимові місяці полягала в інформуванні та пропаганді серед усіх верств населення, до найменшого села. ОУН Бандери створила чудову службу інформації, яка, згідно з донесенням, піклувалася, щоб голови районних і обласних осередків отримували інформацію про найменшу подію, що відбувається в окрузі чи районі. Повідомлення, що були, як звичайно, зашифровані, передавали на сотні кілометрів велосипедом, пішки чи навіть використовуючи автомашини німецької армії. СД також встановило, що «рух Бандери забезпечує фальшивими паспортами не тільки всіх своїх членів, а й також євреїв»⁶².

До якогось часу німці думали, що ОУН Бандери — це рух українців, що нелегально прибули з Галичини чи, можливо, з Райху. У березні-квітні 1942 р. почали свідомлювати, що цей рух поширився серед молоді по всій Україні й особливо на Волині і на Поділлі. На Волині ОУН Бандери провадила серед української молоді «таємну підготовку політичного і військового характеру», ці молоді

⁶⁰ Додатки, док. № 121. 122. 124; БА Р 58/221 ф. 117. 137. 315—316.

⁶¹ ВА Р 58/221 ф. 190; Додатки, док. 122. 121, 123; R. 58 221 ф. 137, 117, 191, 190.

⁶² Додатки, док. № 123; БА Р 58 221 ф. 189.

українці вважалися частиною революційної націоналістичної армії⁶³.

У Генеральному Губернаторстві, в Станіславові, 15 березня 1942 р. «Український комітет визволення України» надіслав Гітлеру листа, в якому, за донесенням СД, «містилися докори, вимоги і погрози»⁶⁴.

Після викриття на початку лютого нелегальної організації ОУН Мельника в Києві СД пильно стежило за діяльністю цієї організації у центрі України. ОУН Мельника вдалося створити підпільну мережу, що спиралася на систему осередків по п'ять членів, і її організаційна робота поширилась від Києва на велику частину Райхскомісаріату Україна. СД дізналося, що центр цієї діяльності в Києві, у муніципалітеті міста. СД арештувало мера Києва В. Багазія і багатьох інших осіб⁶⁵. ОУН Мельника намагалася узяти під контроль допоміжну поліцію (колишню міліцію), яка відтепер підпорядковувалась командуванню охоронної поліції (Schupo). Одночасно вона намагалася розвивати спортивні товариства «Січ» і створювати культурні товариства «Просвіта».

Арештом професора В. Багазія німці завдали сильного удару не лише ОУН Мельника, а й значній групі українських патріотів столиці. Професор Багазій і його київські друзі фактично організували адміністрацію міста, швидко створили різні департаменти муніципалітету, серед яких був департамент допомоги населенню. Невдовзі після приходу німців вони також створили товариство соціальної допомоги, яке назвали Український Червоний Хрест. Ця організація поширила свою діяльність на всю область, зокрема на табори полонених, де вона постійно провадила дослідження стосовно поводження з українськими полоненими. Український Червоний Хрест Києва заявляв, що полонених катують, до них погано ставляться та ін. Він мав також картотеку 60 тисяч українських військовополонених.

На думку СД, дані картотеки та інформація, зібрана ОУН Мельника щодо поганого економічного управління німцями в Райхскомісаріаті Україна, можуть становити таку документацію, яку можна пізніше використати за кордоном.

Багазій і його друзі створили також кооперативне товариство, що намагалось монополізувати торгівлю поза

⁶³ Додатки, док. № 124; БА Р 58 221 ф. 304—305.

⁶⁴ Додатки, док. № 133.

⁶⁵ Додатки, док. № 124.

німецьким контролем. Багазій направляв у це товариство чи до приватних осіб різну сировину та готову продукцію (взуття, мило та ін.). Для Українського Червоного Хреста в Києві він без дозволу видавав пальне. Під прикриттям цього товариства його товариші, маючи видані ним перепустки, їздили автомашинами до Варшави і Холма, підтримуючи там контакти з православним митрополитом Діонісієм та архієпископом Іларіоном і обговорюючи з ними питання організації Української Автокефальної Православної Церкви.

Після розпуску Української Національної Ради в Києві Багазій створив при муніципальній адміністрації відділення у релігійних справах, яке фактично продовжувало політичну діяльність Національної Ради. Друзі Багазія чинили тиск на єпископа Пантелеймона, щоб змусити його бути більш рішучим у національних справах.

За донесенням СД, Багазій оточив себе в муніципальній адміністрації особами «шовіністичного» спрямування, які «проводили все більше ворожу і ненависницьку політику щодо німецьких заходів». СД не могло зрозуміти, як ця людина, що ніколи за радянського режиму не була зв'язана з націоналістами, змогла зразу після приходу німців оточити себе довіреними людьми, з якими він намагався протидіяти німецькому впливу і підштовхувати українські вимоги «до межі конфлікту»⁶⁶.

ОУН Мельника скористала з річниці від дня народження Тараса Шевченка, щоб поширити листівку, яка нагадувала про минулу боротьбу за незалежність⁶⁷. Потім ОУН Мельника поширила текст меморандуму Національної Ради Києва, зверненого до райхскомісара Еріха Коха. У Рівному німецька поліція конфіскувала і знищила весь тираж газети «Волинь» за 22 березня 1942 р. через статтю Уласа Самчука, зміст якої був ворожий німцям⁶⁸.

Німці тримали під суворим контролем офіційну пресу. Вони цінували старанність колабораціоністів, таких як Штепа, новий головний редактор «Нового Українського Слова» (Київ), що був проросійським і пронімецьким. Генерал Кітцінгер, головнокомандуючий вермахту на Україні, із задоволенням відзначив у своєму донесенні за лютий 1942 р., що «деякі газети, як, наприклад, «Нове Українське Слово», з власної ініціативи дуже прихильно і

⁶⁶ ВА Р 58. 221 ф. 307—312.

⁶⁷ Додатки, док. № 122; ВА Р 58/221 ф. 136—137.

⁶⁸ Додатки, док. № 123.

категорично висловлюються за ідею нового співтовариства європейських народів і публічно відкидають як хибну давню націоналістичну ідеологію». Але генерал робив такий висновок: «З цієї причини газета зустрічає, само зрозуміло, гострий спротив українського народу»⁶⁹.

У Західній Україні український націоналізм також вважався найвпливовішим політичним рухом. А особливо, за донесенням СД, ОУН Бандери, що була «найбільш активною і найважливішою з усіх націоналістичних груп і стала організацією головним чином антинімецькою і нелегальною»⁷⁰.

Німці відзначали, що на Східній Україні націоналісти «змальовують українському населенню реальну ситуацію і стверджують, що німці мають намір навмисне задушити національні надії та бажання, тобто фізично знищити всі національні рухи». В одному з донесень СД є такий висновок: «У цьому плані агітація більшовиків і націоналістів-екстремістів збігається»⁷¹.

Українська еміграція Німеччини і Богемії-Моравії також брала участь в українському Опорі. У листах українців Праги поліція знайшла листівки, що закликали до саботажу. СД Праги, спираючись на результати контролю українських листів, дійшло до висновку, що «треба серйозно рахуватися з повстанням на Україні»⁷².

Посилення репресій та колоніальний режим

На початку лютого 1942 р. райхсфюрер СС Гімлер нагадав компетентним органам влади відомий декрет «Нахт унд Небель» (ніч і туман), підписаний Кайтелем 7 грудня 1941 р. Цей декрет регламентував «переслідування за злочинні дії, спрямовані проти Райху і окупаційної влади» на Сході.

Німецьке верховне головнокомандування відзначило, що на окупованих територіях з самого початку кампанії проти Росії «комуністи та інші ворожі Німеччині кола посилили свої випадки проти Райху і окупаційної влади». Небезпека від цих випадів була дуже велика і, отже, «зая-

⁶⁹ BA-MA RW 41 I Bericht No 6. S. 15.

⁷⁰ Додатки, док. № 124.

⁷¹ Ibid... BA R 58/221 f. 295.

⁷² Додатки, док. № 126 BA P 6 192 ф. 53.

кування» мало бути дуже суворим. Будь-який злочин німецьких цивільних осіб, спрямований проти Райху чи окупаційної влади, мав бути караний смертю. Але за такі злочини треба було засуджувати на місці тільки тоді, коли існувала впевненість, що суд і виконання вироку здійснюватимуться «у найскоріший термін». Інакше злочинців мали переправити до Німеччини, де їх можна було віддати під трибунал, тільки якщо цього вимагали військові інтереси. Ці люди мали просто безслідно зникнути. Треба було казати, що злочинці арештовані і хід розслідування не дозволяє про них говорити.

Доповнення за 2 лютого 1942 р. до інструкцій за 7 грудня уточнює, що залякуючий ефект від цих заходів можна досягти через безслідне зникнення підсудних і відмову давати найменшу інформацію про них⁷³; вони мали зникнути «в ночі й тумані».

Окрім страт, знищення військовополонених голодом, холодом, хворобами і жахливою ситуацією з постачанням продовольства в міста, нещастя українського народу збільшував новий захід окупаційної влади.

Німецька військова промисловість потребувала все більше і більше робочої сили. Ця потреба відчувалася не тільки через посилення бойових дій на фронті, а й через постійний призов до війська все нових контингентів німців. З початку грудня 1941 р. Берлін передбачив необхідність збільшити кількість іноземних робітників у Райху. Звичайно, німцям найбільше підходили добровольці, але оскільки їх було не дуже багато як в Україні, так і в інших країнах, то Берлін вирішив створити, наприклад, у Франції, службу обов'язкової праці (СОП). Але на Україні це була просто примусова депортація молоді, схопленої під час облав і полювання на людей.

Мобілізація робочої сили на окупованих територіях Сходу почалася після розпорядження від 10 січня 1942 р. про використання робочої сили. У цьому розпорядженні райхсмаршал Герінг, що займався чотирирічним планом економіки, особливу увагу приділив використанню росіян («Russeinsatz») у німецькій промисловості та сільському господарстві. Бюро економіки Сходу прийшло до висновку про необхідність збільшити кількість робочої сили зі Сходу у листі за 26 січня 1942 р. У ньому було сказано, що якщо мета не буде досягнута, треба значно прискорити вербування «через

⁷³ ІМТ 090-L; Додатки, док. № 119.

використання всіх заходів, що є у розпорядженні»⁷⁴. Далі ми побачимо, що малося на увазі.

Так у Німеччині з'явився новий вид іноземних робітників — остарбайтери, робітники зі Сходу. 20 лютого 1942 р. Гімлер віддав суворі розпорядження щодо посилення нагляду за іноземними робітниками в Німеччині. Вони повинні були жити в спеціальних місцях (підготовлені для них табори), за ними мав здійснюватись нагляд спеціальної охорони, до них застосовували суворі покарання (публічне повішення, відправлення у концентраційний табір та ін.) за злочини, саботаж, зв'язки з німцями чи іншими іноземцями та ін.⁷⁵.

Перша широкомасштабна кампанія набору робочої сили зі Сходу почалася після поширення інструкції Розенберга від 6 березня 1942 р. для райхскомісарів Остланду і України. Згідно з цією інструкцією Герінг віддав наказ у найкоротший строк провести для Райху набір 380 тисяч сільськогосподарських робітників і 247 тисяч промислових робітників. Намір мав відбуватися таким порядком:

Остлянд	промислових робітників — 10 тисяч
	сільськогосподарських робітників — 90 тисяч
	всього — 100 тисяч
Україна	промислових робітників — 237 тисяч
	сільськогосподарських робітників — 290 тисяч
	всього — 527 тисяч.

Набір робітників зі Сходу мав провадитись на добровільних засадах, але якщо планова цифра не була б досягнута, набір міг провадитись насильно⁷⁶.

Зима 1941—1942 рр. була особливо сувора. Навіть на Україні мороз досягав -30° — -35° С. Гітлер сподівався, що зможе закінчити війну чи, принаймні, поставити Росію на коліна і досягти Уралу до початку зими. Отже, німецька армія не була підготовлена до такого холоду, армії не вистачало теплого одягу. У грудні 1941 р. почалася кампанія збирання теплого одягу. У Райхскомісаріаті Україна було зібрано 340 905 зимових речей (вироби з хутра, кожухи та ін.) і 85 693 пари зимового взуття⁷⁷. На кінець січня 1942 р. Український Центральний Комітет у Кракові й

⁷⁴ IMT 381-USSR.

⁷⁵ IMT 3040-PS.

⁷⁶ IMT 580-PS.

⁷⁷ BA-MA RW 41 I Bericht № 5.— S. 18.

Український комітет Львова також провадили збір теплого одягу і зимового взуття для вермахту. Більш менш добровільний збір, що тривав до 15 лютого, приніс значну кількість одягу і взуття⁷⁸.

Деякі німці продовжували засуджувати націонал-соціалістську політику на Україні. Член Райхстагу і гауляйтер А. Е. Фрауенфельд дивувався, наприклад, чому було вирішено дати німецьким представникам на Сході назву «комісари», адже цей термін використовувала більшовицька влада⁷⁹.

Генерал-комісар Шене своєю чергою звернув увагу Ляйббрандта на ситуацію у різних місцях України. Він вважав, що для заохочення українського селянина треба провести аграрну реформу, щоб він відчув, що життя справді стало кращим, ніж за радянського режиму. Рішення про збереження колгоспів він вважав занадто ризикованим, таким, що може завдати клопотів окупаційній адміністрації. Великою помилкою, на його думку, було закриття шкіл, і навіть відкриття від 1 березня чотирьох класів початкової освіти не зможе нормалізувати ситуацію. Ляйббрандт вважав, що в цій галузі німці зробили багато помилок. Не зайняті у школі діти навчилися красти, ледарююча молодь стала об'єктом агітації. Було б краще дати їй можливість учитися, зокрема в Німеччині, щоб вона пройнялася німецьким духом. Генерал-комісар Шене не розумів, чому на Україні треба було встановлювати такий низький рівень життя, тоді як у балтійських країнах дозволені дуже високі зарплати. Шене знаходив дивним, що деякі німецькі служби бажали б підтримувати людей з ОУН, тоді як ті «не хочуть співробітничати, а хочуть керувати»⁸⁰.

З 27 по 29 березня 1942 р. в Луцьку зібралося керівництво генеральної округи Волині. Генеральна округа (Gepetalbezirk), яка включила в себе також Брест-Литовськ, налічувала 4 мільйони 600 тисяч мешканців, з яких 3 мільйони 500 тисяч українців (75 %), 460 тисяч поляків (10 %), 280 тисяч білорусів, 330 тисяч євреїв, 330 тисяч росіян, 3 тисячі німців. Відповідно до інструкцій Розенберга шкільне навчання починалося з семи років. У школах було тільки чотири класи. Після того ж загалом діти могли проходити підготовчі курси, щоб навчитися якогось ремесла. Підлітків 14—16 років, що не відвідували ніяких курсів, збирали

⁷⁸ Краківські Вісті. 30 січня 1942 р. і 3 лютого 1942 р.

⁷⁹ BA R 6/6 f. 73.

⁸⁰ BA R 6/69 f. 142—147.

у групи для обов'язкової роботи. Священики не мали права викладати у школі катехизис, це могли робити тільки вчителі, що були поза підозрами. На території Райхскомісаріату мало діяти карне законодавство, що відповідало німецькому закону⁸¹.

Позиція різних німецьких служб (вермахт, міністерство Сходу і Райхскомісаріат Коха) не була однаковою. І 16 березня 1942 р. Розенберг з цього приводу подав Гітлеру записку.

Врахувавши записку Розенберга, Гітлер так визначив цілі німецької політики, зокрема на Україні: «Використання і введення у дію природних багатств, німецькі поселення на деяких територіях, жодної штучної інтелектуалізації населення, але збереження його здатності до праці, а поза тим — далекойдуче незацікавлення щодо інших внутрішніх подій».

І все-таки, писав Розенберг у своїй записці, деякі німецькі особи зробили інший висновок, у брутальній манері висловлюючи власну концепцію німецької політики на Україні в таких формулюваннях, як «колоніальний народ, з яким треба спілкуватися нагайкою, як із неграми», «народ — раб, що має залишитись у неуцтві», «створення церков і сект, щоб нацькувати їх одну проти одної» та ін.

Такої політики особливо дотримувався Е. Кох, який, за словами Розенберга, продовжував використовувати названі звороти, незважаючи на те, що це тільки збільшувало серед населення бажання чинити саботаж і посилювало активність партизанів. Розенберг вважав, що такі фрази не сприяють пацифікації країни і не служать німецьким інтересам⁸².

Але Гітлер не хотів узяти до уваги більш поміркованих пропозицій Розенберга. Він завжди виступав проти освіти для завойованих народів. «Якщо росіяни, українці, киргизи та ін. умітимуть читати й писати, це тільки нам зашкодить», — запевняв він у квітні 1942 р.

Ускладнювалась ситуація й у військовій галузі. Німцям не вистачало військ для боротьби з радянськими партизанами. Гітлерівцям, звичайно, була потрібна вся регулярна армія на фронті, й виникло єдине рішення — створити додаткові загони поліції, що складались би з добровольців з кожної окупованої країни (латвійці, литовці, росіяни, білоруси, козаки, українці). Військові командири все більше ви-

⁸¹ BA R 6/243 f. 9—12.

⁸² IMT 945-PS; XXV, p. 97—98.

користували ці загони. Але Гітлер не бажав підтримувати таку ініціативу. Він вважав, що «ніколи не треба дозволяти підкореним народам Сходу носити зброю»⁸³, навіть для боротьби з більшовизмом.

У березні Берлін виробив директиви стосовно термінології, яку треба уживати у пресі і в пропаганді на окупованих територіях. Згідно з цими директивами, Генеральне Губернаторство не було окупованою територією, а районом, підпорядкованим Райху (Nebenland des Deutschen Reiches). Термін «Україна» треба було вживати тільки в географічному значенні і ніколи в політичному. Німеччину треба було вважати не союзником, а «захисником» України, німецький вермахт — не «окупаційною» армією, «як це трактують прихильники Бандери», а «рятівником» українського народу. Гітлера треба було називати «фюрер-визволитель» і т. д.⁸⁴

І в цей час в Райхскомісаріаті Україна українське населення зазнавало неймовірних знущань. Для покари і «стимулювання» німці часто застосовували палиці і нагайки. Райхсміністр окупованих районів Сходу змушений був опублікувати 9—10 квітня 1942 р. директиви, в яких нагадувалось, що мета німецької політики — встановити «добровільне співробітництво» з українським населенням і, отже, застосування палиці і нагайки заборонено. Цей засіб, за словами Розенберга, замість того, щоб спонукати населення до роботи, підштовхував його до пасивного опору⁸⁵.

І цей пасивний опір справді наростав. В одному з німецьких донесень за травень стосовно Східної України (Полтавська, Харківська області) відзначалось, що на ставлення населення впливає багато факторів, серед яких діяльність радянських партизанів, поведження німецької влади, нестача продовольства в містах, зростання цін, збільшення арештів та крайніх заходів проти населення, биття робітників палицями, відсутність енергійних заходів у боротьбі з партизанами, нелюдські умови перевезення робітників до Німеччини. У донесенні підкреслювалось, що вираз «прокляті німці» можна було чути все частіше і частіше⁸⁶.

⁸³ Generalplan Ost. Збірник вибраних текстів з примітками Яна Заборовського.— Варшава, 1977.— С. 136—137; Додатки, док. № 125.

⁸⁴ IfZ Da 46-03 Richtlinien für die Pressezensur... № 130; BA R6/11. f. 2.

⁸⁵ BA R 6/206 f. 124, 125.

⁸⁶ BA R 6/35 f. 82; Додатки, док. № 130.

Арешти української інтелігенції у Києві в лютому 1942 р. та заборона українських культурних товариств скрізь були розцінені як доказ того, що німці хочуть задушити національну свідомість українців і що вони не мають наміру надати українцям можливість узяти участь у боротьбі проти більшовизму. Газети, що виходили на Україні, люди називали «німецькими газетами з українським шрифтом»⁸⁷.

Німці почали також втручатися у релігійне життя. На території Райхскомісаріату Україна існувало дві українські православні церкви: автокефальна і автономна. За інструкцією військового командування з 10 травня 1942 р. треба було не тільки «підтримувати чвари між церквами», а й також увести туди довірених людей, щоб знати, чи не провадиться у них антинімецька, сепаратистська чи націоналістична пропаганда. Треба було повідомляти СД про священників та членів Православної Церкви, що висловлюються за рух Бандери⁸⁸.

Ідеологічне підгрунття національного Опору

У квітні 1942 р. Організація Українських Націоналістів (ОУН) Бандери під час своєї другої конференції прийняла низку рішень для посилення революційної діяльності і підготовки до створення повстанської армії.

За прийнятими резолюціями ОУН Бандери клала в основу своєї боротьби проголошення Української держави 30 червня 1941 р. Це проголошення було оцінене як вияв волі українського народу жити незалежним політичним життям. Крім того, ОУН Бандери прийняла документ про політику ОУН на тривалий період, в якому розглядалися різні гіпотези щодо закінчення війни і враховувалась близька можливість широкомасштабної збройної боротьби. Але ОУН Бандери не схвалювала витрачання сил на дрібну партизанську діяльність, що велась невеликими озброєними групами. Було вирішено об'єднати сили народу в широкий народний збройний рух.

Отже, ОУН Бандери прийняла рішення продовжити об'єднання усіх військових і політичних сил по всій Україні. Вона скеровувала всю свою діяльність на досягнення повної незалежності української політики і на використання

⁸⁷ Ibid... f. 87.

⁸⁸ Додатки, док. № 128.

усіх можливостей, що могли призвести до створення Української держави і формування спільного фронту всіх уярмлених народів Східної і Західної Європи.

Що стосується міжнародного політичного порядку то ОУН Бандери протиставляла російсько-більшовицькі концепції інтернаціоналу і німецькій концепції так званс «Нової Європи» свою власну «міжнародну» концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудов Європи на засаді вільних національних держав під гаслом – «Свобода народам і людині!» ОУН Бандери вважала, щ «справедлива розв'язка українського питання», тобто створення Української держави, «може зрівноважити сили Сходу Європи і зумовити вільне життя народів, поневолені Москвою».

В одній з резолюцій других зборів ОУН Бандери проголошувалася «боротьба проти колаборантів та опортуністів» і відкидалися наперед будь-які уступки німцям чи галузі культури, чи господарювання, адміністрації, автономії, а також будь-які інші політичні домовленості, які могли б запропонувати німці під тиском подій, оскільки їхнє мета — породити хибні надії, щоб втягнути опортуністичні елементи в німецьку імперіалістично-колоніальну політику і відвернути увагу українського народу від боротьби за повну політичну і господарську незалежність України

ОУН Бандери не чекала жодної допомоги і жодної підтримки іззовні. Вона дальше твердила, що буде боротися разом із народом «за повну політичну й господарську незалежність України». Щоб розширити фронт дій, ОУН Бандери хотіла «нав'язати живі взаємини з поневоленими народами для співпраці і співборотьби проти окупантів-загарбників.»⁸⁹

Позиція руху Бандери постійно висвітлювалася у листівках та підпільних виданнях, що поширювалися на Волині на Поділлі. В одному з них стверджувалось, що «ставлення ОУН до інших народів, отже, також щодо Німеччини, виражається за ставленням цих народів до прагнення українців до незалежності.» Німеччина може розбити Росію, в рога України, але ця війна несе шкоду і українцям, оскільки Німеччина вороже ставиться до ідеї незалежної України.

У четвертому номері «Бюлетеня» ОУН Бандери, що публікувався наприкінці квітня 1942 р., можна було, між іншим прочитати, що за дев'ять місяців війни в Україні не сталос

⁸⁹ Додатки, док. № 127.

⁹⁰ Додатки, док. № 134.

особливих змін. Замість радянського тоталітаризму прийшов тоталітаризм націонал-соціалістичний. Обидва тоталітаризми «подібні своєю головною метою, різна тільки їхня тактика. В обох випадках під привабливою маскою — з одного боку соціалістичний рай, з іншого — «щасливе» життя у «Новій Європі» — криється той самий ворожий нам імперіалізм». Далі у статті було сказано, що «українську націю деполітизують, у неї віднімають її політичні ідеали і її віру в можливість створення своєї держави», «і всіх носіїв ідеї незалежності будуть знищувати.»

«Згідно з планами нових господарів, — говорила далі стаття, — після знищення активістів залишиться тільки неосвічена маса, яка потрібна, щоб служити як робоча худоба.» Своєю політикою експлуатації окупанти намагаються знизити рівень життя, щоб довести людину до такого стану, коли вона думає тільки про те, як вижити і «не має жодної можливості, охоти і сили думати про щось вищого». У країні, відомій як велика житниця, люди мусять голодувати, і сотні тисяч людей забрані силою на роботу до Німеччини. Стаття закінчувалась висновком: «Кожен українець повинен усвідомлювати, що жоден нейтралітет, жодна лояльність, жодне пристосуванство не дасть змоги ні йому, ні його дітям уникнути рабства, бо порятунок — у перемозі власної раси. Власну державу можна створити тільки зусиллям мільйонів людей нашої нації, під керівництвом нашої організації. Ось тому треба робити все, щоб збільшити нашу міць і уникнути всього, що може послабити нас.»⁹¹.

Озброєні групи, так звані групи самооборони ОУН Бандери, почали з'являтися навесні 1942 р. на Волині й на Поділлі. Ці лісисті райони були особливо придатні для такого роду військових дій. Створенням цих груп займалося обласне керівництво організації, на чолі якої стояв Остап Тимошук. Після останньої хвилі масових арештів керівництво було переведене з Рівного в болотистий район між Сарнами і Пінськом.

Німці були поінформовані, що організація Бандери має у Рівному багато будинків, квартир, де відбуваються підпільні зібрання та військові вишколи під прикриттям легальної школи міліції. Після викриття цієї «школи» в Рівному вона відновила свою діяльність у Клевані. Німці одержали докази того, «що міліція була задумана як бойова організація Бандери». Членів цієї організації було попереджено, що навчання і діяльність визвольного руху є неле-

⁹¹ Додатки, док. № 135.

гальними і що зрада каратиметься смертю. «Міліціанти» збирали зброю і відвідували також політичні заняття, у ході яких, за німецьким донесенням, їх настроювали проти німців. Коротко кажучи, говорило далі донесення цих людей готували для того, щоб ударити «в спину діючих німецьких військ».

Німці знали, що люди Бандери мають кожен по декілька псевдонімів, їхні справжні імена, як звичайно, невідомі. Для контакту з ними треба знати пароль. Саме після того, як німцям удалося взнати один із цих паролів, вони змогли арештувати інструктора зі школи у Клевані.

Початок збройного опору і його поширення

Весна 1942 р. була зовсім не подібна на літо 1941 р., коли перша озброєна група націоналістичних повстанців, що з'явилася було в районі Пінська, була зразу знищена. Незважаючи на масові арешти і терор, ОУН Бандери змогла поширити свій вплив на різні українські землі й одночасно провадила підготовку молоді до збройної боротьби. Ця підготовка йшла особливо успішно на Волині, області дуже лісистій, а тому ідеальній для діяльності партизанів, а також і в Галичині.

На початку весни 1942 р. Центральний Провід ОУН Бандери послав на Волинь одного зі своїх членів, Василя Сидора, якому було доручено допомогти у створенні збройних груп самооборони, що склалися б з членів руху. У квітні 1942 р. організовано перші дві групи самооборони, якими командували відповідно Сергій Качинський-Остап та Іван Перегійняк-Довбешка. Влітку було створено численні інші збройні групи. Тоді ОУН Бандери вже мала в розпорядженні більше 600 бойовиків, що могли стати ядром майбутньої повстанської армії.

Німці продовжували репресії. Вони знайшли в районі Костополя склад зброї ОУН Бандери: 600 гвинтівок, 12 кулеметів, 254 тисячі патронів, 20 тисяч снарядів, 4 тисячі гранат, 2 тисячі мін та інші боєприпаси⁹².

Крім того, 2 травня 1942 р. в Рівненській області (німці були поінформовані) під головуванням Остапа Тимощука відбулися збори обласного керівництва ОУН Банде-

⁹² Додатки, док. № 129.

ри. Тимощук передав наказ центрального керівництва переглянути і прочистити всю заховану зброю⁹³.

За німецьким донесенням знайдені під час арештів у червні і на початку липня 1942 р. інструкції «дають ясне уявлення про наміри нелегальних активістів» ОУН Бандери. Під час зими ця організація розширила свою мережу й організувала політичне навчання своїх членів. Вона готувала їх до того, щоб вони «могли сказати останнє слово окупантам».

Зараз «накази вже визначають завдання активних дій», а саме пасивний опір усього населення і саботаж усіх німецьких заходів, зокрема поставок сільськогосподарських продуктів і вивозу робочої сили в Німеччину, а також відмова від участі в німецько-українських маніфестаціях. Німці зауважили, що Бандеру прославляють у листівках як мученика.

Члени ОУН Бандери одержали також наказ не вступати в допоміжну охоронну поліцію (Schutzmannschaft), під загрозою бути виключеним з руху⁹⁴.

У ході ліквідації центру Бандери в Сарнах німці знайшли «директиви про ведення партизанської війни»⁹⁵. Мова йшла про текст під назвою «Партизанська війна», в якому пояснювалось, що «партизанська війна — це війна, що ведеться малими відділами на окупованій ворогом території з метою якнайбільше пошкодити ворогові». Але для поневоленого народу така війна має стати початком народного повстання. У тексті роз'яснювались завдання партизанів (руйнування гілок залізниці та засобів телефонного зв'язку, несподівані напади на розквартировані війська та служби ворога) і підкреслювалось, що якщо партизанська війна добре організована і підтримується дружньо настроєним населенням, тоді вона мінімальними силами може завдати ворогу відчутних втрат⁹⁶. Але це не були інструкції до бойових дій. Навпаки, збройні групи ОУН Бандери одержали розпорядження вести військові дії тільки тоді, коли це абсолютно необхідно, вичікуючи час, коли вони матимуть у розпорядженні значні сили. Оскільки з самою партизанською війною виходила деяка плутанина — бо терміном «партизани» називали парашутистів і членів радянського опору, а також членів опору польської меншини на Волині й у Галичині — ОУН Бандери була змушена надру-

⁹³ Додатки, док. № 131.

⁹⁴ Додатки, док. № 133.

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ Додатки, док. № 141.

кувати роз'яснення з цього приводу в листівці під назвою «Партизанська війна і наше ставлення до неї».

Листівка була поширена в червні 1942 р. Там говорилося, що український народ не може піти ні за рухом радянських партизанів, ні за польським рухом. Бо насправді вістря їхньої партизанської війни спрямоване також і проти українців, проти їхнього незалежницького руху. ОУН Бандери пояснювала, що ні прихильники Сталіна, ні прихильники Сікорського не боротимуться за Україну. «Сталін і Сікорський хотіли б убити одним пострілом двох зайців: знешкодити німців і з німецькою допомогою розбити українців». Далі в листівці було сказано, що німці добре розуміють, що українці не підтримують радянських партизанів, і все-таки вони використовують найменшу присутність партизанів для знищення українських сіл.

Позиція ОУН Бандери не мотивована ні інтересами світової комуністичної революції, тобто російським імперіалізмом, ні ідеєю «нової Європи», тобто німецьким імперіалізмом а тільки інтересами України. ОУН Бандери вважала, що українці повинні берегти свої сили. Вона пропонувала «не партизанську війну кількох сотень чи навіть тисяч чоловік, а народну революцію мільйонних мас України»⁹⁷.

Навесні 1942 р., одночасно зі створенням груп самооборони ОУН Бандери, з'явилися збройні групи Тараса Бульби-Боровця. У серпні 1941 р. Тарас Бульба організував збройний загін української міліції. Дозволений і озброєний вермахтом його загін, що налічував, мабуть, 3 тисячі стрільців і називався «Поліська Січ», займався очищенням болотистого й лісистого району північно-західної України (частково Білорусі) від залишків Червоної армії та від радянських партизанів⁹⁸. Проте 15 листопада 1941 р., мабуть, під тиском СД, але офіційно через брак спорядження його загін було розпущено і роззброєно вермахтом. У травні й у червні 1942 р. Бульба-Боровець зібрав частину членів розпущеного загону і створив партизанське формування.

⁹⁷ Додатки, док. № 143.

⁹⁸ Додатки, док. № 129. Т. Бульба-Боровець твердив, що його міліція мала понад 10 тисяч бойовиків. Німецькі джерела цього не підтверджують. Дехто твердить, що його міліція, яку він назвав «Поліська Січ», мала назву «Українська Повстанська Армія». Крім тверджень неприхильно наставлених до ОУН Бандери авторів, показів на це немає. І це не таке важливе, бо важливим є факт, що в 1941 р. Т. Бульба-Боровець зі своїм загonom міліції повстання проти німців не робив і не організував.

Всю весну й літо 1942 р. ОУН Бандери провадила інформування та пропагандистську діяльність серед української молоді. Нелегальна газета ОУН «Прапор молоді» за 1 червня 1942 р. закликала молодь не вірити обіцянкам німців і сприяти національному рухові в боротьбі за незалежність України. У газеті писалося: «За нашу пшеницю, наше залізо, наше вугілля, а також за нашу українську робочу силу воюють мільйони солдатів. Цілі орди російських і німецьких солдатів руйнують і грабують нашу країну». Стаття радила молодим українцям не допускати цього, приєднуватись до ОУН Бандери, яка бореться «за велич України» і боротися разом з нею за Українську державу⁹⁹.

На відзнаку першої річниці проголошення Української держави керівник ОУН Бандери в Західній Україні Дем'ян Дмитрів надрукував заяву, яка мала бути зачитана на зборах таємних осередків у день 30 червня 1942 р. У заяві згадувались факти стосовно проголошення 30 червня 1941 р. і створення українського уряду Ярославом Стецьком. Під керівництвом цього уряду, говорилося у заяві, почалося становлення національного життя. Але «ця величезна робота політичного творення не відповідала політичним і воєнним планам нових «визволителів» України», які арештували Степана Бандеру і Ярослава Стецька. Створення Української держави було насильно припинене і натомість став чужоземний режим. Збільшувалась кількість арештів, почалась проливатися кров.

У заяві підкреслювалось, що проголошення 30 червня 1941 р. показало всьому світові, що українці мають свої власні ідеали, і вони «готові повстати проти будь-кого, хто захоче перетворити нашу країну в колонію і наш народ у рабів», вони хочуть продовжувати боротьбу не за «нову Європу», а за свою власну державу. Українці довели, що вони спроможні власними силами створити свою державу, і вони будуватимуть «своє майбутнє власною кров'ю».

У заяві стверджувалось, що у Східній Європі триває війна між давніми і новими поневолювачами України за «нероздільне право поневолювати український народ». А українці вмирають мученицькою смертю «у тюрмах нових і давніх окупантів».

Заява закликала членів ОУН Бандери зімкнути ще тісніше свої лави навколо Проводу руху і готувати народ, бо «Україна стоїть напередодні великих рішень»¹⁰⁰.

⁹⁹ Додатки, док. № 139.

¹⁰⁰ Додатки, док. № 136.

За донесеннями з Рівного, столиці Райхскомісаріату Україна, діяльність партизанів націоналістів поширилась із району Кобрин-Брест-Литовськ на інші райони Волині та Поділля. В одному з німецьких донесень згадується, що «з Генерального Губернаторства, по через Буг, прибувають численні новостворені банди». Їхні напади переважно спрямовані на зруйнування телекомунікацій. Їхні методи вказують, що вони змагають до «створення руху опору на більш широкій основі»¹⁰¹.

Німці продовжували докладати зусиль, щоб знищити рух Опору. Голову Овруцького району ОУН Бандери Юрія Троцюка і голову Чернігівського району Дюбка було арештовано і розстріляно на початку липня 1942 р. У Києві було арештовано двох членів 115-го батальйону допоміжної поліції, Архипкевича і Владику, що були членами руху Бандери. У Чернігові на початку липня арештовано за економічний саботаж мера і командира української міліції. Одного пропагандиста ОУН Бандери було також арештовано у Вінниці; він переправляв контрабандою значну кількість літератури в Румунію. Румунському дивізіону поліції удалося арештувати дев'ять агентів Бандери¹⁰².

У Володимирці, на захід від Сарн, у багатьох місцях були розклеєні листівки із закликом саботувати вербування робітників для Райху. Німці арештували секретаря руху Опору цієї місцевості. У Здолбунівському районі було арештовано двадцять дев'ять осіб після саботажу на залізничній лінії Львів—Київ, і п'ятнадцять було арештовано в Чемерівцях, на північ від Кам'янця-Подільського, серед них заступник мера, відповідальний за освіту, директор школи і деякі вчителі¹⁰³.

В одному з секретних німецьких донесень сказано, що 24 липня 1942 р. «у Києві був арештований провідник руху Бандери по Східній Україні, який користувався псевдонімами Піп, Андрій і Мудрий». СД не змогло встановити його справжнє ім'я. Його було поранено під час спроби втекти, і згодом він помер. У нього знайшли паспорт на ім'я Василя Панасюка¹⁰⁴. Насправді це був Дмитро Мирон-Орлик, провідник ОУН Бандери на Центральній та Східній Україні.

¹⁰¹ Додатки, док. № 135.

¹⁰² Додатки, док. № 141.

¹⁰³ Додатки, док. № 135, 134, 135.

¹⁰⁴ Додатки, док. № 139.

Радянські агенти намагалися використати націоналістичні гасла, зокрема для ідеологічного впливу на націоналістичні кола, щоб укорінитися серед них, а потім «видати» німцям. Можливо, саме вони проникли до Революційної української націоналістичної організації (РУНО), створеної у січні і ліквідованої у липні разом з арештом керівника цієї організації Олександра Погорілого¹⁰⁵.

У серпні 1942 р. Головна служба безпеки Райху констатувала, що рух Бандери продовжує докладати зусиль, щоб вплинути на українське населення через поширення пропагандистських листівок. Діючи «надзвичайно радикально», ОУН Бандери намагається активізувати кола молоді, щоб «їх відвернути від німецького впливу»,— констатувало одне з німецьких донесень. ОУН Бандери використовувала всі засоби, «щоб своєю пропагандою викликати серед українців антипатію до німців». Усі листівки і секретні документи, розповсюджені організацією Бандери, «ясно показують вороже ставлення цього руху». У наказі, що потрапив до рук німців, зокрема сказано: «Ніхто не сміє їхати на роботу до Німеччини. Ніхто не сміє ходити на курси, організовані німцями. Ніхто не повинен йти на військову службу. Ми не хочемо воювати в іноземній армії заради чужої мети. Ми вступимо тільки в українську армію, яка боротиметься за незалежну Українську державу. Залишаймося усі на місцях, на наших постах, усі на службу Україні!»¹⁰⁶.

У листівці був, очевидно, натяк на існуючі збройні групи, які мали стати основою української армії.

В іншій листівці керівництва ОУН, яка була виявлена в Києві, говорилося про те, що німецьке панування знищило всяку надію на незалежність, відтепер українці повинні «ставати на шлях організованої революції під проводом Бандери. Німеччина, як сказано в листівці, буде змушена напружити свої останні сили в боротьбі з Англією, ось чому зростають шанси ОУН». Українцям не треба приєднуватись до радянських партизанів, оскільки їхні жертви і їхня боротьба вигідні тільки Москві. Навпаки, українці мають об'єднати свої власні сили і чекати часу нападу, який буде вказаний головним Проводом ОУН¹⁰⁷.

Один документ ОУН Бандери, розповсюджений у серпні 1942 р., нагадував, що кожна чужоземна влада на Україні у кризовій ситуації домагалася співробітництва ук-

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Додатки, док. № 137, 138.

¹⁰⁷ Додатки, док. № 139.

раїнців. Але коли криза минала, усе завжди закінчувалось пригнобленням і спробами задушити національне почуття та прагнення до незалежності. «Наївними є ті, хто вірить, що чужинець дасть їм свободу та незалежність». ОУН Бандери нагадувала у зв'язку з цим про анексію української території Генеральним Губернаторством і Румунією, що служило доказом того, що німці завжди робитимуть те, чого забажають. Український народ має бути готовим до боротьби за свободу і здобуття своєї незалежності тоді, коли два гіганти будуть взаємно виснажені у війні.

Незважаючи на важливі успіхи, писалось у документі ОУН Бандери, Німеччина «не зможе добитися світової гегемонії». Крім своїх внутрішніх протиріч, її можуть змусити воювати на другому фронті, на Заході. Отже, український народ повинен згуртуватися під такими гаслами: «Ми хочемо бути вільними громадянами у нашій власній державі. Геть рабство! Ми хочемо своїх законів, що відповідатимуть інтересам всього українського народу і гарантуватимуть його добробут»¹⁰⁸.

ОУН Бандери використовувала також і гумористичну форму пропаганди, зокрема в листівках під назвою «Що кажуть люди». Цей вид пропаганди був охарактеризований німцями як «особливо злісний»¹⁰⁹.

12 серпня 1942 р. в Херсоні було арештовано вісім осіб, запідозрених у приналежності до українського руху. Серед них був Ярослав Гребенюк, якого підозрівали у виготовленні фальшивих документів для «Попа» (Дмитра Мирона-Орлика). Також було арештовано чотирьох членів служби порядку муніципалітету Миколаєва і п'ятьох членів охоронної поліції Києва із запідозрою, що вони є активістами руху Бандери. У середині серпня у Кам'янському (Дніпропетровська область) було перехоплено важливі пропагандистські матеріали руху Опору. Німці арештували трьох осіб. 24—25 серпня у Рівненській області було знайдено листівки, присвячені першій річниці проголошення незалежної Української держави. У тексті листівки, зокрема, було сказано, що українці ніколи не поміняють свою свободу на «хліб іноземного загарбника», на «нову вищу культуру» чи на «антилюдську ідею». «Що б не відбувалося на Україні, які орди не переходили б через нашу землю, якими б не були ідеї та теорії, що їх намагатимуться нам нав'я-

¹⁰⁸ Додатки, док. № 138.

¹⁰⁹ Додатки, док. № 134.

зати чужоземні загарбники, український народ ніколи не зіб'ється зі свого праведного шляху,» — було сказано на закінчення у листівці ¹¹⁰.

Генеральний план Ост

Створивши 7 жовтня 1939 р. Райхскомісаріат для зміцнення німецької національності і оголосивши у Східній Європі «новий порядок», Гітлер, мабуть, ще не мав точного уявлення про цей «порядок». Він був великим імпровізатором і уточнював свої плани із бігом подій, а це породжувало багато помилок. Гітлер доручив райхсфюреру СС Гімmlеру, котрий був призначений райхскомісаром для зміцнення німецької національності, обдумати плани стосовно Східної Європи.

Служби, якими керував Гімmlер (Головний уряд безпеки Райху і Райхскомісаріат по зміцненню німецької національності, узялися за роботу. Загальні ідеї з цього приводу було висунуто ще в січні 1940 р. І точно відомо, що в 1941 р. було вироблено загальний план під назвою «Генеральний план Ост» (Схід). Його підготувало бюро III в РСГА ¹¹¹. План передбачав короткочасні (Nachplan) і довготривалі заходи (Fernplan). Проте дискусії щодо різних його аспектів продовжувались. 27 січня 1942 р. Гімmlер доручив професору Конраду Майєру розробити проєкт, що охопив би всі проблеми германізації і колонізації районів Сходу. 4 лютого в Берліні зібралися представники різних зацікавлених служб, щоб обговорити подробиці германізації, особливо в балтійських районах.

Генеральний план Ост Гімmlера викликав заперечення в Еріха Ветцеля, директора Центральної консультативної ради бюро з питань расової політики націонал-соціалістичної партії і працівника райхсміністерства територій Сходу.

Меморандум Ветцеля від 27 квітня 1942 р. розглядав основні положення плану. Ветцель відзначив, що план не є програмою негайних дій, а передбачає вкорінення німецьких колоністів на Сході, для чого потрібно тридцять років після війни. Здавалося, що план обминав колонізацію Інгер-

¹¹⁰ Додатки, док. № 142.

¹¹¹ Der Generalplan Ost. Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte, № 3, 1958—S. 285.

манланду, рукава Дніпра, Тавриди та Криму і встановлював межу колонізації на півночі по лінії від Ладозького озера через Валдай до Брянська. Близько 14 мільйонів людей, які підходили лише за расовим принципом, мали залишитися на місці. Та було невідомо, чи будуть вони германізовані, чи перевезені до Старого Райху. Як зауважував Ветцель, заселення районів Сходу німцями не буде легким через брак добровольців. Згідно з планом, за тридцять років може виявитись близько 4 мільйонів 550 осіб, що бажали б проживати у таких районах, як: Данціг — Східна Пруссія, Вартелянд, Верхня Сілезія, Генеральне Губернаторство, Південно-Східна Пруссія, Білосток, балтійські країни. Інгерманлянд. Білорусь і частина України. До цієї цифри треба б додати німців, що вже проживають у цих районах і яких через тридцять років могло б бути 6 мільйонів 200 тисяч. Отже, за тридцять років у цих регіонах було б лише близько 8 мільйонів німців, а не 10 мільйонів, як передбачалося у плані.

Разом з цими 8 мільйонами німців за планом мало б бути 45 мільйонів іноземців, 31 мільйон з яких треба було б переселити. Ветцель заперечував щодо цифри 31 мільйон. Він вважав, що в цих районах буде 60—65 мільйонів іноземців. Отже, кількість людей, небажаних з расового погляду, яких слід «переселити» у Західний Сибір, буде більш значна.

Крім того, Ветцель всупереч Гітлеру вважав, що було б помилкою зосередити промисловість у Райху і розвивати сільське господарство в чужоземних регіонах, бо така політика призвела б через довгий час до біологічної смерті Німеччини і росту чужоземних народів, оскільки індустріалізація неминуче сприяє зменшенню народжуваності, а сільське населення постійно має підвищений ріст народжуваності. «Дати можливість народам Сходу, зокрема росіянам і українцям, жити лише селянським життям означало би практично самогубство німецького народу, якщо йому забрати ці самі можливості через надто розвинуту індустріалізацію», — писав Ветцель. Крім того, він відзначав, що на зниження приросту народжуваності в Райху накладеться ще і приплив іноземної робочої сили.

Згідно з планом, треба було брати до уваги тільки германізацію народів, що підходили з расового погляду. А інші, згідно з планом, тобто поляки, українці із західних районів України, білоруси, мали бути переселені. Що стосується поляків, то їх треба було переселити більше 20 мільйонів у Західний Сибір протягом 30 років, тобто по 700—

800 тисяч за рік (100—120 ешелонів на рік). Ветцель гадав, що це буде нелегко. І ці поляки становитимуть у Сибіру окреме населення і зможуть створити «Велику Польщу» чи будуть розпорошені або асимільовані жителями Сибіру? Може, було б краще, писав Ветцель, переселити ці 20 мільйонів поляків в Америку, зокрема в Бразилію, можливо, також у Центральну і Північну Америку. Взамін можна було б повернути німців-емігрантів з Південної Америки і послати їх на колонізацію, наприклад, Тавриди і Криму.

Ветцель вважав, що можна було б переселити емігрантів валійців, чехів, угорців та інших у промислові райони Кузнецька, Новосибірська і Караганди, які могли б стати резервними районами європейської колонізації і видобування сировини. Ветцель додав: «У цьому випадку також європейська ідея в усіх відносинах тут мала б сенс, тоді як вона була б для нас небезпечна на етнічній території німецького народу, бо консеквентно вона означала б також і для нас прийняття принципу європейської расової суміші», якої, очевидно, націонал-соціалісти не бажали. Зрештою, Сибір аж до Байкалу, за словами Ветцеля, завжди був районом європейської колонізації, Сибір має стати фактором, який би унеможлиблював відновлення могутності росіян.

Генеральний план Ост передбачав депортацію 65 % українців із Західної України, а точніше з Галичини. 35 % українців, що залишаться, мали бути германізованими. Ветцель вважав, що цих українців треба депортувати не до Сибіру, як передбачалось у плані, а до Райхскомісаріату Україна, бо «таке виселення українців, небажаних з расового погляду, неодмінно відверне від нас усіх українців і, якщо вони матимуть прошарки інтелігенції в європейському смислі, то стануть небезпечним для німецького панування джерелом заворушень». Але навіть переселення цих українців на схід і північ Райхскомісаріату Україна, на думку Ветцеля, могло створити певні труднощі.

Генеральний план Ост передбачав переселення до Західного Сибіру 75 % білоруського населення. Що стосується російського населення, то тут план був менш точний, і Ветцель привертав увагу РСГА до біологічної сили росіян. Він нагадував думку з цього приводу професора Абеля, а саме, що здатність до відтворення у росіян більша, ніж у німців, і, отже, нова війна на Сході могла виникнути через 25—30 років. Абель бачив лише дві розв'язки цієї проблеми: знищення або германізація частини (на півночі) російського народу. Ветцель більше схилявся до германі-

зації, оскільки на його думку, знищення було неможливим.

Германізація населення, за Ветцелем, мала на меті збільшення кількості німців. Бо число німців відіграватиме першочергову роль у світовій політиці, зокрема тоді, коли самовизначення народів Азії стане після війни реальністю. Так, наприклад, Великобританія і незалежна Індія кожна мали би сотні мільйонів мешканців. Німеччина як світова потуга буде занадто слабкою, маючи тільки 80—85 мільйонів німців. Вона зможе втримати території Сходу тільки тоді, коли збільшить чисельність німців через германізацію населення. Щоб здійснити такий план, треба, зокрема, запровадити в цих районах німецьку мову і вжити інших подібних заходів¹¹².

Ми бачили, що в Гітлера була своя думка щодо навчання слов'янських народів німецької мови.

28 травня 1942 р. професор Майер передав Гімmlеру меморандум під назвою «Генеральний план Ост, обґрунтування юридичної, економічної і територіальної реконструкції Сходу» *. Але Гімmlер повідомив Майєра в червні, що проект не зовсім відповідає його ідеям. План повної германізації Естонії, Латвії і Генерального Губернаторства мав бути втілений у життя за двадцять років. Гімmlер наказав виправити в цьому розумінні Генеральний план Ост і подати йому новий проект¹¹³.

План колонізації Сходу був секретний, але деякі ідеї щодо колонізації були висловлені публічно і потрапили в пресу, як, наприклад, заява Гімmlера, зроблена в червні 1942 р., згідно з якою завдання Німеччини полягало в тому, щоб германізувати Схід колонізацією¹¹⁴.

16 липня 1942 р. Гітлер перевів свій генеральний штаб із Растенбурга (Східна Пруссія) у місцевість біля Вінниці.

У серпні 1942 р. під час нарад як у головному штабі фюрера, так і міністерстві окупованих територій Сходу було вироблено конкретні заходи для колонізації. Передовсім було вирішено перевести в північну частину району, в якому містився головний штаб Гітлера і який одержав назву Гегевальд, 45 тисяч німецьких колоністів, які жили розки-

¹¹² IMT NG-2325. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. 3.05.1958.—S. 297-324.

* Текст Генерального плану Ост зберігається у World War II Record Division, Alexandria, Virginia, USA (R. G. 1048 EAP 66-c-12-2 20).

¹¹³ IMT № 2255. Vierteljahreshefte... op. cit.— S. 325.

¹¹⁴ Додаток, док. № 132.

нені по 486 селах України. Після жнив цих колоністів треба було зібрати в ста селах району Гегевальд. «Переміщення росіян», тобто українців цього району, мало також на меті унеможливити діяльність партизанів.

Район Гегевальд поширено на південну частину Житомирської області, куди мали переселити 10 тисяч німецьких колоністів з України після жнив. Крім того, згідно з наказом Гітлера, персонал німецьких служб не повинен був жити у Вінниці, а тільки за межами міста. Гімmlер також переніс свій головний штаб у район Гегевальд. Гімmlеру була доручена боротьба з партизанами і рухами Опору, і він хотів наблизитись до театру бойових дій. У звіті про нараду в головному штабі Гітлера було сказано, що «відповідно до наказу фюрера деякі частини України будуть повністю колонізовані німцями впродовж наступних двадцяти років». Заселення німців відбуватиметься по осях захід-схід і північ-південь, уздовж автомагістралей і нових залізничних шляхів, зокрема за лініями Краків-Львів-Житомир-Київ, Ленінград-Могилів-Київ, Житомир-Вінниця-Одеса.

План германізації Остлянду було затверджено під час тієї самої наради в головному штабі Гітлера. Що стосується Криму, то на всіх перехрестях доріг мали бути створені повністю німецькі міста, які б налічували по 15—20 тисяч жителів¹¹⁵. Гімmlер схвалив також план заселення Півдня Криму німцями з Палестини¹¹⁶.

У листопаді 1942 р. населення семи сіл біля містечка Калинівки в районі Гегевальд було депортоване, щоб звільнити місце для німецьких колоністів, що мали прибути з Волині. У грудні райхскомісар Кох повідомив, що район Гегевальд, який простягався на 500 кв. км і налічував 9 тисяч мешканців, перейшов під безпосереднє підпорядкування СС.

На початку 1943 р. продовжувалася робота по остаточному варіанту Генерального плану Ост. 15 лютого 1943 р., уже після Сталінграда, Майєр поцікавився у Гімmlера про доцільність продовжувати роботу. А у квітні 1943 р. за наказом фюрера робота була остаточно припинена. Замість колонізації уже треба було думати про евакуацію.

¹¹⁵ IFZ, № 2703.

¹¹⁶ IFZ, № 2427.

Радянські партизани

У перші тижні окупації на Україні практично не було жодного радянського руху Опору. Окрім тих, хто тим чи іншим чином належав до радянської влади, народ був радий звільненню від гнобительського і диктаторського режиму. Але радянська влада при відступі часто залишала за собою групи солдатів Червоної армії для ведення партизанської діяльності. Інших солдатів закидали десантом. Часто населення допомагало німцям у їх виловленні¹¹⁷. У деяких районах Волині та в болотистому районі Полісся акції очищення, що тривали до листопада 1941 р., німці довірили загону, організованому Тарасом Бульбою-Боровцем. Загін називався «Поліська Січ».

Націонал-соціалістська влада із самого початку видала накази про надзвичайно суворі заходи проти окремих вільних стрільців і партизанів, сподіваючись терором придушити будь-яку партизанську боротьбу¹¹⁸. Але в міру скорого маршу вперед німецької армії саботаж і замахы ставали все частішими. 17 вересня 1941 р. Кайтель видав наказ посилити заходи проти «комуністичного повстанського руху» і зашкодити націоналістичним колам скористатися із ситуації, щоб створити труднощі для окупаційної влади¹¹⁹.

Напочатку діяльність груп радянських партизанів не була скоординована. Починаючи із жовтня 1941 р., вермахт уже відзначав, що населення допомагає цим партизанам, зокрема на північному сході України, «частково з доброї волі, частково під примусом». Деякі воєначальники вважали, що треба завоювати симпатію населення, організувати розвідувальну службу і створити загани для боротьби з радянськими партизанами. Але боротьба мала бути безжальною та безпощадною. Партизанських командирів треба було публічно вішати для залякування¹²⁰.

Оскільки німцям не вистачало військ, вермахт із власної ініціативи почав набір у допоміжні відділи, що склалися з добровольців, завербованих у таборах радянських військовополонених. Ще 6 серпня 1941 р. командування сектору «Північ» у Райхскомісаріаті Остлянд першим зробило зру-

¹¹⁷ Наприклад, у Коровинці, біля Теребовлі, і в інших місцевостях. BA—MA 20-17 277 Ferngespräch 6. 7. 1941: RH 20-6 491 Bericht über die Woche vom 15-22 August 1941.

¹¹⁸ BA-MA 20-17 276.

¹¹⁹ Додатки, док. № 90.

¹²⁰ BA R 70 SU 31 f. 53: BA—MA RÜ 20-17/216 Armeeeoberkommando 17 Ia/lc AO NR 4020/41.

шення, звернувшись із проханням дозволити створення батальйонів охоронної поліції, що склалися б з латвійців і естонців. Трохи згодом командування сектору «Центр» (Білорусь) також почало неофіційно створювати допоміжні охоронні відділи, що склалися з російських, українських, білоруських військовополонених. На початку жовтня 1941 р. ОКГ дозволило створення загонів донських козаків, а 15 листопада — мусульманських загонів ¹²¹.

Донесення головнокомандуючого вермахту на Україні генерала Кітцінгера за листопад 1941 р. констатувало в деяких районах наростаючу небезпеку, спричинену діяльністю радянських партизанів. Під час очищення болотистої зони Прип'яті було вбито багато партизанів, 33 підозрілих арештовано, зруйновано два партизанських табори. Тільки в листопаді під час акцій очищення було вбито 250 партизанів ¹²². Німці гадали, що за допомогою терору вони повністю припинили розвиток активності радянських партизанів. На Україні з початку окупації багато тисяч цих партизанів було повішено чи публічно розстріляно. Генерал Кітцінгер писав: «Досвід учить, що принести успіх можуть тільки такі заходи, яких населення боїться більше, ніж терору партизанів» ¹²³.

Насправді затишшя, що встановилося у грудні 1941 р. і в січні 1942 р., було скоріше спричинене суворою зимою. Порівняно з двома іншими секторами («Північ» і «Центр»), діяльність радянських партизанів на Україні не була велика. Зате в секторі «Центр» (Білорусь) та в Південній Росії німцям постійно доводилося воювати з усе більш численними партизанськими загонами. З початку окупації й до лютого 1942 р. було вбито 63 257 партизанів ¹²⁴, тоді як на Україні загинуло лише кілька тисяч. У січні 1942 р. командування вермахту на Україні, своєю чергою, вирішило створити українські батальйони охоронної поліції. Їхня підготовка закінчилась щойно у квітні.

У лютому 1942 р. в Райхскомісаріаті Україна було арештовано 550 партизанів та інших осіб, запідозрених у підривній діяльності ¹²⁵.

У березні в багатьох районах України діяльність партизанів значно зростає, особливо на півночі генерального

¹²¹ IFZ NO 2271. NO 3300. NO 766. 777. NO 1717. NOKW 820, 3012.

¹²² BA-MA RW 41 I Wermachtbefehlshaber Ukraine. Bericht Nr. 3. 13. 12. 1941.

¹²³ Додаток, док. № 112.

¹²⁴ BA-MA RH 22 230, f. 144.

¹²⁵ Ibid. RW 41 I Bericht Nr. 6—S. 1.

комісаріату Житомира ¹²⁶. А в лісах Брянська, у Південній Росії, куди відступило кілька груп партизанів, що діяли на Україні, командири цих груп вирішили об'єднатися під командуванням А. М. Сабурова. Нове формування, куди входили групи з Південної Брянщини (Росія) і теж із районів Сум, Чернігова, Харкова і Донецька, налічувало 1 720 бойовиків ¹²⁷. Отже, переважна більшість партизанів із груп, що мали діяти чи діяли на Україні, перебувала на початку 1942 р. поза Україною, у брянських лісах Південної Росії.

У ході операцій, проведених у березні 1942 р. в болотистому районі Прип'яті, що простягався на 3 200 кв. км, німці вбили 650 партизанів і стратили 2 500 підозрілих ¹²⁸. У квітні радянські партизани вбили гебітскомісара місцевості Єльське (на південь від Мозиря) ¹²⁹.

Окрім солдатів Червоної армії, залишених на місцях, і бійців, скинутих на парашутах, важливу роль в організації радянського опору відігравала комуністична партія. Поступово було відновлено досить значну підпільну партійну мережу, і партія стала основним організатором партизанських груп. Репресії німецьких служб безпеки були спрямовані також і проти комуністів. У лютому 1942 р. в Києві було арештовано десятки комуністів, 350 — у Краматорську (60 страчено), 105 у Дніпропетровську, 100 у Симферополі і т. ін. ¹³⁰.

За донесенням із штабу вермахту на Україні рух радянських партизанів не був дуже активний до квітня 1942 р., так що шляхи постачання продовольства в Райхскомісаріаті Україна до цього часу не були ні під загрозою, ні порушені. Великі бої спалахнули щойно у квітні в лісистій та болотистій зоні навколо Сновського і Новгород-Сіверського. Хоча комуністи віддавали перевагу бойовим діям із допомогою великих загонів від 200 до 1000 бійців, вони також намагалися створювати маленькі, добре озброєні групи, які використовували для поширення їхнього впливу на інші райони. Осереддя цих малих груп складалося з бійців, що пройшли спеціальну підготовку в Росії, по той бій фронт, зокрема в Міллерові й Ворошиловграді. Полонені парашутисти запевняли, що «росіяни» зможуть

¹²⁶ BA R 6 378. 30.

¹²⁷ І. М. Бречак, *Сторінки партизанського подвигу // Український історичний журнал*. — 1984. — № 10. — С. 131.

¹²⁸ BA-MA RW 41/1 Bericht Nr. 7. — S 1.

¹²⁹ I b i d. Bericht Nr 878 S. 1.

¹³⁰ BA R 70 SU/31 f. 178.

проводити численні парашутні десанти щодня, групами по 20 осіб. Це будуть в основному команди для саботажу і підривної діяльності.

Німці усвідомлювали, що вони не спроможні виловити всіх парашутистів. Офіційна статистика щодо цих парашутних десантів у Райхскомісаріаті Україна з жовтня 1941 р. була така: жовтень — жодного, листопад — 4, грудень — 2, січень 1942 р. — 4, лютий — жодного, березень — 48, квітень — 18 (до 25 квітня). Штаб вермахту на Україні знав, що це лише мала частина російських парашутних десантів.

Діяльність радянських партизанів, за німецькими звідомленнями, у квітні 1942 р. була така: на південь від Запоріжжя — 3 напади, 3 десанти, 3 вбитих партизани; у районі Миргород-Лубни-Гадяч — 15 нападів, 6 десантів, 1 бій, 9 убитих партизанів, 21 полонений (з 16. 03 по 12. 04. 1942 р. вбито 184 партизани): у районі Ніжина — 9 нападів, 6 боїв, 117 убитих партизанів, 12 полонених; у районі Сновського-Новгорода-Сіверського — 15 нападів, 2 бої, 38 вбитих партизанів, 239 полонених.

У березні кількість партизанів у районі Сновського, поблизу Росії, за німецькими оцінками, становила 800 осіб. На чолі цих партизанів був А. Ф. Федоров, який називав себе генералом Орленковим. Партизани мали постійний зв'язок із верховним командуванням Червоної армії. Вони мали добру розвідувальну мережу і, як звичайно, наперед знали про початок дій німців. Німці також володіли широкою інформацією і знали, де табори і бункери партизанів¹³¹.

Радянські партизани були в той час дуже активними особливо в зоні тилу військ, неподалік від фронту: 30 нападів у січні 1942 р., 8 нападів у лютому, 17 у березні, 39 у квітні, 70 у травні, 94 у червні¹³². У цій зоні, що була між фронтом і Райхскомісаріатом Україна (цивільна адміністрація) за німецькими джерелами, у травні перебували 1092 партизани. За радянськими джерелами, по всій Україні (військова зона, Райхскомісаріат, Генеральне Губернаторство) на 1 травня 1942 р. було 28 тисяч членів радянського Опору (20 тисяч партизанів, 2 тисячі членів груп для саботажу)¹³³. Правда, мабуть, десь посередині: можливо, 10—15 тисяч радянських партизанів, головним чином, на Півночі України, неподалік від Росії.

¹³¹ BA-MA RH 22/28 Bfh. H. Geb Süd Abt. Ic Nr. 433 42 g. 7. 5. 42.

¹³² BA R 6/354, f. 9.

¹³³ Україна у Великій... коп. цит. с.—Т. 1.— С. 436.

Навесні 1942 р. Москва вирішила централізувати і взяти під безпосередній контроль діяльність партизанів на окупованих територіях. 30 травня при верховному командуванні Червоної армії було створено центральний штаб партизанського руху. Пізніше створили штаби для кожної окупованої території. «Український штаб партизанського руху було створено 20 червня 1942 р.¹³⁴

Німецькі військові органи влади намагалися вплинути на населення за допомогою листівок, що повідомляли про надзвичайні заходи в боротьбі проти партизанів. В одній з таких листівок, поширених із літака в липні в районах Глухова, Путивля і Кролівця, вони намагалися переконати населення у тому, що німецький вермахт і його союзники «прийшли не як вороги українського народу», а щоб знищити «жидо-більшовицьку» чуму, яка гнобить українців і становить небезпеку для Європи.

У листівці було також сказано, що хоча більшість населення дружньо ставиться до «німецьких визволителів», усередині країни існують «бандити», якими керує Москва і котрі порушують мир і зусилля до відбудови; а також і серед місцевого населення є слабкодухі, які вагаються і грають у подвійну гру. Ось чому вживатимуться надзвичайні заходи, а саме: усіх саботажників, бандитів, партизанів каратимуть смертю. Суворі кара чекала тих, хто зберігав зброю, боєприпаси, вибухівку. Комендантська година встановлена від 22 години до 4 години. Всі люди від 16 років життя повинні мати особисте посвідчення. Залишати територію села без дозволу було заборонено. Особи, які з власної волі протягом двох днів здадуть військове спорядження, будуть звільнені від відповідальності. Особи, які повідомлять про місце зберігання військового спорядження, одержать винагороду¹³⁵.

У червні 1942 р. німці розгорнули великий наступ у напрямку Сталінграда і Кавказу. Щоб ослабити німецький тиск, Москва вирішила активізувати партизанську війну на Україні. У червні-липні партизанські загони Сабурова і Ковпака, що переважно склалися з росіян чи русифікованих людей, вийшли з брянських лісів і почали робити наскоки на гарнізони і шляхи сполучення на Півночі України (Ямпіль-Грем'яч). 28 червня партизани Сабурова взяли на кілька годин Ямпіль¹³⁶ і відступили із значними трофеями.

¹³⁴ Радянська Енциклопедія Історії України.— Т. 4.— К., 1972.— С. 361.

¹³⁵ ВА-МТ РН 22 458. 38—39.

¹³⁶ І. М. Бречак, поп. цит. — С. 132.

Через кілька тижнів усе населення району пройшло через контроль спеціальних загонів поліції і СД. На день 9 липня спеціальні загони перевірили 808 осіб, з району Конотоп-Кролевець, з них 318 було розстріляно. У районі Ямпіль-Середина-Буда команда СД перевірила 568 осіб, 16 липня 215 з них було розстріляно. У цей час партизанський загін Ковпака (700—1000 бойовиків), що був на південь від вокзалу в Ямполі, відступив у ліси.

Німецькі операції по контролю і прочищенню проводилися у повітах Новгород-Сіверського, Середини-Буди та в інших повітах області. Німці арештували 3624 особи, з них 1508 розстріляли і 2116 відпустили ¹³⁷.

До того часу німці використовували у своїх донесеннях і в мові термін «партизани». 31 липня 1942 р. Гімлер наказав не вживати більше цей термін «з психологічних причин» і тому, що цей термін прославлений більшовиками. Це розпорядження було передано до керівництва поліції і СД Сходу наказом № 24 за 13 серпня 1942 р. У ньому було сказано, що партизани — це не солдати, а бандити ¹³⁸. Головнокомандуючий вермахту на Україні також наказав 17 серпня замість терміну «партизани» вживати терміни «бандити», «банди», «група більшовицьких бандитів» та ін. ¹³⁹.

23 серпня 1942 р. біля Трубчевська (Південна Росія) Ковпак, Сабуров та деякі інші командири радянських партизанів провели нараду. Трохи згодом вони одержали наказ прибути до Москви. Вилетіли в Москву з партизанського аеродрому у Смеліж, у Південній Росії. 31 серпня вони взяли участь у важливій нараді у Кремлі разом із радянським політичним та військовим керівництвом, у присутності Сталіна. Було вирішено поліпшити координацію діяльності партизанів та Червоної армії, посилити партизанську війну і поширити її на Україну там, де партизанської війни ще не було.

11 вересня Сабуров і Ковпак повернулися з Москви у брянські ліси. Їхні формування готувалися до рейду «на захід». Озброєння, у тому числі й гармати 16 мм, боєприпаси, радіостанції, карти, уніформу перевезли літаками, що базували на підпільному аеродромі у Смеліж. Зібрані на кордоні Росії у районі Трубчевська обидва формування

¹³⁷ ВТ-МА RH 22/66 f. 42.

¹³⁸ ВА R 58/698 f. 42.

¹³⁹ ВА-МА R- 41 18 Wehrmachtsbefehlhaber Ukraine. Abt. Ia Nr. 5729 (4262) 42 geh.

(1408 осіб у Сабурова і 1075 осіб у Ковпака) почали 26 жовтня 1942 р. свій рейд на захід¹⁴⁰.

На північному заході України існували лише групи радянських партизанів, організовані передусім «парашутистами». Наприклад, у ніч з 22 на 23 серпня 1942 р. біля Коростеня була викинута на парашутах група з дев'яти осіб, що мала завдання посилити діяльність існуючих партизанських груп і створити нові групи в районах Овруча, Білокорівців та ін. Ця сама група мала також завдання провадити диверсії на шляху сполучення Білокорівці—Коростень—Новоград-Волинський¹⁴¹. За донесенням командира цієї групи за 8 жовтня, у цьому районі вже було декілька партизанських груп: в Усовому (25 осіб), Лужнах (100 осіб), Антоничах (25 осіб), недалеко від Білокорівців (200 осіб)¹⁴².

18 серпня Гітлер віддав наказ вжити щонайенергійніших заходів проти «бандитів» і повністю «знищити» цю небезпеку до зими. Також і Розенберг у листі від 23 серпня до райхскомісарів Остлянду й України рекомендував посилити репресивні заходи щодо всіх тих, хто допомагає «бандитам». Крім того, він пропонував надавати «щедру винагороду» тим, хто допомагає боротися з партизанами. Для боротьби з партизанами німці перекинули з фронту в ці два райхскомісаріати п'ять дивізій. Розенберг додав, що фюрер не заперечував проти створення загонів із місцевого населення, але із заборонаю використовувати їх на фронті¹⁴³.

Випереджаючи інструкції Розенберга, головнокомандуючий вермахту на Україні і райхскомісар Кох в афішах, що з'явилися 5 липня 1942 р., обіцяли кожному, хто допоможе своїми відомостями схопити «члена банди», саботажника чи військовополоненого, що втік, на вибір, винагороду на 1000 карбованців, право першому одержувати продовольство або наділ землі¹⁴⁴.

У наказі за 18 жовтня 1942 р. Гітлер вимагав, щоб боротьба з партизанами була посилена і стала більш жорстокою: «Тому у всіх районах Сходу війна проти партизанів — це боротьба за повне знищення одної або другої сторони» — говорив він. 16 грудня Гітлер наказав «безжально» діяти і

¹⁴⁰ І. М. Б р е ч а к. поп. цит.— Т. 11.— С. 131—133.

¹⁴¹ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.— К., 1969.— С. 67.

¹⁴² Там же.— С. 68.

¹⁴³ В А R 6/354 f. 67—70.

¹⁴⁴ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.— К., 1963.— С. 283.

щодо жінок та дітей ¹⁴⁵. Всі ці розпорядження стосувалися також і українського націоналістичного опору.

У серпні 1942 р. на північному заході України діяльність партизанів значно посилилась. Донесення жандармерії Брест-Литовська за 5 вересня повідомляло, що напади на дорогу на Ковель відбуваються серед білого дня. 18 серпня «бандити» вбили на цій дорозі двох важливих начальників жандармерії Луцька, а 3 вересня — трьох членів німецької поліції. По всьому району збільшилась кількість нападів на німецьке майно ¹⁴⁶.

У той час у районі на південь від Брест-Литовська і Пінська вже діяли невеликі збройні групи українських націоналістів. Інші групи організовувались або прибували з Генерального Губернаторства. Але німці тоді ще добре не розрізняли «бандитів» радянських і «бандитів» націоналістичних.

Центральний комітет більшовиків України, що перебував у Москві, звернувся до українців з нагоди 25-ї річниці Жовтневої революції. Він нагадував про «щасливе життя» за радянського режиму і про жахливе німецьке гноблення. КП(б)У закликала українців до захисту завоювань «Великої Жовтневої революції» і всенародної боротьби проти «німецьких звірів»: «Вбивайте німців! Якщо кожен чоловік і кожна жінка вб'є одного окупанта, на всіх нас не вистачить німців. Якщо хочеш жити, убий німця!» — закликала листівка ¹⁴⁷.

Українська національність не визнана

. Гітлер і його близьке оточення сподівалися одержати від України 7—10 мільйонів тонн зерна ¹⁴⁸. Проте багатьом німецьким експертам ця цифра здавалася завищеною як через практичні, так і через політичні причини. Якщо продовжуватиметься погане поводження з українцями, то розрахунки не виправдаються. А в цей час відбувалося збільшення дискримінаційних і репресивних заходів. У 1942 р. з'явилися ресторани, вагони, магазини з позначками «Тільки для німців!».

Генерал Кітцінгер, головнокомандуючий армією на

¹⁴⁵ BA-MA RW 4 v. 604. f. 21.

¹⁴⁶ BA R 94 „Der Gend-Gebietsführer T № 32—42.

¹⁴⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів.— К., 1977.— Т. 2.— С. 12.

¹⁴⁸ BA R 6/35. f. 93.

Україні, оголосив 18 липня 1942 р. основні правила поводження німців з місцевим населенням. Це поводження мало бути дружнім, але зв'язки з місцевим населенням мали бути обмеженими, оскільки вони могли становити небезпеку. Ставлення офіцерів і солдатів мало бути ставленням господарів, але не в розумінні зверхності, а в сенсі стриманості, дистанції, винятковості.

Кітцінгер писав: «Українець був і залишається для нас неоднорідним. Всяка наївна відданість і довірливість до українців і будь-який непідхожий інтерес до їхнього мистецтва і культурного життя одночасно ослабляють всі основні німецькі риси, що становлять силу і велич Німеччини». Отже, запрошення приватного характеру від українців можна приймати тільки тоді, якщо це в інтересах служби. В інших випадках приймати їх було заборонено. Участь в українських виставах регулювала місцева німецька влада. Заборонялося брати участь у світських німецьких заходах разом із місцевими. Особлива обережність рекомендувалася у зв'язках із цивільним жіночим населенням¹⁴⁹. 6 серпня 1942 р. комендант міста Києва заборонив німцям запрошувати українців у ресторани і на стадіони.

Наприкінці липня 1942 р. Розенберг займався остаточним адміністративним поділом окупованих територій Сходу. Він запропонував Гітлеру збільшити Райхскомісаріат Остлянд, який мав би становити 550 тисяч кв. км. Райхскомісаріат Україна мав простягатися на 1 мільйон кв. км, включаючи зі стратегічних причин деякі суто російські території (наприклад, щоб залізнична гілка Саратов-Брянськ і в напрямку Генерального Губернаторства проходила повністю по Райхскомісаріату Україна). Вдосконалюючи цей проект, Розенберг запропонував передбачити створення нового комісаріату, що був би між Кавказом і Україною, Райхскомісаріат Донсько-Волзького простору, який мав би 550 тисяч кв. км і охоплював би генеральні округи Ростов, Вороніж і Саратов, німецькі колонії Волги та Сталінграда і території до річок Урал з Гур'євим, поряд із Каспійським морем, а також генеральну округу калмиків на північ від Кавказу. Райхскомісаріат Україна мав би трохи більше, ніж 600 тисяч кв. км. Курськ і Тамбов входили б до Райхскомісаріату Росія.

Розенберг запропонував також Гітлеру список призначених на пост генеральних комісарів: у Ростові — заступник

¹⁴⁹ ВА-МА RW 41-18 Wehrmachtsbefehlshaber Ukraine. Gr. Ic Nr. 5771 (564) 42 geh.

гауляйтера Зікмаєр, у Сталінграді — обергрупенфюрер СА Денеке, у Саратові — групенфюрер СС Шпоренберг, у Воронежі — заступник гауляйтера Зімон, у Калмикії — бригаденфюрер СС Йост. Розенберг попросив Гітлера остаточно вирішити приналежність Калмикії: до нового райс-комісаріату чи до кавказького¹⁵⁰.

Після того, як рішенням від 29 липня 1942 р. Москва запровадила три нові військові ордени, що носили імена трьох героїв російської національної історії — Суворова, Кутузова і Олександра Невського — Розенберг вирішив дати на затвердження Гітлеру текст звернення до народів Сходу, в якому він певною мірою пропонував виправити політику.

У своєму проекті звернення, датованому 4 серпня 1942 р., Розенберг почав із твердження, що більшовики не дотрималися жодної обіцянки, які вони давали з 1917 р. Вони не дали народу ні хліба, ні землі. У селян відібрали їхнє майно на користь колгоспів. Право на самовизначення «усіх народів, враховуючи Росію», не дотримувалось. Більшовизм Леніна і Сталіна розтоптав історичне минуле народів, щоб зробити з них бойовиків світової революції. Політика більшовизму полягала в тому, щоб провокувати у світі бунти і повстання. Замість того, щоб забезпечити добробут, обіцяний народам Радянського Союзу, комунізм хотів принести іншим народам таку ж саму бідність, ті ж самі жахи.

Знехтувавши традиціями всіх народів Радянського Союзу, продовжував Розенберг, Сталін «ще до війни почав закликає до національної (російської) свідомості, яку він до того зневажав». Петро Великий і царські генерали Суворов та Кутузов скоро стали прикладом для народів, зокрема для росіян, які «піддалися обману». Мільйони людей справді вірили, що вони йдуть боротися за Батьківщину, але це була тільки брехня. І ось коли його армії було розбито на Дону й на дорозі до Кавказу, Сталін випустив медалі Суворова, Кутузова й Олександра Невського. І це лише новий обман. Зате «Німеччина і всі повсталі народи Європи борються не проти вас, а також і за вас, проти більшовицької експлуатації народів».

Німеччина, твердив Розенберг, скасувала колгоспну систему. Встановлено релігійну свободу. «У німецькому вермахті на Сході вже борються грузини, вірмени, азербайджанці, черкеси, а також легіон туркестанців». Буде введено в дію заводи, робота — гарантована. Відновлено національ-

¹⁵⁰ ВАР 8 18 107—109.

не й культурне життя. Німецький Райх готовий збудувати з народами Сходу нове життя. Розенберг закінчував свій проект закликом до європейців: «Хай живе співробітництво всіх вільних народів Європи і соціальна справедливість для усіх людей праці!»¹⁵¹.

Аргументація Розенберга була некмітлива, неточна, вона зовсім не відповідала реальним планам Німеччини. Але вона передовсім показала, що Розенберг остаточно відкинув початкову тактику звертатися переважно до національностей Радянського Союзу. Його проект звернення, навпаки, звертався до населення СРСР так, наче вона складалося лише з росіян, тобто він нічого не обіцяв народам Сходу з національного погляду. Але цей проект звернення, як виходить, не був затверджений Гітлером.

11 серпня 1942 р. Розенберг подав Гітлеру звіт про ситуацію у країнах Сходу. Він поінформував фюрера, що здатність відтворення населення України знизилась, що вищі навчальні заклади закрито з осені 1941 р. і залишилися тільки чотирирічні школи. Але є потреба в букварях, які, мабуть, треба буде друкувати на Україні. Участь українців в адміністрації зупинена на рівні району. Ніколи не йшлося про українську адміністративну автономію і, всупереч тому, що говорили Гітлеру, «такого плану не існує». Що стосується бажання фюрера почати на Україні спорудження німецьких міст для членів німецької адміністрації, щоб німці не жили в існуючих містах, то Розенберг пояснив, що це вище німецьких сил.

Потім Розенберг підняв проблему осідку (столиці) Райхскомісаріату Україна. Гітлер ніколи не хотів переводити його з Рівного в Київ, щоб не створювати враження, що Київ знову став столицею України. У Рівному також перебував головнокомандуючий вермахту. Але головний штаб СС і поліції були в Києві. Незважаючи на інтервенцію Розенберга, Гітлер не хотів міняти цей стан речей.

Райхсфюрер СС Гімmlер, який щойно повернувся з України, назвав чистим «ідіотизмом» ідею Розенберга друкувати українські букварі. Щодо соціального питання на Україні, то Гімmlер вважав, що єдиний спосіб вирішити його — це «вбити інших і зайняти їхні поля»¹⁵².

Гімmlер був ревним прихильником концепції, яка полягала в тому, щоб вважати все населення СРСР росіянами. Цю концепцію підтримувало багато німецьких політичних

¹⁵¹ БА Р 6/35 ф. 99—110.

¹⁵² ВА R 6/85 ф. 8—15; ВА NS 19 neu/1446 ф. 20—21.

діячів та воєначальників, які, подібно до росіян, прихильників імперії, вважали, що всі народи СРСР, враховуючи українців, утворюють російський народ. Говорячи про українців, деякі з них часто вживали термін «так звані українці». Саме так висловлювався і Мартін Борман у листі до Альфреда Розенберга за 23 липня 1942 р. У листі він нагадував Розенбергу, що населення Сходу не повинно одержувати ніякої вищої освіти і що буде достатньо навчити його, у тому числі й «так званих українців», тільки читати і писати¹⁵³.

13 вересня 1942 р. Гімлер, думаючи про майбутнє німецької раси, турбувався через той факт, що після війни буде тільки 80 мільйонів німців побіч «двохсотмільйонної маси росіян», яких через 20 чи 50 років буде 240 мільйонів. Всі ці росіяни (тобто всі народи СРСР без винятку становлять, за словами Гімлера, «авангард Азії»). Недостатня чисельність німців, на його думку, тепер компенсується присутністю фюрера, але доля дає народові такого вождя тільки раз на 2000 років¹⁵⁴.

Гімлер, як і Гітлер, вважав, що українці — це собі звичайні росіяни. Відповідно до інструкцій націонал-соціалістичної влади, зокрема Головного Уряду безпеки Райху, на території Райху українська національність не була визнана, за винятком емігрантів і цивільних робітників, що прибули в Німеччину з Генерального Губернаторства (вони мали право одержати сертифікат Українського Бюро Довіри в Берліні чи від одного з комітетів взаємодопомоги, що діяли в Генеральному Губернаторстві). Отже, усіх українців Райхскомісаріату Україна, депортованих на територію Райху, офіційно називали російськими остарбайтерами (робітниками зі Сходу). Вони не мали права на сертифікат національності згаданих українських організацій¹⁵⁵.

Щодо українців, депортованих у концентраційні табори, то яке б не було їхнє походження, чи то були численні члени ОУН, чи інші українські в'язні, у тому числі й українці-військовополонені, вони були змушені носити національність тої держави, звідки походили. Під час реєстрації у таборі їх обов'язково записували як росіян (з Радянського Союзу), або як поляків, чехів чи як румунів. Деякі не знали, що українська національність не визнається і говорили при реєстрації, що вони українці. Таких в'язнів жорстоко били,

¹⁵³ Das Dritte Reich, op. cit, vol 2.— S. 209.

¹⁵⁴ BA NS 19 ne/1446 f. 24.

¹⁵⁵ BA R 58/1031 f. 81—83.

оскільки вони відносили себе до «неіснуючої» національності¹⁵⁶.

Ця тенденція вважати всіх росіянами привела деяких німців до певної уніфікації слов'янського населення за принципом, що кожен росіянин — це слов'янин і кожен слов'янин — це росіянин. Згадуючи в листі до Розенберга за 23 липня 1942 р. вісім основних принципів політики на Сході, Борман називав росіянами все населення Радянського Союзу. Петер Кляйст, високий чиновник міністерства закордонних справ, не розумів цієї позиції. Він вважав, що такі часто вживані вислови, як «так звані українці» знищують у зародку всякі спроби знайти політичне рішення проблем Сходу. Він писав: «Ми, таким чином, приходимо до поняття необмеженої слов'янської маси, яка неминуче становить небезпеку тому, що ми культивуємо унітарну концепцію, нав'язану великоросами і більшовиками»¹⁵⁷.

Через три дні, 17 серпня 1942 р., інший визначний німецький діяч піддав критиці позицію націонал-соціалістичної влади. Зокрема, він писав: «Якби француз, який прибув у мирний час до Америки, почув, що американці називають його лише європейцем, він був би дуже здивований. Ми викликаємо ще більше здивування в українця, грузина, естонця чи латвійця, що приїхали до Німеччини, коли сплутуємо їх з росіянами... Ми вводимо себе в оману школярським штучним і сліпим розумінням проблем народів: ми розглядаємо мешканців Радянського Союзу, тобто найбільшої тюрми численних народів землі, таким чином, наче вони становлять один народ». Цей діяч нагадував про існування балтійських народів, українців, білорусів і народів Кавказу¹⁵⁸.

В іншому документі, який критикував лист Бормана і політику Коха на Україні, Петер Кляйст описав ставлення німців і їхні висловлювання, що відповідали цій політиці: «Слов'яни повинні на нас працювати. Якщо вони стануть нам непотрібні, вони мають умерти... слов'янська плодючість небажана... Кожна вчена людина — це майбутній ворог. Ми залишимо їм святих (церкву) як засіб відволікання.

¹⁵⁶ M. H. Marountchak. Les Ukrainiens dans les camps de concentration nazis. L'Est Europeen, no 33.— Paris, september 1964.— P. 16—22; Федорів Семен. В дорозі до Дахау. «Народна Воля». — Скрентон, США, 1 листопада 1984.

¹⁵⁷ BA R 6/85 f. 18—19.

¹⁵⁸ IFZ ED 165.

Що стосується їжі, то вони отримуватимуть строго за необхідністю. Ми господарі, ми маємо перевагу» (...)

«Цей народ (український) є набагато нижче нас, і він повинен молити Бога, щоб ми зберегли йому життя. Ми звільнили його, і з цієї причини він не повинен мати жодної іншої мети, як тільки працювати на нас. Не існує жодної людської спільності з ними. Не може бути мови про ведення м'якої політики. Не можна довіряти комісарам районів, що встановили хороші відносини з населенням...» (заяви, зроблені Еріхом Кохом).

Петер Кляйст стверджував, що плідне підґрунтя для редакції згаданого листа М. Бормана було створене фактично німецькими відповідальними особами на місцях. Вони звично говорили:

«Ми тут зовсім, як серед негрів» (дискусія культурної секції у квітні 1942 р.)...

«Хто покаже себе переді мною розумним, буде розстріляний» (гебітскомісар Бехер у Гайсині).

«Ми повинні завжди намагатися нацькувати одну групу на іншу» (часто повторювалось серед поліцейських).

«Ми візьмемо тут тільки те, що нам потрібно, решта може зникнути» (вираз, частий серед працівників промисловості).

«...Київ треба очистити за допомогою епідемій. Після всього було б найкраще, щоб надлишки населення померли з голоду» (заява одного з відповідальних німецьких працівників). Німці, що належали до цих самих кіл, були задоволені з того, що, незважаючи на охорону СС-ів, славний історичний монастир Києво-Печерської лаври був знищений, бо, на їхню думку, зникнення цього пам'ятника ослабить національну свідомість українців, тоді як насправді воно є навпаки.

Але інші німці на Україні усвідомлювали небезпеку, що її становить така політика колонізації і гніту, яка могла призвести тільки до посилення ненависті до німців. Вони казали: «Якщо так триватиме, буде біда»¹⁵⁹.

Інший німецький діяч, капітан Т. Оберлендер, у довгому меморандумі привернув увагу до згубних наслідків німецької політики на Україні. Він казав, що «слід очікувати змішання аграрного і національного питань, а отже, соціальної і національної радикалізації українського селянства». Надмірні обов'язкові поставки і реквізиції посилюють незадоволення, селяни говорять про німецький обман і грабіж, виконують

¹⁵⁹ ВА R 6/85 f. 20—27.

німецькі накази «з ненавистю» і порівнюють німецьке панування з більшовицьким. Вони кажуть: «Щоб німці вдалися тим, що вони вкрали», або «Ми чекаємо час, коли змусимо німців розплатитись».

Інші українці, заявляв Оберлендер, казали: «Ми не африканці, ми не колоніальний народ, німці не розуміють нас і не намагаються нас розуміти. Це нестерпно». Репресії СД проти української інтелігенції розцінювались як доказ того, що німці хочуть знищити всю українську інтелігенцію. Саме в цьому смислі розуміли українці висловлювання деяких німців, які казали, що «українцям треба відрізати яйця». Оберлендер дійшов до висновку: «Якщо більша частина українського населення піде на активну чи пасивну підтримку партизанського руху, це вирве ґрунт з-під ніг німців на Україні й унеможливить продовження війни на Сході». Теодор Оберлендер вважав, що треба було задовольнити «культурні й національні прагнення» українського народу і справедливо ставитись до населення. Німці, казав він, не досягнуть своєї мети на Сході, якщо не зроблять глибоких змін у їхній політиці на Україні. Від цих змін залежить «результат східної кампанії»¹⁶⁰.

Але в той же час Еріх Кох підтвердив свою позицію у листі до своїх підлеглих за 25 серпня 1942 р.: «Райх має отримати все, що йому потрібно для перемоги!.. Коли для Європи не вистачатиме харчів, то в кожному разі не сміє голодувати німецький народ. І якщо ми опинимось перед вибором, чи голодувати мають наші співвітчизняники в Німеччині, чи українці, тоді ми будемо недвозначно знати, яке прийняти рішення»¹⁶¹.

Як і Гімлер, Кох вважав, що українці — росіяни. Під час наради в Рівному, що відбувалася з 26 по 28 серпня під його головуванням, Кох поставив питання про організацію сільського господарства, маючи на меті «забезпечити співробітництво росіян» і гарантувати постачання у Райх і в Європу. Потім Еріх Кох звернув увагу на політичну концепцію, яку він застосовував на Україні: «Ніякої вільної України не існує. Мета нашої праці — змусити українців працювати на Райх, а не робити цей народ щасливим. Україна має постачати все, чого не вистачає Німеччині. Це завдання має бути виконане, незважаючи на жертви».

¹⁶⁰ BA-MA RH 19 V/95, 16, 514/42 geh. Die Ukraine und die militärischen (psychologischen) Notwendigkeiten der weiteren Kriegsführung im Osten, besonders im Kaukasus. p. 4. 5. 7. 9. 10.

¹⁶¹ BA R 6/206 f. 151—152.

Кох, прибувши безпосередньо з головного штабу фюрера, казав, що рівень освіти українців треба утримувати низько, трикласні школи — це вже забагато. Також треба продовжувати зниження демографічного росту. Українці повинні працювати на німців принаймні 8 годин на день. Німці звільнили цей народ не для того, «щоб зробити Україну щасливою, а щоб забезпечити для Німеччини життєвий простір і постачання, якого вона потребує»¹⁶².

Райхскомісар України твердив, крім того, що ситуація у справі постачання продовольства скрізь в Європі краща, ніж у Німеччині. Фюрер наказав одержати 3 мільйони тонн українського хліба для Райху і не займатися продовольством для цивільного населення. Єдиний критерій, який визначас німецьку політику в Україні, підкреслював Кох, це переконання, що «тут ми маємо справу з народом нижчим (від нас) у всьому». І тому було заборонено підтримувати зв'язки з українцями й особливо мати статеві зносини. Кох уже вжив заходи проти «правопорушень». Він продовжував: «Немає мови про те, щоб дівчата могли гуляти по вулицях Рівного в шортах, нафарбованими і курячи цигарки». Поліція повинна контролювати спосіб життя деяких жінок і, як заявляв Кох, «принаймні десять з них треба буде публічно оголосити проститутками». Після війни, казав далі Кох, «російський простір» до Владивостока служитиме ринком збуту для німецької промисловості, але туди надходитимуть тільки товари низької якості, кіч. Ціна їх буде висока, бо «окуповані райони Сходу будуть мусити сплатити витрати і жертви цієї війни»¹⁶³.

Розенберг не схвалював суворості і жорстокості Коха. Але він особливо не любив прямих контактів Коха з Гітлером, тобто його відмову підкоритися міністерству окупованих територій Сходу. Крім того, 25 вересня 1942 р. під час розмови з працівником міністерства Сходу в Рівному Кох назвав Розенберга «емігрантом, який нічого не розуміє в українських справах»¹⁶⁴. Відчувши себе ображеним, Розенберг передав справу Гітлеру, але той не захотів втручатися.

Кох, крім того, підкреслював під час тієї ж розмови, що фюрер вирішив: «Україну треба експлуатувати і ставитись до неї як до колоніальної країни» і що з цієї причини він сам вживає стосовно українців термін «невільники»¹⁶⁵.

¹⁶² Додаток, док. № 140.

¹⁶³ BA R 6/70 f. 16. 17. 18.

¹⁶⁴ BA R 6/49 f. 158.

¹⁶⁵ *Ibid.*, f. 159.

Ця «таємна» політика і тези Гітлера та Коха постійно висвітлювались у ході конференцій, організованих німецькими відповідальними особами в Україні. Під час конференції у Києві (30—31 жовтня 1942 р.) генерал-комісар Магунія пояснив, що знищення колгоспів, переведене в Райхскомісаріаті Остлянд, не повинно перейти за межі цього комісаріату, бо ця система буде збережена на Україні й українці не матимуть права на землю. Радгоспи будуть роздані після війни німецьким колоністам. Німці, на думку Магунія, перебувають на Україні як колонізатори серед автохтонного населення¹⁶⁸.

Усі ці плани колонізації, експлуатації, германізації гомосно проголошувались у залах конференцій. Вікна і двері були відчинені, так що шофери й українські робітники, що працювали у дворі, чули все. У конференції у Києві брав участь також і український агроном. Скоро вся Україна знала про «таємні» плани німців. Новина перейшла також фронт і стала відома в Москві.

Автор донесення на цю тему, що був у листопаді 1942 р. в Рівному, писав, що в половині червня цього ж таки року під час його попереднього візиту в це місто практично зовсім нічого не було чути про партизанів. 29 листопада, у день написання донесення, він бачив на стенді бюро по продовольству райхскомісаріату інструкцію, в якій всім членам німецьких служб приписувалось з цього дня носити зброю і боєприпаси через небезпеку, яку становив рух Опору.¹⁶⁷

Невільники ХХ-го століття

Для функціонування військової економіки Райх був змушений постійно шукати іноземну робочу силу.

Герінг належав до тієї самої групи нацистських керівників, що й Гітлер та Гімmlер, для яких усі жителі СРСР були росіянами. У своєму розпорядженні за 10 січня 1942 р. він особливо наголошував на вживанні терміну «росіяни»¹⁶⁸.

Із січня 1942 р. число остарбайтерів у Райху постійно зростало. Більшість цих робітників становили українці. У середині січня УНО з Берліна вислало кільком райхсміністерствам, серед яких і міністерству юстиції, протест про-

¹⁶⁶ BA R 6/35 f. 111—112.

¹⁶⁷ *Ibid.*, f. 113.

¹⁶⁸ IMT 381-URSS.

ти «обмеження свободи пересування українців, що працюють у Німеччині, і заборони контактів із німецькими дівчатами». Українське товариство повідомляло про суворі покарання і про той факт, що в Басдорфі німецька влада погрозувала смертю за статеві зносини з німецькими жінками¹⁶⁹. 20 лютого 1943 р. Гімлер віддав спеціальні розпорядження, щоб посилити нагляд за іноземними робітниками і покарання за можливі злочини¹⁷⁰.

Остарбайтери проживали у спеціальних таборах і носили напис «Ост» (Схід) як розпізнавальний знак, що був пришитий до одягу.

Насильний набір робочої сили на Сході почався після появи циркуляра Розенберга за 6 березня 1942 р., в якому було сказано, що відповідно до вимог Герінга райони Сходу повинні дати 627 тисяч робітників, з яких 527 тисяч треба набрати на Україні (237 тисяч промислових робітників і 290 тисяч для сільського господарства)¹⁷¹. 21 березня 1942 р. Фріца Заукеля було призначено головним відповідальним по набору іноземної робочої сили. Його завдання полягало в тому, щоб направити в Райх 1 мільйон 600 тисяч іноземних робітників до 24 липня 1942 р.¹⁷²

Для забезпечення необхідної квоти німецькі відповідальні особи застосовували в кожному районі такі методи, які вважали за необхідне. Так, наприклад, гебітскомісар Брест-Литовська спочатку послав у Німеччину 200 жінок і 300 чоловіків, запідозрених у симпатіях до більшовиків, що було, скоріше за все, неправдою, а також 1250 військовополонених. Служба Заукеля продовжувала наполегливо вимагати робочої сили. «Вербування» продовжувалось, але у квітні гебітскомісар повідомив, що добровільне вербування не має сенсу, оскільки «сюди ніхто не хоче їхати». Тому було вирішено провести перепис людей, здатних до роботи, щоб силою вивезти їх до Німеччини. Цей захід викликав труднощі, бо акція проходила «дещо збочено», так що «велика кількість селян і робітників зникла в лісах»¹⁷³.

Набір провадили скрізь. Але план порушувався, оскільки одночасно багато німецьких керівників намагалося вводити в дію підприємства і самі потребували робочої сили. Даргель, заступник Коха, змушений був попередити

¹⁶⁹ BA R 43 11/1504a f. 4.

¹⁷⁰ IMT 3040-PS.

¹⁷¹ IMT 580-RS.

¹⁷² IMT 1296-PS.

¹⁷³ BA R 94/7 Der Gebietskommissar, Monatsbericht. Brest-Litovsk, der 25. 04. 1942.

їх, підкресливши, що кількість робочої сили в Райхскомісаріаті Україна не безмежна і що відкриття підприємств не повинно зашкодити відправленню робітників до Німеччини¹⁷⁴. У липні вже відчувалася нестача робочої сили для місцевих потреб¹⁷⁵.

Населення особливо було вражене методами «вербування» і умовами транспортування та праці в Німеччині. Масовий насильний набір населення порівнювало з більшовицькими депортаціями на примусову роботу до Сибіру.

Особливо тривожні новини надходили про умови транспортування і поводження з українськими робітниками в Німеччині. У листах, що приходили з Райху, йшлося про роз'єднання сімей, про біди, про страх ніколи не побачити сім'ю і Україну, про тяжкі умови життя і роботи в Німеччині¹⁷⁶.

Із 1 квітня по 24 липня 1941 р. служба Заукеля набрала на роботу в Німеччину:

робітники Сходу	971 832
Галичина	108 152
радянські військовополонені	221 009
всього	1 300 993
Франція	31 300
Італія	55 726
Голландія	31 300
Словаччина	15 265
Інші країни	55 075
всього	1 639 794

На 24 липня 1942 р. в Німеччині було 5 мільйонів 124 тисячі робітників: 1 мільйон 148 тисяч з окупованих країн Сходу, 1 мільйон 576 тисяч військовополонених і 2 мільйони 400 тисяч робітників інших національностей¹⁷⁷.

Німецькі військові керівники були першими, які висловили занепокоєння з приводу поведінки з робітниками зі Сходу. Причина цього була дуже проста. Вони вважали, що існує два основних мотиви змін у становищі населення: відсутність ідеї, яка могла б об'єднати «росіян» навколо Німеччини і новини про погане поводження з добровільними «російськими робітниками» в Німеччині. Цих робітників, говорилося у донесенні, тримають в обведених колю-

¹⁷⁴ BA R 6/19 f. 31.

¹⁷⁵ BA-MA RH 22/47 Abt. VII. Nr 386/42 geh. H. Que den 10 Juli 1942.— S. 6.

¹⁷⁶ BA-MA RH 22/39 f. 87.

¹⁷⁷ IMT 1296-PS.

чим дротом таборах, їх погано годують, і вони носять відзнаку «Ост», що робить з них людей другого сорту і дає козир для більшовицької пропаганди. Їм дуже мало платять (три-чотири марки на тиждень), їх постійно б'ють і принижують. Сім'ї роз'єднані, дітей забрали від батьків. Багато з цих робітників писало рідним на Україну таке: «Радянська пропаганда має рацію. З нами поводяться, як із рабами. Моліться за перемогу червоних»¹⁷⁸.

Начальник штабу вермахту в Україні вирішив у листопаді 1942 р. послати в Райх офіцера, який провів би розслідування на місці, у таборах робітників зі Сходу. Цей офіцер, лейтенант Тойрер, знав, що Україна ще далека від упокорення і що слід чекати, що «все більша кількість людей перейде на бік бандитів або в табір Бандери чи інших ворожих груп»¹⁷⁹.

Різні відповідальні особи з армії поробили заходи, щоб отримати звідомлення про набір і спосіб поводження з робітниками. Директор транзитного табору кваліфікованих робітників з Харкова капітан Шмідт повідомляв у своєму донесенні, що на початку були добровольці, зокрема із кваліфікованих робітників. Потім, щоб забезпечити необхідний контингент робітників, брали силою. За людьми приходили вночі і не дозволяли брати свої речі, їх вели без взуття і одягу (у донесенні згадується про жінку, вдягнуену лише в сорочку), замикали в погребках. Наступного дня їх вели на станцію і садовили у вагони. З ними погано поводитись, погрожували, били, у тому числі й українська поліція. Донесення повідомляло про жінку, яку побили так, що вона не могла йти. Мери і поліція діяли від імені вермахту.

Поїзди, що везли цих людей до Німеччини, іноді зустрічалися з поїздами з Німеччини, забитими хворими і пораненими робітниками, які верталися з Німеччини. Вони були у вагонах у страшній тіснязі і без їжі. Померлих викидали по дорозі на очах тих, які їхали до Німеччини.

Умови перевезення робітників до Німеччини були жахливі. Люди майже зовсім не одержували ні їжі, ні води. Допоміжний персонал на німецьких станціях, зокрема жінки з Червоного Хреста, поводитися недобррозичливо і вороже. У звідомленні сказано: «Відмовляли навіть харчів, кажучи, що це «російські свині». Ніхто не усвідомляв собі, що насправді це були українці, бо ніхто не був у курсі цих справ». Далі в донесенні говорилося, що німецькі органи поліції та

¹⁷⁸ BA-MA RH 2/V. 2558, f. 34—35.

¹⁷⁹ IMT 054-PS, с. 102. Dodatki, dok. B 147.

безпеки «переходили межі дозволеного» й «ототожнювали з більшовиками також і українців, які роками були справжніми ворогами більшовизму». У цьому донесенні було сказано, що, на жаль, «велика частина німецького народу бачила в українській робочій силі найгірших ворогів і російських більшовиків, то й поводитися з ними у відповідний спосіб»¹⁸⁰.

Український інженер, який добровільно поїхав до Німеччини, писав у квітні 1942 р. до свого друга в Харків, що замість роботи відповідно до його кваліфікації його призначили розвантажувати вагони з вугіллям. Його їжа складалася з 3/4 літрів чаю вранці о 4-й годині, стільки ж супу ввечері о 6 годині і 250 грамів хліба на день. Цей двадцятичотирирічний інженер вкінці писав, що йому залишається один вибір: або втеча, або самогубство¹⁸¹.

Оскільки фюрер зарядив нову програму озброєнь, Заукель мусив відповідно збільшити кількість робочої сили в Райху. 5 жовтня 1942 р. він дав розпорядження зібрати в Райхскомісаріаті Україна ще 500 тисяч робітників (250 тисяч до 31 грудня 1942 р. і 250 тисяч до 1 травня 1943 р.). «Вербування» робочої сили треба було вести, за його словами, «будь-якими засобами»¹⁸².

«Акція Заукеля» безпощадно провадилася далі. ОКВ повідомляв про випадки, коли людей зв'язували, щоб перевезти на станцію¹⁸³.

Одна жінка, Антоніна Сидельник, у листі, перехопленому цензурою, розповіла, як проходили такі операції у селах на Волині, зокрема в селі Білозірці.

У цьому селі повідомлення про виїзд до Німеччини одержало 25 чи 28 осіб. Усі вони втекли. Тоді прибули німецькі жандарми і почали підпалювати їхні хати. Шість будинків уже палало. «Люди впали на коліна, цілували руки жандармів», благали їх не палити їхніх хат. Але жандарми побили їх гумовими палицями і продовжували підпалювати будинки¹⁸⁴. Ці події підтверджує у своєму листі Катерина Токарчук і додає, що замість 28 осіб німці забрали 41¹⁸⁵.

Такої самої долі зазнали і сусідні села (Шухівці, Молотків, Осники і Москалівка). Школи замкнено. Палали

¹⁸⁰ IMT 054-PS. XXV., с. 103—110.

¹⁸¹ Ibid., с. 111.

¹⁸² IMT 017-PS, с. 73.

¹⁸³ BA R 7/79 ф. 15.

¹⁸⁴ Ibid., f. 5—6.

¹⁸⁵ Ibid., f. 9; Додаток, док. № 150.

будинки, а батьків молодих людей посаджено в тюрму, щоб таким чином змусити дітей повернутися. Полювання на людей, яких могли вивезти до Німеччини, тривало кілька днів. Тих, кого спіймали, зачиняли в школі і не випускали навіть на природні потреби. Було також схоплено для вивезення до Німеччини групу паломників, які їхали до монастиря у Почасві. Серед них були сліпі й німічні¹⁸⁶.

Берлінські власті мали змогу знати про ці всі факти завдяки цензурі листів з України до родичів і близьких, які працювали в Німеччині. Ці листи свідчили про падіння морального духу населення і містили «описи жахливих примусових заходів».

Щоб зібрати необхідний контингент, німці влаштували облави на вулицях, на базарах, під час сільських свят. Населення було охоплене панікою, люди переховувались. Починаючи з жовтня 1942 р., хати тих, які не з'явилися на виїзд, систематично палили порядком репресій¹⁸⁷. Якщо додати до цього надмірні реквізиції збіжжя, молока, худоби, то можна буде мати уявлення про атмосферу, в якій опинилася Україна.

21 грудня 1942 р. Розенберг висловив Заукелю протест проти насильницьких методів вербування робочої сили, але його лист мало що змінив¹⁸⁸.

Приблизно через шість місяців пізніше армія доручила високому урядовцеві російського походження або якомусь німцеві з Росії, який відвідав численні табори робітників, виготовити рапорт про умови життя робітників зі Сходу. Факти, які він наводив, були вражаючі. Харчування робітників зі Сходу складалося переважно з півлітра юшки вранці і 300 г хліба на день, а також 50—75 г маргарину і 25 г м'яса на тиждень. Така їжа та брак вітамінів звичайно призводили до виснаження і сприяли виникненню багатьох хвороб (сухоти, екзема, хвороба нервової системи та ін.). У деяких таборах знемагали діти без батьків віком від 4 до 15 років. Діти молодші від 14 років деколи працювали більше десяти годин на день. Було також створено табори для дітей, де вони страждали від голоду і їх привчали до злочинності.

¹⁸⁶ I b i d., f. 5—6. Події у селі Білозірці дійшли до відома Розенберга, який 15 лютого 1943 р. наказав усунути з поста гебітскомісара Крем'янця Мюллера, відповідального за переведення цієї акції. Але насправді Мюллера з поста не зняли.

¹⁸⁷ AA Pol XIII 1040 Auslandsbriefprüfstelle Berlin. Stimmungsbericht, Berlin, den 11. 11. 42.

¹⁸⁸ IMT 018-PS.

Робітники зі Сходу одержували за свою працю, яка завжди була дуже важка, окрім «їжі», від 17,5 до 39,5 райхсмарок на місяць. Згідно з націонал-соціалістичною ідеологією, стверджує повідомлення, українців і росіян треба було вважати «недолюдками» (Untermenschen). Звідси походить ця жорстокість поведінки з ними.

Під час роботи їх часто били. Жінок били по обличчю дошками з цвяхами. Вагітних жінок топтали ногами по животі. Чоловіків і жінок часто замикали в льодяні карцери, де вони були практично без одягу і без їжі.

Згідно з цим же німецьким повідомленням, ситуацію у таборах погіршувала присутність у них радянських агітаторів. Як звичайно, вони намагалися завоювати довір'я місцевої адміністрації і допомагали їй знущатися над робітниками, щоб таким способом посилити ненависть до німців. Вони створювали підпільні комуністичні осередки, готували акти саботажу. Деякі з цих агентів підтримували зв'язок із партизанами на окупованих територіях, тобто з радянською територією. Вони запевняли робітників зі Сходу, що після війни в Радянській Росії усе буде добре. Робітники, життя яких у Німеччині було ще більше нещасливе, ніж за радянської влади, тільки про це й думали.

Автор повідомлення вивчив ситуацію у багатьох таборах. Він видавав себе за росіянина, що полегшувало йому встановлення контакту з людьми. Згідно з його звітом у таборах Берлін-Каульсдорф, Берлін-Нойкельн і в інших у районі Берліна робітників зі Сходу били як під час роботи, так і в інших умовах. У таборі Берлін-Нойкельн двох робітників, які захищалися, було вбито. У таборі Берлін-Галензе трьох робітників із Харківської області — В. Гур'єва, Д. Ващенко, В. Шевякіна — розстріляли за баракком за те, що вони вкрали трохи юшки і картоплі. І всіх, хто перебував у таборі, змусили пройти перед закривавленими тілами. Тих, хто не хотів дивитися на розстріляних, побили. З усіх робітників, що прибули в січні 1942 р. з Харкова, до кінця року залишилося лише 50 осіб, решта померла від недоїдання. У цьому таборі щодня умирало 3—4 людей.

Щоб вижити, робітники їли листя дерев. У таборі поблизу Катовіце стріляли в кожного робітника, який наближався до огорожі. У жовтні 1942 р. одного робітника було вбито, іншого тяжко поранено. Спійманих утікачів, як звичайно, кидали в домни. Німецька поліція хоч і була в курсі справ, та не все реагувала. У таборі Берлін-Грюневальд за збирання недоїдків або двох-трьох картоплин робітників зі Сходу били палицями перед усім табором. У

грудні 1942 р. Шикаюк отримав п'ятнадцять ударів палицею, а Шиєнко двадцять п'ять. Івана Левченка побито за те, що він приніс у табір картоплю, яку купив у німецького селянина.

Робітників часто садовили в карцер. Багато вмирало через виснаження. У таборі Оранієнбург один із начальників мав звичку взимку виводити остарбайтерів надвір голіх і поливати їх водою, щоб «помити». У таборі Вільдау (400 осіб) їжа робітників зі Сходу складалася з немитого шпінату, до якого додавали кілька лопат піску. У таборі непридатних до праці у Бляукенфельде, біля Берліна, де хворі і поранені чекали відправлення назад, не було ні ліжок, ні матрасів, ні ковдр, ні медичного догляду. Жінки родили просто на землі. Серед дуже численних інших прикладів у донесенні згадується неймовірний випадок згвалтування одним німцем молодої українки з допомогою власної дружини ¹⁸⁹.

Треба зазначити, що виконавцями покарань у таборах досить часто були робітники зі Сходу, які працювали для німецької служби порядку, бо загалом регламент забороняв німцям бити робітників зі Сходу. Але, як звичайно, на цей регламент не звертали уваги.

Серед депортованих до Німеччини було досить багато жінок. До того ж Гітлер наказав спішно доставити до Німеччини 400—500 тисяч українок віком від 15 до 35 років і використати їх у веденні господарства, щоб таким чином звільнити німецьких жінок від тої роботи. Велика частина цих українок, згідно з донесенням, мала бути германізована. Гітлер поспішав. Він хотів, щоб за сто років в Європі було 250 мільйонів людей, які говоритимуть по-німецьки ¹⁹⁰.

18 вересня 1942 р. райхсфюрер Гімлер і новий райхсміністер юстиції Тієрак узгіднили, що всі «асоціальні елементи», які перебувають у тюрмах та місцях позбавлення волі в Німеччині, а саме «всі євреї, цигани, росіяни, українці», що сидять у попередньому ув'язненні або за вироком, а також поляки, засуджені на більш як 3 роки, чехи і німці, засуджені на більше ніж 8 років, переходять у розпорядження райхсфюрера СС для їх «знищення працею». Крім того, вони домовилися, що «беручи до уваги цілі, які намітило керівництво державою стосовно врегулювання питань Сходу,— євреї, цигани, росіяни і українці в майбутньо-

¹⁸⁹ ВА-МА RH 2 V. 2559 f. 55—72.

¹⁹⁰ ІМТ, гл. також «Визвольний Шлях», V/1964.— С. 504.

му не будуть віддавані до суду, а їх буде знищувати райхс-фюрер СС ¹⁹¹.

Це домовлення було пов'язане із загальним планом винищення названих народів, як це визнав Тієрак у листі до Бормана від 13 жовтня 1942 р. У цьому листі він, зокрема, писав, що «незважаючи на суворість вироків», німецьке правосуддя «може сприяти винищенню підсудних цих народів лише в мінімальній мірі». Тому він вважав, що поліція, яка не зв'язана законами, досягне кращих результатів. Тієрак додав, що такі розпорядження впливають з ідеї, згідно з якою необхідно звільнити німецький національний організм від цих народів і «звільнити райони Сходу, котрі анексовані Райхом у формі територій колонізації для німецького народу» ¹⁹². Згідно із згаданою домовленістю, з тюрем у концентраційні табори було перевезено 12 658 осіб, а з них 5935 померло впродовж шести місяців.

Створення Української Повстанської Армії

Завдяки перехопленим документам і допитам арештованих підпільників служби безпеки Райху почали розуміти спосіб функціонування і структуру ОУН Бандери. Вони знали, що на чолі організації стоїть головний Провід, якому підлягають різні місцеві проводи. Україна поділена на три регіони: західні землі (Галичина), північно-західні землі (Волинь) і центральні та східні землі (Київщина, Харківщина, Донецька область та Південь). Тільки в Київській області ОУН Бандери в серпні 1942 р. налічувала принаймні тисячу членів.

Німці розуміли, що спочатку рух Бандери був активний у Західній і Центральній Україні та що «її діяльність поступово поширилася на решту території України». Головний уряд безпеки Райху (РСГА) у вересні 1942 р. знову підкреслював, що «групу Бандери треба завжди розглядати як найбільше радикальний незалежницький рух» і що саме в цьому русі «найбільше проявляється озлобленість до німців».

Цей рух, згідно із повідомленнями РСГА, виступав проти виїзду української молоді до Німеччини і закликав молодь не піддаватися примусу. У Сарнах німці перехопили в од-

¹⁹¹ IMT 654-RS. XXVI. c. 200 ff.

¹⁹² ЖfZ NG-558: cf. Helmut Krausnich in Anatomie des SS-Staates. Banc 2.— München, 1982.— S. 320.

нієї жінки з керівництва інструкції, з яких одна наказувала посилити і поширити активність на всі села, на кожний завод, а також переводити організацію військової підготовки. Інша інструкція передбачала, що треба сподіватися масових арештів і тому необхідно посилити пильність. Арештовані члени ніколи не сміли визнавати приналежність до руху Бандери. Крім того, необхідно було бойкотувати всі німецько-українські маніфестації. Нарешті в інструкціях було сказано таке: «Всяке співробітництво з окупантом вважається зрадою і буде покаране смертю»¹⁹³.

У районі Горохова на одній stodолі було приклеєно афішу ОУН Бандери, яка закликала українців «своїми власними силами звільнитися від цих навіжених німців». Велику активність організації Бандери зазначено у вересні 1942 р. в Житомирській області, у Гайсині, де було заарештовано сім осіб, а також у Запорізькій області та інших місцевостях. Заподозрених у приналежності до ОУН Бандери людей було арештовано в Києві. У Знаменці, біля Миколаєва, вартувий та інший член української охоронної поліції звільнили двох в'язнів, членів ОУН Бандери, і втекли разом з ними, забравши гвинтівку та боєзаряди¹⁹⁴.

Листівки руху Бандери поширювали в Харкові. У Дніпропетровську 6 вересня 1942 р. арештовано 15 осіб за приналежність до таємної організації «Просвіта», метою якої була боротьба проти всіх чужинецьких впливів, за «створення самостійної України»¹⁹⁵.

У німецькому повідомленні з цього періоду (вересень—початок жовтня 1942 р.) згадується також «інша більш значна банда», яку помітили в районі Сарн, і котрою керує активіст Бандери Боровець». Насправді мова йшла про відділ, яким командував Остап, а не про загін Бульби-Боровця, який тоді діяв у районі Людвиполя-Костополя, недалеко від Рівного. У той час Тарас Бульба-Боровець справді підтримував рух Бандери. Але його партизанський відділ був незалежний. Сплутуючи партизанську групу Бульби-Боровця з рухом Бандери, німецьке повідомлення приписувало руху Бандери і взагалі українським «національним бандам» частину активності незалежної групи Бульби. Повідомлення твердило, наприклад, що рух опору Бандери проявляв «доброчинну нейтральність до більшовицьких банд» та що «заяви про боротьбу з більшовиками

¹⁹³ Додаток, док. № 137, 142, 141.

¹⁹⁴ Додаток, док. № 143, 145.

¹⁹⁵ Додатки, док. № 147.

все більше і більше зникають у (його) пропаганді», яка спрямована тільки проти німців. Це саме донесення говорило, що керівники руху опору Бандери вважали, що зближення між Англією, США і СРСР призведе і до «зближення між українським націоналістичним рухом і більшовиками»¹⁹⁶.

Насправді так воно не було. Тут виникло змішування, мабуть, унаслідок того факту, що Тарас Бульба-Боровець справді почав переговори з емісарами центрального штабу радянських партизанів. У своїх мемуарах Бульба-Боровець пояснював, що з ним радянські агенти зв'язалися уже у травні 1942 р., тобто на самому початку існування його партизанського загону. Вони запропонували йому контакт із генеральним штабом Червоної армії. У червні Бульба і його співробітники погодилися на цю пропозицію. У серпні у трикутнику Олевськ-Рокитно-Городниця було скинуто на парашутах групу радянських партизанів під командою Д. М. Медведєва. Це й була «радянська делегація», до якої серед інших входили полковник А. А. Лукін та капітан Брежнєв. На початку вересня 1942 р. Лукін, Брежнєв та ще три члени делегації разом із п'ятнадцятьма солдатами охорони вийшли на контакт зі штабом Бульби-Боровця. Переговори відбувалися у невеликому селі Старій Гуті біля Людвиполя. Кожна делегація сформулювала пропозиції щодо співробітництва. Бульба прийняв пропозицію припинити ворожнечу і встановити нейтральність. Оголошений нейтралітет двох сторін, підтверджений з радянського боку наприкінці листопада 1942 р., тривав трохи більше шести місяців¹⁹⁷.

Треба додати, що Бульба-Боровець як шеф незалежних українських партизанів у листопаді 1942 р. встановив контакт також із німцями. 23 листопада він зустрівся з начальником СД Волині-Поділля Пютцем (Putz), потім ще з одною відповідальною особою з СД, Баєром¹⁹⁸. У ході цих зустрічей та листування з Пютцем Бульба-Боровець сміливо захищав інтереси українського населення, піддавав суворій критиці німецьку політику в Україні і не давав себе використати проти руху опору Бандери, як цього бажали німці.

У жовтні 1942 р. німці нотували у своїх повідомленнях, що ОУН Бандери продовжувала «проводити інтенсив-

¹⁹⁶ Додатки, док. № 148.

¹⁹⁷ Отаман Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави.— Вінніпег, 1981.— С. 215—222.

¹⁹⁸ Там же.— С. 223—234.

не вербування серед населення», щоб поставити свій рух «на якомога найширшу основу». Крім того, рух Бандери провадив формування (вишколи) жінок і молоді. Він намагався одночасно проникнути в усі існуючі українські організації та товариства ¹⁹⁹.

До того, заки перетворити свої малі збройні групи у значні військові відділи, ОУН Бандери дбав про підготовку необхідних кадрів. У Західній Україні діяли три підпільні військові школи: дві в Галичині (школа старшин, тобто офіцерська школа біля Великих Мостів під керівництвом Д. Грицяя-Перебийноса і школа підстаршин, тобто підофіцерів біля Поморян під керівництвом Івахова-Роса) і одна на Волині (школа підстаршин у Клевані, про яку вже була мова і котру опісля перевели в одну місцевість біля Рівного). Крім того, на Волині й на Поділлі діяли різні військові курси ²⁰⁰.

Органи безпеки Берліна були змушені визнати, що рух опору Бандери все більше і більше переходить до «активної боротьби». За травень 1942 р. цей рух «серйозно займався створенням банд, зокрема в західній частині України». У липні, за тим самим донесенням, пересування цих «банд» було спостережено в районі Кам'янця-Подільського. На північному заході України ОУН Бандери провадила навчання своїх збройних груп, яких «час від часу виводила в терен для переведення вправ» ²⁰¹.

Нарешті був виданий наказ про об'єднання малих груп. Упродовж вересня і з початком жовтня 1942 р. в районі Сарн зібралось перше значне формування українських бійців-націоналістів. Це перше об'єднання малих частин у велику частину було підтверджене в повідомленні головнокомандуючого вермахту в Україні від 16 жовтня ²⁰². Мова йшла про формування на чолі з відомим членом ОУН Бандери «Остапом» — Сергієм Качинським. Інше формування зібралось декілька днів пізніше під командуванням іншого відомого члена ОУН Бандери сотника «Довбешки-Коробки» — Івана Перегійняка. Дальші великі формування створилися упродовж наступних тижнів у районах Колків, Пустомит і Крем'янця. Саме ці загони повстанців-націоналістів прийняли для себе назву Українська Повстанська Армія (УПА).

¹⁹⁹ Додатки, док. № 148.

²⁰⁰ А. О с и п е и к о. Вклад ОУН у справу творення і розбудову УПА. УПА у світлі документів.— Мюнхен, 1957.— С. 26.

²⁰¹ Додатки, док. № 140.

²⁰² Т а м ж е, док. № 149.

У повідомленні Головного уряду безпеки Райху від 4 грудня 1942 р. ще не розрізняли радянських партизанів і націоналістичних партизанів, тобто повстанців. До всіх ще вживали назву «банди». У повідомленні сказано, що активність «банд» не зменшилася. Тільки в Рівненській і Житомирській областях за останній тиждень листопада було зареєстровано 150 нападів, що мали на меті захопити продукти харчування. Зафіксовано також диверсійні акти на залізниці. Діяльність українських повстанців та радянських партизанів уже далася взнаки при збиранні зернових. У Рівненському районі, де така діяльність ще не була дуже значна, збір зерна становив 80—100 %, але в інших районах заготовлення значно зменшилося: 28 % у районі Пінська, 32—53 % у районі Костополя, 25—30 % у районі Сарн²⁰³.

Війна між українцями та радянськими партизанами

На Поліссі та на Волині були також і групи радянських партизанів. Вони нападали на об'єкти окупантів, атакували німецьких солдатів.

У формі відплати за цю діяльність радянських партизанів німці переводили масові репресії, знищували численні українські села і вбивали їхніх мешканців. Так, наприклад, 23 вересня 1942 р. вони знищили села Борки, Заболоття, Борисівку і Кортеліси²⁰⁴. Замкнені в церкві та інших будівлях, 2892 мешканці Кортелісів згоріли в полум'ї. Худобу, сільськогосподарський реманент, запаси хліба зі знищених сіл забирали німці.

Москва, комуністична партія і радянські партизани прийняли зовсім виразну позицію щодо українського визвольного націоналізму. В їхніх очах українські націоналісти були колабораціоністами, чи точніше — колаборантами, * які допомагали німцям. Ці всякі «українсько-німецькі буржуазні націоналісти» і «петлюровские прихлебатели» робили найгірші речі, «лелея в своїх узких головах мысль в награду за это получить «вільну Україну». Члени партії та радянські партизани мали, отже, боротися не тільки проти німецьких окупантів, а й також і проти «українсько-ні-

²⁰³ Там же. Док. № 158.

²⁰⁴ Там же. Док. № 144.

* Від французького слова collaborant — співробітник (collaborer — співпрацювати).

мецьких націоналістів»²⁰⁵. Радянська пропаганда також уміло вживала амальгам, тобто змішувала зумисне разом членів української поліції, мерів, старост і всіх тих, що працювали в німецьких установах, з українським націоналізмом. Тим самим усіх колаборантів називали «українськими націоналістами».

Але в північно-західних районах України, де згромаджувалися великі формації українського національного опору, радянським партизанам було потрібне перемир'я доти, доки вони зможуть скріпити там свою присутність. Тим пояснюються переговори між радянськими емісарами і Бульбою-Боровцем. Група радянських партизанів полковника Д. М. Медведева, парашутована в першій половині серпня 1942 року, була насправді спеціальним відділом розвідки і підривної роботи. До цієї групи входив також і російський розвідник М. І. Кузнецов, що діяв у німецькій уніформі під прізвищем Пауля Зібберта. Одним із завдань цієї групи було доносити Москві про розвиток українського національного руху опору. Переговори між Бульбою і підполковником Лукіним відбулися на початку вересня 1942 року.

11 вересня два ватажки радянських партизанів Сабуров і Ковпак повернулися з Москви у брянські ліси й почали готувати свої відділи до рейду «на захід». Якраз у цей час, коли ОУН Бандери почала творити значні військові формування повстанської армії (УПА), два радянські загони партизанів одержали наказ залишити Південь Росії і перекинутися на Північно-Західну Україну²⁰⁶. Ці два радянські загони, силою приблизно 2500 добре озброєних бойовиків почали рейд через Південну Білорусь 26 жовтня 1942 року.

Скидання парашутами радянських партизанських груп і агентів продовжувалося. Вони завжди мали у своєму розпорядженні потужні радіонадавальні апарати. Як звичайно, такі групи вилітали з аеродрому Москви літаком PS/84 Douglas. Їх скидали на парашутах у болотистих районах між Коростенем і Ковелем. У ніч з 10 на 11 листопада одну з таких груп було скинуто за 60 км на захід від Коростеня. Їхнє завдання полягало в тому, щоб наблизитися до околиць Олевська, очолити існуючі групи в Житомирській області, проникнути в усі установи, кооперативи, навчальні заклади, релігійні громади, церковні ради, відділи поліції, товариства, систематично здійснювати напади на шляхи

²⁰⁵ Листівки партійного підпілля... Київ, 1969.— С. 22, 23.

²⁰⁶ І. М. Б р е ч а к, поп. цит. УІЖ. № 11, 1984, с. 132.

сполучення між Сарнами і Києвом, Рівним і Києвом і т. д.²⁰⁷.

Згідно з даними, що їх отримали німецькі органи безпеки, група радянських парашутистів, скинута на початку листопада в болота під Рокитним на Волині, наткнулася на загін УПА («банду Бандери», за німецькою термінологією). Під час бою загинуло багато парашутистів, інших поранено. Український відділ захопив значні трофеї, серед яких була велика кількість сучасної російської зброї²⁰⁸.

28 листопада 1942 року відділ Сабурова прибув до Голиші за 20 км на захід від Олевська. Приблизно на 30 км далше прибув відділ Ковпака, який потім перейшов на Рівенщину. На Поліссі з'явився радянський загін І. Ф. Федорова.

Отже, Москва вирішила сконцентрувати значні сили радянських партизанів у тих районах, де український націоналізм був особливо поширений. План операцій від 16 листопада 1942 року приписував радянським партизанам такі завдання: руйнування залізничних шляхів, продуктових складів, центрів зв'язку, впорядкування площадок для посадки літаків PS/84 Douglas, політична і військова розвідка, проникнення до німецьких установ і «контрреволюційних формувань» для їхньої деморалізації, а також щоб дізнатися про заходи, які вони збираються застосовувати проти радянських партизанів і Червоної армії²⁰⁹.

Радянські партизани, прийшовши на українську територію з Росії та частково з Білорусі, як свідчить одне німецьке повідомлення, «не зустрічаючи на своєму шляху ніякого спротиву з боку німців, опанували Пінщину, Кобринщину, Берестейщину, Ковельщину, Сарненщину, Костопільщину й частково Житомирщину, Луччину та Рівненщину». Вони реквізували в населення все, що їм було потрібно, щоб харчуватися і одягатися, провадили розстріли українських патріотів, людей, близьких до націоналістів²¹⁰.

Присутність цих партизанів викликала посилення німецьких репресій. Близько сотні українських сіл було знищено в листопаді 1942 року, а населення деяких з них було знищене. В інших селах німці розстріляли лише мешканців, прихильних до націоналістичного руху, під приводом, що вони були зв'язані з радянськими партизанами. У Цу-

²⁰⁷ Житомирщина..., поп. цит. — С. 72—73.

²⁰⁸ Додатки, док. № 162.

²⁰⁹ Житомирщина..., поп. цит.— С. 79, 75. І. М. Бречак. поп. цит.— С. 135.

²¹⁰ Літопис УПА, т. 2, Торонто, 1977.— С. 19.

мані німці розстріляли 120 українських сімей і сотні людей в інших селах.

У січні 1943 року було знищено село Хозари Чернігівської області разом із 4268 мешканцями. У лютому 682 мешканці села Срібного тієї ж області були спалені живцем²¹¹. Ці каральні операції, зокрема на Волині, іноді переводилися з допомогою українських поліцаїв, яких примушували брати участь в екзекуціях або копати ями. А тому, що поліцаї все частіше відмовлялися брати участь у таких акціях, німецькі органи влади зарядили в березні 1943 року провести повну реорганізацію української допоміжної поліції.

Організація українських націоналістів Бандери поробила спроби схилити до боротьби за свободу і самостійність України також радянських партизанів. Німецькі органи безпеки знаходили в Житомирській області багато примірників друкованої листівки із закликом до партизанів. У цій листівці напочатку відзначалося, що боротьба проти німецьких окупантів, проти грабежів, голоду, пониження українського народу, вивозів до Німеччини — це спільна боротьба. Далі листівка запитувала радянських партизанів: яка ж кінцева мета цієї боротьби? Чи хочуть вони повернення радянського режиму? Та ж радянський режим, говорила листівка, дуже подібний до німецького націонал-соціалістичного режиму, «і той і той — це диктатури, направлені проти нашого народу». «Гітлерівський і російський імперіалізми сьогодні в конфлікті, але обидва воюють, щоб знищити і поневолити народи». Далі листівка нагадувала про пакт Сталіна з Гітлером і радянські поставки для німецької армії. Листівка пропонувала боротися проти обох імперіалізмів одночасно, щоб збудувати нове суспільство, щоб кожний народ міг «будувати своє майбутнє згідно з власним бажанням». «Незалежна держава, вільний народ, вільні робітники — ось нове суспільство, за яке ми повинні боротися!» Листівка пропонувала «розбудити національний революційний рух» і закликала приєднуватись до лав масової національної організації, щоб боротися «за повну свободу і самостійність усіх поневолених народів». Листівка закінчувалась гаслом: «Геть Гітлера і Сталіна! Хай живуть незалежні держави всіх поневолених народів!»²¹².

Від лютого 1943 р. відділи вояків Української Повстанської Армії почали широкі військові операції, щоб узяти під

²¹¹ Там же.— С. 20. Німецько-фашистський..., поп. цит.— С. XIV, XV.

²¹² Додатки, док. № 155.

контроль територію. Вони мали подвійну мету: прогнати радянських партизанів і не допускати до німецьких каральних акцій проти українських сіл.

Посилення підпільної діяльності українців

Згідно із секретною німецькою інструкцією з листопада 1942 року, яка потрапила в руки українського національного руху опору, окупаційна влада вважала, що ворогами націонал-соціалістичної Німеччини в Україні є «комуністи, бандерівці, партизани». Інструкція уточнювала: «потенціально найнебезпечніші бандеріці. За всяку ціну знищити». Далі інструкція подавала основні принципи нацистської політики в Україні: чотирикласові школи (які мають бути закриті в 1943 році); за культурними товариствами «Просвіта» треба було встановити нагляд, бо там «діють Б.» (бандерівці); відібрати в українців театри, кіно; обмежити кількість наукових закладів; не боротися з хворобами, злочинністю, абортами та ін.; не допустити до згоди між партизанами і націоналістами; мати сексотів у заводах, церквах, підприємствах і т. д.²¹³

Органи безпеки Райху встановили, що ОУН Бандери під прикриттям спортивної діяльності провадить військову підготовку молоді, і всі молодіжні товариства виступають за «ідею незалежної Української держави»²¹⁴.

Під кінець 1942 року дві націоналістичні організації — ОУН Бандери і ОУН Мельника — значно посилили свою підпільну діяльність, кожна відповідно до своєї величини і сили. ОУН Бандери була насамперед більш сильною і більш активною на всій території України. Саме тому німецькі репресії були насамперед спрямовані проти неї і тому арешти її членів були без порівняння більші і про них німецькі звіти говорили більше, ніж про дуже нечисленні арешти членів ОУН Мельника (власне, тому про ці репресії німецькі звіти, які, очевидно, є найбільше авторитетні й об'єктивні, так мало говорять, коли йдеться про ОУН Мельника).

17 жовтня у Харкові німецька поліція розкрила підпільну друкарню ОУН Бандери. У момент втручання поліції зав'язалася інтенсивна перестрілка. Було схоплено одинадцять активістів ОУН Бандери, а також захоплено важливі

²¹³ Там же, док. № 152.

²¹⁴ Там же, док. № 153.

документи. У Білій Церкві було арештовано чотирьох чоловіків; один із них був учителем. Інших активістів ОУН Бандери арештовано в Херсоні та Києві. У столиці України німцям удалося арештувати визначного члена цієї організації Івана Шпака-Запорожця і ще іншого активіста— Дмитра Марка-Кравченка²¹⁵.

У жовтні і листопаді 1942 року органи безпеки Райху продовжували репресії супроти членів ОУН Бандери в еміграції. Вони помітили, що ця організація, помимо попередніх арештів, зуміла відновити свою мережу в Німеччині. Численні донесення різних постів гестапо стосовно діяльності бандерівців у Райху змусили Берлін видати наказ провести арешти в районі Брауншвайга (у вересні арештовано 48 осіб) і Дрездені (у жовтні арештовано 10 осіб). Гестапо вдалося організувати засідку на конспіративній квартирі ОУН у Берліні й арештувати одного з керівників цієї організації на прізвище Клим. Поліцейські змогли розшифрувати записки, які знайшли при ньому і в такий спосіб могли довідатися про структуру організації у Райху. Організація у Райху поділялася на десять областей, області поділялися на райони, райони на ланки з п'яти членів. Але в нотатках німці знайшли також деякі прізвища. Гестапо відразу провело арешти (у листопаді): 210 осіб у Ляйпцігу, Берліні, Ганновері, Гамбурзі, Гільдесгаймі і Потсдамі²¹⁶.

На початку листопада 1942 року члени Головного уряду безпеки Райху чи точніше СД захопили одну конспіративну квартиру ОУН Бандери в Берліні, і вони перетворили її у засідку. В цій квартирі офіцери РСГА схопили чотирьох кур'єрів організації, які прибули з Галичини. Вони мали зі собою важливі пропагандистські матеріали, підроблені перепустки, фальшиві листові бланки Німецького інституту для іноземців при Берлінському університеті, хлібні картки. Підроблені документи і фальшиві хлібні картки були призначені для організації утечі численних членів ОУН Бандери, які були депортовані до Німеччини на працю, але яких Організація потребувала в Україні. Виглядає, що один із кур'єрів — Юрко Кравчук — «всипав» адреси місць побачень ОУН Бандери у Львові²¹⁷.

Після того офіцери СД спрямували свої розслідування на Львів, де, згідно із зізнаннями одного з кур'єрів, був Головний Провід ОУН Бандери. Німцям удалося арештувати

²¹⁵ Там же.

²¹⁶ Там же, док. № 154; ВА R 208 f. 158—159.

²¹⁷ Додатки, док. № 154; Володимир Лобай. З моїх переживань, у В. Макар. Бойові друзі, т. I. Торонто. 1980.— С. 92—93.

спочатку трьох молодих студентів, квартира яких служила складом і розподільним пунктом пропагандивного матеріалу. Декілька днів пізніше на вулиці арештовано Володимира Лобая, керівника відділу кур'єрів Головного Проводу. Лобай займався внутрішніми кур'єрами, які безперервно прибували з усієї України до Проводу, а також зовнішніми, які забезпечували зв'язок з мережею поза Україною.

СД влаштувало засідку на квартирі Лобая, яка була місцем зустрічі головних членів ОУН Бандери. У такий спосіб німці змогли арештувати шість осіб, серед яких і одного члена української поліції, який справді був таємним кур'єром організації. Щодо Лобая, то його жахливо тортували. Він просто чудом вижив і був засланий у концентраційний табір.

Працівники РСГА Берліна влаштували засідку в іншому помешканні ОУН Бандери, на вулиці Жулинського. В ньому вони заарештували п'ятьох членів ОУН Бандери, які туди прийшли. 21 листопада 1942 року, надвечір, з'явився шостий чоловік. Але він негайно зрозумів, що потрапив у засідку, витягнув пістолет і відкрив вогонь по членах СД у цивільному. Двома кулями він влучив у працівника СД із Брауншвайгу, а однією кулею вбив штурмшарфюрера СС Гергарда Шарфа із РСГА з Берліна. Після цього він зумів втекти ²¹⁸.

Цим шостим відвідувачем був Дмитро Маївський (Тарас Косар), один із головних керівників руху опору Бандери. Німці, розлючені смертю Шарфа, розстріляли 27 листопада 1942 року 27 в'язнів, членів ОУН Бандери, у львівській тюрмі (між ними були Дмитро Шпак і Євген Гринів) і 52 в'язні в Ягольниці біля Чорткова ²¹⁹.

Всі тюрми в Україні були переповнені членами руху опору Бандери.* Багатьох із них після допитів відправляли в концентраційні табори в Німеччині. Там багато з них померло, інші перебували в них до кінця війни. У вересні 1942 року в таборі Аушвіц було побито до смерті двох братів Степана Бандери — Олексу і Василя. У цей же час у львівській тюрмі помер Андрій Марченко, один із

²¹⁸ Додатки, док. № 155. ВА R 58/208 f. 172—174.

²¹⁹ В. М а к а р. Бойові друзі, поп. цит., с. 97, 146.

* Коли ми реєструємо на основі німецьких архівів масові арешти і перебування у тюрмах і концтаборах членів ОУН Бандери (популярно званих бандерівцями), то робимо це не тому, що фаворизуємо інформацію про цю організацію, а тому, що в цей час арештованих членів ОУН Мельника майже не було (були хіба одиниці) і тому таємні архіви про них не говорять.

керівників ОУН Бандери на Волині, автор революційних пісень²²⁰.

У час, коли відбувалися арешти у Львові, гестапо затримало 29 членів ОУН Бандери у районах Брауншвайга й Магдебурга, 21 члена в районах Дрездена і Берліна, 4 члени в Новому Сончі, у Генеральному губернаторстві²²¹.

Головний Провід ОУН Бандери справді містився у Львові. Його очолювали Микола Лебедь та його заступник Іван Климів-Легенда. Але німці точно не знали ні функцій цих двох людей, ані де вони перебувають. За ними постійно шукали німецькі поліційні органи. Ще 4 жовтня 1941 року СД розповсюдило поліційне оголошення про розшук Миколи Лебеда з вказівкою, що він небезпечний і озброєний. Під час львівських арештів німці знали тільки те, що Головний Провід керує крайовими (регіональними) проводами і що регіон Східньої України має центр у Києві, регіон Західної України — у Львові, регіон Волині-Поділля — у Рівному або Луцьку, регіон Угорщини і Румунії — у Чернівцях чи Одесі та регіон Райху — у Берліні²²².

Головний уряд безпеки Райху, як це говорить один з його рапортів, прийшов до висновку, що арешт Степана Бандери в 1941 році зовсім не зменшив активність цієї організації. Тон пропаганди ОУН Бандери, поміркований на початку, ставав усе більш агресивним. Її листівки були спрямовані проти Німеччини. Прихильники Бандери влаштовували замаху проти німців, зокрема проти членів поліції безпеки²²³.

4 грудня 1942 року СД арештувало у Львові двох керівників ОУН Бандери: Ярослава Старуха-Синього й Івана Климова-Легенду (Семен Судьба). СС-гапштурмфюрер Шульце, заступник Мюллера, і СС-оберштурмфюрер Вірзінг з РСГА Берліна негайно виїхали до Львова для ведення допитів головних націоналістичних керівників. 5 грудня (або найпізніше 6 грудня) Іван Климів-Легенда був закатований на смерть Вірзінгом. Цей керівник СД із Берліна, німець балто-російського походження, був одним із найстрашніших катів українських націоналістів. Він особисто закатавав до смерті не менше, ніж п'ять українців.

²²⁰ М. Лебедь, УПА, поп. цит., с. 20—21.

²²¹ Додатки, док. № 157, R 58/208 f. 174—175, список арештованих, f. 178—179. Додатки, док. № 154.

²²² Додатки, док. № 55.

²²³ Там же, док. № 156.

Через його нелюдські катування пройшли десятки інших українців ²²⁴.

Під час розслідування у Львові, яке закінчилося арештом 18 членів ОУН Бандери, німці знайшли в 3-му комісаріаті української поліції міста зброю, заховану в таємній кімнаті за шафою. У зв'язку з цим було констатовано, що багато членів поліції пов'язано з рухом Бандери. Тоді було арештовано п'ять працівників української поліції.

На початку листопада 1942 року два активісти ОУН Бандери, переодягнені в уніформу німецької жандармерії, серед білого дня у Києві знищили двох членів айнзацкоманди СП і СД Києва (один із них був українцем) за те, що вони були відповідальні за арешти членів ОУН Бандери, у тому числі, зокрема, Дмитра Мирона-Орлика, якого застрелили в липні 1942 року під час спроби втечі. Ці два члени СД якраз були на слідах одного з керівників ОУН Бандери на Східній Україні, відомого під псевдонімом Могила ²²⁵. Він був заступником голови крайового Проводу (справжнє його прізвище досі невідоме). Німці арештували 29 членів цієї організації у Києві і 13 у Рівненській області.

ОУН Бандери, як звичайно, розправлялася з тими українцями, які працювали в СД. Наприклад, у ніч на 3 жовтня 1942 року на квартири двох українців, членів СД у Станіславові (сьогодні Івано-Франківськ), було вивішено смертні вирoki, про які говорить один із німецьких рапортів ²²⁶.

Німці розкрили велику мережу ОУН Бандери в Сумах. Вони арештували обласного керівника Сапруна, двох районних керівників і ще 38 осіб. За деякими джерелами, в ОУН Бандери існував проект побудувати в цьому районі фабрику боєприпасів. Одного члена цієї організації арештували в Полтаві (у нього знайшли багато підроблених печаток). Ще 10 осіб було арештовано в Миколаєві, 25 у Німеччині, 5 у Празі. 11 грудня 1942 року СД арештувало у Львові німецького священника Йозефа Петерса, офіційно за недонесення на ОУН Бандери, але насправді за співробіт-

²²⁴ Там же, док. № 159; В. Макар, поп. цит., с. 99. Після війни Відлі Вірзінг, який говорив по-російськи та якого українці підозрівали, що він працював для Москви, займав у роках 1948—1949 посаду офіцера безпеки в 3-ій дільниці УНРРА (організації Об'єднаних Націй для біженців і перемішених осіб) у Вірцбурзі, недалеко Франкфурта, у Західній Німеччині. Коли його пізнали колишні в'язні, жертви його допитів, над ним відбувся суд і його засудили лише на... 5 років тюрми! Див. В. Макар, поп. цит.— С. 101.

²²⁵ Додатки, док. № 160.

²²⁶ Там же.

ництво з цією організацією. Отець Петерс, який належав до українського релігійного чину Студитів і знав українську мову, допомагав друкувати у друкарні чину оо. Василіян у Львові листівки ОУН Бандери. Його кинули в концентраційний табір Дахау, де він був до кінця війни²²⁷.

У новій поширюваній на Україні листівці ОУН Бандери закликала селян нічого не доставляти німцям і говорила, що німецька економічна політика спрямована на те, щоб перетворити український народ, господаря землі України, у народ жебраків. У Харкові в іншій листівці було сказано, що «кожен українець повинен тепер зрозуміти, що нам залишається тільки один шлях, щоб досягнути вільного політичного життя: шлях революційної боротьби широких мас за незалежність України». Листівка далше говорила, що ворог України — російський імперіалізм — стікав кров'ю, Німеччина виснажувалася і цим самим наближався час України. Інша листівка проголошувала, що «Україна і Росія назавжди розділені горою трупів та морем крові». У Рівному члени опору пустили в обіг банкноти, на яких були надруковані націоналістичні гасла²²⁸.

Після арештів членів ОУН Мельника в Києві в лютому 1942 р. окупаційна влада занотувала зменшення активності цієї організації. Але трохи згодом ця активність відновилася і кількість її активістів зростає. Німці відмовилися дозволити товариству «Просвіта» організувати у травні 1942 року виставку на згадку про Симона Петлюру. Вони також відмовилися дати дозвіл на створення допомогового комітету українських жінок, оскільки ініціатива, як і у випадку з виставкою, виходила від організації Мельника. У журналі цієї організації, який поширювали нелегально, можна було прочитати таке: «Хоч іноземні держави намагаються знищити нашу рішучість і нашу національну стійкість, українське питання завжди залишається найважливішим питанням Східної Європи». «Українці не хочуть воювати найманцями за чужі інтереси..., вони підуть у бій лише за право на незалежне політичне життя»²²⁹.

Зростання діяльності ОУН Мельника викликало невдовір'я у німецьких органах безпеки. У серпні 1942 року вони вважали, що ця організація, яка «зовні виглядає помірковано

²²⁷ Там же, док. № 160, 161, 163. BA-MA RH 22/41. Reise des Herrn Befehlshabers vom 11—13, 12, 42; В. Макар, поп. цит.— С. 199.

²²⁸ Додатки, док. № 162.

²²⁹ Там же, док. № 129, 131, 133.

ваним рухом», властиво «повинна бути поставлена поряд із рухом Бандери»²³⁰.

У меморандумі, посланому в той час до Розенберга, голова цієї організації Андрій Мельник висловив різні прохання: визнання Гітлером і його урядом права України на власне національне життя, повернення Україні областей, які прилучено до Генерального губернаторства і Румунії, створення представництва об'єднаної України, яке б «проголосило остаточне відділення України від Росії, оголосило б створення українських державних структур і союз із Німеччиною», як також створення української армії та єдиної політичної партії на Україні²³¹.

СД провело розслідування щодо діяльності ОУН Мельника в Києві і Райхскомісаріаті Україна. У вересні 1942 року в Києві було арештовано двох осіб, у Миколаєві — п'ятьох (серед них начальник і два члени охоронної поліції), одного в Кіровограді. Трохи згодом у Києві арештовано цілу групу членів ОУН Мельника. Серед них був шеф пропаганди Василь Кузьмик-Петренко. Всіх звинуватили в антинімецькій пропаганді й поширенні нелегальної літератури, в якій розповідалося про боротьбу українців за свободу. Кузьмик під час допитів визнав, що в 1942 році ОУН Мельника провела три таємні наради, а саме в Рівному (чи Луцьку), у червні у Проскуріві і 15 вересня у Києві.

Під час арешту Кузьмика німці знайшли підпільну літературу і документи, у тому числі лист головного відповідального за пропаганду К. Горського і текст керівника ОУН Мельника на Волині Чигрина-Барди, в якому, як сказано в німецькому донесенні, були «ненависні випадки проти німецьких окупаційних військ». Що стосується Києва, то, згідно з донесенням, ОУН Мельника стала більш активною у жовтні й іноді її пропаганда перевершувала (у Києві) пропаганду руху Бандери²³².

Діяльність радянських агентів

Група німецьких чиновників з міністерства пропаганди і міністерства Сходу здійснила ознайомлювальну поїздку по територіях Сходу. Високі міністерські працівники відвідали також і Коха в Рівному. Кох відверто заявив їм, що

²³⁰ Там же, док. № 137.

²³¹ Там же, док. № 137, 141.

²³² Там же, док. № 143, 145, 147, 154, 148.

його завдання — експлуатувати Україну для Райху. Всі мають до того спричинитися: чоловіки, жінки і діти. Якщо інтелігенція виступить проти, вона буде знищена. Кох визнав, що в нього існують деякі розбіжності з міністерством окупованих територій Сходу. Воно надрукувало 2,3 мільйона підручників «по-російськи» (sic), хоча він, Кох, протестував проти цього. Він дорікав міністерству Сходу, що воно заохочує культурні маніфестації і говорить «про незалежну національну Україну чи про маріонетковий уряд»²³³.

Однак відомо, що в міністерстві Розенберга не говорили про незалежну Україну чи український уряд.

Кох далше сказав, що він одержав розпорядження фюрера запровадити в українських школах латинський шрифт замість кирилиці і що міністерство Сходу ще не прилучилося до цього рішення. Кох вихвалявся, що доставляє у Райх величезну кількість збіжжя і, крім того, він передав у розпорядження фюрера 4 мільйони продуктивних посилок хліба, які зможуть отримувати всі німецькі солдати, що поїдуть на відпустку до Німеччини. Україна, нагадував Кох, годує військо. У донесенні про поїздку і зустріч із Кохом підкреслено, що «Кох відомий своїми крайніми висловами», але що стосується пропаганди і культури, то відвідувачі були згідні з ним. У повідомленні з ентузіазмом говорилося про багатства України, «країни, де тече молоко і мед» і де є масна та чорна земля, теплий клімат, величезні багатства, зокрема вугілля, залізо, марганець, ртуть, граніт, мармур, кварц та ін.

Але в рапорті визнавалося, що «українці, білоруси, литовці, латиші, естонці та ін. прагнуть політичної незалежності» і що таким чином треба б було «надати їм незалежність чи принаймні для вигляду (створити) маріонетковий уряд». Одночасно автор звіту визнавав, що така пропаганда змусила б німців йти на поступки, «які ми не можемо виконати під час війни і, може, не схочемо виконати і після війни». Крім того, «ці держави на Сході, наприклад, незалежна Україна, зразу стали б союзниками західних держав проти нас». «Уже сьогодні гасло в цих державах звучить так: краще німці, ніж більшовики, але ще краще англійці, ніж німці. Саме з цієї причини всяку державну організацію, якої, зрештою, ще і немає, треба заборонити і всяка пропаганда в цьому напрямі має бути усунена».

Автор повідомлення був згідний, що німецькій владі треба було справді вживати подвійну мову: «Нам треба го-

²³³ BA R 55/1434 f. 19.

ворити подвійно, у тому числі й до наших власних людей. З одного боку — вимога праці і безжалісні постачання, але, з другого боку, понад усе — щасливе майбутнє для народів Сходу»²³⁴.

Відступаючи, радянська влада залишила багато агентів спеціальних і підривних служб, а також чимало комуністів і радянських працівників, які залишилися вірні режиму і його політиці. Згідно з меморандумом від 15 жовтня 1942 року, автором якого був високий німецький урядовець (можливо, Бройтігам), завдання усіх цих людей на Україні полягало в тому, щоб проникнути до окупаційної адміністрації і, з одного боку, використовуючи владу, вести своєрідну психологічну війну, щоб впливати на населення, та, з другого боку, використовувати окупаційні органи для знищення українських націоналістичних і самостійницьких елементів.

Автор меморандуму підкреслював, що з приходом німецьких військ агенти Москви поширювали чутки, мовляв, Червона армія скоро повернеться і ті, хто скомпрометував себе співробітництвом з німцями чи займав посаду в адміністрації, будуть розстріляні. Породжуючи і підтримуючи страх, російсько-радянські агенти могли легко отримати різні пости в місцевій адміністрації і робили все, щоб здобути довір'я німців. Вони доставляли німцям своїх, їм вірних, перекладачів або прибирали до рук інших перекладачів, вживаючи погроз та інтриг. Далше меморандум каже:

«І так сталося, що комуністи й активісти (радянські) змогли при німецькому пануванні організувати адміністрацію районів і стали на чолі місцевих адміністрацій та кооперативних господарств (колгоспів). Вони тримали антибільшовицьке населення у постійному страху перед поверненням радянських і, надіючись на їхнє повернення, розраховували отримати похвали і вдячність»²³⁵.

Російсько-радянські агенти, зокрема, проникли до управління лісів, що давали їм змогу допомагати радянським партизанам і парашутистам. Німецькі представники на місцях, сказано в меморандумі, зовсім не були готові дати собі раду з цією роботою проникання і підпільною діяльністю. Вони вважали, що досить знати про те, що колишні комуністи чесно виконують свою роботу, дружньо співпрацюють з німцями і бояться, що їх розстріляють, якщо вони відмовляться співпрацювати.

²³⁴ *Ibid.*, f. 20—22, 41—42.

²³⁵ *BA R 6/70 f. 62.*

Автор меморандуму зробив дальше цікаве ствердження: «Зрештою, деякі представники німецької адміністрації зовсім відверто заявляють, що комунізм не є небезпечним для Німеччини і що набагато більшу небезпеку становить український націоналізм. Отже, владу на Україні можна спокійно передавати комуністам, які через свою ненависть до українських націоналістів видаватимуть їх німецькій владі. Згідно з цими ж таки міркуваннями, в урядових чинниках в Україні бажаними є також росіяни, тобто московські націоналісти»²³⁶.

Автор меморандуму констатував, що серед німців існує ідея «загрози з боку українського націоналізму». Причиною виникнення цієї ідеї є діяльність Організації українських націоналістів (ОУН), яка вже давніше розбилася на дві ворогуючі між собою групи — Мельника і Бандери. Але, за словами автора меморандуму, ці молоді люди (з ОУН Бандери), з далекойдучими, але абстрактними ідеями і планами роблять лише дурниці. Замість того, щоб поєднати свої сили «для боротьби з московським більшовизмом і присвятити себе економічному і духовному відродженню України з німецькою допомогою, вони вважають, що їх образили, бо Німеччина відмовилася віддати Україну їхній політичній групі; вони вирішили досягти своєї мети з допомогою «застосування сили». Вони почали схвалювати (ідею) повстання проти «німецьких загарбників» і агітувати за український національний уряд...»²³⁷.

Автор меморандуму був переконаний, що в підпільну мережу ОУН у Райхскомісаріаті Україна проникли комуністичні агенти, які хочуть підірвати націоналістичні організації ізсередини, видаючи їхніх керівників гестапо. Автор меморандуму вважав, що це якраз радянські агенти підтримували ідею небезпеки українського націоналізму, щоб краще з ним боротися з допомогою німців.

Автор меморандуму був явно настроєний проти українських націоналістів, тому недооцінював їхнє значення і силу національного руху взагалі. Він гадав, що націоналістів не було багато, що націоналізм існував лише в Галичині та що старші покоління були проти нього і ці ідеї були для маси населення «незрозумілими і чужими». Ось тому, на його думку, «групки ОУН, якщо не будуть ліквідовані гестапом, то неминуче зникнуть самі по собі». Зате комунізм, який, згідно з меморандумом, панує у певних

²³⁶ Ibid., f. 63.

²³⁷ Ibid., f. 64.

прошарках населення, становить реальну і важливішу небезпеку.

Радянські агенти намагалися ще більше зіпсувати ситуацію і, як далі стверджує меморандум, поширювали чутки про німецькі плани щодо германізації українського населення, виселення українців з власної країни, щоб звільнити місце для німців. Ці «чутки», як відомо, відповідали спражнім німецьким планам. Крім того, у меморандумі говорилося, що успіх радянської пропаганди пояснюється також тим фактом, що рівень життя в окупованій Україні нижчий, ніж за радянського режиму. Отже, радянська пропаганда мала реальні аргументи.

Але радянські агенти працювали тільки тоді, коли були прикриті своїми зв'язками з німецькою владою, інакше вони користувались «маріонетками», які буквально виконували їхні інструкції. Меморандум доводив, що вони ніколи не працювали з допомогою масових організацій чи великих мітингів, а лише через приватні контакти. Завдяки їхній роботі приватні скарги осіб, які вони вважали небажаними, вони представляли як «вимоги українських націоналістів». Німці чинили репресії, щоб придушити ці вимоги, а це було на руку радянським агентам.

Часто траплялося, що люди, настроєні антикомуністично, які зазнавали переслідування за радянської влади, поверталися додому з таборів військовополонених або з території щойно зайнятої німцями, не могли зайняти свої власні будинки, бо їх забрала місцева влада, яка була в руках російських агентів. Звичайно, ці агенти зразу одержували від німецьких властей заборону на проживання або й ордер на арешт людей, що повернулися. Часто справа закінчувалася смертним вироком. Меморандум додає таке: «Комуністи і активісти виносять проти цих людей такі самі звинувачення, як і більшовики, а саме: «український націоналізм». Таке «звинувачення» стало сьогодні дуже модним. Кожен раз, коли більшовицька агентура хоче ліквідувати якусь небажану особу, вона вдається до цього звинувачення»²³⁸.

Боротьба проти радянських агентів в Україні, згідно з меморандумом, була тяжка, бо більшість німецьких працівників технічного і економічного секторів відверто визнавала, що вони не цікавляться політикою. Крім того, охоронна поліція і СД (служба безпеки) користувалися інформацією від підозрілих осіб, за якими годилося встановити

²³⁸ Ibid., f. 68.

нагляд. Та найгірше те, що «багато колишніх співробітників комісаріату внутрішніх справ або в минулому ГПУ вступило в органи інформаційної служби СД». Вони свідомо виконували вказівки таємних більшовицьких організацій, які звучали так: знищувати з німецькою допомогою небажаних українських громадян і у цей спосіб відвертати увагу від підривної діяльності більшовиків і спрямовувати її куди інде».²³⁹

Автор меморандуму був ознайомлений з інструкціями, знайденими в радянських агентів. Вони самі визнавали, що їхня місія головним чином полягала в тому, щоб завоювати довіру окупаційної влади, представляти себе друзями Німеччини і винищувати через провокації усіх небажаних людей. У щоденнику, знайденому в одного з агентів на прізвище Яременко, було записано: «Війна на Україні буде вирішальною. Саме тут буде створений другий внутрішній фронт». Автор меморандуму вважав, що принаймні половина районів Райхскомісаріату Україна перебувала під впливом радянських агентів. Часто становище цих агентів було таким сильним, що вони відмовляли СД у проведенні в них обшуку без спеціального дозволу Kreislandwirt'a (випадок Каюка). У Черкасах українська поліція складалася з радянських агентів. Навіть будучи розкритим, начальник поліції займав таку позицію у місцевій окупаційній владі, що необхідне було втручання СД із Києва, щоб арештувати його разом зі спільниками²⁴⁰.

Повертаючись до питання українського націоналізму, автор цього довгого меморандуму писав: «Треба насамперед визнати, що українські націоналісти справді ведуть підпільну діяльність, спрямовану проти Німеччини». Він все ж таки стверджував, що гасло «боротьби на два фронти — проти більшовизму і проти Німеччини» знаходило широкий відгос, зокрема серед молоді. Але, з другого боку, він підкреслював, що український націоналізм не користувався жодною підтримкою іззовні²⁴¹, тобто інших держав, що, зрештою, відповідало правді.

²³⁹ Ibid., f. 69.

²⁴⁰ Ibid., f. 71—73, 74, 76.

²⁴¹ Ibid., f. 76—77.

Загальні і релігійні справи в Райхскомісаріаті Україна

1 вересня 1942 року Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Полтавська і Київська області перейшли до цивільної адміністрації Райхскомісаріату Україна. 1 січня 1943 року Райхскомісаріат Україна уже займав площу 339 275 кв. км із 16 910 008 мешканцями.

Райхскомісаріат поділявся на шість генеральних округ (Generalbezirke: Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ і Крим), які не відповідали областям, а скоріше регіонам. Вони поділялися на 114 округ або територій (Gebiete), які склалися переважно з чотирьох давніх районів і серед яких було 5 міських округ, та 443 райони, а серед них 25 районів у містах²⁴². На чолі кожної генеральної округи (Генеральбецірку) був генеральний комісар (Generalkommissar). Округою керував Gebietskommissar (окружний комісар). Генеральних комісарів призначав Гітлер, гебітскомісарів призначав Розенберг, а нижчих керівників — райхскомісар. Треба додати, що східні райони України (Донецька, Харківська, Сумська і Чернігівська області) не входили до Райхскомісаріату, вони були близько до фронту, і ця частина України залишилася до кінця окупації під військовою адміністрацією.

Головна роль в окупаційній системі (цивільна адміністрація) належала гебітскомісарам і відповідальним рівнорядним керівникам сектора економіки (Kreislandwirte, відповідальні за сільське господарство). Всі вони були німцями. Німецьке донесення від 20 жовтня 1942 року підтверджувало, що «все залежить від гебітскомісара і крайсландвірта, які мають диктаторську владу. Для них усе дозволено, поняття права в західноєвропейському розумінні у сьогоднішній Україні не існує»²⁴³. Різні українські керівники і підрядні директори «є насправді лише виконавцями розпоряджень їх начальників-німців і не беруть жодної участі у прийнятті рішень».

Німецька влада, згідно з цим самим донесенням, часто довіряла пости начальника району і волості найгіршим місцевим елементам, людям, минуле яких було неясне, тобто підозріле (колишні співробітники з польською владою на

²⁴² BA R 6/70 f. 108.

²⁴³ Ibid., f. 80.

північному заході, радянські агенти на Східній Україні). Крім того, згідно з донесенням, «німецькі урядовці, що діють під назвою «ляндвїртів» і переважно становлять головний фактор, згідно виконавчий орган німецької економічної політики на окупованій українській території, це — переважно малоосвічені люди (колишні перукарі, ковбасники, різники та інші ремісники і комерсанти), які взагалі нічого не розуміють у питаннях сільського господарства і ще меншим є їхнє знання загального державницького керівництва або високої політики. Вони поводяться з українським населенням протизаконно і несправедливо (наприклад, вдаються до жорстокого ставлення і побоїв палицями). Таким керівництвом вони поступово перетворюють мільйони раніше прихильних німцям українців у переконаних і розлючених ворогів Німеччини»²⁴⁴.

Українські працівники окупаційної адміністрації часто працювали від 7 до 17 годин, але їм платили лише від 40 до 60 райхсмарок (приблизно 400—600 карбованців), тоді як кілограм масла коштував на ринку 30 райхсмарок (українці не одержували карточок на масло). На селі квоти поставок були настільки непомірні, що селянам практично нічого не залишалося. М'ясні продукти (м'ясо, ковбаси, консерви) були призначені для вермахту та для інших німців. У донесенні підкреслювалося, що «українське населення не одержує ніяких м'ясних продуктів від початку окупації». Скрізь, як у місті, так і на селі винагородою за 10—11-годинну працю були 40—60 райхсмарок.

Більшість окружних комісарів не була краща від своїх підлеглих. У донесенні написано: «Вони часто взагалі не були прихильно настроєні до українців або брали собі за співробітників найгірші українські елементи». Кожен гебітскомісар сам визначав свою політику. Тому існували деякі різниці між округами. Наприклад, в одній окрузі українська поліція носила тризуб, в іншій носити цей знак було заборонено і його замінили гакенкройцом.

У більшості округ були лише чотирикласні школи, але існувало декілька місцевостей, де школа мала сім класів. У деяких округах використання української символіки та існування соціо-культурних товариств на початку менш-більш дозволяли, але зростаючі обмеження поступово поклали цьому край. До того ж українські установи «практично ніколи не одержували громадських субсидій»²⁴⁵.

²⁴⁴ Ibid., f. 83.

²⁴⁵ Ibid., f. 84.

«Мобілізація» робочої сили на Україні, згідно з цим же рапортом, досягла кульмінаційної точки. Сотні тисяч чоловіків і жінок уже було вивезено до Німеччини, а набір продовжувався. «Кожен день на Україні можна бачити поїзди з мало що вдягненими, напівголодними «білими невільниками». Багато з цих людей, насильно транспортованих на захід, востаннє бачило свою Батьківщину. Багато з них мусили йти сотні кілометрів, заки їх, повністю знеможених, посадили у вагони; багато вмерло по дорозі. У селах Наддніпрянської України залишилися лише старі люди, діти та інваліди. Всі інші або були вивезені до Німеччини, або евакуйовані більшовиками, або працюють у колгоспах чи радгоспах, які залишено під іншими назвами. Колишні більшовицькі економічні методи залишилися у силі, хоча німецька влада заповідала різні переміни і нову аграрну політику. Насправді все залишилося по-старому!»²⁴⁶

Спроби українців запустити в дію підприємства, які могли б задовольнити потреби населення, натрапляли на нездоланний спротив деяких німецьких органів влади.

Цей же рапорт описує німецьку політику за принципом «поділяй і владарюй» також і в релігійному питанні. У Райхскомісаріаті Україна існувало дві церкви: Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) і Автономна Православна Церква. Канонічним головою автокефальної Церкви був митрополит Діонісій, який перебував за кордоном, у Варшаві. Отже, цю Церкву в Україні фактично очолював архієпископ Полікарп з осідком у Луцьку. Автономну Церкву очолював Архієпископ Олексій. Ця Церква загалом визнавала зверхність Московського патріарха. Серед духовенства та її членів було багато росіян і русофілів. УАПЦ навпаки — була українською національною церквою.

У німецькому звіті говорилося, що радянський режим завжди був проти з'єднання двох Церков, хоч вони мали однаковий обряд, побоюючись, що це зашкодить політичному впливу Москви на Україні²⁴⁷. Зрештою, Українська Автокефальна Православна Церква була ліквідована на початку тридцятих років. У донесенні, однак, не говорилося, що і німці також були проти з'єднання Церков.

Релігійні справи в Остлянді і в Україні були регламентовані інструкціями Розенберга від 13 травня 1942 року. Вони говорили, що можна дозволити релігійним громадам існувати, але за умови, що вони не займатимуться

²⁴⁶ Ibid., f. 85.

²⁴⁷ Ibid., f. 87, 88.

політикою і не становитимуть небезпеки для німецької окупаційної адміністрації. Отже, інструкції ділили структуру Церкви відповідно до територій генеральних округ. У кожній генеральній окрузі мала існувати окрема церковна одиниця, на чолі якої стояв єпископ (чи іноді два єпископи): юрисдикція єпископа не могла виходити поза межі генеральної округи.

У цей спосіб окупаційна влада намагалася не допустити до створення одної української духовної сили, яка могла б мати політичну вагу. Щоб не зайшло роздріблення УАПЦ на декілька одиниць, Розенберг запропонував надати одному з єпископів, а саме архієпископу Полікарпу, титул «перший серед рівних» (*primus inter pares*). А генеральні комісари були наділені всією владою у релігійних справах у рамках декрету, прийнятого райхскомісаром²⁴⁸. Виконуючи інструкції Розенберга, заступник райхскомісара Коха Даргель декретом від 9 червня 1942 року обмежив структуру обох Церков до одиниць, обмежених територією кожної генеральної округи.

Виконання цих розпоряджень на практиці не було легким. Окупаційна влада дізналася, що навколо нового єпископа Української Автокефальної Православної Церкви Мстислава (посвячений у єпископи 12 травня 1942 року) і єпископа Никанора утворився «підпільний клуб українських шовіністів»²⁴⁹. Насправді йшлося не про клуб, а про групу українських православних діячів, які мали намір повернути своїй Церкві нормальну структуру. Маючи це, а також щоб урегулювати деякі проблеми, що постали перед УАПЦ, українські православні діячі вирішили скликати на 4 жовтня 1942 року єпископський Синод.

Німецькі власті вирішили зірвати цю ініціативу. Владика Мстислав, який перебував у Києві, був єпископом Переяслава, що на лівому березі Дніпра. Щоб перешкодити скликанню синоду на вимогу заступника Коха Даргеля 22 вересня заступник генерального комісара Києва фон Брюнав повідомив єп. Мстислава про те, що йому заборонено перебувати на правому боці Дніпра і попросив його до 27 вересня залишити Київ і територію генеральної округи (включаючи і ту частину, що була на лівому березі). А Синод мав відбутися у Луцьку, на Волині. Тим часом єп. Мстислава покликали до СД і під час розмови йому вдалося

²⁴⁸ BA P 6/18 f. 99—102.

²⁴⁹ BA R 70 SV5 Auszug aus dem Lagebericht des Generalkommissars Kiew, den 1. 9. 42.

добитися тимчасової відстрочки виконання рішення заступника генерального комісара. Тому, що питання про його вигнання на Лівобережжя не було, отже, врегульоване на дату 27 вересня, СД дозволило йому виїхати 4 жовтня до Луцька²⁵⁰.

1 жовтня 1942 р. Даргель повідомив генеральних комісарів, що діяльність Церкви відтепер має обмежуватись до кожної генеральної округи. Архієпископ Полікарп не був визнаний головою Автокефальної Православної Церкви, так само, як і архієпископ Олексій не був визнаний екзархом Автономної Церкви. Він прийняв рішення обмежити традиційні права обох архієпископів і поставити їх на один рівень з іншими єпископами. Даргель вимагав, щоб у кожній генеральній окрузі покликати єпископів і повідомити їх, що юрисдикція кожного з них обмежується генеральною округою та що всі вони рівні і не існує вищих архієпископів. Усіх єпископів поставили під «охорону» німецької адміністрації і кожний єпископ був відповідальний перед генералькомісарем.

Даргель вирішив розпустити єпископський Синод кожної з обох Церков. Генеральні комісари отримали право іменувати і усувати єпископів. Посвячення в сан й інсталяція священників підлягали дозволу генеральних комісарів. Зокрема, згідно з інструкціями Даргеля, «від тепер треба дотримуватися рівноваги позицій обох Церков. З цієї причини треба у відповідний спосіб протидіяти будь-якому об'єднанню...»²⁵¹.

Напередодні Синоду, 3 жовтня, коли вже більшість єпископів УАПЦ була в Луцьку, Даргель їх повідомив, що проведення Синоду заборонено. Проте українські єпископи не послухали, і Синод розпочав свою роботу 4 жовтня і завершився 14 жовтня.

8 жовтня єп. Мстислав, секретар єпископського Синоду, і єп. Никанор виїхали до Почаєва до архієпископа Олексія. Того ж таки дня був підписаний Акт про об'єднання обох Церков. Після закінчення роботи Синоду Мстислав поїхав до Рівного, куди він був викликаний СД. У Рівному Даргель, який спеціально приїхав до цього міста на побачення з єп. Мстиславом, пояснив йому, що Акт об'єднання обох Церков, хоч заслуговує на компліменти, усе ж таки є незаконним актом, прийнятим на забороненому Синоді. Згідно з інструк-

²⁵⁰ BA NS 43, 32 f. 183, 185.

²⁵¹ BA R 6/178 f. 27—28.

ціями Райхскомісара ієрархію української Церкви можна буде встановити лише після «повної пацифікації» України. Але тоді подбають, щоб єпископи, які підписали єдність, були усунені від управління Церквою.

Тим часом, продовжував Даргель, ніхто не може очолювати українських єпископів, тобто не може бути ніякого керівництва Української Автокефальної Православної Церкви. Зате існують єпископи у кожній генеральній окрузі, і всі вони рівні. Даргель пригадав Мстиславу, що видана йому заборона перебувати в Києві і на правому березі Дніпра залишається у силі. Мстислав мав вибрати місце вигнання і негайно туди виїхати. Він вибрав Прилуки. Єп. Мстислав виїхав з Рівного 19 жовтня, а Київ покинув 22 жовтня і подався до Прилук. Там німці заборонили йому будь-яку релігійну та політичну діяльність²⁵².

Під тиском німецької влади і через те, що деякі єпископи і діячі Автономної Церкви, зокрема росіяни, відмовилися підтримати Олексія, він відкликав свій підпис під актом про об'єднання 15 грудня 1942 р.

Генеральні комісари направили українським єпископам листа, в якому, зокрема, було сказано: «Призначаю Вас єпископом у моїм Генерал-комісаріаті. Ліквідую Вашу залежність від Ваших церковних зверхників. Ви залежні тільки від мене. Священики також залежні від мене. Про знімання або призначування священика єпископат буде повідомлений»²⁵³.

У Москві Російська Православна Церква не пропустила нагоди, щоб заявити, що Україна перебуває в її компетенції. Російський патріарх і митрополит «Київський і Галицький» Миколай, що його були призначили після анексії Західної України до СРСР, опублікували в березні 1942 р. документ, який засуджував українську автокефалію. Патріарх і митрополит уважали Українську Автокефальну Православну Церкву поза законом і зверталися безпосередньо «до духовенства та віруючих» України «щодо єпископа Полікарпа, зрадника Батьківщини і Церкви».

Не питаючись думки віруючих на Україні, митрополит Миколай дозволив собі від їхнього імені надіслати 10 листопада 1942 р. послання Сталіну з нагоди 25-річчя народження радянського режиму, у якому він «у молитві до Всевишнього» палко бажав голові радянської держави здо-

²⁵² ВА NS 43 32 f. 184—187. R. 58 699 f. 189—193.

²⁵³ Літопис УПА. т. 1.— Торонто. 1978.— С. 87.

ров'я, а «батьківщині» скорого звільнення під керівництвом Сталіна ²⁵⁴.

Дотримуючись принципу «поділяй і пануй», німецька політика серйозно ускладнила ситуацію на північному заході Райхскомісаріату Україна, де проживала досить значна польська меншина *. Німці довірили багатьом полякам високі пости, зокрема в жандармерії і поліції. Поляки працювали також як перекладачі. Одне з уже цитованих німецьких повідомлень зазначає, що антиукраїнські почуття цих поляків були загально добре відомі. Траплялося, що польські перекладачі навмисне неправильно перекладали відповіді українців, щоб вони мали неприємності з німцями. Ці поляки мали такі самі права, як і німці. Вони часто на сміхалися з українців і казали: «Ну що, маєте свою німецьку Україну!» ²⁵⁵. Це показує, що довоєнна пропаганда в Польщі, яка представляла українську справу як німецьку справу, глибоко вкорінилася у свідомість поляків.

Райхскомісар Еріх Кох, який був одночасно гауляйтером Східної Пруссії, не часто приїжджав у Рівне, столицю свого Райхскомісаріату. У його відсутності поточними справами займався Даргель. Але Кох подбав, щоб закріпити за собою величезний ліс у районі Цумані, на схід від Луцька, для того, щоб він служив йому як особиста мисливська ділянка. Щоб це була його спокійна власність, він додумався евакуювати з усього району Цумані чотирнадцять сіл. А тих селян, які відмовлялися залишити свої хати і землю, Кох наказав вигнати силою ²⁵⁶.

Німецький уряд намагався зацікавити в експлуатації багатств України іноземних підприємців, зокрема голландців. У 1942 р. Україну відвідало багато голландців. На початку вересня на запрошення Розенберга і Коха на Україну прибула велика делегація, до якої входили Рос ван Тоннінген, президент Голландського банку, ван Маасдик, представник Економічної палати, Роскам, відомий діяч серед голландського селянства, К. ван Лівен, голова Торгової палати, а також представники Голландської компанії Сходу. Вони прибули «для вивчення можливостей більш широкого використання голландських робітників» на Україні ²⁵⁷.

²⁵⁴ AA Vertr, d. AA beim R.-Kom. Ukraine, 4; Український Збірник» т. 16.— Мюнхен, 1958.— С. 52—53.

* 10 % населення.

²⁵⁵ BA R 6/70 f. 84—85.

²⁵⁶ BA R 6/35 f. 112.

²⁵⁷ AA Vertr, d. AA beim R.-Kom. Ukraine. 2. 342305.

Під час конференції, що відбулася 11 грудня 1942 р. в Рівному, голландці і німці обговорювали різні аспекти їхнього співробітництва в багатьох галузях, зокрема в добуванні корисних копалин, у торгівлі, сільському господарстві та ін.²⁵⁸ Голландська делегація також відвідала Білорусь та балтійські країни.

У цей же час на півночі Житомирської області, де діяли радянські партизани, відділи німецької поліції 4—5 грудня 1942 р. повністю спалили вісім сіл, залишивши без житла 2 847 осіб. Більшість мешканців знайшла притулок у лісі. Серед населення області запанувала паніка, інші селяни також залишали свої села і приєднувалися до радянських партизанів або українських повстанців. Німецький звіт говорив, що в цій області особливо знищували спокійні села, які завжди виконували свої зобов'язання перед німцями²⁵⁹.

Політика на Сході зазнає гострої критики

Великий німецький наступ у секторі «Південь», що почався 28 червня 1942 року, дала змогу вермахту швидко просунутись до Сталінграда і Кавказу. Своім наказом № 45 від 23 липня Гітлер поставив перед німецькою армією завдання досягти лінії Вороніж-Сталінград-Астрахань-Баку-Батумі. На початку наступу південний фронт мав 800 км, а якщо армія досягла б цієї лінії, він уже становив би 4100 км завдовжки.

Очевидно, виникла головна проблема: чисельного складу армії, щоб втримати такий широкий фронт. На той час німецька армія уже втратила 1 мільйон 300 тисяч солдатів і офіцерів, з них 287 тисяч вбитими, 6300 зниклими без вісті і більше мільйона пораненими²⁶⁰. Крім того, для боротьби з українськими повстанцями і радянськими партизанами необхідно було все більше і більше військ у зонах цивільної адміністрації.

Всупереч сподіванням свого головнокомандування, німці були змушені зупинитися перед Сталінградом і на півдні біля Ельбрусу. Вони не змогли взяти ні Астрахань, ні Баку, ні Батумі. До того ж не було ясно, чим закінчиться битва за Сталінград, яка почалася 26 серпня 1942 р.

²⁵⁸ *Ibid.*, 342214—342220, 342229—342232.

²⁵⁹ *BA R 55 1484 f.* 16—20.

²⁶⁰ *Lothar Gruchmann. op. cit.*— S. 198.

Багато високих німецьких урядовців засуджувало гітлерівську політику на окупованих територіях Східної Європи, деякі з гуманних причин, інші тому, що усвідомлювали собі: війну неможливо виграти без більшого чи меншого приєднання до німецької справи населення Європи, зокрема Східної Європи.

Зокрема, від жовтня 1942 р. німецька політика на Сході зазнала все більшої і більшої критики. Наприклад, Отто Бройтігам, урядовець міністерства окупованих територій Сходу, у секретнім меморандумі від 25 жовтня рішуче виступив проти того, як ставляться німці до народів Сходу. Він писав, що українці, росіяни, білорусини і балтійці зустрічали німецьку армію з радістю. Добровольці з цих національностей, які зголосилися до вермахту або до допоміжної поліції, добре боролися. Але німецька політика робить усе, щоб відкинути ці народи. Сотні тисяч військовополонених знищено голодом і холодом. Німці взялися збільшувати кількість робітників у Німеччині, полюючи на людей такими методами, які нагадували найгірші часи рабства. До цього треба додати нелюдське поводження з населенням Райхскомісаріату Україна.

Отто Бройтігам вважав, що якщо Німеччина не хоче настроїти проти себе 40 мільйонів українців і спровокувати на Україні партизанську війну, вона повинна повністю змінити свою політику. Україну не можна розглядати лише як країну для експлуатації. Українське населення повинно відчувати, що Німеччина справді його друг і визволитель. Бройтігам був за тим, щоб змінити політику щодо всіх народів Сходу, бо інакше, на його думку, це спричиниться до ще більшого зростання опору як Червоної армії, так і партизанської війни. Але він, як виглядає, найбільше наполягав змінити політику на Україні; він хотів бачити її гуманною і такою, яка б хоч трохи враховувала українські прагнення²⁶¹.

Військовий урядовець лейтенант Гофвебер також був прихильником зміни політики на Сході. Але він визнавав право на існування тільки Росії і російської мови. Його політична концепція сформульована (21 жовтня 1942 р.) так: «Наша мета — здобути перемогу без надмірних втрат та під керівництвом сильної і здорової Німеччини збудувати нову Європу, задоволену, економічно незалежну, кордони якої були б захищені і котра б диспонувала найкращими

²⁶¹ IMT 294-PS.

умовами для остаточної боротьби за опанування світу. Росію також треба приєднати до цієї цілі»²⁶².

Він пропонував заборонити тілесні покарання і биття палицями. Він уважав, що треба задовольнити деякі російські прагнення. Німці, що працюють у Росії, повинні знати російську мову, яку треба викладати в німецьких школах. Лейтенант Гофвебер висловлювався проти всяких «діалектів». Він уважав, що «ідея досягти через форсування українського й білоруського діалектів того, щоб «росіяни між собою не розумілися» (поділяй і пануй) — це все одно те саме, як би французи були накинули нам у Версалі верхньобаварський діалект або нижньонімецький діалект як літературну мову». Цей німецький офіцер не визнавав права для ніяких народів, окрім народу російського (і, очевидно, німецького) під приводом — абсолютно хибним! — що всі слов'яни добре розуміються між собою, не вивчаючи іншої мови (крім російської, може?) і тому, що «тільки російська мова має справжню літературу» (sic!)²⁶³.

На початку грудня 1942 р. Б. П. Кляйст також уважав конечним звернутися до Розенберга і висловити критичні погляди щодо німецької політики на Сході. Він писав, що багато німців уважало, що настав час, щоб започаткувати «повну перемену» німецької політики стосовно народів Європи, бо дотеперішня політика експлуатації і нетерпимості штовхнула народи в опозицію.

На Сході, казав Б. П. Кляйст, «замість проголосити вільну Україну і створити українську армію» узялися за поділ України. В Естонії, Латвії і Литві не було створено заприятелених урядів. Колгоспи залишили. Використання різних відділів, зложених з різних національностей СРСР, призвели скорше до громадянської війни, бо з німецького боку не було висунуто жодної ідеї, яка могла б привабити ці народи і надавала б їм можливість вибору кращого життя. Кляйст пропонував розв'язку, яка складалася з кількох пунктів: проголошення фюрером зміни політики для побудови нової Європи, включення східно-європейських народів у коло націй Європи, скасування Райхскомісаріатів Україна і Остлянд та створення у цих країнах національних урядів або національних комітетів, над якими мав би нагляд райхсрезидент, заклик до народів СРСР із пропозицією узяти

²⁶² BA-MA RH 2 v. 2089 f. 57.

²⁶³ Ibid., f. 63 RS.

участь у боротьбі за свободу, тотальна зміна економічних структур і т. д.²⁶⁴.

Міністерство закордонних справ Райху одержало на початку грудня 1942 р. меморандум від Гізельгера Вірзінга, який також перераховував усі помилки, допущені німцями на Сході, зокрема хибні ідеї щодо людей і народів, колоніальної експлуатації, репресивних заходів, переслідувань, українського націоналізму, питання іноземних робітників у Німеччині²⁶⁵.

Розенберг намагався обмежити шкоди на Україні. 14 грудня 1942 року він направив листа Коху і вимагав від нього дотримуватися його інструкцій, тобто утриматися від закривання початкових чотирикласних шкіл, більш помірковано поводитися з українським населенням, ставитися до нього прихильно, нагороджувати тих, хто на це заслуговує, утримуватись від набору робітників до Німеччини з допомогою неадекватних методів, провадячи безглузді облави, так що потім десятки тисяч хворих, забраних до Німеччини, треба відправляти назад²⁶⁶.

Згідно з додатковими інструкціями райхсміністра окупованих територій Сходу від 16 грудня 1942 р. преса на Україні повинна була настроювати українців проти комунізму і росіян, але необхідно особливо наголошувати на тому, що вирішення української проблеми можливе тільки після війни. Треба, щоб усі усвідомили, що це рішення залежатиме тільки від фюрера і при цьому буде врахована поведінка українців під час війни. Преса повинна запевняти українців, що вони матимуть комунальну адміністрацію, що їм гарантується свобода віросповідання, свобода і підтримка української мови, початкової школи, та що приділ землі для приватного користування буде подвоєний²⁶⁷.

18 грудня 1942 р. в Берліні, у міністерстві окупованих територій Сходу відбулася важлива конференція. У ній взяли участь Розенберг і його головні співпрацівники, а також головнокомандуючі військових зон Сходу. Після висвітлення усіх аспектів ситуації вони дійшли до висновку, що життєво необхідно було домогтися співробітництва населення Сходу і військовополонених. Це співробітництво розглядалось як таке, що мало «вирішальне значення для перемоги». Для цього треба було добитися від фюрера,

²⁶⁴ IZ ED 165 S. 3. 9—10.

²⁶⁵ AA Vertr. d. AA beim R.-Kom. Ukraine. 4. E.292527—292534.

²⁶⁶ BA R 6/70 f. 89—96. BA—MA RH 19 V/95.

²⁶⁷ BA R 6/206. f. 159—161.

щоб він прийняв декрет, який би дозволяв вербувати на військову службу добровольців з країн Сходу. А потрібно було більше півмільйона осіб. Однак такий набір був неможливий без відповідних заходів політичного характеру, які дали б негайний позитивний ефект.

У центрі дискусій, звичайно, було питання про необхідність нової політики «на російському просторі». Враховуючи, певна річ, вищість німецького солдата, треба було збільшити негайно чисельний склад армії, тобто залучити народи Сходу до боротьби проти радянського режиму. Отже, треба було створити такі політичні умови, які б стимулювали мотивацію цих народів стати до спільної боротьби на німецькому боці. Ці народи могли б боротися проти «банд» і на фронті, якщо б вони бачили, що використовувані дотепер методи повністю відкинуто. Гасло моменту щодо народів Остлянду, українців і кавказців повинно бути прийняття народів як союзників у боротьбі з радянським режимом, дозвіл розгорнути власне національне життя разом із політичними й економічними наслідками²⁶⁸.

Ці висновки призвели до того, що різні урядові служби, зокрема міністерство Розенберга, виробили різні проекти стосовно дальшої політичної лінії та певних інструкцій, включно з проектом можливого звернення фюрера до українського народу.

Знайдений в досьє Розенберга непідписаний аналіз пояснює, що напередодні війни Радянський Союз здавався дуже слабким ізсередини. Процес Тухачевського і страти тисячів офіцерів, блискавичні успіхи вермахту під час польської кампанії, німецько-російський пакт і війна у Фінляндії схилили до думки про слабкість Радянського Союзу. Створювалось враження, що слабка й неефективна радянська економіка не витримає струс війни. Національний гніт народів, зокрема українців, білорусинів, народів Балтики і Кавказу, спричиняв надії на існування глибокого незадоволення. Все це призвело німецьких спостерігачів до думки, що радянська армія у разі війни не буде довго чинити опору і що війна викличе повну й негайну дезорганізацію транспортних засобів та виробництва, а народи, які терпіли національне і соціальне поневолення, виступлять проти режиму принаймні у формі пасивного опору, солдати ж масово переходитимуть на бік німців.

Але після півтора року війни ця сповидна слабкість радянського режиму виявилася дедалі більше оманливою.

²⁶⁸ BA R 6/139 f. 13—14.

Крім того, уявлення про те, що населення терпіло більшовицький режим упродовж двадцяти років, викликало в німецьких спостерігачів переконання, що це населення — лише «лінива маса, яка терпеливо сприймає будь-який режим так, як вона терпіла більшовизм». Тому нема чим турбуватися і можна буде спокійненько тягти користі з країни і з населення. Документ з досьє Розенберга далі говорив, що такі погляди, розпропаговані також пресою, стали притаманними більшості німецького населення і вермахту. Всі привикли вважати «росіян» людьми третього гатунку, отуманілими тваринами, яких можна задовольнити будь-чим, які не здатні думати і по-європейськи реагувати на образи, несправедливість і зневагу²⁶⁹.

Згаданий аналіз даліше говорив, що треба виправити допущені помилки, зокрема зробити все, щоб приєднати населення до справи війни, бо інакше треба очікувати наростання його пасивного опору і переходу до збройної боротьби, яка примусить німців ангажувати все більше війська. Ці народи не погодяться з колоніальним пануванням, вони будуть реагувати. Їм треба дати мету, яка могла б поліпшити їхнє існування і дала б можливість їм стати членом європейської спільноти не у формі об'єктів експлуатації, а як партнерів»²⁷⁰. Беручи до уваги те, що радянський режим був змушений визнати національний принцип і через це мусив утворити національні республіки (також і автономні) у рамках СРСР та дозволити розвиток національної культури і шкільництво кожного народу, німецька сторона повинна влаштувати участь всіх цих народів у житті Нової Європи на таких самих засадах. Тобто треба визнати їхнє національно-державне існування (*Eigenstaatlichkeit*)²⁷¹.

Автор цього аналізу думав насамперед про російський народ і пропонував виступити із прокламацією, яка говорила б про «історичні обов'язки російського народу». Відвертаючи росіян від їхніх імперіалістичних цілей у напрямі на захід і на південь, треба взяти до уваги історичну експансію російського народу в напрямі Сибіру. * А що «режим

²⁶⁹ BA R 6/6 f. 1.

²⁷⁰ *Ibid.*, f. 20.

²⁷¹ *Ibid.*, f. 23—24.

* Ідею, що Росія повинна перенести свою увагу і вісь своєї національної активності у напрямі на північний схід, тобто у напрямі Сибіру, знаходимо також в Олександра Солженіцина. Він свого часу писав, що Росія повинна покинути Східню Європу і відмовитися від утримування силою у своїх окраїнних народів, тобто Прибалтику, Україну та інші країни (гл. його Письмо вождям Советского Союза.— Париж, 1974.— С. 24—28). Але, правда, Солженіцин дещо пізніше змінив свою думку.

Сталіна являється сьогодні єдиним лігітимним оборонцем національних інтересів (росіян) в обличчі небезпеки стати колоніальним народом», німецька прокламація до російського народу мусить враховувати їхні життєві інтереси, щоб вони могли в цей спосіб приєднатися до боротьби за визволення, яку веде німецький вермахт, для побудови нової Росії.

Одним із запропонованих заходів було створення військових відділів з російських перебіжчиків, щось на зразок «російської національної армії» або свого роду «Союзу за звільнення Батьківщини» або «Національного Комітету за звільнення Батьківщини», який виконував би функції уряду²⁷². Цей проект стосувався тільки самої Росії, бо Україна та інші нації повинні були мати свої власні національні комітети.

Насправді формування «російської національної армії» уже велось багато місяців під покровительством вермахту, зокрема у військовій зоні «Центр», де група німецьких офіцерів безперервно діяла в цьому напрямку. Терміни «російська національна армія» і «комітет за звільнення Росії» вже фігурували в меморандумі російського генерала Шиленкова з оточення генерала Власова, якого він вислав німецькій військовій владі в серпні 1942 р.

Шиленков говорив, що для того, щоб забрати у сталінського режиму козир боротьби в «обороні Батьківщини», треба, щоб уряд Райху надрукував заяву до російського народу, в якій були б такі пункти: Німеччина не має наміру перетворювати Росію у колонію, вона гарантує росіянам політичну незалежність і створення нової Російської держави. Буде створено «Комітет за звільнення Батьківщини», який матиме «права російського уряду», а також буде створена «російська національна армія». Трохи згодом справді було створено відділи російської національної армії²⁷³. Зразу після конференції німецьких відповідальних осіб у міністерстві Сходу в Берліні за допомогою німецьких офіцерів росіяни створили Російський комітет. 27 грудня 1942 р. цей комітет видав звернення до російського народу, т. зв. «Смоленське звернення». Його підписали голова комітету А. Власов і секретар комітету В. Малишкін. Звернення було поширене вермахтом у мільйонах примірників з обох боків фронту.

Українська проблема не знаходила в німців такої силь-

²⁷² BA R 6, 6 f. 27 ff.

²⁷³ BA R 6/6 f. 27 ff.

ної підтримки, як російська. Навпаки — німці завжди вважали, що треба дальше приготувати анексію Райхскомісаріату Україна до Райху²⁷⁴. Щойно у другій половині січня 1943 р. служби міністерства Розенберга на вимогу фюрера підготували меморандум, в якому пропонували заходи для залучення народів Радянського Союзу до боротьби з більшовизмом. Згідно з меморандумом Гітлер мав опублікувати заяву, в якій мав оголосити, що настав час поширити новий європейський лад теж на народи Радянського Союзу. Проголошення цієї заяви повинно було мати форму Великої Європейської Хартії, на противагу до Атлантийської Хартії. Публікуючи Велику Європейську Хартію, Німеччина одночасно має надати народам Радянського Союзу статус партнерів європейської спільноти.

Меморандум пропонував повністю реформувати управління Східною Європою. Райхсміністер окупованих територій Сходу одержав би титул «фюрера-губернатора звільнених народів Сходу». На місці Райхскомісаріату Остлянд мало б існувати три держави: Естонія, Латвія і Литва, кожна з власним урядом і автономією під керівництвом резидента, якого іменував би фюрер-губернатор.

На Україні, згідно з меморандумом, «райскомісар для України, титул якого надто тісно пов'язаний з теперішніми методами, буде замінений райхсрезидентом, який підлягатиме фюреру-резиденту». Райхсрезидент має скликати Національний Комітет, що зайнявся б створенням місцевої адміністрації і «підготовкою пізнішого створення уряду».

Що стосується Росії, то фюрер-губернатор має звернутися до росіян і закликати їх до створення Російського Комітету, якому довірили б, за згодою військової влади і фюрера-губернатора, управління російськими територіями. Місцем осідку комітету був би Смоленськ. Російський Національний Комітет мав би всі атрибути російського незалежного уряду і мав би до його диспозиції «Союз боротьби за звільнення Батьківщини», що служив би йому інструментом політики і пропаганди, а також «Російську визвольну армію».

Народи Кавказу мали б політичну організацію, подібну до інших народів²⁷⁵.

Розенберг представив свій меморандум фюреру на початку лютого 1943 р.²⁷⁶.

²⁷⁴ BA R 94 2 f. 792.

²⁷⁵ BA R 6 6 f. 110—113.

²⁷⁶ BA R 6 139 f. 28.

«Битва за Європу»

У цей час Сталінградська битва вже вступала у фінальну фазу. Спостерігачі всього світу, в тому числі й німецькі, сходилися на тому, що ця битва стане вирішальною. Радянський контрнаступ, що почався 19 листопада 1942 р., завершився три дні пізніше оточенням 6-ї німецької армії і частин 4-ї румунської армії, тобто разом 230 тисяч солдатів, у тому числі 13 тисяч румунів і 19 300 допоміжних відділів, які склалися з колишніх радянських військовополонених різних національностей. Гітлер заборонив генералу Паулюсу залишити позиції і намагались вирватися з оточення. Отже, як відомо, ця надзвичайно тяжка битва завершилась капітуляцією німецьких і румунських військ, розірваних радянськими військами на дві групи. Південна група, разом із Паулюсом, капітулювала 31 січня, а північна група — 2 лютого 1943 р. Червона армія взяла в полон 107 800 солдатів і офіцерів, а між ними 21 німецького і 2 румунських генералів. Німці встигли евакуювати 42 тисячі поранених і хворих. Під Сталінградом загинуло 80 500 німецьких і румунських солдатів, але також і солдатів різних національностей СРСР. Радянська армія заїопила величезні трофеї (5 тисяч гармат, 2 тисячі танків і т. д.)²⁷⁷.

Поразка під Сталінградом значно погіршила нестачу особового складу німецької армії і змусила націонал-соціалістичних керівників прийняти більше гнучку позицію щодо того, хто може служити в їхній армії. Вони вирішили мобілізувати нові німецькі, а одночасно і європейські сили для захисту і побудови Європи.

У заяві від 30 січня 1943 р. Гітлер запевнив, що націонал-соціалісти борються не тільки за Німеччину, а й за всю Європу. 15 лютого Геббельс послав націонал-соціалістичним керівникам інструкції стосовно нового ставлення до населення окупованих територій Сходу. Наміри Берліна було сформульовано так: на боротьбу з «єврейським большевизмом» треба мобілізувати не лише всі можливі німецькі сили, а й сили інших європейських народів разом зі східноєвропейськими народами. Тому німецька пропаганда повинна представляти війну як війну за інтереси не лише Німеччини, а й також інших європейських народів. Народи Сходу, які сподівалися визволення, не повинні відтепер бути трактовані як «звірі», «варвари» і т. д. Більше не треба створювати враження, що новий європейський порядок під

²⁷⁷ Paul Carrel. о. с., S. 549. Lothar Gruchmann. о. с., S. 201—203.

німецьким керівництвом принесе тривале поневолення для цих народів. Не треба також більше говорити про колонії Німеччини у Східній Європі, бо такі заяви може використати радянська пропаганда, щоб говорити, що Німеччина розглядає народи Східної Європи як негрів. Не треба також говорити про колонізацію, про депортацію населення, про германізацію. «Ворожій пропаганді, зокрема радянській,— писав Геббельс у своїх інструкціях,— не треба давати жодного аргументу (з цього приводу), бо також тут у результаті це призвело б до посилення опору народів Сходу»²⁷⁸.

Чи справді ці інструкції означали зміну позицій нацистських керівників? Далше ми побачимо, що це не так. Інструкції скорше впливали з тактики, ніж із щирого бажання розглядати народи Східної Європи як рівних партнерів. Проте деякі німецькі кола, мабуть, таки дійсно і щиро думали про можливість такого партнерства.

10 лютого 1943 р. відбулася зустріч райхсміністра Розенберга з представниками відділу пропаганди ОКВ (ОКВ/Проп) стосовно створення Російського Національного Комітету. ОКВ/Проп уже був опублікував дві листівки, які закликали росіян до боротьби проти Сталіна і в яких росіян розглядали «вперше з Європою». Казали, що ці листівки мали деякий успіх. ОКВ/Проп запропонував Розенбергу негайно створити Російський Національний Комітет у секторі армії «Центр» за посередництвом представника міністерства окупованих територій Сходу при командуванні цього сектора.

Одночасно відділ пропаганди вермахту намагався створити подібні органи і для інших народів Радянського Союзу, зокрема для українців і для кавказців.

Під час зустрічі було також домовлено про те, що відділи російських добровольців, які були розкинені по різних військових частинах вермахту, на пропозицію ОКВ/Проп відтоді будуть називатися «Російська Визвольна Армія» (РОА). А відділи українських добровольців будуть називатися «Українське Визвольне Військо» (УВВ). Кількісний склад цих армій мав бути визначений через домовленість між ОКГ і командуванням вермахту на Сході.

Йшлося про те, щоб прихилити на свій бік населення окупованих територій Східної Європи, а добровольців включити в боротьбу «за свободу і Батьківщину», виходячи з принципу, «що всі народи Радянського Союзу рівні партнери

²⁷⁶ Das Dritte Reich, Dokumunte, op. cit.— S. 212—213.

європейської співдружності народів. Отже, росіяни не будуть більше зверху, але поряд з іншими народами Радянського Союзу. Отже, можна буде протистояти російським імперіалістичним намірам у спосіб, який був би сприйнятливий і для росіян»²⁷⁹.

Розенберг погодився із запропонованими йому планами. Їхня реалізація почалася негайно в зонах армій «Центр» і «Південь».

У ході зустрічі 10 лютого 1943 р., а також при інших нагодах відповідальні особи вермахту покликалися, коли була мова про росіян, на приклад існування «Російського автономного району Локоть» (Russischer Selbstverwaltungsbereich Lokotj).

Російський автономний район Локоть був між Трубчевськом і Орлом, у німецькій армійській зоні «Центр». Його очолював російський інженер польського походження Броніслав Камінський.

Камінський спочатку командував російським відділом, створеним у 1941 році вермахтом для боротьби проти радянських партизанів. Йому вдалося очистити від партизанів великий район, і якраз у цьому районі в липні 1942 р. засновано Російський автономний район із «столицею» в містечку Локоть. Вермахт дозволив там встановити автономну адміністрацію і місцеве управління, без прямого втручання німців, але під їхнім наглядом. Треба підкреслити, що Камінський і його співробітники створили Російську націонал-соціалістичну партію (Nationalsozialistische Arbeitspartei Russlands)²⁸⁰. На початку 1943 р. цей район охоплював територію, на якій проживало 581 тисяча мешканців. Тут населення мало свої російські початкові школи, одну десятирічну школу, лікарню, власну газету, яка появлялася тиражем 8 тисяч примірників, театр. Камінський мав у розпорядженні невелику армію: від 8 до 9 тисяч осіб, 9 танків, артилерію. Цей район відвідав нацистський гауляйтер пропаганди Фелікс Шмідт-Декер. Згідно з його повідомленням із початку січня 1943 р. яке він приготував для Гітлера, «армія» «командира бригади» Камінського була сформована з місцевих мешканців району, тобто росіян. Ця армія фактично була народною міліцією, що поділялася на 14 батальйонів, з яких тільки чотири носили стару німецьку форму. «Інші батальйони нагадували дику зграю бандитів», — писав Шмідт-Декер. «Командири батальйо-

²⁷⁹ BA R 6/35 f. 159—160.

²⁸⁰ BA R 6/309 f. 69.

нів майже всі були росіяни» (з Червоної армії). Камінському допомагав полковник вермахту Рюбзам, який мав у своєму розпорядженні батальйон німецької безпеки²⁸¹. Своїм військам, які були відомі також як «бригада Камінського», Камінський дав назву «Російська Визвольна Народна Армія» (РОНА). *

Російські емігранти, яких підтримувало німецьке про-російське лоббі на фронті і в Німеччині, були незадоволені планами, основаними на принципі, що всі народи європейської частини Радянського Союзу повинні бути рівними партнерами в Європі. Реакція з цього боку була досить бурхлива. Наприклад, полковник Ігор Сахаров з Берліна, який приєднався до оточення Власова, звернувся у лютому 1943 р. до німецьких військових інстанцій з меморандумом під назвою «Перемога чи поразка?», в якому відображалися загальні почуття російських емігрантів.

Сахаров пропонував змінити політику на Сході, але тільки на користь російського народу і Росії. Він писав, що Сталін, усвідомивши, що росіян більше не приваблює «ідея світової комуністичної революції», наказав припинити «революційну» пропаганду і замінити її російською національною ідеєю. Він проголосив «Велику Вітчизняну російську війну», подібну до війни 1812 р., скасував інститут комісарів, «відсунув на задній план євреїв», відновив царську форму і знаки військових чинів, а також створив російські історичні ордени. Перехід Сталіна на суто російську політику дав добрі результати. Нова політика Сталіна, згідно із Сахаровим, сприяла відродженню у росіян національного духу. Повністю зникли перебіжчики, «радянський солдат» боровся тепер «за свою Батьківщину проти чужоземного окупанта» і «за свободу проти рабства».

Далі Сахаров твердив, що цей новий національний дух, викликаний новою політикою Сталіна, проявляється не лише в армії, а й на окупованих територіях, а це ще одна при-

²⁸¹ BA R 6/18 f. 159—160.

* Cf. BA R 6/309 f. 69. Під час Варшавського повстання РОНА була приєднана до Ваффен СС, а пізніше до Армії ген. Власова. За деякими джерелами, вона становила 20 тисяч осіб і поділялась на п'ять полків. Відділи РОНА брали участь у придушенні Варшавського повстання у серпні—вересні 1944 р. Солдати РОНА займалися грабежами і чинили недопустимі жорстокості, за що Камінський був притягнений до судової відповідальності і трибунал засудив його на кару смерті. Камінський був розстріляний німцями. Cf. Joachim Hoffmann, *Die Geschichte der Wlassow Armee.*—Freiburg, 1984.—S. 63. Деякі автори деколи пишуть (наприклад, Н. Stein. *La Waffen SS*, о. с.—Р. 273), що бригада Камінського «складалася переважно з українців». Це не відповідає правді.

чина необхідності проведення політичних змін, подібних до тих, які здійснив Сталін.

Але Сахаров особливо благав німців, щоб вони відмовилися від ідеї «сепаратизму» стосовно неросійських народів Радянського Союзу, яких він називає «народностями». Він намагався переконати німців, що за 25 років радянської влади всі ці «народності», ці українці, кавказці та інші, «більш менш добровільно навчилися думати по-радянськи, тобто по-великоруськи»²⁸². Або іншими словами — по-російськи.

Отже, Сахаров визнав зовсім формально, що примусова чи добровільна «советизація» (радянська) не була нічим іншим, як звичайною русифікацією (за новим терміном — «росіянізацією») і що «радянський» означало насправді «російський».

Що стосується зміни політики на Сході, то Сахаров сугерував між іншим, опублікувати заяву Гітлера до російського народу, створити російську народну армію, а також тимчасовий російський («великоросійський») уряд, куди входили б радянські генерали, які попали в полон і могли б негайно укласти з Німеччиною мир.

2 жовтня 1942 р. інститут політичних комісарів Червоної армії справді скасовано. Але замість нього виник інститут «заступників командира по політичній частині» (замполіт). Офіційно це рішення пояснювалося необхідністю об'єднати військове і політичне командування. Під час Сталінградської битви, 6 січня 1943 р., у Червоній армії було уведено нові погони, ідентичні до погонів російської царської армії з тими самими розпізнавальними знаками для звань. Ясно, що ці заходи підігрівали національні почуття росіян, яким радянська влада надала перевагу. Російські емігранти намагалися використати цю саму карту і для німецького боку.

У другій половині березня 1943 р., серед деяких кіл вермахту з'явилося гасло: «Росію можуть перемогти лише росіяни!» Правдоподібно це гасло було нав'язане генералом Власовим. Згадуючи це гасло, автор одної довшої замітки, залученої до повідомлення майора О. М. Мюллера, представника міністерства Сходу при групі армій «Південь», пояснював, що він навмисне не робить різниці між народами і народностями, «котрі живуть у Радянській Росії» (насправді в Радянському Союзі) «тому, що ми маємо справу переважно лише з росіянами, до яких я зараховую також

²⁸² ВА R 43 11/683a f. 83—83.

українців»²⁸³. Такий погляд на речі точно відповідав політичній тенденції російських емігрантів, які традиційно виступали проти права українців рядити своєю долею в Українській самостійній державі.

Детальний план створення Російського Національного Комітету був готовий на початку березня 1943 р. До нього мало увійти багато російських генералів, серед яких був і Власов, а також деякі російські діячі, у тому числі також Камінський, про якого вже була мова²⁸⁴.

Надія при незмінній ситуації

Уже справді був найвищий час подумати про зміну політики на Сході. Радянська армія готувалася перейти в наступ на відтинках фронту Курськ—Вороніж і Сталінград. 16 лютого 1943 р. вона взяла місто Харків, яке утримувала цілий місяць.

А поки що на Україні німецька політика далі не зазнала ніяких змін. Кох продовжував провадити ту саму політику терору й експлуатації. 20 лютого, коли він звернувся до генеральних і окружних комісарів, частина України вже була в руках радянської армії. Кох заявив, що хоче допомогти фронту, якому, за його словами, потрібні солдати і зброя, а Німеччині потрібен хліб. Тому він, Кох, мусить все це взяти з України. Він знав, що перевезення робітників до Німеччини значно сповільнилось, «що сьогодні важче заповнити один поїзд, ніж десять поїздів минулого літа». Він рекомендував німцям залишитися суворими, оскільки «слов'янин інтерпретуватиме лагідну поведінку як ознаку слабості». Він навіть вимагав більшої суворості, ніж раніше²⁸⁵.

Німеччина, звичайно, не була здатна послати до країн Сходу потрібний персонал, зокрема лікарів. А кожна заразлива хвороба становила зовсім природно небезпеку і для самих німців, що були на Сході. Коли Гітлер дізнався про закриття школи медицини у Вінниці, він засудив цей крок і вимагав відкрити медичні школи не тільки у Вінниці, а й у Києві та Дніпропетровську, а також у Мінську²⁸⁶.

²⁸³ ВА R 6 52 f. 30. Автором цього меморандуму був, мабуть, О. В. Мюллер.

²⁸⁴ ВА R 6 72 f. 18—25.

²⁸⁵ ВА-МА RH 2 v. 2558 f. 62—63. Додатки, док. № 169.

²⁸⁶ ВА R 6 181 f. 27, 32.

20 лютого 1943 р. Розенберг усе ще не мав відповіді Гітлера на свій меморандум. Державний секретар Кернер із бюро чотирирічного плану підготував записку для райхсмаршала Герінга. Він просив його вплинути на Гітлера і підтримати пропозиції Розенберга. Кернер уважав, що ключ успіху політики на Сході полягає у трактуванні населення. Відкинення теорії рабів і недолудей, на його думку, уже видно було в недавно прийнятих розпорядженнях верховного командування вермахту стосовно питання добровольців зі Сходу.

Але Кернер також відзначив, що німці продовжують робити помилки, «зокрема при наборі робочої сили». Кох продовжує проводити політику нагайки. Кернер пропонував вжити певних економічних заходів, зупинити вивезення населення і евакуацію сіл із районів, де появлялися партизани, відкрити вищі навчальні заклади, технічні і професійні школи, відкинути всяку дискримінацію і «більшовицькі методи». Він казав, що визволене населення треба розглядати як друзів, а не як ворогів і рабів²⁸⁷.

Високий урядовець міністерства Сходу Міддельгауве, йдучи по лінії ідей, висловлених у меморандумі Розенберга, приготував 24 лютого 1943 р. проект створення Українського Центрального Комітету в зоні тилу армії (поза адміністрацією Коха)²⁸⁸. Осідком цього комітету мав би, звичайно, бути Харків, де німецька армія збиралася створити частини української армії на зразок Російської визвольної армії, що її вона організувала в секторі «Центр» фронту. Але Харків узяла Червона армія і українців, які підтримували ідею створення українських частин і Національного комітету, було евакуйовано до Києва. Ці українці гадали, що німці змінили свою політику; вони говорили про «поворот» у німецькій політиці і виставляли перед німцями свої вимоги, викликаючи тим великий гнів у Коха²⁸⁹.

Німці знову взяли Харків 15 березня. Хоч ніякого українського комітету не було створено, 24 і 25 березня радіо Берліна повідомило про його створення у Харкові, а також про створення української визвольної армії.

Ця новина була сенсацією у Харкові та Києві. Вона викликала пригнічений стан і обурення серед росіян, котрі, як про це доносив абвер, не погоджувалися на те, щоб ук-

²⁸⁷ BA R 6/139 f. 28—31.

²⁸⁸ BA R 6/150 f. 18, 19—22.

²⁸⁹ IMT 192-PS, vol. XXV. r. 271.

раїнський народ брав участь у боротьбі з більшовизмом «на тій самій основі, що й російський народ».

Та коли український мер Києва Форостівський хотів подякувати німецькій владі і, маючи це на меті, прийшов разом із своїми людьми до комісара міста Києва той йому відповів, що він нічого не знає про цю справу. А СД дало зрозуміти українцям, що вони не повинні занадто радіти, «бо це може мати для них неприємні наслідки»²⁹⁰. Вермахт справді створив кілька частин Українського Визвольного Війська (УВВ), але в серпні 1943 р. вони були розпущені.

З кінця 1941 р. вермахт використовував невеликі відділи Гіві (добровольців), що склалися з вихідців із Прибалтики, Росії, України. Ваффен СС навпаки — не мала ще наміру творити бойові частини із вихідців зі Східної Європи. У травні 1942 р. Гімлер відмовився дати дозвіл на створення естонських, литовських і латиських відділів СС, кажучи, що ця ідея, хоч і спокуслива, несе в собі велику небезпеку. Але через кілька місяців пізніше він змінив свою думку. Ваффен СС також почала відчувати нестачу людей. У кінці серпня 1942 р. Гімлер дав згоду на створення естонського легіону. Латиський легіон було створено у грудні 1942 р.²⁹¹ Так що фактично на початку 1943 р. у стадії формування була одна естонська і дві латиські дивізії СС. Сталінградська катастрофа остаточно призвела до відкинення расового принципу у Ваффен СС. Необхідність збільшення чисельного складу армії була на першому місці. Замість нордійської чистоти прийнято принцип, сформульований обергрупенфюрером Бергером: «Німецька мати не плакатиме за загиблим на фронті чужоземцем»²⁹². У лютому 1943 р. Гітлер дозволив створення частини СС, яка складалася з мусульман Боснії і Герцеговини²⁹³.

Саме в цей час губернатор Галичини групенфюрер Отто Вехтер розглядав можливість створення галицької дивізії СС. Він думав причинитися таким чином до справи збільшення особового складу армії і одночасно залучити українців Галичини до боротьби з більшовизмом. Ідея зразу знайшла підтримку в голови Українського Центрального Комітету В. Кубійовича і в колах ОУН Мельника в Німеччині та Генеральному губернаторстві. 8 березня 1943 р.

²⁹⁰ BA-MA RH 2/v. 2560 f. 132 RS, 133.

²⁹¹ George H. Stein, *la Waffen SS*. op. cit., p. 188—190.

²⁹² *Ibid.*, p. 192.

²⁹³ IfZ NO 5618: Lothar Gruchmann. op. cit.— P. 225.

В. Кубійович подав офіційне прохання щодо організації української дивізії у листі до генерал-губернатора Франка.

У цей самий день Андрій Мельник, який жив тоді в Берліні, послав Гітлеру телеграму, в якій висловив своє становище стосовно цього питання. Він писав: «У момент, коли згідно з Вашим розпорядженням організуватиметься Українська визвольна армія, а Совети дискутують із Сікорським у справі приналежності українських територій, український народ чекає з'ясування воєнних цілей Німеччини стосовно України». Мельник далі твердив, що українці «глибоко переконані»: треба негайно застосувати до України принципи стосовно оборони Європи перед більшовизмом, які викладені у спільній декларації дуче (Муссоліні) і райхсміністра фон Ріббентропа від 1 березня 1943 р. А створення Української держави зміцнить цю оборону, і московська небезпека буде надовго усунена²⁹⁴.

Ця телеграма нічого не змінила, і Берлін не опублікував ніяких основних цілей німецької політики щодо України.

Заходи групенфюрера СС Вехтера в Берліні стосовно створення галицької дивізії увінчалися успіхом у березні 1943 р., коли проект отримав підтримку Гітлера. Але Гімmlер поставив умову: дивізія не має називатися «українська», щоб не пробуджувати в українців ідею незалежності України. Вона має називатися «галицька». Гімmlер і Гітлер вважали, що дивізія буде складатися з мешканців тієї країни, яка колись належала до Австрії, тобто з «австрійських галичан», а не з українців.

15 квітня 1943 р. у Львові було створено український Військовий комітет, який зайнявся організуванням набору «галичан», а 28 квітня у заяві Вехтера і заклику до молоді Галичини Кубійовича було оголошено про створення дивізії Галичина (SS-Schützen-Division Galizien)²⁹⁵.

Справжню причину поспіху у створенні чужинецьких формувань найкраще розкривають такі статистичні дані: з 1 листопада 1942 р. по 31 березня 1943 р. німці втратили на сході 965 650 солдатів і офіцерів убитими, пораненими, тими, що пропали безвісті і полоненими. Щоб замінити вбитих, вони змогли мобілізувати тільки 493 300 осіб²⁹⁶. Бракувало, отже, ще багато.

Які шанси мала Німеччина на перемогу? Мінімальні. У

²⁹⁴ ВА R 43 11/1504 f. 9.

²⁹⁵ Вольф-Дітріх Гайке. Українська дивізія «Галичина». — Мюнхен. 1970. — С. 15—18, 216—219, В. Кубійович. Мені 70. — Париж, 1970. — С. 58—60.

²⁹⁶ Д. М. Проектор. Агрессия и катастрофа. — Москва, 1972. — С. 517.

березні 1943 р. проти 159 німецьких дивізій на Східному фронті стояло 600 радянських дивізій. У секторі «Південь» німці мали 32 дивізії. Москва — 341 дивізію і бойову частину. Співвідношення сил у цьому секторі було 1 до 7 на користь радянської армії²⁹⁷.

Посилення репресій

Головний Провід Організації Українських Націоналістів під керівництвом Бандери надрукував у січні 1943 р. маленьку брошуру, присвячену пам'яті Мирона-Орлика, убитого в Києві агентами СД. У ній Провід писав: «Мирона не зламала польська тюрма, його не зловило у свої тенета НКВД, він упав у бою проти німецького імперіалізму, жорстокого окупанта України. Німеччина, яка подає себе за союзника і визволителя, не бажає самостійної і соборної України, вона не хоче, щоб існувала Українська держава, вона хоче перетворити Україну в свою колонію, а український народ у закріпачених невольників». Але український народ «завжди боровся і далі буде боротися проти кожного, хто хоче його поневолити» і тільки боротьбою він «здобуде Українську самостійну державу проти волі всіх імперіялістів, які хотіли б загарбати багаті українські землі». В брошурі говорилося далі, що «німецький окупант... запаморочений побідами на всіх фронтах, не бачить, що безумна політика поневолення, насильств і вбивств веде його до власної катастрофи»²⁹⁸.

ОУН Бандери продовжувала свою акцію за допомогою листівок. Тільки в лютому 1943 р. СД зареєструвало в Райхскомісаріаті України, зокрема на північному заході, поширення близько п'ятнадцяти різних листівок цієї організації²⁹⁹.

Відчуваючи необхідність зробити огляд боротьби і намітити основні напрямні дальшої діяльності, Провід ОУН скликав 3-ю Конференцію керівників, яка відбулася від 17 до 21 лютого 1943 р. У постановах, затверджених на цій Конференції, говорилося, що війна на Сході була фактично війною між двома імперіалізмами за панування над Україною. Обидва імперіалізми — німецький націонал-соціалістичний і російсько-більшовицький — потребували України

²⁹⁷ Lothar Gruchmann. op. cit., P. 248.

²⁹⁸ Додатки, док. № 164.

²⁹⁹ Там же. № 166.

«як випадової бази для дальших підбоїв». Своєю імперіалістичною політикою супроти європейських народів та терором і грабунком Німеччина підняла проти себе всі народи Європи. Москва використовувала німецькі помилки і, крім того, користалася з допомоги західних союзників.

Організація Українських Націоналістів уважала, що спроби Німеччини втягнути поневолені народи в боротьбу проти більшовизму і змусити їх проливати кров за імперіалістичні інтереси є нічим іншим, як «підступним маневром окупанта й спізненою пробою оминати наслідків доконаних помилок та одним із засобів скріпити свій воєнний потенціал силами поневолених народів»³⁰⁰.

Конференція ОУН констатувала, що Москва, зі свого боку, вважала, що перемога над Німеччиною відкриє для неї перший етап реалізації цілей російського імперіялізму, тобто перший етап завоювання усієї Європи і здійснення світової революції³⁰¹.

Отже, Україна знайшлася між молотом і ковадлом двох ворожих експансіонізмів. І тому український народ повинен боротися одночасно проти обох імперіялізмів, спираючись тільки на власні сили. Співпраця українців з іншими народами і державами неодмінно повинна виходити з принципу визнання цими народами і державами права українського народу мати незалежну державу. ОУН Бандери вважала, що саме за таким принципом треба шукати «спільних інтересів західних і східних народів у спільній боротьбі» проти обох імперіялізмів³⁰². ОУН Бандери заявила, що вона готова до співпраці з іншими рухами опору, якщо вони визнають за українцями право на створення незалежної Української держави, що охоплювала б усі українські етнографічні землі, тобто «реакційним і антинародним планам московських і німецьких імперіялістів» ОУН Бандери протиставляє «ідею самостійних національних держав усіх європейських народів на їх етнографічних територіях»^{302а}.

ОУН Бандери категорично заявила, що вона виступає проти співробітництва з німцями. У постановах Конференції, зокрема, сказано, що «в сьгоднішньому укладі міжнародних сил і в сучасній стадії визвольної боротьби українського народу всяка співпраця з німецьким окупантом і да-

³⁰⁰ Там же. № 168: ОУН у світлі... поп. цит.— С. 75—76.

³⁰¹ ОУН у світлі...— С. 76.

³⁰² Там же.— С. 87.

^{302а} Там же.— С. 81.

вана йому поміч у його конкурентній боротьбі з московським імперіялізмом являється на ділі піддержкою московського імперіялізму в Україні й назовні та створює для нього можливості компрометувати в Україні і на міжнародному відтинку українську національно-визвольну боротьбу як знаряддя німецького імперіялізму в його завойовницьких плянах». І далі ОУН засуджує «всі спроби індивідуальної чи збірної співпраці з окупантами як шкідництво й зраду українського народу»³⁰³.

Тим самим ОУН Бандери різко виступала проти участі українців у німецьких збройних силах. Українці не повинні проливати свою кров і віддавати життя за імперіалістичні інтереси іноземних держав. ОУН пояснювала, що створення українських частин при німецькій армії і твердження німців, що українці — «союзники» в боротьбі «проти імперіялізму Москви» мало лише одну мету, а саме — знайти гарматне м'ясо, «щоб у цей спосіб виграти війну й ще більше поневолити український народ»³⁰⁴.

Постанови Конференції говорили, що в разі повороту більшовизму на українські землі ОУН Бандери буде продовжувати боротьбу, враховуючи внутрішню і міжнародну ситуацію. Вона залишилася переконаною, що без створення незалежної Української держави на всіх українських землях неможлива незалежність інших країн Центральної і Східної Європи³⁰⁵.

ОУН Бандери не задовольнялась засуджувати на словах «персональне і колективне» співробітництво з німцями. Вона постійно провадила операції знищення агентів, що брали участь в антиукраїнських акціях, українських помічників СД, членів охоронних відділів, а також радянських агентів, що були на німецькій службі. Одним із найактивніших винищувальних відділів у Райхскомісаріаті Україна був відділ під командуванням Івана Білика-Костя, який став відомим своїми операціями у Дніпропетровській області і на Півдні України³⁰⁶.

Гестапо і СД продовжували переслідувати ОУН Бандери також у Німеччині. У січні 1943 року двох членів цієї організації було арештовано у Відні, 10 членів в Оппельні, 55 у районі Ганновера. Семеро з цих останніх було відпущено, троє наклали на себе руки. Берлінське гестапо арешту-

³⁰³ Там же.— С. 83, 89.

³⁰⁴ Там же.— С. 87.

³⁰⁵ Там же.— С. 84—85.

³⁰⁶ Лев Шанковський. Похідні групи ОУН.— Мюнхен, 1958.— С. 154—156.

вало 136 осіб. На Україні СД провело арешти 38 членів ОУН.

У березні СД арештувало у Львові одного з керівників цієї організації Дмитра Грицая і двох важливих членів — А. Кузьмінського і В. Ковальського. Багатьох членів цієї організації було також арештовано в Миколаєві, у районі Умані (12 осіб). Через постійні арешти і для зменшення втрат рух Бандери перейшов від системи осередків (ланок) по 5 членів до системи осередків по 3 члени ³⁰⁷.

У львівській тюрмі опинився командир (майор) Дмитро Грицай-Дуб, голова військового штабу ОУН Бандери. Його заступника лейтенанта Олексу Гасина-Лицаря також арештувало СД, і він опинився у тюрмі в Дрогобичі. Головний Провід ОУН вирішив звільнити цих двох офіцерів, бо вони були дуже потрібні якраз під цю пору, коли почалася широкомасштабна повстанська боротьба. Два відділи мілітантів ОУН, що мали фальшиві доручення (наказ про перевезення в'язнів) від гестапо в Берліні й були переодягнені у форму СД, одночасно прибули у дві згадані тюрми і, згідно з фальшивими ордерами на перевезення в'язнів у Берлін, забрали зі собою цих двох чоловіків.

Рух опору Бандери продовжував створення підпільних складів зброї та боєприпасів. Згідно з різними конфіденційними відомостями цей рух мав у березні 1943 р. 15 тисяч рушниць, 45 тисяч гранат і 1550 пістолів. Згідно з цими самими рапортами до української охоронної поліції часто проникали прихильники Бандери. У львівській школі поліції інструктори-офіцери відкрито виступали під час лекцій проти Райху. Українська поліція також саботувала службу обов'язкової праці ³⁰⁸.

У січні 1943 р. німці занотували, що відбувається «радикалізація» ОУН Мельника на деяких територіях, зокрема на Волині. Вони запримітили, що «між прихильниками Бандери і Мельника відбувається значне зближення» ³⁰⁹.

Провідник Українського Центрального Комітету в Генеральнім Губернаторстві, з осідком у Кракові, В. Кубійович, під час розмови з генерал-губернатором Франком на початку січня 1943 р. жалівся на німецькі репресії у Галичині й на Холмщині. Франк запропонував викласти факти на письмі. Кубійович зробив це в листі від 25 лютого 1943 р.

³⁰⁷ Додатки, док. № 164, 171.

³⁰⁸ Там же. № 171.

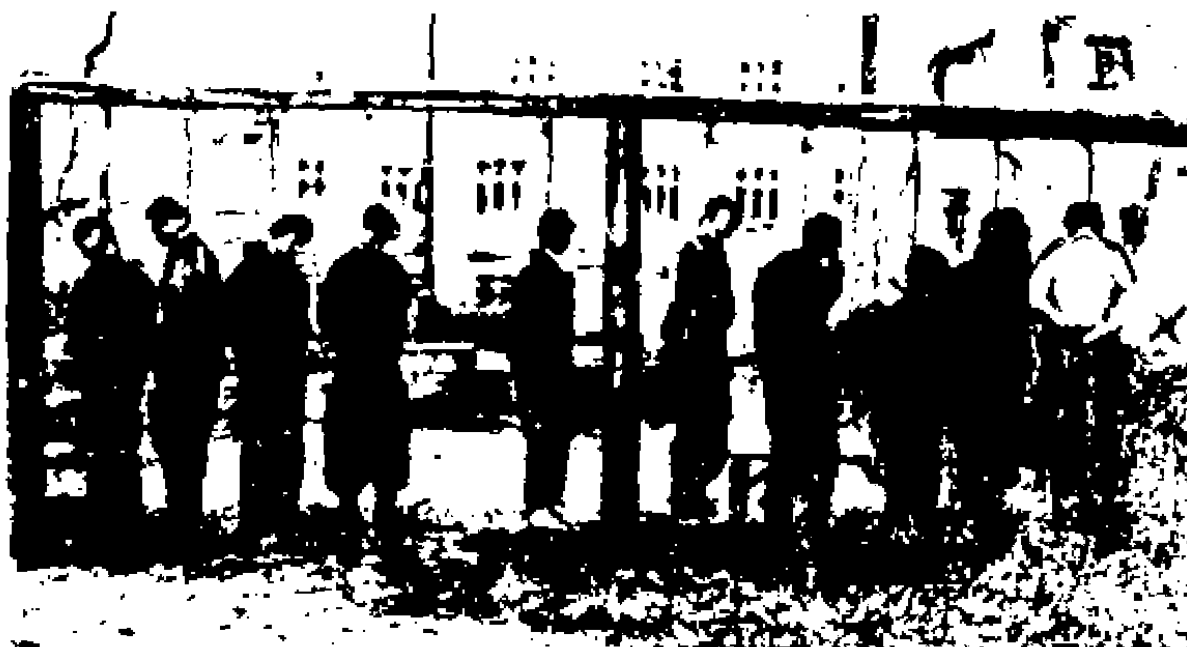
³⁰⁹ Там же. № 166.

Команда СД веде групу українців на місце страти вулицями Дрогобича, 2 грудня 1943 р. На передньому плані шеф СД м. Дрогобича штурмбан-фюрер СС Блок. Серед ув'язнених — переважно повстанці з відділу Кривоноса (УПА—Захід) та члени ОУН Бандери

Дрогобич. Страта триває. Один з повішених ще борсається. Офіцер СД чекає на наступну жертву, яку підводять зліва

Дрогобич. Страта закінчена

Українські повстанці, повішені в Миколаєві над Бугом (1944 р.)

Bekanntmachung

zum Tode verurteilt:

- 1. **Legenok Dmytro**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 2. **Andriyevskho Dmytro**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 3. **Kostenyash Ivan**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 4. **Iasosh Dmytro**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 5. **Iusyn Ivan**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 6. **Leshko Anatolij**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 7. **Sirocha Mykola**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 8. **Kastner Marc**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 9. **Zawidnowytsch Mykola**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 10. **Strembitsh Ivan**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 11. **Tus Michailo**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 12. **Mysh Dikha**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 13. **Dymarskewytsch Ivan**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 14. **Mandysh Ivan**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 15. **Dobak Ivan**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 16. **Rytschak Pawel**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 17. **Rytschak Pawel**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 18. **Pylipchak Rina**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.

- 19. **Magala Wasyl**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 20. **Fysah Michael**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.
- 21. **Datschik Mykylo**, geboren am 22. 1. 1913 in Kripivorn, ukrainischer Hegelei, wohnt in Kripivorn, wegen Bandenbeteiligung.

Das Urteil an den zu Ziffer 1) bis 10) Genannten ist am 24. 1. 1944 in Strij vollstreckt worden, als Sühneabnahme für den am 14. 1. 1944 von ukrainischen Banditen erschossenen ukrainischen Werkführer

W y s t W a s y l in Strij.

Die Verurteilten zu Ziffer 11) bis 21) sind für einen Gnadenbeweis in Aussicht genommen.

Sollten in den nächsten 3 Monaten im Bereiche der Kreisauptmannschaft Strij (zu 20) Gewehrläger, insbesondere auf Deutsche, Angehörige der mit dem Landrechtlichen Reich verführten Staaten oder im Interesse des Aufbaues im Grenzland zusammen arbeitenden Nichtdeutschen begangen werden, so wird, sofern die Täter nicht sofort ergriffen werden, das Urteil auch an den für den Gnadenbeweis in Aussicht genommenen Verurteilten vollstreckt werden, und zwar in der Weise, daß für jede Geugtheit an einem der Schutzbefohlenen des Landrechtlichen Reiches, der bündelartige Gnadenbeweis für mindestens 10 der Verurteilten befristet wird.

Ist die Tat von bündelartigen Elementen begangen, so werden aus dem Kreise der oben angeführten Personen konstatieren, ist die Tat von sonstigen (nicht bündelartigen) Elementen begangen, so werden von den oben angeführten diejenigen, die diesen bündelartig einwirkten, von dem Gnadenbeweis ausgeschlossen.

Es liegt deshalb in der Hand der nichtdeutschen Bevölkerung durch sofortige Festnahme

oder Verhaftung der Festnahme des oder der Täter (oder auch Einwirkung auf deren Bekannte, Angehörige, Elemente, oder durch Vergriffen verdächtiger Personen) alles zu tun, was das Urteil an den für den Gnadenbeweis in Aussicht genommenen Verurteilten nicht vollstreckt wird.

Strij, den 24. 1. 1944

Der SS- und Polizeiführer im Distrikt Galizien.

Німецьке оголошення про засудження до смерті в м. Стрию двадцять українців за приналежність до ОУН Бандери, УПА або за сприя національному рухові опору (24 січня 1944 р.)

BEKANNTMACHUNG

Die nachfolgend benannten Personen sind als Mitglieder der ukrainischen Nationalbewegung bekannt und sind daher als Feinde des Reiches zu betrachten. Sie sind von allen öffentlichen Ämtern und Funktionen zu entfernen und sind von allen öffentlichen Ämtern und Funktionen zu entfernen. Sie sind von allen öffentlichen Ämtern und Funktionen zu entfernen.

1. [Name] 2. [Name] 3. [Name] 4. [Name] 5. [Name] 6. [Name] 7. [Name] 8. [Name] 9. [Name] 10. [Name] 11. [Name] 12. [Name] 13. [Name] 14. [Name] 15. [Name] 16. [Name] 17. [Name] 18. [Name] 19. [Name] 20. [Name] 21. [Name] 22. [Name] 23. [Name] 24. [Name] 25. [Name] 26. [Name] 27. [Name] 28. [Name] 29. [Name] 30. [Name]

Der SS-und Polizeiführer im Distrikt Galizien

*Німецьке оголошення про страту в м. Дрогобичі тридцяти українців
заарештованих за приналежність до УПА і ОУН Бандери або з
сприяння цим двом національно-визвольним організаціям
(15 лютого 1944 р.)*

Страта українських націоналістів у Станіславові (1943 р.)

Жертви німецького терору в м. Керчі, 1943 р.

Загін УПА перед тим, як вирушити на бойове завдання

*Група вождів УПА з сотні «Левів» в трофейному німецькому одязі з озброєнням, відібраним у німецьких прикордонників. Група готується до охорони лісничівки, де проходитиме Перший Великий Збір УГВР **

Лісова операція УПА проти червоних партизанів групи Ковпака

Член УГВР під час перегляду бойового загону УПА (1944 р.)

*Червона армія на переправі
перед Києвом (1943 р.)*

*Зміна окупаційної влади
у Львові (липень 1944 р.).
В першому ряді, зліва на-
право: М. С. Хрущов,
І. С. Конєв, І. С. Грушець-
кий — перший секретар
Львівського обкому партії,
реалізатор програми то-
тальних репресій проти
визвольного руху на Львів-
щині*

Лист Кубійовича повідомляв про різні випадки знущань: нелюдське поводження, арешти і масові страти. Набір робочої сили, говорилося у листі, часто перетворювався у полювання на людей. У Галичині людей хапали скрізь, у містах, на селі, на вулицях, на вокзалах, у церквах, в будинках. Крім того, німці провадили акції «очищення». Під час одної такої акції, що проходила у грудні 1942 р., по всій Галичині було арештовано вражаючу кількість людей, запідозрених у приналежності до руху Бандери. У березні 1943 р. вони все ще перебували в тюрмах у надзвичайно суворих умовах. У тюрмі Чорткова 50 українців померло з голоду і через жорстокі умови ув'язнення. Німецька поліція не надавала в'язням жодної допомоги.

Після 15 січня 1943 р. у ході операції проти так званих «асоціальних» елементів німці арештували в Галичині 5 тисяч осіб, сотні інших — як непрацездатних.

Часто відбувалися страти без суду. У жовтні 1942 р. в Любині Королівським було розстріляно 46 селян, серед яких було 31 українців; у листопаді розстріляно 28 осіб у Львові і 56 у Чорткові. Десятки українців розстріляли в районі Любліна: 45 у Сумині, серед яких 18 дітей від 3 до 15 років, 19 у Панкові і Шараволі, у тому числі 8 дітей від 1 до 3 років і т. д.³¹⁰

Німецькі рапорти того часу широко описували репресії, які продовжувалися в Райхскомісаріаті Україна. У лютому 1943 року СД Брест-Литовська арештувало 14 осіб, запідозрених у приналежності до руху Бандери, серед яких був відомий письменник Федір Дудко. У Крем'янці після страти лікаря Пошенського українську інтелігенцію охопила паніка. Люди вночі залишали свої будинки, боячись, що їх прийдуть арештувати. 23 лютого в Рівненській області арештували багатьох людей, з них 23 українці майже зразу були розстріляні»³¹¹.

Німці часто розстрілювали цілі сім'ї. «Дітей, немовлят, старих людей і навіть далеких родичів убивали без усякого суду, як тільки була хоч найменша підозра, що один із членів сім'ї вчинив злочин» (політичного характеру), писалось в одному з донесень абверу, в якому також вказувалось, що до березня 1943 р. на Волині німці спалили 40 сіл. Потім прийшла черга на села Лидівку, Борщівку, Ремель, які також було спалено. У Ремелі німецькі поліцаї кидали дітей і

³¹⁰ IMT 1626-PS.

³¹¹ BA R 94/8 Der Gebietskommissar in Brest-Litowsk. P-1/GK. den 25 Februar 1943; BA-MA RH 2/v. 2560 f. 154—154RS.

жінок в палаючі будинки. Потім серед згарищ було видно їхні обгорілі тіла.

В одному з німецьких рапортів розповідалося, що коли у Крем'янці до кінозалу входив гебітскомісар, усі повинні були встати і вітати його. Іноді він продовжував насолоду в той спосіб, що тричі входив до залу і щоразу відбувалася ця сама церемонія. Крайсляндвірт (відповідальний по сільському господарстві району) Дубна побив сім селян, бо вони не привітали його, коли він проходив повз них (ці селяни навіть не знали, хто він такий). Крайсляндвірт Тучина бив українців з будь-якої нагоди. Скрізь окупанти застосовували удари і палиці³¹².

У Здолбунові екзекуції відбувалися у центрі міста на ринковій площі. З літа 1942 року там було встановлено шибениці. У Рівному цікаві та перехожі могли стати свідками публічних екзекуцій на вулиці Білій. Публічні екзекуції відбувалися майже у всіх містах Райхскомісаріату Україна і Генерального губернаторства (наприклад, у Дрогобичі в базарний день щопонеділка, в центрі міста, у бічній вулиці біля ратуші).

8 березня 1943 р. незабаром після арешту численних українських службовців у Рівному, Костополі і Сарнах, у тюрмі Рівного стався бунт в'язнів зі спробою втечі, під час якого було вбито одного німецького службовця і одного сторожа. У ніч з 9 на 10 лютого німці розстріляли всіх в'язнів тюрми, близько тисячі осіб, серед яких було багато представників найкращої української інтелігенції, у тому числі один відомий бактеріолог (у німецькому звіті не названо прізвища). Про розстріл було поміщено інформацію у пресі, щоб залякати інших. Ця інформація викликала паніку серед населення, яке боялося нових арештів. «Багато українців, говорилося у звіті, увечері покидають свої будинки, щоб провести ніч в іншому місці. 23 лютого (1943 р.) у Рівному та околицях дійсно пройшли нові арешти. У Рівному було розстріляно 63 арештованих українців».

Серед жертв був колишній директор Костопільської гімназії Бачківський, батька якого розстріляли більшовики (він був директором гімназії у Рівному). Розстріляли також і священника Романа Данилевича і вісімнадцять службовців із бюро гебітскомісара в Рівному та ін.

26 лютого через Костопіль переїжджало три поїзди з арештованими. Коли вони проїжджали через місто, було чути як люди кричали: «Нас уже певно везуть на розстріл!»

³¹² BA-MA RH 2/v. 2560 f. 146RS-147, 152-153RS, 154.

28 лютого о 5 годині ранку було розстріляно 25 українських сімей з Березного разом із жінками і дітьми. Це була репресивна акція за смерть кількох членів СД, що їх убив один українець під час його арешту. 28 березня СД арештувало в Ковелі мера міста Пирхіва і його заступника В. Бачинського, а також їхні сім'ї.

Один із німецьких рапортів констатував, що німецька адміністрація не пробувала зрозуміти українське населення. «Цивільна адміністрація викопала глибоку пропасть між українцями і німцями, пропасть, заповнену кров'ю», — говорило звітлення»³¹³.

Звіти цитували численні випадки полювання на людей, нелюдського поводження і страшного бідування тих, що їх піймали під час облав для відправлення до Німеччини. Про ці факти знали не лише в Німеччині, а й із другого боку фронту, в Москві. Радянський уряд виступив із нотою протесту, підписаною Молотовим, яку передали всім дипломатичним представникам у Москві³¹⁴.

У березні 1943 р. німцям потрапила в руки нова листівка ОУН Бандери. У ній знову підкреслювалось, що більшовицькі й нацистські методи — це одне й те саме. Листівка була особливо ворожа щодо німців і закликала молодь вступати в бойові ряди ОУН і боротися за самостійну Українську державу³¹⁵.

Відступ німців

Українські національні частини, що входили до УПА, поступово одержували підкріплення. Напочатку їхня діяльність обмежувалась нападами на німецькі продовольчі склади. Ця діяльність, як діяльність радянських партизанів, значно посилилася з січня 1943 р.³¹⁶

На початку лютого 1943 р. відділи УПА перейшли до широкомасштабних операцій на два фронти: проти німців і проти радянських партизанів. УПА вирішила, з одного боку, відтіснити радянських партизанів на північ, за річку Прип'ять і на схід, за річку Случ. А з другого боку, вона проводила операції, що мали змусити німців залишити опорні пункти і місцевості в терені, які захищали нечисленні

³¹³ ВА-МА RH 2 v. 2560 f. 23, 147—148.

³¹⁴ *Ibid.*, f. 135-135RS, 137, 159-159RS, 160RS, 161RS.

³¹⁵ Додатки, док. № 172.

³¹⁶ Там же. № 165.

гарнізони. Захопивши в такий спосіб певну територію, УПА хотіла покласти край новим німецьким каральним експедиціям проти сіл і взяти на себе повністю захист українського населення.

7 лютого одна рота (сотня) УПА під командуванням Довбешки-Коробки взяла місто Володимирець. Загін охоронної поліції, що складався з козаків (донських) був роззброєний, узято тюрму і всіх в'язнів звільнено. Ця ж сама сотня 22 лютого заатакувала місто Висоцьке, гарнізон якого налічував 200 солдатів, але котрий отримав підкріплення 350 солдатів. Наступ зазнав невдачі. Командир Довбешка-Коробка (правдиве прізвище Іван Перегійняк) у ході операції загинув³¹⁷.

У другій половині лютого загони УПА провели багато операцій проти радянських партизанів. Ці операції проводились і в наступні місяці. У ніч з 10 на 11 березня сотня УПА атакувала завод в Оржеві, де була значна кількість зброї та боєприпасів. Близько 60 німців було вбито під час цієї операції. Тоді загинуло четверо вояків УПА і серед них командир сотні Остап (Сергій Качинський). 20 березня загін УПА атакував табір військовополонених у Луцьку і звільнив сорок в'язнів. Інший відділ УПА атакував збірний центр робітників, яких мали депортувати до Німеччини.

Починаючи від березня 1943 р., відділи УПА з'являлися у районі Крем'янця. 10 квітня відділи УПА атакували точно в той самий час тюрми Крем'янця, Дубна, Ковеля, Луцька, Горохова, Любачівки, звільнивши сотні в'язнів. Один із відділів УПА атакував табір військовополонених у Ковелі і збірний центр у Ківерцях. Звільнені люди звичайно вступали в лави УПА. У другій половині березня практично всі відділи охоронної поліції (Schutzmannschaft), які склалися з українців, перейшли на бік повстанців. 28 березня велика частина СС з 1500 гітлерівців атакувала місто Людвипіль, де був відділ УПА. Німецькі СС відбули чотири атаки, але були змушені відступити в Костопіль, втративши 58 солдатів убитими.

Кількість відділів УПА постійно зростала. У першій половині квітня 1943 р. після важких боїв українським повстанцям удалося повністю звільнити багато районів на Волині (Мізоч, Остріг, Шумськ, Крем'янець, Вербу). Німці кинули в ці райони одну дивізію, у складі якої були два

³¹⁷ УПА у світлі... поп. цит., т. 2.— С. 5; Лев Шанковський. Українська Повстанська Армія // «Історія Українського Війська».— Вінніпег, 1953.— С. 660.

угорських полки, німецький полк СС і полк узбеків і казахів. Бої тривали три дні. Угорські полки були повністю розбиті. Врешті-решт німці були змушені відступити³¹⁸.

У квітні відділи українських повстанців почали діяти також на Поділлі (Ярмолинці, Проскурів, Кам'янець-Подільський). Повстанський рух продовжував поспішно ширитися.

2 травня 1943 р. начальник СА (штурмові відділи нацистської партії) і приятель Гітлера Віктор Лютце під час інспекційної поїздки по Україні був убитий із засідки вояками УПА на шляху Ковель-Рівне. Однак німці ніколи не признавалися щодо дійсних обставин його смерті і твердили, що він загинув під час автомобільної аварії³¹⁹.

Повідомлення УПА стосовно цієї фази повстанської війни, які звичайно не говорять нічого про наслідки цієї війни для німців, треба неодмінно доповнити відомостями з німецьких звітів. На початку ці звіти також не були досить точні. Наприклад, у рапорті з окупованих територій Сходу № 46 за 19 березня 1943 р. говориться (уперше) ще тільки в загальних рисах, що в районі Сарн-Костополя з'явилася «банда» з приблизно 1 тисячі чоловік, під керівництвом Боровця і «групи бандитів» ОУН Бандери в районі Крем'янця, на південь від Дубна, де вони робили «атаки на державне майно»³²⁰.

Але, починаючи з квітня, у німецьких донесеннях з'являються більш точні інформації. Так, у листі відповідального працівника німецького підприємства для переробки лісу Шенка за 1 квітня 1943 р. повідомляється, що на північ від залізничної лінії Київ-Рівне *-Ковель-Брест, окрім радянських партизанів діють також численні з'єднання партизанів українського націоналістичного спрямування. І вони постійно одержують поповнення. Їхні напади стали досить частими навіть серед білого дня. Національні партизани атакували один поїзд із робітниками, яких везли до Німеччини, і їх звільнили. Інші національні «банди» чинять воєнні акції на південь від згаданої залізничної лінії. Вони також порушували нормальний рух поїздів. Німці могли проїхати з Житомира до Києва тільки при сильному військовому ескорті. Економічне життя зазнавало надзвичайних труднощів. Крім того, як говорилося у листі, «у ба-

³¹⁸ УПА у світлі... т. 2.— С. 6—11.

³¹⁹ Там же. С. 13; Краківські Вісті. № 20, 16 травня 1943.— С. 3.

³²⁰ Додатки, док. № 171; ВА R 58/224 f. 42, 43.

* Розміщення залізничних ліній говорить, що Шенк мав на думці лінію Київ-Сарни-Ковель-Брест (Берестя).

гатьох цих районах уже немає німецької адміністрації». У Рівненській області систематично палили тартаки і було вбито 400 робітників³²¹.

Звіт райхскомісара для України за 4 квітня 1943 р. підтверджував, що в Житомирській області «сільськогосподарські керівники також були змушені переїхати до міст, які вони покидають тільки під сильним ескортом поліції». У генеральній окрузі Волинь-Поділля залишилося лише дві малі округи, вільні від «банд». Звичайно, постачання у цих районах зменшилося. У звіті говорилося, що, «зокрема, небезпечними є виступи українських національних банд у районах Крем'янець-Дубно-Костопіль-Рівне». Вони «одночасно напали у ніч з 20 на 21 березня на всі окружні економічні об'єкти округи Крем'янець, причому один із них був повністю знищений»³²². Під час цих операцій загинуло 12 німців³²³.

Служба райхскомісара 3 квітня 1943 р. склали карти генеральної округи Волинь-Поділля, на яких була показана справжня ситуація німецького управління. Починаючи від лютого 1943 р., цей регіон був великою мірою контрольований рухом опору. Але генеральна округа Волинь-Поділля простягалася аж до кордону з Румунією на півдні (дистрикт Кам'янця-Подільського) і до Пінська та Брест-Литовська на півночі (тобто до кордону з Білоруссю, чи властиво, — з Остляндом). Генеральна округа Волинь-Поділля мала 80 506 кв. км, де проживало 4 мільйони 212 тисяч мешканців. Цей регіон мав велике значення з економічного погляду.

У більшості районів Волині німецька адміністрація існувала лише в районних або окружних центрах, а сільська місцевість була повністю у руках повстанців і частково (на півночі) у руках радянських партизанів. Отже, на більшій половині території Волині, як показувала одна з карт, майже всі райони були втрачені повністю або на 50 % для постачання продовольства для армії і Райху. Зате на півдні Поділля було мало лісів і тому ситуація була краща, так що в багатьох районах там ще трималася німецька влада³²⁴.

Генеральний комісар Волині-Поділля направив кілька донесень про загальну ситуацію у його генеральній окрузі (генеральному комісаріаті). В одному з них він вказував на те, що «менші банди, мабуть, українських націоналіс-

³²¹ Додатки, док. 174.

³²² Там же, док. 175.

³²³ ВАР 6/492 f. 9.

³²⁴ Там же, а. 11—13.

тів», почали з'являтися і на Поділлі в районах Ярмолинців і Кам'янця-Подільського. На Волині ситуація продовжувала значно загострюватись. Тоді як на півночі і північному сході, особливо в районах Пінська, Столина, Сарн, Костополя, в основному були «радянські банди», які тероризували населення, захід і південь Волині були опановані «українськими національними бандами». Далі у звіті говорилося, що «воно дійшло так далеко, що в районах Горохова, Любомля, Дубна, Крем'янця і частково Луцька треба вже говорити про повстання». А що німці не уявляли собі, щоб могло статися українське національне повстання, то у звіті була висловлена думка, що «треба припускати, що частина українських націоналістичних бандитів є спрямовувані Москвою без того, щоб вони цього були свідомі».

І далі: «На Волині націоналістична пропаганда настроїла проти нас широкі верстви населення, що призвело до створення згаданих банд. Сьогодні можна сказати, що велика частина населення симпатизує бандам».³²⁵ У звіті підкреслювалося, що німецька адміністрація була змушена залишити певну кількість округів. Виходячи з цього, не можна було говорити про нормальне управління країною (за винятком зон у центрі і на півдні Поділля), бо віддалені території Полісся і Північної Волині «постійно або в кожному разі переважно контрольовані бандами, тоді як вплив гебітс-комісарів обмежується наполовину або третину чи навіть меншу частину їм підлеглих округів». Далі в донесенні вказувалось на те, що «існує надзвичайна небезпека постійного дальшого розпаду цілого адміністративного апарату цивільної влади», якщо не буде вжито адекватних заходів³²⁶.

Погіршення ситуації на Волині, згідно з рапортом, продовжувалось і в березні, хоч ситуація на фронті поліпшилась. Бо німці справді перейшли в наступ і знову взяли Харків 14 березня, а 21 березня — Білгород. Однак цей успіх не причинився до поліпшення ситуації. Український повстанський рух усе більше і сильніше ширився на Поділлі. У звіті говорилося: «Акти саботажу, напади, підпали і грабежі постійно непокоять ці райони. Український рух опору надзвичайно посилив свою діяльність майже на всі території округи. Він проявився також у районах Проскурова, Летичева і Ярмолинців, які дотепер були релятивно спокійними». Дальше у звіті було сказано, що одним із фак-

³²⁵ BA R 94 17 Der Generalkommissar für Wolhynien und Podolien, рапорт — P. 1.— Lutzk, den 30, April 1943.— S. 1.

³²⁶ Т а м ж е, рапорт V-1,— С. 1.

торів, що сприяють погіршенню ситуації, є «насильницький набір української робочої сили для Райху, що його ворожа пропаганда представляє як депортацію»³²⁷.

Діяльність повстанців спричинила зрив постачання у такій мірі, що німці не могли більше переводити нормальне планування. Крім того, враховуючи, що «в районах Горохова і Крем'янця уже можна говорити про організоване повстання селян, треба очікувати, що воно пошириться і на інші райони, якщо поліція і вермахт не вживуть суворих заходів, щоб змінити цю ситуацію»³²⁸.

Німецькі служби були поінформовані, що в лісах у секторі Дубно-Славути-Шепетівка також є українські національні повстанці. Це були селяни з околиць («їх вербують по неділях при виході з церкви, усно або записками») і з цієї причини важко було воювати проти них, бо вдень вони звичайно нормально працювали на полях і бралися за зброю тільки для окремих акцій. Німецькі служби дійшли до такого висновку: якщо йдеться про український національний рух, тоді «треба повністю евакуювати місцеве населення» з цих районів. Звіт інформував, що повстанці часто вживали тяжку зброю, навіть гармати, які здобули «у словаків та інших»³²⁹.

У німецькому рапорті від 13 травня 1943 р. стверджувалось, що в генеральній окрузі Волинь-Поділля і в північній частині округи Житомир діяльність банд набула такого розмаху, що значні частини цих районів усе більше переходять під інший контроль і їхнє керівництво»³³⁰.

Отже, хоч улітку 1942 р. постачання продовольства могло провадитись досить добре в багатьох районах, проте на кінець 1942 р. ситуація дуже погіршилась. Згідно з донесенням за 14 травня 1943 р. більшість районів генеральної округи Волинь-Поділля треба було «розглядати як втрачені для постачання» продовольства. До цього повідомлення була додана карта, де було позначено у процентах кількість втрачених орних земель і поставок із генеральної округи: 42,21 % орних земель (у тому числі на Волині — 74,82 %); 215 387 т (44,68 %) зерна (76,45 % на Волині); 613 183 штук (52,38 %) рогатої худоби (77,86 % на Волині); 438 824 (68,06 %) овець (88,96 % на Волині); 284 348 (47,44 %) свиней (71,45 % на Волині); 111 824 600 літ-

³²⁷ Там же. — С. 3—4.

³²⁸ Рапорт. — Е — С. 4—5.

³²⁹ ВА-МА RW 30/99 f. 23. 23RS.

³³⁰ Додатки, док. № 176.

рів молока, 48,6 мільйонів яєць і т. д. На решті території генеральної округи поставки ще були можливі, але час від часу їх зривали спорадичні напади. Ця зона становила 25,18 % орних земель всієї генеральної округи Волинь-Поділля. Як було сказано в рапорті, треба було очікувати, що будуть втрачені поставки на Волині від 30 до 40 %, і від 20 до 25 % на Поділлі³³¹. Крім того, на півночі генеральної округи Житомира (за винятком міста Вінниці та зони вздовж залізниці і міст Мозиря, Овруча. Коростеня) також неможливо було одержати продовольство для війська³³².

Таким чином, як було сказано в донесенні, «хоч на початку року план по продовольству передбачав збір із території Волині (без Поділля) у межах 6 тисяч т щомісяця, цю цифру змогли довести до кінця березня лише до 1 920 т і потім, за новими донесеннями, вона зменшилася до 800 т.» У районах Луцька і Ковеля худобу можна було навантажувати лише при охороні війська. На півночі Житомирської області через недостатню кількість сил безпеки не вдалося одержати для поставок жодної корови³³³.

Поставки худоби для фронту відчутно зменшились. Тоді як у 1942 році Україна постачала для фронту всю необхідну кількість м'яса, то тепер німці змушені були везти 6 тисяч т м'яса з Райху³³⁴.

Згідно з іншими повідомленнями, з початку окупації на Волині було здійснено напади на такі об'єкти: 850 державних підприємств, 118 молочарень, 17 спиртзаводів, 13 районних підприємств, 2 тартаки, 61 млин, один цукровий завод. Повністю було знищено: 178 конюшень, 28 державних підприємств, 220 складів, 19 млинів, 217 будинків, 8 молочарень і т. д. Під час нападів було захоплено велику кількість хліба, овочів і т. ін., а також 2 451 коня, 5 887 штук худоби, 3794 свині та ін.³³⁵

У цьому ж повідомленні говорилося, що 1020 членів охоронної поліції і служби нагляду перейшли на бік «банд», часто зі зброєю і боєприпасами³³⁶.

У травні 1943 р. у Волинській, Подільській і Житомирській областях, тобто на території 145 308 кв. км (42,8 % території Райхскомісаріату Україна) німці повністю втра-

³³¹ Там же. № 179; BA-MA RW 41/44 Nr 1678/43 geh., Bericht, S. 1—2.

³³² Там же.— С. 2—3.

³³³ Там же.— С. 3—4.

³³⁴ Там же.— С. 4.

³³⁵ Ibid., Der Wermachtintendant... Luzk. den. 13. 5. 1943.

³³⁶ Там же.— С. 3, 5.

тили 32 % орних земель, 17 % виробництва хліба, 33 % рогатої худоби, 28 % свиней, 52 % овець, 26 % молока, 18 % яєць³³⁷. Інші поставки також не були регулярні.

Треба сказати, що німці не мали точних цифрових даних, щоб оцінити, яку територію контролював той чи той рух опору; крім того, треба брати до уваги, що загони повстанців та партизанів часто змінювали місце постою. У німецьких донесеннях про території, які перейшли під контроль руху опору, не подано цифр щодо величини території, зайнятої тим чи іншим рухом опору (українськими повстанцями чи радянськими партизанами), хіба на картах приблизно накреслені райони їх розташування. Те саме про втрати в постачанні продовольства: не розрізнено втрат, спричинених радянськими партизанами. Однак деякі німецькі рапорти стверджували, що численні райони Волині і частково Поділля та деякі райони Житомирщини перебували тоді в руках українського національного руху опору. До речі, цей рух опору за кількістю бійців перевищував у цей час радянський рух опору³³⁸.

Радянські партизани контролювали лише зони на півночі Волині-Полісся і Житомирської області (а також деякі райони на сході України). Донесення з окупованих територій №53 за 7 травня 1943 р. повідомляло, що на півночі Волині активність радянських партизанів зменшилась, тоді як активність націоналістичних повстанців зроста.

Варто також зауважити, що німецькі донесення і звіти про український збройний опір (повстанці і не радянські партизани), як звичайно, не розрізняли різних течій цього опору. А треба згадати, що навесні 1943 р. в українському русі опору заіснувало на якийсь час три течії.

Найважливішою була течія, що почала формуватися з березня-квітня 1942 р. на базі ОУН Бандери, а саме Українська Повстанська Армія (УПА). У квітні 1943 р. вона налічувала приблизно 8—10 тисяч бойовиків, що входили до збройних відділів. У червні 1943 р. її кількість подвоїлася і сила постійно зростала.

Другим за значенням був партизанський рух, що його очолював Тарас Бульба-Боровець. Цей рух у квітні 1943 р. налічував 4 тисяч повстанців і, мабуть, міг мобілізувати ще, може, одну десятку тисяч. Але в липні-серпні 1943 р. під час акції за об'єднання всіх національних збройних сил з ініціативи командування УПА майже всі загони Бульби

³³⁷ Додатки, док. № 179.

³²⁸ BA R 58/224 f. 154RS.

влилися до УПА, за винятком одного формування, яке на чолі з Боровцем, котрий відмовився підкоритися командуванню УПА, продовжувало існувати як незалежне партизанське з'єднання під назвою «Українська Народна Революційна Армія» (УНРА) аж до приходу радянських військ (відділ Бульби, який отримав поповнення, мав назву УНРА від 20 липня 1943 р.).

Третій рух збройного опору складався зі збройних груп прихильників ОУН Мельника, і він, як і рух Бульби, існував тільки на Волині. Одна з груп цього руху під командуванням Білого вчинила наприкінці січня 1943 р., зараз після її утворення, напад на тюрму в Дубні і звільнила 60 в'язнів³³⁹. Малочисельні групи ОУН Мельника організувалися у партизанські відділи в березні-квітні 1943 р. Перехід української охоронної поліції на бік українського опору розширив і ряди збройних груп ОУН Мельника. У цих відділах навесні 1943 р. було, мабуть, 2—3 тисячі повстанців. Ці загони перестали існувати влітку 1943 р.

³³⁹ Додатки, док. № 170.

ПОРАЗКА НІМЕЧЧИНИ

Підготовка до висадження десанту в Європі затягувалася і 12 вересня 1942 р. Черчілль виїхав до Москви, щоб роз'яснити ситуацію Сталіну. Сталін з трудом погодився на затримку. Зате західні союзники зобов'язалися посилити летунські бомбардування міст й економічних центрів Райху. Передбачалося також висадження десанту в Північній Африці (операція «Торш»).

Під час конференції у Касаблянці (14—24 січня 1943 р.) Америка й Англія вирішили підтвердити Москві («росіянам») свою готовість продовжувати боротьбу. На пропозицію американського президента всі підтримали принцип повного знищення німецької та японської військової машини, тобто принцип безумовної капітуляції.¹ Рузвельт був переконаний, що це єдина можливість забезпечити мир у світі.

Східна Європа полишена Росії

У проголошеній 6 грудня 1942 р. заяві Польська Національна Рада в Лондоні вимагала, щоб Польщі було гарантовано повернення польських територій на Сході. У січні й лютому 1943 р. подібні заяви робив Сікорський, висловлюючи також надію, що після війни Польща буде ще більша і сильніша, ніж до 1939 року. Польсько-радянські відносини були постійно напружені ще й тому, що польський уряд в екзилі (у Лондоні) вимагав точних відомостей про долю поляків, депортованих у Сибір, і про долю восьми тисяч польських офіцерів, що були в полоні на радянській території і про яких не було ніяких відомостей.

16 січня Молотов відповів послу Польщі в Москві, що радянський уряд вважає усіх мешканців анексованих у 1939

¹ J. B. Duroselle, *Histoire diplomatique...*, op. cit., P. 366—367; *Foreign Relations of the United States, Casablanca.*—P. 727.

році території радянськими громадянами і тому він не зобов'язаний давати відомостей про радянських громадян². Коли ж Сікорський і польська преса за кордоном продовжували висувати свої територіальні вимоги, Москва зручно відповіла через українського посередника, вірного комуніста О. Корнійчука, який запевнив, що населення анексованих у 1939 році українських територій висловилося за приєднання до Радянського Союзу. Його статтю було видано у формі брошури і поширено серед дипломатичних представників у Москві³.

Поляки за кордоном, захищаючи «священні кордони» Польщі на Сході, дійшли до того, що нагадували про право Польщі простягатися до Дніпра і до Чорного моря. Такі безмірні вимоги страшенно дратували Москву, що зовсім не була настроєна віддати навіть частину української території. Все це ще більше ускладнювало польсько-радянські відносини. З березня 1943 року в заяві ТАРС Москва звинуватила польський уряд за кордоном у тому, що він відмовляв народам білоруському й українському у праві жити «об'єднаними» у своїх «власних державах» і хотів поділити ці народи. Москва нагадала, що навіть британський міністр лорд Керзон визнав у 1920 році, що Польща не має ніякого права на територію на схід від встановленої ним лінії (так званої лінії Керзона)⁴.

Польський уряд за кордоном відповів наступного дня заявою, в якій підтвердив, що згадані території є польськими і польська нація завжди жила на цих територіях «у згоді з українськими й білоруськими співвітчизниками». Отже, ці території мали належати Польщі. Далі ми побачимо, якими були справжні почуття українців з цих територій щодо Польщі. З другого боку, Москва спритно представляла Українську РСР як «українську національну державу», хоч УРСР нічим не була подібна до суверенної держави. Так Москва обходила право народів на самовизначення і на самостійність.

Поляки продовжували сподіватися, що їхні вимоги підтримають американці. Так, під час англо-американської зустрічі у Вашингтоні, що проходила з 12 по 29 березня 1943 р. і в якій брали участь Рузвельт, Кордел Гол, Саммерс Велс, Гопкінс і Ентоні Іден, було вирішено, здається, під тиском Ідена, що англійці й американці неодмінно визна-

² Documents on Polish-Soviet..., op. cit.—P. 474.

³ David Irving, La fin...—P. 27.

⁴ Documents on Polish-Soviet..., op. cit.—P. 501.

ють приєднання балтійських держав до СРСР, якщо буде проведено новий плебісцит з цього питання. Щодо Польщі, то було погоджено, що її кордон може бути обмежений лінією Керзона, за умови, що Польща одержить Східну Пруссію, з якої буде виселено німецьке населення. Крім того, англійці й американці визнали приєднання до «Росії» Бессарабії та Північної Буковини. Що стосується Німеччини, то Рузвельт й Іден передбачали її розподіл згідно з бажаннями можливих сепаратистських рухів. Австрія мала стати знову незалежною⁵.

Польський уряд за кордоном вимагав у свого посла у Сполучених Штатах Америки Я. Цехановського вплинути на учасників конференції і представити польську думку про це питання. Але Іден відмовився його прийняти, довіривши це керівникові європейських справ у міністерстві закордонних справ Великобританії. Цей високий урядовець міністерства дав зрозуміти Цехановському, що через проросійські почуття у Великобританії уряд Лондона не може зайняти радикальної позиції щодо Радянського Союзу. У Цехановського склалося враження, що у Сполучених Штатах існувала також подібна ситуація⁶. Рузвельт дав надію полякам у міру можливого підтримувати їх, але погодився поступитись перед територіальними домаганнями Москви.

13 квітня 1943 р. раптом вийшла наверх справа Катинського лісу. В цьому лісі німці знайшли поховання з останками багатьох тисяч убитих польських офіцерів. Коли поляки звинуватили Росію у цьому страшному злочині, 25 квітня Москва вирішила порвати дипломатичні відносини з польським урядом в екзилі. З того часу Москва настроїлася на вирішення польського питання лише на користь Росії.

Передовсім вона вирішила надати підтримку полякам, що перебували в СРСР і були їй прихильні. При сприянні ВКП(б) польські комуністи створили Комітет польських патріотів. Цей комітет зайнявся організацією польської комуністичної армії у Радянському Союзі (першу дивізію було створено у травні 1943 р.). Починаючи з лютого 1943 р., у рамках з'єднань радянських партизанів виникають польські партизанські загони, зокрема в Західній Україні й на півночі Волині.

Москва, отже, створила такі польські збройні сили, які їй підкорялися і котрі вона могла використовувати проти поль-

⁵ J. B. Duroselle, *Histoire...*, op. cit.— P. 367.

⁶ J. Ciechanowski, *Defeat in Victory*. op. cit. P. 135.

ського національного уряду в Лондоні. Члени Об'єднання польських патріотів у СРСР на чолі з Вандою Василевською (дружиною О. Корнійчука), а також командири польської армії у Радянському Союзі (такі, як генерал Берлінг) висловилися за «демократичну Польщу», «друга Радянського Союзу», і визнали лінію Керзона як східний кордон Польщі. Таким чином у березні-квітні 1943 року виникла нова ситуація у польсько-радянських взаєминах, що давало змогу радянській Росії обійти польський уряд у Лондоні.

Німцям була відома кількість постачання, що його отримала радянська Росія від західних союзників. З жовтня 1941 р. до березня 1943 р. це постачання виносило 4 мільйони 047 тисяч т, з яких 3 мільйони 357 тисяч т справді дійшли до місця призначення. За перший квартал 1943 року поставки становили 675 тисяч т., з яких дійшли до місця призначення 636 тисяч т. Ці поставки здійснювались через Мурманськ-Архангельськ, Перську затоку і Далекий Схід.

Окрім літаків, танків і гармат, кількість яких не вказана у звітах, які попали німцям у руки, американці доставили, зокрема, 94 тисячі т міді та інших металів, абсолютно необхідних для виробництва літаків і танків, 92 тисячі т рейок та залізничних матеріалів. 580 тисяч т сталі, 46 тисяч т алюмінію, 21 тисячу т цинку, 125 тисяч т динаміту та хімічних речовин, конечних для виробництва боєприпасів, 140 тисяч телефонних апаратів, 99 тисяч військових автомобілів, 17 тисяч джипів, 3 мільйони пар чобіт, 18 тисяч шкіряних підшв і т. ін⁷.

Повернення радянської армії

У січні-лютому 1943 року Червона армія розпочала відвоювання України в секторі Донбас-Харків. Радянські війська взяли Старобільськ (23. 1. 1943), Ворошиловград (14.2), Константи́нівку, Краматорське, Слов'янськ, Ізюм (15.2), Харків (16.2). Деякі з цих міст знову були відбиті німцями місяць пізніше (Харків, Барвінкове, Слов'янськ, Краматорське, Константи́нівка). Німецькі спеціалізовані служби взялися вивчати поведінку і стан населення перед приходом радянських військ, під час їхнього перебування та після їх відходу і нового приходу німців.

В одному із звітів повідомлялося, що більшість населення Харкова вітала повернення російсько-радянської ар-

⁷ ВА-МА RW 5. 464 f. 14—15.

мії. Але не треба забувати, що значну частину населення міста становили росіяни, а не українці. Крім того, певну роль відіграв і страх перед реваншем більшовиків. У донесенні було сказано, що по німецьких військах, що відступали, стріляли з вікон і погребів, і як німецька армія відійшла, на балконах з'явилися червоні прапори.

Представник міністерства закордонних справ Райху при райхскомісарі України фон Заукен намагався бачити в цьому доказ, що українці «не займають протилежних ідеологічних позицій щодо більшовизму і не перебувають у національній опозиції до росіян» (іншими словами, мовляв, між українцями і росіянами не має ані ідеологічних, ані національних відмінностей) і що «ідея незалежної Української держави існує лише на еміграції серед незначних прошарків інтелігенції на колишній Радянській Україні, які не мають ніякого впливу»⁸.

Фон Заукен лише запозичив ідеї Коха щодо українців та їхніх прагнень. Крім того, він відзначив, що ставлення населення і посилення активності радянських партизанів із наближенням фронту пояснюється також страхом перед російсько-радянськими репресіями.

Фон Заукен і представник міністерства Сходу при групі армій «Південь» О. В. Мюллер повідомляли також про відступ чи радше безладну втечу угорських і румунських військ із фронту. Близько 40 тисяч угорців відступало в напрямку на Захід, деякі з них через Київ і при тому забивали всі дороги на північній частині України, а 100 тисяч румунів робили те саме в напрямку на південь. Фон Заукен бачив на дорозі Київ-Рівне нескінченну колону угорських солдатів, «переважно без зброї, у подертій уніформі, деякі босі», деякі на возах, «навантажених серед іншого краму ліжками і посудом». Незважаючи на наказ Коха розпустити цю армію, вермахт підтримував угорців, маючи на меті їх ужити в тилу в боротьбі проти українських повстанців і радянських партизанів⁹.

О. В. Мюллер помітив, що із наближенням фронту поведінка населення змінювалася. Люди відмовлялися працювати, місцева поліція втратила всякий авторитет або «перейшла до ворога». Таке ставлення населення почало проявлятися також у зоні цивільної адміністрації. Мюллер уважав, що на зміну поведінки населення вплинули, зокрема, такі фактори: ідея, що українці — колоніальний народ, зне-

⁸ BA R 6/70 f. 100.

⁹ Ibid., f. 102; R 6/52 f. 3.

важливе ставлення до населення та деякі заходи, вжиті німцями при відступі (наприклад, у Ростові та інших містах при відступі німці знищували всіх військовополонених і в'язнів)¹⁰.

Після повторного взяття деяких міст, зокрема Харкова, німці одержали від очевидців точні інформації про те, що відбувалося у цих містах після приходу Червоної армії.

У секторі Слов'янськ-Барвінкове-Краматорське-Константинівка радянські війська, надто зайняті своїм «походом на Берлін» (уже в цей час!) не займалися населенням. Але наступного дня НКВД провело масові арешти. Всі ті особи, що належали до поліції, працювали в адміністрації чи німецьких службах, а також дівчата, що працювали перекладачами або мали якісь взаємини з німецькими солдатами, були арештовані, часто за доносами членів комуністичної партії, які були на місцях. Частина арештованих зразу везли у Красний Лиман. Жінок, що мали дітей від німецьких солдатів, зразу було вбито з їхніми дітьми. Внаслідок цих масових арештів і страт населення змінило свою думку щодо радянського режиму.

Згідно з рапортом О. В. Мюллера, офіцери Червоної армії твердо вірили в перемогу і мріяли про «марш росіян на Берлін». У донесенні зроблено висновок, що через тиждень радянської присутності «населення бажало повернення німців», звичайно — за винятком комуністів. Радянська влада формально не мобілізувала мужчин до армії, але їх примушували зголошуватися «добровільно»¹¹.

Під час проходження фронту, після бомбардувань, місто Харків було майже повністю знищене. Воно особливо потерпіло від німців. До німецького відступу місто налічувало 300 тисяч мешканців. При поверненні німців у місті було не більше 200 тисяч осіб. Згідно з німецькими повідомленнями, втрати становили 200 тисяч осіб: з них 10 тисяч евакуювали німці, 10 тисяч забрали більшовики, 4 тисячі розстріляло НКВД (особливо дівчат, що мали зносини з німецькими солдатами чи офіцерами, вагітних або таких, що вже мали дітей), 15 тисяч чоловіків від 15 до 45 років було забрано до Червоної Армії і послано на фронт без підготовки; ці мужчини були вдягнені у власний цивільний одяг і майже без зброї (1 гвинтівка на 5—10 чоловіків); 5 тисяч молодих дівчат забрали росіяни, щоб підготувати їх на агентів розвід-

¹⁰ Там же.— С. 3.

¹¹ Там же.— С. 21—23, 24.

ки, 35 тисяч мешканців залишили місто, шукаючи притулку на селі, 21 тисяча загинула під час боїв.

Після відступу Червоної армії мешканці Харкова, згідно з німецькими звітами, стали більш привітними до німців, ніж перед тим. Навіть росіяни Харкова, які раніше нетерпляче чекали приходу радянських військ, були задоволені, що німці повернулися¹².

Німецькі звіти на основі свідчень очевидців відзначали, що радянська влада проявила велику терпимість до релігії. Казали навіть, що в Харкові більшовицькі комісари особисто допомагали відкривати церкви. Вони повертали ікони і просили віруючих молитися за «батюшку Сталіна».

Згідно з німецькими донесеннями, коли радянські війська зайняли місто, радянські органи пропаганди здатні були організувати видання газет за кілька годин, тоді як німці звичайно витрачали на це не менше десяти днів¹³.

У деяких повідомленнях відзначалось, що серед радянських офіцерів, які не хотіли ні радянського режиму, ані німців, панував великий духовний розлад. Вони боялися здатися німцям зі страху, що їх розстріляють як комуністів і водночас не бажали підтримувати радянський лад та боялися НКВД, яке також могло їх знищити. У такій ситуації їм не залишалось нічого іншого, як битися на фронті. Коли одного лейтенанта призначили до сотні неозброєних підлітків, щоб вести їх у бій на фронті, він наказав їм розбігтися у лісі і, зазначивши, що відмовляється вести дітей на смерть, застрелився¹⁴.

Деякі офіцери Червоної Армії вважали, що війна подолає як націонал-соціалізм, так і більшовизм і що виграє тільки «американський імперіалізм». Допомога Сполучених Штатів Америки та Англії, на думку росіян, була дуже потрібна. Більшість із них була переконана, що американці справді допомагають Росії, хоч і недостатньо, а англійці не дають такої допомоги і ведуть подвійну гру. Треба зазначити, що недовір'я до Англії, яке виникло в цей час, проіснувало до кінця війни. На основі заяв радянських офіцерів німці знали, що Росія з великою нетерпеливістю чекала відкриття другого фронту на Заході Європи, бо боялася, що радянська армія не зможе довго протистояти німецькій технологічній перевазі¹⁵.

¹² Там же.— С. 40—40 RS.

¹³ Там же.— С. 22, 56, 53.

¹⁴ Там же.— С. 42.

¹⁵ Там же.— С. 42.

Під час англо-американської конференції у Вашингтоні у травні 1943 р. було прийнято рішення, що висадження десанту в Західній Європі (операція «Overlord»), тобто відкриття другого фронту в Європі, передбачено на 1 травня 1944 р.

Полювання за рабами триває

З 1 квітня 1942 року по 31 березня 1943 року службам Фріца Заукеля, відповідального на набір робочої сили, удалося набрати 3 638 056 іноземних робітників, яких було послано на такі роботи: озброєння — 1 568 801, вугільна промисловість — 163 632, будівництво — 218 707, транспорт — 199 074, сільське та лісове господарство — 1.007.544, інші галузі промисловості — 480 298. Крім того, на 31 березня 1943 р. у промисловості Райху використовували 1 622 829 військовополонених¹⁶.

Але величезні втрати Райху на фронті потребували все більше і більше робочої сили. Відповідальний за організацію робочої сили 17 березня 1943 р. звернувся до Розенберга з проханням провести новий набір. Німецьке сільське господарство та виконання плану фюрера по озброєннях, за його словами, потребували ще додатково мільйон робітників, чоловіків і жінок, яких треба було неодмінно набрати на окупованих територіях Сходу за найближчі чотири місяці для того, щоб забезпечити виконання програми, передбаченої на весну. Перевезення робітників з окупованих територій Сходу, починаючи з 15 березня, мало досягти 5 тисяч осіб за день, а з 1 квітня — до 10 тисяч осіб за день. Заукель розписав щоденний контингент робочої сили таким чином: 500 осіб за день із генеральної округи Білорусі, 500 — з економічної зони «Центр», 3 000 з Райхскомісаріату Україна, 1000 з економічної зони «Південь» (під контролем вермахту). На 1 квітня цей контингент треба було подвоїти¹⁷. У другій половині квітня Заукель виїхав на окуповані території Сходу, щоб прискорити набір.

Постійне збільшення набору робочої сили почало давати свої наслідки. Деякі відповідальні працівники промисловості в Україні повідомляли, що їм не вистачає робочої сили для весняних робіт. У деяких державних підприємствах сільського господарства на 100 га земель було лише 9—13 робіт-

¹⁶ Das Dritte Reich, Dokumente, op. cit.— S. 298—299.

¹⁷ IMT 019—PS.

ників¹⁸. За перші п'ять місяців 1943 року в Німеччину було відправлено 800 тисяч робітників¹⁹. Набір робітників не припинявся і в наступні три місяці.

11 травня 1943 року міністр закордонних справ СРСР В. Молотов передав іноземним представникам у Москві ноту стосовно методів набору і поганого поводження з робітниками, вихідцями з територій, окупованих Німеччиною. Ознайомившись із шістдесятьма чотирма секретними офіційними донесеннями на цю тему за період з листопада 1942 р. по вересень 1943 року, міністр окупованих територій Сходу Альфред Розенберг був змушений визнати, що «Молотов лише трохи перебільшив»²⁰.

Німецькі донесення підкреслювали, що набір робочої сили майже скрізь набув форми полювання на людей і супроводжувався безпощадними репресіями. Один гебітскомісар назвав акцію набору «справжнім полюванням на рабів». Один німецький службовець бачив на вулицях у районі Херсона цілі колони людей, що нагадували йому читані в молодості історії про перевезення африканських рабів (донесення за 14.02.43)²¹.

У Переяславі всіх людей, що були в кінотеатрі, схопили для вивезення під час облави (донесення за 22.03.43).

У Кривому Розі німці запрошували молодь у табір робітників для Німеччини, щоб показати їм фільм про життя робітників у Райху. Після сеансу всіх насильно затримали і вивезли до Німеччини. Так само німці діяли в Барі та інших містах України. В Маріуполі було раптово схоплено цікавих перехожих, що спостерігали за пожежою німецького кінотеатру. Всіх їх вивезли до Німеччини. Під час операції багатьох сильно побили (донесення за 24.04.43).

Під час вантаження у вагони на вокзалі в Києві робітників грубо ображали і деяких били. Їхні вагони були замкнені ззовні і люди не могли навіть вийти, щоб задовольнити свої природні потреби (донесення за 7.04.43). За словами начальника СД, набір робочої сили на Україні здійснювався усіма можливими засобами: облави в кінотеатрах, в оточених селах, церквах, німці спалювали села чи окремі будинки і арештовували тих, хто намагався гасити пожежу (донесення за 24.04.43)²².

¹⁸ BA R 6 /52 f. 38.

¹⁹ AA Vertr. d. AA beim R.-Kom. Ukraine 2, Der Reichskommissar für die Ukraine, G. Z.—VPI 18 Mai 1943.

²⁰ BA R 6/73 f. 117.

²¹ I b i d., f. 122.

²² I b i d., f. 118—123.

Транзитний табір у Києві завжди був відомий поганою репутацією. Жителі столиці щодня бачили жахливі сцени знущання і побиття. Так поводитись не лише з тими, хто мав їхати, а й із родичами, які їх супроводжували до табору. Родичів часто штовхали в багно ударами прикладів. Молодих дівчат часто гвалтували в туалетах. Начальник табору Крюгель власноручно бив людей і дозволяв це своїм підлеглим.

Щоб уникнути депортації у Німеччину, дівчата Борисова йшли на фіктивні шлюби. В інших місцях людей, яких мали відправити в Німеччину, цілими днями тримали у хлівах, бараках, тюрмах, таборах військовополонених без води і без їжі. Звідусіль повідомляли, що над людьми збиткуються, ображають і б'ють їх.

У травні 1943 року в Києві було закрито медичну школу, а 2 тисячам студентам запропонували добровільно поїхати до Райху. У Кривому Розі молодь мала записуватись у бюро працевлаштування під загрозою відправлення у концентраційний табір. Щоб не бачити того, як донька поїде до Німеччини, одна мати облила їй ноги окропом, сказавши, що краще вона матиме живу доньку і буде її доглядати, ніж відправить її на смерть до Німеччини. Всі постійно ставили собі питання: «Якщо німці так поведуться тепер, то як би вони поводитись, якби перемогли у війні»²³.

У Слов'янську було проведено облаву при виході з театру і з церкви. Багатьох людей було побито (донесення за 30.06.43). У Знаменці всіх, хто працював на залізниці, насильно повантажили у вагони, погрожуючи зброєю. Цілий день до відправлення їх тримали у вагонах. У донесенні з цієї нагоди також сказано, що 22 червня 1943 р., у день, проголошений Гітлером «святом звільнення», цілі години по всій окрузі лунали крики і плач навантажених у вагони і батьків, що були поблизу. Серед тих, кого зачинили у вагонах, були матері, діти яких залишилися з бабусями. Коли поїзд рушив, один німець розважався тим, що стріляв у повітря, щоб утримувати на відстані батьків, які були у відчаї від розлуки (донесення за 22.06.43)²⁴.

Згідно з органами військової влади операції у Знаменці було вирішено провести з власної ініціативи німецькими місцевими начальниками залізниці. Генеральний комісар Миколаєва мав намір віддати під суд винних у проведенні цих операцій, а головнокомандуючий вермахту просив у керів-

²³ ВА 55/1483 30—33, 35.

²⁴ ВА 6/73 121.

ництва Дніпропетровської залізниці повісити винних. Але намір генерального комісара Миколаєва навряд чи був продиктований гуманними почуттями. Цей самий генеральний комісар у той же час засудив до смерті десятьох молодих людей, які не з'явилися на своє робоче місце в Організації Тодта (ОТ). Вирок було виконано. Оголошення про вирок було розклеєно також у Кіровограді. Цей вирок, згідно з донесенням військових властей, дуже розхвилював населення, яке вважало, що хлопці заслуговували набагато меншого покарання. У цьому ж донесенні відзначалося, що знову було застосовано каральні заходи, зокрема спалення будинків. Так у Василькові місцевий німецький начальник наказав спалити шість будинків. Німецькі власті дали зрозуміти генеральному комісару Києва, що тоді, коли бракує житла, спалення будинків є заходом, який обертається проти самих німців²⁵.

На вокзалі Шарівки навантаження робітників провадилося дуже грубо. Німецькі солдати та українські поліцаї не давали батькам і дітям наблизитись до вагонів і передавати у вагони особисті речі і продукти. Один німець погрожував людям револьвером, інший бив усіх, хто наближався, так що розбив свою палицю на голові одного українця (донесення за 21.08.43). В Олександрії у неділю 5 вересня охоронна поліція оточила базар і, стріляючи в повітря, забрала всіх, хто там був: чоловіків, жінок, дітей, людей похилого віку. Двох чоловіків було поранено. Відповідальний за проведення операції заявив, що наступного дня він розбереться, хто є хто (донесення за 5.09.43)²⁶.

У Вінниці всіх учнів технічної школи привели на вокзал і загнали у вагони. В одному селі під час проведення примусового набору населення тих, хто протестував, розстрілювали.

У Німеччині життя депортованих робітників (остарбайтерів) було дуже важке і нестерпне. Про це свідчить ось такий уривок із листа, посланого на Україну: «Ми перебуваємо в таборі, який не маємо права покидати. Одержуємо одну хлібину на тиждень і зовсім мало їжі, у всіх нас не вистачає одягу. Нас б'ють і поводяться, як із худобою»²⁷.

Таборами завідували німецькі службовці з ДАФ (Німецький фронт праці), організації, створеної при нацистській партії. Згідно із записами, зробленими влітку 1943 року

²⁵ ВА-МА 22/102 67—68.

²⁶ ВА 6/73 118—123.

²⁷ ВА-МА 2/V 1560 11. 13. 14.

під час підготовчого стажування у таборі Вецларі, начальники таборів мали проявляти свою твердість щодо робітників зі Сходу і забороняти з ними будь-які людські стосунки. Ці робітники були тільки робочою силою, потрібною для Німеччини. Жінки не могли користуватися жодним правом на захист, зокрема при материнстві. Закон про охорону материнства поширювався лише на жінок, що прибули з Болгарії, Італії, Угорщини, Хорватії, Словаччини, Франції, Бельгії. Не поширювався він на поляків та інших робітників зі Сходу. Аборти були заборонені всім, окрім полячок. Немовлята робітників зі Сходу мали одержувати на їжу і одяг удвічі менше, ніж німецькі діти.

Німцям заборонялося мати статеві зносини з робітницями зі Сходу. Один з інструкторів пояснював, що ці жінки насправді становлять небезпеку для німецьких жінок, оскільки німецьких чоловіків вони приваблюють своїм свіжим і здоровим виглядом. Деякі інструктори та інструкторки критикували німецьких солдатів за те, що вони мали статеві зносини з дівчатами на Сході та з французенками на Заході.

Політичні ідеї, які німці брали на озброєння під час підготовчого стажування, звичайно відповідали націонал-соціалістській ідеології. Один з інструкторів пояснював, що «(германський) поїзд у напрямку на Схід», поставлений на рейки ще 1400 років тому, ніколи не зупиниться, і саме на Сході відродяться нові сили Німеччини. Інший інструктор висловлював думку, що німецький народ повинен зрозуміти, що він покликаний керувати Європою. «Ми не зможемо ні жити, ні існувати, поки не візьмемо Європу в залізні кліщі», — казав цей інструктор. Виявляючи особливу схильність «до порядку й соціалізму», німці не мають іншої альтернативи, як об'єднатися у Великому Німецькому райху або загинути.

Цей самий інструктор, Біненгребер, також мав своєрідні ідеї щодо «росіян». Цим терміном він, як і Гітлер та Гімлер, називав усі народи радянської імперії. На його думку, росіяни — «це стадо слухняних тварин», і серед них треба діяти владно. Біненгребер заявляв, що Гітлер передбачає, що через 10 чи 20 років після війни у Німеччині житимуть тільки німці. «Вихідці інших народів не зможуть тут жити, і не дозволятиметься жодне змішання рас», «не допускати-меться жоден шлюб між німецькими солдатами й українками»²⁸.

²⁸ ВА-МА 2/V 2559 46—53.

Примусовий і брутальний набір робочої сили зі Сходу та нелюдське поводження з депортованими робітниками відбувалося саме тоді, коли радянська армія на початку липня зупинила німецький наступ на Курській дузі й перейшла в контрнаступ, просуваючись у напрямку України.

Гітлер відмовляється змінити політику в Україні

Під час конференції членів націонал-соціалістської партії, що проходила в Києві 5 березня 1943 р. гауляйтер Кох ще раз визначив свою політичну лінію у Райхскомісаріаті Україна: «Ми панівний народ і повинні керувати суворо, але справедливо... Я зможу витиснути з цієї країни все до останньої краплі. Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Населення повинно працювати, працювати і ще раз працювати».

Кох вважав, що не треба турбуватися тим, що люди не мають достатньо їжі. Краще згадати про жертви, що їх були змушені принести «герої Сталінграда». Кох говорив: «Ми не прийшли сюди, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги. Ми панівний народ, а це означає, що расово найпростіший німецький робітник біологічно в тисячу разів цінніший порівняно з тутешнім населенням»²⁹.

Тим часом ситуація у Райхскомісаріаті Україна дедалі погіршувалась. У повідомленні, складеному 14 травня 1943 р. з ініціативи Розенберга, який мав зустрітися з Гітлером, українська служба департаменту політики міністерства Сходу писала, що військова та політична ситуація у Райху потребує «серйозного перегляду німецької політики на Сході, зокрема стосовно України». Бо «банди», кількість яких постійно зростає, уже контролюють великі території не тільки в Білорусі (радянські партизани), але тепер уже й на Україні, і «вони загрожують фронту через переривання постачання з тилу».

А зменшення орних земель і поголів'я худоби на Україні через діяльність «банд» призведе до нового скорочення продовольчих запасів для фронту, Німеччини і місцевого населення. Це «спричинить підвищене обтяження фізичних і психічних оборонних сил під час наступної зими»³⁰.

Кількість поставок м'яса з Райхскомісаріату Україна

²⁹ Додатки, док. № 173.

³⁰ Додатки, док. № 177.

постійно зменшувалась. У квітні 1943 р. передбачалось одержати 40 вагонів м'яса з Волині й Житомира та 52 вагони з інших районів. Але було одержано лише відповідно 17 і 35 вагонів³¹.

Між А. Розенбергом і Е. Кохом виникли серйозні суперечності. Розенберг не підтримував методів Коха, а Кох часто нехтував інструкціями Розенберга і безпосередньо контактувався з Гітлером. На початку квітня 1943 року Розенберг поінформував Гімmlера про справу захоплення Кохом ділянки лісу біля Цумані (на Волині) для власного полювання. Бажаючи «організувати особисту ділянку лісу», Кох наказав евакуювати з району Цумані все населення. Евакуацію було проведено у грудні 1942 р. під час сильних холодів. Сотні сімей було вигнано з їхніх хат і вивезено за 60 км. У ході евакуації поліція провела багато страт під приводом, що це були комуністи. Але українці були переконані, що Кох наказав провести так багато страт тому, щоб просто менше людей треба було евакуювати, і тоді вся операція була б виконана в передбачений термін, як також тому, що в тій місцевості, куди вивозили людей, не було достатньо місця. Розенберг писав, що після евакуації ліс Цумані став справжнім «раєм для банд»³².

Райхсміністр Розенберг 19 травня 1943 р. зустрівся з Гітлером. Фюрер також викликав гауляйтера Коха. Крім того, були присутні райхсляйтер Борман і райхсміністр Ламмерс.

Гітлер попросив Розенберга і Коха пояснити, які в них виникли суперечності. Розенберг звинуватив Коха в тому, що він ігнорує його міністерство і його інструкції, приймає свої декрети без будь-якої консультації, звинувачує Розенберга у змові з емігрантами. Крім того, Кох постійно висловлює свою неприязнь до українців. Політика Коха, продовжував Розенберг, сприяла утворенню партизанського руху. Інша політика могла б принести кращі результати, як це показало створення дивізії СС у Галичині. Волинь і Поділля скоро не даватимуть ніяких поставок продовольства. Розенберг назвав політику Коха безвідповідальною і шкідливою для постачання продовольства для фронту.

Кох відкинув усі звинувачення Розенберга. Стосовно партизанів Кох відповів категорично, що вони є тільки у «відносно маленькому» районі. Звичайно, на Поділлі також

³¹ BA-MA RW 41/44 Chefintendant b. W Bfh Ukraine, Rowno. den 16 mai 1943.— S. 6.

³² IMT 032—PS.

було кілька банд, але вони, за словами Коха, прийшли з Рутенії, і це були в основному «українські національні банди». Кох твердив, що, звичайно, цих банд було б менше, якби італійці та інші союзники не продавали їм зброї. А стосовно жорстокої політики на Україні Кох пояснив, що вона зумовлена необхідністю провадити набір робочої сили. Шкільна політика також узгоджувалася з встановленими принципами³³.

Після цих пояснень Гітлер ще раз виклав основні напрями німецької політики на Україні. Він нагадав, що заклики до населення Сходу можуть іти тільки від фюрера або за згодою з фюрером, а не від будь-якого військового начальника. Потім Гітлер заявив, що «ситуація змушує нас вдатися до таких суворих заходів, що нам годі чекати, щоб українці політично схвалювали наші дії». Гітлер не вважав, що партизанські рухи виникли внаслідок німецької політики, бо інакше не було б партизанів у зонах, де вермахт провадив м'яку політику. А в таких зонах партизанів було найбільше (Гітлер, видно, не хотів погодитися з тим, що дії партизанських груп у зоні вермахту не залежали від політики вермахту, а від потреб радянського фронту). Фюрер був переконаний, що проблема партизанів може бути вирішена лише за наявності достатніх сил поліції.

Якщо буде проводитися м'яка політика, то, на думку Гітлера, неможливо буде ні організувати набір робочої сили, ні здійснювати необхідні для Райху поставки. А звідси напрашувався висновок: «Коли в нас нема товарів, щоб спонукати українців до добровільного збільшення продуктивності (праці), нам не залишається нічого іншого, окрім примусу».

Що стосується успішного набору добровольців органами СС «серед рутенів Галичини», то Гітлер не бачив у цьому жодного доказу можливого співробітництва українців, тому що «Галичина — колишній австрійський край, який нічого не має спільного з Російською Україною». І, в усякому разі, досвід вермахту ще не дає права ні на які серйозні висновки. Вермахт створив грузинський і вірменський батальйони, і обидва перейшли на бік росіян. Гітлер нагадав своїм співрозмовникам урок історії, а саме той факт, що поневолені народи ніколи не стають союзниками.

Отже, єдиною дієвою політикою, на думку Гітлера, може бути та, яка гарантувала Німеччині поставки продовольства,

³³ ВА R 58/1005 f. 10—11.

необхідні для неї. Фюрер порадив Розенбергу прислухатися до місцевих властей, які вже мають деякий практичний досвід на місцях.

Що ж стосується українців, то Гітлер був категоричний: «Немає різниці між українцями і великоросами. Навпаки, Україна — мати (Mütterchen) Росії, а українці завжди були найбільшими захисниками великоруської світової імперії». Хоча це дивне твердження абсолютно суперечило реальності, бо ж українці боролися за незалежність і зазнавали надзвичайно жорстоких репресій також і після завоювання України Радянською Росією, це твердження напевно сподобалося неодному російському політикові.

А Гітлер продовжував: «Ми підкоряємося суворому закону війни. Цей закон вимагає, щоб ми брали з України продовольство і робочу силу. І тільки слабкодухі генерали можуть думати, що нам вдасться одержати робочу силу за допомогою красивих слів...». «Виходячи з надзвичайно суворих вимог, які ми змушені були встановити на Україні, нам не треба сподіватися на те, що ми знайдемо українських солдатів, які хотіли б вмерти за нас»³⁴.

Потім Гітлер став порівнювати українців і німців. Він не міг зрозуміти, як українкам вдасться зберігати такий здоровий вигляд порівняно з німецькими жінками, які працюють не більше українок. Звичайно, на Україні людей розстрілюють. Але в Німеччині вмирають від повітряних бомбардувань. Певна річ, на Україні існує примусова праця, але в Німеччині жінка також мусить працювати, хоч вона і слабша за своєю природою. І Гітлер додав: «Ми не повинні чекати, коли українці прийдуть добровільно. Наше виробництво не може чекати!»

Крім того, пояснював Гітлер, німці проливають свою кров, щоб інші могли працювати. «Ми не повинні соромитися застосовувати у країнах Сходу ті самі заходи, які застосовуються у Німеччині». Міністерство окупованих територій Сходу не повинно використовувати жодного радника, вихідця з країн Сходу, оскільки є очевидним, що раз ці службовці проти свого народу, то вони безхарактерні, а якщо вони за свій народ, то вони небезпечні для Німеччини.

Що стосується освіти, то Гітлер нагадав, що занадто висока освіта має бути заборонена. Він вважав це нормальним, бо навіть у Німеччині скасовували таку освіту, яку вважали непотрібною. Гітлер казав: «Кожна освіта, яка заходить за традиційні межі, є небезпечною. Історія учить нас,

³⁴ ВА-МА РН 2/v. 2616 f. 0368474—5.

що кожного разу, коли людина має освіту вищу, ніж це потрібно для її професії, вона стає носієм революційного руху. Важливішим є, щоб інтелігентна українка замість того, щоб вчитися на Україні, виробляла в Німеччині детонатори. Ми також не даємо і німецькій жінці можливості вчитися, а вимагатимемо, щоб вона виконувала роботу, яку їй доручено»³⁵.

Отже, Гітлер визнав рацію райхскомісару Коху і виправдав його заходи в галузі економіки, освіти і політики. Він закликав обох нацистських керівників продовжувати свої зусилля відповідно до викладених ним основних напрямів.

Отже, Гітлер не погодився ні на яку зміну політики у Східній Європі і, зокрема, на Україні. Що ж стосується українців, то Гітлер просто продовжував ототожнювати їх із росіянами.

Зауважимо з цього приводу, що за таких умов будь-який можливий проект створення українського національного комітету чи української національної армії залишався мертвонародженим проектом.

Після розмови з Гітлером Розенберг мав передати результати розмови відповідним службам міністерства. У своєму повідомленні він пояснив, що директиви фюрера підтверджують існуючу ситуацію і закликають Коха і Розенберга до більш тісного співробітництва. Рахсміністр і гауляйтер після вияснень Гітлера разом обговорили форму візиту Розенберга на Україну, щоб оглянути на місці ситуацію і відповідно налагодити роботу.³⁶

Причини загострення ситуації

Генеральний комісар Волині-Поділля обергрупенфюрер СА Шене 29—30 травня 1943 року зібрав своїх районних комісарів, щоб обговорити питання про набір робочої сили, постачання продовольства і політичну ситуацію. За словами районних комісарів, набір молоді віком від 23 до 25 років зіткнувся з надзвичайними труднощами. Проте Шене все-таки наказав посилити проведення набору на наступні тижні. Застосування примусу не радилось. Зате треба було забирати цілі сім'ї разом із дітьми після 10 років.³⁷

Що ж до ситуації з діяльністю сил опору, то начальник

³⁵ Там же.— С. 0368476; R 58/ 10005 f. 12—14.

³⁶ BA R 6/18 f. 191.

³⁷ BA R 6/243 f. 51.

поліції безпеки і СД штурмбанфюрер СС Пютц пояснював, що український національний рух на території Волині і Поділля складається з трьох течій: «а) радикальна течія, яка поборює усе, що є німецьке; б) група, яка бореться з цивільною адміністрацією (німецькою), але також бачить у вермахті захист від більшовизму і в) група, яка прагне до незалежності України скоріше легальним чином і котра вимагає під цю пору кращих умов життя для українців»³⁸. Що стосується «більшовицьких банд», то вони зосереджені в основному на півночі (Полісся, північ Волині).

Стосовно пропаганди серед населення, то на зборах 29—30 травня підкреслювалась необхідність за кожної нагоди нагадувати, що «керівники нелегального українського національного руху» — це насправді емігранти, які втекли за кордон, коли виникли труднощі і небезпека. Повернувшись на Україну, вони розгортають діяльність, рівнозначну зраді і злочину проти безпеки держави і таким чином стягають на український народ злидні і нещастя³⁹.

У першій половині червня 1943 року на Україну виїхав А. Розенберг. 5 червня у Рівному він зустрівся з керівниками генеральної округи Волинь-Поділля. Почав зустріч, пояснюючи, що необхідно реорганізувати роботу відповідно до зтяжного характеру війни, яка може породити нові труднощі. Набір робочої сили треба продовжувати, незважаючи на втрати від цього у промисловості України. Необхідні суворі методи, а методи примусу застосовуються зараз і до інших народів, напр., до голландців. На Україну треба закликати іноземних спеціалістів, посилити германську кров на Україні за допомогою голландців і норвежців. Французів також треба зацікавити в освоєнні цього регіону. Після такого вступу Розенберг запропонував генеральному комісару і районним комісарам ознайомити його з ситуацією.

Генеральний комісар Шене почав з того, що визнав: ситуація в його комісаріаті дуже важка. «Українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди», — заявив він. Його генеральна округа відправила в Райх 233 тисяч робітників у 1942 році і тільки 52 тисячі за перших п'ять місяців 1943 року.

Гebітскомісар Сарн повідомив, що в його районі з осені 1942 р. значно посилилась активність партизанів. Значних втрат завдано сільському та лісовому господарству. У лісах

³⁸ Ibid., f. 52.

³⁹ Ibid., f. 53.

вермахт безсилий. Навіть міста обстрілюють артилерією. Села, які допомагали партизанам, знищено. Українська охоронна поліція, прихильна на початку, перейшла на бік партизанів. Набір робочої сили став можливий лише під примусом.

За словами гебітскомісара Луцька, більшість «банд» його району — це «українські національні банди». Вони тепер збираються у великі формування. Охоронна поліція та члени служби сільського господарства в основному перейшли на їхній бік. Майже всі державні підприємства (сільського господарства) потрапили до рук «банд». На залізничних коліях лунають вибухи, по дорогах можна їздити лише з охоронним ескортом⁴⁰.

Служба іноземних військ Сходу, яку очолював полковник Гелен, підготувала низку звітів про негативні аспекти німецької політики. За цими донесеннями незадоволення українського населення породили такі причини:

- а) методи проведення набору робочої сили для Райху;
- б) збереження системи колгоспів;
- в) експропріація і вивезення населення на користь німців, зокрема фольксдойців;
- г) некоректні маніпуляції щодо заборони забою худоби і реквізицій;
- д) порушення прав і некоректне поводження німецьких службовців;
- е) перевага, яку адміністрація надавала росіянам і колишнім комуністам;
- ж) арешти всіх українців, запідозрених у націоналізмі;
- з) ліквідація усіх культурних організацій і українських театрів;
- і) провокації комуністичних організацій та відсутність відповідних інституцій, які б захищали права селянина⁴¹.

Ми вже бачили, якими методами провадили набір робочої сили для Райху. Що ж стосується вивезення чи перевезення населення на інше місце, то такі акції провадили не лише в Цумані, на Волині, а й в інших районах. У Житомирській області жителів багатьох сіл було евакуйовано в район Дніпропетровська, при цьому не дозволяли брати зі собою майно та особисті речі. У німецькому донесенні вказувалось, що під час операцій переселення, а також у ході так званих «чисток» багато українців зникало безвісти. Як звичайно, тут йшлося про людей, на яких донесли «сусіди чи

⁴⁰ ВА R 6/ 310 f. 42—45.

⁴¹ ВА-МА RH 2/v 2560 f. 10.

комуністичні агенти і назвали їх українськими націоналістами»⁴².

Присутність в окупаційній адміністрації комуністів та ворожих українцям елементів збивала людей з пантелику. Згідно з одним із донесень комуністи «займали майже всі важливі пости (мери, голови колгоспів і директори фабрик та ін.)». Деякі займали ті ж самі посади, що й за радянського режиму. Ці комуністи, говорилося у донесенні, у своїй роботі використовували грубі більшовицькі методи. Населення відчувало, що за ним стежить НКВД, і воно було вимушене підкорятися комуністам, боячись помсти в разі повернення радянської влади.

Українська інтелігенція жила у страху. Як і в минулому, арештовували за найменшу критику. Дуже багато посад займали росіяни, які, за словами донесення, «користувалися повним довір'ям властей». У донесенні підкреслювалося, що «ці елементи, звичайно, найбільш непримирені вороги українського народу». Вони користувались довір'ям, що їм надавали органи влади, для знищення за допомогою гестапо всіх небажаних українців⁴³. На північному заході України над українцями збиткувалися численні поляки, що працювали у спеціальних службах. Вони казали українцям по-польськи: «Дякуйте за це німцям»⁴⁴.

Тривали масові арешти і страти українців у Райхскомісаріаті, а зокрема в районах, де особливо бурхливо заявляв про себе незалежницький рух; усе це створювало атмосферу жахливого терору. До німецького терору, згідно з німецькими донесеннями, долучався комуністичний терор, тобто радянських партизанів.

В одному з донесень, зокрема, було сказано, що «жителі Волині щодня боялися за своє життя; вони боялися не лише німецької влади, а й провокацій комуністів та партизанів (радянських)».

У першій половині травня німці повністю спалили два села в районі Здолбунова (Святе і Деражне) й одне село в районі Рівного (Ремель) разом з усіма жителями, враховуючи жінок і дітей. Наказ про ці репресивні заходи було віддано через те, що кілька хлопців із перших двох сіл приєдналися до партизанів, а у третьому селі було знайдено зброю⁴⁵.

⁴² Ibid., f. 11. 13.

⁴³ Ibid., f. 12. 15.

⁴⁴ Ibid., f. 17.

⁴⁵ Ibid., f. 24.

У цей час набула розголосу нова справа про місця радянських масових поховань. Служби муніципалітету Вінниці у травні 1943 року знайшли на околицях міста 80—100 величезних ям, у кожній з яких було по 100—130 трупів. Українські медики, а згодом і міжнародна медична комісія, встановили, що трупи було поховано більш, ніж чотири роки тому.

За даними медичної експертизи цих людей було вбито в період із кінця 1937 р. до початку 1939 р., тобто йшлося про людей, арештованих НКВД у 1937—1938 роках і ув'язнених у Вінниці, де в той час було близько 30 тисяч політичних в'язнів. З них 11 тисяч 12 тисяч було страчено НКВД. Чоловіки і жінки були застрелені в потилицю однією чи кількома револьверними кулями калібру 5,6 мм. Більшість в'язнів зазнала жорстоких тортур. Майже всі страчені були українцями⁴⁶.

Ці поховання було знайдено не німцями, а українською муніципальною службою, спираючись на наполегливі чутки серед населення про підозрілий і незвичайний рух вантажних машин і агентів НКВД у деяких місцях міста ночами в 1939 році.

Тоді як у справі Катинського побоїща служби Геббельса робили все можливе, щоб поширити інформацію за кордоном і таким чином скомпрометувати росіян та посварити їх із західними союзниками, Берлін не проявляв такої самої поспішності у вінницькій справі, яка не набула великого розголосу в західному світі.

Після невдачі свого наступу в липні 1943 р. німці, що правда, мали інші турботи: їм уже треба було думати про можливість евакуації з українських територій на схід від Дніпра.

Український опір проти двох ворогів

На початку травня 1943 р. німці перехопили нову листівку ОУН Бандери. Листівка називалась «Перед подвійним наступом» і, як завжди, була звичайно поширювана серед молоді.

У листівці пояснювалось, що війна на Сході — це на-

⁴⁶ AA Vertr. AA beim R.-Kom. Ukraine 4 f. 342541; Злочин Москви у Вінниці // ГУ СУМ.—Нью-Йорк, 1951; The Tragedy of Vinnytsia, Materials on Stalin's Policy of extermination in Ukraine during the Great Purge 1936—1938. edited by Ihor Kamenetsky.—Toronto; New York., 1989.

справді війна між двома імперіалізмами: російським і німецьким, які ставлять перед собою одну й ту ж саму мету: вони хочуть «панувати і експлуатувати європейські народи, у тому числі й український народ». Усвідомивши, що українці відмовляються бути «колоніальними рабами» і боряться за свою свободу та незалежність, обидва імперіалізми відчують до українців однакову ненависть і провадять політику жорстокого переслідування.

Радянська влада, як було сказано в листівці, хоч і є поза Україною, але втручається у життя країни через підпільні організації комуністичної партії та радянських партизанів, які мають завдання насамперед боротися з українським незалежницьким рухом. Німці також вважають, що їхній головний супротивник на Україні — українські націоналісти.

Комуністи, як писалося далі в листівці, розгорнули пропагандистську кампанію, заявляючи, що з приходом радянського режиму всі націоналісти будуть розстріляні. Насправді комуністи вже роблять це скрізь, де мають владу. Так, на Поліссі було знищено багатьох людей. В інших районах комуністична партія засилала своїх членів на службу до німців із завданням знищувати з їхньою допомогою українських націоналістів. Отже, говорилося у листівці, український незалежницький рух опинився перед спільним фронтом двох ворогів.

Листівка пояснювала, що деякі опортуністичні українці вважають єдиним виходом з цієї ситуації союз з одним із противників проти іншого. ОУН Бандери називає таку політику «боягузливою», «опортуністичною» і «наївною». В листівці писалося: «Ми, націоналісти, не збираємося ні перед ким капітулювати, оскільки ми не хочемо самі собі закласти петлю на ший».

Далі ОУН Бандери пояснювала, що вона зобов'язана враховувати той факт, що обидва вороги спрямовують свої удари не тільки проти ОУН, а й також проти всієї свідомої і активної частини українського народу. Об'єднавшись з одним ворогом проти іншого, Організація Бандери, напевне, скоротила б свої втрати, але водночас втратила б можливість захищати свій народ від переслідувань одного з ворогів, який став «союзником». Крім того, у листівці було сказано; «...Але нашою метою є не організація як самоціль, а добробут народу... Наш політичний шлях у майбутньому залишається той, що тепер — це безкомпромісна боротьба одночасно проти німецького та російського імперіалізму... Але щоб посилити нашу позицію назовні, ми підемо на союз

з іншими народами, поневоленими німецьким і російським імперіалізмом»⁴⁷.

У цій ідейній боротьбі Москва не хотіла залишатися осторонь. 21 травня 1943 р. радянські органи влади звернулися до українців на окупованій Україні.

Змалювавши на початку ситуацію на фронті і давши настанови щодо продовження боротьби з німцями, заклик торкнувся теми українського націоналізму. Роз'яснювалось, що українські націоналісти прийшли на Україну «в обозі німецької армії».

Бандера, Мельник та інші керівники нібито були «прямі агенти Гітлера», які хотіли, «щоб Радянська Україна порвала теперішній союз із російським, білоруським та іншими народами СРСР і виділилася в окрему державу». Так, вони хотіли «перетворити Україну в колонію німецького імперіалізму, а український народ — у рабів німецьких баронів та поміщиків».

У заклику також говорилося, що націоналістичних керівників зовсім не цікавлять інтереси українського народу. Цим керівникам удалося створити «озброєні банди» і заманути туди людей, «які нічого спільного не мають з українсько-німецькими націоналістами». Радянська влада твердила, що українські націоналісти зовсім нічого не зробили, щоб захистити народ від окупантів і ніколи не воювали проти німців. Вони були лише «спекулянтами» та гітлерівськими «найманцями», а їхнє завдання полягало в тому, щоб відвернути «обдурених ними людей від справжньої боротьби з німцями». Заклик закінчувався такими словами: «Українсько-німецькі націоналісти за наказом Гітлера створюють націоналістичні збройні формування... для нібито боротьби з німцями, та це провокація з боку ворога». А це значить, що «всі чесні сини українського народу», які входять до цих формувань, повинні залишити їх і приєднатися до радянських партизанів⁴⁸.

Незважаючи на радянську і німецьку пропаганду, лави Української Повстанської Армії невпинно зростали. Її бойові загони були організовані за принципом регулярної армії і підкорялися суворій дисципліні⁴⁹. З моменту створення УПА нею командував полковник Клим Савур-Клячківський. Регіональний військовий штаб ОУН Бандери на

⁴⁷ ВА-МА РН 2/v. 2560 f. 27—30.

⁴⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2., 1977.— С. 29—30.

⁴⁹ Літопис УПА, т. 1. Торонто, 1978.— С. 113—168.

північному заході України було перетворено у штаб УПА в цьому районі, пост начальника цього штабу посідав на початку Василь Івахів-Сонар, один із керівників ОУН Бандери. Після його смерті в бою з німцями 13 травня 1943 р. пост начальника штабу УПА було довірено полковнику Леонідові Ступницькому-Гончаренку, колишньому офіцеру Української Національної Армії 1917—1920 років, який не був членом ОУН Бандери. Два інших колишніх офіцери української національної армії також займали пости у штабі: полковник М. Омелюсик, шеф оперативного відділу головного штабу і полковник Литвиненко, начальник розвідувального відділу.

Оскільки, Українська Повстанська Армія виникла на північному заході Райхскомісаріату Україна, на Волині, її перший головний штаб було створено в районі Костополя, на північ від Рівного, «столиці» райхскомісаріату. На початку УПА поділялося на три групи, що відповідали трьом військовим районам: група «Північ» (під командуванням Дубового), група «Північний Захід» (під командуванням Рудого) і група «Південь» (під командуванням Енея)⁵⁰. Зі створенням нових загонів на Волині, а потім і на Поділлі та в інших місцях початкова структура УПА зазнала певних видозмін.

Передусім головний військовий штаб ОУН Бандери, що був у Галичині, біля Львова (тобто в Генеральному губернаторстві), і який з весни 1943 року очолив Роман Шухевич-Тур, було перетворено в головний штаб УПА. У серпні 1943 р. головний штаб (верховне командування) було відокремлено від Центрального Проводу ОУН Бандери, і воно стало незалежним керівним органом. Однак вибраний 25 серпня 1943 року головою ОУН Бандери Роман Шухевич від листопада почав також виконувати функції головнокомандуючого всіма військами УПА.

Певна кількість загонів УПА постійно перебувала в лісах, інші загони здійснювали рейди, іноді в досить віддалені райони. У селах зони, окупованої чи контрольованої УПА, створювалися цивільні групи самооборони. У донесенні начальника Сіпо і СД Волині-Поділля за 19 травня 1943 р. пояснювалась система самозахисту і її дія на прикладі села Городець.

Практично все населення села Городець було, згідно з цим донесенням, «прихильним до банд і ворожим до німців». Майже вся молодь входила до українського національного опору. Час від часу хлопці йшли в ліси, що були непода-

⁵⁰ Там же.— С. 26—29.

лік, і проходили там військову підготовку. У лісах поряд із селом було одне формування українських «банд». Село охороняли (зокрема і вночі) сторожі, які в разі небезпеки давали сигнал тривоги⁵¹.

У донесенні відзначалося, що рух опору в цьому поліському селі, як і в селах на Волині, складався з жителів села, якими керували місцеві командири. Донесення заперечувало твердження Коха про те, що до українського опору в Райхскомісаріаті Україна входили лише українські «емігранти» та українці з Галичини.

У травні 1943 р. німці провели проти УПА серію операцій, які почалися у районі Горохова, потім перекинулись у район Берестечка та в інші райони. Загони охоронної поліції одержали підкріплення, у дію було введено літаки і танки.

У Колках, де містилися п'ять госпіталів УПА, бої тривали багато днів. Госпіталі вдалося евакуювати, але українці зазнали великих втрат. 13 травня загинули лейтенант (поручник) Василь Івахів-Сонар, лейтенант Юліян Ковальський і молодший лейтенант (хорунжий) С. Снятецький.

У червні 1943 р. німці розширили свої операції на всю Волинь. У наказі № 41 за 29 травня генерал Гінцлер вимагав «приборкати повстання». Але повстанці краще знали місцевість і вчасно одержували інформацію про пересування німецьких військ, тоді як німці, як звичайно, «були не дуже інформовані щодо пересування загонів УПА». Десятки людей німці втрачали, напорюючись на засідки. У ніч із 23 на 24 червня загони УПА підірвали залізничну гілку Рівне-Сарни між Немировичами і Малинськом, а також напали на поїзд німецької поліції, що повертався з операції. Загинуло близько 150 поліцаїв⁵².

Діяльність формувань УПА була визначальна також і в районах між Рівним і Житомиром, де проходили лінії зв'язку між керівними органами Райху та фронтом, зокрема групами армій «А» і «Південь». Донесення німецьких військових властей за 13 червня 1943 р. повідомляло, що «пошкодження кабелів в Україні має особливо серйозні наслідки, оскільки саме тут проходить головний кабель зв'язку з групами армій «А» і «Південь», а неможливість використання цього кабеля (пошкодження вибухівкою найчастіше між Рівним і Житомиром) перешкоджає зв'язку з

⁵¹ В А R 70 SU / 37 f. 35—36.

⁵² Лев Шанковський, Українська Повстанська..., поп. цит.— С. 668—672; Літопис УПА, т. 2— С. 13.

цими групами армій». Пошкодження кабелів відбувалися досить часто: так, наприклад, з 1 по 11 червня кабелі було пошкоджено 16 разів⁵³.

У цьому ж донесенні також повідомлялося, що групи радянських партизанів намагалися проникнути з Білорусі на територію «українських національних банд» і що між ними відбулися запеклі бої у районі Сарн. Після цих боїв «радянські (партизани), зазнавши великих втрат, змушені були відступити»⁵⁴.

Відділи УПА з'явилися також у Житомирській та Київській областях. У червні неподалік від Житомира вони знищили школу поліції, яку захищали 200 поліцаїв. У червні й липні групи повстанців з'явилися у лісах Чорнобиля і в районі Києва. Озброєні загони самооборони та відділи УПА провадили бойові операції проти німців і в Галичині (Станіславів, Коломия)⁵⁵.

Відділи УПА продовжували воювати з радянськими партизанами, відтісняючи їх на північ. У кінці липня 1943 р. відділи УПА повністю розгромили велике формування Михайлова (500—800 партизанів), яке діяло в районі Кам'янця-Подільського і Рівного. У Житомирській та Київській областях також відбувалися бої між відділами УПА і радянськими партизанами. У серпні 1943 р. більше 2 тисяч радянських партизанів прийшло з Білорусі, щоб узяти під свій контроль райони Ковеля і Любомля. Після тривалих боїв вони змушені були відійти, зазнавши тяжких втрат (більше півтори тисячі вбитими і пораненими)⁵⁶.

У той час німці ще мали небагато відомостей про УПА. Вони добре знали партизанів Тараса Бульби, з якими іноді провадили переговори. Про УПА німці знали лише те, що це широкий повстанський рух, організований і очолюваний ОУН Бандери. І лише з вересня 1943 р. німці стали одержувати більш точну інформацію.

Проте в німецькому донесенні № 53 з окупованих територій за 7 травня 1943 р. вже повідомлялось про те, що активність радянських партизанів спадає, тоді як активність «українських націоналістичних банд» у північній частині Волині-Поділля невпинно наростає⁵⁷.

⁵³ ВА-МА RW 4/v. 603, WF St/ Op. (H) Nr. 03024/43 geheim.— S. 1.

⁵⁴ I b i d.— S. 3.

⁵⁵ Літопис УПА. т. 2, поп. цит.— С. 16—19.

⁵⁶ Т а м ж е.— С. 129.

⁵⁷ ВА 58/224 f. 154 RS.

Утворення дивізії СС «Галичина»

Про утворення «дивізії стрільців СС Галичина» було оголошено 28 квітня 1943 р. за умов, про які вже йшла мова.

Набір проходив у травні й червні в частині України, що була приєднана до Генерального губернаторства, зокрема в Галичині. До дивізії входили тільки українці, які проживали у Генеральному губернаторстві. За деякими джерелами, на 18 червня 1943 р. зголосилося 84 тисячі добровольців,⁵⁸ приблизно 52 тисячі пройшли медичну комісію. Проте в німецькому донесенні, де наводиться цифра 62 тисячі вояків, підкреслюється, що добровольців могло бути набагато більше, якби мова йшла про вермахт, бо «населення Галичини відчувало сильну антипатію до служб поліції СС». У донесенні також було сказано, що рух Бандери розгорнув потужну «агітаційну кампанію проти створення дивізії»⁵⁹.

У листівці за травень 1943 р., про яку мова йшла раніше, ОУН Бандери заявила про своє вороже ставлення до ідеї спільної боротьби з німцями проти більшовизму, розцінюючи таку позицію як «капітуляцію перед німцями»⁶⁰.

В іншому документі ОУН Бандери заявила: «Український народ не хоче і не буде своєю кров'ю рятувати Німеччину. Якщо Німеччина стоїть сьогодні перед смертельною небезпекою зі Сходу, то це наслідки диковинної політики німецького імперіалізму серед поневолених народів Сходу. Український народ змагає до власної держави, і тільки за неї він стане до рішального бою проти одного чи другого наїзника»⁶¹.

ОУН Бандери бачила багато причин, щоб не схвалювати німецький проект створення галицької дивізії СС. Ці причини було наведено в № 11 підпільного «Бюлетеня» цієї організації. Проект, за «Бюлетенем», уже виявлявся підозрілим тому, що передбачає створення лише однієї дивізії. Якби справді йшла мова про боротьбу з комунізмом, то чому тоді не створити багато дивізій? Отже, план має іншу мету. Незважаючи на «африканське полювання на людей», говорилося далі у статті «Бюлетеня», Україна ще має великі людські резерви. Аналіз «німецької колоніальної політики» приводить до висновку, що німці мобілізували

⁵⁸ ВА 6/70 f. 133.

⁵⁹ ВА-МА 2/V. 2560 f. 16.

⁶⁰ *E b i d.*, S. 27—30.

⁶¹ Микола Лебедь, УПА., п. ц. 45.

активні елементи в Галичині, боячись, що вони приєднаються до опору, і тому німці хотіли послати їх на фронт як гарматне м'ясо. За які ідеали мають воювати українці? За «нову німецьку Європу»? За кривавий терор, що триває на всіх українських землях? За колоніальну експлуатацію і голод? За знищення мільйонів військовополонених та в'язнів?

ОУН Бандери звернула увагу на те, що німці вилучили з проекту створення галицької дивізії будь-який політичний елемент. Командування дивізією та мова, яку воно використовуватиме, будуть німецькими, а це вказує на те, що йдеться про «колоніальний відділ», подібний до індійських загонів в англійській армії. Крім того, проект, що передбачав вербування лише галицьких добровольців, намагався таким чином поділити український народ на «галичан» і «українців». Нарешті цей проект був аргументом для більшовицької пропаганди, яка не упустила шансу, щоб представити цей проект як доказ, що український незалежницький рух був створений німцями. Отже, даний проект був шкідливим для української національної справи у міжнародному плані. З усіх цих причин ОУН Бандери категорично виступала проти створення галицької дивізії СС, бо вважала, що «українська кров може бути пролита тільки за Українську державу і в лавах української армії»⁶².

Отже, при створенні галицької дивізії виникли деякі труднощі. Звичайно, багато молодих хлопців ішло добровольцями з чистого патріотизму та ідеалізму, щоб воювати із споконвічним ворогом української нації, який безпосередньо загрожував Україні, та щоб захищати українську землю. Але інші, власне, були не зовсім добровольцями. Вони записувались, оскільки не мали вибору. Для них це була нагода уникнути ще більш небажаної долі — роботи в Німеччині чи мобілізації службою праці на примусову роботу в одному з таборів «Баудінст» у Галичині. Табори цієї служби були справжніми таборами примусової праці, в яких начальниками були найчастіше поляки чи німці польського походження, що буквально ненавиділи українців. Інших «добровольців» пізніше було набрано силою. У 1944 році один із полків дивізії було сформовано з людей, спійманих під час облав на вулицях і на вокзалах.

На початку, згідно з одним німецьким донесенням, німці видавали добровольцям дивізії СС «Галичина» таку цікаву

⁶² Бюлетень № 11. 1943; «Сучасність», № 10.— Мюнхен.—1963.— жовтень — С. 106—110.

довідку: «Виходячи з того, що вищезгадана особа записалася добровільно в передбачений термін та відповідно до директив губернатора дистрикту Галичини за 28 квітня 1943 р. названий не зазнаватиме переслідувань за ухиляння в минулому від відправлення на роботу в Райх»⁶³. З цією довідкою добровольці ставали просто «помилюваними злочинцями». Багато українців протестувало проти цих довідок.

1 червня 1943 р. газета ОУН Бандери «Інформатор» своєю чергою повідомила, що на таємному зібранні губернатор Галичини Вехтер заявив: зі створенням дивізії «Галичина» українці «не стануть нашими союзниками, і ми не є з ними на «ти». Дивізію вишлемо на Схід, щоб таким чином щадити кров німецького вояка. Ми не беремо на себе ніяких політичних зобов'язань щодо українців. Ми залишаємося панівним народом»⁶⁴.

Остаточо із 62 тисяч добровольців німці прийняли 9—12 тисяч чоловік. 18 червня 1943 р. до навчального табору від'їхала перша партія добровольців (200 офіцерів і 1700 рядових)⁶⁵. Полки дивізії, усього близько 9—10 тисяч чоловік, були розкидані по різних навчальних таборах і перебували в них до кінця 1943 р.* Ентузіазм, що виник серед українців у зв'язку зі створенням дивізії, скоро змінився на розчарування. Навіть у Галичині більшість українців вважала, що виступати на боці німців уже занадто пізно. Але водночас населення боялося росіян, радянської влади, більшовиків і не хотіло їхнього повернення.

Кола, які схвалювали створення дивізії, усе-таки хотіли, щоб вона називалася «українською». У червні 1943 р. Гімлер заборонив вживання цього прикметника, підкресливши, що дивізія «галицька», а не «українська», та що вона складається з «галичан», а не з українців. У наказі про створення дивізії підкреслювалось, що мова дивізії — «галицька» а мова командування — «німецька».

Губернатор Галичини бригаденфюрер СС Вехтер не погоджувався з Гімлером і намагався йому пояснити, що галичани — це не нація, а галицької мови не існує. Галичина і галичани просто входять до України. 11 серпня Гімлер дав йому відповідь, пославшись на «150-літню традицію»; тобто 150-літнє панування німців (насправді — австрій-

⁶³ ВА-МА 2/V. 2560. ф. 18.

⁶⁴ Літопис УПА, т. 2.— С. 125.

⁶⁵ ВА 6/70, ф. 133.

* Отже, ні українська дивізія, ні жоден з її полків не могли бути застосованими у Варшаві під час повстання у гетто (квітень-травень 1943 р.), як це подають деякі польські автори.

ців) у Галичині, коли вона належала до Австрійської імперії. Він вважав, що ця територія входила в минулому до австрійської корони і такою її треба тепер уважати.

Отже, Гімлер відстоював своє попереднє розпорядження. Він казав, що вже достатньо того, що Галичині дозволено створення університету, і дивувався, що «галицька» інтелігенція сприйняла це як щось зовсім звичайне. Він вважав, що інтелігенція у Галичині така ж невдячна і неблагопристойна, «як і всі слов'яни; крім того, саме з Галичини проникали емісари «в російську Україну», щоб провадити там «агітацію».

І «великодушний» Гімлер продовжував: «Звичайно, я не каратиму галичан через те, що вони розмовляють по-українськи, але я не перестану вважати їх саме галичанами». 14 липня 1943 р. Гімлер направив начальникам німецьких штабів дивізії циркуляр, який формально забороняв стосовно дивізії «Галичина» «говорити про українську дивізію чи про українську націю»⁶⁶.

Кох: «Україна — територія німецької колонізації»

10 червня 1943 р. під час зустрічі з послом Італії Ріббентроп заявив, що Росія без України, напевне, була приречена на повільну смерть (що було перебільшенням), тоді як Німеччина без України відчувала б труднощі, але не померла б від того. Коли ж зайшла мова про постачання продовольства у країни Осі, то Ріббентроп вважав, що ситуація може бути стабілізована і заявив: «...але для цього неодмінно потрібна Україна». Щоб втримати відповідний рівень харчування в Європі, «незвичайно важливі додаткові поставки з України, і ось тому без України не можна буде обійтися»⁶⁷.

21 червня гауляйтер Кох прийняв чотирнадцять німецьких журналістів, що приїхали на Україну. Він сказав їм, що завдання Райхскомісаріату Україна полягає у тому, щоб зібрати стільки робітників і продовольства, скільки це можливо. Комісаріат уже відправив мільйон робітників. Що стосується продовольства, то було вивезено: 5 мільйонів 950 тисяч т пшениці, 148 тисяч т сушених овочів, 49 тисяч т масла, 1 мільйон 372 тисячі т картоплі, 2 мільйони 120 тисячі голів худоби та ін⁶⁸.

⁶⁶ Wolf Dietrich Heike, op. cit.— S. 17, 30, 36 і архіви автора.

⁶⁷ ADAP, E, VI, S. 163, 167; Додатки, док. № 180.

⁶⁸ Додатки, док. № 181.

Що ж думав Кох про українців? Він заявив, що українці — це лінивий народ, незважаючи на західні впливи. Натякнувши на аграрний закон Розенберга, за яким передбачалось надати селянам у власність деяку кількість землі, Кох сказав, що вважає цю ідею божевільною: як можна роздавати власність українцям, коли під час авіаційних бомбардувань свою власність втратили мільйони німців? Німці, за словами Коха, живуть гірше, ніж українці, «жінки яких завжди ще мають вигодований вигляд, мають великі груди і т. д., а німецькі жінки змушені приносити жертву за жертвою...». Кох додав, що адміністративна автономія України зараз не є актуальним питанням.

Політична концепція Коха збігалася з концепцією Гітлера. Кох підкреслював хибність бажання «розірвати» величезний окупований Німеччиною простір, поділивши його між різними народами, оскільки все одно це слов'яни. Кох казав: «...зрештою, добре відомо, що саме Київ, а не Москва, є матір'ю слов'янських міст. І ніколи не буде дружби між слов'янами і германцями, будуть тільки переможені і переможці». Потім Кох привернув увагу журналістів до «біологічної сили слов'ян», яка проявляється у дуже високому природному прирості.

«З України треба зробити територію німецької колонізації», — продовжував Кох. У майбутньому території між Кенігсбергом і Владивостоком становитимуть єдиний можливий ринок збуту німецьких товарів. Україна повинна бути тільки джерелом сировини для Німеччини і для Європи. Що стосується людських ресурсів, то Кох, як і Гітлер, вважав, що треба знайти 500 тисяч українців і послати їх до Німеччини, і таким чином 500 тисяч німців звільняться від економічних завдань, щоб їх послати на фронт⁶⁹.

У колах ОУН Бандери й УПА знали про секретні заяви Коха. Один німецький офіцер, який допомагав Коху скласти одне донесення, можливо, те, про яке вже йшлося раніше, розповів про основні моменти цього донесення під час розмови зі своїми українськими друзями у Станіславі, а ці друзі передали інформацію розвідувальним службам ОУН Бандери. Дізнавшись про цю інформацію, надруковану потім УПА, Кох усвідомив, що діяльність українського опору становить серйозну перешкоду для реалізації німецької політики. Він вважав, що треба знищити всю українську інте-

⁶⁹ BA R 94/4d Mitteilungen des Reichskommissar. Gauleiter Koch, am Montag 21.6.1943.— S. 1—3.

лігенцію, оскільки вона найбільш відповідальна за створення руху опору.

Україна, на думку Коха, повинна годувати Райх і фронт, і йому, Коху, Гітлер доручив виконувати це завдання, навіть якщо українці масово помиратимуть від голоду. Кох погодився, що українцям можна давати деякі обіцянки, але тільки «після війни». Треба було внести серед українців розкол, зокрема через церкву, і зашкодити об'єднанню інтелігенції. Українці мали працювати не менше 10 годин на день. Україна не повинна була мати великих міст, німці хотіли залишити в цій країні лише домни для виплавлення сталі та нафтопереробні заводи⁷⁰.

Серед чотирнадцяти представників німецької преси, які перебували на Україні протягом двох тижнів, був Ганс Йоахім Кауш, який залишив досить детальну оповідь про подорож. Ця оповідь починається з розмови з райхскомісаром Кохом. Але Кауш порівнював заяви Коха із враженнями, які одержав він та його колеги під час подорожі.

Журналісти вважали цифри поставок надзвичайно перебільшеними. Кох просив не друкувати ці цифри, щоб противник не знав про справжню картину. Урожай 1943 року мав бути добрий. Кох хотів відправити достатньо хліба, щоб німці могли одержати восени 1943 року додатковий раціон і щоб на п'ятому році війни Німеччина скасувала картки на хліб.

«Кох вважає Україну звичайною колонією», — зауважував Кауш. Він не хоче мучити українців, а вимагає, щоб вони працювали. Під час своєї подорожі журналісти дізналися, що скасовано тілесні покарання, які існували в перший рік німецької адміністрації, зокрема за псування, навіть ненавмисне, німецької власності, механізмів, машин та ін. У такому разі давали 25 ударів по оголеній задній частині. Але зазначено, що такий вид покарання зачіпає в українців «сильне почуття гідності», і треба було скасувати цей вид «покарання», тим паче, що він існував і за радянського режиму. Незважаючи на це, нижчі німецькі чини, за словами Кауша, завжди вважали тілесне покарання дуже ефективним. Але коли воно було скасоване, вони задовольнялися тим, що давали ляпаси⁷¹.

Кох визнавав, що для виконання завдання, довіреного йому Гітлером, він часто був змушений порушувати інструкції міністерства Сходу. Він також виступав проти всіх декре-

⁷⁰ Літопис УПА. т. 2.— С. 204—205.

⁷¹ В А R 55/1463 f. 6.

тів цього міністерства, тобто Розенберга, який «робив українцям занадто багато подарунків». Він вважав, що ситуація у Німеччині занадто серйозна і що німці вже принесли багато жертв, «щоб можна було поводитись з українцями особливо гуманно». Українці, за Каушем, жили, як у мирний час, і добре харчувалися. Кауш казав: «Ця концепція Коха була правильна. З першого і до останнього дня нашого перебування на Україні, за винятком кількох промислових районів, ми скрізь бачили людей, що добре їдять і біологічна сила яких зовсім не порушена. Що найбільш впадало в око, так це стан здоров'я жінок, які аж до середнього віку просто пашать стихійною і природною силою, які мають груди, як у Діяни Ефеської, на яких пологи не чинять жодного ефекту. І саме наближаючись до кордонів Райху, ми усвідомили, наскільки стан здоров'я німецьких жінок нижчий порівняно (з українками): бліде обличчя, худі тіла, ознака недостатнього харчування на обличчі, у поставі та в різних життєвих проявах. Українська жінка, яка грає більш важливу роль, ніж український чоловік, має у собі силу, яка поставить нас перед складним завданням тепер і пізніше»⁷².

Як Гітлер і Кох, багато німців також були здивовані і подратовані жвавистю, красою і природною силою українок.

Здавалось, що біологічна сила українського народу справді непокоїла націонал-соціалістичних керівників. Кауш відзначав, що кількість населення продовжує зростати, тому що молоді жінки готові скоріше завагітніти, ніж чекати, поки їх заберуть на роботу до Німеччини. Кох говорив журналістам, що він розраховує «зупинити» біологічну силу України надмірною кількістю тютюну і горілки. Але це виявилось неможливим, по-перше, тому що українські жінки зразкові у своєму поведженні і їх не приваблювала ні горілка, ні тютюн, а «по-друге», треба було враховувати зростаючу потребу робочої сили в майбутньому.

З цієї причини в Райхскомісаріаті Україна змушені були дозволити діяльність товариств взаємодопомоги для молоді⁷³.

Отже, Кох хотів перетворити Україну на територію німецької колонізації. Він твердив, що внаслідок «повітряного терору» в Західній Німеччині частина цих районів, можливо, не буде відбудована. Відбуватиметься міграційний рух німців на Схід (ці міркування перегукуються з Генеральним планом Ост). Отже, Кох готував на Україні

⁷² Ibid., f. 5, 6—7

⁷³ Ibid., f. 7.

підгрунття ще до приходу німецьких солдатів та цивільних осіб. Він передбачав, за донесенням Кауша, переселення значної частини українського населення «далі на Схід». Кауш у своєму донесенні писав також таке: «Кох заявив, що було б абсурдним застосовувати до України принцип національностей і прийняти її в європейську сім'ю народів. Україна ніколи не належала до Європи, вона завжди була «передмістям» кожного панслов'янського руху. До неї, як і до всіх слов'ян, підходить тільки принцип переможця і переможеного. Бо німецький солдат завоював Україну не для того, щоб зробити український нарід щасливим, а для того, щоб поширити на Україну німецький закон, створити там можливості для проживання німецьких солдатів, а для потомків зробити з України територію збуту першочергового значення для Європи. Якщо хтось говорить, що Україна — це не Росія і що існує відмінність між цими країнами, то він, Кох, змушений підкреслити, що саме Київ завжди видавався більш панслов'янським і, отже, більш радикальним, ніж Москва»⁷⁴.

Як і Гітлер кілька днів тому, Е. Кох різко виступив проти створення національних військових частин (враховуючи й армію Власова). Він вважав, що було б краще послати в кожен генеральну округу ще по сто німецьких жандармів. Кох твердив, що на Україні завжди було занадто багато людей і тому «Україна повинна поставляти робітників і продукцію». Українцям треба було, на думку Коха, заборонити будь-яку політичну діяльність, включаючи діяльність через церкви і товариства взаємодопомоги. погоджуючись із міркуваннями Коха, Кауш писав, що його ідеї мали ту перевагу, що становили «гармонійну єдність». І Кауш продовжував: «Кох хоче, щоб на Україні не існувало ніяких політичних прагнень», і саме через це він підтримував взаємне протистояння між автономною та автокефальною православними церквами і проводив у життя політику, спрямовану на те, щоб утримувати український народ «у стані примітивному і корисному для нашої роботи».

Кауш визнавав, що на початку німці думали не розвивати на Україні виробництво готової продукції і обмежитись промисловою діяльністю, спрямованою на видобування сировини та її первинну обробку. Але з ходом війни німці змушені були ввести в дію українську промисловість. Під час перебування журналістів у Запоріжжі та Дніпропетровську райхсміністр Шпеер, згідно з наказами фюрера, по-

⁷⁴ Ibid., f. 8—9.

чав прискорювати в цих містах розвиток тяжкої промисловості. За кілька місяців німці вже налагодили випуск на Україні боєприпасів будь-якого калібру. Гітлер доручив Шпеєру зайнятися налагодженням виробництва сталі на сталеливарних заводах Кривого Рогу, Дніпропетровська, Сталіно і довести виробництво сталі у 1944 році до 2 млн. т⁷⁵.

І справді, німці поступово вводили в дію українську промисловість як добувну, так і переробну. Вони добули, наприклад, 107 281 т марганцю у квітні 1943 року і 124 589 т у червні, а також 8 772 т залізної руди у квітні і 17 690 т у червні. У травні почалося виробництво сталі.

У Німеччину гітлерівці постійно вивозили досить помітні кількості руди. У червні 1943 року було відправлено 232 871 т залізної руди, 64 936 т марганцевої руди, 25 385 марганцевого концентрату. У серпні до Німеччини було вивезено 120 522 т залізної руди, 61 456 т марганцевої руди, 26 952 т марганцевого концентрату⁷⁶.

Кауш також повідомляв у своєму донесенні, що тільки 16% робочої сили з Райхскомісаріату Україна було набрано добровільно, інших було спіймано під час облав в оточених поліцією селах. Кауш, зокрема, писав: «Під час відходу поїздів із набраними робітниками відбувалися жахливі сцени. Цих робітників відправляли в Німеччину не зразу, а ще довго тримали в пересильних таборах на українській землі за колючим дротом. За цей час там збиралися цілі села, і люди голосили й оплакували цих «бідних вигнанців». У місцевостях, де жителі втекли до проведення набору, треба було спалювати села. Тоді люди поверталися і благали пожаліти їх. Були спроби усунути ці ексцеси, але всі усвідомлювали, що суворості не завжди можна уникнути».

Німецькі комісари, за словами Кауша, вважали, що для полегшення набору треба, щоб українців, які їхатимуть на роботу до Райху, не тримали за колючим дротом і краще годували. Тим часом людей переконували, що це останній набір. А коли приходив час нового набору, то його можна було провадити лише вночі й оточивши села⁷⁷.

Цікаво, що за даними міністерства окупованих територій Сходу це міністерство за період з початку січня по кінець серпня 1943 р. скерувало в Райх 550 тисяч робітників (з яких 518 тисяч з Райхскомісаріату Україна і 32 тисяч з Райхскомісаріату Остланд), але насправді до Німеччини до-

⁷⁵ Ibid. f. 9—10.

⁷⁶ BA-MA RW 30/99 f. 43. 22. 61. 79.

⁷⁷ BA R 75/1463 f. 16—17.

їхало лише 417 700 осіб. Згідно з державним радником Пойкертом, інші «віддалилися» від транспорту по дорозі, це означає, що вони були звільнені рухом опору або втекли самі⁷⁸.

Гітлер висловлюється проти національних військ

За час війни Німеччина захопила вражаючу кількість радянських військовополонених: на 1 квітня 1943 р.— близько 5,3 мільйона осіб⁷⁹. Майже три чверті з них померло в таборах від холоду, голоду, хвороб чи було знищено СД. Але ті, хто вижив і працював як робоча сила, стали також джерелом добровольців для Російської визвольної армії (оскільки більше половини полонених були росіяни), або для інших національних армій. Інших добровольців передбачалося набрати на окупованій території і серед оstarбайтерів, що перебували в Німеччині.

У 1943 році у вермахті існувало багато відділів добровольців російської, української та інших національностей, разом від 400 до 600 чоловік (на 1 травня 1943 р.). Але ці відділи не могли бути більші, ніж батальйон; винятки було зроблено для козаків та для калмицьких і російських полків. Росіяни, окрім великої кількості батальйонів і рот, утворили багато більших російських частин, якими командували російські офіцери; частково вони використовували російську форму, як, наприклад, РННА (Російська національна народна армія), РОНА (Російська визвольна народна армія), бригада «Дружина»⁸⁰. З квітня 1943 р., щоб відрізнити національні російські загони від відділів інших національностей Радянського Союзу, ці загони почали офіційно називати Російська визвольна армія (РОА), керівником якої став генерал А. Власов.

Генерал Власов опинився між двома ідеями. Перша ідея, яку відтримував Розенберг і його міністерство — ідея нової сім'ї народів Європи. Друга ідея, яку відстоювали російські емігранти та їхні німецькі друзі, була ідеєю територіальної єдності Російської імперії. Здавалося, що Власов більше схилився до першої. Він гадав, що ідея європейської сім'ї

⁷⁸ BA R 6/25 f. 84.

⁷⁹ BA-MA RH 2/v. 1925 Uniwiedergebliche Verluste der S. U., ab 22. 6. 1941.

⁸⁰ Joachim Hoffmann. Die Geschichte der Wlassow-Armee. Ereiburg. 1984.— S. 14.

народів може допомогти в пошуках прийняттого рішення проблеми національностей Радянського Союзу.

У записці від 13 травня 1943 р. Власов писав: оскільки більшість росіян вважає, що «Росія ніколи не зможе відмовитись від України і Кавказу», ідея безпосереднього входження кожного народу в європейську сім'ю, хоч і потребуватиме певних жертв на користь Європи загалом, зможе допомогти у вирішенні цієї проблеми, тому що «в рамках великого європейського економічного простору «втрата України і Кавказу» насправді не була б ніякою втратою. Власов твердив, що «національна Росія, рівний член європейської сім'ї народів, також без України і Кавказу, не становитиме жодної небезпеки для Європи», тоді як «Росія, викинута з цієї європейської сім'ї народів і позбавлена України та Кавказу «постійно буде небезпечною для Європи»⁸¹.

Ясна річ, українці не поділяли таких міркувань. Вони бажали бути незалежними від Росії і від будь-якої іншої держави. Вермахт, зрештою, передбачав для українців створення Української визвольної армії, подібної до Російської визвольної армії, а також Українського національного комітету⁸².

І все-таки, хоч створення Українського національного комітету було зразу припинене націонал-соціалістичною владою, формування загонів Українського визвольного війська (УВВ) тривало ще два, три місяці і було припинено в липні 1943 р., а в серпні УВВ було розпущене.

Якщо націонал-соціалістична влада змогла блокувати проекти щодо Українського національного комітету, то не так просто це було з відповідними проектами щодо росіян. Вермахт продовжував «акцію Власова». Гітлер, вважаючи, що широка «акція Власова» вермахту з застосуванням мільйонів листівок може бути лише простою пропагандистською акцією, вирішив втрутитися до справи.

8 червня 1943 р. під час розмови на цю тему з Кайтелем і генералом Цайцлером Гітлер висловився проти створення Російської національної армії. Він вважав, що навіть якщо акція Власова викличе значне зростання числа перебіжчиків, то було б краще примусити їх працювати в Німеччині, ніж використовувати для російської національної армії. Отже, можна було звільнити німців від роботи у промисловості й послати їх на фронт. Гітлер погоджу-

⁸¹ BA R 6 281 f. 165—168.

⁸² Cf. Meldungen aus den besetzten Ostgebieten n 54. 14 Mai 1943. BA R 58 224 f. 175—176.

вався, що акція Власова може мати наслідки на тамтому боці фронту, але Власов не був йому потрібен на цьому боці. Одно слово, Гітлер вимагав припинити пропаганду Власова з цього боку фронту.

Питання національних армій було пов'язане з обіцянками щодо майбутнього народів і тому Гітлер відмовився давати якісь зобов'язання: «Я не можу встановлювати жодної мети щодо майбутнього, в якому передбачалося б створення незалежних і автономних держав», бо, за словами Гітлера, коли починають утворювати незалежну союзну державу, то це завжди закінчується створенням зовсім незалежної держави⁸³.

Гітлер також був проти об'єднання окремих загонів добровольців різних національностей у національні визвольні армії. За генералом Цайцлером, такі загони загалом налічували 220 тисяч вояків. Ці військові формування мають залишитися роз'єднаними, так щоб вони не перевищували рівня батальйону під тим самим командуванням. Гітлер також відкинув ідею створення національних комітетів.

Але особливо Гітлер противився ідеї проголошення створення Української держави з надією, що українці дадуть мільйон солдатів. «Ми нічого не отримаємо, жодної людини», — запевняв він⁸⁴.

Тим часом продовжувався тиск деяких німецьких кіл, прихильних до ідеї Російської визвольної армії і до А. Власова. Дехто намагався поєднати необхідність об'єднання росіян для боротьби і принцип свободи неросійських народів Радянського Союзу.

Так, Еріх Двінгер, аргументуючи необхідність підтримки Власова, у своєму меморандумі твердив, що Власов не виступає проти принципу створення національних держав народів СРСР. Він казав, що Власов заявив, що якщо Україна захоче приєднатися до Європи в рамках Росії, він буде з цим згодний, а якщо Україна та інші народи захочуть увійти в Європу «як вільні держави», то «це право не повинно бути відкинуте». Але Власов також казав, що «в даний момент» найважливішим є звільнення від більшовицького панування.

В іншому меморандумі Двінгер говорив про численні протиріччя у німецькій політиці. Практично кожен рід військ німецької армії — сухопутні війська, повітряні сили, СС — набирали добровольців, вихідців зі Сходу. І водночас не

⁸³ ВА-МА RW 4/v. 507 f. 23. 25. 35. 41. 42. 46.

⁸⁴ *Ibid.*, f. 36. 29.

існувало жодного принципу, жодного загального порядку, який би регулював це питання. Крім того, іноді траплялося, що ці відділи забирали з фронту, а солдатів посиляли в табори військовополонених або робітників зі Сходу. Одержавши таку віддачу за службу Німеччині, ці люди відчували до неї лише ненависть. І окрім того, продовжував Двінгер, міністерство Сходу підтримувало поділ Росії на окремі народи, у той час як для начальників таборів військовополонених усі ці народи були «радянським народом». Національні комітети, про створення яких було оголошено, так і не були ніколи створені. Було проведено набір в українську дивізію у Галичині, але створення українських формувань у Райхскомісаріаті Україна було заборонено.

Двінгер не підтримував українців, але він вважав, що в разі повної мобілізації усіх народів проти більшовизму треба враховувати, що після перемоги кожен народ має скористатися правом на самовизначення. Двінгер запевняв, що А. Власов проти збереження Російської імперії і що він скоріше за те, щоб усі народи Росії стали рівними партнерами «європейської співдружності». Власов, згідно з Двінгером, вважав, що з європейського погляду Російська імперія у вигляді централізованої держави «завжди буде небезпечна для Європи», тоді як «національні держави російського простору в рамках європейської сім'ї народів під керівництвом Німеччини не становитимуть історичної небезпеки для Європи»⁸⁵.

Генерал Власов, за словами Двінгера, категорично запевнив, що «Росія не виступатиме проти перетворення України в незалежну державу», вона визнає за всіма народами право на самовизначення. За умови зміни політики щодо народів Сходу Двінгер бачив у створенні європейської співдружності на чолі з Німеччиною гарантію перемоги німців та європейських народів⁸⁶.

Але більшість російських емігрантів не поділяла концепції Власова. Російські емігранти різко виступали проти «поділу Росії» і стверджували, що в будь-якому разі передчасно говорити про майбутнє, оскільки війна триває. У листі до Власова полковник Боярський, російський офіцер німецької східної армії, який займав посаду в ОКВ, гостро критикував політику створення комітетів для різних народів СРСР. Він казав, що не можна займатися політичними питаннями до поразки більшовизму і не можна також створю-

⁸⁵ ВА-МА РН 2/v. 2558 f. 121.

⁸⁶ Ibid., f. 126 ff: РН 2/v. 2560 f. 70. 71. 73. 77. 81. 83. 85.

вати національні комітети, тобто під час війни Німеччина не повинна провадити «поділ Росії»⁸⁷.

Ця думка особливо не відрізнялася від думки Гітлера. У другій половині липня 1943 р. німецькі відповідальні особи одержали з цього приводу інструкції. За наказом Гітлера національні комітети не повинні займатися вербуванням добровольців. Крім того, Власов не має з'являтися на окупованих територіях. Жоден пункт із програми Власова не може бути впроваджений без дозволу фюрера⁸⁸.

Вермахт і міністерство окупованих територій Сходу повинні були підкорятися цим вказівкам. Здійснення планів щодо народів Сходу було припинено. Тільки Російська визвольна армія, незважаючи на наказ Гітлера, нишком продовжувала своє напівлегальне існування.

Головні лідери російського визвольного руху, генерали А. А. Власов, Г. Н. Жиленков, В. Ф. Малишкін і Ф. І. Трухін намагалися переконати Гітлера в необхідності залучити росіян та інші народи до боротьби проти Сталіна і більшовизму. Вони нагадували Гітлеру в листі за 15 вересня 1943 р., що окрім найближчої мети, тобто боротьби разом із вермахтом проти «більшовицької і єврейської плутократії» їхня кінцева мета — «вільна Росія, добробут нашого народу в рамках нової Європи під проводом Німеччини. Отже, ми відкидаємо будь-який імперіалізм і вважаємо, що кожен неросійський народ, який тимчасово входить до Радянського Союзу, має одержати право на національну свободу, у тому числі й на повну незалежність»⁸⁹.

Але Гітлера не цікавила доля народів Східної Європи, і він був проти їхньої незалежності. Лист російських генералів і їхні пропозиції щодо приєднання народів Сходу до боротьби проти Сталіна залишилися без уваги.

Українці виявляють мету націонал-соціалізму

Український визвольний рух, зокрема Організація Українських Націоналістів (ОУН) Бандери, відстоював іншу концепцію політичного майбутнього Східної Європи. У той час, коли деякі кола і рухи діяли або хотіли діяти спільно з націонал-соціалістською Німеччиною проти більшовизму, ОУН Бандери виклала свою позицію у брошурі на 48 сто-

⁸⁷ ВА-МА РН 2 v. 2560 f. 90 ff.

⁸⁸ ВА-МА РН 2 v. 2558 f. 150.

⁸⁹ ВА-МА РН 2 v. 2559 f. 134 ff.

рінок, надрукованій навесні 1943 р. під назвою «Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах»⁹⁰.

Автор брошури І. Коваленко був добре знайомий з політикою і намірами Третього райху. Аналізуючи ситуацію і цілі націонал-соціалізму, він нагадував, що німецький Райх намагався поширити свою гегемонію на всю Європу і на весь світ ще з ХІХ століття, але Німеччину зупиняла Англія і її колоніальна імперія. Суперництво між двома державами під час Першої світової війни обернулося не на користь Німеччини, і Англія була переможницею. Після того, як прийшла до влади націонал-соціалістична партія, прагнення німецького Райху до гегемонії знайшли ідеологічне підґрунтя у двох визначальних принципах націонал-соціалізму: об'єднання усіх німецьких етнічних груп (тому анексія Австрії, Судетів і т. ін.) та расизм.

Ідея вищості германо-німецької раси, продовжував автор брошури, тобто ідея біологічного, звіриного расизму й національної нетерпимості стала джерелом росту німецького імперіалізму. Згідно з цією ідеєю, людство поділялося на дві категорії: панівна раса панів і раси рабів. Перша була расою творення, інші були деструктивними. Люди були поділені на надлюдей і недолудей. Німці були вищою расою, яка мала встановити свою гегемонію не в законному змаганні, а силою і знищенням цілих народів, які були проти німецьких намірів.

Пізніше націонал-соціалізм висунув ідею єдності народів германської раси, сподіваючись таким чином здобути підтримку інших германських народів. У цей час націонал-соціалістична Німеччина висунула ще одну нову ідею — ідею «Нової Європи». Так вона хотіла об'єднати європейські народи для здійснення своїх намірів, для боротьби велико-німецького Райху проти інших народів, континентів і рас, для створення світу, де німецький народ панував би над усіма іншими народами.

Іншими словами, щоб краще обдурити європейські народи, ідея німецької нації була змінена на ідею панєвропейського співробітництва, а ідея Німеччини як великої світової держави — на ідею «Нової Європи». Німеччина підтримує в окупованій Європі фіктивно незалежні держави, зовнішня політика яких фактично обмежена задоволенням потреб Німеччини в робочій силі, сировині і продукції, необхідній для ведення війни. У рамках цієї політики виникла

⁹⁰ Літопис УПА. т. 1. пол. цит.. 56—102

ідея створення східних легіонів, яка не принесла очікуваних результатів. Опір в окупованих країнах Європи наростає.

Що стосується Східної Європи і зокрема України, то, на думку І. Коваленка, Гітлер не мав намірів дозволити створення незалежних національних держав. Націонал-соціалістична політика була лише колоніальною політикою. Проте як колись плани Наполеона щодо Європи зазнали краху, так само все показує на те, що плани Гітлера щодо створення «Нової Європи», які не враховують прагнень українців до власної незалежної держави — «обернуться внівець якраз на українських землях». Невизнання за народами Східної Європи прав на самостійне життя, а навпаки — насильне здавлювання всіх самостійницьких тенденцій на окупованих територіях Сходу неминуче призведуть німецьку політику на Сході до катастрофи, а імперіалістичні плани Німеччини до провалу⁹¹.

І. Коваленко вважав, що гасло боротьби Європи проти більшовизму, який загрожує європейським народам і їхнім культурам, нещире, бо націонал-соціалістична влада бачить у Східній Європі територію німецької колонізації. Крім того, німецькі політичні діячі ніколи не уточнювали, якою конкретно буде форма їхньої «Нової Європи».

Під час навчальних курсів та політичних конференцій кадети, члени формувань СС і німецькі службовці на Сході весь час виховувались у дусі маячінь, як це підсумовує такий німецький текст, зацитований І. Коваленком:

«Шлях до панування німців над цілою Європою веде через підбій Східної Європи. Тут величезні простори. Тут земля, сировина і хліб. Тут Україна, батьківщина германів, колись держава готів і варягів. І тут, на сході Європи, в урожайній, безмежній Україні наша будучність. Це свята земля майбутнього німецького народу! І тут ми розживемось у добробуті і достатках та скоро і розмножимося. Нас тепер сто мільйонів. Коли ж здобудемо Україну і Східну Європу та будемо мати ці хлібодайні землі, тоді за сто років зростемо до чотирьохсот, а то й п'ятисот мільйонів та заселимо самі цілу Європу. Великою небезпекою у цьому є велика розмножувальна сила слов'янських народів. Але по війні слов'янські і всі інші негерманські народи будуть негайно виселені з Європи. Уся Європа стане батьківщиною германської раси...»⁹².

⁹¹ Там же.— С. 79.

⁹² Там же.— С. 82.

Автор знав про багато інших секретних німецьких документів, які потрапили до рук УПА, зокрема «12 заповідей поводження німців на Сході і їхнього ставлення до росіян» за 1 червня 1941 р., інструкції про освіту, інструкції поліції та ін.

І. Коваленко засуджував політику союзу з німцями проти більшовизму і створення добровольчих формувань. Він також виступив проти створення Українського визвольного війська. Після повторного взяття Харкова, за його словами, німці створили цю армію за зразком російської армії генерала А. Власова. Ці відділи використовували переважно для боротьби з партизанами. Останнім часом почастишали випадки дезертирства через недостатнє харчування і погане поводження. У травні почався набір добровольців у дивізію СС «Галичина» за принципом, що коли хтось не йде добровольцем, то він буде посланий на роботу до Німеччини.

У брошурі І. Коваленка описувалось «вербування» робочої сили до Німеччини, виселення українського населення з різних районів, терор, масові арешти, страти.

Автор застерігав народи Східної Європи від німецької політики, яка полягала в тому, щоб породити антагонізми між народами і використовувати їх один проти одного. Добровольчі формування вихідців із різних країн Східної Європи німці використовували для боротьби з українським визвольним рухом. Ці народи повинні були усвідомити собі, що для них єдина альтернатива — це спільна боротьба «проти двох воюючих імперіалізмів, імперіалізму російського та імперіалізму німецького, маючи на меті утворити незалежні, самостійні національні держави». Німецький націонал-соціалізм бореться з усіма прогресивними силами людства і саме з цієї причини, на думку І. Коваленка, молоді сили всіх народів повинні мобілізуватися і об'єднатися «заради свободи всіх народів Європи і заради індивідуальної свободи людини», щоб на руїнах «імперіалістичної війни» збудувати незалежні національні держави.

Наступ на визвольний рух

У листі від 25 червня 1943 р. Е. Кох, звертаючись до А. Розенберга, визнав, що німці були змушені повністю залишити територію генеральної округи Волинь — Поділля (Луцька і Житомирська області), що мало площу 174 тисячі кв. км. Північну частину цієї території утриму-

вали радянські партизани. Південь Волині був у руках українців. Кох писав, що «українські націоналістичні банди» мають «суворе і вмiле керівництво» і «вважаюче озброєні». Вони нападали на об'єкти, важливі для експлуатації країни і постачання продовольства для фронту, а також на залізничні шляхи, дороги, мости, державні господарства, молочарні, елеватори, промислові підприємства. Ці «банди» також нападали на кожного німця, що з'являвся у зоні, яку вони контролювали⁹³.

Діяльність українських повстанців та радянських партизанів сповільнила темпи лісової промисловості. Так, наприклад, виробництво дерева для шахт, необхідне для активізації добувної промисловості Донбасу, помітно знизилося: 90 вагонів за першу декаду червня, 70 вагонів за другу декаду і 60 вагонів за третю⁹⁴.

У червні, липні і серпні 1943 р. німецькі операції проти УПА переросли у великий наступ. За українськими джерелами, німці застосували проти УПА 10 тисяч солдатів, десять моторизованих батальйонів, що мали важке озброєння і артилерію, а також 50 танків і 27 літаків⁹⁵. Ці війська склалися із частин СС і німецької поліції, відділів польської поліції, угорських військ, частин охоронної поліції і батальйонів, куди входили колишні військовополонені різних національностей.

Німецькими операціями керував обергрупенфюрер СС генерал поліції фон дем Бах-Залевскі, якому було доручено вести боротьбу з партизанами на всіх окупованих територіях. Ці операції були спрямовані не лише проти УПА, а й проти цивільного населення. Були це каральні експедиції.

У ході цих операцій 14 липня 1943 р. німці спалили село Малин з 850 жителями (українці і чехи). Крики людей, замкнених у церкві, у школі та в стодолах, було чути за 5 кілометрів. Села спалено по всій Волині, було вбито сотні селян. У ніч з 15 на 16 липня арештовано більше 2 тисяч представників інтелігенції: 280 у Крем'янці, 200 в Рівному, 160 у Луцьку і т. д. Усіх цих українців було розстріляно⁹⁶.

У серпні Гімлер змушений був послати частину військ поліції на фронт. Відповідальний за проведення операцій проти УПА обергрупенфюрер СС Прюцман усе-таки вирі-

⁹³ Додатки, док. № 182.

⁹⁴ ВА-МА RW 30/100 5.

⁹⁵ Лев Шанковський, поп. цит.— С. 672.

⁹⁶ Літопис УПА, т. 2.— С. 162—165.

шив з тими військами, які в нього залишилися, «придушити народне повстання на Волині»⁹⁷.

Постійна загроза операцій та німецьких каральних акцій на територіях, контрольованих УПА, змусила українське командування перетворити кожне село в точку оборони чи фортецю. Командуючий УПА Клим Савур вжив заходів для системи самозахисту в кожному українському селі. 30 серпня 1943 р. він наказав, щоб усі чоловіки проходили військову підготовку і були готові воювати, захищати своє село, аж поки воно не буде евакуйоване чи не прийде підкріплення. Села одержували детальні інструкції щодо військової структури самооборони, системи розвідки, завдань коменданта села та ін⁹⁸.

Як німецькі, так і радянські військові операції проти українського визвольного руху, як звичайно, супроводжували пропагандистські акції за допомогою листівок. Найбільша німецька пропагандистська акція була проведена, зокрема, у червні 1943 р. під час великого літнього наступу. Німецькі листівки розкидали літаки по багатьох селах Волині. У цих листівках стверджувалось, що ОУН Бандери — це організація, яка служить більшовикам і одержує накази Москви: «Кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН, яка нібито воює проти більшовизму», — запевняла одна з листівок. У проводі ОУН сидять агенти Москви, Сталіна і «жидівських опричників», «його завдання підбурювати український народ проти німецького правління і творити хаос у запіллі». ОУН Бандери була, згідно з цією листівкою, «знаряддям жидівського большевизму». Листівка нагадувала про більшовицький терор, про депортації у Сибір та ін. і підсумовувала, що український націоналізм перебуває на утриманні Москви і що «ОУН і большевизм — це одно, тому вони мусять бути знищені»⁹⁹.

Сподіваючись відвернути населення від незалежницького руху, німці в іншій листівці стверджували, що Сталін, «убивця Вінниці і Катині», іменував Бандеру «старшим большевиком Советської України».

Німці любили торкатися у своїх листівках питання захисту європейської культури, Європи від Азії, від большевицьких варварів. «Тут говорить Німецький райх від імені Європи та її великої і давньої культури», — писалось в одній з листівок, зверненій до «українців у лісах». Фон дем Бах,

⁹⁷ ВА-МА РН 22/144 Fernschreiben vom 25. 8. 1943.

⁹⁸ Літопис УПА, т. 1.— С. 135—140.

⁹⁹ Додатки, док. № 183.

який підписав цю листівку, стверджував, що «у відповідальному часі він (Бандера) і його саботажники будуть у дні перемоги Європи покарані спільно з комуністичними бандитами». Він казав, що «величезна війна Великого, Доброго і Святого проти варварства і чортівства большевизму та союзних із ним жидівських народів у всьому світі вимагає жертв», і що «у добу, таку велику щодо завдань і жертв, політика Бандери і його компанії — це явне божевілля»¹⁰⁰.

А що ж радянська пропаганда? Вона твердила цілком протилежне. Борючись проти ідеї незалежної України, радянська пропаганда пояснювала, що справжня незалежність і суверенність українського народу можлива тільки в тісному союзі з російським народом у рамках Радянського Союзу. Радянські листівки твердили, що Червона армія і більшовики не мають імперіалістичних намірів, не прагнуть до завоювання нових територій чи пригноблення народів і, отже вони не борються проти визвольного руху українського народу. А твердження з цього приводу українських націоналістів — це лише наклепи.

Радянські листівки зображали українських націоналістів як німецьких колабарантів: «Бандера прибув в Україну на німецькій тачанці», — стверджувала одна з листівок. Бандера і «його прихвосні» були влаштували, за цією листівкою, «урочисту поїздку» до німців. Керівники ОУН, писалось в іншій листівці, живуть у Берліні, німці їх годують, дають їм гроші і фінансують українські газети. Далі в листівці було сказано таке: «...керівна верхівка ОУН, бандерівців та бульбовців і нині контактує з гестапо, одержує за це гроші і за тридцять срібняків продає свій народ. Роблять вони це, щоб відвернути народ від збройної боротьби проти німців, відірвати маси від радянських партизан»¹⁰¹.

Тим часом зударі німецьких військ і формувань УПА продовжувалось усе літо 1943 р.: 35 боїв у липні, 24 у серпні, 15 у вересні. За ці три місяці втрати були такі: 1 237 солдатів і офіцерів УПА вбито або поранено, не менше 5 тисяч убитих серед цивільного населення, і більше 3 тисяч убитих із німецького боку¹⁰².

¹⁰⁰ Додатки, док. № 185; Літопис УПА, т. 2.— С. 158.

¹⁰¹ Додатки, док. № 184; Літопис УПА, т. 2.— С. 158.

¹⁰² Лев Шанковський, поп. цит.— С. 672.

Поширення опору й утворення звільнених районів

З 1941 року підпільно з'являються різноманітні українські видання та періодичні газети. ОУН Бандери мала багато підпільних типографій. Зокрема, вона видавала газету «За самостійну Україну» (з 1941 р.), газету «Ідея і чин» (з 1942 р.), «Бюлетень» (з 1942 р.), газету «Вільна Україна», а також журнал «Інформатор», який був переданий УПА з вересня 1943 р. УПА видавала такі журнали: «Інформатор» (з 15 вересня 1943 р.), «До зброї» (з жовтня 1943 р.), «Самостійник» (з грудня 1943 р.).

Усі видання регулярно інформували своїх читачів про діяльність ОУН Бандери, про німецькі репресії і розгортання збройної боротьби проти німців та радянських партизанів. Дослідження німецьких архівів показує, що дуже мало видань потрапляло до рук німців або ж німці дізнавалися про ці видання з великим запізненням. Наприклад, номер 8 «Вільної України» за вересень 1943 р. був перекладений службами іноземних військ Сходу лише 7 липня 1944 р. А в цьому номері газети була важлива інформація в основному за червень-липень 1943 року.

Наведемо резюме повідомлень, надрукованих у № 8 газети «Вільна Україна»: Київська область. Загони УПА з'явилися у лісах Чорнобиля. Німці спалюють українські села. У Києві арештовано представників української інтелігенції. Постійно руйнуються історичні пам'ятки. Жодне культурне життя там неможливе.

Кіровоградська область. Населення незадоволене німцями, але боїться більшовиків, воно дружньо ставиться до ОУН і дуже цікавиться боротьбою УПА. Пропаганда ОУН проти відправлення до Німеччини дала добрі результати, приблизно 90% молоді unikнуло депортації. Триває німецький терор. Село Буди в Чигиринському районі було оточене, і всіх працездатних людей було відправлено до Німеччини.

Дніпропетровська область. Німці часто провадять облави на базарах. Робочий день тут триває 12 годин. Частина населення голодує. Щоб вижити, люди крадуть. Багатьох людей було відправлено в концентраційний табір. Вербування до Німеччини не приносить очікуваних результатів через пропаганду ОУН.

Район Кам'янця-Подільського. Масові арешти серед інтелігенції та патріотичних елементів. Депортація до Ні-

меччини. Спалені німцями села, грабежі, убиті люди. Газета відзначає: «Ось німецька культура!». Терор сприяє активізації мас. Населення виступає за незалежність. Повстанський рух набуває усе більшої ваги.

Крим. Діяльність ОУН стикається з надзвичайними труднощами, але не припиняється. Революційні почуття охопили кримських татар, які часто висловлюються за тісне співробітництво з українцями та іншими поневоленими народами. З діяльністю українців борються не тільки німці, а й також і росіяни. СД закрило останній український театр у Криму. Німці арештували багатьох українців, звинувачених у тому, що вони провадили незалежницьку пропаганду, чи запідозрених у приналежності до ОУН.

Луцьк. Численні арешти серед українців. Також серед поляків. Літаки бомбардували місцевості, що їх контролювала УПА, яка продовжує боротьбу з окупантами.

Район Рівного. Жнива проходили під охороною УПА. Угорські і польські загони на службі в німців продовжують нападати на українські села (Повче, Суйми, Ступно). У Ступно вони розграбували і зруйнували церкву та багато будинків. У Білашевому вони спалили багато будинків і вбили шість осіб. Арешти в районі Острова. Населення повністю на боці УПА.

Район Дубно. Німці контролюють лише Дубно і Радзівіл. Вони використовують польські загони для проведення каральних заходів проти українських сіл. Німці і поляки знищили село Малин з усіма жителями.

Райони Володимир-Волинського і Горохова. Німці втратили контроль над цими районами. Під тиском загонів УПА вони переводять евакуацію міста Володимир-Волинського. Вони забрали з собою 55 в'язнів, яких було страчено. Майже скрізь німці нападають на українські села. Національні меншини, за винятком поляків, дружньо ставляться до УПА. Українське населення повністю підтримує боротьбу проти противників України.

Район Ковеля. Німці (за допомогою поляків) спалили село Туличів і вбили сто осіб. Після атаки УПА німці втратили 180 людей убитими. Серед українського населення Ковеля пройшли арешти. У липні УПА завдало поразки радянським партизанам, які мали кілька сотень убитих і були змушені відступити на північ.

Райони Пінська, Сарн, Костополя. З півночі (Білорусь) прийшли радянські партизани. Вони шукають продовольство, сіють терор, грабують і розстрілюють, змушують молодь йти за ними. У селі Сарниках вони стратили десять

сімей, у Вичівці — тридцять осіб. У багатьох інших селах вони спалили будинки. УПА робить усе, щоб змусити їх відступити на північ. Німці повністю втратили контроль над цими районами. УПА допомагає відновити нормальне життя і управління, вона готує відкриття шкіл»¹⁰³.

З 21 по 25 серпня 1943 р. проходив III Надзвичайний Великий Збір ОУН Бандери. Керівники українського визвольного руху потребували підбити підсумки. Два роки, що минули, були відзначені величезними втратами. У боротьбі з нацистською Німеччиною загинули тисячі українських патріотів, членів ОУН, а серед них і такі визначні керівники, як Дмитро Мирон-Орлик, Іван Климів-Легенда, Микола Лемик, Сергій Шерстюк, Петро Щепанівський та ін. Тисячі інших опинилися у тюрмах і концентраційних таборах. Степан Бандера і Ярослав Стецько були ув'язнені в концентраційному таборі Заксенгаузен. Ще ніхто не знав про те, що двох братів Бандери, депортованих в Аушвіц, було вбито, як і багатьох інших членів ОУН і звичайних українських патріотів.

В одному з документів, прийнятих на Зборі, відзначалось, що, незважаючи на ці втрати, ОУН Бандери відстояла не тільки моральні позиції українського народу, а й створила практичні передумови для того, щоб перейти в наступ проти загарбників. На початку вона поставила перед собою завдання зашкодити вивозу в Німеччину робочої сили і постачанню продовольства. Потім ОУН перейшла до широкої збройної боротьби, на Поліссі і на Волині з'явилися збройні загони Української Повстанської Армії, яка відтоді взяла на себе оборону українського населення. Вона поширила свою діяльність на інші області, зокрема на Кам'янець-Подільську, Вінницьку, Житомирську, Київську, а в перших числах липня і на Галичину. «Отже, уже в липні 1943 р. 12 областей України стали на шлях збройної боротьби проти окупантів за Самостійну Соборну Українську Державу»¹⁰⁴.

Що стосується політичної програми, то ОУН Бандери ще раз підтвердила, що її головна мета — створення Самостійної Соборної Української Держави. Але ОУН Бандери також бореться, щоб кожен народ міг жити у своїй незалежній національній державі, бо усунення будь-якого панування одного народу над іншим є попередньою умовою до створення у світі справедливого порядку. У постановах

¹⁰³ ВА-МА 2/v. 2337 ф. 16—18.

¹⁰⁴ Додатки, док. 186.

III Збору ОУН Бандери, зокрема, говорилося: «ОУН з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних та фашистсько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій, бо вони є інструментом завойовницької політики імперіялістів. Тому ми проти російського комуно-більшевизму і проти німецького націонал-соціалізму. ОУН проти того, щоб один нарід, здійснюючи імперіялістичні цілі, «визволяв», «брав під охорону», «під опіку» інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст — поневолення, насильство, грабунок».

За постановою Збору режим майбутньої Української держави мав бути демократичним, заснованим на соціальній справедливості. Український уряд повинен турбуватися лише інтересами народу. Мала бути скасована будь-яка система експлуатації, якою б вона не була. Земля мала стати власністю селян. У західних районах землі великих землевласників, монастирів і церков поступово повинні були перейти у власність селян, важку промисловість і транспорт треба було націоналізувати, робітники повинні були мати можливість брати участь в управлінні заводами. Крім того, український уряд повинен був гарантувати такі права: 8 годинний робочий день, справедлива оплата праці, вільний вибір професії, свобода профспілок, освіти, слова, думки, переконань, рівність у правах усіх громадян, враховуючи національні меншини¹⁰⁵.

Треба підкреслити, що ця політична програма ОУН Бандери стала також програмою УПА і була поширена у вигляді листівки за підписом «Українська Повстанська армія», а датована серпнем 1943 р. (перевидана в 1949 р.)¹⁰⁶.

III Надзвичайний Збір ОУН Бандери також обговорив можливість повернення радянського режиму. Позиція ОУН з цього приводу була викладена в останній частині постанов. ОУН Бандери вважала, що під час війни і постійного переміщення кордонів, єдиною органічною і стабільною реальністю у Східній Європі є поневолені народи з їхнім прагненням до національної незалежності. В останній постанові було зроблено такий висновок: «Боротьбу за здійснення наших цілей будемо провадити незалежно від усіх можливих територіяльно-політичних змін на Сході. Окупацію більшовиками українських земель приймаємо пляновою актив-

¹⁰⁵ ВА-МА5/в. 464 ф. 53—55; ОУН в світлі..., о. с.— С. 107—118.

¹⁰⁶ Літопис УПА, т. 1.— С. 126.

ною боротьбою у всіх тих формах, що ведуть до розвалу державного апарату московського імперіялізму...»¹⁰⁷.

Керівники українського опору і частина громадської думки сподівалися, що війна виснажить обидві воюючі сторони в такій мірі, що вони будуть нездатні противитись прагненням поневолених народів, зокрема прагненням українського народу. Отже, існувала думка, що ці народи в певний момент зможуть повстати і вирвати в обох воюючих сторін свою свободу і незалежність.

Треба сказати, що керівники українського визвольного руху не були єдиними, які мали таке бачення ситуації. Багато польських і російських антибільшовицьких діячів також думало, що війна виснажить СРСР і Німеччину. І, зрештою, саме це переконання викликало в західних союзників страх, що Росія може бути настільки ослаблена, що намагатиметься вступити в секретні переговори з Гітлером у дусі німецько-російського договору від 23 серпня 1939 р. Саме в цьому головна причина їхніх поступок перед усіма політичними вимогами Москви.

Ще у травні 1942 р. польські газети за кордоном писали, що через кілька місяців, у серпні чи у вересні, німецька і радянська армії «будуть нейтралізовані». «Вони взаємознищаться, і саме в цей момент прийде час англо-саксонців»¹⁰⁸.

У наказі за 31 серпня 1943 р. Клим Савур, командуючий УПА, закликав до посилення повстанських дій і поширення їх по всій Україні, щоб підготувати мільйони українців до загального повстання. «Уся Україна, — говорилося у наказі, — повинна стати військовим табором, який захищає нас сьогодні від винищення і котрий прислужиться нам завтра базою для наших атак».

Командування УПА рекомендувало також відповідно до рішень Збору ОУН Бандери встановити контакти з представниками поневолених національностей, які живуть в Україні, і допомогти їм усвідомити, що в їхніх інтересах створити при УПА національні загони, які могли б у певний момент опинитися у власній країні, щоб очолити там національну революцію своїх народів¹⁰⁹.

Командування УПА поступово організувало адміністрацію і життя у селах тих районів, які воно контролювало.

¹⁰⁷ ОУН в світлі..., о. с.— С. 120.

¹⁰⁸ Trybuna Wolności. I. 9. 1946, цитовано за С. Déborine, op. cit.— P. 245.

¹⁰⁹ Літопис УПА, т. 6, с. 93; ВА-МА 2/v. 2545 ф. 40, 40 RS.

Кожне село одержало точні інструкції про те, як захищатися від німецьких атак чи від інших ворогів (спорудження барикад, огорожень, траншей, розвідка, швидка евакуація населення у ліси, спорудження сховку і житла під землею та ін.¹¹⁰. Командування УПА також наказало відкрити школи від 15 вересня 1943 р. Медичну допомогу і догляд за дітьми було організовано скрізь, де тільки можна¹¹¹.

У всіх районах, які контролювала УПА, німецьку адміністрацію замінили на українську. Добре розвивалася промислова діяльність. Було введено в дію підприємства, організовано виробництво товарів першої необхідності (виробництво мила, паперу, воску, медичного спирту та ін.). Ці райони були звільнені від набору до Німеччини, там більше не було ніякої насильної праці на дорогах чи німецьких захисних спорудах, ніяких поставок продовольства для Німеччини.

Було створено багато допоміжних служб, що працювали для УПА, зокрема організація Червоного Хреста, курси санітарок і хірургів, майстерні пошиття одягу і взуття¹¹².

Починаючи від серпня 1943 р., поступово визначилась остаточно структура УПА. Вона поділялась на три групи армій за територіальною ознакою: УПА-Північ (Поліська, Волинська, Житомирська області); УПА-Захід (райони Холму, Галичини, Буковини, Карпат); УПА-Південь (Вінницька, Кам'янець-Подільська області і південь України). Командуючими цими групами були Роман Клячківський-Клим Савур (УПА-Північ), Василь Сидор-Шелест-Вишитий (УПА-Захід), Омелян Грабець-Батько (УПА-Південь).

Восени 1943 р. верховне командування УПА було довірено Романові Шухевичу, він же Тарас Чупринка.

Передбачалося об'єднати загони повстанців із районів Києва, Центру і Сходу України в УПА-Схід, але цей план не вдалося повністю здійснити через наступ радянських військ.

¹¹⁰ Літопис УПА, т. 1.— С. 141—148.

¹¹¹ Там же.— С. 170—174.

¹¹² Микола Лебедь, о. с.— С. 29—30, 66.

Німці втрачають ініціативу і готуються до евакуації зі Східної України

Літо 1943 року з військового погляду було найважливішим періодом в історії війни у Східній Європі. Сталінградська битва завдала великої поразки німецькій військовій машині і стала психологічним поворотом у війні. Але німці відступали повільно. Вони ще мали в розпорядженні значну ударну силу, і радянські війська часто тупцювали на одному місці і наступали з труднощами. Вони взяли Харків і Луганськ у лютому 1943 р., але через місяць були вибиті з цих міст німцями і відступили.

Отже, німці частково зберігали ініціативу. 5 липня 1943 р. на Курській дузі німці перейшли в наступ, який зупинився через кілька днів. Ця битва була важливішою від Сталінградської, і її невдача для німців була вирішальна для дальшого розвитку війни. 12 липня радянська армія перейшла в контрнаступ. З цього часу вона зберігала ініціативу до кінця війни.

Важливо відзначити, що український повстанський рух утвердився і розвинувся саме в найбільш вирішальний період для Третього райху, з жовтня 1942 р. по серпень 1943 р. Діяльність Організації Українських Націоналістів Бандери і широкомасштабні операції Української Повстанської Армії у березні-квітні 1943 р. й особливо в наступні місяці (зокрема в червні-липні), без сумніву сприяли погіршенню ситуації для німецької адміністрації на Україні і для вермахту на Східному фронті.

У середині липня 1943 р. німецькі власті таємно наказали готуватися до евакуації промислових ресурсів із районів Сходу України й Києва. У Полтавській області цей план передбачав евакуацію не лише споживчих товарів і худоби, а й усіх працездатних від 15 до 65 років¹¹³.

Для евакуації Києва німці передбачали використати 495 поїздів по 50 вагонів кожен (33 поїзди щодня з шести вокзалів української столиці)¹¹⁴.

У другій половині серпня міста Лебедин (19.08), Харків (23.08), Охтирка (25.08), Глухів (30.08) були взяті Черво-

¹¹³ BA-MA RH 22/142 Oberfeldkommandatur 398 La 2382/40 geheim, St. Qu. 18. 7. 1943.

¹¹⁴ I b i d., Fernspruch WKWU 2205 19. 7. 1943; Bfh. H. Geb. Süd La Nr 5503/43g. H. Qu., 28. 7. 1943.

ною армією. 1 вересня німецьке головнокомандування віддало наказ починати евакуацію з усієї української території на схід від Дніпра. З вересня Е. Кох передав інструкції по евакуації генеральним комісарам Києва і Дніпропетровська і районним комісарам на схід від Дніпра...

Кох розділив райони на схід від Дніпра на дві зони. У першій зоні, що була ближче до фронту (з містами Гадяч, Полтава, Бердянськ) усі будинки у селах і містах мали бути спалені. Склади, які не можна евакуювати, треба було знищити. Всі працездатні мешканці і худоба мали бути евакуйовані, а насіння знищене. Подібні заходи потім збиралися вжити в другій зоні¹¹⁵.

Кох діяв відповідно до наказів, одержаних із Берліна. Гімmlер нагадував, зокрема, Прюцману, начальнику СП і СД на Україні, що він повинен допомогти все знищити на евакуйованих українських територіях. На них не повинно було залишатись жодної живої істоти, жодної корови, жодного кілограма зерна, жодного метра рейок, жодного будинку, жодної криниці, де б не була отруєна вода, жодного заводу, який би не був непридатний на довгі роки. Ворог мав одержати повністю спалену і зруйновану країну¹¹⁶.

Національні загони при УПА

Під час конференції ОУН Бандери в лютому 1943 р. вже стало питання про встановлення співробітництва з поневоленими народами Східної Європи у спільній боротьбі проти націонал-соціалізму і більшовизму. Єдиною попередньою умовою такого співробітництва було визнання права українського народу на незалежність і суверенітет. Отже, співробітництво було неможливе з тими, хто не визнавав цього права, враховуючи і територію Західної України. Саме в цьому напрямку треба було шукати спільних інтересів народів Заходу і Сходу у спільній боротьбі проти німецького, російського чи ще якогось імперіалізму¹¹⁷.

ОУН Бандери вважала, що імперіалізм націонал-соціалістичний та імперіалізм більшовицький кожен по своєму хочуть використати «народи всієї Європи, нав'язати їм кайдани». ОУН Бандери протиставляла обом цим імперіалізмам

¹¹⁵ ВА-МА RH 22/144 Der Reichskommissar für die Ukraine V-I-533/43 g. Rs.,— S. 1—4.

¹¹⁶ Гл. фотокопія документу в «Амернці», Філядельфія, від 26.9.1985.

¹¹⁷ ОУН в світлі..., поп. цит.— С. 77.

«ідею самостійних національних держав усіх європейських народів на їхніх етнографічних територіях»¹¹⁸.

І якраз повстанська боротьба дала можливість застосувати теоретичні принципи співробітництва між народами Східної Європи.

Німці постійно використовували проти УПА, окрім німецьких загонів, численні батальйони, що склалися з добровольців, колишніх військовополонених різних національностей. Серед цих батальйонів були батальйони вірмен, грузинів, росіян, донських козаків, узбеків, казахів, татарів. З червня місяця 1943 р. верховне командування УПА звернулося до цих солдатів із допомогою дванадцяти листівок, які мали такі звертання:

«Вірмени та інші народи Кавказу!», «Грузини!», «Росіяни», «Узбеки, Казахи, Туркмени, Таджики, Башкири, Татари, народи Уралу, Волги, Сибіру, народи Азії» (червень 1943 р.), «Грузини!» «Добровольці німецької армії!», «Волзькі татари!» (вересень 1943 р.), «Вірмени!», «Узбецькі солдати!» (жовтень 1943 р.), «Азербайджанці!», «Черкеси, Кабардинці, Осетини, Чечени!», «Російські товариші!» (листопад 1943 року), «Білоруський народе!» (грудень 1943 р.— ця остання листівка була надрукована для поширення у самій Білорусі)¹¹⁹.

Мета цієї акції полягала не лише в тому, щоб пояснити сенс боротьби українців, показати, що УПА бореться за принципом «Свобода народам, свобода людині!», але також переконати східноєвропейських і азіатських добровольців не брати участі в німецьких репресіях проти українського населення і в боях проти УПА. По-друге, листівки було складено так, щоб збудити в даних національностей прагнення до незалежності. Листівки закликали добровольців німецької армії приєднуватись до підпілля, створювати національні загони при УПА і боротися разом з українцями проти двох імперіалізмів водночас, за незалежність своїх націй. Часто ці листівки були досить довгі, написані по-російськи чи відповідними мовами, та закінчувалися закликами такого роду: «Поневолені народи Східної Європи і Азії! Зв'язуйтеся з УПА! Переходьте разом зі своєю зброєю на бік повстанців! Беріть участь у боротьбі проти імперіалізмів! Хай живуть незалежні держави поневолених народів!»¹²⁰.

¹¹⁸ Там же.— С. 81.

¹¹⁹ УПА в світлі..., поп. цит. с. 103—113; Літопис УПА, т. 1.— С. 103—119.

¹²⁰ Літопис УПА, т. 1.— С. 194.

«Народи Кавказу! Зв'язуйтеся з УПА! Створюйте національні загони разом з УПА! Завдяки нашим спільним зусиллям, ми викличемо загальну революцію проти імперіалістичних грабіжників! За незалежні держави народів Кавказу!»^{120а}.

«Вірмени! Ні російський імперіалізм, ні німецький імперіалізм не принесуть поневоленим народам свободу... Приєднуйтеся до національних загонів при УПА, об'єднуйте свої сили для боротьби за вільну Вірменію... Тюрма народів — СРСР — буде знищена поневоленими Москвою народами. Геть гітлерівських хижаків! Геть московський імперіалізм! Хай живе незалежна Вірменія! Хай живуть незалежні держави поневолених народів Європи і Азії! Хай живе Українська держава!»¹²¹

Успіх цих листівок був надзвичайний. Багато дезертирів німецької армії іноді цілими групами приєднувалося до руху опору, де вони утворювали автономні національні загони при УПА. Починаючи від серпня 1943 р., таким чином було створено невеликі загони з вірменів, грузинів, узбеків, казахів, татарів, литовців. Найбільш чисельними загонами були литовські і грузинські (декілька сотень кожної національності). Потім йшли узбеки і вірмени.

Крім того, невдачі на Східному фронті влітку і восени 1943 р. сприяли дезертирству італійських, румунських, угорських і німецьких солдатів. Як звичайно, ці дезертири зв'язувалися з українцями, щоб через них повернутися у свої країни. Проте деякі приєднувались до УПА, щоб боротися на боці українців. Практично всі ці іноземці загинули в боях проти німців. Треба згадати також групу голландських офіцерів, які втекли з німецького полону, потрапили до УПА і з допомогою УПА пробилися на Угорщину, а потім через СРСР і Лондон повернулися до дому^{121а}.

У лавах УПА було багато євреїв, які втекли з гетто. Вони були простими бійцями чи лікарями (на початку 1960 років в Ізраїлі жило кілька десятків євреїв, що воювали у складі УПА).¹²² Було в УПА і небагато бійців інших національностей, як наприклад, бельгієць Альберт Газенбрукс із Брюгге, який утік з Німеччини і хотів пробратися до Англії через схід. Прибувши в Дубно на Волині, він вирі-

^{120а} УПА в світлі..., поп. цит.— С. 104; Літопис УПА, т. 1.— С. 179

¹²¹ Літопис УПА, т. 1.— С. 177—178.

^{121а} Гл. Едвард Й. Ц. ван Готегем, Моя зустріч з УПА, Нью-Йорк 1972.

¹²² Cf. Heiman, Nous avons combattu pour l'Ukraine, «L'Est Européen» Paris, n° 35 (1964).

шив приєднатися до українського опору. Ставши воїном УПА під псевдонімом «Західний», Альберт Газенбрукс восени 1945 р. був призначений на роботу на радіостанції при УПА «Вільна Україна» (кодова назва «Афродіта»), де він працював як диктор англійською і французькою мовами. Ця короткохвильова радіостанція продовжувала діяти і після відступу німців. У березні 1945 р. вона була виявлена службою НКВД. Одного дня під час виходу в ефір два радянських солдати увірвалися у підземний сховок і кинули гранату. Одного українця було вбито наповал. Легкопоранений Альберт Газенбрукс був схоплений і депортований з багатьма іншими українцями в концентраційний табір Воркути. Його було звільнено лише в 1953 р.¹²³

В УПА було також декілька росіян, які іноді, коли видавалася нагода, дезертирували до радянських партизанів. Тут можна згадати російського генерала П. В. Сисоева, колишнього професора Московської військової академії і командуючого 36-м корпусом радянської армії під час війни. Після втечі з табору військовополонених цей російський генерал потрапив до УПА, де представився українцем, колишнім радянським солдатом Петром Скирдою. Два роки він перебував у лавах українського опору, але восени 1943 року дезертирував і приєднався до радянських партизанів¹²⁴.

Нова критика німецької політики

16 вересня 1943 р. в Рівному відбулася важлива конференція представників німецького військового командування і Райхскомісаріату Україна. Кох був відсутній, і Райхскомісаріат представляв Даргель. Окрім питань, пов'язаних з евакуацією з районів лівого берега Дніпра і з розподілом компетенцій, генерал Фрідерічі і Пауль Даргель розглянули ситуацію у районах Волині, Поділля і Житомира.

Німці турбували дві основні проблеми: урожай і боротьба проти «банд». Щоб оберігати урожай, німці мали в цих районах 15 тисяч військових, з яких 3 тисячі поліцаїв, 6 тисяч призовників і резервістів, 3 тисячі чоловіків із військ Сходу, 3 тисячі чоловік з охоронних загонів.

Згідно з донесенням німецької контррозвідки, у трьох

¹²³ «Гомін України», Торонто, Канада, 25. 9. 1983, і архів автора.

¹²⁴ Гл. стаття А. Ф. Федорова// Огонек.— Москва.— № 23.—1964 травень.

районах в основному домінували «банди», на півночі — близько 20 тисяч радянських партизанів і на півдні яких 35 тисяч українських національних партизанів¹²⁵. До останньої цифри німці зараховували повстанців ОУН Бандери і партизанів Бульби й ОУН Мельника. Насправді такий поділ серед українських партизанів існував від лютого до серпня місяця. У вересні 1943 р. український збройний опір складався переважно з УПА. Крім неї існувало ще кілька сот, потім кілька тисяч партизанів Бульби.

Згідно з доповіддю, зробленою на конференції, напади «українських банд» ставали дедалі частішими: 295 нападів в липні 1943 р., 391 у серпні; замаху і саботаж на залізницях: 682 у липні, 1 094 у серпні; економічний саботаж: 119 у липні, 151 у серпні.

Генерал фон Краузе визнав, що політична пацифікація цих районів уже більше неможлива. Залишається лише військова пацифікація. Генерал також висловився щодо загальної ситуації. На його думку, треба було взяти з України все, що тільки можна взяти, якщо можливо, «патріархальними» методами або силою. Фон Краузе також заявив, що «політична мета українського населення — це повна незалежність»¹²⁶.

Економічна інспекція вермахту повідомляла, що більша частина генеральних округ Волині-Поділля і Житомира «віддана бандам, які розвивають свою діяльність аж до меж великих міст (Житомир, Рівне)». У донесенні, зокрема, було сказано, що «20 вересня бандит, переодягнений у німецьку уніформу, серед білого дня вбив міністерського радника Геля (начальник фінансових служб) і людину, що його супроводжувала, перед будинком постійного представництва Райхскомісаріату Україна в Рівному»¹²⁷.

Приблизно через три тижні, згідно з донесенням Тауберта, «у той же час і в тому ж місці та сама особа вчинила невдалий замах з допомогою вибухівки проти заступника Коха, Даргеля і начальника відділу (пропаганди) Пальцо». Тауберт вказує у своєму донесенні, що «обставини створюють підозру, що автором (замаху) був український націоналіст»¹²⁸. Далі ми побачимо, що цей замах вчинив російський агент-провокатор.

Це вже був другий невдалий замах на Пауля Даргеля. Офіційна газета українською мовою міста Рівного «Во-

¹²⁵ ВА-МА RH 22 104 f. 144.

¹²⁶ *Ibid.*, f. 144—146.

¹²⁷ ВА-МА RW 30/100 f. 79 RS-80.

¹²⁸ ВА R 55/1483 f. 10.

линь» за 24 жовтня 1943 р. повідомляла, що розслідування змогло встановити «зв'язок між замахом і деякими колами ідеологічних підбурювачів» і що багато в'язнів, які входили в ці кола, було знищено в тюрмах Волині.

Справді, більше 500 заложників та ув'язнених українських націоналістів, членів або симпатиків ОУН Бандери, чоловіків і жінок, а також багато українських православних священників було знищено між 12 і 22 жовтня 1943 р. в багатьох тюрмах Волині¹²⁹.

Проведення цих страт було погоджено з Кохом, а наказ про страти віддав обергрупенфюрер СС Альфред Функ, начальник департаменту юстиції Райхскомісаріату Україна.

Але кола ОУН Бандери не мали ніякого відношення до цього замаху. Вони просто стали жертвою радянської провокації, про що дізналися пізніше, у березні 1944 р.

У своєму донесенні про замах в Україні й Білорусі (де був замах 9 вересня проти німецького будинку, а 23 вересня було вбито райхскомісара Кубе) Тауберт відзначав, що сліпі репресії масового характеру є великою помилкою, вони можуть лише збільшити кількість незадоволених і противників. Як приклад, Тауберт нагадував про протекторат Богемії, де СД завжди утримувалось від масових репресій проти невинного населення. І тому в Чехії не було такої «народної війни, як на Волині», і військова промисловість могла там нормально працювати для Райху, на відміну від України і Білорусі¹³⁰.

Радянський контрнаступ у липні 1943 р. на Курській дузі перейшов у загальний наступ. У серпні і вересні фронт значно віддалився від Москви. Але головним напрямком радянської армії був напрямок на Україну. Як і німцям, Україна була потрібна і Москві. На півночі і на сході України радянська армія брала українські міста одне за одним: Суми (2.9), Горлівка (5.9), Сталіно-Донецьк (8.9), Ніжин (15.9), Новгород-Сіверський, Ромни (16.9), Павлоград, Бердянськ (17.9), Лубни (18.9), Прилуки (19.9), Чернігів (21.9). 23 вересня радянська армія узяла Полтаву і 30 вересня вийшла до Дніпра по лінії від півночі України до Запоріжжя.

Критика німецьких діячів щодо політики Берліна на Україні наростала. Колишній начальник економічних служб генерального комісаріату Мелітополя Гайнц фон Гомайер

¹²⁹ Лев Шанковський, УПА, поп. цит.— С. 675—676.

¹³⁰ ВАР 55/1483 f. 12—13.

послав 15 жовтня 1943 р. великого листа А. Розенбергу, в якому він особливо виступав проти політики Е. Коха.

Гомайер писав, що Німеччина вже втратила частину України. У решті країни непевність створюється через діяльність партизанів. Ці два факти, за Гомайером, безпосередньо спричинені політикою, що її провадять на Україні. Гомайер не виділяв український націоналізм, про який він, здається, зовсім не знав. Як і більшість інших німців, він сплутував українців і росіян. Він вважав, що все населення на Сході — це росіяни, слов'яни.

Гомайер висловлював багато нарікань на адресу Коха. Він особливо дорікав йому в ненависті до населення Сходу, до слов'ян. Він казав, що мова йде не про надання незалежності Україні, а про виявлення такту до населення, яке сподіваються повернути до Німеччини і котре є антибільшовицьким. Він пропонував зміни в політиці і реформи (Україна мала одержати статус європейської союзної держави за участь у спільній боротьбі, мала бути змінена адміністрація, проголошена повна амністія, заборонена думка про те, що слов'яни — це нижча раса та ін.). Але нову політику і реформи треба було довіряти новим людям, які не брали участі в теперішній німецькій політиці. Гомайер був переконаний, що німці ніколи не зможуть переробити 40 мільйонів українців, «яким природа дала білу шкіру, на негрів»¹³¹.

Поляки і Західна Україна

Після відставки Муссоліні і створення уряду Бадоліо (25.7.1943) Рузвельт і Черчілль 17 серпня зустрілися у Квебеку. Обидві делегації обговорювали проблему другого фронту в Європі. Американці хотіли відкрити фронт на півночі Франції.

Черчілль продовжував відстоювати свій план висадження на Балканах, мабуть, гадаючи таким чином не допустити радянського проникнення у цей регіон. Американці не підтримували цю ідею, оскільки вважали, що радянська армія буде скоро виснажена і не продовжуватиме наступу, так що англо-американські війська зможуть окупувати не лише Західну Європу, а й Балкани¹³². Одно слово, було погоджено призначити висадження військ на північне узбережжя Франції на 1 травня 1944 р., також було вирішено

¹³¹ BA R 6/15 f. 108—121.

¹³² Cf. Déborine, op. cit.— P. 302.

підтримати це висадження десантом на півдні Франції. У Квебеку йшла мова і про майбутнє Німеччини. Обидві делегації вважали, що після поразки треба поділити Німеччину на кілька держав¹³³.

Італія капітулювала 3 вересня 1943 р., у день висадження союзників на південному узбережжі країни. 13 жовтня уряд Бадоліо оголосив Німеччині війну.

Польський уряд у Лондоні, очолюваний після трагічної смерті генерала Сікорського (14 липня 1943 р.) С. Миколайчиком, продовжував вживати заходів, спрямованих на те, щоб переконати західні держави в необхідності гарантій для Польщі щодо її східних кордонів до 1939 р., тобто гарантій приналежності до Польщі українських, білоруських і литовських територій, які Москва хотіла залишити собі. Що стосується українських територій, то мова йшла саме про райони Волині, Галичини, Холмщини і Лемківщини, які в основному заселені українцями і де концентрувалися найважливіші сили незалежницького руху.

Виглядало, що Рузвельт досить туманно уявляв собі, що східний кордон Польщі простягатиметься на схід від лінії Керзона, а це означало, що Львів, столиця Західної України, мав би перейти до Польщі.

Фактично в Рузвельта вже була думка щодо Східної Європи. Він захоплювався Сталіним та росіянами і не бачив нічого недоречного в тому, щоб поділити з Росією здобутки перемоги не тільки в Європі, а й в усьому світі. Він представив свою політику і своє бачення світу під час візиту кардинала Спеллмана 3 вересня 1943 р.

Згідно із записами кардинала Спеллмана, Рузвельт визнав, що після перемоги світ буде поділено на сфери впливу і «Великобританія та Росія поділять між собою Європу і Африку». Але оскільки Великобританія мала особливий інтерес до Африки, легко було здогадатись, що саме Росія, на думку Рузвельта, мала стати господаркою Європи. Звичайно, Рузвельт сподівався, що інтервенція росіян в Європі не буде «занадто нестерпна».

Далі Рузвельт сказав, що відбудеться конференція за участю Сталіна, і він переконаний: зі Сталіним легше порозумітися, ніж із занадто ідеалістичним Черчиллем, тоді як Сталіна і себе він вважав реалістами. Звичайно, Рузвельт сподівався, що Сталін не бажає розширювати межі Росії до безконечності, але очікував, що він «претен-

¹³³ J. B. Duroselle, Histoire diplomatique..., op. cit.— P. 369—370; G. Déborine. o. c.— P. 301—303.

дуватиме на Фінляндію, балтійські держави, половину Польщі, Бессарабію». Рузвельт уважав, що було нерозумно виступати проти бажань Сталіна, «бо в кожному разі він має силу і владу для здійснення цих бажань». На думку Рузвельта, «населення Сходу Польщі і так хоче стати росіянами»...

Президент Сполучених Штатів усвідомлював, що Росія хоче поставити комуністичні уряди у країнах, які будуть окуповані радянською армією, але він казав: «...що ми можемо зробити?» Кардинал Spellman питав його, чи такі країни, як Австрія, Угорщина, Хорватія мають стати російськими протекторатами? Рузвельт відповів, що це можливо і додавав із захопленням, що не треба забувати про визначні економічні досягнення Росії. І, крім того, Рузвельт сподівався, що через десять, двадцять років європейського впливу росіяни стануть більше цивілізованими...¹³⁴.

Напередодні свого від'їзду до Москви, де мала відбуватися конференція міністрів закордонних справ трьох союзників, Корделл Гол одержав від посла Польщі меморандум, у якому польський уряд у Лондоні вимагав гарантій від Сполучених Штатів Америки і Англії стосовно колишніх східних кордонів. У меморандумі говорилося, що якщо радянська армія продовжить наступ і окупує території на захід від колишнього польсько-радянського кордону, то ці території треба негайно передати польському уряду в екзилі. Крім того, на звільненій польській території повинні розміститися англійські й американські війська, щоб гарантувати незалежність крв'їни.

У цей час Іден заявив голові польського уряду, що якщо він відмовиться піти на поступки в питанні східних кордонів, тоді не буде жодної надії щодо відновлення дипломатичних стосунків із Москвою. Миколайчик відповів, що питання східних кордонів Польщі не повинно бути темою дискусій і що його уряд проти того, щоб це питання обговорювалось під час конференції у Москві¹³⁵.

Конференція міністрів закордонних справ Радянської Росії, Сполучених Штатів й Англії проходила в Москві з 19 по 30 жовтня 1943 р. Було вирішено, що в інтересах усіх націй необхідно продовжити тісне співробітництво воєнного часу також і після закінчення бойових дій. На цій конферен-

¹³⁴ R. J. Gannon, *The Cardinal Spellman Story*, New York, 1962, 222—224.

¹³⁵ Cf. S. Mikołajczyk, *The Rape of Poland*, New York, 1948, P. 45; J. Ciechanowski, op. cit., P. 214; *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, The Conference at Cairo and Teheran.*— P. 381.

ції була вироблена декларація з проблем колективної безпеки, у якій говорилося про необхідність створити в найкоротший термін світову міжнародну організацію для підтримання миру і міжнародної безпеки, організацію, яка б спиралася на принцип суверенної рівності держав.

Що стосується урегулювання європейських проблем після війни, то все було залишено дуже невиразним. Було вирішено створити європейську консультативну комісію, яка б зібралася у Лондоні, коли гітлерівський режим буде зламаний, і розглянула б європейські проблеми та виробила рекомендації. Під час конференції Молотов дав зрозуміти, що Москва виступає проти обговорення проблем Центральної Європи після війни (західні союзники пропонували створити «дунайську федерацію» з центром в Австрії). Він твердив, що вибором форми держав повинні займатися самі народи. Але неважко було здогадатися, який буде режим у країнах, окупованих радянською армією.

У Москві обговорювали також питання капітуляції і роззброєння нацистської Німеччини і покарання гітлерівських керівників за злочини, вчинені в окупованих країнах. Молотова особливо цікавили гарантії того, що висадження союзників на півночі Франції, передбачене на весну 1944 р., не буде перенесене на пізніший строк.

У Москві питання польських кордонів не обговорювалось. Американські й англійські представники тільки намагалися схилити російський уряд до встановлення дипломатичних взаємин із польським урядом у Лондоні. Москва відповіла, що цей уряд їй ворожий, і він лише хоче встановлення у звільненій Польщі «влади емігрантів»¹³⁶.

Крім того, російська пропаганда твердила на Заході, що польська Армія Крайова, підпорядкована уряду в Лондоні, співробітничав з німцями і воює проти радянських партизанів.

Польський опір у Польщі отримував від уряду з Лондона постійну допомогу (парашутні десанти, постачання грошей, обладнання, зброї і боєприпасів). Але з середини жовтня 1943 р. політ літаків із допомогою було раптово зменшено британськими властями до мінімуму. У наступні місяці було всього кілька польотів (жодного літака зі зброєю не було послано в листопаді)¹³⁷.

Армія Крайова діяла при постійному зв'язку з польським

¹³⁶ G. Déborine, op. cit., p. 316—319, 321; J. B. Duroselle, op. cit.— P. 370—371.

¹³⁷ Jan Nowak, Kurier z Warszawy, Londyn, 1978— S. 217.

урядом у Лондоні й відмовлялася визнавати кордон по лінії Керзона. Цю армію Москва розцінювала як антирадянський опір. Англіїці пояснювали зменшення, а фактично припинення польотів у Польщу технічними труднощами, але, очевидно, головною причиною було бажання не дратувати Москву.

Вивчення польсько-українських відносин на Західній Україні дана праця не ставить собі за мету. Проте варто нагадати декілька аспектів цих відносин, щоб краще змалювати всю складність ситуації.

Ситуація на українських територіях, що їх вимагав польський уряд в екзилі, особливо ускладнилась у 1943 р. Польська меншина й польські організації опору вважали ці території польськими. Військове командування польського опору розробило план повстання до приходу радянської армії, щоб узяти владу і поставити Москву перед доконаним фактом, що на цих територіях відновлено польський суверенітет (польський план стосувався не лише української території, а й також і білоруської та литовської, анексованих СРСР після вересня 1939 р.). У всіх польських планах стосовно української території українців розглядали як ворогів, яких треба знищувати.

Винищення українців, за українськими джерелами, почалося з 1942 року на територіях, що межували з етнографічною польською територією (Грубешів, Холм, Володава та інші райони на захід від річок Буг і Сян). З 1942 по 1943 рік було вбито більше 2 тисяч українців. З серпня-вересня 1943 р. польські акції поширилися далі на схід у райони Галичини й Волині¹³⁸. На Волині ситуація була ускладнена через численні фактори, що посилювали антагонізм між українцями і поляками. Серед цих факторів треба назвати, з одного боку, присутність проросійських польських партизанів і комуністів, а з іншого боку — використання німцями в репресіях проти українців польської поліції.

Про ці репресії говорили також і німецькі донесення. Так, у Дермані (на південь від Рівного) 30 травня 1943 р. після пострілу з невідомого напрямку польська поліція спалила 80 будинків і вбила 70 українських селян. Поляки з Мізоча скористалися цією нагодою, щоб спалити українське село. Під час таких операцій поліцаї конфіскували хутрянні вироби, одяг і цінні речі. Поліцаї змушували українців говорити по-польськи і знімати шапки, коли вони проходили, погрожуючи побиттям чи карою смерті. Батальйон польсь-

¹³⁸ Микола Лебідь, УПА, поп. цит.— С. 76—77.

кої поліції Клевани, за доносом однієї полячки, у Новосілках і Новожукові провів численні арешти українців, яких було розстріляно.

У ході цієї операції польські поліцаї замкнули у stodoli українського священника Олександра Карбовича та його доньку і спалили їхній дім. Повертаючись назад, вони вбили п'ять українців із Сухівців і Голехова, яких зустріли по дорозі. Коли батальйон проходив через село Заставне, один із польських поліцаїв відкрив вогонь через вікно хати на українця, який молився навколішки біля ікони й убив його наповал. Батальйон повернувся з дев'ятьма возами награбованого майна. У німецькому донесенні командира цього батальйону було названо особливо жорстоким. Він любляв особисто викручувати руки своїм українським жертвам і вішати їх без суду¹³⁹.

Українські села часто зазнавали нападів від радянських і польських партизанів, які діяли разом, грабували і залишали багато жертв. Саме в цій ситуації українські загони самооборони й загони УПА прийшли на захист українських сіл і у відповідь атакували бази, з яких здійснювалися напади поляків¹⁴⁰.

Безперечно, що в подібній ситуації, як звичайно, траплялися ексцеси як з одного, так і з другого боку.

Польські напади почалися також і в Галичині. Ними поляки хотіли позначити приналежність цих територій до Польщі і вигнати звідти українців. Ці наскоки організувало спочатку польське командування, яке посилало з Польщі підкріплення людьми і зброєю.

Отже, у Західній Україні протистояли одна одній чотири сили: українці, споконвічні автохтони, які прагнули до незалежності всієї України; німці як окупанти; поляки, які хотіли заявити про свою присутність і домогтися приєднання цих земель до Польської держави; росіяни, які голосили приналежність цих земель до Радянської держави. Як завжди в таких випадках, перемога могла бути на боці найсильнішого як з військового, так і політичного погляду, а також на рівні міжнародної дипломатії. Постійно поступаючись російським вимогам, західні союзники лише збільшували шанси Москви.

¹³⁹ ВА-МА RH 2/ v. 2560 f. 133 RS-134.

¹⁴⁰ Микола Лебедь, поп, цит.— С. 78—79.

Расові і колоніальні маячіння Гімmlера

Відступ по всьому фронту не вплинув на спосіб мислення головних керівників націонал-соціалізму. Під час наради группенфюрерів СС, що проходила в Позені (Познані) 4 жовтня 1943 р., Гімmlер розглянув усі основні проблеми, пов'язані з війною.

Гімmlер казав, що п'ятий рік війни буде важким роком, але він твердо вірив у перемогу. Проте він вважав, що були помилковими сподівання на те, що ліквідація Сталіним у 1937—1938 рр. радянських генералів ослабила радянську армію. Вона далі чинила опір, і неможливо було оцінити людський потенціал, який мала Москва: «скільки людей має Росія»; напевне, між 170 і 250 мільйонами, можливо, 220 мільйонів. Отже, Росія могла створити цього року близько 400 нових дивізій, тобто призвати 4 мільйони резервістів. Але Гімmlер вірив у перемогу Німеччини, тому що таким був «природний закон».

Гімmlер не довіряв гаслу А. Власова, який твердив, що «Росія може бути переможена лише росіянами» (термін «росіяни» означав «усі народи Радянського Союзу»). Він висміював тих німців, які казали, що Власову достатньо п'ятисоттисячної або мільйонної армії, щоб перемогти росіян. Гімmlер вважав, що ця ідея дуже небезпечна. Як і Гітлер, він згоджувався використовувати Власова у пропаганді, але не більше, бо слов'янам довіряти не можна. «Слов'яни ніколи не здатні створити щось самі». Гімmlер казав, що ця раса, утворена зі змішання, є «нижчою расою» (за винятком Аттили, Чингізхана, Тамерлана, Леніна і Сталіна), яка, навіть маючи кілька крапель німецької крові, неспроможна бути правлячою расою, панувати над собою і встановлювати порядок. «Вона здатна дискутувати, сперечатися, роз'єднуватися, виступати проти влади і бунтуватися, — казав Гімmlер. — Цей рід нижчих людей сьогодні нездатний утримувати порядок, як і 700 чи 800 років тому, коли ці люди зверталися до варягів Рюриковичів».

Гімmlер не розумів, чому так багато наобіцяли Власову. Звичайно, можна купити російського генерала, але не треба сприймати його всерйоз! Оскільки Власов під час своїх зустрічей у Парижі, Брюсселі й Берліні говорив, що це ганебно, що німці так погано поведуться з російським народом і застосовують тілесні покарання (давно скасовані в Росії). А пояснюючи силу російського націоналізму, Власов пишався, що саме російський генерал, інспірований російським націоналізмом, який колись зазнав тілесних покарань у

тюрмі ГПУ, перемиг маршала Паулюса у Сталінграді. Виходить, що в Росії тілесних покарань зазнають лише генерали.

Гімmlер, одно слово, був проти галасу навколо особи і «діяльності» Власова. Він уважав, що Власов має обмежитись лише пропагандою на Росію, щоб спровокувати роз'єднання російської армії, зламати її силу. Але як зрозуміти те, що той самий російський патріотизм, до якого закликав Сталін, і котрий був для нього козирною картою, одночасно міг допомагати Власову боротися зі Сталіном? Гімmlер вважав, що жменька людей, за прикладом англійців в Індії, які мають 300 років досвіду, може панувати над народами.

Потім райхсфюрер СС перейшов до слов'янської психології. Для Гімmlера такі слова, як «вірність», «не зраджувати», «не змовлятися» не існують у російському словнику, там вони не мають сенсу. Звичайно, ці люди побожні. Перевізники на Волзі добре співають, росіяни хороші імпровізатори і добрі техніки. Вони можуть бути трудівниками, але і лінтюхами. Та головне, що це жахливі звірі, здатні до катувань і навіть до каннібалізму. І хіба Росія не жила завжди за режиму, де донос вважався чимось природним?

Члени СС, на думку Гімmlера, не повинні турбуватись, як живуть інші народи, голодують вони чи ні. «Вони нас цікавлять настільки, наскільки вони нам потрібні як раби для нашої культури, а поза цим вони нас не цікавлять». Якщо при спорудженні траншеї для німецьких властей помре 10 тисяч «російських жінок», єдине, що цікавитиме Гімmlера — коли траншея буде готова. Німці не завжди будуть жорстокі і безсердечні, вони люблять тварин і, очевидно, проявлятимуть відповідне ставлення і до людських тварин. Але було б негуманно казати, що жінки і діти не повинні споруджувати протитанкові траншеї, бо якщо вони не будуть цього робити, то страждатимуть і будуть гинути німецькі солдати, німецькі дочки і матері. Саме в цьому, на думку Гімmlера, була суть ставлення націонал-соціалістів до «негерманських народів, зокрема до росіян». «Все решта — то мильна булька», — казав райхсфюрер СС Гімmlер.

Звичайно, Гімmlер волів би, щоб на фронті скоріше загинув росіянин, ніж німець, але треба було завжди дотримуватись у військах пропорції 1 до 2 чи 1 до 3, тобто один росіянин на трьох німців. Гімmlер не вважав, що втрата Донбасу і відступ — це трагедія. Навпаки, він вважав, що це зміцнить позицію Німеччини.

Гімлер казав, що в Німеччині перебувають 6—7, навіть 8 мільйонів іноземців. Усі ці люди не є небезпечними, поки з ними жорстоко поводитись. Сьогодні вбити десять поляків було, за словами Гімлера, дрібницею, якщо думати що пізніше треба буде розстрілювати десятки тисяч.

Що стосується міжнародної ситуації, то Гімлер відзначав, що Англія і США неодностайні, що Англія намагається використати американців для знищення Німеччини, і обидва союзники мають проблеми з Росією. За словами Гімлера, Сталін продовжує вести політику сили. Він казав Заходу: я несучу основний тягар війни і через це я хочу сам вирішувати долю Європи. До моєї зони інтересів входять Польща, Балкани, Литва, Латвія, Естонія. Такі вимоги Сталіна турбували його партнерів, які вступили у війну, щоб гарантувати незалежність Польщі. Тоді як більшовицька Росія прагнула до панування в Європі, Англія хотіла зберегти рівновагу сил і не дозволити більшовикам проникнути в Європу. На думку Гімлера, усе це було сумішшю інтересів, думок, намірів і планів. Він вважав, що Німеччина повинна продовжувати боротьбу, бо йдеться про перетворення Німеччини на світову державу, про побудову германського Райху.

Коли війна буде виграна, продовжував Гімлер, то почнеться робота для СС. Саме СС створить за 20—30 років правлячий клас для усієї Європи. СС і селяни в нестримному революційному рухові на Схід через 20 років відсунуть кордон німецького народу на 500 км на Схід — звичайно лише колонізацією. «Ми диктуватимемо свої закони на Сході. Ми пробиватимемо дорогу до Уралу». Гімлер сподівався, що ця мета буде досягнута його поколінням. За його словами, йшлося про створення сприятливих умов для боротьби німецького народу і Європи під його керівництвом проти Азії. Так, 250—300 мільйонів німців разом з іншими народами Європи (усього 600—700 мільйонів) зможуть протистояти 1—1,5 мільярдній масі азіатів¹⁴¹.

Приблизно в цей самий час у короткій промові, виглошеній 14 жовтня 1943 р. у Бад Шахені, А. Розенберг також спирався у своїх міркуваннях на ідею цінності германської раси. Він казав, що пишається тим, що генерал Айзенговер, головнокомандуючий союзними військами Сіцилії та Італії, був «швабського походження», а генерал Шпаац також був вихідцем із Німеччини. Розенберг ос

¹⁴¹ АМТ 1919—PS, XXVIII, S. 111, 114, 115, 117—124, 133, 136—171—172.

бливо наголошував на тому, що саме нормандці «створили Київську державу».

Що стосується теперішньої ситуації, то Розенберг казав, що англійці, росіяни, французи й американці поділили між собою світ, але коли свої претензії висуває Німеччина, вони розглядають це як провокацію. Повторивши аргументи про необхідність панування на Європейському Сході для гарантії автаркії Європи, Розенберг робив висновок, що Німеччина, у всякому разі, має право через 1600 років знову піти шляхами готів і принести Німецькому райху і Європі ресурси Сходу¹⁴².

Расові маячіння Гімmlера й експансіоністські плани керівників націонал-соціалізму щодо Сходу Європи в час, коли німці втратили ініціативу на всьому театрі бойових дій, можна було пояснити лише безрозсудним оптимізмом, що походив від почуття расової вищості. І саме це почуття неминуче вело їх до поразки.

Зрештою, і донесення про сили на Сході говорили про втрату німцями переваги. Німецькі військові експерти склали порівняльну таблицю. На 14 жовтня 1943 р., згідно з цією таблицею, на Україні в секторі групи армій «Південь» (без групи армій «А») німці мали 703 600 солдатів і офіцерів на фронті і 19 тисяч у резерві, тоді як Москва в цьому ж таки секторі мала 1 624 200 вояків на фронті і близько 125 тисяч у резерві.

Якщо перевести ці цифри в кількість дивізій, то німці мали в цьому секторі 58 дивізій, 15 з яких були бронетанковими. Радянська сторона мала 218 дивізій, 63 з яких були бронетанковими¹⁴³. Радянська армія мала більше 9 тисяч танків (радянська промисловість могла виробляти їх по 1 700 щомісяця), німецька армія мала всього 6 тисяч танків¹⁴⁴. При такому дисбалансі сил, який постійно наростав, почуття расової зверхності зовсім не могло вирішити справу. Ситуацію могла змінити лише технологічна перевага (ракти й атомна бомба). Але своїми безпощадними нальотами і бомбардуванням німецьких промислових цілей західні союзники перешкоджали тому, щоб гітлерівська технологічна перевага стала вирішальним фактором.

¹⁴² BA R 6/6 f. 127, 138, 144.

¹⁴³ BA-MA RH 2/v. 2543 f. 1.

¹⁴⁴ Pavel Jiline, op. cit., p. 234; BA-MA RW 5/v. 464 f. 35.

Бої між радянськими партизанами й українцями

Болотисті і важкодоступні території на півдні Білорусі, зокрема вздовж річки Прип'ять, а також українська частина цієї річки перебували в руках радянських партизанів. Саме туди відступила більшість їх загонів після своїх рейдів на південь, на Україну. У тих місцях було багато підпільних аеродромів; найважливіший з них — у районі Лельчичів, на північному кордоні Райхскомісаріату Україна (на північний захід від Овруча). Саме через цей аеродром, що був створений у березні 1943 р. відбувалося усе постачання продовольством радянських партизанів, що діяли на Україні (загони Сабурова, Ковпака, Федорова, Наумова, Бегми, Мельника та ін.). Із травня 1943 р. цей аеродром використовували також для літаків центрального керівництва розвідки Червоної Армії і військового комісаріату Москви.

Всі літаки («Дугласи») прибували з Росії, перетинаючи лінію фронту. Влітку, коли ночі були короткі, літаки залишалися на місцях, чекаючи наступної ночі, щоб полетіти назад. Вони доставляли зброю, боєприпаси, військоове спорядження, медикаменти. Москва також перевозила цим шляхом агентів, лікарів, техніків і організаторів руху радянських партизанів на Україні (В. Бегма, Д. Коротченко). Начальник партизанського штабу на Україні генерал Т. Строкач перебував там з інспекційною місією. Під час свого перебування він провів нараду з командирами і політкомісарами партизанських формувань Житомирської області¹⁴⁵.

Із 1 березня по 26 червня 1943 р. аеродром прийняв 65 літаків, не рахуючи літаків служб розвідки армії і комісаріату військових справ. Аеродром прийняв також 64 рази спорядження, скинуте на парашутах.¹⁴⁶ У липні аеродром був зруйнований німцями, але в серпні 1943 р. відновлений:

У червні 1943 р. за наказом головного радянського штабу формування Ковпака вийшло з лісів Південної Білорусі, маючи на меті здійснити рейд через Західну Україну на південь, аж до Карпат. Формування, що налічувало 1700 бойовиків, добре озброєних, у тому числі й артилерією, про-

¹⁴⁵ І. М. Б р е ч а к, поп. цит., «УІЖ», 12/1984.— С. 125.

¹⁴⁶ Т а м ж е.— С. 121—123.

йшло на північ від Рівного, завернуло між Рівним і Луцьком на південь і південний схід, ухиляючись від великих боїв з Українською Повстанською Армією. Обходячи територію УПА, цей загін спустився до Сатаніва і, повернувши на захід, розпочав рейд у Галичині. Але формування Ковпака зазнало поразки від німців на схід від Коломиї на початку серпня 1943 р. Не знаходячи підтримки серед населення, залишки формування, розбиті на сім груп, змушені були в жовтні повернутися у Білорусь¹⁴⁷.

Такий великий рейд по українській території, де радянських партизанів практично не було, мав насамперед пропагандистську мету. Треба було продемонструвати російсько-радянську присутність на Західній Україні, де був традиційно сильний націоналізм.

Одним із завдань радянських партизанів на Волині була боротьба проти українського націоналізму. За українськими джерелами, радянські загони, що прийшли з півночі, провадили каральні заходи проти українських сіл, які вони вважали недружніми. Відомо, що саме таким чином у вересні й жовтні 1943 року було спалено шістдесят будинків в одному селі в районі Висоцького, а сорок сімей було знищено. Подібні репресії відбувалися і в інших районах. Відділи УПА вступали в бої, щоб обмежити чи не допустити проникнення радянських партизанів. Ці бої особливо розгорнулися у жовтні 1943 року, зокрема в лісах Цумані. Великі бої точилися у багатьох районах Волині, де проникнення радянських загонів іноді було важко виявити, зокрема коли ці загони видавали себе за українських повстанців, співаючи навіть націоналістичних пісень¹⁴⁸.

Наближення фронту, як підкреслювалось у повідомленні генерального комісара Волині і Поділля за 31 жовтня 1943 р., дуже сприяло посиленню активності «як радянських бандитів, так і ОУН та руху польського опору». Перебіжчики з охоронних батальйонів, за свідченням генерального комісара, як звичайно, приєднувались до українських повстанців. У донесенні також вказувалось, що «Радянські банди» мали в розпорядженні багато аеродромів, через які здійснювались важливі перевезення. Літаки доставляли зброю, вибухівку, пропагандистські матеріали і вивозили деякі продукти, переважно м'ясо. Радянські партизани, згідно з донесенням, перебували на північ від лінії Любомль-Ко-

¹⁴⁷ Радянська Енциклопедія Історії України.— К., 1970. т. 2.— С. 314—315.

¹⁴⁸ Лев Шанковський, УПА, о. с.— С. 673—674.

вель-Сарни-Коростень. Територію на південь від цієї лінії контролювали «українські національні бандити».¹⁴⁹

Верховне командування УПА вирішило звернутися до радянських партизанів. У листівці, надрукованій у жовтні 1943 р., УПА схвалювала їхню боротьбу проти німців. «Боротись активно проти гітлерівських варварів — це великий і священний обов'язок кожної чесної людини», — писалось у листівці. Але знищивши це зло, треба було думати, що має відбутися далі. Замість «Нової Європи» приїде СРСР? Ні! — відповідала листівка. Не за таку зміну ми боремось, не такого бажаємо собі ладу в Україні і в світі».

Далі в листівці говорилося про цілі УПА й підкреслювалось, що в її рядах уже боряться поряд з українцями національні загони грузинів, вірменів, таджиків, азербайджанців. «Вони борються за зруйнування німецької і більшовицької тюрем, за побудову самостійних національних держав». Листівка закінчувалась закликом до «червоних партизанів» приєднуватись до спільної боротьби народів за свободу.¹⁵⁰

У жовтні й листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів. Німці втратили більше 1500 солдатів і офіцерів убитими й пораненими. УПА недорахувалася 414 повстанців¹⁵¹.

Радянська Росія поліпшує свою військову і дипломатичну позицію

На початку вересня 1943 р. німці почали евакуацію населення Києва, яка відбувалася квартал за кварталом. При евакуації не обійшлося без труднощів через пасивний опір населення. Евакуйовані квартали, полишені без будь-якої охорони, були повністю розграбовані «ненімецькими солдатами вермахту», як стверджувалось в одному з німецьких донесень.

Німці повністю евакуювали музеї та дослідницькі інститути. Евакуацію культурних цінностей провадили як штаб Розенберга (спеціально створений для того), так і Кох.

На кінець вересня німці евакуювали до Німеччини ще 40 вагонів майна, що належало дослідницьким інститу-

¹⁴⁹ ВА 6/310 ф. 59—60.

¹⁵⁰ Літопис УПА, т. I.— С. 197—200.

¹⁵¹ Лев Шанковський, УПА, о. с.— С. 676.

там. Комендатура міста займалася евакуацією обладнання підприємств¹⁵².

Намагаючись відвернути українські маси від незалежницького руху, Москва вирішила розіграти карту «суверенності» Української радянської республіки.

Евакуйований до Росії уряд цієї республіки (Рада Народних Комісарів) був переведений до Харкова невдовзі після узяття міста Червоною армією. 10 жовтня 1943 р. Москва прийняла рішення заснувати орден Богдана Хмельницького. Існувало дві причини такого вибору: усі українці вважали Хмельницького національним героєм незалежності України, а для росіян він був українським гетьманом, який у 1654 році підписав договір про з'єднання з царем Московії-Росії. Крім того, коли Червона армія підійшла до Дніпра, Москва вирішила трьом секторам фронту на українській території дати назву 1-й, 2-й і 3-й Український фронт. Цими двома рішеннями Росія намагалася задовольнити український національний патріотизм.

Радянська армія продовжувала наступати. 14 жовтня вона взяла Запоріжжя, 25 жовтня — Дніпропетровськ, 6 листопада — столицю України Київ. 7 листопада було взято Фастів, а 17 листопада Овруч. Радянська армія впритул наблизилась до території, яку контролювала УПА.

6 листопада у день узяття Києва, Президія Верховної Ради, Рада Народних Комісарів і Центральний Комітет КП(б)У опублікували спільну заяву, в якій битву за Київ порівнювали з Полтавською битвою 1709 р. У заяві стверджувалось, що ця перемога засвідчила нерозривність «братерського союзу» між російським і українським народами, закріпленого в 1654 році гетьманом України Богданом Хмельницьким.

У заяві Київ було названо «колискою державного життя трьох великих братніх народів: росіян, українців і білорусів»¹⁵³.

27 листопада у столиці України відбувся великий мітинг. Заява, прийнята на мітингу, відповідала основним напрямкам політики радянської влади на Україні.

Україна, як говорилось у заяві, досягла розвинутого рівня своєї промисловості, сільського господарства, науки і мистецтва тільки тому, що входила до Радянського Союзу, творила під керівництвом партії Леніна, жила у дружбі з російським народом. Лише в Радянському Союзі «могло

¹⁵² ВА 6/170 ф. 83.

¹⁵³ Подвиг на берегах Дніпра-Славутича, Київ, 1964.— С. 8—9.

здійснитися одвічне прагнення українського народу — возз'єднання усіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі». Далі у зверненні говорилось: «Український народ знав, що без допомоги великого російського народу він не прожене зі своїх земель німецьких гнобителів, загине в німецькій тюрмі, втратить свободу і державність, мову і культуру, стане бидлом німецьких грабіжників, їхнім віковичним невільником... Маючи допомогу і дружбу великого російського народу, ми тепер бачимо вільними, радянськими всі землі Лівобережної України, великі простори правого берега й славу столицю нашу — Київ, а незабаром уся Україна очиститься від гітлерівської погані... Народи російський і український ішли і йтимуть в історії поруч... Ми навіки з'єднали свої шляхи... Це єдиний правильний шлях. Усякий, хто хоче штовхнути Україну на інші шляхи, — ворог України. Такими ворогами волі і честі України є українсько-німецькі націоналісти, які базикають про відокремлення України від Радянського Союзу і, в першу чергу, від народу російського. Що їм світле майбутнє України! Їм потрібне тепленьке місце поміж гнобителями нашого народу. Український народ знає про підлу роль націоналістів і знає, скільки срібняків заплачено їм за зраду. Ніколи не піде за цими запроданцями і зрадниками український народ!»¹⁵⁴.

Польський уряд у вигнанні продовжував робити дипломатичні зусилля, спрямовані на те, щоб західні союзники визнали східні кордони Польщі до німецької агресії 1939 р., тобто враховуючи, окрім частини Литви й Білорусі, західні території України (Волинь і Галичину). У листопаді 1943 р. цей уряд сподівався, що американський і британський уряди зможуть переконати Москву відновити дипломатичні стосунки з польським урядом в екзилі. Крім того, польський уряд у Лондоні попереджав західних союзників, що необхідно вжити запобіжні заходи проти входу радянських військ на «польську територію» вважаючи, що перехід кордону до 17 вересня 1939 р. означатиме порушення суверенітету Польщі. У цьому випадку треба буде вжити заходів для самооборони, а Армія Крайова, яка воює проти німців, продовжить свою підпільну діяльність.

Тиск поляків мав на меті вплинути на союзників до конференції у Тегерані між трьома великими потугами антигітлерівської коаліції, яка відбувалася з 28 листопада по 1 грудня 1943 р. Окрім Рузвельта, Черчілля і Сталіна, у ній

¹⁵⁴ Там же. — С. 15—16.

брали участь Гопкінс, Іден і Молотов. За словами Черчілля, це була «найбільша концентрація влади, яку знав світ... Присутні особи тримали у своїх руках майбутнє щастя людства»¹⁵⁵.

У Тегерані багато говорили про висадження у Нормандії, яке передбачалося на травень 1944 р. за участю більш ніж мільйона солдатів. План одночасного висадження десанту на Балканах, який підтримував Черчілль (передбачалася участь у цьому плані Туреччини), було відкинуто через незгоду Сталіна, що фактично означало усунення англо-американської присутності на Балканах. Отже, Москва одержувала можливість усією своєю вагою чинити тиск при врегулюванні балканських питань. У Тегерані виникла ідея створення після війни міжнародної організації: Рузвельт пропонував, щоб Організація Об'єднаних Націй складалася з трьох органів: асамблеї, виконавчого комітету і комітету охорони порядку (чотири члени: СРСР, США, Великобританія і Китай).

Йшла мова також про Німеччину і кордони Польщі. Передбачалося розділення Німеччини. Рузвельт пропонував створити п'ять автономних держав. Черчілль розглядав можливість створення трьох німецьких держав. Сталін поставився до цих пропозицій скептично, і було вирішено передати дане питання на вивчення Європейській консультативній комісії.

З 28 листопада Рузвельт, Черчілль і Сталін обговорювали питання кордонів Польщі. Сталін заявив, що її кордони можуть проходити на заході по Одеру. Рузвельт і Черчілль погодилися з цим. Що стосується східного кордону, то Рузвельт заявив Сталіну, що він за лінію Керзона, але йому треба утриматися від публічних заяв, щоб не втратити голоси поляків США під час нових виборів. Радянська делегація наполягала на визнанні кордону за лінією Керзона, аргументуючи це тим, що українські території повинні входити до України, а білоруські території до Білорусі. Етнографічний аргумент, здається, остаточно переконав англосаксонців. Отже, було вирішено, що основою для майбутнього врегулювання кордонів Польщі буде лінія Керзона і лінія Одера. 1 грудня Черчілль пообіцяв зробити все необхідне, щоб переконати польський уряд в екзилі погодитися з новими кордонами¹⁵⁶.

У Тегерані жодного разу мова не йшла про те, що ра-

¹⁵⁵ Цит. за J. V. Duroselle, *Histoire...*, о. с.— Р. 371—372.

¹⁵⁶ *Ibid.*, р. 372—373; G. Déborine, *op. cit.*— Р. 326—327.

дянська армія повинна зупинитися на кордоні 1939 року чи на лінії Керзона. Москва, очевидно, вирішила продовжувати наступ, проникнути на територію країн Східної і Центральної Європи і йти на Берлін. Англія і США не мали жодного наміру виступати проти цього рішення, оскільки вважали, що для перемоги над націонал-соціалізмом необхідна участь радянських військ.

Не маючи особливих ілюзій, польський уряд все ще сподівався. Він знав, що Англія у травні 1943 р. визнала партизанів Тіто і перестала підтримувати некоммуністичних партизанів Михайловича. Невдовзі після Тегеранської конференції генерал Соснковський, головнокомандуючий польськими збройними силами, висловив свій скептицизм щодо ситуації. Він знав, що Англія і США відхилили секретні пропозиції про капітуляцію Угорщини й Румунії. Вони поступились перед російськими вимогами, побоюючись підписання сепаратного миру між Гітлером і Сталіним. Соснковський допускав, що радянська армія зупиниться на лінії Керзона, щоб дозволити Гітлеру, повернути всі свої сили проти західних союзників. Генерал Соснковський казав: «У всякому разі розстановка сил може змінитися. Війна майже виснажила Росію і Німеччину, тоді як англо-американський військовий потенціал швидко зростає. Союз із Світами не триватиме довго. У кінці війни вже не буде страху сепаратного миру, тоді як можуть розгорітись дискусії про поділ здобичі, можливо, навіть може виникнути конфлікт, якщо росіяни вирішать анексувати всю Німеччину»¹⁵⁷.

Генерал Соснковський мав у Лондоні більш широку інформацію. Він вірив у можливість збройного конфлікту між демократичними країнами і російсько-радянською диктатурою. Немає нічого дивного в тому, що й український опір також мав велику надію на такий конфлікт.

Конференція пригноблених і дипломатичні переговори

Німці почали приділяти більше уваги українському визвольному руху й одержувати більш точну інформацію про УПА.* У донесеннях про «ситуацію з бандами» вказувалось,

¹⁵⁷ Jan Nowak, Kurier..., o. c.— P. 200—202.

* Назва УПА вперше вжита в німецькому донесенні за 15 вересня 1943 р. (ВА-МА Н 22/ 104 Abwehrstelle Ukraine, Tgb. Nr. 16668/04010/438 III C). До цього часу німці вживали лише вислів «українські національні банди».

що «рух українських національних банд», який складається з груп «Тараса Бульби» і «Бандери», налічує близько 40 тисяч повстанців¹⁵⁸.

У записці, складеній 21 жовтня 1943 р. для групенфюрера СС Бергера, начальника головного відділу СС і офіцера зв'язку між Гімлером і міністерством Сходу А. Розенберга, уточнювалось, що «вся Волинь у руках партизанів» і підкреслювалось, що мова йде в даному разі про українських партизанів, а не радянських. У записці говорилося про необхідність шукати якогось способу співжиття з українськими націоналістами. Виходячи з того, що німці не мали достатніх сил поліції, вони уважали, що було б добре вступити в переговори з різними групами українського збройного опору, аби наставляти одних проти одних, а особливо досягти перемир'я з одною із груп, вивчити її і потім знищити¹⁵⁹.

Тарас Бульба, який відновив свій партизанський загін,* тим часом сам вступив у контакт із службами абверу, сподіваючись на підтримку вермахту в боротьбі проти радянських партизанів. Бульбу було запрошено на переговори в Рівне, куди він справді прибув 11 листопада 1943 р. Пославшись на свою некомпетентність, служби абверу скерували його до Варшави. Після кількатижневих переговорів у Варшаві Бульба погодився поїхати до Берліна разом з офіцером СД, щоб «продовжити переговори». Коли Бульба приїхав до Берліна, його просто відправили до концентраційного табору Заксенгаузен.

Партизани Тараса Бульби, які діяли незалежно від УПА і не були дуже чисельними, припинили свою діяльність через кілька тижнів після того, як їхню місцевість окупувала радянська армія.

15 листопада 1943 р. російський агент Кузнецов викрав у Рівному генерала Ільгена. Наступного дня також у Рівному серед білого дня було застрелено групенфюрера СС Функа, відповідального за страти українських патріотів у жовтні 1943 року. Здається, що цей останній замах був справою бійця ОУН або УПА.

В Галичині український збройний опір розвивався у вигляді груп Української національної самооборони (УНС) починаючи з весни 1943 р. За літо ці збройні групи, які утво-

¹⁵⁸ BA-MA N 2/v. 2136 Vermutliche Bandengliederung zur Bandenlage Ost, Stand: 1-10-1943.

¹⁵⁹ BA 55/ 1483 f. 22—23.

* Він називався «Українська Національна Революційна Армія».

рили УПА-Захід, надзвичайно збільшили свій особовий склад. На кінець 1943 р. вони вже мали дев'ять таборів військової підготовки, більшість з яких була в Карпатах. Відділи УНС-УПА Галичини мали у своєму активі багато боїв з німцями.

Наприклад, німці зробили спробу знищити один із таборів УПА-Захід, що був розташований у горах (між Суходолом і Липовицею). Бої тривали багато днів і закінчились 30 вересня 1943 р. поразкою німців, які лише в останній день втратили 200 солдатів убитими. У цей же день вони залишили гори. У середині жовтня німці атакували інший табір УПА, розташований у горах неподалік Космача (Коломийський район), і завдали українцям великих втрат. Проте німці були змушені залишити цей сектор, втративши багатьох убитими і так і не захопивши табір. Вони повернулися на початку листопада, на цей раз змусивши українців евакуювати табір.

Ситуація у плані безпеки військ і членів окупаційної адміністрації погіршилась настільки, що 10 жовтня 1943 р. німці вирішили оголосити осадне становище («надзвичайний стан») на всій території Галичини. Було створено надзвичайні суди. Публічні страти (розстріли і повішення), нечасті до введення осадного стану, стали постійним явищем. Крім того, німці продовжували провадити примусовий набір робочої сили для Німеччини, влаштовувати величезні облави, наприклад, у Станіславові 14 листопада, а також у Коломийському і Надвірнянському районах. Тисячі українців було депортовано в концентраційні табори.

Німці також повели наступ у районі Станіславова («Чорний ліс») і Самбора. Під час першої операції німці втратили 60 солдатів, радіостанцію, військове спорядження і велику кількість боєприпасів. Загони УПА змогли звільнитися і вийти з оточення тільки в рукопашнім бою. У Недільній, неподалік від Самбора, німці після бою змушені були відступити, втративши 160 солдатів убитими. УПА втратила 34 повстанців. Дуже частими були менші бої у Карпатах і на Прикарпаттю.

Третій наступ проти УПА в Галичині відбувся у грудні 1943 р. в районах Долини і Станіславова. Німці взяли штурмом і знищили один з українських таборів. Але побачивши, що українці добре закріпилися навколо інших таборів, німці вирішили відступити¹⁶⁰.

¹⁶⁰ Лев Шанковський, УПА, о. с.— С. 688—690; УПА у світлі..., о. с., т. 2.— С. 29—30.

Серед іноземних військ, які брали участь в операціях проти УПА, були угорські дивізії. Під час операції на Волині штаб угорської дивізії, опинившись у складній ситуації, був змушений піти на угоду і вступив у контакт з УПА для встановлення перемир'я. Українці скористались нагодою, щоб виставити свої умови, вимагаючи від угорців припинити реквізиції і грабежі, утримуватись від участі в каральних заходах проти українського населення, відмовитись воювати проти УПА або симулювати бій, стріляючи в повітря. Зі свого боку українці зобов'язувались не вступати в бій з угорськими військами і постачати їм продовольство в разі потреби. Угорці погодились на такі пропозиції. Інший подібний контакт між угорцями й українським опором відбувся на території Генерального губернаторства в Галичині, де штаб VI корпусу угорської армії також був змушений вступити в переговори з УПА¹⁶¹.

Ці місцеві угоди були вигідні для населення, а по-друге, вони відкривали можливість союзу військ, що перебували на українській території. Тому головнокомандуючий УПА Клим Савур наказав бойовим загонам припинити всякі операції проти угорських, румунських, словацьких, латиських та інших ненімецьких частин. У його наказі за 28 жовтня 1943 р., зокрема, було сказано, що УПА бореться проти імперіалістичної Москви і Німеччини, тобто ця боротьба не була спрямована проти пригноблених народів. Виходячи з того, що більшість членів ненімецьких частин перебували в Україні не з власної волі, бої між УПА і цими загонами не мали сенсу.

Отже, треба було усунути труднощі та непорозуміння і створювати спільний фронт поневолених і експлуатованих народів проти окупантів за національне визволення. Командуючий УПА-Північ наказав вступити в контакт з цими загонами і вести переговори про нейтралітет. Якби ці загони погодились на нейтралітет, то вони могли розраховувати на допомогу українського населення. У вищі органи УПА треба було негайно повідомляти про будь-які непорозуміння, конфлікти і грабежі. Головною метою була спільна боротьба за незалежність кожного народу, за національні держави в етнографічних межах кожного народу¹⁶².

Листівки та інші видання ОУН і УПА постійно під-

¹⁶¹ Лев Шанковський, УПА, о. с.— С. 692; о. І. Гриньох. Сорок років тому в Будапешті // Сучасність, № 6, 1985.— С. 97—98; Літопис УПА, т. 5.— С. 35—55, 63—65.

¹⁶² Літопис УПА, т. 1.— С. 153—154.

кресливали ідею співробітництва поневолених народів.¹⁶³

Щоб конкретизувати цю ідею і підняти співробітництво на новий рівень, Провід ОУН Бандери і головне командування УПА виступили з ініціативою скликати Конференцію поневолених народів Східної Європи і Азії.

Ця Конференція проходила з 21 по 22 листопада 1943 р. в лісі Житомирської області, у центрі України. Серед 39 делегатів, що взяли в ній участь, було 5 українців, 6 грузинів, 4 вірмени, 6 азербайджанців, 2 білоруси, 5 узбеків та ін.¹⁶⁴ Конференція прийняла декілька резолюцій, які мали служити політичною платформою дій кожної нації, а також маніфест, звернений до поневолених народів. У резолюціях, зокрема, було сказано таке:

«Сучасна війна між німецьким націонал-соціалізмом і російським більшовизмом — це типова імперіалістична війна за панування над світом, за новий поділ матеріальних багатств, за захоплення нових сировинних баз і ринків, за поневолення народів і експлуатацію їхньої робочої сили».

У резолюціях також пояснювалось, що обидва імперіалізми не визнають за народами права на незалежність, а несуть їм «політичне, соціальне і культурне поневолення». Конференція вважала, що тільки «національні революції поневолених народів припинять цю безглузду різанину», якою є війна, і принесуть світу тривалий мир. Для цього Конференція вважає необхідним створити спільний фронт усіх поневолених народів, створити спільний комітет народів Східної Європи і Азії. Конференція також «вітає героїчну боротьбу народів Західної Європи і Центральної Європи проти німецького імперіалізму і заявляє про повну свою солідарність з цією боротьбою».

Звертаючись до поневолених народів, до солдатів Червоної армії, до робітників, до солдатів іноземних батальйонів німецької армії, до інтелігенції, маніфест Конференції виклав основні напрями політики і вказав, які акції необхідно провадити проти німецького імперіалізму, націонал-соціалізму і «гітлерівської наволочі», проти «сталінського імперіалізму» і російських більшовиків. Згідно з цим маніфестом, єдиним рішенням, яке могло б гарантувати мир, була спільна боротьба за новий міжнародний порядок, який спирався б на справедливість, свободу і незалежність кожної нації на своїй етнографічній території¹⁶⁵.

¹⁶³ Там же.— С. 46—47, 88—89, 99—102, 121—126, 153—154; т. 2, с. 30, 201—202 і т. д.

¹⁶⁴ Там же.— С. 205.

¹⁶⁵ Там же.— С. 206—208, 226—229.

Угорські військові органи влади в Україні поінформували Будапешт про свої контакти з українцями. І начальник головного штабу угорської армії генерал Шомбателї вирішив запропонувати переговори на вищому рівні. Провід ОУН Бандери погодився на пропозицію, і департамент зовнішніх справ під керівництвом Миколи Лебеда зайнявся організацією і таємним відправленням української делегації в Угорщину.

Поїздка відбувалася у цілковитій таємниці. Угорці не хотіли, щоб їхній німецький союзник дізнався про переговори, які суперечили духу німецько-угорського союзу. Українська делегація на чолі з Мироном Луцьким, перодягнена у простих угорських солдатів, сіла на борт угорського військового літака неподалік від Львова; це було на початку грудня 1943 р.

Делегація прибула до Будапешта без ускладнень, але змушена була більше тижня чекати на повернення у столицю начальника головного штабу. Переговори відбулися у середині грудня.

Українцям треба було пояснити угорській стороні мету своєї боротьби і катастрофічну політичну ситуацію Німеччини. Якщо війна ще триватиме довго, то необхідно було шукати засоби збереження людського життя і зменшення страждань населення.

Обидві делегації легко дійшли згоди щодо припинення бойових дій між угорською армією і УПА на українських територіях. Але українці також вимагали, щоб угорці допомагали їм захопити озброєння і боєприпаси на території України, які охороняли угорські загони. Українцям потрібні були і засоби зв'язку та інше військовоє спорядження. Угорська делегація погодилася з українськими вимогами. Про способи реалізації цієї угоди на практиці було домовлено після довгої дискусії. Усе треба було робити, не викликаючи підозри в німців.

Угорські інструктори, що мали навчати українців поводження з технічним обладнанням, повинні були виконувати своє завдання у ролі «дезертирів» чи «військовополо-
нених»¹⁶⁶.

¹⁶⁶ І. Гриньох, о. с.— С. 102—104, т. 7.— С. 186—192.

Радянська влада звертається до українців

Німцям завжди було важко оцінити реальну ситуацію в Україні, оскільки вона часто не узгоджувалася з їхніми намірами. З іншого боку, інформація, яку одержували німці, була не завжди точна, а часто і хибно витлумачена.

Саме у вересні 1943 р. німецькі служби, здається, усвідомили, що у структурі українського опору відбулася певна зміна і на чолі цього опору стоїть УПА, названа в донесеннях народним рухом. Німці починали розуміти, що УПА — це насправді «військовий інструмент» Організації Українських Націоналістів Бандери.

Німці також дізналися, що головнокомандуючим УПА є Клим Савур, а начальником штабу — Гончаренко. Справді, Клим Савур був головнокомандуючим УПА до листопада 1943 р., а потім був командуючим УПА-Північ.

До німців потрапили відомості і про те, що УПА під командуванням Савура налічує 35—40 тисяч бойовиків. Німецьке донесення повідомляло, що Тарас Бульба, якого німці вважали поміркованим націоналістом, втратив свій вплив і має лише 5—6 тисяч повстанців¹⁶⁷.

В іншому німецькому донесенні були відомості про структуру УПА, точніше про УПА-Північ, до якої, за донесенням, входили три дивізії: дивізія «Заграва» під командуванням Енея, близько 10 тисяч стрільців; дивізія «Ковельська» під командуванням Закуштуя, близько 10—12 тисяч повстанців, і дивізія «Северная» під командуванням Литвиненка-Дубового, близько 10 тисяч бойовиків¹⁶⁸.

Насправді УПА-Північ поділялась на три військових райони: «Північ», «Північний Захід» і «Південь». Командуючим районом «Північ» (кодова назва «Заграва») був Іван Литвинчук-Дубовий; командуючим районом «Південь» був Петро Олійник-Еней; командуючим районом «Північний Захід» — Юрій Стельмащук-Рудий.

Німецькі донесення пізніше називали Миколу Лебеда головним командиром УПА, а Романа Шухевича — його представником на Волині¹⁶⁹. Насправді Микола Лебеда, якого німецька поліція активно розшукувала з жовтня 1941 р.,

¹⁶⁷ ВА—МА Н 2/v. f. 2339 42; Літопис УПА, о. с., т. 6. док. 27.

¹⁶⁸ Там же, f. 45—46; Там же, док. 29.

¹⁶⁹ ВА—МА РН 2/v. 2339 f. 33.

виконував функції голови головного Проводу ОУН Бандери після арешту самого Бандери на початку липня 1941 р. і залишив цей пост у травні 1943 р. У той час, коли було складено згадані донесення (листопад-грудень 1943 р.), керівництво ОУН Бандери і головне командування були доручені Романові Шухевичу, який мав псевдонім Тарас Чупринка. Його безпосередніми співробітниками були Ростислав Волошин-Павленко, начальник тилу, і Йосип Позичанюк, начальник політичного відділу.

Боротьба проти німців дорого коштувала УПА. 24 грудня 1943 р. в Центральній Україні було вбито начальника штабу УПА-Південь командира Антона. У районі Борщова, в Галичині, великих втрат зазнав батальйон УПА під командуванням Крука. Зате 9 січня 1944 р. загони УПА-Південь під командуванням Бистрого розбили німецьку колону в Лисогірці, у районі Кам'янця-Подільського. Трофеї були досить значні: 7 кулеметів, 2 міномети, 10 рушниць, 30 тисяч патронів, 500 гранат, 3 приймачі та ін.¹⁷⁰

Один із командирів радянських партизанів І. Кирпа, який командував партизанським формуванням у районі Нікополя, на схід від Кривого Рогу, котрий потрапив у полон до німців на початку листопада 1943 р., заявив їм, що «українські націоналісти спираються у своїй пропаганді на твердження, що німецький соціалізм і соціалізм радянський тождні» й що саме з цієї причини українці повинні боротися за незалежну Україну. Кирпа також говорив про те, що українські націоналісти створюють полки вільних стрільців у Чорному Лісі, за 75 км на північний захід від Кривого Рогу, і в Київській області. Крім того, вони сподіваються на підтримку іззовні. Частина інтелігенції і селянства відгукнулася на заклик націоналістів, але, за словами Кирпи, частина приєднується і до радянських партизанів, оскільки фронт усе наближається¹⁷¹.

Перший бій між Червоною Армією і загонами УПА, за заявами російських військовополонених, стався у Київській області. Крім того, після приходу Червоної армії місто Київ було закидане листівками УПА, що справило сильне враження на радянських солдатів.¹⁷²

Радянська армія продовжувала наступати. Вона взяла Коростень (28.12.1943), Житомир (31.12.1943), Новоград-

¹⁷⁰ Лев Шанковський, УПА, о. с.— С. 682; УПА у світлі..., о. с., т. 2.— С. 31.

¹⁷¹ ВА R 6/77 ф. 16.

¹⁷² ВА — МА RH 2/v. 2545 ф. 109.

Волинський (1.1.1944), Бердичів (5.1.1944), Кіровоград (8.1.1944) і Сарни (11.1. 1944).

У середині січня 1944 р. радянська армія окупувала майже половину Волині до річки Горинь. Отже, територія УПА була розділена фронтом на дві частини.

10—11 січня німці евакуювали з Рівного і Луцька бюро Коха і Райхскомісаріату Україна. Економічну інспекцію вермахту було евакуйовано до Львова¹⁷³.

При наближенні фронту значно зросла кількість радянських партизанів, зокрема за рахунок десантування у тил до німців цілих груп. Одночасно стали більш частими бої між радянськими партизанами і загонами УПА, зокрема в районах Сарн, Ковеля, Рівного. Згідно з донесенням вермахту, у районі Сарн недостатньо озброєні загони УПА зазнали тяжких втрат¹⁷⁴.

На територіях, окупованих радянською армією, уздовж дороги Коростень-Житомир у цей же час йшли запеклі бої між Червоною армією і сильним формуванням УПА (близько 3 тисяч повстанців), озброєним артилерією¹⁷⁵. Повідомлялося також про значні сили УПА на захід від Києва, на відтинку між Бердичевом і Коростенем¹⁷⁶.

На німецькій стороні фронту основні сили УПА було розгорнуто на Волині, у Галичині і в Карпатах, усього близько 40 тисяч. За іншими німецькими джерелами кількість вояків УПА становила приблизно 80 тисяч бойовиків¹⁷⁷. У сутичках і боях проти УПА згинули в цей час сотні німецьких солдатів і поліцаїв¹⁷⁸.

Радянська влада прекрасно усвідомлювала небезпеку, яку становили українські повстанці і національний рух. Радянське керівництво розуміло, що український рух опору, який бореться за незалежність, ніколи не піде на угоду з радянською владою. Радянське керівництво знало і про те, що національний рух спирається на підтримку майже всього населення. Враховуючи, що більшість сил УПА перебувала в районах, окупованих німцями, радянське керівництво звернулося до населення цих районів. Це звернення, підписане головою Верховної Ради Української РСР М. Гречухою, головою Ради Народних Комісарів Л. Корнійцем і сек-

¹⁷³ BA R 30/148 Kriegstagebuch, Monat Januar 1944.— S. 1.

¹⁷⁴ BA — MA RH 2/v. 1939 f. 66 RS, 125, 182; RH 2/v. 65 Banden Ost.

¹⁷⁵ BA — MA RH 2/v. 2545 C. 109.

¹⁷⁶ BA — MA RH 24-13 / 172 Ic K. Gef. Stand, den 24. 1. 1944.

¹⁷⁷ BA — MA RH 2/v. 65 Banden Ost; Додатки, док. № 188; RH 2/v.

2048.

¹⁷⁸ УПА у світлі..., поп. цит., т. 2.— С. 28—31.

ретарем КП(б)У М. Хрущовим, було надруковане 12 січня 1944 р.

Радянська влада обіцяла українцям швидке звільнення і закликала населення посилити боротьбу проти «німецького фашизму», приєднуватись до радянських партизанів, знищувати лінії комунікації і склади противника.

Але більша частина звернення була присвячена українському націоналізму. Радянська влада намагалася переконати українців і світ (звернення було опубліковано у всій офіційній пресі, а його основні ідеї було викладено іноземним представникам), що ворог українського народу — це «не тільки німецькі розбійники», а й також і «зграя німецько-українських націоналістів», «усілякі оці бендери, мельники, бульбівці, запродавшись Гітлеру, допомагають йому уярмлювати наш народ, нашу Україну».

Отже, щоб підкреслити, що українські націоналісти не мають нічого спільного з українцями, радянське керівництво винайшло для них термін «німецько-українські». Згідно з цим зверненням, «німецько-українські» націоналісти були «зрадниками», руки яких були залиті кров'ю українських дітей, матерів, сестер». І особливо «ці запроданці прикидаються, начебто й вони борються проти німців», створюючи «озброєні загони», як вони кажуть, для боротьби з німцями, але насправді, говорилося у радянському зверненні, «вони змовились із Гітлером».

Радянське звернення продовжувало в такому самому тоні, уперто повторюючи, що ніби українські націоналісти нічого не зробили «для загальної справи визволення українського народу з-під гітлерівського ярма», що вони не вбили жодного німця, не пустили під укіс жодного німецького ешелона. Заманюючи чесних людей до своїх загонів, «українсько-німецькі націоналісти» хотіли послабити «наш народ у боротьбі, роз'єднати наші сили, нацькувати брата на брата». Ці «спільники Гітлера», йшлося далі у зверненні, особливо хотіли «розірвати кровні братні зв'язки українського народу з російським, вирвати Радянську Україну з сім'ї радянських народів, вкинути Україну в пельку Гітлерові». У радянському зверненні було зроблено висновок, що українські націоналісти хочуть перетворити Україну на німецьку колонію¹⁷⁹.

Звідки такі твердження, що зовсім не відповідали істині? Тут є багато причин. Ця дезінформація диктувалася непримиренною ненавистю Росії до українського «сепара-

¹⁷⁹ Додатки, док. 187.

тизму». Крім того, радянська влада, яка прагнула контролювати переконання українського народу, бачила в українському націоналізмі свого найнебезпечнішого противника тепер й у майбутньому. Радянські органи влади намагалися посіяти сумнів, підірвати, розбити силу українського незалежницького руху, відірвати його від народу. І, нарешті, радянське керівництво вважало небезпечним (і образливим) навіть частково ділити перемогу над німецькими загарбниками зі своїм найгіршим ворогом, українським націоналізмом.

Твердження, сформульовані в радянському зверненні за 12 січня 1944 р. і в подальших зверненнях, постійно повторювались упродовж місяців і років, під час мітингів, у пресі, у пропагандистських виданнях, і вони таки мали деякий успіх. Звичайно, не так серед українського населення, як серед росіян, серед членів комуністичної партії і у всіх про-радянських і проросійських колах за кордоном.

Проте в 1944 році український фактор постійно був присутній. А за кордоном постійно стояла проблема східних кордонів Польщі. 5 січня 1944 р., зразу після переходу радянськими військами колишнього польсько-радянського кордону, польський уряд в екзилі проголосив у своїй заяві, що Західна Україна і Західна Білорусь входять до Польщі і що радянське командування, у міру просування радянських військ повинно передавати владу на цих територіях полякам.

Уряд Москви відповів, що згідно з результатом «плебісциту» 1939 року ці території входять до Радянського Союзу. Отже, польсько-радянський кордон повинен приблизно відповідати лінії Керзона. Москва одержала підтримку Польського прогресивного клубу з Лондона, який підтвердив у своїй заяві, що «польський народ продовжуватиме непримиренну і беззастережну боротьбу з нацизмом» і «вітає Червону армію як армію-визволительку»¹⁸⁰.

Російсько-радянський уряд поступово створював таку ситуацію, яка мала йому допомогти усунути від справ і від влади в Польщі польський уряд із Лондона.

З ініціативи польської комуністичної партії 1 січня 1944 р. у Варшаві була підпільно створена Польська Національна Рада. Її програма передбачала боротьбу за «незалежну і демократичну» Польщу. Рада виступила за встановлення дружби і співробітництва з Радянським Союзом і за справедливе вирішення питання польсько-радянського кор-

¹⁸⁰ Україна і зарубіжний світ.— К., 1970.— С. 328—330.

дону, відповідно до права народів на самовизначення. Польська Національна Рада оголосила, що у відповідний момент буде створено польський тимчасовий уряд¹⁸¹.

У самому Радянському Союзі Москва проробила заходи, які прислужилися б їй, з одного боку, в царині прав народів, а з другого, у міжнародних взаєминах. 1-го лютого 1944 р. радянський уряд прийняв закон, який надав радянським національним республікам право мати дипломатичні стосунки з іноземними державами. Відповідно до цього було змінено і радянську конституцію. Тепер у новій статті конституції було сказано: «Стаття 18-б. Кожна союзна республіка має право вступати у прямі відносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватись дипломатичними і консульськими представництвами».

У цей час Верховна Рада у Москві прийняла закон, який дозволяв радянським національним республікам мати свої власні збройні формування. У новій статті конституції вказувалось: «Стаття 18-б. Кожна союзна республіка має свої збройні формування»¹⁸². На початку березня (відповідно до закону від 4 березня) у Києві було створено народний комісаріат закордонних справ.

Нові закони дали Росії змогу розширити свою пропаганду про «незалежність» і «суверенність» радянських національних республік, зокрема України. Радянське керівництво думало таким чином усунути причину для існування українського націоналізму. У праці з радянського права ці рішення коментуються ось таким чином:

«Відновлення за Україною права на встановлення безпосередніх відносин з іноземними державами, укладання з ними угод, представництво на міжнародних конференціях і в їх органах, тобто виконання функцій здійснення яких УРСР у 1922 році добровільно доручила Союзу РСР, мало велике значення не тільки в умовах війни, а й особливо у зв'язку з наближенням миру. В період Великої Вітчизняної війни Радянська Україна внесла величезний вклад у справу розгрому німецького фашизму, зазнавши разом з тим дуже великих втрат порівняно з іншими країнами. Тому природно, що вона була в числі держав, найбільше заінтересованих в охороні своєї безпеки від агресорів»¹⁸³.

¹⁸¹ Там же.— С. 330—331.

¹⁸² Сборник законов, т. 1, Москва, 1968 т.— С. 138—139.

¹⁸³ Історія держави і права, т. 2.,— К., 1967.— С. 109—110.

Швидкий наступ радянської армії

На Волині, яка стала зоною бойових дій, значно зросла концентрація німецьких військ. Постійно відбиваючи атаки значних радянських сил (партизани і загони Червоної армії), деякі загони УПА не могли ще одночасно атакувати і німецькі війська. Нестача озброєння і боєприпасів почала все більше даватись взнаки. Ці загони українських повстанців були примушені обмежуватись захисними діями проти радянських військ, які переважали кількісно, і уникали зіткнень із вермахтом.

Німці добре усвідомлювали цю ситуацію. Але вони також знали, як це відзначалося у донесенні за 15 січня 1944 р., підписаному Геленом, шефом штабу «Іноземні війська Схід» (Fremde Heere Ost), що в цих «українських національних бандах, які належать до руху Бандери... немає жодної схильності до співробітництва з німцями». Далі в донесенні говорилось, що «до того часу, як не буде видно зміни в загальній позиції банд Бандери», не може бути ніякої можливості союзу з ними, на відміну від того, що було здійснено в деяких місцях з окремими польськими бандами»¹⁸⁴.

Проте 20—21 січня у Злазно, на північ від Рівного, відбулися переговори між одним офіцером із німецької бойової групи Прюцмана і представниками одного із загонів УПА. За німецьким донесенням, результат цих переговорів був такий: «Формування банд продовжує боротися проти радянських банд і регулярних червоних військ. Воно відмовляється боротися спільно з німецьким вермахтом або скласти зброю». Єдине, на що погодився український загін, це передавати вермахту розвідувальні дані щодо радянських військ.

Командування XIII німецького армійського корпусу дійшло до висновку, що ні в якій мірі не можна довіряти українцям і не може бути й мови про спільні дії з «українськими національними бандами». З іншого боку, німецьке командування не вважало ні можливим, ні корисним роззброїти ці загони. Нічого не залишилось, як намагатися користуватись розвідувальними даними, які може передати цей загін УПА¹⁸⁵. Командування XIII армійського корпусу залишило такий запис на цю тему: «Збройні сили УПА борються за вільну й незалежну Україну і фанатично ві-

¹⁸⁴ BA — MA RH 2/v. 2115 f. 79—80.

¹⁸⁵ BA — MA RH 24—13/172 1c Gef. Std., den 21.1.1944; RH 24—13/171 Fernschreiben an Pz A. O.

рять, що зможуть досягти цієї мети. Їхніми ворогами є німці і росіяни. Вони погоджуються тепер іти з нами на переговори тому, що в даний момент вони вважають найбільш небезпечними росіян. З огляду на їхню ненадійність не може бути мови про якийсь спільне діяння з УПА на дальшу мету. УПА також відмовляється воювати на боці німецького вермахту. Проте про виконання згаданих місцевих угод не існує ніяких застережень» (з боку вермахту)¹⁸⁶.

Комендант XIII армійським корпусом вважав також, що в деяких випадках можна було б піти на те, щоб подати загонам УПА боєприпаси «в обмеженій кількості» (слово «обмеженій» у звіті підкреслено) і локально, оскільки постачання УПА боєприпасами для того, щоб робити запаси, «у всякому разі неможливе». Скрізь, де неможливо було укласти місцеві угоди, був наказ «воювати проти УПА так само, як і проти всіх інших банд і знищувати їх».

Дізнавшись, що німці пропонували місцеві угоди й що командир одного з загонів УПА-Північ вів із німцями переговори, головнокомандування УПА заборонило всім своїм частинам вести з ворогом переговори. 7 лютого 1944 р. командир згаданої сотні УПА-Північ П. Антонюк-Сосенко, який вів із ворогом переговори, був засуджений військовим трибуналом УПА і через добу страчений¹⁸⁷.

Донесення головнокомандування німецької армії дуже точно змальовувало ситуацію на українських територіях, які залишились під німецькою окупацією. У донесенні вказувалось, що, крім радянських і українських «банд», у цих районах з'явилися польські «банди». Три рухи опору воювали проти Німеччини, але одночасно і воювали між собою. У донесенні було сказано: «Радянські банди воюють проти німців за наказами Москви. Вони не терплять ні руху за незалежну Україну, ні руху за незалежну Польщу». Ці партизани перебували переважно між річками Горинь і Стир і звідти проникали в інші райони. Вони часто збільшувались за рахунок регулярних радянських частин.

Другу за значенням групу становили «українські національні банди», які боролися «за незалежність України». У донесенні було сказано, що «їхня боротьба спрямована як проти Німеччини, так і проти Радянської Росії», та повідомлялося про бої між українськими повстанцями і радянськими партизанами. Деякі з «українських національних банд» шукають контакту з вермахтом, але більшість

¹⁸⁶ Ibid., Generalkommando XIII A. K. La/ Ic Nr 299/44 geh.

¹⁸⁷ М. Лебедь, поп. цит. С. 73; Літопис УПА. п. ц., т. 5. С. 192.

з них, згідно з повідомленням, «бореться проти вермахту з фанатичною ненавистю».

Польські партизани, йшлося далі в донесенні, боролися за незалежну Польщу. Поляки знали, що вони не можуть розраховувати на допомогу Німеччини в боротьбі за свою незалежність, тому вони повернулися до Англії та Сполучених Штатів Америки. Але в польського опору не було єдності щодо ставлення до Радянської Росії. Частина воювала проти радянських партизанів, тоді як інша частина їм симпатизувала¹⁸⁸.

5 лютого 1944 р. Червона Армія узяла Рівне, столицю Райхскомісаріату Україна, і Луцьк. З 1 вересня 1943 р. німці втратили більше як половину території України (схід і північ) і понад 13 мільйонів мешканців, з яких 1,5 мільйона придатних до служби у війську. Близько 700 тисяч було насильно евакуйовано чи втекло із зони бойових дій, з них 10 тисяч було перевезено до Німеччини¹⁸⁹.

Хоч Німеччина ось-ось могла втратити всю Україну, націонал-соціалістські керівники продовжували лякатися українського питання. Вони далі не дозволяли і не терпіли жодної політичної діяльності українців. Німці вирішили, що більше не можна терпіти підпільної діяльності деяких членів ОУН Мельника. Виявивши антинімецькі статті, опубліковані цією організацією, 28 лютого 1944 р. СД арештувало у Берліні полковника Андрія Мельника, який жив легально, а також більшість членів Проводу його організації, які жили в Німеччині, як також багато десятків його прихильників у Галичині і на еміграції. Мельника було інтерновано до концентраційного табору Заксенгаузен, де були вже ув'язнені С. Бандера, Я. Стецько і від недавна Т. Бульба.

У цьому таборі вже був також Є. Онацький, відомий член ОУН Мельника, що перебував у Римі. Після того, як у газеті «Український Вісник», що видавали в Берліні кола ОУН Мельника, з'явилася стаття Є. Онацького, яка критикувала італійський фашизм, німці наказали арештувати його в Римі у вересні 1943 р. і депортувати до Берліна.

На Україні, а особливо на територіях, які контролювала УПА, населення зустрічало радянську владу з недовірою і страхом. Осіб, що якоюсь мірою співробітничали з окупантами чи мали німецьке громадянство, переважно було розстріляно. Працездатні чоловіки до 60 років мали «добровільно» йти до Червоної Армії, щоб «змити безчестя пере-

¹⁸⁸ ВА R 6/52 f. 151—152.

¹⁸⁹ Ibid., f. 148.

бування під фашистською окупацією». Їх відправляли на фронт найчастіше без будь-якої військової підготовки і без зброї (їм казали, що зброя на фронті, у ворога).

Певна кількість українців, сподіваючись врятувати своє життя, намагалася приєднатися до УПА, чисельний склад якої дуже зростав.

На початку УПА уникала будь-яких боїв із регулярними військами Червоної Армії. Але за армією прийшли війська НКВД. На Волині перше серйозне зіткнення між загonom УПА і батальйоном НКВД відбулося 18 січня 1944 р. З цього дня зіткнення і бої були досить частими. 6 лютого війська НКВД втратили 50 солдатів біля Володимирця. 10 лютого радянський генерал, ім'я якого не назване в донесеннях УПА, напорівся на засідку і потрапив у полон разом зі своїм ескортом. Побачивши, що генералові ні в чому не можна було дорікнути й що він не був членом партії, командування загону УПА після допиту його відпустило¹⁹⁰.

УПА розширювала діяльність, спрямовану на інформування і пропаганду серед солдатів Червоної армії. Перші листівки, призначені для радянських солдатів, були надруковані в жовтні й листопаді 1943 р. У них йшлося про цілі і боротьбу УПА, були заклики, зокрема до росіян, відмовитись воювати проти українських повстанців і підтримати їх у боротьбі за незалежну Україну. У січні 1944 р. нова листівка УПА повідомляла солдатам Червоної армії, що українські повстанці продовжують боротьбу проти двох імперіалістичних режимів — гітлерівського і сталінського¹⁹¹.

12 лютого 1944 р. радянське керівництво виступило з другим зверненням, яке на цей раз було призначене для членів УПА. Звернення було підписане Микитою Хрущовим, головою Ради Народних Комісарів, і М. Гречухою, головою Верховної Ради республіки. У зверненні проголошувалось незабарну поразку гітлерівської Німеччини від Червоної армії і армій союзників. У війні проти гітлеризму, говорилося у зверненні, народи СРСР, зокрема російський і український народи, були разом. Щоб розбити цю єдність, зіштовхнути народи між собою, німці вдалися на Західній Україні до брехні і провокацій. Німцям допомагали їхні прислужники — «українські націоналісти»; ці «запроданці», що прибули з німецькою армією з Берліна. Вони, мовляв, допомагали гітлерівцям гнобити український народ, кату-

¹⁹⁰ Лев Шанковський, УПА, поп. цит.— С. 714—717.

¹⁹¹ Літопис УПА. т. 1.— С. 113—116, 120—121.

вати, спалювати села. Це німці створили УПА, говорилось у зверненні Хрущова. Радянське керівництво закликала членів УПА здаватися, щоб уникнути «суворого народного суду». У зверненні пояснювалось, що Червона армія, яка розгромила колосальну, добре озброєну німецьку армію, легко знищить мізерні, розпорошені й погано озброєні «банди німецько-українських націоналістів». «Іменем уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки» Хрущов і Гречуха обіцяли прощення. Звернення закінчувалось такими словами:

«У складі Великого Радянського Союзу український народ одержав свою державність, свободу і незалежність. Тільки радянська влада, більшовицька партія дали можливість українському народові возз'єднати свої землі в єдиній Радянській Українській державі. Тому кожен українець, активно борючись за великий Радянський Союз, тим самим бореться за Радянську Україну, за український народ»¹⁹².

20 лютого 1944 р. з'явилося нове звернення радянського керівництва до українських окупованих районів (райони Львова, Дрогобича, Станіславова, Чернівців, Одеси). Звернення застерігало українців від «націоналістичних лакизів, що продали свою душу і тіло німецьким окупантам, і які задурманюють вам розум». Звернення знову закликала українських повстанців «порвати свої зв'язки з націоналістичними бандами, перейти на бік партизанів і Червоної армії. Уряд України гарантував усім, хто перейде на наш бік, повне прощення їхніх тяжких помилок»¹⁹³.

Буквально через кілька днів, 29 лютого 1944 р., за п'ятдесят кілометрів від фронту, на радянському боці, біля Милятина (між Рівним і Славутю) колона головнокомандуючого 1-м Українським фронтом генерала Н. Ф. Ватутіна напоролася на засідку, влаштовану загоном УПА. Ватутін був тяжко поранений, і 15 квітня він помер у київському госпіталі. Дехто твердить, що в колоні генерала Ватутіна були також Микита Хрущов і генерал Крайнюков. Частина колони змогла вирватися із засідки й відступити до Рівного. Напевне, не бажаючи визнавати розмах українського самостійницького руху, радянська влада замовчувала дійсні причини смерті Ватутіна, заявляючи, що він був поранений під час інспекції фронту. Щойно двадцять ро-

¹⁹² Советская Украина в годы... поп. цит.— С. 179—182.

¹⁹³ Там же.— С. 119—120.

ків пізніше радянська влада визнала, що Ватутін був поранений у бою з «бандерівцями»¹⁹⁴.

З 5 січня до 5 квітня 1944 р. УПА вела бої з загонами НКВД у районах Костополя, Дубно, Крем'янця, Бердичева і в лісах Житомирщини, убивши 850 членів НКВД.¹⁹⁵

Німці втрачають більшу частину України

Найбільша битва між формуваннями УПА (приблизно 5 тисяч повстанців групи «Південь» і «групи «Північ») і військами НКВД (приблизно 30 тисяч солдатів, а також танки і авіація) відбулася у Гурбах, у районі Крем'янця. Формування УПА були атаковані одночасно з багатьох напрямків. Після запеклих боїв, що тривали три дні, з 23 по 25 квітня 1944 р., загонам УПА вдалося вирватися з оточення. Тільки в одному секторі радянські війська втратили близько 120 солдатів убитими, але втрати УПА також були великі¹⁹⁶.

Наступ радянських військ тривав також і в Центральній Україні. 8 лютого 1944 р. німці втратили Нікополь і місцевий копальняний район, особливо багатий на марганець. 14 лютого радянські війська взяли Корсунь. 24 лютого німці були змушені залишити Кривий Ріг і весь навколишній промисловий район.

2 березня у Галичині біля села Верба, між Бродами і Дубно, у руки УПА потрапили три російські шпигуни. Серед них був відомий секретний агент М. І. Кузнецов, який діяв під німецьким іменем Пауль Зіберт і мав фальшиві українські документи на ім'я Пуха. Служба контррозвідки УПА знайшла в нього донесення для свого начальника генерала «Ф» спецслужби НКВД. У донесенні серед іншого згадувалось про замах на заступника губернатора Галичини Отто Бауера, який Кузнецов здійснив у Львові. Цей замах викликав страшні репресії з боку німців: дві тисячі розстріляних заложників і кілька сотень повішених українських політичних в'язнів. У донесенні Кузнецова з задоволенням підкреслювалось, що як і в Рівному, провокація у Львові була дуже успішна¹⁹⁷.

¹⁹⁴ В. М а р т ч е н к о, La vérité sur la mort du général Vatoutine, in "L'Est Européen", no 145, janvier-février 1976.— P. 10—18.

¹⁹⁵ Літопис УПА, т. 8.— С. 170.

¹⁹⁶ Т а м ж е.— С. 145—146; 170—171.

¹⁹⁷ М и к о л а Л е б е д ь, УПА, поп. цит.— С. 70—71; Лев Шанковський, Початки УПА // Провидіння.— Філадельфія, 1972.— С. 118.

Так українці дізналися, що замах у Рівному проти міністерського радника Гелля і проти Даргеля, заступника Коха, були здійснені Кузнецовим, аби спровокувати німецькі репресії проти українських націоналістичних кіл. Діючи під іменем і в уніформі німецького офіцера з Кенігсберга лейтенанта Пауля Зібберта, російський агент Кузнецов здійснював замах на німецьких діячів, щоб спровокувати репресії. Після кожного такого замаху він залишає після себе «докази», які кидали підозру на українських націоналістів. Кузнецов визнав, що після замаху на Даргеля він залишив біля нього документ члена ОУН Бандери який був знищений групою радянських партизанів Медведєва, до котрої також входив Кузнецов. Цього «доказу» було достатньо, щоб німці влаштували репресії проти членів і симпатиків ОУН Бандери.

Провокація в Рівному, зрештою, була визнана Д. М. Медведєвим. Цей командир радянських партизанів писав у своїх мемуарах, що його «хлопці» дуже веселилися у Цуманському лісі, дізнавшись, що після замаху Кузнецова німці знищили тридцять шість націоналістів¹⁹⁸. Насправді кількість жертв цих репресій була набагато більша. Існує підозріння, що Кузнецов також зробив замах на Йоахіма Пальцо, начальника пропаганди Райхкомісаріату Україна у першій половині лютого 1944 р.

У Рівному Кузнецов створив підпільну організацію на чолі з якимсь Теофілом Новаком; завдання цієї організації полягало у знищенні українських активістів. За радянськими джерелами, ця організація встигла знищити 11 із 23 «націоналістичних керівників», яких передбачалося ліквідувати¹⁹⁹.

Кузнецова повстанці УПА розстріляли 9 березня 1944 р. 4 березня радянські війська пішли знову в наступ, зокрема в південному й південно-західному напрямку. Міста Центральної України були захоплені одне за одним: Умань (10.3), Вінниця (20.3), Проскурів (25.3). 27 березня Червона армія взяла Кам'янець-Подільський і вийшла до румунського кордону на річці Прут фронтом на 85 км. 29 березня вона заволоділа Коломиєю і Чернівцями. З того дня наступ продовжувався уже на румунській території.

На півдні України радянська армія узяла Херсон (10.3), Вознесенськ (24.3), Первомайськ (24.3), Миколаїв (28.3), Одесу (10.4) і Ялту (16.4.). 15 квітня радянські війська бул

¹⁹⁸ Д. Н. Медведєв. Сильные духом.— М., 1957.— С. 285.

¹⁹⁹ Там же.— С. 337—340.

в Тернополі. У середині квітня 1944 р. майже вся Україна була в руках радянської влади, за винятком маленької смужки західних земель. На 17 квітня фронт, який починався на північному сході від Ковеля, спускався майже по прямій лінії на південь (проходячи на Сході через Броди) до Карпат, приблизно за 60 км на захід від Коломиї.

Хоч радянська армія уже діяла в Румунії, 20 квітня 1944 р. радянський уряд опублікував заяву, в якій оголосив, що прийнято рішення переслідувати ворога до повної його поразки. У заяві підкреслювалось, що Радянський Союз не бажає ні анексії жодної частини румунської території, ані зміни існуючого в Румунії режиму й що радянська армія, виконуючи свою місію, продовжить наступ на захід до повної поразки Німеччини і її союзників²⁰⁰.

У цей час Крайова Рада Народова у Варшаві «позбавила» польський уряд у Лондоні права представляти польський народ. На кінець травня 1944 р. вона направила в Москву делегацію для встановлення офіційних стосунків із Союзом Польських Патріотів у Росії і радянським урядом («з урядом СРСР та урядами інших радянських республік», як подають радянські джерела)²⁰¹.

На фронті співвідношення сил усе більше і більше змінювалось не на користь Німеччини. За радянськими джерелами з 94 дивізій, які становили німецькі групи армій «Південь» і «А» (що діяли на Україні), було знищено 59 дивізій²⁰².

У цей час американці відчутно посилили свою допомогу Радянській Росії. За повідомленням агенції Ройтер від 2 квітня американські поставки військових вантажів за перші два місяці 1944 р. досягли мільйона тонн (проти 200 тисяч т у січні й лютому 1942 р. і 670 тисяч т у січні й лютому 1943 р.). За період із жовтня 1941 р. по 1 березня 1944 р. Росія одержала від Сполучених Штатів Америки 9,5 млн т військових вантажів (ця цифра не враховує 4 тисяч літаків, доставлених безпосередньо повітрям). Усього Росія одержала 8 800 літаків, 5 200 танків, більше 190 тисяч вантажних машин, 7 млн пар чобіт. 2 мільйони 600 тисяч т харчових продуктів, 1 450 тисяч т сталі, 450 тисяч т кольорових металів, 200 тисяч т вибухових речовин і неуточнену кількість вагонів та локомотивів²⁰³.

²⁰⁰ G. Déborigne, op. cit.— P. 333.

²⁰¹ Див. Україна і зарубіжний світ. поп. цит.— С. 331.

²⁰² Вторая мировая война 1939—1945., 1958.— С. 551—554.

²⁰³ ВА — МА RW 5/v. 464 f. 124.

Цікаво також дослідити зміну загальної кількості радянських військовополонених, захоплених німцями з початку німецько-радянської війни: 2,4 мільйона радянських військовополонених на кінець 1941 р. (тобто за шість місяців), 3,6 мільйона на 1 квітня 1942 р., 5,15 мільйона на 1 листопада 1942 р.

Саме після цієї дати ситуація змінилася: німці захоплювали вже зовсім небагато військовополонених. Їхня загальна кількість була 5,3 мільйона на 1 квітня 1943 р., 5,5 мільйона на 1 жовтня 1943 р., 5,6 мільйона на 1 січня 1944 р., 5,7 мільйона на 1 листопада 1944 р.²⁰⁴.

Між молотом і ковадлом

Отже, Німеччина вже втратила майже всю Україну. Багато німців, у тому числі й члени націонал-соціалістської партії, посилювало критику політики на Сході. Серед цих критичних голосів особливо вирізнявся відомий меморандум колишнього генерал-комісара Криму гауляйтера А. Е. Фрауенфельда за 10 лютого 1944 р., в якому він суворо засуджував політику і позицію Е. Коха на Україні²⁰⁵. Фрауенфельд привертав увагу на небезпечні протиріччя, породжені позицією Коха. Наприклад, тоді як вермахт формував батальйони російських і українських добровольців, і німці повинні були щоденно контактуватися з українцями, Кох зі своєю звичною «мудрістю» заявляв: «Якщо я зустріню українця, який заслуговуватиме сидіти поряд зі мною за одним столом, я буду змушений його розстріляти»²⁰⁶.

Інші німці, критикуючи більшою чи меншою мірою політику, що проводилась до останнього часу, намагалися запропонувати заходи, які б поправили ситуацію (Гайнс фон Гомаєр, Кернер, генерал-комісар Магунія, Вільгельм Бройтігам)²⁰⁷. Але ця критика і пропозиції аж ніяк не вплинули на політику Третього райху. Все, на що спромігся націонал-соціалістський апарат, це накреслити нові основні напрями — звичайно, секретні — для преси і пропаганди.

Ці основні напрями, сформульовані 22 квітня 1944 р., склалися з п'яти пунктів, які треба було розвинути в г

²⁰⁴ BA-MA RH 2/v. 1925 Unwidergebliche der S. U. ab 22. 6. 19.

²⁰⁵ IMT 5394—PS; IfZ Fb 29/1—3; BA R 6/259 f. 2 ff.

²⁰⁶ IfZ Fb 29/1—3.

²⁰⁷ BA R 6/258 f. 71 ff; R 6/259 f. 39 ff; I b i d., f. 68 ff; R 6/15 146 ff; R 6/267 f. 13—13RS; R 6/70 f. 155—158; R 6 86 f. 1—6.

зетах для українців: 1) німці повернуться; 2) українці належать до Європи; 3) Німеччина принесла українському народу життя, свободу, порядок, землю і хліб; 4) після відвоювання України біженці зможуть повернутися додому; 5) завдання моменту — ввести в дію усі сили українського народу.

Ці п'ять аксіом точно окреслювали рамки німецької політики в українському питанні. Отже, пресу закликали невтомно повторювати, аж доки не створиться непорушне переконання, що евакуація України — тимчасова. Далі треба було посилити в українців почуття приналежності українського народу до Європи. Ця ідея мала, мабуть, звучати як поступка націонал-соціалістської Німеччини. Також треба було засудити в офіційній українській пресі «федералістичні махінації» радянської влади як такі, що спрямовані на знищення українського народу. Зате в основних напрямках нічого не було сказано, що таке «федералізм» у «Новій Європі».

Основні напрями, підготовлені найбільш правдоподібно міністерством окупованих територій Сходу, приділяли досить уваги до змін у правах радянських національних республік, які були проведені Москвою. В основних напрямках говорилося, що треба «представляти створення незалежних українських комісаріатів у справах оборони і закордонних справ як типовий трюк більшовицької пропаганди, спрямований на те, щоб засліпити український народ, щоб він не бачив грубих руйнівних намірів Кремля». Українцям треба було також нагадати про масові поховання у Вінниці й пояснити їм що, захищаючи Європу зі зброєю у руках чи своєю роботою, вони працюють на відвоювання своєї батьківщини. Необхідно було закликати до національної гордості українців, заявити, що український народ рівний у правах з іншими народами Європи.

Основні напрями рекомендували нагадати з цієї нагоди недавнє рішення, прийняте міністерством оборони Райху: поводитися з робітниками зі Сходу так само, як і з іншими європейськими робітниками в Німеччині і ближчим часом скасувати відзнаку «Ост».

Крім того, треба було пригадати українцям, що Німеччина провела для них аграрну реформу і відродила право власності, що система колгоспів скасована і їм гарантовано релігійну свободу. Після її відвоювання Україна буде відбудована і розвиватиметься адміністративна автономія. Після «закінчення великої битви за свободу європейських народів і знищення більшовизму» всі українці, що перебу-

вали за межами України (робітники зі Сходу, біженці, солдати) зможуть повернутися на батьківщину і взяти участь у відбудові. «У єдиній і вільній Європі український народ, як і всі інші народи, зможе знайти захист та безпеку і розвивати свої сили». Але в даний момент обов'язок українців, тих, хто працює і хто служить у солдатах, полягав у тому, щоб об'єднатися у боротьбі за звільнення народів Європи²⁰⁸.

Зауважимо, що нова офіційна пропаганда не повинна була ні говорити, ні обіцяти незалежність України. Політичні обіцянки були дуже розпливчасті. Місце України й українського народу в Європі не було визначено. Радянська влада і більшовизм розглядалися як єдиний ворог України. Замовчувалась проблема відносин між Україною і Росією.

У квітні 1944 р. було страчено другого офіцера УПА за укладення місцевої угоди з одним із німецьких загонів, угоди, спрямованої, зокрема, проти поляків²⁰⁹. Насправді дуже важкі умови в зоні бойових дій на Волині, а також нестача озброєння і боєприпасів, від якої терпіли деякі загони УПА, ніяк не сприяли веденню війни проти двох чи трьох ворогів водночас, хоч один із них (німці) і відступав, отже, був менш небезпечний, у всякому разі тимчасово. З другого боку, деякі місцеві угоди могли захистити населення від німецьких реквізицій, грабежів чи репресій²¹⁰.

Крім того, той чи інший командир загону УПА на Волині міг сподіватися, що погрозами вступити з німцями в бій чи обіцяючи розвідувальні дані про пересування радянських військ, він змусить їх віддати загону УПА зброю і боєприпаси, які німці не могли евакуювати під час відступу.

Саме в такій ситуації командуючий німецькою групою армій «Північ-України» 20 квітня 1944 р. склав записку для армійського командування щодо поводження з УПА. У цій записці він пригадав про те, що якщо серед деяких загонів УПА є тенденція погоджуватись на місцеві угоди, то це лише тому, що українці вважають «тимчасово радянські війська (у тексті «Советів») найбільш небезпечним ворогом для прагнень до незалежності».

У записці говорилося, що позиція УПА завжди спрямована проти всякого іноземного панування, тому необхідно щодо неї дотримуватись обережності. Далі сказано:

²⁰⁸ ВА-МА RH 19 V/95 (II/3425/44 geh.); BA R 6/70 f. 152—154

²⁰⁹ Микола Лебедь, поп. цит.— С. 74.

²¹⁰ ВА-МА 24—13 172 Kampfgruppe Prützmann, 12.2.1944.

«Але це не заперечує, що в окремих випадках запропоновану відділами УПА співпрацю для військових цілей не можна використати; зокрема, можна надати всяку підтримку тоді, коли йдеться про посилення груп УПА, що діють у радянському тилу.

Вимоги політичного характеру, які могли б за даних умов бути сформовані під час переговорів про (можливе) співробітництво, повинні бути з самого початку відкинуті.

Там, де банди УПА поводитимуться вороже до вермахту, з ними треба безпощадно боротися так, як і з іншими бандитами»²¹¹.

Ситуація у Галичині була дещо інша. Організаторські зусилля УПА були зосереджені переважно в Карпатах. Там було створено багато таборів і військових шкіл. У Карпатах була також розташована й офіцерська школа, евакуйована з Волині. Восени і взимку 1943—1944 років УПА встановила свій контроль на більшій частині гірської зони між Польщею і Румунією. До кінця березня 1944 р. німецькі господарства (Liegenschaften) і опорні точки були поступово знищені в районах Збаража, Тернополя. Скалата і Коломиї.

Гарнізони опорних точок, які служили для захисту німецького майна і лісового господарства, здебільшого склалися з бельгійських і голландських солдатів, які здавалися без бою. УПА ставила опір усім німецьким каральним експедиціям.

Група голландських офіцерів, що втекла з табору Станіславова, наткнулася на загін УПА. Цей загін супроводжував голландців до табору УПА в Чорному Лісі, звідки після кількаденного відпочинку вони були евакуйовані до Будапешта. Кінець війни вони зустріли в угорській столиці²¹².

У квітні 1944 р. 6 корпус угорської армії з'явився у районах Долини, Калуша, Надвірної. Після п'ятиденних боїв угорський штаб вийшов на зв'язок з українським штабом. Переговори закінчились підписанням угоди про нейтралітет, який поширювався на всі угорські війська в районі Карпат²¹³.

Німці дізналися, що в цей час УПА зробила такі розпорядження на Галичині: усі молоді чоловіки були мобілізовані, вони повинні були прибути в табори УПА; німець-

²¹¹ ВА-МА RH 2/v. 2544 f. 6.

²¹² Лев Шанковський, УПА, поп. цит.— С. 691.

²¹³ Там же.— С. 690—692.

ку власність і заводи треба було знищити; німці не повинні були отримувати ніяких поставок; треба було всіма засобами ускладнювати їм відступ; не давати можливості провадити евакуацію; будь-якою ціною запасатися зброєю; нападати на німців зі зброєю у руках²¹⁴.

У травні 1944 р. СД дізналося про існування брошури під назвою «Революція розриває кайдани», яка була опублікована ОУН Мельника і присвячена антинімецькій діяльності цієї організації у Райхкомісаріаті Україна. СД запідозрювало, що автором був О. Ольжич-Кандиба. Ольжич справді був головним ініціатором цієї діяльності. Він залишив Київ і підпільно мешкав у Львові. Там його арештували та депортували до Заксенгаузена. 9 червня 1944 р. під час допиту Ольжича-Кандибу було закатовано до смерті²¹⁵.

3 червня 1944 р. у Львові відбулися переговори на найвищому рівні між представником УПА і представником вермахту стосовно можливого співробітництва в деяких суто військових сферах. Представник УПА сформулював багато умов для такого співробітництва. Передовсім УПА зберігала за собою право вільно навчати свої загони і здійснювати операції без найменшого німецького втручання. УПА засуджувала поведження вермахту і СД з українським населенням і вимагала повного припинення грубого поведження та каральних заходів. Крім того, УПА вимагала звільнення всіх українців, ув'язнених у концентраційних таборах і тюрмах. У разі підписання угоди всі німецькі служби, а також СД (гестапо), мали одержати відповідні інструкції. Можливе співробітництво мало залишитися у секреті, щоб радянські служби пропаганди не могли цим скористатися. Можливе співробітництво стосувалося лише боротьби проти більшовизму і Радянської Росії.

Представник вермахту просив усі ці вимоги викласти письмово, щоб повідомити про них до вищих інстанцій Райху, які єдині могли прийняти рішення²¹⁶. Переговори були перервані.

Однією з причин, чому вермахт вважав корисним піти на угоду з УПА, було те, що німецькі служби одержували інформацію про бої між «українськими націоналістами», тобто УПА і радянськими гарнізонами в районах Києва, Житомира, Проскурова, Кам'янця-Подільського, Славути. А це цікавило німців з воєнного погляду. У донесеннях, зо-

²¹⁴ BA R 70 Polen/76 f. 5RS.

²¹⁵ ОУН у війні, б. д.— С. 104.

²¹⁶ BA-MA RH 2/v. 2544 f. 8—9.

крема, говорилося, що ситуація у цих районах була настільки складна, що радянська влада була змушена ввести деякі обмеження щодо в'їзду в Україну громадян з інших республік, зокрема з Росії²¹⁷.

Але тим часом бої між загонами УПА і німцями продовжувались. Згідно з одним німецьким донесенням, у червні 1944 р. під час бою у районі Миколаєва, на південь від Львова, німці вбили 29 членів УПА і взяли в полон 250 повстанців, захопивши при цьому дві гармати, боєприпаси, вантажні машини, коней та ін²¹⁸. Трохи пізніше загін УПА неподалік Грубешова атакував команду СД²¹⁹. Українські джерела подають ще більше інформації про сутички і бої між УПА і німецькими частинами в цей час.

Тоді теж не припинявся терор проти членів і симпатиків ОУН Бандери і УПА. З 10 жовтня 1943 р., коли в Галичині було введено надзвичайний стан і надзвичайні суди, і до червня 1944 р. згадані суди засудили на смерть 15 780 українців, чоловіків і жінок. Розстріли (іноді повішення) відбувались публічно. У списках розстріляних чи повішених, які були розклеєні на вулицях, поряд із прізвищем страченого завжди вказувалась причина вироку; між причинами дуже часто було зазначено: «приналежність до ОУН», «приналежність до УПА», «приналежність до організації Бандери»²²⁰.

Боротьба за свободу продовжується

Українські керівники усвідомлювали, що ситуація змінюється так, що боротьба за незалежність буде тривати довго. Крім того, радянська пропаганда ще більше накинута на рух за незалежність, на УПА і ОУН. Кінець війни наближався. Якщо між західними державами і Москвою не виникне ніякого конфлікту, то Москва матиме у своєму розпорядженні значні збройні сили, які вона зможе застосувати проти УПА. Боротьба могла затягнутися. Одночасно зі збройною боротьбою треба було вести політичну, інформаційну боротьбу. Для її координації був необхідний політичний центр, який би об'єднував усі українські сили і мав мандат говорити від імені всього українського народу. Ініціа-

²¹⁷ Ibid., f. 23.

²¹⁸ Додатки, док. № 189.

²¹⁹ Додатки, док. № 190.

²²⁰ Літопис УПА, поп. цит., т. 6.— С. 242—245.

тиву створення такого політичного центру взяло на себе командування УПА.

Попередні переговори почалися восени 1943 р. У березні 1944 р. було створено ініціативний комітет. Він виробив проєкт політичної платформи, яка мала стати основою для переговорів із різними українськими представниками. Нарешті представники всіх політичних сил, які справді існували в Україні (а не в еміграції) з 11 по 15 червня 1944 р. зібралися на збори в Карпатах, у місцевості на південь від Самбора, під охороною відділів УПА.

Після розгляду внутрішньої та міжнародної ситуації збори, на яких головував Ростислав Волошин, створили Українську Головну Визвольну Раду (УГВР). Було прийнято три документи: тимчасовий Устрій УГВР, політичну платформу і декларацію принципів (Універсал). На зборах було також затверджено текст присяги вояка УПА.

Основні цілі було визначено у платформі та декларації принципів. Головна Рада (УГВР) спиралась у своїй діяльності на традиції Української незалежної держави 1917—1920 рр., яка була знищена іноземними агресорами, а також спиралася на переконання українського народу, що «тільки суверенна національна держава є умовою і гарантією нормального життя, розвитку нації і культури, а також матеріального та духовного добробуту народних мас».

Війна між двома «тоталітарними силами» розгорнулася, переважно, за володіння Україною, яка мала стати базою для панування у Східній Європі й усій Європі загалом. Українська Головна Рада усвідомлювала, що ці дві сили були «непримиренними ворогами ідеї української незалежності».

У цій загальній війні українські політичні сили мали обов'язок узяти на себе захист українського народу, вберегти його від винищення і вести боротьбу за свободу. УГВР мала на меті об'єднати і координувати зусилля українських сил, що боролися за незалежність українського народу, а також керувати боротьбою проти російського більшовицького імперіалізму та імперіалізму німецького, гітлерівського.

Головна Рада хотіла реалізувати і гарантувати в Українській незалежній державі таку програму: свобода освіти, думки і релігії, розвиток національної культури, справедливий соціальний режим без класової експлуатації та гноблення, реальна законність та рівність усіх перед законом, громадянські права національних меншин, вільне підприємництво відповідно до інтересів громадян і нації, вільна фор-

ма обробітку землі в передбачених межах, націоналізація головних природних ресурсів, промисловості й вантажного транспорту, передача легкої промисловості кооперативам, свобода торгівлі і ремісництва, право на вибір професії.

Як бачимо, це була демократична програма.

Даючи присягу українському народові, Рада урочисто обіцяла боротися за реалізацію своєї головної мети — створення незалежної Української держави в етнографічних межах українського народу, щоб він міг бути сам собі господарем. УГВР вітала боротьбу всіх інших поневолених народів за свободу. У декларації говорилося, що УГВР змагає до порозуміння і мирного співжиття з усіма сусідами України на основі взаємного визнання права на власні держави в етнографічних межах кожного народу. Головна Рада закликала всі національні меншини на українській території приєднуватись до боротьби за визволення українців, гарантуючи їм усі права в незалежній Українській державі²²¹.

Збори вибрали бюро Головної Ради, куди увійшли Кирило Осьмак, голова Ради, Василь Мудрий, отець Іван Гриньох та Іван Вовчук, заступники голови, Ярослав Біленький, генеральний суддя; Роман Шухевич, голова генерального секретаріату і генеральний секретар військових справ; Микола Лебідь, генеральний секретар закордонних справ; Ростислав Волошин, генеральний секретар внутрішніх справ.

Генеральний секретаріат Ради став, отже, підпільним урядом України. Було вирішено, що Головна Рада перебуватиме в Україні, і всі її члени залишаться у країні. Але для підтримування контакту із зовнішнім світом Головна Рада створила зовнішнє представництво, члени якого мали виїхати за кордон. Особливо важливе завдання було в Миколи Лебеда-Рубана, який мав налагодити контакти із західними союзниками, зокрема з Англією²²².

Проте події розвивалися по-іншому. Ростислав Волошина, який разом із Шухевичем та іншими діячами повернувся на радянську територію, був вбитий під час бою з військами НКВД у серпні 1944 р. Через кілька місяців Василь Мудрий, отець Іван Гриньох та Іван Вовчук були змушені емігрувати. Їх замінили інші особи. Микола Лебедь

²²¹ УГВР: Збірник документів, 1944—1950.— Мюнхен, 1956.— С. 3—18; Літопис УПА. о. с., т. 8.— С. 27—41, 153—160.

²²² Літопис УПА. т. 8.— С. 10; Енциклопедія українознавства. т. 9— С. 3348; Микола Лебедь, о. с.— С. 90.

зміг встановити контакти із західними союзниками лише на початку 1945 р.

Німці дізналися про створення Української Головної Визвольної Ради на початку жовтня 1944 р., коли їм було передано тексти частини платформи і декларації²²³. У листопаді німцям були відомі всі прийняті на зборах тексти²²⁴.

Через два тижні після зборів, на початку липня, радянська армія продовжила наступ по лінії Зборів-Ковель. 13 липня вона перейшла в атаку в районі Бродів, де вперше було введено в дію дивізію СС «Галичина». Червона армія захопила Броди 18 липня. Дивізія «Галичина», що складалась з 10 тисяч стрільців, вступила в бій 17 липня. Вона була розбита на частини під час наступу радянської армії і розгромлена після п'ятиденних боїв. Сім-вісім тисяч українців було вбито або взято в полон. Існує припущення, що кілька сотень вояків змогло приєднатися до УПА. Близько півтора-двох тисяч стрільців вирвалося з оточення²²⁵. Дивізія припинила своє існування, але була відновлена у вересні.

Радянські війська прямували на захід. Після операції оточення німецьких військ 27 липня 1944 р. вони захопили три найважливіші міста Галичини: Львів, Перемишль і Станіславів (Івано-Франківськ). Заволодівши Дрогобичем (6 серпня) і Бориславом з його нафтовим басейном (7 серпня) радянська армія зупинилася біля підніжжя Карпат. Отже, німці втратили практично всю Україну за винятком гірського хребта і Карпатської України.

Радянський наступ тривав також у білоруському секторі, у напрямку на Центральну Польщу. 22 серпня Червона армія взяла Холм і 24 серпня Люблін. Холм — українське місто, але воно було на захід від лінії Керзона і тому Москва вважала його першим визволеним польським містом. Саме в Холмі 23 липня 1944 р. Крайова Рада Народова створила Польський комітет визволення, тимчасовий орган «нової народної і демократичної влади» Польщі²²⁶.

Саме в цей час, 26 липня 1944 р. Народний Комісаріат Закордонних Справ Радянського Союзу опублікував заяву, згідно з якою радянська армія увійшла в Польщу разом із польською армією, щоб визволити «братній народ»²²⁷.

²²³ BA R 70 Slowakei; / 222 f. 111—116.

²²⁴ BA R 6/150 f. 40—54; Літопис УПА, т. 7. док. № 30.

²²⁵ Cf. Wolf-Dietrich Heike. о. с.— S. 95—96.

²²⁶ За радянською працею «Україна і зарубіжний світ» (о. с., с. 331) «декрет» про створення Польського комітету національного визволення був затверджений Крайовою Радою Народною у Варшаві 21 липня 1944 р.

²²⁷ G. Déborine. о. с.— P. 332—337.

Доля Польщі вже була вирішена, хоча радянська армія лише почала завоювання польської території. Польський уряд у Лондоні був неспроможний змінити хід подій. Звичайно, у серпні й вересні в Москві продовжуватимуться англо-польсько-радянські дискусії щодо польських кордонів, але вони не принесуть ніяких результатів. Польський уряд в екзилі весь час відмовлявся поступитися українськими і білоруськими територіями.

Москва зовсім не турбувалася з приводу провалу переговорів. Вона знала: Польський комітет національного визволення підтвердив у своєму маніфесті за 22 липня, що він виступає за «справедливе» вирішення питання кордонів за таким принципом: етнографічно польські землі увійдуть до Польщі, етнографічно українські, білоруські і литовські землі належатимуть відповідно Радянській Україні, Білорусії й Литві. 26 липня 1944 р. згідно з угодою, підписаною між радянським урядом і Польським комітетом національного визволення, уся цивільна влада в Польщі перейшла до цього комітету. Польський комітет національного визволення фактично став тимчасовим урядом Польщі. 31 грудня 1944 р. він був офіційно перетворений на уряд²²⁸.

У липні 1944 р. німці зрозуміли, що ОУН Бандери й УПА не збираються залишати України та що вони продовжують боротьбу. Але їм не вистачає зброї та медикаментів²²⁹.

У той час лише невелика частина УПА перебувала на німецькому боці фронту, у горах. Саме там, у районі Турки на південний захід від Борислава, відбулася зустріч представника вермахту з уповноваженим від УПА. Ця зустріч завершилась угодою.

Начальник штабу корпусу армій «Північна Україна» генерал фон Ксиландер у документі за 18 серпня 1944 р. передав штабам армій і ОКВ різні пункти угоди, а саме: УПА, якщо вона не буде атакована, не буде атакувати вермахт, а вермахт утримається від атак проти УПА; на місцевому рівні можуть вестися переговори про технічні угоди; УПА повідомляє місцевим органам влади вермахту про ситуацію і допомагає виводити німецьких солдатів, які опинилися за лінією фронту. Однак генерал фон Ксиландер додав важливе уточнення:

«Для дальшого співробітництва, незважаючи на домовленість, треба враховувати той факт, що УПА, як і рані-

²²⁸ *Ibid.*— P. 331—332.

²²⁹ BA-MA RH 2/v. 2545 f. 4.

ше, діє лише задля своїх власних, а не німецьких інтересів».

Треба підкреслити, що згадана угода, укладена, щоб зберегти життя українських бійців, стосувалася лише кількох загонів УПА, які перебували на німецькому боці фронту. УПА, звичайно, не хотіла розголошувати цю угоду, яку вона вважала «тактичним заходом, а не справжнім співробітництвом».

Генерал фон Ксиландер наказав, що необхідно у всіх випадках укладення місцевих угод пам'ятати: загони УПА навряд чи діятимуть у німецьких інтересах. Він підкреслював, що УПА не можна довіряти ніяких бойових завдань і не можна з нею вести переговори політичного характеру²³⁰.

Загони вермахту в Карпатах одержали 18 серпня 1944 р. інструкції, в яких, зокрема, говорилось: українське населення, оскільки воно не виявляє ворожості, має бути трактоване коректно; на «загони УПА (термін «банди» більше не треба вживати), які поводяться мирно, не можна чинити нападів», укладені угоди й ті, що обговорюються, можуть бути лише місцевими угодами, які обмежуються одним селом чи одним лісом; торкатися політичних питань заборонено²³¹.

Незважаючи на укладену угоду, УПА зовсім не припинила напади проти німців, зокрема, як було сказано в німецькому донесенні, проти окремих солдатів і команд²³². У першій половині серпня загін УПА роззброїв 180 німців і 50 узбеків. 15 серпня відбувся бій між УПА й угорською армією неподалік Жаб'є (було вбито 11 угорців). У Ластівці загін УПА напав на конвой зі зброєю, який охороняв німецький загін. У руки УПА потрапило близько 30 возів зі зброєю та боєприпасами²³³.

Останній бій між УПА і німцями відбувся 1 вересня на південь від Коломиї, у горах. Німці втратили 2 солдатів, убитими, 2 пораненими, одного солдата й одного капітана було захоплено в полон. УПА також втратила 2 стрільців убитими, 2 пораненими, 2 захопленими в полон²³⁴. Через два тижні фронт просунувся вперед так, що всі території УПА вже були окуповані радянською армією. 24 вересня фронт перебував на колишньому польсько-чехословацькому кордоні. Третій райх остаточно втратив Україну. Майже вся

²³⁰ Ibid., f. 9.

²³¹ Ibid., f. 10.

²³² Ibid., f. 11.

²³³ УПА в світлі..., о. с., т. 2. С. 65, 69, 70.

²³⁴ Ibid.— С. 70.

Румунія і Болгарія також були окуповані радянськими військами.

Червона Армія продовжувала наступ на захід через Карпатську Україну і Чехо-Словаччину. 26 листопада 1944 р. місцеві «народні комітети» Карпатської України проголосували за «приєднання» цієї території до Радянської України. 29 червня 1945 р. в Москві Прага підтвердила це рішення підписанням договору з СРСР.

Перед остаточною поразкою

Навіть втративши Україну, Третій райх продовжував по-своєму займатися українським питанням, сподіваючись використати його з користю для себе.

На початку вересня 1944 р. служба німецької розвідки при угорській армії одержала донесення, у якому зокрема, говорилось про наміри УПА встановити відносини з Англією. Інформація була точна. Угорці напевне дізнались про це від постійного представника УПА при головному штабі угорської армії у Будапешті (посланому до угорської столиці після переговорів у грудні 1943 р.), а німці, можливо, одержали ці відомості завдяки недискретності. У цьому ж таки донесенні було сказано, що один із керівників УПА Максим Рубан (Микола Лебедь) мав виїхати чи вже виїхав до Англії або до Іспанії.

Донесення також повідомляло, що УПА вважала себе другою політично-військовою силою на Сході після Червоної армії. УПА була готова встановити відносини з іноземними державами за умови, якщо вони визнають незалежність України в її етнографічних межах і погодяться подавати військову допомогу. Що стосується Німеччини, то однією з попередніх умов було звільнення усіх українських політичних в'язнів²³⁵.

Коментуючи цю інформацію, інша німецька військова служба наголошувала на тому, що встановлення Німеччиною відносин з УПА зможе статися тоді, коли теперішня напруженість між Німеччиною і Україною буде повністю усунена²³⁶.

Райхміністерство окупованих територій Сходу висловило свою думку з цього приводу в листі за 16 вересня 1944 р. до ОКВ і ОКГ.

²³⁵ ВА-МА РН 2/v. 2545 f. 109—109.

²³⁶ Ibid., f. 107.

«Тоді, як в Україні не існує ніякої цивільної (німецької) адміністрації і, отже, не існує жодної можливості ведення військових дій проти німецьких цивільних осіб, немає жодного заперечення проти встановлення контакту з українськими національними бандами для їх підтримки в боротьбі проти Рад».

Проявляючи щедрість, цей лист, підписаний Отто Бройтігамом, заступником начальника політичного відділу міністерства Сходу, наголошував, що керівникам українського «партизанського руху» будь-якими засобами треба повідомити, що «Німеччина не має жодного наміру робити з України німецьку колонію, а сподівається бачити Україну вільною і незалежною від більшовизму в рамках Нової Європи»²³⁷.

Цілком очевидно, що німецькі кола шукали план порятунку. Було перечитано меморандуми Фрауенфельда, Кернера та інших діячів²³⁸. Ситуація стала серйозною. Україну було втрачено, і тепер українське питання не становило для Німеччини ніякої небезпеки. Навпаки, виходячи з того, що українці продовжували боротьбу проти Радянської Росії і сталінського режиму, це питання, як думали в деяких німецьких колах, можна було повернути на користь Німеччині. Українське питання могло мобілізувати українців, що перебували в Німеччині та союзних із нею країнах (остарбайтери, евакуйовані, біженці).

Подібні міркування існували й щодо росіян та інших національностей Сходу.

У німецьких політичних колах панували дві концепції. Перша полягала в тому, щоб мобілізувати всі сили всіх «народів Росії» (тобто Радянського Союзу) навколо руху А. Власова. Друга концепція полягає в тому, щоб створити на рівній основі національні комітети народів Східної Європи. У цьому випадку кожен народ, у тому числі й росіяни, мав би свій національний комітет, свою національну армію²³⁹. Ця друга концепція була концепцією міністерства А. Розенберга. Перша концепція мала набагато більше прихильників у всіх німецьких колах, і її підтримував райсфюрер СС Гімлер.

Оскільки Україна більше не була окупована Райхом, деякі німецькі політичні діячі вважали, що треба звіль-

²³⁷ BA R 6/354 f. 161; BA-MA RH 2/v. 2545, f. 21.

²³⁸ BA R 6/354 f. 1 ff.

²³⁹ Cf. IMT Dokument Rosendeng, 14.

нити націоналістичних керівників, ув'язнених у концентраційних таборах, і використати їх для мобілізації українських сил. Фактично ідея звільнення націоналістичних керівників була висловлена ще з початку року, хоч тоді німці ще займали частину України²⁴⁰. Але тільки в серпні 1944 року було вирішено піти на такий крок. Насамперед було звільнено Тараса Бульбу-Боровця, який до арешту намагався одержати для своїх партизанів допомогу від вермахту, щоб боротися з радянськими партизанами і Червоною армією. Але після його звільнення у серпні німецька влада побачила, що кандидатура не була з найкращих. Тоді вирішено приєднати кількох осіб і створити Український Національний Комітет, який би об'єднав усі українські сили в еміграції.

Але на Україні ці сили вже нікого не представляли, за винятком Бандери і його прихильників, які могли легко встановити зв'язок з УПА й ОУН.

Крім того, німці, які виступали за створення Українського Національного комітету, хотіли поставити на його чолі людину, що могла б зрівнятися з Власовим і, отже, урівноважити відому «акцію Власова».

25 вересня 1944 р. Розенберг і Кальтенбруннер, начальник РСГА і СД, нарешті дійшли згоди щодо необхідності звільнити українських керівників. 27 вересня було звільнено Степана Бандеру і Ярослава Стецька. Того ж дня почалося звільнення частини українок із табору Равенсбрюк і кількох прихильників ОУН Бандери, які були в різних концентраційних таборах²⁴¹.

Під час розмови з Кальтенбруннером Розенберг запропонував запитати Мельника і Бандеру, чи погодяться вони з призначенням Скоропадського на пост голови Українського Національного комітету²⁴². Обидва українські керівники відкинули цю ідею. Але СД, яке продовжувало грати вирішальну, навіть виняткову роль у політичних справах Східної Європи, намагалося використати звільнення Бандери на користь «акції Власова». Бо велика ідея СД і СС, а також деяких кіл вермахту була така: об'єднати всі антибільшовицькі сили в єдиному комітеті визволення «народів Росії», а отже, і Бандера, і українці мали б приєднатися до руху Власова²⁴³.

²⁴⁰ BA R 55 1483 f. 61, лист Тауберга і Курца за 17.2. 1944.

²⁴¹ BA R 70 Slowakei /233 f. 2.

²⁴² BA R 6/141 f. 32.

²⁴³ BA R 58/225 f. 272 RS.

Ідея створення українського національного комітету, згідно з пам'яткою Бройтігама за 28 вересня, була підтримана штурмбанфюрером Арльтом, який займався східно-європейськими справами в головному відділі СС, а також оберфюрером Креггером. Вони вважали, що треба якнайскоріше створити Український національний комітет на чолі зі Скоропадським, Бандерою чи кимось іншим. Але створення українського національного комітету виявилось важкою справою. Кандидатура Скоропадського дуже скоро відпала, бо Скоропадський не мав ніякого впливу в українських колах. Що стосується Бандери, то німці, а особливо СД, не довіряли його духу непокірного «вільного стрільця». Вони скоріше думали про людину з його оточення.

Тим часом дуже активні німецькі проросійські кола брали гору. Їхні зусилля увінчалися успіхом. 29 вересня 1944 р. російський генерал Власов, головнокомандуючий Російською Визвольною армією (РОА), був прийнятий одним із найнепримиренніших представників націонал-соціалістського расизму райхсфюрером СС Гімлером. В офіційному комюніке, опублікованому після зустрічі, говорилось, що було вироблено заходи, щоб «ввести в дію всі сили російського народу для звільнення його Батьківщини від більшовизму»²⁴⁴.

Гімлер погодився на створення «Комітету визволення народів Росії» і формування нових дивізій для Російської Визвольної армії. Офіційне німецьке агенство повідомило 4 жовтня 1944 р., що «передбачається співробітництво народів Радянського Союзу в організації спільної боротьби з більшовизмом» і що «існує проект ближчим часом опублікувати маніфест комітету народів»²⁴⁵. Одно слово, керівники Третього райху за згодою з Гітлером вирішили розіграти російську карту.

Але не здавалися і прихильники ідеї, що кожен народ європейської частини СРСР має право на свій національний комітет і не входить до російського комітету, який, зрештою, називався «Комітет народів Росії».

З Бандерою консультувалися декілька разів щодо створення українського комітету і складу його керівництва. Але Бандера відмовився брати участь у німецьких планах і назвав кандидатуру юриста В. Горбового, віце-президента Українського Національного Комітету в Кракові в 1941 р. Були спроби залучити до справи В. Горбового,

²⁴⁴ BA R 6/72 f. 27, 85.

²⁴⁵ Ibid., f. 86.

але даремно, бо він залишився на радянській території. Обергрупенфюрер СС Бергер, начальник головного відділу СС і начальник операційного політичного штабу міністерства Сходу, 5 жовтня викликав до себе С. Бандеру. Розмова була досить гостра. Бергер дійшов висновку, що Бандера важкий партнер. Він також сказав, що «нині» Бандера може бути потрібний, «але надалі він небезпечний»²⁴⁶.

Вибір німецьких діячів зупинився на А. Мельнику, який був звільнений із Заксенгаузена 17 жовтня. Йому запропонували сформувати Український Національний Комітет і очолити його. Мельник погодився. Через тиждень він представив базовий документ, який був спільно вироблений і погоджений з усіма українськими партнерами, враховуючи й Бандеру. У документі говорилось, що Німеччина повинна офіційно заявити: вона не має інтересу до українських територій, і якщо німецькі війська знову проникнуть на українську землю, вони повинні поважати суверенітет держави, створеної українським народом²⁴⁷.

Отже, у редакції документа, представленого А. Мельником, переважала концепція ОУН Бандери. Якби цей документ був прийнятий, він схилив би Німеччину до визнання незалежної і суверенної Української держави в етнографічних межах українського народу. Але німці не хотіли йти цим шляхом. Вони вирішили відкинути українські умови й почати проект з нуля. У цей час захворів Бергер, який займався цим питанням, і переговори перервалися на три тижні²⁴⁸.

Тому, що Україна була остаточно втрачена, німці подумували, що настав час розпочати ліквідацію підприємств, створених для експлуатації та евакуації продукції і сировини з районів Сходу. У донесеннях Розенберга з цього приводу повідомлялося, що головне товариство «Схід» звезло на склади й евакуювало, переважно з України, 9 мільйонів 200 тисяч т хліба і велику кількість інших харчових продуктів, перевезення яких до Райху потребувало 1 мільйон 418 тисяч вагонів і суден загальною водотонажністю 470 тисяч т. Торговий обіг товариства становив 5,6 мільйона марок.

Товариство використання сільськогосподарських ресурсів мало в Україні на 30 червня 1943 р. штат із 4,5 тисяч німців і голландців²⁴⁹.

²⁴⁶ IfZ EAP 1616—12/362.

²⁴⁷ IfZ NO—3040.

²⁴⁸ IfZ NO—3039.

²⁴⁹ Додатки, док. №. 191; IMT 327 — PS.

Служба СС (СД, служби Крегера, Альквена, Олендорфа, Бергера) продовжували боротьбу навколо питання про участь сил Сходу²⁵⁰. Остаточо брала гору російська концепція об'єднання сил «усієї Росії» (тобто імперії). 8 жовтня 1944 р. газета російських емігрантів «Заря» писала: «Скоро настане день, коли дивізії, набрані з росіян, українців, білорусів, кавказців, туркестанців та інших народів Росії, підуть на штурм більшовицької солдатні»²⁵¹.

Того ж дня Розенберг дізнався, що Гітлер дав згоду на «акцію Власова», і вже бачив маніфест, який Власов збирався скоро опублікувати. Розенберг був дуже розлючений. Він попросив Бормана, щоб той утримав Гітлера від прийняття рішення без консультації з ним, Розенбергом. Розенберг хотів зустрітися з Гітлером²⁵². Коли це виявилось неможливим, 12 жовтня він подав через Ламмерса довгого листа, в якому виступав проти російської концепції.

Ця концепція, писав Розенберг у листі, намагається «підкорити російському диктату всі неросійські народи». Він пояснював, що використовувати термін «народи Росії» означає визнати за росіянами право володіння усіма територіями і націями Російської імперії і змушувати неросійські народи пристати на російську концепцію. Розенберг вказував на необхідність створення національних комітетів і національних визвольних армій (російської, української і т. д.).

Розенберг зайняв таку позицію під впливом, можна сказати, під тиском багатьох працівників і експертів свого міністерства, які були вихідцями з країн Європейського Сходу. Але він не пішов так далеко, щоб визнати право народів на незалежність. Концепція Розенберга була концепцією Європи народів, націй в етнічному розумінні. На його думку, Німецький райх повинен був узяти на себе «зобов'язання ніколи більше не дозволити більшовицькому централізму загрожувати життю східноєвропейських народів».

Що стосується майбутнього, то він казав:

«Усі нації Європейського Сходу — росіяни, українці, білоруси, північні кавказці, козаки, азербайджанці, грузини, вірмени, татари... — матимуть свої вільні країни, вони зможуть незалежно проводити їхню відбудову у всіх галузях життя, відбудову, яку гарантуватиме Німецький райх... Назва Росія, яка була перекреслена в історії радянською дик-

²⁵⁰ BA NS 8/132 f. 129.

²⁵¹ BA 6/72 f. 37.

²⁵² *Ibid.*, f. 48.

татурою, повинна знову зайняти своє місце, а поряд із новою Росією інші оновлені народи Сходу зможуть після відвоювання почати нове життя у своїх звільнених країнах у системі захищеного європейського континенту»²⁵³.

Отже, Розенберг думав про інтеграцію Росії, України та інших націй в Європу під керівництвом Німеччини, а не про незалежність цих націй.

Відомо, що, особливо коли в Райху з'явилися серйозні труднощі, деякі німецькі кола вважали необхідним зосередити увагу на об'єднанні сил навколо ідеї Європи. У вересні 1943 р. комісія міністерства закордонних справ виробила напрямні принципи стосовно уніфікації Європи*. Але неясна ідея Європи народів не могла пробити панцир расистської й імперіалістичної ідеології націонал-соціалізму. А в умовах окупації європейської ідеї практично не мали жодного шансу бути прийнятими, але їх використовували у спробах об'єднати емігрантів і біженців із країн Сходу, а також радянських військовополонених.

Та навіть у цій сфері націонал-соціалістичні керівники вдавалися до двозначностей. Але остаточно ця ідея була підтримана і європейським бюро при СС, а також міністерством окупованих територій Сходу, особливо після того, коли Райх утратив ці території. Міністр Розенберг намагався об'єднати антибільшовицькі сили Сходу навколо ідеї Європи націй в етнічному розумінні, в якій би кожна нація, враховуючи росіян, займала своє місце.

Проте на кінець 1944 р. керівники Третього райху вирішили розіграти не так європейську, як російську карту.

13 листопада 1944 р. Ламмерс повідомив Розенберга, що Гітлер остаточно схвалив план Власова і довірив займатися цією справою райхсміністру закордонних справ і райхсфюреру СС²⁵⁴.

Гімлер був дуже задоволений ходом «акції Власова». Він різко критикував Розенберга й діяльність його мністерства і навіть назвав цю діяльність «національним нещастям». Гімлер не підтримував ні саму концепцію, ні ініціативи Розенберга та його служб. Але він ще вагався, чи треба закрити міністерство окупованих територій Сходу, територій, які вже були втрачені, й усунути Розенберга з посади райхсміністра. Гімлер наказав Креггеру продовжувати діяльність Власова разом із міністерством закордон-

²⁵³ IMT Document Rosenberg — 14, XLI.— S. 187, 188, 192, 193.

* Текст цих принципів див. Das Dritte Reich, op. cit., Band 2.— S. 155.

²⁵⁴ IfZ NO — 3125.

них справ і не піддаватись під вплив ідей Розенберга. У «німецькому документі щодо того було сказано таке: «... 6) Райхсфюрер СС вважає, що з часом справа Власова стане конструктивною основою для організації східного простору. Він вважає, що Німецький райх також зможе жити у дружбі з сильною Росією, якщо вона відмовиться від імперіалістичної експансії на Захід і більше орієнтуватиметься на Схід. 7) Що стосується національних комітетів, то райхсфюрер СС заступає думку, що треба провести фактичне об'єднання усіх комітетів з Власовим, але ці комітети не треба ставити під керівництво Власова примусом»²⁵⁵.

Отже, можна зробити висновок, що позиція Гітлера і Гімmlера щодо Росії і російського питання змінилася. Проте Гімmlер у той же час відмовлявся скасувати обмежувальні і дискримінаційні заходи щодо робітників зі Сходу і скасувати носіння знаку «Ост».

На початку листопада 1944 р. німецькі служби підготували пам'ятку про УПА. У цьому документі було сказано, що УПА дійсно військова організація ОУН Бандери. УПА була створена в кінці 1942 р. Після боротьби проти німців і укладення перемир'я з поляками основне зусилля УПА тепер спрямувала проти Радянського Союзу і Червоної армії. Осереддя цієї армії, що пройшло військову підготовку, досягло, згідно з пам'яткою, 80 тисяч-100 тисяч вояків регулярного війська. Можлива кількість повстанців, які могли бути покликані, могла досягти цифри, що коливалася між 400 тисячами і 2 мільйонами. Діяльність УПА становила серйозну проблему для радянського режиму, який намагався скерувати український націоналізм із допомогою політичних поступок на шлях радянської політики²⁵⁶. У документі, підготовленому 17 листопада Арльтом, було сказано, що УПА мала 60 тисяч озброєних вояків²⁵⁷.

Треба визнати, що устійнити кількість членів УПА не було і не є легко. За архівами УПА, тільки група УПА—Захід, що мала на 31 грудня 1943 р. 4 460 бійців, на кінець 1944 р. мала близько 40 тисяч²⁵⁸. Загальна кількість бійців УПА, отже, могла бути від 80 тисяч до 100 тисяч. Але умови боротьби і необхідність обмежити число жертв змусили головне командування УПА поступово провести часткову демобілізацію. Після закінчення Другої світової війни,

²⁵⁵ AA Inland II g. 438, B. R. Hilger Nr. 1, 404628—30.

²⁵⁶ Додатки, док. № 192; R 6/150 f. 23—23 RS.

²⁵⁷ BA R 6/150 f. 55.

²⁵⁸ Лев Шанковський, Початки УПА, поп. цит., с. 113; «Вісник», Нью-Йорк, № 6, 1977.— С. 15.

відповідно до наказу головного командування, Василь Сидор-Шелест, командуючий УПА—Захід, поступово зменшив особовий склад до 12 тисяч добре підготовлених бійців, які могли витримувати злигодні затяжної партизанської війни. Особовий склад інших груп, зокрема групи «Північ», також був скорочений.

Під час хвороби Бергера переговори з українськими діячами продовжив штандартенфюрер СС Фріц Арльт, начальник бюро Сходу головного управління СС. Його співрозмовники постійно відповідали, що вони довірили вести переговори Андрієві Мельнику.

Спираючись на сильну підтримку Гітлера, Гімmlера і найвищих інстанцій Райху, генерал Власов створив Комітет визволення народів Росії (КОНР). 14 листопада 1944 р. на зборах у Празі Власова було обрано головою цього комітету. Того ж дня він проголосив маніфест свого комітету, що називався «Празький маніфест».

Повідомлення про створення цього комітету викликало стурбованість інших національних груп. 18 грудня 1944 р. у листі, адресованому Розенбергу, їхні представники висловили рішучий протест проти створення і намірів комітету Власова. Наші народи, писалось у листі, які здавна «боролися за незалежність проти російського імперіалізму», у 1918 році повністю відділились від Росії і створили незалежні національні держави. Ці держави були насильно анексовані Радянським Союзом, і вони мають право на незалежність.

Що стосується Власова і його комітету, то представники національних груп заявили: «Генерал Власов, будучи росіянином, повинен обмежити свою діяльність Росією в етнографічному розумінні». Цей комітет не був створений, щоб займатися Україною та іншими країнами. Він не повинен намагатися нав'язати своє керівництво неросійським народам, прагнення яких не відповідають прагненням росіян.

Ці народи боролися за відділення від Росії і за створення незалежних держав.

Представники народів СРСР вимагали від керівництва Райху заборонити Власову поширювати свою діяльність на національні групи, і обмежитись лише росіянами, визнати за народами СРСР право на незалежність.

Цей лист був підписаний керівниками політичних груп, що представляли Україну, Білорусь, Кавказ, Туркестан і татарів (Криму й Уралу)²⁵⁹.

²⁵⁹ BA NS 31/28 An den Herr Reichsminister..., Berlin, den 18 November 1944; R 6/281 f. 162 ff.

Цей лист було направлено Розенбергу, оскільки міністерство окупованих територій Сходу після втрати цих територій стало своєрідним захисником народів Європейського Сходу від загарбницьких тенденцій росіян. Інші установи Райху підтримували росіян і «акцію Власова».

Тим часом дедалі більше зростав тиск цих інстанцій, особливо служб СС, спрямованих на те, щоб інші національності СРСР визнали Комітет визволення народів Росії і ввели свої національні комітети в підпорядкування до російського комітету. Особливо цей тиск чинився на українців.

Викликаний 17 листопада Арльтом, Мельник пообіцяв представити нові пропозиції через п'ять-шість днів. Але він дав зрозуміти, що не буде кандидатом на голову українського комітету²⁶⁰.

Виглядало, що українці, які перебували у Словаччині, намагалися створити свого роду Українську національну Раду. Тоді у Словаччині перебувала більшість нової української еміграції, десятки тисяч біженців і евакуйованих. У німецьких донесеннях говорилось, що до цієї Ради мали увійти Бандера, Мельник, Скоропадський, Левицький, Кубійович, Семененко, Бульба і Паньківський. Серед українців можна було виділити дві основні тенденції. Перша, яку представляв Бандера, вимагала визнання німецьким урядом незалежності Української держави, тоді як представники іншої тенденції були готові до співробітництва з німцями проти більшовизму, навіть якщо Німеччина ще не готова визнати незалежність України²⁶¹.

Дивізія СС «Галичина», яка з 27 червня 1944 р. називалася «14 Гренадерна дивізія СС (галицька № 1)» (14 Waffen-Grenadier-Division der SS (galizische Nr. 1)), також дислокувалася у Словаччині, перебуваючи в стані реорганізації. 17 листопада 1944 р. Гімлер дозволив змінити назву на «14 Waffen-Grenadier-Division der SS (ukrainische Nr. 1)». Отже, щойно у листопаді 1944 р., коли Україна вже не була окупована Німеччиною і коли українське питання перестало бути небезпечним для Райху, Гімлер погодився на те, щоб дивізія «Галичина» називалася «українська» (в дужках!).

Власовський Комітет визволення народів Росії хотів підпорядкувати собі українську пресу, зокрема тижневик «Голос», що виходив друком у Берліні під покровительством міністерства Сходу. Бюро Арльта відмовилось задо-

²⁶⁰ IfZ NO —3039.— S. 2.

²⁶¹ BA R 70 Slowakei /223 f. 5, 143.

вольнити це прохання. Очікуючи створення Українського національного комітету, Арльт запропонував створити зв'язковий комітет на чолі з Семененком, начальником української служби при міністерстві Розенберга²⁶².

А. Розенберг не розумів, як можна було дійти до того, щоб національності не були трактовані однаково, зокрема після празького маніфесту Власова. Він знав, що на зібранні у Празі з росіянами не засідали ніякі представники неросійських народів. Крім того, співробітники Власова поінформували німців, що вони мали намір створити єдину Російську державу, куди входили б Україна, Кавказ та інші країни²⁶³.

В одному з донесень із Словаччини говорилося: «...генерал Власов не зможе вирішити українську проблему. З українського боку постійно підкреслюють, що Власов хоче включити Україну в майбутню антибільшовицьку Росію. Українці ніколи на це не згодяться, оскільки вони настроєні не тільки антирадянськи, а й антиросійськи. Треба, крім того, остерігатися, щоб антибільшовицька Росія не стала у близькому майбутньому такою ж великою небезпекою для Німецького райху і для Європи, як більшовицька Росія...»²⁶⁴.

Діяльність А. Власова викликала реакцію закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради (УГВР), що виражала думку керівників УПА. У своєму комюніке закордонне представництво категорично засудило німецьку політику щодо націй Сходу Європи, а зокрема «акцію Власова». Було заявлено, що поразка Німеччини на Сході була результатом її імперіалістичої політики. Німеччина повинна була зрозуміти, що вона ніколи не зможе зупинити проникнення сталінських військ у Європу без активної участі пригноблених народів Європейського Сходу. Комюніке різко відкидало концепцію Власова і називало його агентом «нового російського імперіалізму, спадкоємцем царської та сталінської політики». У документі було зроблено висновок, що український народ проявляє солідарність з іншими народами Європейського Сходу в боротьбі за незалежність і свободу проти всіх імперіалістів. Українці, отже, відкидали як німецькі плани, так і російські плани Власова²⁶⁵.

²⁶² IfZ NO —3039.— S. 2—3.

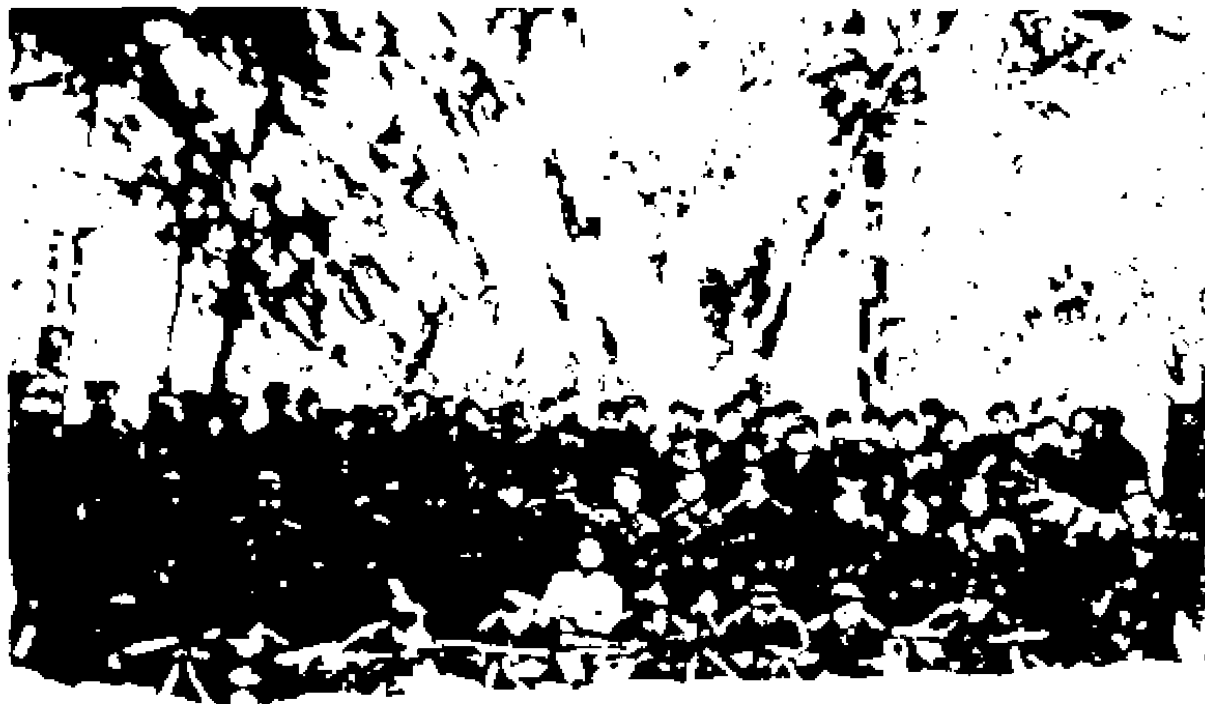
²⁶³ BA R 6/38 f. 51—56.

²⁶⁴ BA 70 Slow. / 221 f. 107 RS.

²⁶⁵ I b i d., f. 98—102.

Інспекція Головної команди УПА чорноліських відділів у травні 1944 р. (сотня «Месників»)

Відділ УПА в Карпатах (1944 р.)

Перегляд формувань УПА в районі Острогу

Артилерійський підрозділ групи УПА — Північ (грудень 1943 р.)

Група українських та угорських офіцерів під час переговорів між угорською військовою місією і штабом УПА — Північ (1943 р.) У першому ряді, зліва направо: капітан А. Дольницький, О. Логун, полковник Мартон (керівник угорської місії), Р. Волошин — Павленко, командир південного округу УПА—Північ П. Олійник, — Еней і командир українського загону захисту Ігор

Чорноліська сотня під командою Гамалії на відпочинку (травень 1944 р.)

*Глава Української Греко-
Католицької Церкви,
митрополит
Андрей Шептицький
(1865—1944)*

*Євген Коновалець
(1891—1938),
полковник Армії УНР,
командант УВО,
Голова Проводу
Українських Націоналістів,
підступно вбитий агентом
НКВД в Роттердамі*

*Андрій Мельник
(1890—1964),
полковник Армії УНР,
Голова Проводу
Українських Націоналістів*

*Степан Бандера
(1909—1959),
Голова Проводу ОУН
(1940—1959), в'язень
концтабору Заксенхаузен
(1941—1944). Вбитий
агентом КДБ в Мюнхені*

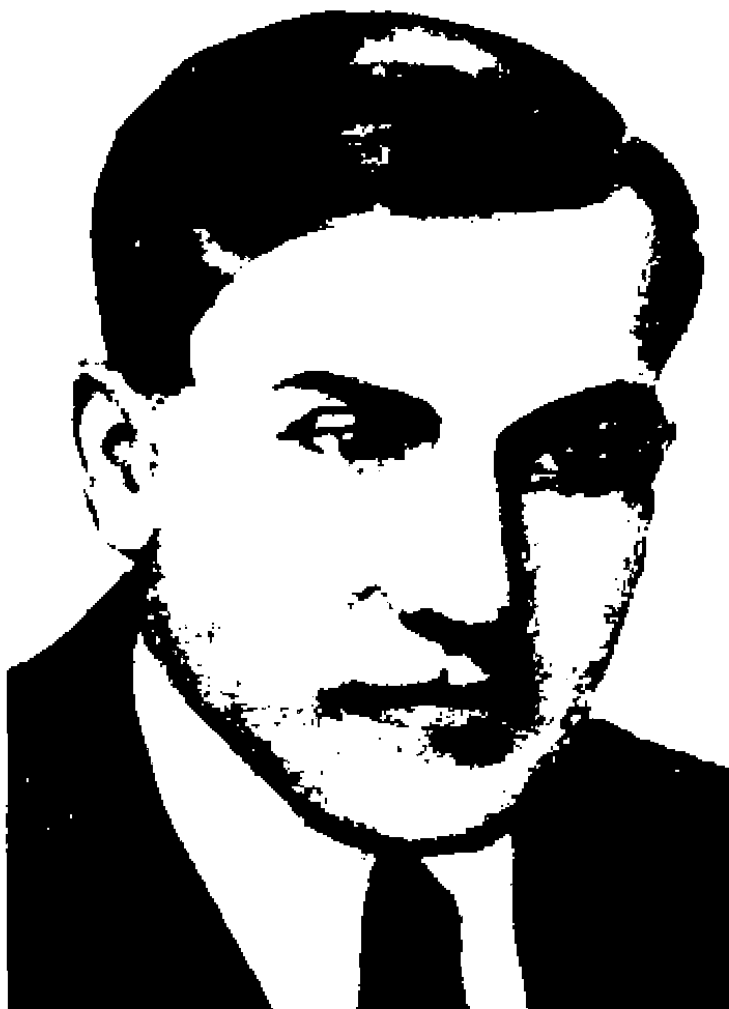
*Ярослав Стецько
(1912—1986),
Голова Українського
Державного Правління
(1941), в'язень концтабору
Заксенхаузен (1941—
1944), Голова Проводу
ОУН (1968—1986)*

*Дмитро Мирон-Орлик
(1911—1942),
член Проводу ОУН
(1941—1942), вбитий
німцями в Києві*

*Олена Теліга
(1907—1942),
поетеса, активна учасниця
ОУН Мельника,
розстріляна разом з
групою українських
націоналістів у Бабиному
Яру на околиці Києва*

*Іван Климів-Легенда
(1909—1942).
член Проводу ОУН
(1941—1942),
закатований СД у Львові*

*Василь Сидор-Шелест
(1911—1949),
полковник, командир
УПА—Захід, Краєвий
Провідник ОУН в
Карпатському Краю.
Загинув у бою з групою
МВД—МГБ в долині
ріки Лімниці*

*Роман Шухевич-Тарас
Чуприкка (1907—1950),
генерал, Головний
Командир УПА (1943—
1950), Голова Проводу
ОУН на Українських
Землях (1943—1950),
Голова Генерального
Секретаріату УГВР
(1944—1950). Загинув
у бою, оточений
спецвідділами
МВД—МГБ в селі
Білогорща біля Львова*

Проконсультувавшись із німцями, генерал Власов погодився зробити дипломатичний «маневр», маючи на меті зменшити протистояння українців і водночас повернути на свою користь боротьбу Української Повстанської Армії.

Так в інтерв'ю, опублікованому в газеті «Völkischer Beobachter» за 7 грудня 1944 р., Власов говорив про визвольну боротьбу на Україні. Ця боротьба, за його словами, велась у формі широкого повстанського руху, який був першим етапом у боротьбі українців за визволення. Але як і знищення більшовизму (без чого не може бути звільнення) потребує співробітництва всіх сил, так і визволення узагалі повинно віднині всіх об'єднувати. Власов твердив: виходячи з «Празького маніфесту», який «гарантував» кожному народу право на вільний розвиток і політичну незалежність, усе має йти дуже добре, і всі народи «Росії» об'єднуються у спільній боротьбі проти більшовизму, бо більшовизм однаково пригноблює як російський, так і український та інші народи.²⁶⁶

Насправді Празький маніфест був зумисне дуже розпливчастий щодо долі народів СРСР. У ньому не було жодної гарантії незалежності цих народів після звільнення від більшовизму. Мета Комітету визволення народів Росії визначалася ось таким чином: «а) усунути тиранію Сталіна, звільнити народи нашої Батьківщини від більшовицької системи і надати їм права, які вони завоювали завдяки народній революції 1917 р.»²⁶⁷.

Відзначимо формулу «народи нашої Батьківщини», яка означала, що йдеться про численні народи російської батьківщини. Ніде не згадувалось про право націй на незалежність.

СД наказало всім своїм постам стежити за реакцією українських кіл на інтерв'ю Власова, яке було поширене за допомогою преси і радіо. На думку СД, це інтерв'ю мало особливе політичне значення у момент, коли проходили переговори, що мали на меті створення Українського національного комітету. Центральне бюро СД у Берліні конфіденційно повідомило своїм постам, що готується створення Українського національного комітету на чолі з українським генералом Павлом Шандруком і що цей комітет має перейти в підпорядкування Комітету визволення народів Росії²⁶⁸.

²⁶⁶ «Völkische Beobachter», 7.12. 1944.

²⁶⁷ BA R 6/35 f. 24.

²⁶⁸ BA R Slow. 220 f. 122 телеграма. 13.12. 1944; Ibid.: 223 f. 9.

Реакція українців на інтерв'ю Власова була одностайно негативна. Вони розглядали Власова як діяча, що хоче створити «Велику Росію», таку саму, як і Росія Сталіна. «Росія Власова відрізняється від СРСР лише політичним забарвленням», — казали українці. Ця Росія зберігала ту ж саму територію, той самий економічний потенціал, тою самою залишалася і свідомість російського народу: УПА ніколи б не погодилась підкоритися Власову чи його ідеям. Близькі до УПА кола заявляли, що УПА воюватиме проти армії Власова, як тільки вона з'явиться на Україні. УПА боротиметься з РОА так само, як боролася з більшовизмом²⁶⁹.

Українці не довіряли Власову тим більше, що у Братиславі вони мали нагоду помітити: російська еміграція, як звичайно, була настроєна дуже прорадянськи, бо вона бачила в радянській владі захисника російської Батьківщини від вторгнення німців, що хотіли знищити Росію²⁷⁰.

Німці продовжували докладати зусиль для об'єднання всіх антибільшовицьких сил під єдиним керівництвом комітету Власова. Щоб зменшити недовіру українців, 5 січня 1945 р. німці передали по радіо інтерв'ю Власова. В інтерв'ю, посилаючись на Празький маніфест, Власов заявив, що Україна може стати незалежною. Він сказав, зокрема: «У той же час ми визнаємо право України на політичну незалежність і на незалежний національний розвиток»²⁷¹.

І все-таки українці не вірили в щирість цієї заяви. Вони не розуміли, чому їм треба було увійти в підпорядкування комітету «народів Росії», якщо вони не вважали себе таким народом, не хотіли бути і не бажали входити до Росії.

Гімmlер хотів, щоб усі нації об'єдналися під керівництвом Власова (адже він вважав всіх їх росіянами), але Гімmlер не думав, що треба робити це силою. Він вирішив використати весь свій авторитет, щоб проект здійснився. 8 січня 1945 р. Гімmlер заявив, що виступає проти створення незалежного українського комітету. Цією заявою Гімmlер хотів показати Власову, що німці не ведуть подвійної гри собі на користь²⁷². Одне слово, Гімmlер хотів бути лояльним до Власова і його справи.

Реорганізація, а точніше нове офіційне існування РОА почалося з вересня 1944 р. Перша російська дивізія, формування якої почалося у листопаді, у грудні налічу-

²⁶⁹ Ibid., 221 f. 110RS —111.

²⁷⁰ Ibid., 223 f. 13RS.

²⁷¹ BA R 58/1005. f. 23.

²⁷² NA EAP 161 c.—32—10 9; A. Dallin. German Rule in Russia. op. cit. p. 645.

вала 13 тисяч солдатів. Потім було створено другу дивізію, передбачалося створення і третьої. 28 січня 1945 р. Гітлер призначив Власова головнокомандуючим «російськими збройними силами». Власов одержав повноваження формувати нові дивізії і перегруповувати вже створені російські загони та включати їх до РОА. Один німецький історик зауважив з цього приводу: «З 28 січня 1945 р. РОА стала армією союзної Німеччині держави, загони якої могли залишатися під командуванням вермахту під час бойових дій лише тимчасово»²⁷³.

На початку 1945 р. сухопутні війська армії Власова налічували близько 45 тисяч солдатів, а військово-повітряні сили налічували 5 тисяч військових²⁷⁴.

Тим часом Український Національний Комітет потенційно існував, але не був визнаний, не був на легальному становищі і не провадив якихось дій. Генерал Шандрук (якого деякі українські кола хотіли бачити головою комітету), а також деякі інші українські діячі терпляче очікували. Вони сподівалися, що німці дозволять Українському Національному Комітету організувати національну армію і що дивізія СС «Галичина» перетвориться у першу українську дивізію²⁷⁵.

Йшов час. Українці далі не бажали перейти під командування росіян і входити до російського комітету і до російської армії Власова. Нарешті 23 лютого 1945 р. Розенберг після погодження з Бергером вирішив просунути справу Українського Національного Комітету. Він визнав генерала Павла Шандрука президентом цього комітету і доручив йому його формування²⁷⁶.

Отже, 12 березня 1945 р. було створено Український Національний Комітет у такому складі: генерал Павло Шандрук, голова: В. Кубійович (колишній голова Українського Центрального Комітету в Кракові), і О. Семененко (колишній мер Харкова), заступники голови: П. Терещенко, тимчасово виконуючий обов'язки секретаря. Комітет був визнаний Розенбергом того ж дня²⁷⁷. Він був створений лише за участю осіб, що входили до німецької цивільної адміністрації на окупованій Україні чи мали контакти з окупаційною владою. Керівники, які чинили опір німецькій політиці на Україні і вимагали визнання незалежності Ук-

²⁷³ Joachim Hottmann. *op. cit.*— S. 32. 64.

²⁷⁴ *Ibid.*— S. 80.

²⁷⁵ BA R 70, Slow. 223 f. 26.

²⁷⁶ A. Dallin. *op. cit.*, p. 646.

²⁷⁷ Енциклопедія Українознавства. т. 9.— С. 3435.

раїни, відмовилися брати участь у цій справі або їх німці не бажали. Бандера і Стецько вибрали шлях підпілля, щоб уникнути нагляду СД.

Генерал Шандрук був призначений Українським Національним Комітетом головнокомандуючим української армії. 19 березня 1945 р. він наказав змінити назву дивізії СС «Галичина» на «Перша українська дивізія». Німці не виступали проти цієї зміни, але продовжували вживати колишню назву*.

30 березня 1945 р. Український Національний Комітет опублікував заяву, в якій, не посилаючись на Німеччину чи на спільну боротьбу з Власовим, заявив, що виражатиме прагнення українців до суверенної національної держави. Він брав на себе організацію Української Національної Армії. Крім того, Український Комітет підтвердив свою готовність до співробітництва з іншими національними комітетами поневолених російським більшовизмом народів, що борються, як і український народ, за незалежність і вільне життя²⁷⁸.

Приблизно в цей же час, коли українці, не маючи великої підтримки від німців, намагалися створити національну армію, незалежну від російської армії (нагадаємо, що генерал Шандрук не був призначений Гітлером), генерал Власов очолював армію, організовану за допомогою найвищих керівників націонал-соціалістської Німеччини, і присягав на вірність «святій, єдиній і неподільній Росії»²⁷⁹.

На початку квітня Український Національний Комітет, зовсім незалежний від комітету Власова, за допомогою німецьких органів влади вибрав своїм місцем перебування Аугсбург. Українська національна армія, що формувалася, залишилась незалежною від РОА Власова. Але усвідомлюючи, що наближається поразка Райху, українські діячі вирішили йти на контакт із західними союзниками. Контакт було встановлено у травні 1945 р., до капітуляції націонал-соціалістської Німеччини. Українська дивізія, що брала участь у боях лише на Східному фронті,

* Коли німецькі генерали згадали в розмові 23 березня 1945 р. українську дивізію, Гітлер не знав, чи мова йде про галицьку дивізію, чи про якусь іншу. Гітлер з цієї нагоди висловив свою недовіру до українців, а особливо до «австрійських рутенів», яких він назвав поганими солдатами і пацифістами й порадив відібрати в них зброю. Див. Hitler parle a ses généraux. — Paris. 1964. — P. 340—343.

²⁷⁸ BA R 6 141 f. 53—54.

²⁷⁹ Joachim Hoffmann. op. cit. — S. 84.

була виведена з фронту у Словаччині і подалася на захід. Вона здалася англо-американським військам і була інтернована в Ріміні (Італія).* З падінням Третього райху припинив своє існування і Український Національний Комітет.

Данина України війні

Перш ніж розглянути питання втрат України, треба коротко зупинитись на втратах Радянського Союзу.

На 18 листопада 1942 р. німецька армія окупувала близько двох мільйонів квадратних кілометрів території, яку до війни населяло 85 мільйонів мешканців²⁸⁰. Західні республіки СРСР (балтійські республіки, Білорусь і Україна) були повністю окуповані німецькими військами, які зате окупували лише 600 тисяч км² території РРФСР, де проживало 27 мільйонів мешканців.

За радянськими джерелами більше 20 мільйонів радянських громадян загинуло під час війни. Ця цифра охоплює втрати всіх націй СРСР. Уперше вона була наведена на початку 60-х років. До цього часу ця цифра була секретна. І це достатня причина, щоб припускати, що вона не зовсім точна, що справді підтверджують розрахунки. Більш імовірно, що загальні втрати СРСР; спричинені війною, становлять менше 20 мільйонів.

Німці захопили близько 5,7 мільйона радянських військовополонених. До кінця війни вижило близько 1 мільйона, і від 800 тисяч до 1 мільйона вступили до допоміжних загонів, охоронної поліції, східних легіонів та ін.²⁸¹. Отже, у та-

* Взяті під опіку англійцями вояки української дивізії одержали статус членів ворожих збройних сил, що здалися добровільно. Після розслідування британський уряд прийняв рішення не застосовувати до них секретний параграф ялтинських угод стосовно репатріації (добровільно чи силою) радянських громадян. Це рішення було прийняте тим паче, що більшість членів дивізії була польськими громадянами, а секретний параграф стосувався радянських громадян згідно з кордонами на 1 вересня 1939 р. Українські військовополонені були звільнені в 1946 і 1947 роках і могли емігрувати у Великобританію чи у США.

Доля російської армії Власова була інакша. Більшість російських військовополонених і козаків було насильно репатрійовано до Радянського Союзу (деяких страчено). Вони вважалися «зрадниками» і тому потрапили до концентраційних таборів. Власова й одинадцять генералів РОА було передано радянським властям, і вони були засуджені до смерті та повішені на початку 1946 р. Про насильну репатріацію 2 мільйонів радянських громадян див. Nicholas Bethel. *Le dernier secret.*— Paris, 1975, а про репатріацію солдатів армії Власова див. Joachim Hoffmann. *Die Geschichte der Wlassow — Armee.* op. cit.— S. 286—324.

²⁸⁰ Советская Украина в годы... поп. цит.— С. 525.

²⁸¹ Anatomie des SS-Staates. op. cit.. Band 2.— S. 165. 232.

борах загинуло від 3,7 до 3,9 мільйона радянських військовополонених.

За офіційними даними на радянській території німці знищили близько 6 мільйонів цивільних осіб. До цих десяти мільйонів цивільних жертв (військовополонені і цивільні особи) треба додати 10 мільйонів військових жертв, щоб загалом вийшло 20 мільйонів²⁸².

Але інше радянське джерело дає цифру 8 мільйонів військових втрат²⁸³. Ця цифра здається більш імовірною. У цьому разі людські втрати в СРСР не перевищують 18 мільйонів (3,7—3,9 мільйонів військовополонених, 6 мільйонів цивільних, 8 мільйонів убитих на фронті)*.

Що стосується України, то цивільні втрати (військовополонені та цивільні особи) були більші, ніж її втрати на фронті, через те, що відбувалося масове винищення військовополонених і цивільного населення у таборах, тюрмах, гетто, під час операції проти опору та під час бойових дій.

За радянськими джерелами, на Україні було більше 200 концентраційних таборів і таборів примусової праці. Багато з них було таборами смерті. Ось кілька офіційних цифр про винищення людей у таборах на Україні: 102 тисячі в Рівному, більше 200 тисяч в Янівському таборі у Львові, більше 100 тисяч у Бабинім Яру (з яких 50—70 тисяч євреїв). 14 тисяч у таборі військовополонених у Львові, 150 тисяч у Гросс-Лазарет Славута (район Кам'янця-Подільського). 340 тисяч у Дарниці біля Києва. Жінки і діти страждали не менше чоловіків (8 тисяч дітей лише за два місяці в Янівському таборі)²⁸⁴.

У світі знають долю чеського села Лідіце і французького села Орадур-сюр-Глан. Німці спалили ці села разом із сотнями мешканців. Але хто у світі знає, що на Україні було 250 таких сіл, як Лідіце і Орадур (97 на Волині, 32 у Житомирській області, 21 у Чернігівській області, 17 у Київській області та ін.)?²⁸⁵ До цього треба додати страти публічні і в тюрмах, померлих від голоду, від хвороб, загиблих під час боїв, а також винищення єврейського населення.

²⁸² В. Urlanis. *Guerres et populations*. переклад з російської.— М., 1975.— С. 321.

²⁸³ В. И. К о з л о в. *Национальности СССР*.— М., 1975.— С. 159.

* Напевне, ця цифра закруглена до 20 мільйонів, щоб охопити втрати, спричинені не війною, а умовами утримання у концентраційних таборах та репресіями радянського режиму.

²⁸⁴ *Советская Украина в годы...*, поп. цит.— С. 257, 262, 277, 289, 290; *Німецько-фашистський окупаційний...* поп. цит.— С. 340, 347, 353, 354.

²⁸⁵ *Українська РСР у Великій...* поп. цит. т. 3.— С. 149.

У перші тижні окупації єврейське населення методично винищували айнзацкоманди, потім євреїв зганяли в гетто в містах і депортували до концентраційних таборів. Оцінки стосовно винищення єврейського населення на всій території Радянського Союзу вагаються від 700 тисяч до 1 мільйона 50 тисяч²⁸⁶ (на приблизно 10 мільйонів цивільних жертв). Треба все ж додати до цих оцінок і близько 1,2 мільйона єврейських жертв на західних територіях Білорусі та України, які зараховують до втрат Польщі. Отже, єврейські втрати становили, мабуть, від 1 мільйона 700 тисяч до 2 мільйонів 200 тисяч чоловік. Деякі автори вважають більш достовірною цифрою від 2,5 до 3 мільйонів²⁸⁷. Зате радянські джерела дають цифру 1,2 мільйона.

Втрати єврейського населення на Україні приблизно становлять 1,5—1,8 мільйона (на 5,5 мільйонів усіх цивільних жертв).

Вивчення загальних втрат СРСР приводить до таких цифр стосовно України: більш 5,5 мільйонів цивільних жертв і 2,5 мільйона загиблих на фронті, що разом становить 8 мільйонів загиблих, тобто 19% від усього населення. Втрати України становлять 40—44% загальних втрат СРСР.

Але демографічні втрати України ще більші. У січні 1941 р. в Українській РСР проживало 41,9 мільйона осіб, з них 14 мільйонів у містах. У 1945 р. на Україні проживало лише 27,4 мільйонів, з них 7,6 мільйонів у містах²⁸⁸. Отже, загальні демографічні втрати становлять приблизно 14,5 мільйонів (убиті, померлі від хвороб і голоду, евакуйовані, депортовані, мобілізовані, емігранти, втрати у природному прирості).

Не треба забувати і про 2,2 мільйона чоловік, які були депортовані з України до Німеччини як робоча сила (більшість було репатрійовано після війни). Усього німці депортували з радянських територій 2,8 мільйона чоловік. Отже, депортовані з Української РСР становлять 78,6% від усіх депортованих з СРСР²⁸⁹.

²⁸⁶ Gerard Reitlinger, *Die Endlösung*, Berlin, 1956, p. 573; Walter Hofer, *Der Nationalsozialismus. Dokummente 1933—1945.*— S. 306—307.

²⁸⁷ Reuben Ainsztein. *Les Juifs soviétiques...*, in „*Les Juifs en Union soviétique depuis 1917*”.— Paris, 1971.— P. 383—384; Serge-Alain Rozenblum, *Etre Juif en URSS.*— Paris, 1982.— P. 44; Книга о русском еврействе 1917—1967. Нью-Йорк, 1968, ч. 71.

²⁸⁸ Український Історичний Журнал.— № 12.—1973. Грудень.— С. 8.

²⁸⁹ К о в а л ь В. С. Міжнародний імперіалізм і Україна.— К., 1966.— С. 153.

У 1940 році в Києві було 900 тисяч мешканців, у 1945 році у столиці залишилося лише 186 тисяч²⁹⁰. Величезними були й масштаби руйнувань, спричинених війною: 714 міст і містечок та 28 тисяч сіл було зруйновано чи спалено. 10 мільйонів осіб опинилося без притулку, було знищено 16 150 підприємств, 33 тисячі шкіл і навчальних закладів. 18 тисяч лікарень і диспансерів і т. д. і т. ін.²⁹¹. Матеріальні збитки на Україні оцінювались у 286 мільярдів карбованців (загальні збитки СРСР: 679 мільярдів, з яких 255 мільярдів у Росії, 75 мільярдів у Білорусі, 20 мільярдів у Латвії, 17 мільярдів у Литві і 16 мільярдів у Естонії)²⁹².

Збитки на Україні становили, отже, 42% від загальних збитків СРСР. Радянський уряд у 1943—1945 роках виділив 75 мільярдів карбованців на відбудову радянських територій, яким було завдано збитків. Але Україні було виділено лише 18,3 мільярди карбованців, тобто 24% від загальної суми²⁹³.

Друга світова війна коштувала людству 50 мільйонів життів, з них 21,8 мільйони військових втрат і 28,2 мільйони цивільних страт. Як ми бачили, Україна мала близько 2,5 мільйонів військових втрат і не менше 5,5 мільйонів цивільних втрат, тобто всього 8 мільйонів життів. Величезних втрат зазнала також Польща: близько 5 мільйонів загиблих. Німеччина, яка розв'язала війну, втратила 6,5 мільйона людей. Дуже важко провести підрахунки втрат Росії. Відомо, що вона втратила 1 мільйон 781 тисячу цивільних осіб (проти 5,5 мільйона на Україні). Враховуючи, що Росія втратила 3—4 мільйони на фронті (на 8 мільйонів загальних військових втрат, з яких 2,5 мільйона загиблих з України, 1,5—2,5 мільйона з інших республік), можна говорити, що загальні втрати Росії дорівнюють приблизно 5—6 мільйонам загиблих. Тобто ця цифра нижча, ніж цифра загиблих на Україні²⁹⁴.

Що стосується офіційної цифри 20 мільйонів радянських втрат, то, звичайно, тут не йдеться про те, що це 20 мільйонів «російських втрат», як про це часто пишуть у західних країнах.

²⁹⁰ Радянська Україна, 13.10.1968.

²⁹¹ Додатки, док. № 193.

²⁹² Т. Дерев'янкін. Радянська економіка на службі фронту // Вісті з України. 1974.—5 груд.

²⁹³ Там же.

²⁹⁴ Додатки, док. № 194.

ВИСНОВКИ

Гітлер намагався встановити беззаперечну гегемонію Німеччини в Європі і у світі. У вересні 1941 р. він вважав, що боротьба за цю гегемонію «вирішиться із заволонінням російського простору»¹.

То був життєвий простір для німецького народу не лише на думку Гітлера. Та особливо Німеччині були потрібні багатства України. За логікою Гітлера, неможливо було домінувати в Європі, не домінуючи на Європейському Сході. Навіть після Сталінграда Гітлер був переконаний, що Німецький райх колись домінуватиме в усій Європі, і тоді, на його думку, відкрився би шлях до всесвітньої гегемонії Німеччини, оскільки «той, хто володіє Європою, стане керівником світу»².

Нападаючи на Радянський Союз, нацистська Німеччина розраховувала не тільки на технологічну перевагу своєї армії, а й на відразу населення до більшовницького режиму. І справді, німецькі війська з радістю зустрічали в усіх республіках СРСР, у тому числі в балтійських країнах, у Білорусі і в Росії, а не лише на Україні. Але дуже скоро радість змінилася на розчарування, страх і опір.

Нелюдське поводження, терор, безмірна експлуатація населення націонал-соціалістською владою сприяли посиленню позицій Радянської Росії, яка змогла скористатися усіма помилками Третього райху (а також податливістю західних держав). Помилки нацистів сприяли посиленню руху радянських партизанів на всіх окупованих територіях. Але на Україні крім радянських партизанів з'явився інший опір, дуже сильний національний опір, спрямований як проти нацистського панування, так і проти панування радянського.

¹ Das Dritte Reich, op. cit.—S. 185.

² Ibid.—S. 154.

Розмах національного незалежницького опору на Україні здивував німців. Вони сподівалися зіткнутися з національним рухом, який можна було б легко приборкати, і то якраз у тій частині України, що між двома війнами належала Польщі. Але німці не сподівалися, що українці з Радянської України, де влада, здавалось, знищила будь-який прояв національних почуттів, що ці українці так скоро пристануть до ідеї боротьби за незалежність. Німці не думали, що Організація Українських Націоналістів Бандери зможе поширитись на всій Україні і створити повстанську армію (УПА). І все це, незважаючи на арешти і постійні репресії, незважаючи на те, що сам Бандера був ув'язнений під час усього періоду окупації на Україні.

Широкий національний опір був несподіваний і для радянської влади. Вона рішилася розпочати боротьбу, щоб повернути українські сили на свій бік і не дозволити українському населенню потрапити під вплив українського незалежницького руху, а особливо ОУН Бандери. Радянське керівництво вирішило, що найкращий спосіб досягти своєї мети — це причепити українським націоналістам ярлик колаборантів (колабораціоністів) із нацистськими окупантами. Дискредитовані таким чином в очах населення і міжнародної громадськості, українські націоналісти були приречені на ганьбу і знищення.

Націонал-соціалістська Німеччина не задовольнилась придушенням спроб українців узяти владу у свої руки і придушенням проголошення незалежності. Німеччина почала провадити поділ України, передавши частину її території Угорщині і Румунії та приєднавши Галичину до Генерального губернаторства, утвореного із залишків Польщі. Решта української території була перетворена в Райхскомісаріат Україна. Гітлер відкинув навіть пропозицію Розенберга щодо відкриття у Києві університету і деякої культурної свободи на Україні. Він призначив райхскомісаром України Еріха Коха, бо знав, що той суворо дотримуватиметься його інструкцій, і ще тому, що Кох був дуже безпощадною людиною. У головному штабі Гітлера Коха часто називали «другим Сталіним», і була думка, що він єдиний здатний якнайкраще виконати своє завдання на Україні*.

* Треба відзначити, що Еріх Кох, відповідальний за проведення нацистської політики на Україні в політичній, расовій, економічній і культурній галузях, ніколи не був засуджений за свої злочини в Україні. Проте, саме відповідно до його директив німецькі комісари (принаймні

Серед політичного класу націонал-соціалістської Німеччини існувало дві течії: одна — імперіалістська, інша — поміркована, європейська або більш-менш прихильна до незалежності народів. Але протягом усього існування Третього райху домінувала перша течія, яку представляли Гітлер і Гімmlер. Досить цікаво, що Гімmlер, який зневажав росіян і вважав їх авангардом Азії, варварського світу, врешті-решт у кінці 1944 року хотів розіграти, за його власним висловом, карту «сильної Росії», Росії, яка б охоплювала всі ті країни, що й СРСР. Водночас усі національні комітети, а також військові національні з'єднання Європейського Сходу мали перейти в підпорядкування комітету Власова. Ця концепція відрізнялась від концепції Розенберга і деяких інших «проєвропейських» кіл, зокрема Європейського бюро ССГА (Фріц Арльт, Отто Вехтер та ін.). Але німецькі демарші і тиск з метою підкорити всіх комітету Власова натикалися на впертий спротив українців, яких підтримували деякі союзники. Українці так і не погодились приєднатись до російського комітету Власова, і вони зберегли цю позицію до самого падіння Райху.

А західні союзники антигітлерівської коаліції? Чи цікавило їх те, що відбувалося у Східній Європі, чи цікавили їх бажання і почуття народів цієї частини світу? Ні. Вони були зайняті проблемами війни і постійно робили поступ-

більшість із них) застосовували тілесні покарання і провадили насильний набір робочої сили для Райху, що призвело до тисячних жертв.

Прямо чи посередньо Кох був відповідальний за криваві репресії та смерть сотень тисяч українців. Але опинившись у британській зоні окупації, Кох ніколи не був об'єктом запитів уряду Української РСР чи Москви про його видачу. Лише Польща на початку 50-х років вимагала його видачі. Еріха Коха судили у Варшаві за смерть багатьох тисяч поляків у районі Бялостока, приєднаному до Східної Пруссії, де Кох був гауляйтером. У 1959 році він був засуджений до смерті, але не був страчений (він назвав себе хворим). Його подальша доля покрита завісою таємниці. На Заході ніхто ним не цікавився. Проте один автор говорить про нього, що Кох «символізував собою найбільш лютого і найбільш суворого нациста», що його ім'я «наводило жах на дітей» і що він не міг говорити на якусь тему, щоб не згадати про розстріл. Але коли в 1949 році виявилося, що він живий, «пам'ять (про діяльність) українських націоналістів була ще занадто свіжа, щоб був бажаний його процес в Українській державі». Отже, Москва і Київ нічого не робили, щоб їм видали Коха. Той самий автор додає, що Еріх Кох був «палким прихильником Радянського Союзу», навіть після приходу до влади націонал-соціалістичної партії (Gerard Reitinger, *Le mystere d'Erich Koch*, «Le Monde juif», No 11, Paris, mars 1959, p. 3, 4, 5). Цілком очевидно, що Москву більше влаштувало надати Коху притулок у Варшаві і зробити так, щоб він назавжди опинився у тюрмі і щоб через нього ніхто не порушував української справи і не говорив про боротьбу українців за свободу і незалежність. Кох помер у вигідній польській тюрмі 12 листопада 1986 р., маючи 92 роки

ки Радянській Росії. Тут далися знаки, з одного боку, вражаюче незнання радянської дійсності, а з іншого боку — проросійські настрої. Йшов на поступки перед Сталіним не лише Рузвельт. У жовтні 1944 р. в Москві, обговорюючи зі Сталіним поділ впливу в різних країнах Східної Європи, Черчілль запропонував 90 % російського впливу в Румунії, 10 % у Греції, 50 % в Югославії, 50 % в Угорщині, 75 % у Болгарії³. У червні 1942 р., під час кризи у стосунках з британським урядом, генерал де Голль поставив запит російському дипломату в Лондоні Богомолу, чи СРСР погодиться прийняти його і його армію на радянській території. Де Голль хотів послати на Східний фронт французьку дивізію з Леванту, але Англія була проти цього з технічних причин. У грудні того ж року де Голль сказав новому радянському послу в Лондоні. «Я сподіваюсь, що росіяни будуть у Берліні скорше, ніж американці»⁴. Радянська армія справді зайняла Берлін, як було заплановано союзниками. Але Москва зробила й іншу річ, яку можна було легко передбачити: вона взяла під свій жорстокий контроль усі країни, які зайняла її армія і накінула їм комуністичні тоталітарні режими.

Ялтинська конференція, що проходила з 4 до 11 лютого 1945 р., затвердила створену ситуацію. Одним із наслідків війни був той факт, що позиція Сталіна стала домінуючою в Європі і в світі. Сточений хворобою, Рузвельт (він помер кілька тижнів пізніше) уже не міг вести справи належним чином. Тоді було домовлено про зони окупації у Німеччині (завдяки підтримці Англії Франція одержала окупаційну зону, частину від британської та американської зон).

Що стосується кордонів Польщі, то Рузвельт підтримував лінію Керзона 1919 року. Черчілль пропонував провести кордон далі на сході, але Сталін заперечував, пригадуючи права України і Білорусі. Польща мала одержати компенсацію на заході.

У цих темних переговорах ніхто не цікавився волею народів чи їхніми прагненнями. Втративши надію на повернення до Варшави, польський уряд у Лондоні продовжував боротьбу за довоєнні східні кордони, враховуючи й українські території, де набув найбільшого розмаху український рух за незалежність. Цей польський уряд не вважав

³ Cf. Wiefried Loth. *Die Teilung der Welt 1941—1945*. München, 1983. S. 52.

⁴ J. B. Duroselle, *l'Abime*, op. cit., P. 347, 408.

корисним зрозуміти українців і їхню боротьбу чи піти з ним на угоду. У Ялті західні союзники лише констатували, що Москва має у своєму розпорядженні новий польський уряд — у Любліні. Вони наївно сподівалися, що Москва погодиться створити з двох урядів один «тимчасовий уряд національної єдності». Але цього не сталося. Що ж до американців, то їх цікавила хіба участь Москви у війні проти Японії, адже таким чином можна було зберегти життя американців.

У Ялті обговорювалось також і майбутнє Організації Об'єднаних Націй, один з аспектів якого становить для нас особливий інтерес. З самого початку радянський уряд вимагав включення до Організації шістнадцяти радянських республік, як членів ООН. 7 лютого 1945 р. Молотов заявив, що Москва задовольниться прийняттям до ООН двох-трьох радянських республік як членів-засновників, зокрема України і Білорусі.

Ця вимога за словами Молотова, спиралася на той факт, що згадані республіки одержали в 1944 році право ведення зовнішньої політики і, отже, стали повноправними державами. Ці дві республіки (на початку Молотов говорив по три республіки, зараховуючи до їх числа і Литву), крім того, «зазнали у війні найтяжчих жертв, зокрема Україна»⁵. Сталін обговорив дане питання з Рузвельтом. Едвард Стеттініус писав з цієї нагоди: «Президент сказав мені цього вечора, що Сталін відчував, що його становище в Україні було тяжке і дуже непевне. Маршал (Сталін) сказав йому, що право голосу України (в ООН) є суттєвим для збереження радянської єдності. Ніхто не міг визначити точно стан труднощів в Україні, але, очевидно, ми чули у Вашингтоні про те, що під час німецького наступу існувала можливість відокремлення України від Радянського Союзу»⁶.

Причиною стурбованості Сталіна був сильний незалежницький рух на Україні. Українська Повстанська Армія і ОУН Бандери в Україні, окупованій Червоною армією, досягли апогею у своїй діяльності. Українці бачили вихід у конфлікті між західними державами і сталінською Москвою, у конфлікті, якого вони страшенно бажали. Але Рузвельт і британський уряд, здається, не мали чіткого уявлення про те, що відбувалося на Україні. Вони не збиралися

⁵ Edward Stettinius. *Yalta. Roosevelt et les Russes.*— Paris, 1951.— P. 168.

⁶ *Ibid.* P. 177.

скористатися труднощами радянської влади в цій країні. Західні держави досить нерішуче погодились на те, щоб Україна і Білорусь були серед членів-засновників ООН.

Друга світова війна закінчилася у Східній Європі явним відступом західного впливу в усіх країнах, окупованих Червоною армією, та встановленням у цих країнах диктатур, скопійованих більшою чи меншою мірою з радянської російської моделі. І у велетенській битві за володіння багатствами України, саме вона, Україна, зазнала найбільших людських втрат і найстрашніших руйнувань. Українці завзято вели народну боротьбу за свою свободу і дуже посприяли поразці гітлерівської Німеччини.

ДОДАТКИ

ДОКУМЕНТИ

ДЖЕРЕЛА ДОКУМЕНТІВ

- I. Bundesarchiv (BA).— Koblenz.
- II. Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA).— Freiburg.
- III. Auswärtiges Amt (AA).— Bonn.
- IV. Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918—1945 (ADAP). Aus dem Archiv des Auswärtiges Amtes. Serie D. E. — Göttingen, 1970—1979.
- V. Die Beziehungen zwischen Deutschland und der Sowjetunion, 1939—1941. Dokumente des Auswärtiges Amtes.— Tübingen, 1949.
- VI. Documents diplomatiques, 1938—1939.— Paris, 1949.
- VII. Polnische Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges. Auswärtiges Amt, Erste Folge.— Berlin, 1940.
- VIII. Documents on British Foreign Policy, 1919—1939. Third Series, vol. IV.— London, 1951.
- IX. L'URSS dans la lutte pour la paix a la veille de la seconde guerre mondiale, septembre 1938-août 1939. Documents et matériaux. Ministère des Affaires étrangères de L'URSS.— Moscou, 1976.
- X. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1939, vol. I.— Washington, 1956.
- XI. International Military Tribunal (IMT) Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof.— Nürnberg, 1945—1946, 42 томи.
- XII. Institut für Zeitgeschichte (IFZ).— München.
- XIII. К. Костів. Конституційні акти відновленої Української держави 1917—1919 років і їхня політично-державна якість.— Торонто, 1964.
- XIV. ОУН у світлі постанов Великих Зборів. Конференцій та інших документів з боротьби. 1929—1955, б. д.— Мюнхен, 1955.
- XV. Le crime méthodique.— Moscou, 1963.
- XVI. „Generalplan Ost“. Konceptje i plany polityki wschodniej Adolfa Hitlera (Wybor tekstów). Wyboru dokonali i opracowali Jan Zaborowski.— Warszawa, 1977.
- XVII. Микола Лебедь, УПА — Українська Повстанська Армія.— Мюнхен, 1946.
- XVIII. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої вітчизняної війни.— К., 1969.
- XIX. Советская Украина в годы Великой отечественной войны 1941—1945, Київ, 1980.

Переклад документів авторизований

Проголошення незалежності Української республіки

22 січня 1918 р.

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду! (...)

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідами-державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки. (...)

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: у самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22-го січня. (...)

Українська Центральна Рада

XIII/с. 83, 84, 87

Проголошення незалежності Західної України

1-го листопада 1918 р.

Український Народе!

(...) Дня 18-го жовтня Твоєю волею утворилась на українських землях бувшої Австро-Угорської монархії Українська Держава й її найвища влада — Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада перебрала владу в столичнім місті Львові й на цілій території Української Держави. (...)

Усім громадянам Української Держави без різниці народности й віроісповідання запевняється громадянську, національну й віроісповідну рівноправність.

Національні меншості Української Держави — поляки, жи-ди, німці — мають вислати своїх представників до Української Національної Ради. (...)

XIII/с. 159, 160

№ 3

Ухвала Української Національної Ради про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою

3 січня 1919 р.

Українська Національна рада, виконуючи право самовизначення українського народу, проголошує урочисто з'єднання з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну одноцільну суверенну Народну Республіку.

XIII/с. 169

№ 4

Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів

2 лютого 1929 р.

I. Загальні означення

(...) 9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава. (...)

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулятом є створення політично-правної організації, означеної Українська Самостійна Соборна Держава.

IX. Організація Українських Націоналістів

(...) 3. Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи їх вколо українського національно-державного ідеалу, Організація Українських Націоналістів ставить собі за завдання уздоровити відносини внутрі нації, викликати в українському народі державно-творчі зусилля, розгорнути

українську національну силу на всю її ширину, і таким чином забезпечити великій Українській Нації відповідне місце серед інших державних народів світу.

XIV/с. 4, 5, 16

№ 5

Доповідна записка Шікенданца* про Організацію Українських Націоналістів

21 лютого 1938 р.

(...) Це угруповання характеризує той факт, що під час Ваймарської республіки й добре відомої політики Рапалло щодо Москви Коновалець** мав широкі зв'язки з певними чинниками та колами Берліна, але вже на другому році існування Третього райху, незважаючи на те, що націонал-соціалізм створив кілька передумов до зближення українського й німецького народів, він покинув Німеччину і розгорнув серед українців агітацію, спрямовану явно проти Німеччини. (...)

...У момент складної підготовки до німецько-італійського зближення головний орган групи Коновальця («Розбудова нації» № 5—6, Прага, травень—червень 1934) надрукував довгу статтю представника Коновальця у Римі Е. Онацького про «Ідеологічні й тактичні відмінності між фашизмом й націонал-соціалізмом», де можна, між іншим, прочитати таке: (...)

«...внутрішня й зовнішня політика фашизму характеризується більшою гнучкістю, тоді як політика націонал-соціалізму характеризується фанатизмом і нетерпимістю... Націонал-соціалізм ототожнює націю з расою і визначає кров як єдиний елемент, що становить її основу». (...)

Після замаху, здійсненого проти Перацького*** і наслідків цього, той самий автор висловився ще з більшою ненавистю у статті під заголовком «Культ успіху» («Розбудова нації», № 7—8.— Прага, липень—серпень 1934):

«...Німці взагалі вважають, що сила — це єдина передумова успіху. Ось чому в них немає місця ні для щедрості, ані для милосердя. Вища раса (тобто німецька) не може дозволити собі керуватися правилами моралі і честі...»

* Високопоставлена особа департаменту Схід управління зовнішньої політики нацистської партії.

** Засновник і голова ОУН.

*** Польський міністр внутрішніх справ, убитий під час замаху членом ОУН у червні 1934 року.

«...зловживання силою німцями в ході війни, їхня безжальна жорстокість, їхнє заперечення всякого милосердя до ворога... Ми знаємо (принаймні на власній шкірі в час існування Української держави в 1918 році), до якої межі кайзерівська Німеччина не рахувалася з почуттями інших. Расистські теорії націонал-соціалізму доволі ясно потверджують, як мало Райх Гітлера рахується з почуваннями інших... Останні події в Австрії (літо 1934 р.) в значній мірі показали відсутність німецького такту...»

Редакція головного органу Коновальця додала до цієї статті ще більш уїдливу примітку:

«Ця відсутність особливого такту і ця брутальність нещодавно проявилися у формі екстрадиції, нечуваної у міжнародних взаєминах: українські політичні біженці були повернені в Польщу... Цей варварський акт не єдиний...»

Та ж сама тенденція прорвалася назовні у пресі Коновальця і три роки пізніше, хоча в іншій формі та з іншої нагоди. (...)

Факт, що серед перших повідомлень, опублікованих недавно заснованим Нью-Йоркським прес-Бюро Коновальця, є серед інших й інтерв'ю англійця Девіса, що прибув до США провадити «антифашистську» пропаганду, так само, як й інше інтерв'ю його співвітчизника, якогось І. Стіда, сумнівної репутації, є лише логічним продовженням тенденції групи Коновальця, представлені тут.

Шукаючи причини цих антинімецьких настроїв, не слід упускати з уваги той факт, що деякі близькі дорадники Коновальця мають дружин єврейок. (...)

Ярий — дружина єврейка.

Сціборський — дружина єврейка.

Ген. Капустянський

I/NS/43/41, f. 174—178

№ 6

Уривок з меморандуму делегації Карпатської України до німецького канцлера

24 жовтня 1938 р.

(...) 1. Карпатська Україна — складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства. (...)

З цієї причини ми ставимо такі вимоги:

а) Карпато-українська країна буде повністю незалежна і нею керуватиме виключно український уряд. Він готовий негайно

взяти на себе всі урядові справи, які будуть йому передані теперішнім урядом, призначеним Прагою. (...)

б) Для охорони країни уряд (український) створить національну міліцію, яка буде служити як місцева поліція.

в) Щоб перешкодити якійсь з сусідніх країн спровокувати конфлікт, Карпатська Україна, яка, чекаючи об'єднання з Україною, віддала себе під чеську охорону, тепер переходить під міжнародну охорону, тобто насамперед під захист чотирьох великих держав, котрі були представлені в Мюнхені... Символізуючи цей факт, Карпатська Україна пропонує чотирьом згаданим державам направити невеликі контингенти, яким було б доручено разом з українською національною міліцією охорону кордонів і внутрішнього порядку. (...)

Така міжнародна окупація (присутність) і така підтримка будуть сприяти відверненню будь-якого конфлікту; і як наслідок, всі гострі питання будуть улагоджені шляхом переговорів.

Це рішення означає для українського народу реалізацію свого права на самовизначення, чому досьгодні заважали; а також повернення довіри до проголошених міжнародних гарантій. (...)

III / Ukrainisch-ruthenische Fragen

Pol. IV 134, f. 209, 215, 216

№ 7

Телеграма міністра закордонних справ Німеччини до посольства Райху в Празі

19 листопада 1938 р.

(Згідно з наказами фюрера й до нового наказу) необхідно проявити стриманість у словацькому й карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події у Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті* відкладається.

Виходячи з цього, однаково небажано в даний момент як втручатися у питання назви «Карпатська Україна», так і ставитися однаковим чином до Карпатської України і до Словаччини.

Верман

II / Pol. IV 134, f. 153

* Столиця Карпатської України.

**Лист посла Польщі в Сполучених Штатах Америки
до міністра закордонних справ Польщі**

21 листопада 1938 р.

(...) Далі Булліт говорив про українську проблему і про німецькі претензії щодо України. Він твердив, що Німеччина має повністю сформований і підготовлений український штаб, який повинен згодом взяти в руки владу на Україні й утворити Українську незалежну державу під егідою Німеччини.

Ця Україна, продовжує Булліт, звичайно, становила б для вас велику небезпеку, оскільки вона мала би безпосередній вплив на українців Східної Малопольщі*. Від сьогоднішнього дня, каже він, німецька пропаганда повністю працює у напрямку українського націоналізму. Русо-карпатська Україна, до якої Німеччина має незаперечний інтерес, особливо зі стратегічного погляду, повинна в майбутньому стати основою для цих дій.

Здається, що Булліт не особливо добре проінформований про ситуацію у Східній Європі, і його висновки є поверховими.

Посол Польської республіки
Єжи Потоцький

VII / С. 8—9

**Уривок з тексту розмови повноважного представника
СРСР у Великобританії з Ллойдом Джорджем**

6 грудня 1938 р.

(...) На думку Ллойда Джорджа, Гітлер дуже скоро розв'яже кампанію. Але в якому напрямку? (...) План Гітлера полягає у тому, щоб забрати «коридор» і Сілезію, відторгнути від Польщі її українську частину та приєднати її до Закарпатської України й створити з цих двох частин васальну Українську державу на зразок Чехословаччини. Такою є найближча мета. У більш далекому майбутньому, можливо, Гітлер думає здійснити акцію проти Радянської України, але в даний момент він на це не осмілиться. Його сили недостатні, його армія далека від того, щоб бути такою бездоганною, як думають, у країні існує велике незадоволення. (...)

І. Майський

IX / С. 79

* Польська назва Західної України.

**Уривок із тексту розмови повноважного представника
СРСР у Лондоні з головним дипломатичним радником
міністерства закордонних справ Великобританії**

8 грудня 1938 р.

(...) У британських урядових колах, за словами Ванзиттарта, дуже поширена концепція, згідно з якою Гітлер спрямує свій новий удар на Схід, зокрема на Радянську Україну. У зв'язку з цим Ванзиттарт запитав мене, яка наша думка. (...)

І. Майський

IX / С. 80

**Телеграма повноважного представника СРСР у Франції
в Народний Комісаріат закордонних справ СРСР**

8 грудня 1938 р.

(...) Гамлен*... повністю поділяє ці (Манделя) спостереження про серйозність приготувань і намірів Німеччини щодо України. Подібно як Мандель, Гамлен вважає, що «найбільш вірогідною і найближчою метою німецької експансії буде Україна». Гамлен має у розпорядженні інформацію, згідно з якою наступ передбачається на весну; він поділяє побоювання Манделя щодо Польщі й Румунії, яких може спіткати доля Чехословаччини, «а це означало б кінець Франції». Мандель поставив мені також дивне запитання, а саме, чи СРСР захищатиме «свою частину України». Мені нічого не залишалось, як висловити своє здивування, що така серйозна людина як Мандель, міг поставити подібне питання.

Повноважний представник

IX / С. 81.

**Уривок з листа повноважного представника СРСР
у Франції до народного комісара закордонних справ СРСР**

27 грудня 1938 р.

(...) Чи була розмова з Ріббентропом про Україну, що стала тепер зловідомною темою? Бонне твердить, що ні, й він пояснює

* Начальник генерального штабу французької армії.

цю мовчанку бажанням «не посилювати враження серед німців, що французи серйозно стурбовані цими чутками». Все це, напевне, можливе, але так само можливо, що мовчанка має створити у німців враження, наче французи не дуже цікавляться долею України. У всякому разі, зі свого боку, я не маю сумніву, що Бонне і його оточення зітхнуть з полегшенням, якщо німці справді нападуть на Україну. (...)

Суріц

IX / С. 97

№ 13

**Інформація радника посольства Німеччини в Польщі
для розвідувальної служби однієї із західних країн**

28 грудня 1938 р.

(...) Побоювання Польщі, а саме, що Німеччина має намір зробити з Підкарпатської Русі зародок Великоукраїнської держави, немає ніякої підстави. Німеччина вже дала розпорядження, спрямовані на те, щоб не створювати таке враження. Підкарпатська Русь збереже свою незалежність у рамках Чехословаччини і не гратиме ніякої ролі в міжнародній політиці.

Р. фон Шеліга

IX / С. 100.

№ 14

**Лист народного комісара закордонних справ СРСР
до повноважного представника СРСР у Франції**

31 грудня 1938 р.

(...) Галас навколо української проблеми створений, чесно кажучи, не так німецькою пресою, як пресою інших країн, зокрема Англії й Франції. Цілком можливо, що всім цим керували з Берліна. Я не думаю, що Гітлер і його оточення дійсно вважають українське питання актуальною політичною проблемою. Астахов* нас повідомив, що Гітлер висловив здивування у колі близьких друзів щодо цього галасу і заявив, що українське питання не буде вирішене раніше, ніж через п'ять, шість років мінімум і без війни. Навіть якщо він це не сказав, він, мабуть, так і думає. Мотиви цієї кампанії, якщо тільки Німеччина бере в ній участь, наведені в передовій статті останнього номера «Московської газе-

* Тимчасовий повірений у справах СРСР у Німеччині.

ти». Однак, можливо, що прихильники Чемберлена і Бонне розпалили самі цю кампанію, підказуючи Гітлеру діяти у східному напрямку. (...)

Літвінов

IX / CC. 100—101

№ 15

**Текст розмови канцлера Німецького райху
з міністром закордонних справ Польщі**

5 січня 1939 р.

(...) Фюрер вказав на те, що світова преса підсуває Німеччині певні інтенції щодо України і заявив, що під цим оглядом Польща не має найменшої причини боятися Німеччини. Німеччина не має ніяких інтересів по той бік Карпат і їй байдуже те, що в цьому регіоні роблять зацікавлені держави. (...)

Щодо України, то Бек пригадав слова Пілсудського про «балканізацію Середньої Європи». Польща знову бачить в агітаторах, які тепер активізуються на карпато-українській території, своїх давніх ворогів, і побоюється, що Карпатська Україна може одного дня розвинути в огнище такої тривоги для Польщі, що польський уряд буде примушений взяти до уваги втручання, яке може призвести до дальших комплікацій. Це головна причина, чому Польща змагає до спільного кордону з Угорщиною. Польща також намагалася впливати на Угорщину у визначеному Гітлером напрямі і дораджувала поробити енергійні заходи. Він (полковник Бек) привіз для Мадярщини із своєї поїздки до Румунії запевнення, що Румунія її не заатакує, а президент Польської держави заявив перед іноземними дипломатами, що Польща в серйозній ситуації допомагатиме Угорщині. Помимо цих запевнень Угорщина, на жаль, не проявила жодної ініціативи. Бек, крім цього, зробив зауваження, що населення так званої Карпатської України (русини) не має нічого спільного з населенням властивої України. «Україна» — це польське слово, яке означає «пограничні землі на Сході»*. Вже від століть поляки так називали околиці на схід від їхньої території, над Дніпром. (...)

Д-р Шмідт
повноважний міністр

IV / Serie D. Bd V, Dok. 119

* Слово «Україна» є українським, воно з'явилося в XII столітті, у час, коли Україна була незалежною державою у формі Київського князівства, що називалося «Русь». Навіть якщо спочатку йшлося про «пограниччя», то малися на увазі південні землі Київської держави, а не Польщі чи Росії. Це слово дуже скоро стало означати: «країна», «наша країна».

**Текст розмови міністра закордонних справ Німеччини
з міністром закордонних справ Польщі**

Варшава, 26 січня 1939 р.

(...) 2. Потім я знову говорив з паном Беком про польську та німецьку політику щодо Радянського Союзу, і при цій же нагоді про питання Великої України. Я повторив пропозицію про співробітництво Німеччини й Польщі в цій галузі.

Пан Бек не приховував, що Польща претендує на Радянську Україну й на вихід до Чорного моря, але одночасно він звернув увагу на так звану небезпеку, що становить для Польщі, на її думку, договір із Німеччиною, спрямований проти Радянського Союзу. Говорячи про майбутнє Радянського Союзу, він висловив думку, що СРСР або розвалиться внаслідок внутрішнього розпаду, або, щоб уникнути такої долі, перший збере всі свої сили і піде в наступ. (...)

Ріббентроп

IV / Serie D. Bd V, Dok. 126.

**Уривок із листа народного комісара закордонних справ
СРСР до повноважного представника СРСР у Великобританії**

19 лютого 1939 р.

(...) Поки що Гітлер удає, що не розуміє натяків Франції та Англії про свободу дій на Сході, але, можливо, він їх зрозуміє, якщо окрім цих натяків Англія й Франція запропонують йому щось інше або якщо вони пообіцяють йому, в разі конфлікту на Сході, не лише нейтралітет, навіть прихильний нейтралітет, але певну дієву допомогу, хоч я вважаю, що це зовсім неможливе. Польська й карпато-руська орієнтація, здається, гальмується, оскільки сама Польща продовжує мріяти про власну сферу впливу на Україні. Але в разі необхідності вона буде готова відкинути свої мрії й не протестувати проти кампанії Гітлера почерез Румунію. Не варто особливо зважати на опір Карола*. Польща зовсім не противитиметься кампанії Гітлера почерез балтійські країни та Фінляндію за умови, що вона сама зможе вторгнутися на Україну, синхронізуючи все це з політикою Японії. (...)

Літвінов

IX / с. 140

* Король Румунії.

**Короткий виклад зовнішньої політики Великобританії
в 1938 році, складений повноважним представником
СРСР у Лондоні**

25 лютого 1939 р.

(...) Зразу після Мюнхена англійська (і французька) преса стала роздувати чутки й інформації, згідно з якими Гітлер націлюється тепер на Схід, що Україна є його найближчою важливою метою. У суспільних та політичних колах ці припущення обговорюються на всі лади. Нема ніякого сумніву, що деякі важливі політичні діячі (враховуючи кількох членів кабінету) прямо спонукають Гітлера на цю східну авантюру, обіцяючи йому в крайньому разі прихильний нейтралітет з боку «західних демократій». Але Чемберлен і всі його прибічники були дуже розчаровані. Гітлер, який ухиляється усіма засобами від великої війни і котрий прекрасно розуміє, що будь-яка авантюра проти Радянської України призвела б безперечно до довгої, безнадійної для нього війни, не виявив ніякого бажання рушати на Схід (хоча він вважав вигідним певний час поширювати такі чутки). По суті, Гітлер почав зразу після Мюнхена чинити тиск на Захід. (...)

IX / С. 145

**Телеграма посла Великобританії у Німеччині
до міністра закордонних справ у Лондоні**

Берлін, 9 березня 1939 р.

(...) Щодо України, то я розцінюю гіпотезу про її завоювання як маловірогідну, проте мені здається неминучим, що Німеччина захоче відірвати цю багату країну від просторої Російської держави, яку вона вважає своїм головним ворогом. Виходячи з її власних інтересів, Німеччина звичайно воліла б, щоб Україна була незалежною і грала роль буферної держави між нею і цим ворогом; очевидно, що вона хотіла б мати там переважаючий політичний та економічний вплив. Я не думаю, що СРСР до кінця слухняно піддасться на німецькі інтриги, й мені здається, що чим менше ми надаватимемо перевагу одній із сторін у цьому конфлікті, тим краще буде. (...)

17. У «Майн Кампф» Гітлер чітко вказав, що тільки експансія на Схід може дати Німеччині «життєвий простір», а експансія на Схід означає, що рано чи пізно між Німеччиною і Росією дуже можливе зіткнення.

Маючи за собою прихильну Англію, Німеччина може розглядати таку можливість без особливої тривоги. (...)

Невілл Гендерсон

VIII / С. 214—217

№ 20

**Донесення повноважного представника СРСР
в Німеччині про життя у Німеччині в 1938 році**

11 березня 1939 р.

(...) *Експансія на Південний схід і Підкарпатську Русь.* У жовтні місяці Німеччина певною мірою допомагала Угорщині, яка чинила тиск на Чехословаччину. Зрештою, особлива лінія Берліна щодо питання про Підкарпатську Русь уже вірисовувалась. Берлін, не потребуючи більше польсько-угорської підтримки, почав явно противитися поділу Підкарпатської Русі між Польщею та Угорщиною. Усі зусилля посла Ліпського, який намагався дістати згоду Гітлера щодо такого варіанту поділу і котрий, так би мовити, запропонував взаміну ряд домовленостей в питанні «коридору» та в галузі економіки, не мали ніякого успіху. Ставши арбітром у дискусії між Прагою і Будапештом, Берлін разом із Римом (де Ріббентроп уклав домовленість про це з Муссоліні 27 жовтня) 2 листопада намітили новий угорсько-чехословацький кордон, залишаючи, однак, Закарпатську Україну Чехословаччині, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною та Польщею. Це викликало в Угорщині явну прохолоду стосовно Берліна.

Згадана ситуація підживлювалась різного роду чутками про нові плани агресії Берліна на Схід. Говорили про неминучий тиск на Румунію, про прискорену фашизацію Угорщини, про план створення «незалежної» України з карпатською областю, до якої приєднають частини Польщі й Румунії, про експансію вглиб СРСР. Французи особливо множать чутки щодо України. (...)

Опір, що назрів у Польщі стосовно українського питання, змусив сам Берлін дедалі більше проявляти обережність у цій справі. Навряд чи Берлін має у найближчий час серйозні наміри щодо Радянської України. Більш вірогідно, що це французька сторона хотіла би бачити розгортання німецької експансії на Схід. Як би там не було, усі ці чутки, а зокрема про відділення польської України не знайшли підтвердження й пізніше були спростовані Гітлером при бесідах з Чакі й Беком у січні 1939 року. (...)

IX / СС. 166—167

**Текст розмови німецького журналіста з радником
управління міністерства закордонних справ
Німеччини Кляйстом**

13 березня 1939 р.

Кляйст сказав, що 6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення ліквідувати ту частину Чехословаччини, що залишилася. (...)

Війна проти Радянського Союзу лишається останнім і вирішальним етапом німецької політики успішного втілення німецьких планів. (...) Тому можливо, що Польща спочатку зазнає територіального поділу (відділення регіонів, що колись належали Німеччині й утворення Західноукраїнської держави під німецьким протекторатом) і буде зорганізована політично (призначення керівників польської держави, надійних з німецького погляду) до того, як можна буде розв'язати війну проти Росії з допомогою Польщі й через Польщу...

Потім Кляйст сказав, що займаючи в бюро Ріббентропа пост спеціального редактора з українських проблем, він за один тиждень (з 6 по 11 березня) підготував для Гітлера, за наказом Ріббентропа, документацію з українських проблем, передбачаючи дії проти Чехословаччини.

В моїх меморандумах та повідомленнях, призначених для Гітлера, сказав Кляйст, я весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми не можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини. Ці аргументи не справили на Гітлера ніякого враження. Як сказав мені Ріббентроп, Гітлер обмежився тим, що заявив у відповідь: «Це трагічно, але це неминуче». Ріббентроп каже, що Гітлер також спростував заяви, згідно з якими він був певною мірою замішаний в українській справі. Гітлер мав був сказати: «Якщо я був би пов'язаний з українцями та їх політичними планами, то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною».

Коли я спитав, чи, приймаючи цю пропозицію, Гітлер приділяв велику увагу українській карті, Кляйст відповів: «Гітлер, з усією очевидністю, має намір знову ввести українську карту в німецьку гру тоді, коли плани Німеччини на Сході будуть на шляху до реалізації. Він, напевно, думає, що українці знову при-

єднаються до нас, оскільки в кожному випадку вони потребуватимуть німецької допомоги». Таке тлумачення слів Гітлера підтверджує і такий факт. У меморандумі, призначеному для Гітлера, я додав у вигляді доповнення карту, взяту з українського атласу, де була позначена майбутня держава Великої України. Гітлер, сказав мені Ріббентроп, відклав цю карту вбік і промовив: «У даний момент усе це ще тільки мрія». Якщо він сказав «ще», він думав, напевне, що колись це стане реальністю.

IX / СС. 168—170.

№ 22

Уривок із листа посла Франції у Берліні міністру закордонних справ Франції

Берлін, 13 березня 1939 р.

(...) Еволюція, що намітилася за кілька останніх місяців у ставленні до сусідніх країн, стала, врешті, зрозумілою. Цілком вірогідно, політику васалізованої Чехословаччини замінює політика роз'єднання національностей, які входять до неї. До того ж здається, що Райх, сприяючи незалежності Словаччини, займає позицію на користь польсько-угорських домагань стосовно Рутенії, яка повинна, відділившись від Чехословаччини, неминуче потрапити до рук своїх сусідів.

Кульондр

IX / 2437-PS, XXXI, С. 328.

№ 23

Уривок із листа посла Франції у Берліні міністру закордонних справ Франції

Берлін, 14 березня 1939 р.

(...) Сейм Братислави проголосив сьогодні вранці незалежність Словаччини, угорські війська перейшли кордон із Підкарпатською Руссю. (...)

5 лютого людина з кола націонал-соціалістів, яка за своїми функціями мала тісний контакт із найближчим оточенням фюрера, заявила одному з моїх співробітників, що треба підготуватися до можливості, коли «ліквідація» (Auflösung) Чехословаччини буде неминуча. У цьому разі Словаччина стане незалежною, Угорщина анексує Підкарпатську Русь, і Райх повинен

буде в тій чи іншій мірі встановити контроль над Богемією та Моравією. (...)

І дійсно, приймаючи 7 січня у Берхтесгадені пана Бека, фюрер заявив йому, що, на його думку, українське питання не є «актуальним»...

Рахуючись з угорсько-польськими намірами, Райх, однак, гарантує визнання мадярів, можливу їх підтримку проти Румунії, і тоді, коли Райх розгорне наступ на Схід, він матиме перед собою широкий шлях через угорську рівнину, замість вузьких й важкодоступних стежок Карпат. Що стосується Польщі, то вона запобігала перед Берліном, щоб купити неутралітет у разі європейського конфлікту, звільняючись від небезпеки, яку становить на її південному кордоні українська незалежна провінція, центр пропаганди й ірредентизму*! (...)

Кульондр

X / С. 67 ff.

XI / 2943-PS, XXXI. С. 330—333.

№ 24

Уривок із листа посла Франції у Берліні міністру закордонних справ Франції

Берлін, 14 березня 1939 р.

(...) Події у Словаччині знайшли зразу відгос у Підкарпатській Русі; пан Волошин своєю чергою проголосив незалежність свого краю, якого ситуація здається надзвичайно складною. Справді, у ході перестрілок з чеськими елементами, угорські війська проникли на територію рутенів, в той час, коли уряд Будапешта направив у Прагу ультиматум, вимагаючи негайного виводу чеських військ з Підкарпатської Русі. Зі свого боку, пан Волошин телеграмою домагається допомоги й підтримки Райху й Італії. Мало вірогідно, що ці дві країни приймуть таке прохання. (...)

Кульондр

X / СС. 70—71.

XI / 2943-PS, XXXI, С. 335.

* Ирредентизм — возз'єднання території, виходячи зі спільності мови (прим. перекладача).

Проголошення самостійности Карпатської України

15 березня 1939 р.

Конституційний закон ч. 1.

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва держави є: **КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.**

§ 3. Карпатська Україна є *республіка* з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є **УКРАЇНСЬКА
МОВА.**

§ 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя горішня, а жовта долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі і чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і **ТРИЗУБ** св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі.— Проведення цього місця закону полишається окремому законіві.

§ 7. Державний гимн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна...»

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

XIV / С. 20.

Телеграма прем'єр-міністра Карпатської України до міністра закордонних справ Німеччини

15 березня 1939 р.

Ми проголошуємо незалежність Карпатської України й просимо захисту в Німецького райху. Одночасно інформуємо вас, що угорські війська сьогодні о 6 годині перейшли кордон поблизу Мукачева...

Августин Волошин, голова уряду

III / Politische Beziehungen

Pol. IV, 127, f. 27.

**Лист посла Франції у Берліні до міністра
закордонних справ Франції**

Берлін, 16 березня 1939 р.

(...) До найважливішого права народів — права на самовизначення — закликає тепер Німеччина, виступаючи за незалежність Словаччини, зрештою, досить ілюзорну, але в тому ж самому праві відмовляють карпато-українцям, яких полишено Угорщині, так само, як і чехам, що були насильно приєднані до Райху. (...)

Зі свого боку, Підкарпатська Русь також проголосила 12 березня свою незалежність і домагалася підтримки Берліна. Але гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів цієї країни, яка покладає на них усю свою надію, і якій свого часу відводилась роль «Українського П'ємонту».

Закарпатська Україна захоплена угорськими військами. У відчаї уряд Хусту віддає країну Румунії. Прем'єр-міністр пан Ревай у телеграмі до посольства Франції в Берліні наполягає на втручанні французького уряду разом з урядом Будапешта для урегулювання долі країни дипломатичним чином, а не силою зброї.

Здається, усе вказує на те, що Райх втратив інтерес до цієї держави й полишив її Угорщині. (...)

Кульондр

XI / 2943-PS, XXXI, С. 339, 342.

**Телеграма повноважного представника СРСР у Велико-
британії до народного комісара закордонних справ СРСР**

9 квітня 1939 р.

(...) Чемберлен і Бонне, здається, ще не втратили надію на решті скерувати Гітлера на Радянську Україну. Мені відомо, що Сімон багато разів обороняв перед кабінетом тезу, згідно з якою лінія захисту британських інтересів повинна проходити через Туреччину, Єгипет і т. д., але не через Балкани.

Повноважний представник

IX / С. 227.

Уривок з листа тимчасового повіреного в справах Сполучених Штатів у Франції до державного секретаря США

24 червня 1939 р.

(...) Впливові кола наполегливо висловлюють публічно думку, що Франція буде змушена врешті-решт залишити Центральну й Східну Європу Німеччині з надією, що Німеччина опиниться у стані війни з Радянським Союзом і що Франція залишиться у безпеці за лінією Мажіно. Ця думка похитнулася 15 березня 1939 р. Одначе вона існує досі.

Едвін К. Вільсон

X / С. 194.

Секретний додатковий протокол німецько-радянського пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року

Москва, 23 серпня 1939 р.

З приводу підписання пакту про ненапад між Німецьким райхом й Союзом Радянських Соціалістичних Республік повноважні представники обох сторін обговорили в ході суворо конфіденційної розмови питання взаємного розмежування зон впливу у Східній Європі. Ця розмова завершилася такими результатами:

1. У разі територіально-політичних змін на територіях, що належать до балтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви буде одночасно кордоном сфер інтересів Німеччини й СРСР. (...)

2. У разі територіально-політичних змін на територіях, що належать Польській державі, сфери інтересів Німеччини й СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарви, Вісли й Сяну. (...)

За уряд Німецького райху: **фон Ріббентроп**

За дорученням уряду СРСР: **В. Молотов**

V / С. 90—91.

**Текст розмови між Ріббентропом з одного боку
й Сталіним та Молотовим з другого боку**

Москва, 24 серпня 1939 р.

(...) У ніч із 23 на 24 серпня 1939 р. в ході розмови пан Сталін спонтанно виголосив тост за фюрера такими словами: «Я знаю, до якої міри німецький народ любить свого фюрера, тому я хотів би випити за його здоров'я». (...)

Пан Молотов підняв потім свою чарку за пана Сталіна, заваживши при тому, що це саме Сталін своєю промовою у березні ц. р., яку добре зрозуміли в Німеччині, започаткував поворот у політичних відносинах.

Пан Молотов і пан Сталін кілька разів піднімали свої чарки за пакт про ненапад, за нову еру в німецько-радянських стосунках, за німецький народ. (...)

9. Прощаючись, пан Сталін заявив міністру закордонних справ Райху буквально так:

Радянський уряд сприймає новий пакт дуже серйозно, можна дати слово честі, що Радянський Союз ніколи не обмане свого партнера.

Генке

V / С. 88.

Документ бюро морської стратегії Райху

(...) Укладення пакту про ненапад між Німеччиною й Росією 23.08.1939; підписання домовленостей про кордони й про дружбу 28.08.1939. Суть домовленостей полягала у:

1. Зобов'язанні, що обидві держави не будуть нападати одна на одну й будуть жити в добросусідських стосунках.

2. Розмежуванні зон впливу з тим, що Німецький райх повністю відмовляється від впливу на Фінляндію, Латвію, Естонію, Литву і Бессарабію, тоді як території колишньої Польської держави по лінії Нарва—Буг—Сян повинні, на вимогу Радянського Союзу, бути анексовані Росією.

Уривок із промови фюрера 1.09.1939:

(...) «З цієї причини ми вирішили укласти пакт (разом із Росією), який усуне в майбутньому для наших двох країн застосування сили, який зобов'язує нас консультуватися один з одним у деяких європейських питаннях, полегшить економічне співробітництво й особливо стане гарантом того, що сили наших великих держав не будуть застосовані одна проти одної.

Усі спроби Заходу щось тут змінити зазнають невдачі! І я хотів би запевнити: це політичне рішення означає поворот для майбутнього, і воно є остаточним!» (...)

Уривок із промови Молотова 1.09.1939 р.:

(...) «23 серпня — це історична дата великого значення. Починаючи з цього дня, Німеччина й Радянський Союз більше не будуть ворогами...» (...)

XI / 170-С, ХХХІV. С. 676—677.

№ 33

«Ганебний злочин проти України», стаття націоналістичної газети «Українське слово» з Парижа*

24 вересня 1939 р.

(...) Те, що сталося з Карпатською Україною, дещо кидає світло на німецьку гру. Німці набивають їй ціну, щоб дорожче продати. Ця спекулятивна німецька політика й торги стосовно пригнобленого українського народу базуються на цинізмі, віроломстві, ницості, брехні й зловживанні довір'ям інших.

Досвід Карпатської України повторився щодо українських районів Польщі у намаганнях продати їх якомога дорожче більшовикам.

Але існує ще один згубний аспект злочинної політики Німеччини. Якщо доля Карпатської України могла викликати певні сумніви щодо методів Німеччини, то продаж західноукраїнських земель, які вважаються Українськими П'ємонт і центром сподівань українців на незалежність, показав диявольський план Німеччини.

Що це за план?

Це — «Дранг нах Остен» з метою завоювання «мільйонів квадратних кілометрів територій Сходу», як пояснює Гітлер у

* Щотижнева газета, яку видавали члени ОУН. Переклад документа з німецької мови.

своїй книзі «Майн кампф», що стала аксіомою німецького імперіалізму. Немає ніяких сумнівів, що цей імперіалізм не задовольнився захопленням Чехії і Словаччини та знищенням Польщі. Недавні зазіхання на Угорщину й Румунію свідчать про те, що ця політика проводитиметься й надалі... Проте дуже важливо, що німецька ідея «Дранг нах Остен» з'явилася якраз до завоювання Чехії, Словаччини, Польщі й до агресивних зазіхань на Угорщину й Румунію, і ця ідея завжди була пов'язана з територіями Росії та інших націй. Гітлер говорить про це в «Майн Кампф», тоді як інші націонал-соціалісти (наприклад, Розенберг) точно називають Україну. Німецькі плани щодо України існували до епохи націонал-соціалізму і про це свідчить 1918 рік. Заява Гітлера, що націонал-соціалісти — це «солдати німецького народу, а не захисники бідних пригноблених народів», а також заява Розенберга, в якій стверджується, що Німеччина хоче перш за все скористатися цими народами, свідчать про те, що німці і не думали про створення незалежної Української держави чи про такі абстрактні рішення, як самовизначення народів. Таким чином, Німеччина думала про українську територію, про українське вугілля й залізо, про український хліб, вона думала про Україну як про німецьку колонію, колонію, населену підданими, народом прислужників, який має працювати на народ «панів» (за висловом Гітлера), а не як про незалежну національну державу, що має свій керуючий клас, свої власні культурні кола і свій уряд.

Однак хоча цей мерзенний злочин коштуватиме Україні море крові і сліз, надії Німеччини ніколи не будуть виправдані. Українська нація житиме супереч диявольським планам Гітлера і Сталіна (...)

Українська ідея є і залишається непереможною, її не знищать ні більшовіки, ні німці.

Повторимо те, що ми вже мусили були написати одного разу. «Ми живемо на своїй землі на протязі тисячоліть. Германці вже не раз приходили сюди і були вигнані. Ні монголи, ні гунни, ні татари не змогли нас знищити, не змогли і колишня панська Польща чи царська Росія. Навпаки, ми пережили всі ці держави, які були свого часу жахом для Європи, а значить, і для всього світу.

Наша нація виживе, вона обов'язково переживе як азіатську імперію Сталіна, так і німецьку імперію, обидві вони збудовані на насильстві, брехні і грабунку. Історія показує, що такі імперії існують недовго. Ми будемо, ми повинні стати свідками розпаду сталінської Росії й імперіалістичної Німеччини, так само, як ми були свідками ганебної втечі німецьких військ у 1918 році, вигнаних з України українськими селянами. Бо танки й гармати

нічого не зроблять проти могутньої ідеї, яка не може бути вбита ні Гітлером, ні Сталіним.

1 / NS 43/42, f. 29—31.

№ 34

Лист начальника гестапо до ОКВ, до міністра закордонних справ Райху й до бюро зовнішньої політики НСДАП

Берлін, 20 жовтня 1939 р.

Головний уряд безпеки Райху.

№ IV-11 A-3-1067/39

(...) Бюро української преси в Берліні... щойно опублікувало брошуру на 110 сторінок під назвою «Проблема Західної України». (...)

...Автори утримуються від зосередження на випадках проти СРСР, але вони, однак, вважають, що для виправлення версальської зради стосовно українців не існує іншого шляху, як шлях сили. (...)

...Враховуючи всю політичну ситуацію і наслідки встановлення демаркаційної лінії (з СРСР), здається доречним завадити поширенню цієї брошури...

З названих причин я заборонив її поширення і конфіскував існуючі примірники, приблизно 1500 штук.

За дорученням:
(підпис)

III / Angel. Ukraine

Pol. V, 524.

№ 35

Лист начальника гестапо всім постам поліції та інспекторам СІПО й СД

Берлін, 25 жовтня 1939 р.

Головний уряд безпеки Райху.

IV—II A 3—B. № 1066 / 39

Об'єкт: Російська, українська, козацька й кавказька еміграції у Райху.

Укладення німецько-радянського пакту вимагає зміни в ставленні до російських, українських, козацьких і кавказьких емігрантських організацій, що існують на території Райху. (...)

Тому наказується до нових розпоряджень:

а) Організаціям емігрантів і їхнім членам заборонено виражати усно чи письмово вороже ставлення до Радянського Союзу.

б) Організаціям емігрантів і їхнім членам заборонено організовувати публічні виступи (у тому числі й художні), збори і масові заходи (зібрання, демонстрації, покладання вінків, релігійні відправи на кладовищах і т. ін.), так само як публічно використовувати прапори й відзнаки. (...)

в) Організаціям емігрантів і їхнім членам заборонено поширювати з допомогою оголошень у пресі, афіш, листівок і т. ін. інформацію про збори і демонстрації та вербувати для своїх об'єднань. (...)

За дорученням
Мюллер

I / R 58/459, f. 67 f.

№ 36

«Мета війни». Стаття з націоналістичної газети «Українське слово» (Париж)

29 жовтня 1939 р.

...Німці були окупували важливі українські землі, перш ніж віддати їх Радянському Союзу як компенсацію за допомогу в поділі Польщі. Ця операція, що відбулася після передачі Карпатської України угорцям, ясно показує, що можна чекати з боку німців... Для них українське населення — це раби, яких можна обміняти на нафту чи вугілля, а українське питання — лише динаміт, який можна застосувати для зруйнування ворожих держав. Виходячи з цих фактів та з пакту з Радянським Союзом, Німеччина відтепер становить дуже велику небезпеку для українського питання. Дивно, що великі держави не усвідомлюють це, а, навпаки, побоюються, що німці мають намір створити незалежну Українську державу...

Зараз наше завдання — зробити так, щоб усі зрозуміли, що створення незалежної Української держави абсолютно необхідно. Бо ніщо так не полегшує домінування у Східній Європі німців, з одного боку, і поширення російсько-більшовицького впливу на Захід з іншого боку, як відсутність Української держави. Роздавлена, позбавлена своїх прав, роззброєна Україна, яка не в змозі вирішувати власну долю, може пробудити у будь-якого бандита апетит до легкої здобичі. Слаба Україна не в змозі протистояти тому, що чужоземці використовують її природні багатства та стратегічне положення. (...)

Створення незалежної Української держави узгоджується із загальними цілями західних держав і означає відмову від визнання гегемонії німців та росіян у Європі.

(переклад з німецької мови)

I / NS 43/42. f. 32—33.

№ 37

Ми зацікавлені, щоб війна продовжувалась». Стаття з націонвлістичної газети «Українське слово» (Париж)

5 листопада 1939 р.

Після того, як Гітлер продав росіянам українські землі і дозволив проникнути в Європу більшовицькій заразі, для якої він відкрив усі двері, він тепер хоче залякати Європу, нагадуючи про більшовицьку небезпеку.

Ми, українці, не повинні боятися цієї загрози, оскільки вона вже серед нас, звичайно, завдяки Гітлеру. (...)

Щоб не дати нам говорити чи щоб схилити нас до миру, німецькі агенти застосовували досить наївний метод. Як сказано у повідомленні агентства Гавас, гітлерівські агенти розповідають на окупованих територіях, що якщо Німеччина весною розгромить Англію і Францію, вона зможе потім кинутись на більшовиків, вигнати їх із Польщі, і таким чином вона створить незалежну Україну.

Якщо німці дійсно бажають налякати більшовицькою загрозою, то краще їм залякувати самих себе. Їм треба припинити розказувати байки про створення Німеччиною незалежної України. (...)

...Ми ясно заявляємо, що нічого не хочемо отримати від Німеччини, ніякої «незалежності», жодної допомоги, жодного інтересу чи прибутку. Наше єдине бажання — щоб німці припинили займатися нами, щоб вони забули, що на світі існує український народ і українська земля. Нам також потрібен «життєвий простір», але тільки для нас самих, а не для німців.

(переклад із німецької мови)

I / NS 43/42, f. 34—35

**Уривок зі статті з української націоналістичної газети
«Українське слово» (Париж)**

28 листопада 1939 р.

Думка, що українці настроєні прони́мецьки, є смішною і позбавленою глузду...

Німці завжди були ворогами українців або їм завдавали шкоди безпосередньо. Вони працювали на їхній занепад і повертались до них спиною, коли виникала можливість союзу.

III / Angel. Ukraine

Pol. V, 524, Звіт про українську пресу.

Уривок зі статті з української газети «Тризуб» (Париж)*

10 грудня 1939 р.

...Ми мусимо ясно розуміти, що перемога Сталіна-Гітлера — це кінець всім, ще нині вільним та незалежним державам, це зміцнення тих кайданів, у які заковано наш народ. Навпаки, перемога великих західних демократій дає нам величезні перспективи, відчиняє перед нами нові можливості і для досягнення нашої незалежності.

III / Pol. V, 524, op. cit.

Заклик українського комітету Парижа

лютий 1940 р.

На оборону права народів, на оборону справедливості в світі стали нині дві великі держави — Франція та Бритійська імперія. Для нас, українців, не може бути жодних вагань: наше місце по їх боці. Всі наші надії зв'язані тісно з їхньою перемогою і ми всіма силами мусимо сприяти цій перемозі.

Перед самою війною, звертаючись постійно до українців Галичини та Волині, говорячи про їхні кривди в Польщі, Німеччина віддала їх, в подяку, советській Москві за її допомогу, від-

* Група УНР.

дала в руки найлютішого нашого ворога, віддала на поталу, на знущання шість мільйонів українців.

За нашу справу, за визволення України, мусимо боротись усіма силами, з усією енергією нашою. Ми не одні: в неволі московській поневіряються з нами дружні нам народи Кавказу, Туркестану, все козацтво, а під союзною Москві Німеччиною страждають Чехи та Словаки, а нині опинилася у неволі й Польща.

Всі ці народи мають одне велике завдання: боротьба з двома імперіалізмами, російським та німецьким, совітським та націонал-соціалістичним, що простягли братерськи один одному руки. I / NS 43/41, f. 78—79.

№ 41

Позиція українського уряду в екзилі

15 квітня 1940 р.

(...) Зміст меморандуму можна схопити наступними пунктами:

1. Уряд УНР стоїть виразно на ґрунті демократичнім.
2. Він підтримує принцип етнографічних кордонів України.
3. Він намагається реалізувати самостійність України, але готовий на порозуміння політичне, мілітарне й економічне з її сусідами.

4. Підтримує у цій війні Францію й Англію.
- I / NS 43/42, f. 24.

№ 42

Лист Шікенданца (нацистська партія) до райхсканцелярії з приводу ставлення до ОУН

Берлін, 17 вересня 1940 р.

Секретно

(...) Тим часом я дозволив собі передати вам ... уривки з емігрантської преси, які дуже ясно показують політичне ставлення різних груп, зокрема також абсолютно вороже ставлення груп Організації Українських Націоналістів (ОУН), що перебувають за межами Німеччини, а ОУН, як це вам може відомо, знаходиться тут, у Райху, підтримку абверу...

Ми знову привернули увагу адмірала Канаріса на той факт, що одностороннє надання переваги ОУН навіть тільки у військових справах матиме на практиці політичні наслідки в майбутньому. Крім того, ми звернули увагу адмірала, що ОУН ніяк

не може претендувати на політичне вивищення. Вона є ніщо інше, як мала терористична група зі специфічним місцевим галицьким забарвленням, її можна кваліфікувати як молоду гілку соціал-революційного великоруського дерева. (...)

I / NS 43/43, f. 5—6.

№ 43

Лист Шікенданца до Гайдріха (СД) з пропозицією заборонити діяльність ОУН

18 вересня 1940 р.

(...) ...Після окупації Галичини Радянським Союзом ця група (ОУН) втратила все своє політичне значення. У кожному разі було невчасно й нерозумно приділяти їй увагу й штучно підтримувати її при життю, тим паче, що її діяльність, як це вже виявилось, загрожує безпеці держави. Цілком виправданим був би розпуск цієї групи як політичної організації. (...)

I / NS 43/43, f. 20 f.

№ 44

Маніфест Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери

Грудень 1940

Ми, українці, підносимо прапор нашої боротьби за свободу народів та людини.

Розвалюючи назавжди жахливу тюрму народів — Московську імперію — творимо новий справедливий лад і кладемо основи нового політичного укладу в світі.

I

Боремося за визволення українського народу та всіх поневолених Москвою народів.

Боремося проти московського імперіалізму всіх видів, а зокрема проти більшовизму, що довів національно-політичний, релігійний, культурний, соціальний і господарський гнет до крайніх меж.

II

Несемо новий лад Східній Європі й підмосковській Азії.

Несемо всім поневоленим Москвою народам свободу творити власне життя на рідній землі по своїй вольній волі.

Несемо безпеку всім загроženим Москвою народам.

III

Кличемо революціонерів усіх поневолених Москвою народів до спільної боротьби та співпраці з українськими революціонерами-націоналістами.

Тільки Україна є правдивим союзником усіх поневолених і загрожених Москвою народів у їх боротьбі з московсько-більшевицьким імперіялізмом. (...)

VI

Боремося:

проти крайнього пониження людини в її праці та в її хаті,
проти ограблення її з усякої радості життя,
проти поголовного ожебрачування громадян,
проти обтяжування жінок найтяжчими обов'язками під брехливою заслоною «урівноправнення»,
проти злочинного оглуплювання дітей і молоді брехливою большевицькою «наукою», газетою, кіном, радіом, театром, мітингами та всією безтолковою агіткою сталінського режиму.

Боремося:

за гідність і свободу людини,
за право визнавати одверто свої переконання,
за свободу всіх віросповідань,
за повну свободу совісти.

VII

Боремося:

проти тиранії і терору більшовицької кліки,
проти жахливого режиму НКВД у колгоспах, фабриках, заводах, армії, флоті, партії, комсомолі, школі і хаті.

Боремося:

за право працюючих виявляти відверто свої політичні переконання словом і друком, відбувати свobodно прилюдні збори, творити свої політичні, громадські та професійні організації.

VIII

Боремося:

проти економічного грабежу України та всіх поневолених Москвою народів,
проти невільництва в колгоспах, радгоспах, фабриках і заводах,
проти ограблення громадян із злидених здобутків важкої праці,
проти насильного виселювання з рідних земель.

Боремося за те, щоб кожний поневолений Москвою народ міг вповні користуватися багатствами своєї рідної землі та здобутками своєї щоденної праці.

IX

Віримо і знаємо, що близький вже час, коли здійсниться завітня мрія наших батьків і з крові довгої черги героїчних поколінь спалахне вогонь народного гніву.

Встане Україна і розвіє тьму неволі!

І тільки через повний розвал Московської імперії і шляхом української Національної Революції та збройних повстань усіх поневолених народів здобудемо Українську Державу та визволимо поневолені Москвою народи.

Українці й усі гноблені Москвою народи!

Ставайте до нещадної боротьби з московсько-більшевицьким гнетом!

Валіть московську тюрму народів!

Свобода всім поневоленим!

XIV / С. 21—23.

№ 45

Директива ОКВ про встановлення окупаційного режиму на території СРСР

Головний штаб фюрера, 13 березня 1941 р.

Верховне командування вермахту

WF St/Abt. L (IV/Qu)

44125/41 g. K. Chefs

Секретна справа командування

Справа для командирів

Тільки через офіцерів!

Відносно: WF St/Abt. L (I) n 33408/40

g. K. chefs із 18.12.40.

5 примірників

4-ий примірник

Директиви для спеціальних районів до наказу № 21 (План Барбаросса)

1. Зона бойових дій та виконавча влада.

(...) 2. Російська територія, окупована в ході військових операцій, повинна, як тільки це дозволить розгортання боїв, бути перетворена, згідно зі спеціальними інструкціями, у держави, наділені своїм власним урядом.

З цього випливає:

(...) б) У зоні бойових дій військ райхсфюрер СС матиме за дорученням фюрера спеціальні завдання щодо підготовки політичного управління, які впливають з остаточної боротьби двох протилежних політичних систем. (...)

в) Коли зона бойових дій військ просунеться достатньо вглиб, вона повинна бути обмежена ззаду. Кожен новий окупований район, що є поза зоною бойових дій, отримує власну політичну адміністрацію. Поділ буде відтак здійснений за національним принципом і згідно демаркаційних ліній груп армій, у районах Півночі (Балтійські республіки), Центру (Білорусь) і Півдня (Україна). У цих районах політична адміністрація буде в руках райхс-комісарів, які отримуватимуть інструкції від фюрера.

3. (...) У цій якості він (головнокомандуючий вермахту) бере на себе такі завдання: (...)

б) експлуатація країни і охорона її економічних ресурсів для потреб німецької економіки...;

в) експлуатація країни для забезпечення продовольством військ згідно з потребами ОКГ;

г) військова охорона усієї території... (...)

Начальник ОКВ

XI / 447-PS, XXVI, С. 53 ff.

Кайтель

№ 46

Наказ про діяльність СІПО і СД під час східної кампанії

Штаб ОКГ, дня 26 березня 1941 р.

Верховне командування армії

Gen. St. d. H. / Gen. Qu.

Секретно

У зоні військових дій виконання спеціальних завдань безпеки, окрім військ, вимагає уведення у дію зондеркоманд поліції безпеки (СД).

За згодою начальника поліції безпеки і СД введення поліції безпеки і СД в зону військових дій буде регулюватися таким чином:

І. Завдання:

а) У зоні тилу армії:

Узяти під контроль перед початком операцій найважливіші об'єкти (матеріал, архіви, картотеки організацій, асоціацій чи груп, ворожих до Райху чи держави і т. ін.), а також важливих осіб (керівні емігранти, саботажники, терористи і т. ін.). (...)

б) У зоні тилу військ:

Викриття і поборювання намагань, ворожих державі чи Райху,

коли вони і не належать до дій ворожої армії, як також інформування начальника зони тилу військ про політичну ситуацію. (...)

2. Співпраця між зондеркомандами й військовим командуванням у зоні тилу армії (§ 1а).

Зондеркоманди поліції безпеки (СД) виконують свої завдання, беручи це на власну відповідальність. (...)

3. Співпраця айнзацгруп чи айнзацкоманд поліції безпеки (СД) й командування зони тилу військ (§ 1б).

(Ті самі розпорядження, що й в § 2...) (...)

За дорученням

Підпис

II / RW 4/v. 575, f. 43—45

XII / NOKW—256.

№ 47

Пам'ятка Розенберга про майбутню окупацію Німеччиною Радянського Союзу

2 квітня 1941 р.

Меморандум № 1

Копія

Стосується СРСР

(...)

Військовий конфлікт із СРСР призведе до надзвичайно швидкої окупації важливих частин Радянського Союзу. (...)

Для знавця Сходу карта народів Росії відображає такі національні або географічні одиниці:

- а) Велика Росія з Москвою як центром,
- б) Білорусь з Мінськом згл. Смоленськом як столицею,
- в) Естонія, Латвія, Литва,
- г) Україна і Крим з Києвом як центром,
- д) район Дону з Ростовом як столицею,
- е) район Кавказу,
- ж) Російська Середня Азія або російський Туркестан. (...)

А. Велика Росія.

Російська імперія царської форми сформувалася після панування татарів, з утворенням Великого князівства Московського. Цей територіальний центр зберігає і сьогодні надзвичайно велику ударну силу. Тривале ослаблення його буде політичною метою дій проти СРСР, щоб забезпечити можливість розвитку іншим районам. Це послаблення повинно виникнути внаслідок тимчасової окупації території за трьох можливих умов:

1. через повне знищення єврейсько-більшовицької державної адміністрації, без того, щоб сприяти утворенню нового загального адміністративного апарату;

2. через широку економічну експлуатацію...;

3. через передачу важливих районів російського центру новим адміністративним утворенням, а саме Білорусі, Україні й Донському району.

Таким чином одночасно відкриється можливість використувати Московську Росію як район для масового заслання небажаних елементів. (...)

Г. Україна (окраїнний район).

Київ був головним центром держави варягів, які належать до норманів. Але після панування татарів Київ протягом довгого часу протистояв Москві. Його національне життя, на противагу того, що говорить московська історія, чії версії поширилися і в Європі, було засноване на досить міцній традиції.

Політичним завданням у цьому районі буде утвердження власного національного життя до можливого створення політичної формації, яка б мала на меті сама чи в поєднанні з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати великонімецький життєвий простір на Сході. (...)

XI / 1017-PS, XXVI, С. 548 ff.

№ 48

Програмні постанови ОУН Бандери

Квітень 1941

(...)

2. Тільки вповні Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові свободне життя й повний всесторонній розвиток усіх його сил.

3. Тільки шляхом революційної боротьби з наїздниками збуде український народ свою державу.

4. Тільки справедливий націоналістичний суспільний лад буде основою сили Української держави й основою вільного життя всього українського народу. (...)

8. ОУН бореться за свободу всіх народів, поневолених Москвою, та їхнє право на своє власне державне життя.

9. ОУН змагає до з'єднання всіх українців в одному визвольному фронті Української національної Революції та організує і творить політично-мілітарну й визвольну силу, здатну перевести збройний зрив, здобути Українську Державу та керувати нею. (...)

1. (...) Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Суверенну Соборну Державу, за визволення поневолених Москвою народів Східної Європи й Азії, за новий справедливий лад на руїнах Московської імперії ССРСР. Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення Українського Народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східної Європи. (...)

3. Організація Українських Націоналістів стає на чолі тих українських революційних течій та співпрацює з тими революційними рухами поневолених Москвою народів й з тими державами, що змагають до повного розвалу ССРСР. Організація Українських Націоналістів вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання та сили, що заінтересовані в розвалі ССРСР та в створенні ні від кого незалежної Української Суверенної Соборної Держави. (...)

XVI / С. 24—31.

1 / R 43/II 1500, f. 82—92.

№ 49

Уривок з примітки до рапорту про політичних і військових діячів, що потраплятимуть у полон

Головний штаб фюрера, 12 травня 1941 р.

Секретна справа командування.

Стосується: поводження з полоненими політичними і військовими діячами.

Примітки до рапорту.

(...) 1. Представників влади й політичних керівників (комісарів) необхідно знищити. (...)

3. Політичних керівників у військах не вважати військовополоненими, вони повинні пізніше бути знищені в дулагах*. Жодної евакуації у тил. (...)

Вальрімонт

XI / 884-PS, XXVI, Сg 406 ff.

* Перевалочні табори.

**Декрет про військову юрисдикцію у районах
«Барбаросса» й про спеціальні заходи армії**

Штаб-квартира фюрера
13 травня 1941 р.

Фюрер і головнокомандуючий вермахту

(...) Це (проведення операцій вермахтом) можливо тільки тоді, коли війська будуть самі безпощадно захищатися проти загроз з боку цивільного ворожого населення.

Внаслідок цього вирішено для району «Барбаросса» (зона військових дій, тилова зона військ і територія під політичною адміністрацією) таке:

I. Злочини, вчинені цивільними ворожими особами.

(...) 2. Партизани повинні бути безпощадно знищені військами в ході бою чи під час їх утечі.

3. Також усяка інша атака цивільних осіб проти вермахту, його членів чи конвою повинна бути негайно придушена військами скрайніми засобами аж до ліквідації атакуючих.

4. (...) Проти місцевостей, в яких вермахт був атакований підступно або віроломно, ...якщо обставини не дозволяють швидкого виявлення винних, треба застосовувати колективні насильницькі методи. (...)

II. Злочини, вчинені членами вермахту чи супроводом проти місцевих жителів.

1. Дії, вчинені членами вермахту чи його супроводом проти цивільних ворожих осіб, не будуть піддані ніякому переслідуванню, навіть якщо сумнівний акт є кримінальним чи військовим злочином. (...)

За дорученням

начальник штабу вермахту Кайтель

XI / 050-C, XXXIV, С. 252 ff.

**Уривок із донесення посла Туреччини в Москві
до турецького уряду**

15 травня 1941 р.

(донесення датоване 1 травня 1941 р.)

Є безсумнівним, що одного дня німецькі літаки піднімуться, щоб заволодіти районами України. І тільки тоді селянин Сталін зрозуміє дійсну правду — німецько-радянський зудар, який

почнеться з того, що на горизонті в Москві з'являться німецькі літаки. Але тоді вже буде занадто пізно. (...) Німеччина, якій для реалізації своєї ідеї Великої Німеччини неодмінно потрібна територія України, також потребує джерела нафти в Румунії та Баку. Як я уже повідомляв у попередніх донесеннях, я багато разів хотів роз'яснити свою думку головному секретарю зовнішніх зв'язків Соболеву. Я відчув, що ця особа, яка передає мою думку в Кремль, виявляє надзвичайну байдужість. У мене склалося враження, що він уникає думати про долю, якої результат не викликає ніякого сумніву. Я повинен сказати, що перемоги, здобуті на Балканах, вдарили похмурі лоби Рад, як блискавки. (...) Нема ніякого сумніву, що коли Німеччина переможе, вона анексує до свого життєвого простору Україну, узбережжя Чорного моря й басейн Криму. І завдячуючи надзвичайній системі організації німецького сільського господарства, Україна зможе годувати німецький народ. (...)

IV / Серія D, XII, 2, С. 726 ff.

№ 52

Уривок з інструкції німецького штабу щодо поведження військ у Росії

ГША, 4 червня 1941 р.

1. 1. Більшовизм — смертельний ворог німецького націонал-соціалістського народу. Боротьба Німеччини спрямована проти цієї ідеології розкладу та її носіїв.

2. Ця боротьба вимагає безпощадних та енергійних заходів проти агітаторів, партизанів, саботажників, євреїв та повну ліквідацію усякого активного чи пасивного опору. (...)

XII / NOKW 1692.

№ 53

Політичні вказівки ОУН Бандери

травень, 1941 р.

Вступ

ОУН використає війну з СРСР для розгорнення боротьби за Суверенну Соборну Українську Державу, для прискорення її здобуття. (...)

II. Збройний зрив

Засяг революції: пірвати маси до боротьби з Москвою, до боротьби на всіх ділянках життя, а передусім збройної.

(...) Водночас наша пропаганда — наставлена на здемобілізування військових ворожих частин і перетягнення їх у наші лави та творення спільно з ними української визвольної революційної армії, у склад якої беремо всіх українців та членів поневолених Москвою народів, проголошуючи велику мету нашої боротьби: Революцію на 1/6 земної кулі з ідеями: свободи народам, свободи людині й соціальної справедливості. (...)

III. Вмари чужих військ на Україну й Українська Державність

1. Якщо фронт боротьби третіх держав з Москвою буде пересуватися через українські землі, тоді військова окупація України подібними чужими військами неминуча. (...)

2. Наше завдання в такій ситуації: не допустити, щоби Україна була тільки тереном розгри чужих сил з нашим ворогом, а вслід за тим об'єктом чужого володіння. Навпаки, власною боротьбою, будівництвом власної держави власними силами та за власною ініціативою здобути собі роль підмету і партнера, учасника війни та співтворця нового ладу на руїнах Московської імперії. Відкидаємо роль обсерватора та пасивно-вичікуючу поставу супроти подій, що йдуть на українській землі, а зокрема супроти війни інших держав проти Москви і їхнього порядкування.

3. Для того держави, які ведуть боротьбу з Москвою і не ставляться вороже до України, трактуємо як *природних союзників*. (...)

4. Основною передумовою того є визнання і пошанування з боку тих держав суверенності і соборності України та дійсно позитивне ставлення до української державності. (...)

5. Дальше відношення України до тих держав залежатиме від того, як вони будуть трактувати і шанувати права та життєві вимоги України.

IV. Будова Української Держави

(...)

2. На звільнених від московсько-більшовицької окупації частинах української землі, не ждучи на ніщо, ОУН проголошує відбудову Української Держави, встановлює владу, яка має зорганізувати державне життя в усіх ділянках та кермувати ним.

3. Мандат до проголошення української державності та встановлення влади дає нам довголітня революційно-визвольна боротьба, підняття народнього зриву, державно-творча ініціатива та фактична сила. (...)

XIV / С. 48—52.

**Інструкція ОКВ про застосування пропаганди
в плані «Барбаросса»**

Берлін, червень 1941 р.

Верховне командування вермахту
144/41 g. Kdos. Chefs./WFSt/WPr

(...)

1. (...) а) Ворогами Німеччини не є народи Радянського Союзу, а лише єврейсько-більшовицький радянський уряд з його керівниками і комуністична партія, яка прагне до світової революції.

б) Виходячи з факту, що Ради дотепер застосовували щодо населення підпорядкованої їм території безпощадну й деспотичну владу, слід наполегливо роз'яснити, що німецький вермахт не йде в країну як ворог населення. Він хоче скоріше звільнити його від тиранії Рад. Однак, якщо проявиться опір з боку небільшовицького населення, німецький вермахт буде змушений його зламати, де б він не був і хто б його не чинив. (...)

д) Орієнтація пропаганди, спрямованої на розпад Радянського Союзу на окремі держави, не повинна вживатися з самого початку. Німецька пропаганда мусить, щоправда, в різних частинах Радянського Союзу, залежно від обставин, користуватися найбільше там уживаною мовою, але це не повинно доводити до думки, що окремі пропагандистські тексти дають право робити передчасний висновок про роздріблення Радянського Союзу.

Незважаючи на це, треба, однак, уникати таких виразів, як «Росія», «росіяни», «російська армія» і т. д., їх слід замінити на «Радянський Союз», «народи Радянського Союзу», «Червона армія» і т. ін. (...)

Начальник Верховного командування вермахту
за дорученням

Йодль

II / RH 2/v. 2082, ff. 171.

№ 55

Меморандум ОУН Бандери до уряду Райху

(15) червня 1941 р.

1. (...) Цей меморандум... базується на переконанні, що весь цей комплекс питань важливий за своїми вагомими наслідками не тільки для України, але також для Німецького райху, і тільки

таке рішення, яке відповідатиме історичним та народним інтересам України, також принесе користь Німеччині; рішення, несприйнятливие для України, завдасть також великої шкоди для Німеччини. (...)

Дальше тут будуть висунені тільки ті аспекти, які заторкують інтереси Німецького райху, але це не означає, що інтереси України мають бути другорядні. Бо українські націоналісти насамперед заступають інтереси свого власного народу. (...)

III. Навіть якщо при вході в Україну німецькі війська спочатку будуть samozрозуміло зустрічати як визволителів, таке ставлення може швидко змінитися якщо Німеччина увійде на Україну без наміру відновлення Української Держави й використання відповідних гасел. (...)

Без незалежної Української Держави новий порядок в Європі немислимий... (...)

Через двадцятирічне вороже наставлення до влади наростили в душі українського народу елементи, які проявлятимуться по відношенні до кожного насильницького режиму, що не бере до уваги українських національних домагань... Лише від настанови українського народу залежатиме, чи Україна стане доповняючим простором для нововпорядкованої Європи, чи джерелом небезпек. Не треба ніколи забувати, що, крім німецького впливу, Україна також може зазнавати впливу Москви чи Англії. Бо в даний політичний момент, як би це не здавалось парадоксальним, Україна не перебуває, як у географічному просторі, між Німеччиною і Москвою, але між Німеччиною й Англією.

Після двадцяти років насильницького більшовицького режиму український народ став дуже чутливий до всіх питань, що стосуються його свободи, і таке психологічне ставлення можна не тільки пояснити, а й треба мати його на увазі, якщо хтось хоче знайти в особі українців друзів і союзників. Безмежна любов до свободи проявляється в українців уже протягом трьох століть, а не щойно від двадцяти років.

Це прагнення незалежності, воля до боротьби і постійна настроєність на опір проти іноземного впливу створили особливий тип сучасного українця, який проявляється у недовірливій і негативній поставі до всього чужого... Але також не треба забувати, що розумна політика може перетворити цю негативну поставу на набагато більшу волю до будівництва, якщо цю справу лишить самим українцям. Найменше насильство викличе проти-лежні наслідки.

Виходячи з того, що український революційний рух мало відомий або зовсім невідомий в Європі, та що тому не враховується багато моментів цього питання, тоді як інші моменти недооцінюються або переоцінюються, українські націоналісти вва-

жають своїм обов'язком сформулювати свої хоч скромні настанови щодо можливості вирішення українського питання.

IV. Не говорячи про відповідний взаємозв'язок у теперішніх німецько-російських відносинах, треба визнати таке:

На європейському континенті зараз домінують дві імперіалістичні ідеї: німецька ідея Райху, яка спрямована на новий порядок в Європі, та ідея російського імперіалізму, що спирається на світову революцію. (...)

У Східній Європі домінування з допомогою технічних засобів держави й адміністрації, що спираються на сильну окупаційну армію, неможливе на тривалий час. (...)

Висновок: Військова окупація Східної Європи не може утримуватися тривалий час. Тільки новий політичний порядок, збудований на основі народного принципу, може гарантувати здоровий розвиток. Тільки незалежна Українська держава зможе відстоювати цей новий порядок.

V. Зрозуміло, що Німеччина планує прилучити Україну до системи європейського континенту головним чином з економічних причин. Зараз Україна є найважливішим економічним фактором Радянського Союзу і найбагатшою країною Європи на природні ресурси. (...) При тому вона буде мусила сформувати на цьому великому економічному просторі власну економічну зону, бо ж саме цього вимагає Україна з огляду на свою величину і своє економічне значення. Тому то незвичайно важливим є брати до уваги незалежність України. (...)

...Перенесення економічного центру до Берліна разом зі збереженням централізованої системи і без забезпечення незалежності української економіки не зможе задовольнити стремління України до співпраці з Європою.

Висновок: Щоб могли виконувати функцію органічної частини великого європейського економічного простору і доповнювати його, Українська Держава мусить бути економічно самостійною.

VI. Виходячи з того, що інтереси двох наших народів потребують природного союзу, німецько-українські відносини повинні базуватися на щирій дружбі... (...)

...Українські збройні сили є найкращим засобом надати тривалу форму військовим чеснотам (українців), і вони будуть необхідні для захисту Української держави й організованого поновому східного простору. (...)

Висновок: Незалежні українські збройні сили, які відповідали би духу України, будуть гарантом німецько-українського союзу й зможуть послабити тиск Росії на Європу.

VII. Треба ствердити, що для вирішення українського питання нема жодної аналогії. Від 1938 року в Європі утвори-

лися дві нові держави: Словаччина й Хорватія. Не вказуючи на різницю між країнами за їх розмірами чи за населенням, українська проблема все таки значно важливіша, бо вирішення цієї проблеми спричинить радикальні зміни в політичній та економічній структурі європейського континенту і підніме питання, що мають міжконтинентальне значення. Але еволюція німецько-українських відносин залежить не лише від остаточного вирішення (української) проблеми, а й від методів, що будуть застосовані з самого початку. (...)

...Кожна потуга, яка, дбаючи одночасно про власні інтереси, бажає влаштувати новий порядок у Східній Європі, повинна мати на увазі цю рішучість (українців). (...)

Організація Українських Націоналістів

I / 43/II 1500, f. 64—77.

№ 56

Акт відновлення Української Держави

Львів, 30 червня 1941 р.

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління *найкращих синів* України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за *свободу*, взиває *увесь* український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та задоволення його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Со-

борну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

Ярослав Стецько, в. р.

Голова Національних Зборів

XIV, С. 57—58

Текст згідний з оригіналом

№ 57

Рапорт Гроскопфа для міністерства закордонних справ Райху щодо меморандуму ОУН

Берлін, 1 липня 1941 р.

Меморандум містить у собі докори на адресу Німеччини, яка під час окупації України у 1918 р., «поробила помилки», що викладені там до подробиць. Щодо майбутнього, то Німеччині адресується також вказівки, місцями остерігаючим тоном, що новий порядок може бути впроваджений у Східній Європі не тривалою військовою окупацією, а завдяки створенню незалежної Української держави. Ця держава повинна бути незалежною також і економічно, і не мати свій економічний центр в Берліні. Вона мусить крім того мати власні збройні сили, які стануть «гарантом німецько-українського союзу» й зможуть зменшити тиск Росії. Щоб підкреслити вимогу мати для України цю важливу і сильну позицію, меморандум стверджує, що приклад новостворених держав, таких як Словаччина і Хорватія, не може служити моделлю для Великої України... (...)

Гроскопф

III / All. Akten.

Pol. XIII, 24.

Лист Гайдріха (СД) до найвищих керівників СС і поліції

Берлін, 2 липня 1941 р.
Таємна справа Райху

Начальник поліції безпеки і СД
В. Nr IV — 1100/41 geh. Rs.
В. Nr g. Rs 7/41
ЕК 3

20 примірників

(...)

Попередня заувага

Найближча мета цілості дій — політичне, тобто фактично поліційне успокоєння новоокупованих територій.

Кінцева мета — економічне успокоєння.

Хоча всі прийняті необхідні заходи розраховані властиво на кінцеву мету..., то все ж таки, зважаючи на десятками років триваюче більшовицьке формування країни, ці заходи повинні бути застосовані на всій території з безпощадною суворістю.

При тому треба, очевидно, покласти в основу різниці окремих племен (особливо балтійців, білорусинів, українців, грузинів, вірмен, азербайджанців і т. д.) і всюди, де можна, використовувати ці різниці для досягнення мети. (...)

4. Страчення (екзекуції).

Треба страчувати:

— всіх діячів Комінтерну (як, зрештою, просто всіх комуністичних професійних політиків);

— всіх вищих, середніх і радикальних нижчих функціонерів партії, центрального комітету, обласних і районних комітетів;

— народних комісарів;

— євреїв, членів партії чи приналежних до державного апарату;

— всіх інших радикальних елементів (саботажників, пропагандистів, вільних стрільців, учасників замахів, провокаторів і т. ін.). (...)

8. Церква

Не чинити ніяких дій проти прагнень Православної Церкви до поширення свого впливу на маси. Навпаки — слід це заохочувати, наполягаючи з цієї нагоди на відділенні церкви від держави, але треба уникнути створення уніфікованої церкви.

Також нічого не слід чинити проти створення релігійних сект.

9. Порядок вживання мов.

Слід звертатися до військ Червоної армії тільки по-росій-

ськи, а до цивільного населення його власною мовою. Говорити треба не «російська», а «Червона армія».

Треба говорити «росіяни» (а не «великороси»), «українці» (а не «малороси»), «білорутени» (а не «білоруси»), «Радянський Союз» (а не просто Росія), Росія — це тільки територія проживання росіян.

Психологічно хибним є все існуюче прямо заперечувати. Не треба говорити, що соціалізм має бути зруйнований у СРСР, але тільки що справжній, дійсний соціалізм, тобто соціальну справедливість для усіх працюючих, гарантовану державою, щойно буде створено.

Національне питання слід трактувати з особливою обережністю (з огляду на пізніше загальне врегулювання). Зруйнування колгоспів не береться поки що до уваги з економічних причин. Ось чому, враховуючи те, що тепер неможливо задовольнити надію селян бачити себе власниками, до них має бути особливо вмілий пропагандистський підхід.

Гайдріх

I / R 58/241 f. 314 ff.

№ 59

Уривок із донесення про події у СРСР № 10

Берлін, 2 липня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД
IV A I— B. Nr 1 B/41 g. Rs —

Секретна справа Райху!

1. Політичний огляд
(...)

б) У Генеральному Губернаторстві*
(...)

Елементи з групи Бандери під проводом Стецька і Равлика організували (у Львові) міліцію й муніципальне управління. Айнзацгрупа створила на протипагу групі Бандери незалежне управління міста.

Готуються дальші заходи проти групи Бандери й особливо проти самого Бандери. Вони будуть якнайскорше переведені. (...)
I / R 58/214 f. 53, 54.

* Енциклопедія Українознавства вживає терміну «генеральна Губернія». Німецький термін: Generalgouvernement. Генеральне Губернаторство було створене декретом Гітлера 12 жовтня 1939 р. на частині польської території (центр і південь). За декретом від 1 серпня 1941 р. Гітлер приєднав до Генерального Губернаторства українську Галичину.

Уривок із донесення про події у СРСР № 11

Берлін, 3 липня 1941

Начальник поліції безпеки і СД

(...)

Секретна справа Райху

1. Політичний огляд

(...)

б) У Генеральному губернаторстві

Айнзацгрупа Б доповіла 2 і 3 липня про спроби національних українців, які стоять під проводом Бандери, проголошенням Української Республіки (і) створенням міліції поставити німецькі чинники перед доконаним фактом.

Та, зрештою, група Бандери розгорнула останнім часом широку активність стосовно поширювання листівок і т. ін.

В одній з цих листівок говориться, між іншим, що український визвольний рух, колись придушений польською поліцією, тепер зазнає цього від німецької поліції. (...)

Тому, що зовсім зрозуміло окремі українські політичні групи на еміграції прагнуть перевершити одна одну в їхній активності, 2 липня 1941 р. були прийняті такі заходи:

1) Різних політичних керівників української еміграції, зокрема в Генеральному Губернаторстві, посаджено під домашній арешт, між ними також Степана Бандеру.

2) Керівникам українських емігрантських організацій, які живуть у Райху, ще раз ставиться вимогу під загрозою більш суворих поліційних заходів постаратися будь-яким способом, щоб їхні члени дотримувалися переданих розпоряджень.

3) Всіх українців, що перебувають у Генеральному Губернаторстві, але там не мають постійного місця проживання, повідомлено, щоб вони негайно покинули Генеральне Губернаторство і відбули туди, де живуть, бо інакше будуть арештовані.

1 / R 58/214 f. 58, 59, 60

Уривки розмови представників німецької влади з членами Українського Національного Комітету і Степаном Бандерою

Краків, 3 липня 1941 р.

Присутні:

З німецького боку: державний підсекретар Кундт, д-р Фель, суддя фон Бюлов, пізніше полковник Бізанц.

З українського боку: д-р Горбовий, проф. Андрієвський, Мудрий, д-р Шухевич. Пізніше Степан Бандера.

Кундт: Панове! Я попросив вас прийти не як членів Національного Комітету, а як приватних осіб. Передовсім, я прошу сказати мені, чи цей циркуляр дійсно підписаний вами.*

Всі присутні панове відповідали: «Так».

Кундт: Я повинен вам з'ясувати все щодо цієї справи.

Зміст цього циркуляру зовсім не відповідає фактам. Ні німецька влада, ані служби Берліна не проінформовані про існування українського уряду у Львові. Такий уряд був створений без їхнього відома. (...)

...Говориться також (у циркулярі), що Німецький райх і вермахт є вашими союзниками. Це неправильно: фюрер — єдиний, хто керує боротьбою, і ніяких українських союзників не існує. Можливо, що українці особисто відчують велике піднесення і почувають себе нашими союзниками, але в розумінні державної термінології ми не є союзниками, ми є завойовниками російсько-радянської території. (...)

Я від'їжджаю сьогодні в Берлін, де будуть прийняті інші рішення. Я тільки хотів негайно попередити вас у пристойний спосіб, щоб ви не продовжували робити речі такого роду й не осоромлювали себе перед вашою власною нацією.

Компетентний політичний орган влади Райху, уповноважений фюрером, вважає передчасним створення Українського Національного Комітету, який також виступав би від імені України... Я передав далі ваш меморандум. Але остаточне рішення у цій справі належить лише фюреру... (...)

...Ми не знаємо, що вирішить фюрер, коли бойові дії будуть закінчені. В кожному разі він сам і тільки він буде вирішувати. Думаю, це ясно. Зараз я поставлю кілька питань пану Бандері:

У цій таємничій радіопередачі, переданій зі Львова або, може, з ворожого поста на тій самій частоті, сказано, що пана Бандеру призначено на пост голови вільної держави західних українців і що він потім проголосив чи, точніше, доручив прочитати декрет № 1, в якому він призначив Стецька главою країни.

Перше питання. Пане Бандеро, вас питали наперед, чи ви погоджуєтесь перебрати керівництво Українською Державою і чи звернення по радіо відбулося з вашою згодою?

Друге питання. Чи ви були ініціатором декрету № 1? (...)

* Мова йде про інформаційний листок № 1, що його випустив Український Національний Комітет у Кракові 1 липня 1941 р. і в якому повідомлялося про проголошення відновлення незалежної Української Держави, на основі інформації, переданої українською мовою по Львівському радіо.

Бандера: Ми вступили в бій, що розгортається нині, щоб боротися за незалежну і вільну Україну. Ми боремося за українські ідеї та цілі. Коли цей останній бій почався, я віддав наказ моїм людям здійснити все можливе, щоб можна було взяти участь у боротьбі разом із німецькими військами. Я дав розпорядження негайно організувати в окупованих німецькими військами районах адміністрацію та уряд країни. Я віддав цей наказ ще перед початком війни. (...)

Кундт: Чи на основі ваших наказів ваші люди проголосили вас тимчасовим головою першого українського уряду на Західній Україні?

Бандера: Я віддав наказ, будучи головою Організації Українських Націоналістів (ОУН), тобто як провідник українських націоналістів, оскільки ця організація перебуває у проводі українського народу. Я говорю тут від імени ОУН як провідник українського народу. ОУН — єдина організація, що вела боротьбу, і вона має право на підставі теперішньої боротьби творити уряд.

Кундт: Це право належить німецькому вермахту і фюреру, який завоював цю країну. Тільки він має право призначати український уряд. (...)

Бандера: Я хотів би ще раз ствердити і вияснити, що стосовно всіх наказів, які я видавав, я не покликався на жоден наказ ані на жодне порозуміння з будь-якою німецькою службовою інстанцією. Даючи всі розпорядження, я не спирався на жоден наказ, на жодну згоду німецьких чинників, а лише на мандат, що його я отримав від українців. Будівництво й організація українського життя можуть бути зреалізовані передусім лише українцями на замешкалій ними території, і це може само собою статися тільки тоді, коли до цього будуть залучені українські фактори. Я є тої думки, що тимчасово це можливе в порозумінні з німцями.

Кундт: Тільки сам Адольф Гітлер вирішує, що там буде відбуватися.

I / NS 25/1198, С. 1, 2, 4, 7, 9, 10, 12, 14.

№ 62

Уривок із донесення про події у СРСР № 12

Берлін, 4 липня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД
(...)

Секретна справа Райху!

II. Донесення айнзацгруп й айнзацкоманд
(...)

Айнзацгрупа Б.

Дислокація: Львів

Начальник групи повідомляє:

Так званий уряд країни проголосив, що хоче встановити свій службовий осідок у Львівському університеті.

Ось теперішній його склад:

керівництво уряду — Стецько (Карбович, Беленда);

охорона здоров'я — лікар д-р Панчишин;

юстиція — Федусевич, юридичний радник;

безпека — Климів;

економіка — д-р Яців,

преса і пропаганда — Головка, поет;

міністерство війни — Ріко Ярій, одружений з єврейкою;

Культури — незайняте.

Верховна Рада має бути поряд із кабінетом. Дмитро Донцов передбачається можливим президентом...*

...Визнання (Німеччиною) de facto немає. Однак слід ухилитись від вживання енергійних заходів проти узурпаторів, враховуючи ситуацію на фронті й у всьому регіоні. Бо очікується початок передбаченого повстання (за лінією радянського фронту) у напрямку Бердичева й до Житомира—Києва. (...)

I / R 58/214 f. 69.

№ 63

Уривок з донесення про події в СРСР № 13

Берлін, 6 липня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

Секретна справа Райху!

I. Політичний огляд.

(...)

б) У Генеральному Губернаторстві

Як повідомлялось раніше, керівники українських націоналістів перебувають під домашнім арештом.

Бандеру доставлено в Берлін. Провадиться його допит. (...)

I / R 58/214 f. 75.

* 4 липня 1941 р. Ярослав Стецько ще не закінчив консультації; даний список є, отже, неповним і містить помилки (див. склад уряду ст. 116).

Уривок із донесення про події у СРСР № 23

Берлін, 15 липня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

Секретна справа Райху!

II. Рапорти айнзацгруп та айнзацкоманд

(...)

З приводу ситуації у Львові повідомляють:

11 і 12 липня 1941 р. всі українські угруповання Львова, враховуючи групу ОУН Мельника і за винятком групи Бандери, запевнили офіцера зв'язку з ОКВ (капітан проф. д-р Кох) у своїй лояльності щодо німецьких органів влади і заявили про бажання взяти участь у позитивній перебудові (країни). Група Бандери подала з цього приводу заяву проф. Кохові, повідомляючи, що хотіла б отримати роз'яснення з двох питань:

- 1) позиція щодо питання майбутнього України (незалежність);
- 2) питання про звільнення з-під арешту Бандери.

Кох пояснив, що про перше питання може висловлюватися тільки фюрер. Щодо звільнення Бандери, то Кох заявив, що він тут також некомпетентний. На закінчення він дав зрозуміти представникам групи Бандери, що необхідна робота по відбудові при нагоді може також здійснюватись і без їхньої групи. (...)
I / R 58/214 f. 173.

Протокол засідання Гітлера з керівниками Райху

Головний штаб фюрера,

16 липня 1941 р.

Секретна справа Райху!

За розпорядженням фюрера, сьогодні о 15 годині відбулося засідання з участю райхсляйтера Розенберга, райхсміністра Ламмерса, маршала Кайтеля, райхсмаршала (Герінга) і мене...*

(...) У вступній заяві фюрер підкреслив, що хоче виразити кілька принципових положень. У даний момент необхідні певні заходи; на це вказує між іншим безсоромна газета Віші, що мовляв, війна проти Радянського Союзу стала війною Європи, її ведеться таким чином для всієї Європи. Мабуть, ця газета Віші

* Автор цього протоколу, мабуть, Борман.

хотіла б своїми натяками досягти того, що не лише німці будуть мати право користування (з цієї війни), але й всі європейські держави мали б з цього скористати. (...)

Мотивація наших дій перед світом повинна бути узгодженою з погляду тактики. Тут ми повинні діяти таким самим чином, як у Норвегії, в Данії, у Голландії і в Бельгії. У цих випадках ми зовсім нічого не казали про нашу мету, і ми будемо досить розумними, щоб не казати цього і в майбутньому.

Ми знову підкреслюватимемо, що ми були змушені окупувати якусь територію, щоб встановити там порядок і відновити безпеку. Ми мусили в інтересах населення забезпечити спокій, постачання, транспорт та ін. Ось тому зайшло наше врегулювання. Ніхто не повинен помітити, що йдеться про остаточне врегулювання. А всі необхідні заходи, такі як страти, депортації і т. ін., ми застосовуємо і будемо застосовувати, не зважаючи на ніщо.

Але ми не хочемо передчасно й даремно наживати собі ворогів. Ми діємо лише так, наче ми хочемо виконувати мандат. Але має бути ясно, що ми ніколи не покинемо цих територій.

Отже, йдеться про те, щоб:

1) нічого не перебудовувати для остаточного врегулювання, але таємно підготувати його.

2) Підкреслювати, що ми ті, що несуть свободу.

Зокрема:

Крим повинен бути звільненим від усіх іноземців і заселений німцями. Також старо-австрійська Галичина стане територією Райху. (...)

Загалом, дуже важливо те, щоб цей величезний пиріг зручно розкласти для того, щоб могли:

по-перше, ним оволодіти,

по-друге, ним керувати,

по-третє, його експлуатувати.

Росіяни недавно віддали наказ вести партизанську війну за нашим фронтом. Ця партизанська війна має й вигоду: вона дає нам можливість знищувати всіх, хто протистоїть нам.

Головне:

Не повинно бути й мови про те, щоб дозволити створення якоїсь військової сили на захід від Уралу, навіть якщо для цього нам треба буде воювати сто років. Усі спадкоємці фюрера повинні знати, що безпека Райху буде гарантована тільки тоді, коли на захід від Уралу не буде жодної іноземної армії. Німеччина бере на себе захист цього простору від можливої небезпеки. Незмінним повинен залишитись ось такий принцип:

Ніколи не дозволяти, щоб хтось інший, окрім німців, носив зброю.

Це незвичайно важливе. Навіть якщо потім нам здасться зручним притягнути підкорені іноземні народи до військової допомоги, то це було б помилкою! В один прекрасний день це обов'язково і неминуче повернеться проти нас самих. Тільки німець повинен носити зброю, а не слов'янин, ні чех, ні козак, ні українець! (...)

У цьому ми мусимо обов'язково вчитися у англійців. Отже, ми не повинні ніколи ставити наше ставлення в залежність від тієї чи іншої особи. Також тут поведінка англійців в Індії супроти індуських принців і т. д. є для нас прикладом: солдат має завжди забезпечити режим!

Ми мусимо перетворити новоздобуті території Сходу в райський сад; вони мають для нас життєве значення; у порівнянні з ними, колонії грають лише другорядну роль.

Навіть якщо ми окремі райони вже тепер відокремлюємо, мусимо завжди діяти як захисники прав і населення. Тому треба вже тепер вибрати необхідні форми. Ми не говоритимемо про нову територію Райху, а про зумовлене війною завдання.

(...) Райхсляйтер Розенберг підкреслив, що, на його думку, у кожному комісаріаті ставлення до населення повинно бути іншим. На Україні нам треба буде дозволити певне культурне піклування, ми повинні би підняти історичну свідомість українців, відкрити в Києві університет і т. д.

На противагу цьому райхсмаршал (Герінг) стверджував, що ми повинні спочатку думати, щоб забезпечити себе продовольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше.

(Другорядне питання: чи існує ще взагалі на Україні клас інтелігенції, чи українці вищих класів перебувають за межами сьогоднішньої Росії як емігранти?)

Розенберг продовжує: на Україні також треба було б розвинути деякий потяг до незалежності.

Райхсмаршал просить фюрера вказати території, які приобіцяні іншим державам.

Фюрер відповідає, що Антонеску хоче отримати Бессарабію і Одесу з одеським коридором на захід і північний захід.

У відповідь на зауваги райхсмаршала і Розенберга фюрер вказав, що новий кордон, який бажає Антонеску, трохи переважає старий румунський кордон. Він сказав далі, що жодної конкретної обіцянки не було дано ні угорцям, ні туркам, ні словакам.

Потім фюрер пропонує обміркувати, чи не треба негайно приєднати старо-австрійську частину Галичини до Генерального Губернаторства. Відповідаючи на зауваги, фюрер вирішує не передавати цю частину до Генерального Губернаторства, а просто підпорядкувати її райхсміністру Франку... (...)

Фюрер підкреслив, що весь балтійський край повинен стати територією Райху. Таким самим чином Крим разом із тилом (територія на північ від Криму) повинен стати територією Райху. (...)

Фюрер підкреслив, що найважливіша територія у найближчі три роки — це, без сумніву, Україна. Ось тому Кох найбільше потрібен там... (...)

XI / 221—I.

XXXVIII, С. 86 ff.

№ 66

Уривок із донесення про події у СРСР № 25

Берлін, 17 липня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

Секретна справа Райху!

II. Рапорти айнзацгруп та айнзацкоманд

(...)

г) Пропаганда ОУН Бандери.

Вся пропагандивна діяльність групи Бандери здійснюється згідно з добре визначеним і продуманим планом. Після проголошення «українського національного уряду» у Львові переведено подібні самостійницькі проголошення в інших містах у минулому польських воєводств Львова, Тернополя і Луцька. Група Бандери організувала так звані пропагандистські групи, котрі, як тільки важливу місцевість займають німецькі війська, негайно влаштовують маніфестації за незалежність і створюють на місцях автономні адміністративні органи. Крім того, вони поширюють оголошення, листівки, а частково і нелегальні газети, в яких публікують заклики, виголошені по Львівському радіо (проголошення крайового українського уряду) й провадять пропаганду тільки на користь Організації Українських Націоналістів (ОУН), а точніше — групи Бандери. Ми заборонили випуск різних газет ОУН, які видавали без дозволу. Двадцять друкарень, реквізованих групою Бандери в перші дні входу в місто Львів, у них відібрано. (...)

I / R 58/214 f. 202.

**Деклярація політичного бюро Організації Українських
Націоналістів щодо проголошення Української держави**
Берлін, 21 липня 1941 р.

Про ситуацію у Львові

I. Факти й причини.

1. Проголошення відновлення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові — вже історичний факт, що займе місце серед найбільш славетних подій українського народу. Так само, як державні акти 22 січня 1918 р. в Києві і 1 листопада 1918 р. у Львові стали символами визвольної війни за незалежність 1917—1921 рр., так і акт від 30 червня 1941 р. також стане символом сучасної боротьби за визволення української нації. (...)

2. (...) Українська держава була проголошена не тільки у Львові. Державна влада була встановлена скрізь у країні, де вже не було російської влади і також у деяких місцях до проголошення у Львові. Це доказує стихійне прагнення українського народу до державного суверенітету.

Після встановлення державної влади все управління у селах, містах, районах і областях перейшло в руки українців.

Те ж саме сталось і у Львові. (...)

4. (...) (Український) уряд узявся за організацію управління, економіки, міліції, охорони здоров'я і т. ін., тобто всього, що було негайно необхідно українському народові, як також і німецькій окупаційній армії. (...)

5. Хоча уряд був сформований ОУН, тільки декілька урядових постів було довірено членам ОУН, більшість портфелів належали людям, які, не будучи членами ОУН, були спеціалістами чи відомими українськими діячами. (...)

Удар проти українського уряду ризикує бути розціненим українським народом як ворожий акт Німецького райху щодо самої ідеї української державности. Якщо Німеччина потребує щирих і вірних союзників, Україна могла би бути одним з них, але в якості незалежної держави. (...)

II. Практичні висновки.

1. Проголошення Української держави у Львові — довершений факт. Починаючи з цієї дати, усі акти здійснюються від імені Української держави. Це відноситься до всієї вже звільненої етнічної української території.

2. Для українського народу український уряд, створений у Львові під керівництвом Ярослава Стецька, заступника голови ОУН, продовжує мати чинність. (...)

**Політичне бюро Організації Українських Націоналістів
Департамент зовнішньої політики і пропаганди**

III / Ukraine, Pol. XIII, 24.

**Уривок із донесення айнзацгруп поліції безпеки і СД
про діяльність і ситуацію в СРСР № 1**

Берлін, 31 липня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД.
(...)

Секретна справа Райху!

В. Економічна ситуація.

(...) На Західній Україні були виявлені несподівано великі запаси збіжжя. Зате на Сході Червона армія знищила його надзвичайно велику кількість. (...)

Г. Поводження національних груп.
(...)

Україна

Національна ситуація на Україні в даний момент неспокійна через вимоги активістів Бандери. Організація Українських Націоналістів (ОУН) Степана Бандери є найважливішим фактором боротьби в українському політичному житті. (...)

Друга група під керівництвом полковника Андрія Мельника, у наслідок войовничої політики Бандери, все більше і більше втрачає підгрунття як серед українців на Україні, так і серед тих, хто перебуває на території Райху. Група Мельника загалом має характер емігрантської організації й мало пов'язана з етнографічною українською територією.

Мета групи Бандери — створення незалежної Української держави з повністю націоналістичним урядом; Бандера хотів би бачити на чолі цього уряду особистість, яка б не належала до жодної відомої політичної групи й особисто пережила у краю епоху поневолення. (...)

Пропаганда людьми Бандери незалежності, що продовжується в певній мірі, не залишилась без наслідків. Порив до незалежності проявляється у всіх колах, особливо серед міського населення. Під час проголошення незалежності в багатьох містах були самочинно створені органи управління (мери й управителі районів) без будь-якого погодження з німецькими органами влади. При тому поширювано також нелегальні газети, в яких надруковано звернення, передані публічно через радіостанцію Львова (проголошення створення крайового уряду). Айнзацкоманди змушені були неодноразово вживати заходів проти поширення цих газет ОУН і т. ін.

Айнзацкоманди розформовують зараз постійно служби порядку, що їх створила ОУН, й займаються організацією нової міліції. (...)

**Уривок зі статті «Смерть зрадникам України!»; газета
«За Радянську Україну», № 1, від 31 липня 1941 р.**

Жорстокі вороги українського народу, німецькі фашисти, вже здавна мріяли накласти ярмо на шию свободолюбного українського народу. Розпочавши віроломно війну, німецькі фашисти надіялися зайняти цілу Україну за 10 днів. Але бої вже тривають другий місяць...

Гітлер покликав на поміч зрадників українського народу — петлюрівців, ОУН-івців, гетьманців...

Людоїд Гітлер випустив своїх вірних псів — петлюрівців, ОУН-івців, гетьманців, цих мерзотних зрадників українського народу, і доручив їм гальмувати партизанський рух з допомогою брехні і вбивств та знищувати наших славних патріотів Батьківщини...

...Ці брехуни, шпигуни і підлі вбивці із гестапо закликають вас добровільно піддатися під ярмо невірництва. Вони допомагають фашистським грабіжникам грабувати нашу країну, наше добро і майно, набути кров'ю і потом щоденної праці, і поневолити нашу Батьківщину, об'єднану в одну велику українську державу.

На всі брехні, провокації і вбигетва має наш свободолюбивий народ для жовто-блакитної банди і їхнього головача Степана Бандери тільки одну відповідь: смерть! (...)

Олександр Корнійчук

(переклад із німецької)

III /Ukraine, Pol. XIII, 24

**Розпорядження Розенберга про обов'язкову працю
в окупованих східних районах**

5 серпня 1941 р.

Відповідно до § 8 декрету фюрера про управління новоокупованими східними територіями від 17 липня 1941 р. наказую:

§ 1

1. Всі жителі окупованих східних територій віком від 18 до 45 років зобов'язані працювати згідно з їхньою придатністю до праці.

2. Райхскомісари можуть розширити чи обмежити примус до праці певних груп населення.

3. Для євреїв видається окреме розпорядження.

Міністр окупованих територій Сходу
Розенберг

I / R 26 IV/33 в. р. 49.

№ 71

Уривок із донесення про події у СРСР № 47

Берлін, 9 серпня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД.
(...)

Секретна справа Райху!

I. Політичний огляд.

(...) Арештовано керівника пропаганди групи Бандери, професора Ленкавського...

II. Загальний настрій у Галичині.

(..) Сільське українське населення, як лише попадає під сильний вплив групи Бандери, стає надзвичайно невдоволеним новим порядком. (...)

Носієм усіх ворожих течій серед українців залишається, як і раніше, група Бандери. Поширюється листівка, що закликає членів ОУН розгорнути підпільну діяльність і протестує проти аншлюсу Галичини Генеральним губернаторством. Члени керівництва групи Бандери вже переходять від німецьких органів влади. (...)

I / R 58/215, f. 225—226.

№ 72

Уривок зі статті «Пан не задоволений собакою»; газета «За Радянську Україну», № 5, від 9 серпня 1941 р.

...Наша газета вже повідомляла, що німці поінформували своїх солдатів про те, що т. зв. «український уряд» (купка підпалених суб'єктів, які маршують у таборі гітлерівської армії) не є незалежною владою; він служить, як сказано, лише як зв'язковий пункт із німецькою військовою владою. (...)

І ось у руки Червоної армії попав один документ. Командування німецької 296 дивізії видало наказ затримати членів ОУН, прихильників Бандери, і не допустити, щоб вони проникали

на територію, зайняту німецькими військами. Чому таке недо-
вір'я до слуги?

Мабуть, тому, що цим проклятим зрадникам уже ніхто не
вірить, мабуть, тому, що український нарід з огидою плює в облич-
чя цих підлих Бандер. В народі вже кружляє приповідка: «Банде-
ра — холера, фашистська шкіра, зачекай — тобі її ще зде-
руть!» (...)

Семен Соkільський

(переклад із німецької)

III / Ukraine, Pol. XIII, 24.

№ 73

Уривок із донесення другого кавалерійського полку СС

12 серпня 1941 р.

(...) Українське і білоруське населення дуже доброзичливе.
Це проявляється, зокрема, у тому, що населення викриває банди,
які коротко чи довше вештаються у цьому районі...

Дальший доказ ввічливості полягає у тому, що з приходом
військ їм зразу почали приносити молоко, яйця й інші продукти,
які були віддані солдатам безкоштовно й цілком добровільно. (...)
I / NS 33/42 f. 460.

№ 74

Уривок зі статті «Мисливці і хорти»; газета «За Радянську Україну» від 13 серпня 1941 р.

Коли Гітлер вийшов, щоб полювати Україну, він знайшов собі
відповідних хортів. (...)

«Біжіть до роботи, мої панове міністри,— казав Гітлер,—ви
є уряд «Соборної України». (...)

...Перед 23 роками накази давав Вільгельм і їх підписував
Петлюра, а сьогодні накази дає Гітлер і їх підписує Бандера:
різні прізвища, але той самий зміст. (...)

К. Полонник

(переклад із німецької)

III / Ukraine, Pol. XIII, 24.

**Меморандум Організації Українських Націоналістів
щодо вимоги Німеччини ліквідувати український уряд**

Берлін, 14 серпня 1941 р.

(...)

Мета ОУН — Українська держава

Мета боротьби Організації Українських націоналістів (ОУН) — тільки Українська держава, але не така держава, в якій ОУН була б обов'язково керівною силою. ОУН підпорядковується Українській державі, а не навпаки. Для ОУН важливо, що український уряд існує як зовнішня ознака Української держави; їй не йдеться про якийсь визначений уряд, тобто про наперед визначених осіб.

Якщо Німеччина проголосила б як одну зі своїх цілей у боротьбі проти більшовизму відновлення Української держави чи перебудову Східньої Європи на основі створення національних держав, то питання про існуючий український уряд було б поставлене зовсім по-іншому...

Ліквідація існуючого Державного правління, що утворилося на українській землі згідно з волею українського народу, в ситуації, коли Німеччина не з'ясувала своєї позиції щодо встановлення Української держави, може вказувати тільки на той факт, що Німеччина не бажає існування Української держави. (...)

Акт 30 червня 1941 р.

й українсько-німецьке співробітництво

(...) 8. Всі старання проведу ОУН увійти в контакт з німецькими політичними установами Райху, щоб погодити політичну основу й спільну тактику, залишились безуспішними. Німецькі установи, з якими ОУН була в контакті, заявили про свою некомпетентність у цих справах, а напередодні війни сказали, що вирішення українського питання залежатиме від розвитку подій у самій Україні. Безпосередньо перед війною голова політичного бюро ОУН, теперішній голова Державного правління Ярослав Стецько намагався через повноважного представника ОУН у Берліні добитися переговорів із зовнішньополітичним відділом НСДАП у справі питань, які стосуються України. Ця спроба залишилася, на жаль, безуспішною, і ОУН не мала жодної можливості узгодити свою тактику і політичну лінію з належними німецькими політичними органами влади. Відповідальність за це не

лежить у жодному випадку по стороні ОУН. Також у перші дні війни пан капітан проф. д-р Кох не спромігся дати жодної відповіді провідникові ОУН на питання політичного змісту.

Ставлення ОУН до Українського державного правління

Українське державне правління було створене з ініціативи ОУН, але це не означає, що цей уряд залежить від ОУН. (...)

ОУН не має жодного законного права розв'язати Державне правління. Це може зробити лише українська законодавча Національна асамблея.

ОУН і Державне правління — це сьогодні два незалежні один від одного фактори: уряд є понадпартійним, і він створений на всеукраїнській базі; в його склад входять представники як Східної України, так і Західної України (останні з Галичини і Волині). Голова Українського державного правління підпорядковується провідникові ОУН лише в організаційних (партійних) питаннях. Державному правлінню підпорядкувалась не лише ОУН і її члени, а й також українці різних політичних поглядів. (...)

Резюме

ОУН вважає, що:

(...) г) Ліквідація встановленого у Львові 30 червня 1941 р. Українського державного правління може завдати великої шкоди не лише для України, а й для Німеччини.

На наш погляд, таке рішення тільки потурбувало б українсько-німецькі взаємини, дуже пошкодило б розпочатій відбудові на європейському Сході і мало б негативні наслідки не лише на політичний, але тим самим і на економічний розвиток та на співпрацю.

Вимога, щоб ОУН розв'язала Українське Державне Правління, містить далекойдучі внутрішньополітичні наслідки: ця вимога означає, що в українському політичному житті ОУН зрікається своєї керівної позиції у визвольній боротьбі і державницьких прагненнях. (...)

III / All. Akten, Pol. XIII, 24.

Заява голови українського уряду Ярослава Стецька

Берлін, 14 серпня 1941 р.

(...) Як заступник провідника ОУН і голова українського уряду, посту, з якого я не уступив, я несу повну відповідальність за проголошення відновлення Української держави і за наслідки, які з цього випливають. (...)

Я не узгоджував проголошення української державної влади з жодною німецькою урядовою установою. Я перебрав справи уряду на наказ провідника ОУН.

Я звелів ввести в дію львівську радіостанцію і дозволив радіо-програму. Наказ заволодіти радіостанцією був відданий краєвим провідником ОУН ще до початку війни з Радянським Союзом у рамках загального плану революційної діяльності ОУН на випадок війни. (...)

Ярослав Стецько

III / All. Akten, Pol. XIII, 24.

**Розпорядження Розенберга про обов'язкову роботу
для єврейського населення**

16 серпня 1941 р

Відповідно до § 8 декрету фюрера про управління ново-окупованими східними територіями від 17 липня 1941 р наказую:

§ 1

Євреї обох статей, віком від завершених 14 до 60 років, що проживають на новоокупованих східних територіях, зобов'язан працювати. Вони повинні бути зібрані з цією метою у відділи для примусової роботи. (...)

Міністр окупованих територій Сход
Розенбер

I / R 26 IV/ 33 b, S. 50.

Уривок із донесення про події у СРСР № 56

Берлін, 18 серпня 1941 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

II. Рапорти айнзацгруп і айнзацкоманд

(...) У Львові ОУН продає віньетки для збору коштів на військовий фонд і поширює листівки, вимагаючи повернення Бандери. У Львові поширюються плакати, на яких написано, що «Вільна і незалежна Україна», має бути створена за принципом «Україна для українців». Накази вермахту часто ігноруються. (...)
I / R 58/216 f. 77.

Уривок із донесення про події у СРСР № 58

Берлін, 20 серпня 1941 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

II. Рапорт айнзацгруп і айнзацкоманд.

Продовжується, як і раніше, пропаганда за незалежність у Пінську і в Брест-Литовську, хоча віра в незалежну Україну сильно захитана через приєднання Галичини до Генерального Губернаторства. (...)

Українська банда з 20—30 осіб бешкетує у районі Пінська. Вона сильно непокоїть околиці міста, виступаючи з гаслом «Геть німецьку адміністрацію! Ми хочемо вільної України без німців, без поляків, без росіян». (...)

Рух опору порозклеював оголошення у Тернополі. У Львові вдалося затримати дев'ять осіб за підробку паспортів. (...)

I / R 58/216 f. 97, 98.

Уривок із донесення про події у СРСР № 60

Берлін, 22 серпня 1941 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

I. Політичний огляд

(...)

II. Рапорт про ситуацію.

(...) Підпільна діяльність триває. Поширено листівку, що закликає розформовану українську міліцію не здавати зброю. У Ковелі на стіні будинку було написано: «Геть чужоземну владу! Хай живе Степан Бандера!». (...)

I / R 58/216 f. 133.

№ 81

Донесення про ситуацію в Україні

27 серпня 1941 р.
213-а дивізія безпеки
—VII—

(...)

I. Політична ситуація.

а) Волинь

Після введення у дію дивізії на Волині політична ситуація зазнала змін. Спочатку українське населення Волині вітало німецький вермахт як визволителів від радянського панування. Польська частина населення також виявила свою готовність до співпраці... Після того, як українці почали організуватись у комітети взаємодопомоги й встановлювати службу порядку, в їхніх рядах поступово почав зростати вияв політичної волі. (...) Зокрема, у таких містах, як Луцьк, Рівне, Ковель, Дубно та Остріг усе сильніше проявляється прагнення до незалежності і до звільнення від німецького впливу. (...) Стремління до самостійної України стає щораз більше виразним. Ці прагнення знаходять звичайно головну підтримку серед інтелігенції міст. (...)

б) Старо-російська територія

(...) Останнім часом тут проявляють себе націоналістичні інтелектуальні західні українці, які прибувають з околиць Львова

та Генерального Губернаторства. Вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і пробудити серед населення ідею незалежної і самостійної України. Ці елементи поодинокі були схоплені і вислані назад до Львова. Однак необхідно опрацювати ясну директиву про те, як поводитися з цими елементами. Вони становлять на староросійській території небезпеку для відбудови, бо не тільки непокоять населення політичною агітацією, а й намагаються також підірвати авторитет німецького вермахту твердженням, що настановлені місцеві керівники, мери і начальники районів несуть відповідальність не тільки перед німецьким вермахтом, а й перед ними, посланцями Української держави. (...)
фон Курбієр

II / RH 22/204 S. 1, 3.

№ 82

Уривок із донесення про події у СРСР № 66

Берлін, 28 серпня 1941 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.

II. (...) Донесення айнзацгруп та айнзацкоманд.

(...) Скрізь продовжується розформування української міліції... Діяльність прихильників Бандери все більше посилюється. У Клуську, що біля Ковеля, у листівці, приклеєній на приміщенні цеху, вимагається усунення «іноземної влади» й повернення Степана Бандери. У Любомлі під час публічного зібрання мали зачитати текст проголошення Української держави. (...)

I / R 58/216 f. 211.

№ 83

Уривок із постанови про поводження з радянськими військовополоненими

8 вересня 1941 р.
Секретно!

I. Загальне обходження з військовополоненими

Більшовизм — смертельний ворог націонал-соціалістської Німеччини. Уперше німецький солдат стикається із противником, натренованим не лише з військового погляду, а й з політичного, у дусі більшовизму, що нищить народи. Йому передано в кров ідеал боротьби з націонал-соціалізмом. Він веде цю боротьбу

всіма доступними засобами: саботаж, згубна пропаганда, підпали, убивства. Ось чому більшовицький солдат втратив право вважатися чесним солдатом згідно Женевської конвенції.

У відповідності до поваги й гідності німецького вермахту кожен німецький солдат має триматися якомога далі від радянських військовополонених. (...)

Отже, за найменшої ознаки непокори треба вживати енергійних і безпощадних заходів, особливо проти більшовицьких агітаторів. Непокора та активний чи пасивний опір повинні бути негайно і повністю придушені за допомогою зброї (багнети, приклади, вогнепальна зброя). (...)

По військовополонених, що втікають, стріляти негайно, без попередження. (...)

XI / 1519-PS

XXVII, С. 275 ff.

№ 84

Службова записка німецькому міністру закордонних справ із приводу радянської пропаганди проти ОУН і Бандери

8 вересня 1941 р.

Політичне керівництво Південно-Західного фронту Червоної армії видає, починаючи з 31 липня 1941 р., більшовицьку газету під назвою «За Радянську Україну», редакція якої складається з відомих письменників, таких як Микола Бажан, Олександр Корнійчук, Андрій Василько і Ванда Василевська (полька).

Газета поширюється головним чином на українських територіях, окупованих німецькою армією, і повинна служити для підбурювання населення до партизанської війни. Газету не тільки скидають із літаків, провозять контрабандою через фронт, а й також поширюють парашутисти...

...У газеті часто згадуються українські націоналісти, ОУН і її провідник Степан Бандера. Він — єдиний, кого згадують з українських діячів, а це означає, що більшовики бачать у ньому і його організації політичного носителя національної боротьби на Україні. Це підтверджується й тим, що Бандеру порівнюють з Петлюрою, ім'я якого ще сьогодні має особливе політичне звучання для усієї України. (...)

III / Україна, Pol. XIII, 24.

Уривок із донесення про події у СРСР № 78

Берлін, 9 вересня 1941 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

I. Політичний огляд

(...)

Загальна атмосфера

(...) Пінськ: Неспокій у південній частині району, спровокований пропагандою українців із Волині за незалежність...

На Волині посилення пропаганди за незалежність України, особливо групою Бандери...

Район Галичини: пропаганда за незалежність групою Бандери...

Етнічні групи

Українці: ...Перехоплено дві українські листівки... Зростаюча активність пропаганди організацією Бандери на Волині і в Галичині.

У Луцьку відбулося публічне принесення присяги українців Бандері з нагоди релігійної церемонії у пам'ять жертв більшовицького режиму. Подібні події відбулися у Галичині. (...)

1 / R 58/216 f. 354, 355.

Уривок із донесення про події у СРСР № 79

Берлін, 10 вересня 1941 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

II. Донесення айнзацгруп і айнзацкоманд.

Етнічні групи

Українці: ...Пожвавлення пропаганди за Бандеру. Збір підписів, щоб добитися дозволу для Бандери повернутися у свою країну. Постійне поширення старих листівок про уряд Стецька й демонстрації за незалежність. Також поширення негативної відповіді Бандери на вимогу професора Коха (міністерство Розен-

берга) розпустити уряд Я. Стецька. Збір фонду боротьби для ОУН; продаж марок із датою проголошення незалежності (30.06.1941). (...)

I / R 58/217 f. 10.

№ 87

Уривок із рапорту про діяльність і стан айнзацгруп поліції безпеки і СД у СРСР № 4

(15 вересня 1941 р.)

Поліція безпеки і СД.

(...) Діяльність західноукраїнської групи Бандери стає все більше шкідливою в інших районах України. Там пропагують національні політичні ідеї, для яких раніше не було практично ніякого сприятливого підґрунтя. Ці ідеї становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому.

Було вжито відповідних заходів. (...)

III / Inland II g. 431, f. 131.

№ 88

Основні вказівки про поведження з українським населенням

(Вересень 1941 р.)

1. Фюрер зберігає за собою право приймати рішення про державно-політичне оформлення території, де проживає українське населення. Військові органи влади принципово не повинні займатися цими питаннями.

На всі скарги українців щодо віддання певних територій України під управління генерал-губернатора чи Румунії і на всі подібні скарги треба відповідати, що Україна була врятована завдяки німецькій крові і що з цієї причини Німеччина зберігає за собою право розпоряджатися цими територіями згідно із загальними політичними потребами.

2. У разі необхідності в майбутньому даліше буде допущена участь деяких українців в управлінні країни на рівні повітів і регіонів у формі комітетів довіри. У вищих органах влади поодинокі достойні довіри українці можуть бути запрошені тільки для консультації, без того, щоб із цього впливали будь-які домовленості чи зобов'язання політичного характеру.

3. Кінцева економічна мета — це природний розвиток України як житниці Європи. З іншого боку, весь східноєвропейський

простір повинен стати головним ринком промисловості Західної Європи, товари якої будуть оплачені продовольчими товарами й сировиною. (...)

4. Відповідно до цієї кінцевої мети, до українського населення так довго, як воно передусім у сільському господарстві покірно співробітничав, треба ставитися з доброзичливістю. Але дуже поширені серед німців прагнення залишити доступними для чужоземного населення їх власні звичаї, форми, навіть лише з повсякденного життя і в цей спосіб підняти життєвий рівень, мають бути категорично заборонені.

Вживання усної та письмової української мови не треба обмежувати.

Дозволяється українська преса за умови, що вона утримується в обмеженому об'ємі і підлягає суворій цензурі.

Нічого не слід чинити проти найнижчого шкільництва.

5. Українська Автокефальна Церква, так само, як і конфесійні об'єднання, дозволена з тим, що вони не займаються політикою. Однак слід завадити тому, щоб давніші місця релігійного культу стали місцями паломництва і, отже, центрами руху за автономію.

Релігійні представники інших держав повинні бути висланими з територій, що перебувають під німецькою адміністрацією.

6. Участь членів вермахту в українських національних святах повинна обмежуватись винятковими випадками, безпосередньо пов'язаними з окупацією німецьких військ. Німецькі органи влади ні в якому разі не повинні брати на себе організацію цих свят.
II / RH 22/171.

№ 89

Повідомлення головнокомандуючого вермахтом про покарання за невиконання наказів німецьких органів влади

1941 р.

1. Цивільному населенню заборонено пересуватися за межами свого місця проживання без спеціального письмового дозволу (перепустки), виданого найближчою німецькою військовою частиною.

2. Цивільному населенню заборонено перебувати на вулиці з настанням ночі без спеціального письмового дозволу (перепустки), виданого найближчою німецькою частиною. Час комендантської години оголошують мери. (...)

5. Всі жителі населених пунктів повинні зареєструватися. Списки зареєстрованих осіб повинні бути представлені місцевому коменданту чи органам, призначеним для контролю.

6. Заборонено надавати житло особам, які не належать до місцевого населення.

7. Населення повинно негайно інформувати старосту про будь-яку сторонню особу в селі. (...)

8. Особи, винні у зберіганні зброї, запасних частин, патронів та інших боєприпасів, як також у будь-якій допомозі більшовикам і бандитам та в навмисній шкоді, завданій німецьким військам, будуть покарані смертю. (...)

XV / док. 18. С. 95—96.

№ 90

Наказ Кайтеля про вжиття крайніх заходів проти опору

Головний штаб фюрера
16 вересня 1941

Начальник Верховного командування вермахту

Секретна справа командування

(...)

1. З початку війни проти Радянської Росії на окупованих Німеччиною територіях вибухнув комуністичний повстанський рух. Форми дій переходять від пропагандистських заходів і нападів на окремих членів вермахту до відкритих заколотів і широкої війни з допомогою банд. (...)

Враховуючи, що в окупованих районах існує велика політична й економічна напруженість, треба рахуватися з тим, що націоналістичні та інші кола використають цю нагоду, щоб з'єднавшись із комуністичним заколотом, спричинити труднощі німецькій окупаційній владі.

Таким чином, у наростаючій мірі постає небезпека для ведення Німеччиною війни, яка проявляється насамперед у формі загальної небезпеки для окупаційних військ і вже тепер призвела до відвернення сил на головні вогнища неспокою.

2. (...) Фюрер наказав вживати скрізь найсуворіші заходи, щоб розбити цей рух у найкоротший час. (...)

3. (...) а) Кожний випадок опору німецьким окупаційним властям, незалежно від обставин, які могли б у поодиноких випадках заіснувати, має довести до висновку, що він походить із комуністичного джерела.

б) Щоб придушити такі інтриги в зародку, треба при першій же нагоді вжити негайних і найсуворіших заходів для утримання авторитету окупаційної влади й запобігти розростанню руху. При тому треба усвідомляти, що в цих країнах людське життя часто нічого не значить і що залякуючого ефекту можна досягнути лише надзвичайно жорстокими заходами. (...)

д) Оскільки треба буде винятково провадити військовий суд у зв'язку з комуністичним заколотом або іншими порушеннями проти німецької окупаційної влади, тоді повинні бути проголошені найвищі карі.

Справжнім засобом залякування тут може бути тільки смертна кара. Зокрема, треба в основному карати смертю шпигунські дії, акти саботажу і спроби вступити на службу ворожих збройних сил. Також у випадках недозволеного посідання зброї треба звичайно виносити смертний вирок. (...)

Кайтель

XI / 389-PS
XXV, S. 530 ff.

№ 91

Думки Гітлера з приводу України

(17 вересня 1941 р.)

(...) Німецький селянин рухається завдяки його нахилі до прогресу. Він думає про своїх дітей. Український селянин не знає поняття обов'язку. (...)

Російський простір — це для нас Індія. Як і англійці, ми правитимемо в цій імперії жменькою людей.

Було б помилкою дати освіту місцевим людям. (...)

І я зовсім не прихильник створення університету в Києві. Було б краще не вчити їх навіть читати. (...)

Ми поставлятимемо зерно скрізь у Європу, де в ньому є потреба. Крим дасть нам лимони, бавовну, каучук (100 тисяч акрів плантацій буде достатньо, щоб гарантувати нашу незалежність). (...)

Ми притягнемо на Україну датчан, голландців, норвежців, шведів. (...)

XVI / SS. 100, 101.

№ 92

Розмова Гітлера, записана Кеппенем

Головний штаб фюрера,
п'ятниця, 19 вересня 1941 р.

Репорт № 32

1. Обід 18.09. Запрошені: райхсміністр д-р Ламмерс, райхс-комісар Кох.

(...) Розмови за столом точилися переважно навколо теми «Вільна Україна», не висуваючи при цьому якихось нових аргументів. Фюрер і райхскомісар відкинули ідею вільної України. Слов'яни — це родина кроликів. Якщо клас господарів їх не підштовхуватиме, вони самі ніколи не зможуть піднятися вище рівня кролячої родини. Природній стан, якого вони прагнуть — це загальна дезорганізація. Будь-яке знання, дане їм, у кращому випадку перетвориться у них у напівзнання, яке зробить їх незадоволеними й анархічними. Саме з цієї причини ідея створення університету в Києві повинна бути відкинута. Зрештою, від цього міста майже нічого не залишиться. Тенденція фюрера, який розглядає знищення великих російських міст як умову тривалості нашої влади в Росії, знайшла підтримку в райхскомісара, який хотів зруйнувати українську промисловість, щоб змусити пролетаріат повернутися на село. (...) Кох підкреслив, що треба бути твердим і жорстоким з самого початку; не можна допуститися помилки 1917—1918 рр., тобто бути то зговірливим, то непоступним. Генерал Айхгорн* був явно вбитий не більшовиками, а українськими націоналістами. Фюрер представив англійське панування над Індією як найбільш достойну мету наших зусиль щодо управління на Сході. (...) У головному штабі фюрера ставлення до Коха дуже привітне. Всі вважають його «другим Сталіним», який зможе якнайкраще виконати своє завдання. (...)

Рапорт № 33

Головний штаб фюрера,
20 вересня 1941 р.

1. Узяття цитаделі Києва з південного боку викликало великий ентузіазм у головному штабі фюрера. (...)

2. Другий сніданок 19.09. Запрошені: райхсміністр Тодт, райхскомісар Кох. (...) Фюрер сказав, що необхідно побудувати автомагістраль на Дронтгайм й іншу на Крим. Німецький товариш** повинен після війни мати можливість особисто побачити зі свого «фольксвагена» завойовані території, оскільки він постійно повинен бути готовим воювати за них. Не можна повторити довоєнну помилку, коли колоніальна ідея належала лише кільком капіталістам і підприємцям. (...)

3. Падіння Києва, про яке довідалися у головному штабі фюрера о 17 годині, викликало неймовірну радість, бо цілковита

* Генерал-фельдмаршал Г. фон Айхгорн у 1918 р. був головнокомандуючим німецьких окупаційних військ на Україні. Убитий в Києві в липні 1918 р.

** Типовий зворот часів націонал-соціалізму, означає спільність по німецькій, арійській расі (прим. перекладача).

капітуляція, спричинена втечею радянських керівників, була повною несподіванкою. (...)

д-р Вернер Кеппен
штандартенфюрер СА і особистий радник

I / R 6/34a f. 12 ff.

№ 93

Думки Гітлера з приводу України

(22 вересня 1941 р.)

(...) Ми з трудом вириваємо в моря кілька метрів землі, ми мучимося, освоюючи болота, тоді як на Україні безмежно родюча земля, гумус якої місцями має товщину десяти метрів, і ця земля чекає на нас.

Ми повинні створити для нашого народу умови, які сприяли би збільшенню його чисельності і водночас збудували би дамбу проти російських припливів і відпливів. (...)
XVI / с. 103.

№ 94

Розмова Гітлера, записана Кеппенем

Головний штаб фюрера,
середа, 24 вересня 1941 р.

Репорт № 37

(...)

2. Вечеря 23.09. Запрошені: райхспротектор фон Нойрат, державний секретар Франк, державний секретар Баке. (...) Фюрер повернувся до питання про характер російського народу, сказавши, що українці також ліниві, погано організовані, по-азіатськи нігілістичні, як і великороси. Тут не повинно стояти питання етики праці й обов'язку, ці люди не зрозуміють таких речей ніколи, оскільки вони реагують тільки на нагайку. Сталін — один із найбільш великих сучасників, оскільки йому все-таки вдалося, що-правда, тільки завдяки найсуворішому примусу, викувати державу з цього сімейства кроликів. (...)

Вернер Кеппен
штандартенфюрер СА й особистий радник

I / R 6/34a f. 28.

Записка про дискусію у фюрера

29 вересня 1941 р.

Окрім фюрера і мене (Розенберг) були присутні Ламмерс і райхсляйтер Борман.

На вступі фюрер наголосив, що надзвичайно важливо успішно продовжувати всі роботи на Україні... У зв'язку з цим була заторкнута вся сукупність питань майбутнього впорядкування України. Фюрер говорив про чудову землю, яка через недостатню експлуатацію, що практикується донині, не дала максимуму з того, що вона могла б дати при німецькому господарюванні. Він повертався до цієї теми кілька разів підряд, кажучи, що продовольством та іншими багатствами можна було б підтримувати не лише Німеччину, а й інші держави. (...)

Під час одної прес-конференції брат Антонеску заявив, що суть теперішньої війни — це боротьба проти слов'ян. Присутній болгарський прес-аташе встав червоний від гніву і покинув зал. Я сказав, що яке б не було прийняте рішення, вважаю подібні заяви неправильними і такими, що можуть утруднити майбутню поведінку також з українцями. (...)

I / R 6/4 f. 4 ff.

Думки Гітлера з приводу України

(13 жовтня 1941 р.)

(...) У Європі не існує жодної країни, яка могла б бути в такій мірі автаркічною.* Де ще існує регіон, в якому виплавляли б залізо вищої якості, ніж українське залізо? Де можна знайти більше нікелю, вугілля, марганцю, молібдену? Україна має такі запаси марганцю, що навіть Америка йде туди за постачанням. І, окрім того, ще стільки інших можливостей!

Олія, створення плантацій...

XVI / С. 107.

* Автаркічний — здатний до створення самодостатньої економіки (прим. перекладача).

Уривок із донесення про події у СРСР № 112

Берлін, 13 жовтня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

III. Політика

(...) У Городищі (Черкаська область) колишні члени СВУ (Спілка Визволення України), з якими попрацювали люди з ОУН, вимагали незалежної України. Стаття, що з'явилася зовсім недавно в першому номері місцевої газети, закінчувалась закликком: «Хай живе вільна і незалежна Україна і її голова Бандера». Ця тенденція була негайно зупинена.

1 / R 58/218 f. 159—160.

Розмова Гітлера, записана Кеппеном

Головний штаб фюрера,
субота, 18 жовтня 1941 р.

Рапорт № 45

Обід, 17.10. Запрошені: генерал Райнеке.

Генерал Райнеке розповів, що серед російських військовополонених, які перебувають у Генеральному Губернаторстві, за минулий місяць було 9 тисяч смертних випадків... Майже всі російські військовополонені хочуть працювати, тільки б їм дали достатньо їжі. Потім фюрер говорив, що в майбутньому переїзд через Балтійське море дозволитиметься тільки для військових кораблів прибережних країн: Німеччини, Швеції, Фінляндії, Данії. Для Чорного моря треба буде переглянути також статут Монтре,* щоб туди могли проходити тільки військові кораблі Німеччини, Туреччини, Болгарії, Румунії...

2. Вечеря, 17.10. Присутні: райхсміністр Тодт, гауляйтер Заукель, міністерський радник бюро райхсмаршала Бетчера.

(...) Спонуканий рапортом Тодта, фюрер ще раз охарактеризував у загальних рисах, яким він бачить розвиток у нових регіонах на Сході. Найбільш важливим є дороги. Фюрер сказав Тодту, що треба значно розширити початковий проект. Він матиме для цього у своєму розпорядженні три мільйони полонених упродовж

* Конвенція, підписана 1936 р., згідно з якою Туреччина отримала контроль над Дарданеллами з правом замкнути протоку в час війни.

двадцяти років. Щодо автомагістралей, то фюрер вів мову сьогодні не тільки про кримську, а й також про автомагістраль на Кавказ і про дві-три дороги далі на північ через особливо привабливі місця. На перетині великих річок повинні утворитись нові німецькі міста, центри для вермахту, поліції, адміністрації і партії. Уздовж доріг будуть простягатися німецькі ферми, і монотонний азіатсько-приваблюючий степ скоро матиме зовсім інший вигляд. Через десять років там оселиться 4 мільйони німців, а через двадцять років принаймні 10 мільйонів. Вони прибудуть не лише з Райху, а й також передусім з Америки, зі скандинавських країн, з Голландії і Фландрії. Також і решта Європи могла б узяти участь в освоєнні російського простору. (...)

Потім фюрер повернувся до того, що «всупереч думці деяких штабів» не можна дозволити ніякого навчання і ніякої допомоги місцевому населенню. Знання сигналів дорожнього руху їм буде достатньо; німецькому вчителю немає чого там шукати. Під свободою українці розуміють, що вони будуть митися тільки один раз на місяць замість двох разів. Німець зі своєю кореневою щіткою там скоро став би непопулярним. Як фюрер, розмірковуючи холоднокровно, він буде встановлювати це нове управління. Що про те думають слов'яни, йому абсолютно байдуже. Той, хто їсть сьогодні німецький хліб, узагалі вже тим не хвилюється, що житниця на схід від Ельби була відвойована мечем у XII ст. Тут, на Сході, відбуватиметься повторно процес, подібний на завоювання Америки. (...) Фюрер підкреслив кілька разів, що хотів би бути молодшим років на 10 чи 15, щоб мати можливість жити при розвитку цього процесу. (...)

5. Беручи до уваги надзвичайно проникливі й точні пояснення фюрера щодо колонізації і германізації окупованих районів Сходу, виявляється неминучим, щоб фюрер і райхсміністр Ламмерс узялися без найменших затримок за чітке розмежування і встановлення компетенцій райхсміністра окупованих східних територій і уповноваженого для захисту німецької нації. Інакше тут прийшло б до підірвання декрету фюрера від 17.07.1941 р., яке довело б до зниження ролі райхсміністерства для зайнятих територій Сходу до другорядних справ. Його завдання обмежувалися б тим, щоб по можливості скоро довести слов'ян, зібраних у резервації, до такого стану, щоб вони покинули батьківщину або померли. Інші більше позитивні завдання, починаючи з будівництва доріг і колоній, перейшли б до обов'язків уповноваженого з питань піднесення німецької народності.

Вернер Кеппен

штандартенфюрер СА і особистий радник

1 / R 6/34 a f. 50 ff.

Уривок із донесення про події у СРСР № 126

Берлін, 29 жовтня 1941 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

II. Політичний огляд.

Окуповані території

Генеральне Губернаторство. Комендант поліції безпеки і СД у Львові доповідає:

Група Бандери у листі до Львівського гестапо, підписанім ОУН, знову відстоює політичну самостійність і незалежність України.

Лист пояснює, що Гітлер обманув Україну і що Сполучені Штати Америки, Англія і Росія дадуть змогу створити незалежну Україну від ріки Сяну до Чорного моря... Далі лист ставить під сумнів закінчення війни на користь Німеччини і проголошує, що Німеччина не зможе виграти війну без України.

Крім того, лист вимагає звільнення усіх арештованих українців. (...)

I / R 58/218 f. 323.

№ 100

**Попередження коменданта міста Києва про страту
жителів міста**

Київ, 2 листопада 1941 р.

Попередження

Випадки підпалів і саботажу, що поширюються у Києві, змушують мене вдатися до найсуворіших заходів.

З цієї причини сьогодні було розстріляно 300 мешканців Києва.

Після кожного нового випадку зумисних підпалів і саботажу розстрілюватиметься ще більша кількість людей. Кожен мешканець Києва зобов'язаний негайно інформувати німецьку поліцію про всякий підозрілий випадок.

Я встановлю порядок і спокій у Києві за всяку ціну і всіма способами.

Ебергард
генерал-майор, комендант міста

XV / С. 105.

Уривок із донесення про події у СРСР № 129

Берлін, 5 листопада 1941 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

I. Політичний огляд.

(...) 3. Діяльність людей Бандери продовжує бути об'єктом наших спостережень. Нові розслідування, особливо в Миколаєві, призвели до нових арештів і до захоплення важливих документів. Серед них фігурує обширний план заходів групи Бандери. Цей план містить структуру організації, що починається від станиці, яка є одиницею найнижчого ступеня, потім йде район, область і край. Далше йдуть дані про завдання, застосування псевдонімів, пропаганду і т. д. Розслідування у Херсоні призвело до нових арештів. За заявами наших довірених людей*, можна сказати, що пропаганда прихильників Бандери настільки впливає на населення певних місцевостей, що запал до праці, який проявлявся дотепер, зменшується і поодинокі проявляється велике незадоволення заходами керівника сільського господарства. Після обговорення з офіцером абверу, штаб армії видав підлеглим йому військовим частинам циркуляр, в якому сказано, що діяльність людей Бандери заборонена і цих людей треба розглядати так, як це зроблено в цьому документі. (...)

I / R 58/218 f. 363.

Попередження коменданта міста Харкова

Харків, 14 листопада 1941 р.

До населення Харкова!

Внаслідок вибуху російських мін у Харкові сьогодні загинули німецькі солдати. Це свідчить про те, що населення не відгукнулося на численні заклики і накази німецьких збройних сил брати активну участь у розмінуванні. Віднині німецькі збройні сили діятимуть безпощадно. Так сьогодні було страчено 50 осіб — членів компартії. Крім того, 1000 осіб було арештовано як заложників.

* Термін, яким називали німецьких агентів чи колаборантів та інформаторів з українців.

Якщо проти німецьких збройних сил чинитимуться нові акції, 200 з них заложників будуть розстріляні.

Для мешканців Харкова встановлюється комендантська година з 16 години до 6 години.

Ті, хто перебуватиме на вулиці чи на площі після цього часу і без спеціальної перепустки, будуть розстріляні. Кожен мешканець Харкова своїм життям відповідає за безпеку німецьких збройних сил. Той, хто віднині не повідомлятиме про акції, спрямовані проти німецьких збройних сил, ставить під загрозу не лише власне життя, а й також життя усіх мешканців Харкова.

Комендант міста

XV / С. 107.

№ 103

Уривок із донесення про події у СРСР № 133

Берлін, 14 листопада 1941 р.

Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

Айнзацгрупа.

Місце дислокації: Київ.

(...)

Ситуація і настрої на Волині

I. Політична ситуація.

(...) 2. Бандера та інші українські політичні течії.

Серед українських політичних течій (на Волині) ОУН Бандери розгортає, як завжди, найбільшу діяльність. Виглядає, що міліція Рівненської області перебуває під сильним впливом цього руху. Симптоми звичні: вони діють самочинно з хвилиною, коли розпорядження німецьких інстанцій не відповідають інтересам ОУН; в окремих випадках вони йдуть на свідомий саботаж німецьких заходів.

Серед українських політичних течій слід згадати також:

Групу ОУН Мельника, яка має ті самі цілі, що і група Бандери, а саме: створення суверенної і незалежної України, але вони виражені в менш грубій формі. Через брак ініціативи, характерний для цієї течії в ОУН, її існування у даний момент не становить гострої небезпеки.

УНР* під керівництвом Лівіцького досить активна, але зна-

* У німецькому оригіналі помилково написано ОУН. Насправді А. Лівіцький був президентом УНР в екзилі.

йшла підтримку лише серед кількох колишніх офіцерів і вояків армії Петлюри, а також частково серед духовенства (православного). Якщо незначні кола офіцерів можна вважати другорядними, то симпатії серед духовенства заслуговують на увагу. Населення ставиться байдуже до цієї організації.

Скоропадський* має певну популярність у людей похилого віку і серед місцевої інтелігенції. Оскільки він викликає лише невелику симпатію серед молоді, то виглядає, що його політична течія приречена зникнути зі смертю старшого покоління.

Як підсумок можна сказати про українські політичні течії на Волині, що серйозну загрозу становить тільки ОУН Бандери.

Течія Мельника могла б стати колись небезпечною, якщо нею занадто знехтувати в боротьбі з течією Бандери. Що стосується інших партій, то їм можна було б непомітно сприяти, оскільки, не маючи перспектив, що призвели б до тривалого успіху, вони є основним елементом розколу політичної думки серед українців. (...)

V. Настрої населення.

Після того, як при вході німецьких військ населення під враженням, що його звільнено від кривавого більшовицького терору, було сповнене надій, тепер, з огляду на обставини, описані вище, відзначається поганий настрій з його боку. Хоча більшовицька пропаганда досі не має успіху серед широких верств населення, однак вербувальна діяльність українських політичних партій зовсім не сприяє посиленню довіри до німецької адміністрації. Це особливо стосується пропаганди Бандери, але також і Мельника. Виглядає, що ще не вдалося правильно встановити в німецькій адміністрації понадпартійну владу, яка дбала б про добробут українців. (...)

I / R 58/219 f. 87 ff.

№ 104

Директиви Розенберга райхскомісару Коху стосовно України

Берлін, 18 листопада 1941 р.

Секретна справа Райху!

(...) ...Ця боротьба має на меті гарантувати життя як німецькому народові, так і всій новій Європі, боротьба ідеологічного характеру, державно-політична війна, що містить у собі нову концепцію нашого континенту і яка рішуче просуне справжню Європу на Схід. (...)

* Гетьман Української Держави з травня по грудень 1918 р.

...Немає вини німецького народу в тому, що скрізь (на Сході) відзначається загальна бідність. Велика жертва німецької крові, необхідність розширення Центральної Європи, так само, як і бажання назавжди запобігти британській континентальній блокаді, змусили нас розробити широкі плани. Ці плани можуть бути забезпечені тільки при авторитарному німецькому управлінні. Саме з цієї причини ідея розбудови українства в політичну силу проти Москви, яку обмірковувано перед війною 1941 р., мусила бути відкинута. У теперішній ситуації Німецький райх не може більше брати на себе духовну допомогу чужому народові, який попав у сьогоднішню тяжку ситуацію не з вини німців...

Отже, поведінка німецької адміністрації повинна відповідати таким директивам:

1. Представники німецької адміністрації повинні утриматися від висловлювання думки щодо остаточного оформлення України. На питання, що йтимуть від українців стосовно майбутнього, слід відповідати:

а) Після жорстоких боїв треба спочатку оцінити, що накоїв (Україні) більшовизм.

б) У всякому разі на сьогодні ясно, що ці шкоди потребуватимуть багаторічного німецького управління, щоб їх усунути.

в) Тільки фюрер буде приймати рішення щодо остаточного упорядкування після вивчення всієї ситуації, особливо на основі поведінки самих українців.

2. На протести щодо вже переведеного або можливого відділення українських територій чи таких, що вважаються ними, треба відповідати:

а) Ця війна на Сході вимагала величезної жертви німецької крові. Німецький нарід пішов на те, щоб довгі роки зносити нестатки. Він повинен мати гарантії, що не опиниться у настільки ж небезпечній ситуації, як у 1941 р.

б) Німецький народ живе на вузькому просторі. Цією війною, що рятує всю Європу, він завоював право розширити свій життєвий простір. Народи Сходу мають у розпорядженні простір набагато більший, ніж його мають нації Центральної Європи, до того ж не маючи сили використати багатства цього простору.

в) У Райхскомісаріаті Україна, який насправді далеко перевищує етнографічні межі України, переселення людей на півночі і на сході властивого етнічного простору видається цілком можливим. Якщо Німеччина погодилася, щоб повернулися до неї сотні тисяч колоністів, то переселення західних українців не повинно здаватися чимось нечуваним.

г) Узагалі українці самі повинні бути готові до жертв, оскільки без німців вони втратили б все і були б знищені.

д) Щоб раз і назавжди перешкодити нападам Москви

на Україну, Німецький райх мусить узяти на себе захист Європи на Сході, бо тільки Німеччина здатна взяти на себе такий захист.

* * *

3. ...Щоб створити загальні передумови для налагодження життя, достатньо допустити існування початкових шкіл. Крім того, можна буде створити професійні школи сільського господарства і ремісництва з обмеженими завданнями. (...)

5. (...) Народна німецька власність на Україні грає вирішальну роль. Німецькі колоністи великими зусиллями зробили землю навколо Чорного моря родючою і таким чином принесли велику користь Росії, а особливо українству. (...)

Тут Німецький райх мусить стояти на становищі, що результати роботи німецьких колоністів є німецькою національною власністю, незалежно від попередніх індивідуальних власників... У всякому разі треба вжити всіх заходів, аби оформити в німецьку колонію півострів Крим і поки що ще ближче неокреслену територію аж до Дніпра, потім по дузі до Азовського моря (генеральний комісаріат Таврида). (...)

...Володіння Кримом, крім того, видається стратегічно необхідним для опанування вільного перевезення нафти з Кавказу до Дунаю. По-третє, Райхскомісаріат Україна мусить постійно рахуватися з пробудженням росіян, а може, навіть із повстаннями самих українців. Отже, посідання Криму з прилеглою до нього територією, яке було б підсилене великим німецьким поселенням, має вирішальне значення і для охорони німецького панування. (...)

Заходи щодо захисту німецької воєнної економіки будуть переведені за вказівками райхсмаршала. (...) Державні господарства (радгоспи) на Україні та в чорноземних районах тепер частково обезлюднені через втечу робітників і не експлуатуються через зруйнування матеріальної бази. Однак необхідно (за допомогою військовополонених чи іншим чином) під німецьким керівництвом розбудувати якраз ці господарства як зернові виробництва для Німеччини і довірених їй народів. (...)

Завдання німецького райхскомісара на Україні можуть мати всесвітньо-історичне значення. Уперше український нарід межує з територією Німецького райху. Вперше дійсно відкриваються технічні можливості розвитку шляхів сполучення від Балтики до Чорного моря. І вперше з'являється перспектива в найближчі десятиліття завдяки цій житниці Сходу зробити Європу незалежною від будь-якої блокади. Якщо, вживаючи всі необхідні заходи, ця мета буде успішно досягнута, то тиск Російської

імперії, який німецький народ відчував століттями, буде саме тут зламаний і буде створена передумова широкомасштабної політики щодо європейського простору під керівництвом Німеччини.

А. Розенберг

I / R 6/69 f. 103 ff.

№ 105

Наказ про страту заложників і знищення сіл

Головний штаб, 18 листопада 1941 р.

Далі подане оголошення повинно бути у відповідній формі доведене до відома населення. По можливості це треба зробити у формі афіш чи на дошках громадських оголошень. Про виконання прозвітувати до 15.12.

«У ніч із 4 на 5 листопада 1941 р. у селі Баранівці, за 30 км на північ від Миргорода, вчинено напад на 4 німецьких солдатів і господаря дому. Як відплата 10 жителів села були розстріляні, село спалене і зрівняне з землею.

Українці! Якщо ви хочете, щоб ваше село не спіткала подібна доля, ви повинні самі забезпечитися від атак бандитів, які, керуючись низькими почуттями помсти, не лякаються поставити під загрозу життя і майно невинних і їх знищити. Боріться проти цих бандитів скрізь, де ви їх зустрінете, і повідомляйте про них німецькі органи влади».

(Генерал) **Фрідерічі**

II / RH 22/9.

№ 106

Наказ СД про страту членів ОУН Бандери

Місце постою, 25 листопада 1941 р.

Айнзацкоманда Ц/5 Поліції Безпеки і СД

П. н. в щоденнику Команди: 12432/41

До Зовнішніх постів: Київ

Дніпропетровськ

Миколаїв

Рівне

Житомир

Вінниця

Справа: ОУН (Рух Бандери).

Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники.

Протоколи допитів мають бути переслані айнзацкоманді Ц/5.

Цей лист має бути знищений командофюрером негайно після прочитання.

підпис (нечіткий)
СС-оберштурмбанфюрер

XI/014-USSR (№ 7)
XXXIX, С. 269—270.

№ 107

Попередження про знищення сіл і страти їх жителів

28 листопада 1941 р.

Українські селяни!

За останні дні німецькі війська знищили численні банди, членів яких було розстріляно, а ватажків повішено.

Було встановлено, що бандити отримували допомогу від населення. Внаслідок цього вжито таких заходів:

1. Село Баранівку спалено;
2. Село Обухівку спалено і населення розстріляно;
3. Численні помічники були розстріляні в різних селах.

Чи хочете ви, щоб вас спіткала така доля?

Той, хто зв'язаний з бандитами, надає їм притулок, продовольство, якимось чином допомагає їм чи замовчує місце їхнього сховку, буде покараний смертю. Крім того, він накличе нещастя на свою сім'ю і на все село. (...)

Командуючий дивізією,
За моїм наказом для всіх старост сіл,
Місцевий комендант, лейтенант.

XV / С. 108.

№ 108

Звіт про нараду в райхскомісара освіти

5 грудня 1941 р.

(...) ...«(Представник райхсфюрера СС) поінформував, що згідно з існуючими директивами українські прагнення до неза-

лежності мають бути припинені, а українці мають бути зрівняні з поляками та росіянами. Не існує так званих лояльних українців. Всі українці прагнуть політичної незалежності для їхньої етнічної території, причому немає різниці, чи вони походять зі Східної чи Західної України, з Угорщини (Карпатська Україна) чи Буковини. А так звані «лояльні» українці — це, властиво, такі, що вміло приховують свої прагнення. Зрештою, фігурою буде прийняте рішення щодо питання про формування української інтелігенції».

III / All. Akten Pol. XIII, 17.

Фон Стехов

№ 109

Попередження коменданта міста Дніпропетровська про страти

Дніпропетровськ, 6 грудня 1941 р.

2 грудня 1941 р. у Дніпропетровську було вчинено замах на німецького офіцера.

Як покарання, 100 заложників, узятих із жителів Дніпропетровська, були розстріляні.

У разі повторення подібних фактів будуть вжиті суворіші заходи.

Закликається населення допомагати в попередженні подібних випадків.

Комендант міста

XI / С. 111.

№ 110

Уривок із донесення про події у СРСР № 143

Берлін, 8 грудня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

Секретна справа Райху!

Айнзацгрупа Ц.

Місце постою: Київ

Діяльність руху Бандери в районі Житомира

Зовнішній пост у Житомирі айнзацкоманди 5 арештував чотирьох членів ОУН, уродженців Львівщини, допит яких дав додаткову інформацію про завдання ОУН, напрямку Бандери.

Арештовані особи отримали від ОУН завдання, що точно відповідають намаганням цієї політичної групи, про які отримано інформації уже раніше: утворення української міліції, призначення старост і начальників міліції, усунення керівників, неприйнятних для групи Бандери і набір прихильників для справи Бандери серед населення. Як і раніше, особлива вага продовжує приділятися намаганням поставити на всі авторитетні пости довірених прихильників Бандери.

Було незаперечно встановлено, що, наприклад, німецького мера (Volksdeutscher) міста Йозефштадт Цільке, який не був схильним виконувати інструкції ОУН, усунено арештованими особами. Цей захід ще раз доводить, що група Бандери не схильна респектувати розпорядження, звідки б вони не йшли, якщо вони не відповідають планам ОУН.

Висловлювання одного з арештованих, Семена Марчука, дають зрозуміти, наскільки ці плани вже набрали недвозначного спрямування проти Німецького райху. Марчук, зокрема, пояснив, що члени ОУН отримали доручення відшукувати в лісах російську зброю і боєприпаси та переносити їх у сховки, щоб вони не потрапили до рук німецького вермахту. У момент, який керівництво ОУН вважатиме сприятливим і коли будуть сформовані групи партизанів (тому вишколюється вірна Бандері міліція), розпочнеться наступ проти німецьких окупаційних військ. Марчук далі сказав, що, на думку керівників руху Бандери, німецький вермахт треба вважати найбільшим ворогом України. Керівні кола ОУН не вірять у перемогу Німеччини над Радянською Росією і Англією. Вони скоріше вважають, що, здобувши перемогу над Радянською Росією, Німеччина буде настільки ослаблена, що не зможе продовжувати війну. Скориставшись цією ситуацією, створена українцями армія зможе завдати остаточного удару по німецьких збройних силах і створити незалежну Українську державу. Створенню цієї держави не зможе перешкодити і Росія, знесилена після поразки у війні проти Німеччини. (...)

Рух Бандери у Запоріжжі

(...) Щойно біля 8.10.1941 появилася тут перша група Бандери. Тим часом удалося виявити приблизно 15 осіб західноукраїнського походження, 9 з яких, без сумніву, є членами чи емісарами ОУН.

Ці особи намагаються зайняти ключові пости в адміністрації (муніципалітет, допоміжна поліція і т. д.). (...)

I / R 58/219 f. 253 ff.

Заява генерал-губернатора Франка стосовно українців

16 грудня 1941 р.

(...) Генерал-губернатор закрити засідання уряду, виголосивши таку промову:

(...) Українці, як і раніше, становлять проблему... Передусім не треба, щоб в українців нашого дистрикту Галичина склалося враження, що ми можемо визнати в межах Великого Німецького Райху свого роду українську державність. Зрештою, я бачу розв'язку українського питання, так само як і польського, переважно в тому, що вони будуть у розпорядженні як робоча сила... Однак стосовно дистрикту Галичина треба зазначити, що тут йдеться про складову частину Великого Німецького Райху, а не якоїсь Великої України навіть суто в духовному сенсі... (...)

Повинна передусім панувати така думка: ця територія Генерального Губернаторства безпосередньо після процесу регерманізації східних територій Райху буде найближчою до Європи частиною і зазнає повного онімечення... (...)

...Трохи далі на Схід колись буде створено Готенлянд і Генеральне Губернаторство може перетворитись на Вандаленгау. (...)

XI / 2233-PS

XXIX, С. 498—501.

№ 112

**Донесення головнокомандуючого вермахту
про війну проти партизанів на Україні**

16 грудня 1941 р.

Секретно

Головнокомандуючий вермахту на Україні

Група Іц № 2002 (404)/41

Відноситься: боротьба проти партизанів.

Боротьба проти партизанів увінчується успіхом тільки тоді, коли населення бачить, що партизани і ті, які їм симпатизують, будуть рано чи пізно приречені на смерть. (...)

В ході боротьби з партизанами тисячі їх були публічно повішені чи розстріляні. Смерть від задушення викликає особливий страх. Таким способом також було знищено багато елементів, що блукали по країні без документів, серед яких були виявлені агенти і розвідники партизан. Відтоді саботажі припинено.

Цей досвід учить, що успіх можуть принести тільки такі заходи, яких населення боїться більше, ніж терору партизанів.

Група армії рекомендує при потребі вдаватися до таких заходів.

За головнокомандуючого
начальник штабу: фон Краузе

II / RW 41/31.

№ 113

Постанова VII секції вермахту зони Б (Україна) стосовно об'єднань

20 грудня 1941 р.

Постанова № 33.

(...) 6. Товариства, збори, походи. Створення нових товариств заборонено. Винятки потребують дозволу головнокомандуючого тилової зони армії «Південь».

Існуючі товариства мають бути перевірені і за даних умов розпущені. Хори дозволено. Список товариств у місцевого коменданта. Дозволені товариства повинні бути під постійним наглядом.

Проведення зборів заборонено, за винятком службових засідань призначених німцями органів адміністрації. (...)

II / RH 11/205, С. 15.

№ 114

Постанова VII секції вермахту зони Б (Україна) стосовно навчання

29 грудня 1941 р.

Постанова № 34.

(...) IV. Навчання. Згідно з постановою № 30 від 8.12.41 р. початкові школи дозволені.

Крім того, дозволені:

Промислові, сільськогосподарські, лісогосподарські професійні школи, так само як професійні курси жіночого персоналу для навчання ведення господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни.

Не дозволено:

Високі навчальні заклади: університети, політехнічні інститути; вищі школи: гімназії, ліцеї та інші подібні заклади; середні

школи; семінари, загальні середні школи; професійні школи: загальні школи зі спеціалізацією для певної спеціальності.

Всі школи, що належать до цих категорій, треба закрити.
(...)

II / RH 22/205, с. 16.

№ 115

**Уривок із донесення про діяльність і ситуацію айнзацгруп
поліції безпеки і СД № 8**

31 грудня 1941 р.
Секретна справа Райху!

Поліція безпеки і СД.
(...)

V. Діяльність групи Бандери.

Айнзацгрупи поліції безпеки і СД приділяють особливу увагу розслідуванню і боротьбі проти тенденцій опору серед населення окупованих територій. У зв'язку з цим встановлено, що крім групи ОУН Бандери на Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку. З цієї причини розслідування проти групи Бандери особливо активізовано.

Встановлено, що група Бандери розгорнула свою діяльність у Криму, де вона займається пропагандою і намагається створити міцну організацію. Шість груп по шість осіб кожна спрямовані зі Львова, щоб здійснити це завдання. Одного члена групи, що направлена в район Сімферополя, уже арештовано.

Айнзацкоманда поліції безпеки і СД недавно затримала недалеко від Житомира чотирьох членів ОУН, що прибули зі Львова...

Висловлювання одного з арештованих ясно показують, в якій мірі ці плани (ОУН Бандери) з самого початку були відверто спрямовані проти Німецького Райху...

Члени ОУН отримали завдання розшукати російську зброю і боєприпаси та їх заховати, щоб вони не потрапили до рук німецького вермахту. Коли настане сприятливий момент, вибраний керівництвом ОУН, і коли будуть сформовані групи партизанів, відбудеться наступ проти німецьких окупаційних військ. (...)

I / R 70 SU/31 f. 132—133.

**Уривок із листа мера Києва з приводу голоду
внаслідок малих пайків для населення**

Грудень, 1941 р.

На сьогодні жителі Києва за наказом комісаріату отримують 200 г хліба на тиждень. Крім того, робітники, що працюють, отримують від їхніх установ додатково 600 г хліба на тиждень...

Населення зовсім не отримує таких продуктів як сало, м'ясо, цукор; у місті почастишали випадки набряків, спричинених голодом.

Мер Києва

XV / С. 117.

№ 117

Уривок із донесення про події в СРСР № 155

Берлін, 14 січня 1942 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

(...)

Айнзацгрупа D

Місце дислокації: Симферопіль

ОУН у Херсоні і в околицях

Конфіденційно проведене розслідування показало, що група прихильників Бандери гуртується навколо першого командира самооборони Конрада... Ця група... має зв'язок з іншою групою у муніципальному управлінні Херсона... В ході акції, здійсненої проти прихильників Бандери, було арештовано ці обидві групи. (...)

...Під приводом створення відділів самооборони на селах організовували збори, в яких брало участь до 2 тисяч осіб. Одночасно там провадили набір у члени ОУН Бандери, пропагували цілі ОУН, поширювали листівки, що закликали людей до активного співробітництва (з ОУН). (...)

I / R 58/220 f. 136—137.

Уривок із донесення про події у СРСР № 156

Берлін, 16 січня 1942 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

Діяльність ОУН

Айнзацкоманда 5 звернула особливу увагу на нелегальну діяльність прихильників Бандери. Допити багатьох українців, звільнених зі школи міліції, виявили стосовно революційних планів ОУН новий матеріал і підтвердили істинність попередніх констатацій.

У Києві тепер перебувають принаймні два важливих члени ОУН; один з них, що має псевдонім «Запорожець» або «Косар», так би мовити, планується на міністерську посаду в державі Бандери. Зв'язки ОУН сягають у Києві аж до керованої людьми Мельника міліції. Ці зв'язки стали, у всякому разі, настільки важливими, що людям Бандери часто вдавалося звільнити членів своєї партії, арештованих міліцією. Удалося арештувати частину посередників, винних у цій ситуації. (...)

Що стосується школи міліції у Клевані*, то вдалося дізнатися:

Начальником школи є так званий Остап, або чоловік, відомий як інструктор цієї школи під ім'ям Славко. Остап знає зв'язкових у Києві і прекрасно знає про місця, поінформований про паролі. Він має знати, де схована зброя, так само, як і про друковані листівки, заховані у Клевані або в Рівному. Василь Щербак, інструктор школи міліції у Клевані, арештований у Києві, видав імена тринадцяти прихильників Бандери, в яких мала б бути зброя.

На підставі однозгідних зізнань арештованих людей Бандери, точна дата початку запланованої революції не була названа. Сигнал до повстання буде відданий Бандерою, на звільнення якого сподівається ОУН. Склади зброї походять із знайдених військових таборів, або це зброя, знайдена у вбитих солдатів Червоної армії. Передбачаючи майбутні дії, ОУН приділила однакову увагу як залишеним союдами складам зброї, так і банкам. Гроші банків призначені не тільки для фінансування ОУН, але також для оплати витрат активістам, які мають працювати із закордоном або за кордоном. Тим і пояснюється факт, що люди Бандери далі безнастанно намагаються прибувати на місця разом із воюючими військами або зразу після них.

* Ця місцевість на півдорозі між Рівним і Луцьком.

Арештовані люди Бандери стверджують, що під час вибуху повстання заплановано перевести підривання мостів... (...)
I / R 58/220 f. 193—194.

№ 119

Декрет «Нахт унд Небель» (ніч і туман)

Мюнхен, 4 лютого 1942 р.
Секретно!

Райхсфюрер СС і начальник німецької поліції
Головне судове управління СС
I b 154/1 Tgb. № 70/42 geh.

Копія

Справа: Переслідування за злочинні дії, спрямовані проти Райху і окупаційної влади.

(...)

Директиви від 7 грудня 1941 р. про переслідування за злочинні дії, спрямовані проти Райху або окупаційної влади на окупованих територіях.

Від самого початку російської кампанії на окупованих територіях комуністичні елементи та інші ворожі Німеччині кола посилили свої напади проти Райху і окупаційної влади. Розмах і небезпека таких дій змушують нас вдатися, маючи на меті залякування, до найсуворіших заходів проти винуватців. Нині треба діяти відповідно до таких директив:

I. На окупованих територіях злочинні дії ненімецьких цивільних осіб, що спрямовані проти Райху або окупаційної влади і загрожують їхній безпеці чи бойовій готовності, заслуговують загалом смертної кари.

II. За злочинні дії, згадані в I, повинні бути віддані до суду на окупованих територіях тільки тоді, коли є певність, що винуватці чи принаймні головні винуватці будуть засуджені до смертної кари, і якщо суд та виконання вироку можуть бути здійснені в найскоріший термін. В іншому разі винуватці, або принаймні головні винуватці, мають бути перевезені до Німеччини.

III. Винуватців, перевезених до Німеччини, треба віддавати під військовий трибунал, якщо цього вимагають військові інтереси. На запити німецьких та іноземних властей про винуватців треба відповідати, що вони були арештовані і хід розслідування не дозволяє говорити про них. (...)

За дорученням:
начальник Верховного командування вермахту
Кайтель

Берлін, 2 лютого 1942 р.
Секретно!

Верховне командування вермахту
Amt Ausl. (Abw) Abt Abw III n 570/1-42.

(...)

В іншому випадку обвинувачених треба в майбутньому таємно перевозити в Німеччину, де повинна провадитись відповідна процедура щодо їхніх злочинних дій.

Залякуючий ефект таких заходів полягає:

- а) у безслідному зникненні обвинувачених;
- б) у тому, що не даватиметься жодної інформації щодо їхнього перебування і їхньої долі. (...)

Начальник Верховного командування вермахту

XI / 090—L
XXXVII, С. 571 ff.

№ 120

Уривок із донесення про події у СРСР № 164

Берлін, 4 лютого 1942 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД

(...)

(...)

Айнзацгрупа Ц

Місце дислокації: Київ

У районі Києва охоронна боротьба проти комуністів усе більше і більше набирала форм боротьби проти національних українських формувань...

Дальше встановлено, що моральний дух населення погіршився не тільки з огляду на комуністів, а також з огляду на національні українські формування...

Як комуністи, так і члени українського національного руху використовують різні фальшиві посвідчення, псевдоніми, паролі і т. д. (...)

...Перехоплені документи, як також зізнання нещодавно арештованих людей Бандери ще раз доводять, що повернути до якогось позитивного співробітництва прихильників руху Бандери неможливо. Так що залишається єдиний шлях — повне знищення цього руху. (...)

Центр організації руху А. Мельника на Східній Україні тепер у Києві. Його керівник на прізвище Кандиба має оточення з відомих і невідомих людей із Західної України. Крім цього штабу ОУН, існує ще створена Кандибою Національна Рада, на чолі якої стоїть професор Величківський, а його заступником є Чудінов... Величковський... це підставна особа, якою керує Кандиба, що фактично є душею Національної Ради... (...)

Інтереси більшовиків та людей Мельника в широкому смислі ті ж самі. Йдеться, зокрема, про те, щоб спровокувати, наскільки це можливо, незадоволення серед українців, що вдається досить ефективно.

Там, де немає ніяких дійсних причин, провокується незадоволення переважно через твердження, що ніби німці давали українцям обіцянки, яких вони не дотримувались... (...)

Рух Мельника поступово зайняв керівні позиції у пресі (офіційній). Навіть якщо енергійні заходи і страти винних редакторів допомогли очистити на деякий час київську газету від шкідливих елементів, то в редакціях провінційних газет ще знаходяться переважно націоналістичні елементи, які не тільки надають газетам бажану рухові Мельника тенденцію, але, мабуть, забезпечують ОУН нелегальними матеріалами. (...)

Спілка письменників, створена в Києві на чолі з поетесою Ядвігою Телігою,* є також суто націоналістичною організацією...

Академія наук у Києві також стала центром українських націоналістичних сил...

Ще одним інструментом української національної політики є Українська Автокефальна Церква, за якою переважно стоїть організація Лівіцького...

Гетьман Скоропадський весь час сподівається стати в найближчому майбутньому вождем усіх українців... Деякі прихильники Скоропадського заявляють, що, на їхню думку, не тільки Німеччина, а й Англія повинна вважатись такою державою, яка зможе надати допомогу у створенні Української національної держави, якщо Німеччина програє війну. (...)

I / R 58/220 ff. 292, 295—298.

* Йдеться про поетесу Олену Телігу (1907—1942), члена керівництва ОУН Мельника в Україні, арештовану 9 лютого 1942 року і розстрілану кілька днів пізніше.

Уривок із донесення про події у СРСР № 183

Берлін, 20 березня 1942 р.

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

Український рух опору

25 лютого 1942 р. арештовано трьох українських водіїв за невиконання наказів і недбалість, що ставила під загрозу безпеку транспорту і регулярне постачання продовольства для міста Києва. (...)

Досить значна організація Бандери була розкрита в кінці лютого 1942 р. в Житомирі. В рамках акції, що відбувалася з 10 по 13 березня 1942 р., було арештовано 17 членів організації Бандери.

8 березня 1942 р. була арештована група прихильників Бандери у Кременчуці. Подобиці ще невідомі. Згідно з донесенням айнзацкоманди 6, один активіст Бандери арештований у Сталіно. (...)

I / R 58/221 f. 117.

Уривок із донесення про події у СРСР № 185

Берлін, 25 березня 1942 р.

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

Український рух опору

В Києві перехоплено нову нелегальну листівку ОУН Мельника... В ній знову є гасло: «Хай живе незалежна Українська держава! Слава Організації Українських Націоналістів! Хай живе полковник Андрій Мельник!» Решта листівки присвячена річниці смерті Шевченка і широкому опису його боротьби за незалежну Україну, його життя, повному страждань, і його революційним віршам за свободу. У листівці робиться висновок: «Шевченко бачив, що тільки діяльні, відважні і горді люди можуть вийти переможцями з боротьби. Ось тому він засуджував всіх, хто згинався перед окупантом... Наші думки линуць сьогодні до його святої могили над Дніпром, щоб там перед безсмертним духом охоронця українських революціонерів поклястися, що ми не матимемо спокою, поки його заповіти не будуть виконані, поки Україна не стане вільною і незалежною державою».

Начальник поліції безпеки і СД міста Рівного повідомляє про арешт кількох прихильників Бандери, які продавали пропагандистські матеріали в околицях Кам'янця-Подільського. (...)

Зовнішній пост Вінниці (командир Житомира) повідомляє про зростання активності руху Бандери і про сильне збільшення кількості клітин у місті і на селі. Найближчим часом треба бути готовим до акції поліції безпеки. Команда з Кременчука арештувала двох кур'єрів ОУН, які прямували з Полтави до Львова і Кракова. (...)

I / R 58/221 f. 136—137.

№ 123

Уривок із донесення про події у СРСР № 187

Берлін, 30 березня 1942 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.
(...)

Рух Бандери

У секторі командира поліції безпеки і СД Житомира вдалося арештувати найголовніших керівників ОУН у цій області. Голова, Роман Марчак, був застрелений при спробі втекти. Було перехоплено 2000 брошур і листівок. (...)

Сьогодні точно встановлено, що рух Бандери забезпечує фальшивими паспортами не тільки всіх своїх членів, а й також євреїв.

Із знайдених наказів випливає, що робота руху під час зимових місяців переважно полягала у пропагандивній і роз'яснювальній діяльності серед найширших верств населення, аж до найменших сіл.

Розвідувальна служба, яка добре функціонує, піклується про те, щоб керівники округ отримували інформацію про найменшу подію, що відбувається в округах і районах. Інформацію доставляють керівникові округи, долаючи сотні кілометрів велосипедом, пішки чи використовуючи автомашини німецької армії. Ці донесення найчастіше зашифровані.. (...)

У ході розслідувань розкрита організація «Вільні козаки», яка також хоче боротися за вільну і незалежну Україну і вже частково безпосередньо співпрацювала з рухом Бандери. Члени керівництва руху Бандери належать переважно до інтелігенції. (...)

...Цей рух уже поширився на широкі верстви населення на селі завдяки активній пропаганді активістів, які майже всі прибули із Західної України. Організації удалося проникнути у всі сфери управління у Житомирі. (...)

Згідно з рапортом командира поліції безпеки і СД у Києві, нелегальна група ОУН Мельника поширила нову листівку у формі брошури на 12 сторінках, яка містить меморандум голови (розпущеної) Національної Ради Києва, Миколи Величківського, звернений до райхскомісара України... У Рівному начальник Сіпо і СД конфіскував № 32/51 газети «Волинь» за 22 березня 1942 р. через статтю одного з прихильників Мельника, Самчука, зміст якої був ворожий щодо німців. 21 тисяча примірників цього номера були знищені.

В Острозі мер, його заступник і 5 інших осіб були арештовані за те, що дозволили в міській друкарні нелегальне виготовлення листівок, які містили «10 наказів руху Бандери». (...) I / .R 58/221 f. 188—191.

№ 124

Уривок із донесення про події у СРСР № 191

Берлін, 10 квітня 1942 р.
Секретна справа Райху!

Начальник поліції безпеки і СД.
(...)

Айнзацгрупа Ц
Місце дислокації: Київ.

Ситуація і настрої на Україні

Ситуація і настрої на Західній Україні.

...На Західній Україні (Волинь, Поділля)..., серед різних етнічних груп, треба уважати український націоналізм найсильнішою політичною течією. Рух Бандери, найбільш активний і найважливіший з усіх націоналістичних груп, став організацією переважно антинімецькою і нелегальною. (...)

Ситуація і настрої на Східній Україні. (...) З іншого боку, багато українців, що емігрували чи прибули із Західної України змальовують українському населенню ситуацію так, що німці мають намір навмисне задушити національні надії та бажання, тобто фізично знищити всі національні рухи.

У цьому плані агітація більшовиків і націоналістів-екстремістів збігається. (...)

(...)

Шовіністичні українські групи.

Група Бандери, ядро якої спочатку було сформоване з молоді інтелігенції Західної України (студенти Львова!), мала підтримку серед молоді, особливо в окрузі Волинь-Поділля. Нелегальна діяльність почалася тут з організації підпільних курсів у школі міліції у Клевані. Молоді українці проходили тут таємну підготовку політичного і військового характеру стосовно їхніх обов'язків як членів націоналістичної «революційної армії». Пропаганда повинна була проводитись безпосередньо серед сільського населення. У ході широкої облави було арештовано ще 10 членів організації Бандери. (...)

На початку лютого в Києві була розкрита нелегальна організація ОУН (Мельника), яка мала на меті розбудувати струнко розчленовану партійну організацію, котра, побудована на системі п'ятичленних клітин, розширювалася б угору до обласної організації. (...) Організаційна робота ОУН поширюється уже від Києва на великі частини Райхскомісаріату Україна. На основі дотеперішних констатацій доведено, що центр цієї нелегальної діяльності у муніципалітеті Києва, а саме в одній обласній адміністрації, та що авторів нелегальних летючок, імена деяких відомі, прийняв на працю у муніципалітеті мер Києва Багазій, якого недавно було арештовано. (...)

Із Українського руху опору:

(...) У Полтаві арештовано мера і трьох інших осіб. Мер проводив у себе збори прихильників Бандери, у ході яких він пропагував ідею створення української армії для боротьби з німецьким вермахтом. (...)

I / R 58/221 ff. 228, 294—295, 315—316.

№ 125

Думки Гітлера з приводу України

(11 квітня 1942 р.)

Не можна дозволити, щоб навіть одному вчителю прийшла б ідея раптом оголосити про обов'язковість для підкорених народів ходити у школу. Якщо росіяни, українці, киргизи та ін. умітимуть читати й писати, це може нам тільки нашкодити. (...)

Найбільшим абсурдом, який можна було б вчинити на окупованих територіях Сходу, було б дозволити підкореним народам носити зброю. Історія учить, що всі панівні народи були

доведені до упадку після того, як погоджувались на те, щоб дати зброю підкореним народам. (...)

XVI / С. 136—137.

№ 126

**Уривок із рапорту про поїздку до Праги і розслідування
СД щодо ситуації на Україні**

Берлін, 14 квітня 1942 р.

Секретно!

(...) 4. Нова зустріч із штурмбанфюрером СД Губшем дала повчальні відомості стосовно ситуації українських емігрантів, як її бачить СД. На початку ставлення до Німеччини було прихильне, але згодом воно змінилося на очах. У пошті між протекторатом (Чехії) і Україною було знайдено листівки, що закликали до саботажу. На думку СД Праги, треба серйозно рахуватися з повстанськими рухами на Україні, оскільки нелегальна діяльність там швидко розвивається. (...)

Обер-лейтенант Краускопф

I / R 6/192 f. 53.

№ 127

**Постанови другої конференції Організації Українських
Націоналістів**

(Квітень, 1942 р.)

(Уривки)

Вступ

Свою революційну боротьбу за Українську Державу ми тісно пов'язуємо з визвольною боротьбою, яку вели в Україні БУД, СВУ, УВО. У своїй сучасній боротьбі стоїмо на засадах, на яких був оснований акт 30 червня 1941 р., вважаючи його історично правним, революційним та політичною маніфестацією волі всього українського народу жити власним державним життям.

Політичні постанови

(...) II. В сучасній складній і мінливій міжнародній ситуації ми, як і завжди, провадимо далекоюсяжну політику, яка передбачає різні можливості закінчення війни. Одночасно враховуємо близьку можливість збройної боротьби за українську держав-

ність у слушний час (розбиття Москви, загальне виснаження, зовнішнє і внутрішнє потрясення Німеччини). Тому, щоб енергія народу не вилась у партизанщину, але оформилась у широкий всенародній рух, який забезпечить повну перемогу,— ми вже тепер організуємо, мобілізуємо пляново сили на всіх ділянках.

III. Свою політику ми будуємо:

а) на творенні й розбудові власних революційно-політичних і військових сил;

б) на самостійницькій, ні від кого незалежній всеукраїнській політиці революційної боротьби;

в) на використанні всіх можливостей і сил, що сприятимуть повстанню Української Держави. Зокрема на створенні широкого фронту боротьби поневолених народів Сходу й Заходу Європи; (...)

д) московсько-большевицькій міжнародній концепції — інтернаціоналу й німецькій концепції т. зв. «Нової Європи» ми протиставляємо міжнародню концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом — «Свобода народам і людині»;

е) ми наголошуємо на ідеї Самостійної Соборної Української Держави, яка є життєвою необхідністю і вічним стремлінням Української Нації, вважаючи, що тільки справедлива розв'язка українського питання може зрівноважити сили Сходу Європи й зумовити вільне життя народів, поневолених Москвою. (...)

XXI. Критику німецької політично-господарської системи ведемо шляхом роз'яснювальної пропаганди серед мас, боротьби з вислужниками й опортуністами, стимулювання національної солідарності на всіх ділянках життя.

Вороже наставляючи народ до всякого окупанта-загарбника, ми поборюємо всякі ледачі сподівання на чужу допомогу і ласку й виховуємо всенародне прагнення вибороти самостійність і соборність Україні. Всякі сновидні майбутні уступки культурні, господарські, адміністративні чи автономні, як також усякі політичні комбінації німців у справі України під натиском внутрішньо-політичних сил і зовнішніх подій важаємо тактично-політичним маневром, щоб витворити оманні сподівання і використати опортуністичні елементи для своєї імперіялістично-колоніальної політики, відвернути увагу українського народу від боротьби за повну політичну й господарську незалежність України... (...)

Пропагандивні постанови

XLVII. Змагаємо до того, щоб нав'язати живі взаємини з поневоленими народами для співпраці й співборотьби проти окупантів-загарбників і імперіялізмів. Прагнемо охопити всі поневолені народи пропагандою нашої визвольної справи й вирі-

шальної ролі України в боротьбі проти загарбницьких імперіялізмів.

Постій, квітень, 1942 р.

XIV / сс. 61 ff.

№ 128

Інструкції вермахту стосовно церкви

Головний штаб, 10 травня 1942 р.

Гол. ком. зони «Південь»

Відділ VII/1173/42

(...) I. За суперечкою між церквами треба спостерігати дуже пильно. Треба мати довірених осіб також і в церквах, щоб перевіряти, чи не проводиться антинімецька, сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або назовні. (...) Якщо буде встановлено, що священники чи члени Греко-Католицької Церкви виступають за рух Бандери, необхідно повідомити по-іменно про них у СД. (...)

За головнокомандуючого армії зони «Південь»

Начальник Головного штабу

II / RH 22/204.

№ 129

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 4

Берлін, 22 травня 1942 р.

Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

Штаб Команд

(...)

Б. Противник і виконавчі питання.

(...)

Рух опору на Україні

а) *Рух Бандери.*

Згідно з донесенням командуючого СП і СД на Україні, розслідування показали, що центр руху Бандери на Волині і на Поділлі був у Рівному. Його головою є так званий Остап Тимошук.

Проведені арешти призвели до того, що Рівне перестало бути центром і базою. За певними ознаками керівництво організації відійшло в болотистий район між Сарнами і Пінськом. (...)

У Рівному група Бандери володіла багатьма заводськими будівлями та квартирами. Саме там навчалася українська міліція і провадилися збори. Нелегальне навчання міліції було припинено, а школа міліції у Рівному була розв'язана. Після того ця школа міліції продовжувала свою нелегальну діяльність у замку Клевани. Захоплені під час розв'язання школи міліції у Рівному матеріали безсумнівно свідчать про те, що ця міліція була задумана як бойова організація Бандери.

Навчання у школі міліції відвідували сорок осіб, які були попереджені про нелегальність їхньої майбутньої діяльності. Їм було сказано, що йдеться про визвольну боротьбу України проти Німеччини. У разі арешту вимагалось, щоб вони відмовилися давати будь-які свідчення. У разі зради учасникам навчання загрозили, що в такому випадку Рух уживе ліквідації.

Велика вага приділена навчанню курсантів поводитися зі зброєю. Їх навчали, що незалежну й вільну Українську державу можна здобути тільки зі зброєю у руках. Гідним уваги є те, що згідно з уже раніше виданим таємним наказом, переданим керівникам міліції, трофейна зброя та боєприпаси не були повернуті німецькому вермахту, але були таємно заховані постами міліції. Євреї також зносили зброю. (...)

Члени міліції отримували як військове, так і політичне навчання. При тому їх настроювали проти німців з допомогою перевернутих фактів, зокрема казали, що німців чекали як визволителів, а вони виявилися гнобителями. Отже, проти них треба вести боротьбу. Дальше пояснювали, що боротьба буде вестися у тилу німецьких військ. (...)

Встановлено, що кожна людина Бандери має один або кілька псевдонімів...

Використавши довірочний пароль, удалося арештувати Канюку (псевдонім Богуи), інструктора школи міліції у Клевани. (...)

Фінансування руху Бандери йде у великій мірі з Галичини. Члени руху частково сплачують організації певні внески, або частково доставляють продовольство. Крім того, завідувачі кооперативів часто є прихильниками Бандери. Встановлено, що серед тих, хто вносить кошти, є і євреї; часто їх змушують давати гроші. (...)

У районі Костополя на складах зброї було захоплено і передано вермахту:

600 рушниць, 12 кулеметів, 1 200 протигазів, 254 тисячі рушничих патронів, 20 тисяч снарядів, 4 тисячі гранат, 2 тисячі мін, 500 кулеметних дисків та інше військове спорядження.

Варто зазначити, що, скориставшись обставинами на початку війни, руху Бандери вдалося міцно вкорінитися на Волині та на Поділлі і завербувати значну кількість членів...

б) *Рух Мельника.*

Начальник поліції безпеки і СД по Україні повідомляє, що після арешту значного числа прихильників Мельника в Києві активність руху Мельника зовсім не зросла. (...)

в) *Поліська Січ.*

Поліська січ — це своєрідний український партизанський відділ під командуванням Тараса Бульби (справжнє прізвище Боровець). За згодою німецьких властей восени 1941 р. Бульба створив спеціальний відділ для боротьби з партизанами (радянськими). Хоча цей відділ було 1941 р. розпущено в листопаді, він мав би недавно потайки знову організуватися і вже назбирав значну кількість рушниць. (...)

I / R 58/697 f. 61 ff.

№ 130

Донесення про настрої серед українського населення

(31 травня 1942 р.)

Секретно!

а) *Загальне ставлення населення*

Хоч у деяких районах помітні зміни на краще, та все ж таки постава населення, дивлячись загалом, зараз більш напружена, ніж раніше. Як і раніше на настрої населення особливо впливає діяльність партизанів, а також і поведінка та заходи німецьких і союзних органів влади. У цьому розумінні основними причинами є: дуже напружена ситуація з постачанням, особливо в містах; зростання цін на харчі і на товари першої необхідності (так само й на чорному ринку); дедалі частіші арешти; ексцеси проти цивільного населення, а особливо факти побиття робітників; невиконання обіцянок, а також і відсутність енергійної боротьби з партизанами, що трактується як слабкість німців.

(...) Все частіше можна почути такі вислови, як «прокляті німці»; надходять повідомлення, що настрої населення падає, доброзичливість зменшується, і народ втратив попередню довіру. Економічна інспекція зони «Південь», зокрема, підкреслює згубний ефект побиття робітників: «Кожен раз, коли українців публічно б'ють на місці роботи (на аеродромі в Полтаві, на залізниці у Кременчуці та Харкові), новина зразу поширюється на все місто». (...) Умови, в яких робітників вивозять до Райху, також погано впливають на настрої. (...)

I / R 6/35 f. 82 ff.

Уривок із донесення з окупованих районів Сходу № 8

Берлін, 19 червня 1942 р.

Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

Штаб команд.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Рух опору на Україні

а) *Рух Мельника.*

23 травня 1942 р. була перехоплена тринадцята листівка руху Мельника, випущена в 190 примірниках. Вона стосується діяльності українського націоналіста Миколи Міхновського.*

Останнім часом збільшилась кількість активістів руху Мельника... 25 травня 1942 р. культурне товариство «Просвіта» мало намір організувати виставку, присвячену пам'яті Петлюри. Виставка не була дозволена, оскільки прихильники руху Мельника виконують керівну діяльність у «Просвіті».

Також було відкинено створення товариства допомоги українських жінок, оскільки заплановане створення вийшло від руху Мельника.

Журнал «Сурма», орган Організації Українських Націоналістів, був доставлений у Райхскомісаріат Україна для нелегального поширення. У ньому можна прочитати таке: «Хоч іноземні держави намагаються зруйнувати нашу національну рішучість і стійкість, то все-таки українське питання залишається найважливішим питанням Східної Європи». І далі: «У вирішальній битві за долю Східної Європи не знаходиться жодного місця для українців»... Або: «Українці не хочуть воювати за чужі інтереси як найманці... вони підуть у бій тільки за право на незалежне політичне життя». (...)

б) *Рух Бандери.*

3-го травня 1942 р. була надрукована п'ятнадцята листівка руху Бандери, випущена в 336 примірниках. У листівці містяться заклики організації, які з'ясовані в 24 пунктах.

2 травня 1942 р. в Понеблі, під Рівним відбулися збори Рівненської обласної організації руху Бандери. Серед присутніх були: голова організації Бандери на Волині, Остап, його заступник, Чорний, Володимир Кубринович і ще три чоловіки. Користуючись нагодою, Остап оголосив накази свого зверхника, керівника

* Попередник сучасного українського націоналізму (1873--1924).

руху Волині і Поділля Бандери, Приймака, який керує рухом із Сокаля (Генеральне Губернаторство). Потім він підкреслив, що треба посилити діяльність руху Бандери в районі Рівного. І нарешті, він передав наказ Приймака, згідно з яким необхідно переглянути і прочистити найближчим часом усю заховану зброю. (...)

I / R 58/697 f. 157—158.

№ 132

Заява Гімmlера з приводу германізації

Червень-липень 1942 р.

Наше завдання полягає у тому, щоб германізувати Схід відповідно до старої концепції, за якою люди повинні вивчити мову і дотримуватись німецьких законів, але в тому смислі, що Схід буде заселений людьми лише німецької, германської крові.

Г. Гімmlер

XI / 2915-PS, XXXI С. 281

059-СРСР, XXXIX С. 332.

№ 133

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 10

Берлін, 3 липня 1942 р.

Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

Датована 16.03.42 р., петиція з поштовою печаткою Станіслава (Галичина) була адресована Гітлеру «Українським комітетом визволення України від імені українського народу». На конверті вказаний такий відправник: «Україна», УКВУ. Лист підписаний: «Український комітет визволення України!!» «Слава Україні!!» Україна, 15.03.1942.

Зміст листа не становить ніякої петиції, він містить докори, вимоги і погрози. (...)

Група Бандери.

У Києві була перехоплена листівка ОУН напрямку Бандери; у ній містяться інструкції щодо структури організації. (...)

Знайдені під час останніх арештів накази дають ясне уявлення про наміри нелегальних активістів. Тоді як прийняті взимку розпорядження застерігали проти будь-яких дій чи провокацій, бо вся робота повинна була зосередитись на розширенні мережі ОУН, на роботі між членами ОУН і на створенні, наскільки це можливо, серйозних передумов для успіху, щоб бути спроможним сказати «останнє слово» окупантам, нові захоплені накази вже визначають завдання активних дій. І ось наказується членам удатися до пасивного опору і саботажу всіх німецьких заходів. У листівках прославляється мучеництво Бандери і його друзів, «які сьогодні караються у підвалах тюрем за наші ідеї».

Особливо треба відзначити пропаганду й опір проти поставок сільськогосподарських продуктів, проти вивезення робочої сили в Німеччину, проти участі в німецько-українських маніфестаціях і т. д. (...)

У ході демонтажу центру Бандери в Сарнах було знайдено, зокрема, директиви про ведення партизанської війни.

Було також встановлено, що організація Бандери віддала наказ своїм членам ні в якому разі не вступати до охоронної поліції (Schutzmannschaft). Якщо член руху Бандери увійде до охоронної поліції, він автоматично опиняється поза рухом. (...)

Рух Мельника.

За останні місяці не помічено ніякої особливої чи підвищеної активності організації Мельника. Виглядає, що рух Мельника має мінімальний контакт із сільським населенням. (...)

I / R 58/698 f. 6—8.

№ 134

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 11

Берлін, 10 липня 1942 р.

Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

Начальник поліції безпеки і СД Рівного перехопив важливі нелегальні документи ОУН групи Бандери, що містять інструкції щодо програми та нелегальної тактики руху Бандери.

Так, в одному з документів стверджується, що ставлення ОУН до інших народів, отже, також щодо Німеччини, визначається за ставленням цих народів до прагнення українців до незалеж-

ності. Війна має ту користь, що Німеччина може розбити старого ворога України, Москву, але, з другого боку, вона має і той недолік, що ця сама Німеччина ставиться вороже до ідеї незалежної Української держави. (...)

Варто також згадати про нову форму пропаганди гумористичного спрямування під заголовком «Що кажуть люди». У такий спосіб вплив ОУН на настрої населення набуває надзвичайно злісного, антинімецького спрямування.

У Володимирці... був арештований помічник лісничого, який активно працював для руху опору... У районі Здолбунова... було арештовано 29 осіб (у зв'язку з саботажем на залізничній гілці Львів—Київ). (...)

I / R 58/698 f. 29—30.

№ 135

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 14

Берлін, 31 липня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

Згідно з донесеннями, що надходять із Рівного, існуюча від довшого часу діяльність партизанів у районі Кобрини тепер поширилася на північно-західні райони Волині й Поділля.

З Генерального Губернаторства через Буг прибувають численні новостворені банди. (...)

Їхні напади переважно спрямовані на зруйнування телекомунікацій...

Виглядає, що їхній спосіб діяльності спрямований спочатку, щоб поставити рух опору на більш широкій основі. У ході розслідувань, скерованих проти українського повстанського руху в Кам'янці-Подільському, було арештовано кількох учителів...

У Володимирці в багатьох місцях була розклеєна листівка з вимогою саботувати вербування робітників для Райху. Директор бюро працевлаштування Сарн, який дав притулок винному в цій акції, був арештований. Він був секретарем українського руху опору.

У ході розгрому банди в Чемерівцях було арештовано 15 осіб, серед яких заступник мера, відповідальний за школи і освіту, директор школи і деякі вчителі. (...)

Організація Бандери поширила 4-й номер нелегальної газети під назвою «Бюлетень». Одна із статей спритно намагається настроїти населення проти німців... Зокрема, там можна прочитати таке:

«Рік 1942 приніс нам перемену. Один тоталітаризм зник, а інший зайняв його місце. Дев'ятимісячний досвід показав, що на Сході нічого суттєвого не змінилося. Ми займаємося тоталітаризмом, особливо другим, тому, що йдеться про ставлення німців до української нації. Два види тоталітаризму подібні своєю головною метою, різна тільки їхня тактика. У обох випадках під привабливою маскою — з одного боку — соціалістичний рай, з іншого — щасливе життя у «Новій Європі» — криється той самий ворожий нам імперіалізм».

Далі у статті говориться:

«...Які засоби застосовується до нашої ситуації? Передусім, українську націю деполітизують, віднімають у неї її політичні ідеали і її віру в можливість створення своєї держави. Всіх носіїв ідеї незалежності будуть знищувати. Згідно з планами нових господарів, після знищення активістів залишиться тільки неосвічена маса, яка потрібна, щоб служити як робоча худоба. Другий засіб — це політика експлуатації, що ґрунтується на зниженні рівня життя до такої міри, коли людину доводиться до такого стану, в якому вона думає лише, як вижити і не має жодної можливості, охоти і сили думати про щось вищого. Вже тепер, на першому році нової окупації, цілі країни, що колись були житницями, страждають від голоду. Голод погнав сотні тисяч людей на роботу в Німеччину. Наслідком цієї політики буде розпад національної культури».

І робиться такий висновок:

«Кожен українець повинен усвідомлювати, що жоден нейтралітет, жодна лояльність, жодне пристосуванство не дасть змоги ні йому, ні його дітям уникнути рабства, бо порятунок — у перемозі власної раси. Власну державу можна створити тільки зусиллям і кров'ю мільйонів людей нашої нації, під керівництвом революційної організації. Ось тому треба робити все, щоб збільшити нашу міць і уникнути всього, що може послабити нас».

I / R 58/698 f. 82—84.

Уривок із донесень з окупованих ранонів Сходу № 15

Берлін, 7 серпня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Протівник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

У Вінниці знову виявили листівку українського руху опору. Про авторів дізнатися не вдалося нічого. (...)

Відзначаючи річницю 30 червня 1941 р., тобто дня, коли прихильники Бандери проголосили у Львові незалежну Українську державу, крайовий провідник Організації Українських Націоналістів (рух Бандери для західноукраїнських територій) Дем'ян Дмитрів видав наказ, який мав бути зачитаний на зборах таємних клітин 30 червня 1942 року.

У заяві, зокрема, сказано:

«30 червня минає рік від того, як на вежах давнього князівського міста Львова гордо замайоріли прапори споконвічних господарів цієї країни, тоді як радіохвилі сповістили світу новину про відновлення Української держави. Втілюючи в життя бажання українського народу, ОУН під керівництвом Степана Бандери 30 червня 1941 р. здійснила історичний Акт проголошення Української держави. За наказом Степана Бандери Ярослав Стецько створив у Львові український уряд. Завдяки невтомній роботі під його керівництвом почалося становлення молодого Української держави, і серця українців забилися в унісон. Український народ запалився єдиним бажанням визнавати лише одну владу і тільки їй підкорятися. Було створено військові школи, сформовано українську поліцію. Ця величезна робота політичного творення не відповідала політичним і воєнним планам нових «визволителів» України. Ось з якої причини ця справа зазнала удару. Були арештовані провідник ОУН Степан Бандера і голова українського уряду Ярослав Стецько. Створення Української держави було насильно ліквідовано і на її місце прийшла чужа, добре всім нам відома система. Збільшилась кількість арештів, потекла кров...
Друзі націоналісти!

30 червня 1941 року доказало всьому світові:

а) що українці мають власні непорушні ідеї, що вони готові повстати проти будь-кого, хто захоче перетворити нашу країну в колонію і наш народ на рабів;

б) що українці боролися, борються і будуть боротися не за нову Європу, а за свою власну державу;

в) що всупереч твердженням ворога українці спроможні створити державу своїми власними силами;

г) що українці будують своє майбутнє власною кров'ю.

Друзі націоналісти!

У Східній Європі триває війна між давніми поневолювачами України і новими претендентами за те, щоб мати нероздільне право поневолювати український народ разом з його мовою і його величезними багатствами. Країна залита кров'ю, міста і села знищені до тла. Тисячі найкращих українських діячів зазнають катувань і вмирають мученицькою смертю у тюрмах давніх і нових окупантів. З нагоди першої річниці великого Акту 30 червня 1941 р. я закликаю вас зімкнути ще тісніше ваші лави навколо керівництва. Пам'ятайте, що Україна стоїть напередодні великих рішень. Готуйте себе і готуйте весь народ. Хай живе Українська Соборна Суверенна Держава! Хай живе Степан Бандера! Слава Україні!»

I / R 58/698 f. 110—111.

№ 137

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 16

Берлін, 14 серпня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

Дотеперішні констатації виявляють, що нелегальна ОУН — рух Бандери — намагається надзвичайно радикальними засобами охопити активні кола молоді і відвернути їх від німецького впливу. При тому використовуються всі середники, щоб через пропаганду викликати серед українців антипатію до німців. Про вороже ставлення говорять виразно всі дотепер перехоплені вказівки. (...)

В одному наказі стосовно вишкільної роботи пояснюється таке:

«Ніхто не сміє їхати на роботу до Німеччини. Ніхто не сміє ходити на курси, організовані німцями... Ніхто не повинен йти на військову службу. Ми не хочемо воювати в іноземній армії заради чужої мети. Ми вступимо тільки в українську армію, яка боро-

тиметься за незалежну Українську державу. Залишаймося всі на місцях, на наших постах, усі на службу Україні!»

Центральному керівництву ОУН — рух Бандери — підпорядковані три групи: група в Генеральному Губернаторстві, Волинська група і група на Східній Україні. Остання група охоплює округи Києва, Харкова та Південної України. Округи Харкова і Півдня України в організаційному плані стоять набагато нижче Києва, де вже є тисяча членів.

Група ОУН Мельника назовні являє собою скоріше помірний націоналістичний рух, але насправді, беручи до уваги її пропаганду і цілі, її треба поставити поряд із рухом Бандери. (...) I / R 58/698 f. 141—142.

№ 138

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 17

Берлін, 20 серпня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

У Райхскомісаріаті Україна рух Бандери продовжує докласти зусиль, щоб вплинути на місцеве українське населення через поширення пропагандистських листівок.

Було перехоплено листівку із заголовком «Україна», в якій, зокрема, пишеться: «(...) Під час війни вороги нашого народу завжди вимагали спокою, обіцяючи свободу, недоторканість, краще життя. Але щоразу після бурі вони забували свої обіцянки, переслідували український народ і намагалися задушити національне почуття і прагнення до незалежності. Наївними є ті, які ще вірять, що чужинець дасть їм свободу та незалежність. Хіба «визволителі» 1941 року не зробили те ж саме? Вони віддали Галичину до Генерального Губернаторства, а Одесу разом із Дністровським районом до Румунії.

Виходячи з того, що ця війна охоплює весь світ, наш народ не може залишатися пасивним. Він має приготувати свій меч, і коли гіганти знищать один одного і випустять з рук зброю, бути готовим до боротьби за свободу і назавжди відвоювати незалежність України». (...)

Крім того, були перехоплені «директиви пропаганди» руху Бандери, де, зокрема, сказано таке:

«Все вказує на те, що Німеччина, незважаючи на важливий успіх її армій, не зможе добитися світової гегемонії. Надмірні зусилля уже народжують політичне розкладання всередині Німеччини. Крім того, наростають протиріччя між Німеччиною і її союзниками. Нарешті Німеччина матиме перед собою другий фронт на Заході. Поки що вся енергія української нації ще не була скерована на належний шлях. Це можна буде досягти через відповідну пропаганду. У цій пропаганді повинні застосовуватися такі гасла ОУН:

«Ми хочемо бути вільними громадянами у нашій власній державі. Геть рабство!

Ми хочемо своїх законів, що відповідатимуть інтересам всього українського народу і гарантуватимуть його добробут». (...)

I / R 58/698 f. 174—175.

№ 139

Уривок із донесень з окупованих територій Сходу № 18

Берлін, 28 серпня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

Була перехоплена нелегальна газета Бандери «Прапор молоді» за 1 червня 1942 р.; вона закликає українську молодь не вірити обіцянкам німців і сприяти рухові Бандери в його боротьбі за незалежність України. У цьому документі сказано:

«Українські дівчата й хлопці! Великі імперіалістичні держави захлинаються у вашій крові і крові інших народів. Йдеться про світове панування. (...)

...За нашу пшеницю, наше залізо, наше вугілля, а також за нашу українську робочу силу воюють мільйони солдатів. Цілі орди московських і німецьких солдатів руйнують і грабують нашу країну.

Молодь України! Чи віддамо ми долю України жорстоким чужинцям? Чи будемо ми терпіти панування «визволителів» заради того, щоб німецька молодь мала прекрасне сите життя? Ми самі хочемо будувати власне життя на Україні. ОУН під керівництвом Степана Бандери бореться за велич України. Українські дівчата й хлопці! Ставайте під знамена ОУН! Боріться за Українську дер-

жаву! Проявляйте ініціативу! Виховуйте своїх товаришів та друзів патріотами України!» (...)

У Києві була знайдена листівка крайового керівництва руху Бандери Західної України... У листівці сказано, що... недовге німецьке панування розвіяло будь-яку надію на незалежну Україну, і отже, сьогодні необхідно ставати на шлях організованої революції під проводом Бандери. Німеччина буде змушена напружити свої останні сили в боротьбі з Англією, ось чому шанси ОУН зростають. Листівка закликає українців не виконувати вимоги Москви щодо створення банд (партизанів), оскільки це призведе до тяжких втрат, які будуть вигідні тільки Москві. Найголовніше — це об'єднання усіх сил. Про час наступу буде вирішено керівництвом ОУН. (...)

24 липня 1942 р. в Києві був арештований провідник руху Бандери на Східній Україні, який користувався псевдонімами «Піп», «Андрій» і «Мудрий». Він був поранений при спробі втекти і невдовзі помер. Справжнє його ім'я невідоме*. Мав при собі паспорт, напевне, фальшивий, на ім'я Василя Панасюка, а також організаційну інструкцію руху Бандери, яка нам ще не була відома.

24 липня 1942 р. було арештовано Олександра Погорілого. Він виявився головою Революційної Української націоналістичної організації (РУНО), яка була створена приблизно в січні 1942 р. в Києві... З самого початку РУНО вважала, що Німеччина буде переможена Англією. Фактично програма цієї організації була викладена лише в листівках. Серед іншого передбачалося усунення фюрера і переворот у Німеччині. У проєкті листівки була також мова про замах на начальника поліції безпеки і СД... Програма РУНО — це суміш більшовицьких ідей та радикальних націоналістичних тенденцій. (...)

I / R 58/698 f. 193—195.

№ 140

Записки про збори в Рівному з приводу поводження з українським населенням

28 серпня 1942 р.
Секретно!

1) Земельний устрій.

(...) Мета земельного устрою — зберегти співробітництво росіян і таким чином виконувати зобов'язання по поставках продуктів для Райху. Першочергове завдання керівників сільських

* Мова йде про Дмитра Мирона (Орлика).

господарств (ла-фюрерів) на Україні — забезпечити постачання Європи. Всі питання земельного устрою повинні розглядатися тільки під одним кутом зору, а саме — в якій мірі можна забезпечити російське співробітництво, оскільки через нестачу реманенту саме людина є найважливішим фактором виробництва, і що, таким чином, стримане поводження з людиною керівників господарств має вирішальне значення. (...)

Промова гауляйтера Коха.

Гауляйтер Кох прибув безпосередньо зі штабу фюрера... Він представив свою політичну концепцію і свої обов'язки як райхскомісара в такий спосіб: ніякої вільної України не існує. Мета нашої роботи — змусити українців працювати на Райх, а не зробити цей народ щасливим. Україна має постачати все, чого бракує Німеччині. Це завдання має бути виконане, незважаючи на жертви. (...)

Рівень освіти українців мусить бути втриманий низьким. Отже, треба застосовувати відповідну шкільну політику. Трикласні школи дають уже надто високу освіту. Крім того, треба зробити все, щоб знизити сильний демографічний ріст на цих територіях. Фюрер передбачав для цього спеціальні заходи. Бо інакше через кілька поколінь німецький народ буде притиснутий до стіни біологічною силою цього народу. (...)

Якщо цей народ працює 10 годин на день, то він має працювати 8 годин для нас. Нас не повинні стримувати ніякі сентиментальні протести. Цим народом повинна керувати залізна влада, щоб відтепер допомогти нам виграти війну. Ми звільнили Україну не для того, щоб зробити її щасливою, а щоб забезпечити для Німеччини життєвий простір і постачання, якого вона потребує.
I / R 6/70 f. 15 ff.

№ 141

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 20

Берлін, 11 вересня 1942 р.

Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

Штаб команди.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

а) *Рух Бандери.*

Після тривалого розслідування начальник поліції безпеки і СД Житомира арештував провідника Овруцького району руху

Бандери Юрія Троцюка... У Києві було арештовано двох членів 115-го батальйону поліції, Архипкевича і Владика, що належали в цьому поліційному батальйоні до групи прихильників Бандери, сім членів якої було недавно арештовано...

У Чернігові на початку липня за економічний саботаж було арештовано мера Ребенка, голову обласного відділення Дюбка і начальника української міліції Тураша... Троцюк і Дюбка були переведені на особливий режим* як елементи, яких не можна терпіти. (...)

У Новохресті (Ной-Кройц), недалеко від Рівного, в одного українця на ім'я Петро Мискевич, званого Бурячук, було знайдено газети з антинімецькими статтями. Є підозра, що Мискевич, який утік, належить до руху Бандери.

У Вінниці було арештовано пропагандиста Бандери, який переправляв контрабандою значну кількість підпільної літератури в Румунію. Крім того, румунському дивізіону поліції вдалося арештувати 9 агентів-помічників.

б) *Рух Мельника.*

(...) У Кракові вдалося перехопити текст меморандуму, який був висланий провідником руху Мельника, полковником у відставці Андрієм Мельником до райхсміністра Розенберга.

У цьому меморандумі, в якому спочатку називаються помилки, допущені на Східній Україні, Мельник сформулював такі вимоги:

1. Визнання заявою фюрера або німецького уряду права України на власне національне життя у політично-державних формах.

2. Приєднання українських районів Генерального Губернаторства до Райхскомісаріату Україна і відмежування України від Польщі, а також від районів, окупованих румунською армією.

3. Створення представництва України замість заборонених національних рад. Завдання цього представництва було б проголошення остаточного відділення України від Росії, попереднє проголошення про створення української державности і про союз з Німеччиною.

4. Можливість створення єдиної державної партії в Україні, яка могла б реорганізувати життя на Україні.

5. Дозвіл на існування українського національного проводу з рядів єдиної партії та на його співпрацю з німецькою владою. Цей провід повинен передусім мати дозвіл на створення української армії.

* Щоб бути розстріляними.

(...) У Володимирці було поширено дві листівки із зверненням до молоді. Там можна прочитати таке:

«Гітлеризм стоїть перед близькою смертю. Тому він хоче захистити свої території за лінією фронту і підтримати там свою роботу. Він хоче послати нас, молодих, туди, де англійські бомби заповідають руїну. Гітлеризму потрібна наша робоча сила, щоб розчищати ці руїни. Якщо ви поїдете, то не сподівайтесь, що зможете повернутись до своїх батьків. А якщо ви повернетесь, то це буде тільки тоді, коли ви будете хворі чи скалічені. Не покидайте ніколи свого села! Не схиляйтесь перед примусом! Геть примус із нашої Батьківщини!»

У Сарнах, у ході акції проти руху Бандери, у муфті однієї жінки з керівництва було знайдено різні накази провідника ОУН області, а також текст стосовно війни партизанів.

В одному з цих наказів сказано:

«Організаційна робота повинна бути посилена по всій області. До мережі треба вводити кожне село, кожену фабрику, кожену адміністрацію... Скрізь треба створити вишкільні групи... Треба організувати також військові вишколи...» (...)

В іншій інструкції можна прочитати таке:

«Всі наші друзі і члени ОУН повинні бути насторожі, бо треба очікувати масових арештів. Ніхто не повинен дати себе заарештувати, наапаки, треба спробувати втекти. Арештовані люди ніколи не повинні визнавати, що вони належать до ОУН. Ніхто не повинен співробітничати з гестапо; це є ворожа робота, спрямована проти України. Українсько-німецькі маніфестації повинні бути бойкотовані. Всяке співробітництво з окупантами розцінюватиметься як національна зрада, яка каратиметься смертю. Ми повинні здобути Українську державу!» (...)

Текст із заголовком «Партизанська війна» пояснює таке:

«Партизанська війна — це війна, що ведеться малими відділами на окупованій ворогом території і має на меті якнайбільше аорогу пошкодити. Для понеаоленого народу — це початок народного повстання. Завдання партизанів — руйнувати залізничні колії, робити непридатними телефонні комунікації, а також здійснювати несподівані напади на розквартировані айська та відділи ворога.

Добре організована партизанська війна, що підтримується населенням, має значні переваги. Можна спричинити серйозні шкоди ворогу мінімальними засобами і силами. Така мала війна примушує ворога до постійної обережності й робить його нервоаим. Вона змушує ворога розділити свої сили, а також допоможе підняти моральний дух понеаоленого народу. (...)

Всі атаки треба провадити енергійно. Противник мусить мати враження, що він на ворожій території. Влаштування засідок — найкращий спосіб, який можна застосовувати проти рухомих цілей». (...)

I / R 58/222 f. 47—51.

№ 142

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 21

Берлін, 18 вересня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Рух Бандери

Групу Бандери завжди треба розглядати як найбільш радикальний український незалежницький рух. Тоді як у перші місяці ця група мала вплив своєю пропагандою спочатку на Західній і Центральній Україні, то поступово ця робота поширилась на решту території України. Саме рух Бандери найбільш проявляє ворожнечу до німців. Він неодноразово наполягав, що необхідно викинути німців геть. (...)

У середині серпня у Кам'янському було знайдено важливі пропагандистські матеріали руху опору, за цим рухом стоїть, мабуть, група Бандери. До сьогодні було здійснено 3 арешти її членів...

24—25 серпня 1942 р. недалеко від Шанкова Рівненської області було знайдено кілька листівок із заголовком: «Звернення до українських націоналістів з нагоди першої річниці проголошення незалежної Української держави у Львові 30 червня 1941 року».

У листівці, зокрема, говориться: (...)

«...Ми ніколи не розміняємо нашу свободу на шмат хліба іноземного загарбника, на «нову вищу куьтуру» чи на антилюдську ідею. Ми бажаємо мати свою власну культуру, свій власний хліб, ми хочемо бути вільними і щасливими... Що б не відбувалося на Україні, які б орди не переходили через нашу землю, якими б не були ідеї та теорії, що намагатимуться нам нав'язати чужоземні загарбники, український народ ніколи не зіб'ється зі свого праведного шляху. Ще не вмерла Україна!»

У Миколаєві після доагих спостережень було арештовано чотирьох членів банди, що активно працювала проти німців і мала

різні письмові матеріали. Арештовані особи частково належали до служби порядку українського муніципалітету.

У Києві було арештовано п'ять членів української охоронної поліції з сильною підозрою, що вони є активістами руху Бандери. В одного з них було знайдено револьвер і письмові матеріали.

У Ворочі було арештовано двох прихильників Бандери.

У Херсоні спостерігається посилена діяльність прихильників Бандери, які перебувають на впливових місцях.

12 серпня 1942 р. в Києві було арештовано вісім осіб, запідозрених у приналежності до українського руху опору. Серед них був один українець на ім'я Ярослав Гребенюк, який, вірогідно, виготовив печатку і фальшиві папери для емісара Бандери на ім'я «Піп», убитого при спробі втекти.

Рух Мельника

Як і група Бандери, рух Мельника активізував свою діяльність у Райхскомісаріаті Україна. Але порівняно з прихильниками Бандери члени групи Мельника поводяться більш обережно. Рухові Мельника вдалося залучити до своїх дій українські церковні кола. (...)

I / R 58/222 ф. 76—77.

№ 143

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 22

Берлін, 25 вересня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

Начальник СП і СД Кракова під час однієї акції перехопив листівку руху Бандери, в якій показано ставлення до боротьби радянських і польських партизанів (на Україні). Листівка має заголовок: «Боротьба партизанів і наше ставлення до неї». У ній, зокрема, напнсано:

«Український народ ще раз побачив, що мета всіх, хто приходить «визволяти» Україну, завжди та ж сама, однаково чи їхній лозунг є «захист радянської Батьківщини», чи «нова Європа», чи ще щось... (...)

Партизанська боротьба поляків і більшовиків могла б нас не цікавити, і вони могли б її провадити згідно з їхніми силами, якби

не те, що її вістря спрямоване проти нас. Сталін і Сікорський хотіли вбити одним пострілом двох зайців: знешкодити німців і з німецькою допомогою розбити українця.

Українці не брали і не братимуть участі в цій партизанській війні... Німці самі добре розуміють ситуацію. І все-таки вони використовують боротьбу партизанів як нагоду, щоб знищувати нас.

Ми не дивимося на боротьбу партизанів з погляду світової комуністичної революції (російський імперіалізм), ані з погляду ідеї « нової Європи » (німецький імперіалізм), але тільки з погляду інтересів України. Ми боремося за самостійну Українську державу, а не за чужі імперіалізми.

Ми мусимо берегти наші сили... Наш шлях — це не партизанська війна кількох сотень чи навіть тисяч осіб, а народна революція мільйонних мас України».

У районі Горохова був знайдений на стодолі плакат, підписаний Степаном Бандерою. Він закликає українця своїми власними силами звільнитись « від цих навіжених німців ».

У Житомирській області було арештовано вчителя з Тиврівки в момент, коли він готувався переправити в Київ нелегальну бандеріаську літературу. Він мав два підроблених паспорти.

У Гайсині було арештовано сім осіб за письмову пропаганду на користь руху Бандери. При обшуку домів удалося вилучити важливі пропагандистські матеріали. Голова групи мав пістолет російської армії.

Установлено, що зміцнилася діяльність організації Бандери в Запоріжжі. У районі Софіївки адалося арештувати робітника, який поширював нелегальні матеріали, а також комерсанта з Криогого Рога, запідозреного у вербуванні прихильників Бандери серед української інтелігенції.

У ході інших розслідувань стосовно руху *Мельника* в районі Києва та на Східній Україні було арештовано двох чоловіків.

П'ятьох прихильників *Мельника* вдалося арештувати на околицях Миколаєва, серед них був начальник і два члени місцевої української охоронної поліції.

У Кіровограді було арештовано заступника командира батальйону охоронної поліції, оскільки, будучи прихильником *Мельника*, він обіцяв передати іншим особам матеріали про вербування. (...)

I / R 58/222 f. 102—103.

Наказ про знищення сіл на Україні

22 вересня 1942 р.
Секретно.

15-й поліцейський полк
3-й батальйон.

1. 23 вересня 1942 р. батальйон знищує в районі на північний схід від Мокран такі села, заражені бандитизмом: Борки, Заболоття і Борисівку. Рота «Нюрнберг» знищує Кортеліси.

2. Для цього виділені: 9 рота за винятком відділення Фрона, із моторизованим взводом жандармерії 16-го полку на Борисівку. 10 рота, 1 унтер-офіцер і 7 солдатів із штабної охорони і 3 шофери на Борки. 11 рота з відділенням Фрона і 14 солдатів бронетанкового азвуду 10-го полку на Заболоття. (...)

5. Початок операції: 23 вересня 1942 р. о 5 годині 30 хвилин. До 4 години 35 хвилин населені пункти повинні бути оточені (зовнішнє оточення).

6. Операцію слід проводити згідно до моїх вказівок, даних під час обговорення обстановки з офіцерами 21 вересня 1942 р.

7. Конфіскацію поголів'я худоби, сільськогосподарського реманенту, запасів хліба та іншого сільськогосподарського майна провадити згідно з моїми усними вказівками. (...)

Голлінг

XV / С. 132, 134.

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 23

Берлін, 2 жовтня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.
(...)

А. Противник і виконавчі питання.
(...)

Український рух опору

Рух Бандери.

Незаконна група Бандери продовжувала з допомогою пропаганди чинити вплив на місцеве населення, поширюючи ворожі німцям листівки. У Києві було арештовано кілька осіб, сильно запідозрених у приналежності до групи Бандери. В основному

вони прибули з Рівненської області і казали, що збираються продовжувати навчання у Києві.

Два прихильники Бандери, ув'язнені в тюрмі Знаменки (біля Миколаєва), у ніч 25 серпня 1942 р. були звільнені вартовими й одним членом української охоронної поліції. Чотири чоловіки втекло, прихопивши зброю і боєприпаси. Проводиться розшук. *Рух Мельника.*

Після тривалого розслідування удалося арештувати в Києві групу прихильників Мельника, незважаючи на те, що вони були замасковані та працювали обережно. Вони займалися в останні місяці поширенням нелегальних матеріалів і розширенням таємної організації, У ході цієї акції у Києві було виявлено друкарню нелегальної організації Мельника. Була перехоплена листівка під назвою «Народження нового українця».

У ній говориться про боротьбу українців за свободу. У за'язку з цим було арештовано керівника пропаганди Василя Кузьмика, який народився 18.01.1916 р. і проживав без дозволу в Києві, використовуючи псевдонім Петренко. Разом з ним арештовано ще вісім активістів групи Мельника...

I / R 58/22 f. 133.

№ 146

Лист представника міністерства Сходу при групі армії Б до Розенберга з приводу ускладнення ситуації

Питання поведінки з вивезеними до Райху українцями-остарбайтерами справляє тут у керівництва вермахту величезне хвилювання. Головнокомандуючий рекомендував мені відвідати якнайскорше, і саме особисто, кілька таборів у Райху і зробити рапорт для компетентних органів, щоб вони могли негайно усунути труднощі. У зоні групи армії спокій не встановлено. Всі обставини незадоволення сприяють тому, що зростає кількість людей, які переходять на бік банд, у табір Бандери чи в інші ворожі групи. (...)

Тойрер

XI / 054-PS

XV / C. 101 ff.

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 24

Берлін, 9 жовтня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

У Харкові на початку вересня 1942 р. було перехоплено нелегальні листівки *групи Бандери*. Вони були надруковані «крайовим відділенням ОУН східних територій України». (...)

У цих листівках уперше поаідомляється, що група Бандери має окреме відділення на Східній Україні й розширює свою пропаганду серед східноукраїнського населення. Почалося розслідування, спрямоване на виявлення авторів і поширювачів цих листівок. (...)

У районі Дніпропетровська в ніч на 6 вересня 1942 року було арештовано 15 осіб за таємну діяльність у забороненому товаристві «Просвіта»...

Стає усе більше очевидним, що «Просвіта» хоче усунути всякий іноземний вплив, враховуючи й німецький, і хоче всякими засобами працювати для мети «створення незалежної України». (...)

(...)

У ході акції проти нелегального руху *Мельника* в Києві було арештовано дальших трьох осіб. Керівник пропаганди Кузьмик під час допиту визнав, що організація Мельника провадила цього року троє зборів у Східній Україні, а саме у травні в Рівному чи Луцьку, у червні у Проскурові і 15.09. у Києві. Обговорювалась загальна ситуація. (...)

I / R 58/222 f. 179—180.

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 26

Берлін, 23 жовтня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

Останнім часом рух Бандери все більше переходить до методів активної боротьби. Ще у травні було встановлено, що рух Бандери серйозно зайнявся створенням банд, зокрема в західній частині України. У липні 1942 р. рух такої банди спостерігався у районі Кам'янця-Подільського; у ній були прихильники групи Бандери і більшовицькі елементи*.

Інша, більш значна банда була недавно локалізована в районі Сарн; нею керує активіст Бандери Боровець. Дальше встановлено, що рух Бандери переходить до військового вишколу своїх членів і їх час від часу згромаджує для воєнних польових занять, які відбуваються у рамках діяльності національних банд. Щодо більшовицьких банд утримується прихильний нейтралітет. Заяви про боротьбу з більшовизмом усе більше і більше зникають у пропаганді, яка тепер скерована майже лише проти німецьких властей, а точніше проти німецьких окупантів. Таке ставлення руху Бандери в основному збігається з думкою його керівництва, яке після зближення Англії та Америки з Радянським Союзом вважає необхідним зближення між націоналістичним українським рухом і більшовиками**. Такий поворот показує, що рух Бандери зайняв цілком ясну позицію проти Німеччини і що він вирішив добиватися силою і всіма засобами, враховуючи збройну боротьбу, незалежності України. Крім того, рух Бандери, як і раніше, продовжує інтенсивно проааднти набір серед місцевого населення і намагається розбудувати свою організацію на якомога ширшій базі. Рух Бандери сприяє підготовці жінок та молоді, а також проникненню в економіку з допомогою створення спеціальних референтів біля кожного опорного пункту. Одночасно прихильники Бандери намагаються проникнути у всі неполітичні, культурні, наукові організації і надати їм націоналістичного спрямування.

* Це твердження необгрунтоване. Зате відомо, що деякі колишні члени комуністичної партії іноді вступали до українського національного опору, маючи на меті боротися за незалежність України.

** Щодо цього див., с. 274—275.

Особливу увагу рух Бандери приділив Українському культурному товариству «Просвіта».

Група Мельника останнім часом також стала активнішою. Її пропаганда стала жвавішою і частково перевершує пропаганду руху Бандери. (...)

I / R 58/222 f. 231.

№ 149

Уривок із донесення про ворогів групи армії Б № 21

Головний штаб, 29 жовтня 1942 р.
Секретно!

Vfh, H Geb. B
Abt. Ic Nr. 539/42 g.

Відомості про ворога

Звіт від половини серпня до половини жовтня № 21

I. Банди

1 Українські націоналісти.

За повідомленням головнокомандуючого вермахту на Україні за 16 жовтня 1942 р. українські націоналісти вперше зібралися у районі Сарн у більшу банду і постійно отримують наплив. (...)
II / RH 22/175.

№ 150

Уривок із листа щодо депортації українських робітників
у Німеччину

31 жовтня 1942 р.

Група VIII

Відділ контролю листів з-за кордону. Берлін.

(...)

Відправники: Катерина Токарчук
с. Білозірка Кременецького району.
Волинь, Україна

Адресат: Уляна Мазур
(Айнсварден / Олд.)

Дата: 13.10.42.

(...)

У нашому селі мали взяти 28 осіб, але всі не поїхали. Тоді хати тих, що не поїхали, спалили, і замість 28 осіб забрали 41

чоловіка. У сусідньому селі було спалено чотири хати разом з речами людей, а в інших селах ще більше.

I / R 6/79 f. 9.

№ 151

Уривок із донесення про настрої українського населення

Берлін, 11 листопада 1942 р.

Відділ контролю листів з-за кордону

Берлін

(...)

Звіт про настрої

на основі листів за час від 11.9. до 10.11.1942,
що їх використано, про:

Радянську Росію

(...) Листи, що надходять з України, вказують на дальше гостре падіння морального духу населення України. Після насильного вербування робочої сили для Райху українське населення охопила страшна паніка.

Вісті, які надходять з України до працюючих у Німеччині, наповнені описами жахливих насильницьких заходів, що їх застосовує влада для набору робітників зі Сходу. (...) Щоб забезпечити для транспорту фіксовану кількість робітників, чоловіків і жінок, у тому числі й молодь від 15 років, хапали на вулицях, на базарах та під час сільських свят. З цієї причини люди залякані, переховуються і уникають з'являтися у публічних місцях. Згідно з листами, до тілесних покарань додалися приблизно з початку жовтня спалювання будинків і цілих сіл як покарання за невиконання вимог до громад щодо доставлення робочої сили. Про застосування таких заходів повідомляється з різних місць (додаток 1).

Гіркі нарікання, що «свобода» виявилась зовсім не така, на яку сподівалися українці з приходом німців, тісно пов'язані із збільшеними реквізиціями урожаю, молока, худоби. Населення сіл твердить, що йому не залишається що їсти, навіть осіннього насіння мало. Урожай цього року часто вважають поганим. Багато авторів листів очікує узимку й навесні голод (додаток 2). (...)

III / Vertr. d. AA.

beim R.-Kom. Ukr., vol. 4.

Секретна німецька інструкція стосовно України

Листопад 1942 р

1. Наші вороги: комуністи, прихильники Бандери, партизани. Потенційно найнебезпечніші бандерівці. За всяку ціну знищити.
 2. Школи тільки 4-класові. На другий рік (1943) закрити
 3. «Просвіти» обсервувати. Там діють Б (бандерівці).
 4. Відібрати культурно-освітні установи, театри, кіна.
 5. Якнайменше наукових інституцій типу лабораторій і т. ін. Тільки такі, що необхідні для війська.
 6. Церкви не допустити до згоди.
 7. Не поборювати сухот, тифу. Закрити лікарні для населення. Здержати продукцію дальших місцевих лікарів.
 8. Суди лише німецькі. Кожний німець — суддя. Для населення суди передбачені на 10 літ.
 9. Хуліганство каральне тільки тоді, коли шкодить німцям
 10. Ширити аморальність — не карати за аборти.
 11. Все, що має хребет, зламати...
 12. Партизанів і націоналістів не допускати до згоди.
 13. Контроль поїздів.
 14. Секоти в заводах, цехах, церквах, підприємствах, установах і т. ін. Слідкувати за ворогами Німеччини. Попи на послуги
 15. Не говорити німцям із населенням.
 16. Не говорити про непорозуміння у партії.
- XVII / С. 81.

Уривок із донесень з окупованих територій Сходу № 29

Берлін, 13 листопада 1942 р
Секретно

Начальник поліції безпеки і СД.

Штаб команд.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Група Бандери.

(...) Встановлено, що політичне виховання молоді Організацією Українських Націоналістів здійснюється через молодіжні товариства «Буйтур», «Юнацтво» і «Просвіта». Українська молод

хлопці і дівчата, під час регулярних вечірніх зібрань займаються спортом і їх скеровують на політичну лінію організації Бандери... Крім того, встановлено, що разом із спортивними тренуваннями переводиться військову підготовку... В усіх українських молодіжних товариствах пропагують ідею незалежної Української держави як найвищу політичну мету.

(...) У ході розслідувань у Харкові в ніч на 17 жовтня 1942 р. вдалося виявити підпільну друкарню організації Бандери. Інтенсивна перестрілка сталася у ході акції, що закінчилася арештом 11 прихильників Бандери. Було захоплено важливі пропагандистські матеріали і 14 ящиків матриць.

У Білій Церкві, що біля Києва, арештовано 4 особи (один з них учитель) за діяльність на користь організації Бандери. У Луцьку при спробі втекти був арештований один бандерівець.

У Херсоні арештований прихильник Бандери, запідозрений у викраденні 6000 марок під час збройного нападу.

У Миколаєві знову перехоплено пропагандистські матеріали.

У Києві арештовано Івана Шпака, який мав паспорт на прізвище Запорожець. Шпак є членом ОУН з 1936 р.; він прибув зі Львова до Києва за наказом Легенди, одного з найвищих керівників руху Бандери... Також арештовано Дмитра Марка, що мав паспорт на прізвище Кравченко.

Група Мельника.

Серед літератури, захопленої у Кузьмика, прихильника Мельника, була листівка... яка закінчувалася такими словами: «Ми ненавидимо більшовицьке ярмо, але ми так само ненавидимо це інше ярмо. Господарем української землі може бути лише українець». (...)

Українська національна партія.

У Попельні, біля Житомира, арештовано 15 осіб, серед яких один священник, за спробу створити українську національну партію. (...)

I / R 58/699 f. 45—46.

Уривок із донесень з окупованих територій Сходу № 30

Берлін, 20 листопада 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Групи опору

а) Група Бандери.

Після акції, проведеної проти нелегальної групи Бандери у вересні минулого року, під час якої майже всі активісти цієї організації, а також її керівник Степан Бандера були арештовані, діяльність її на території Райху була практично припинена. Проте за останні місяці залишені без проводу прихильники Бандери в Райху знову поступово об'єдналися і починають наново організуватися.

Коли донесення різних постів гестапо стосовно відновлення діяльності прихильників Бандери в Райху стали все більше і більше частими, у вересні цього року було наказано гестапо Брауншвайга, а в жовтні гестапо Дрездена діяти проти групи Бандери в обох округах...

У ході спритно проведеної акції 48 активістів, членів групи Бандери, було арештовано у Брауншвайзі і 10 у Дрездені. Під час допитів точно встановлено, що вони мали зв'язок із центром у Берліні.

Завдяки спостереженням за місцями побачень і засідкам на квартирах (ОУН) у Берліні вдалося арештувати організаційного керівника нелегальної організації Бандери на території Райху на ім'я Клим. Розшифрувавши записи, знайдені у книзі, було встановлено структуру організації у Райху. За цими записами, організація у Райху поділяється на десять областей, кожна з них поділяється на райони, що складаються з груп по п'ять членів. Вищеназвані пости гестапо одержали наказ негайно провести арешти і допити. На сьогодні арештовано більше 210 осіб у Ляйпцігу, Берліні, Ганновері, Гамбурзі, Гільдесгаймі та Потсдамі. Гестапо передбачає також провести нові арешти в Гамбурзі, Ганновері, Мюнхені, Відні, Празі, Бреслау, Позені (Познані), Данцігу (Гданськ), Франкфурті-на-Одері, Франкфурті-на-Майні, Бремені, Хемніці, Дюссельдорфі, Касселі, Кельні, Кенігсберзі, Карлсруе, Нюрнберзі, Магдебурзі, Оппельні, Райхенберзі, Штуттгарті, Ваймарі, Вірцбурзі.

У Берліні членам поліції безпеки вдалося арештувати в захопленій ними таємній квартирі чотирьох кур'єрів, що прибули з Галичини. Вони мали зі собою важливі матеріали. В одного з кур'єрів, окрім багатьох підбурювальних матеріалів, була значна кількість фальшивих перепусток, начебто виданих поліцай-президентом Берліна та ландратом (супрефектом) Гослара. В іншого кур'єра, що прибув зі Львова, було знайдено підроблені бланки з напнсом «Німецький Інститут для іноземців при Берлінському університеті». Були це посвідки, які підтверджували, що дана особа вчилася мови в Інституті й мали, очевидно, служити як посвідка про відпустку разом із перепусткою при прикордонному контролі.

Ще один кур'єр мав 100 підробних карток на хліб. Крім того, слід вказати, що один із кур'єрів мав також декілька особистих посвідчень українського Бюро довіри в Берліні...

Згідно зі знайденими в кур'єрів матеріалами і дотеперішніми допитами випливає, що центр організації Бандери повинен бути у Львові чи в його околицях. У Берліні є лише підрядний пункт для опіки над членами, що проживають на території Райху.

Розслідування триває.

Комісаріат прикордонної поліції встановив існування нелегальної організації Бандери в Нови-Сончі. На сьогодні вдалося арештувати одного активіста і трьох прихильників цієї групи. Слід очікувати нових арештів. (...)

Зміст ворожих матеріалів особливо гострий щодо німців.

Організація у районі Нови-Сонч, здається, була створена братом Степана Бандери. (...)

б) *Група Мельника.*

Лист головного керівника пропаганди групи Мельника, Костянтина Горського, був знайдений у Києві під час арешту Василя Кузьмика, керівника пропаганди на Східній Україні. Він містить найголовніші вказівки щодо пропаганди.

У Кузьмика також знайдено текст керівника групи Мельника на Волині, Чигиринна (псевдонім «Барда»), у якому містяться ненависні випадки проти німецьких окупаційних військ. Ця стаття підкреслює, що німецьке звільнення нічим не відрізняється від більшовицького. (...)

I / R 58/697 f. 209—212.

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 31

Берлін, 27 листопада 1942 р.

Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

У секторі командуючого поліцією безпеки і СД Житомира знайдено надруковані листівки антинімецького спрямування. Зокрема, у них сказано:*

«Партизани! Ви покинули свої хати і свої сім'ї, щоб узяти участь у боротьбі. (...) Ризикуючи життям, ви боретесь проти загарбників за спільну справу. Те, що роблять із нашим народом німецькі загарбники, вимагає помсти і закликає до опору. Пограбування нашої Вітчизни, голод і безробіття, зневага нашого народу, примус і вигнання тисяч громадян — ось що приніс нашому краєві загарбник. Боротися проти всього цього — великий і священний обов'язок, що заслуговує пожертвувати власною кров'ю і власним життям. Чого ми хочемо замість німецької окупації? Повернення радянського режиму? Хіба московський режим так уже відрізняється від німецького? Вони подібні, як дві краплі води. І той і той режим — це диктатури, спрямовані проти нашого народу.

Гітлерівський і російський імперіалізми сьогодні в конфлікті, але обидва воюють, щоб знищити і поневолити народи. Ще зовсім недавно вони були об'єдналися до боротьби проти інших народів і ділили між собою здобич. У вересні 1939 р. Сталін та гітлерівська Німеччина уклали союз і взаємно допомагали один одному, щоб знищити західноєвропейські держави. Вони постачали наш хліб німецькій армії і наше пальне німецьким танкам та літакам. Чи правильно боротися за цей або за той режим? Ні! Наша справа є боротися проти обох режимів за побудову нової епохи. Це стане можливим тільки тоді, коли впадуть обидва режими. Тоді кожен народ зможе будувати своє майбутнє за власним бажанням. Незалежна держава, вільний народ, вільні робітники — ось те нове суспільство, за яке ми повинні боротися!

Партизани! Не дайте себе втягнути на службу більшовицьким чи німецьким імперіалістам. Піднімайте національний револю-

* Йдеться про заклик до радянських партизанів, що діяли на території України.

ційний рух, організуйте незалежну політичну боротьбу. Боріться проти загарбників, не кожен окремо, а в лавах масової національної організації, за повну свободу і незалежність усіх поневолених народів. Щойно тоді наша боротьба увінчається успіхом.

Геть Гітлера і Сталіна! Хай живуть незалежні держави всіх поневолених народів!»

Проведені у Львові розслідування допомогли арештувати трьох студентів, які, без сумніву, є активістами групи Бандери. (...)

Тим часом удалося затримати заступника керівника організаційного відділу головної централі організації у Львові Володимира Лобая, що народився 27.10.1911 року. Він був також керівником усієї служби кур'єрів, працював у групі Бандери як професіонал, не займаючись жодним іншим ремеслом. У його квартирі, що була одночасно і явкою, яку ми захопили, було арештовано шість інших осіб, один із них — службовець української поліції, який був зовнішнім кур'єром.

Згідно з результатами допиту, головний центр групи Бандери міститься у Львові. Йому підлягають крайові керівництва. Існують крайові керівництва для території Східної України у Києві, території Західної України у Львові, території Волині і Полісся у Рівному або Луцьку, території Угорщини і Румунії у Чернівцях або Одесі та на території Німецького Райху в Берліні. Перехоплено велику кількість адрес.

У ході операції проти керівників групи Бандери під вечір 21.11.1942 р. у Львові член цієї організації смертельно поранив у голову СС-штурмшарффюрера і кримінального секретаря Гергарда Шарфа із Головного уряду безпеки Райху. Був також поранений у стегно і рамено офіцер, кримінальний службовець посту гестапо Брауншвайга. Ці службовці були зайняли викриту явку і вже арештували п'ять активістів Бандери в момент, коли вони входили у згадану квартиру. Шостий, входячи у квартиру, негайно вихопив пістолет і поранив службовця з Брауншвайга та смертельно поранив Шарфа. Винуватець, хоч сам був поцілений двома пострілами, зміг утекти, скориставшись темрявою.

Акція продовжується.

I / R 58/699 f. 87—89.

**Уривок із донесення гестапо про важливі поліцейські
події № 8**

(Берлін), 27 листопада 1942 р.

Надзвичайно секретно!

Головний уряд безпеки Райху. 4-е Управління.

Донесення про важливі поліцейські події.

(...)

Український рух опору

Не підтвердилося припущення, що арешт провідника Організації Українських Націоналістів Степана Бандери, як також і керівництва його організації у Райху й у районі Львова призведе до помітного і тривалого спаду активності цієї групи. Тон пропаганди Бандери, досить поміркований на початку, ставав все більш і більш гостріший. Розповсюджені останнім часом листівки вже недвозначно підбурюють проти Німеччини. Ця підбурювальна пропаганда вже довела до того, що прихильники Бандери здійснюють замаху проти німців, зокрема проти членів поліції безпеки. (...)
I / R 58/208 f. 158.

**Уривок із донесення гестапо про важливі поліцейські
події № 1**

(Берлін), 1 грудня 1942 р.

Головний уряд безпеки Райху.

(...)

Український рух опору

(...) Пост державної поліції Брауншвайга разом із постом Магдебурга арештував 29 членів нелегального руху Бандери. (...)

Пости державної поліції Дрездена і Берліна арештували всього 21 агента нелегального руху Бандери. (...) (списки додані).
I / R 58/208 f. 174.

Уривок із донесень з окупованих територій Сходу № 32

Берлін, 4 грудня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Діяльність банд.

(...) На Україні діяльність банд не зменшилась. Тільки в секторі команди (СД) Рівного і Житомира за останні вісім днів було зареєстровано 150 бандитських нападів, передовсім захоплення продовольства для банд. Але ще дуже часті вибухи і сходи поїздів з рейок.

Наочний образ про наслідки поборювання банд дають дотеперішні результати акції заготівлі зерна в секторі командира Рівного. Загалом у секторі, навіть у районах, заповнених улітку бандитами, можна було перевести акцію на 80 до 100 %. Зате райони Пінська, Костополя і Сарн стоять далеко позаду в заготівлі через сильну активність банд: Пінськ 28 %, Костопіль 32—35 %, Сарни 25—30 %.

У секторі команданта СП і СД Рівного у звітний період сталося 100 нападів бандитів, переважно для захоплення продовольства для банд. Майже повністю зруйновані чотири державних господарства, багато мерій, молочарень. Пограбовано багато соток центнерів збіжжя і велику кількість худоби.

У ході дій проти банд вбито 594 бандитів, заміновано або зруйновано 2 земляних бункери і 13 таборів. (...)

I / R 58/699 f. 121.

№ 159

Уривок із донесення гестапо про найважливіші поліцейські події № 3

(Берлін), 8 грудня 1942р.

Надзвичайно секретно!

Головний уряд безпеки Райху. 4-те Відділення.

(...)

Український рух опору

У ході операції проти нелегальної групи Бандери у Львові арештовано дальших 18 осіб. (...)

4 грудня 1942 р. у Львові вдалося арештувати керівника

пропаганди головного центру групи Бандери Старуха (кличка «Синій»). Справжнє його ім'я ще невідоме*. (...)

Того ж дня удалося арештувати у Львові також заступника провідника нелегальної групи Бандери «Легенду» («Семен Судьба»), справжнє ім'я Іван Климів. Його треба розглядати як духовного голову всієї організації Бандери.

У зв'язку з розслідуваннями у Львові у третьому комісаріаті української поліції Львова знайдено зброю — була захована у спеціальній кімнаті за шафою. Захоплено, між іншим, 10 рушниць у прекрасному стані, ... два пістолети, боеприпаси, російські гранати, ... шість сталевих касок з українським гербом та інше військове спорядження. Унаслідок цього випадку проведено негайно обшук в усіх комісаріатах і постах, де працюють українські службовці, і також знайдено, щоправда, у меншій кількості, зброю. За останніми констатаціями, українська поліція, кримінальна поліція, а також поліція безпеки проникнені прихильниками Бандери. На сьогодні арештовано п'ять службовців української поліції. Розслідування триває.

На території Райху арештовано ще вісім агентів нелегальної організації Бандери (список додано).

I / R 58/208 f. 199—201.

№ 160

Уривок із донесень з окупованих територій Сходу № 33

Берлін, 11 грудня 1942 р.

Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

5. Противник і виконавчі питання.

(...)

Україна

На всій Північній Волині активність банд анітрохи не зменшується. Кожен день відбуваються напади на державні господарства, мерії, будинки лісників, а також вибухи на залізничних шляхах. (...)

Український рух опору

У ході акції, спрямованої проти нелегальної групи Бандери, у Львові було арештовано ще 18 осіб. Це переважно активісти, які були керівними працівниками у військовому, пропагандивному

* Йдеться про Ярослава Старуха; псевдоніми: «Синій» «Стяг», «Орлан.»

і організаційному відділах. Захоплено важливі пропагандистські матеріали...

Дальше на основі розслідувань встановлено, що філія головного центру групи Бандери у Львові міститься у Холмі... Відомі імена восьми осіб, які працюють у цій філії. Видано наказ про їх арешт. (...)

У зв'язку з розслідуванням, проведеним у Львові, у третьому комісаріаті української поліції знайдено зброю...

Після інциденту після полудня у всіх комісаріатах і постах поліції, де служать українські поліцейські, було проведено рапто-вий наліт. Знайдено зброю і боєприпаси в обмеженій кількості. Заслуговує на особливу увагу той факт, що українська поліція мала цю зброю, хоч недавно охоронною поліцією провадилась інспекція і був даний наказ віддати всю зброю, за винятком офіційно виділених пістолетів.

За останніми даними, в українську поліцію Львова проникли прихильники Бандери. Уже арештовано п'ять українських службовців поліції. Розслідування триває. (...)

На початку листопада в Києві вбито вербувальника СС і члена допоміжної української поліції, які обоє належали до команди СП і СД Києва. Убивство було здійснено двома особами в уніформі жандармерії. Без сумніву, йдеться про членів групи Бандери, які діяли за наказом їхнього голови Могили. Убиті протягом останніх тижнів успішно співпрацювали над розкриттям нелегальної групи Бандери в Києві і вийшли на слід одного з ватажків, Могили. Число арештованих у Києві прихильників Бандери сягає двадцяти дев'яти осіб.

У районі Рівного арештовано тринадцять осіб за пропаганду на користь організації Бандери.

У ніч 3 жовтня 1942 р. на двері квартир двох членів СД Станіслава (українців) було приклеєно смертні вирoki українською мовою з таким текстом:

«Народ і Батьківщина засудили тебе на смерть!» Підпис: ОУН.

Про авторів цих вироків нічого не вдалося дізнатись. (...)
I / R 58/699 f. 153—155.

№ 161

Уривок із донесення про збори в комендатурі міста Суми

12 грудня 1942 р.

Політична ситуація.

Рух опору української інтелігенції стає усе більш активним. СД розкрило нитки аж до Києва, до централі руху Бандери. До тепер арештовано обласного керівника Сапруна, двох районних керівни-

ків і 38 членів. Керівники школи перекладачів організують мережу ОУН (рух Бандери) і підбирають підходящих людей, яких потім представляють як осіб, достойних довіри німецьких органів влади. (...)

Згідно з деякими чутками, ОУН має намір збудувати в Конопі фабрику боєприпасів. Центр ОУН є у Києві. ОУН діє за системою кілець. Можна бачити зовнішнє кільце, а серцевина залишається недосяжною. (...)

II / RH 22/69 f. 51.

№ 162

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 35

Берлін, 23 грудня 1942 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

(...) Існує достовірна інформація, що на початку листопада в болотах Рокитного (на Волині) було висаджено значну кількість радянських парашутистів. Ці парашутисти, так би мовити, упали на банду Бандери, і ні ті, ні ті не хотіли терпіти присутність один одного. У ході бою багато парашутистів мало би бути вбито, інших поранено. Банда Бандери мала б захопити здобич, а саме: значну кількість сучасної радянської зброї.

Під час арешту одного з прихильників Бандери в Полтаві, були знайдені такі фальшиві печатки:

- Мер міста Полтави, відділ народної освіти.
- СС-українська служба порядку міста Полтави,
- Зареєстрований дня ... комендатурою Полтави.

У районі Миколаєва арештовано десять осіб, запідозрених у приналежності до Організації Українських Націоналістів...

Нещодавно на Україні захоплено значну кількість листівок нелегальної організації Бандери.

У листівці під заголовком «Голод» сказано:

«Українці!

Чи чули ви про голод 1932—1933 років, спровокований червоними бандитами і під час якого мільйони ваших братів померли від голоду на Східній Україні? Наближається зима, а разом із нею критичний період між двома урожаями. Німецька адміні-

страція відібрала всі ваші запаси і залишила вас без засобів до існування перед небезпекою голоду...

Селяни! Не здавайте жодної живої корови; якщо будуть забирати, вбийте її, не віддавайте ворогу, який переправить її до Німеччини, до Голландії чи до Данії; ваше добро буде віддане онімеченим селянам, які вже мають у 8—10 разів більше корів, ніж потрібно. Німецька економічна політика спрямована на те, щоб із власників нашої землі зробити жебраків, і коли вони будуть повністю пограбовані, кожен німецький негідник зробиться багатим паном. Ми не дозволимо цього. Ми не дамо нас грабувати. Ми заховаємо все, що можна!»

У секторі командира Харкова перехоплені листівки «Окружного проводу ОУН Східної України». Ці листівки звертаються до національно свідомого українського населення з вимогою беззастережно приєднатися до руху Бандери, щоб разом вести боротьбу проти німецьких окупантів. В одній з цих листівок сказано:

«Українці!

(...) За короткий час німецького панування розвіялися усі надії. Тепер кожен українець повинен зрозуміти, що нам залишається тільки один шлях до людського вільного державного життя: шлях організованої революційної боротьби широких мас за незалежність України. Настає наш час. Світ поринув у величезну битву. Наш найголовніший ворог, російський імперіалізм, втрачає всю свою кров... Німеччина знесилена... З ходом війни наші шанси зростають. Ми не сміємо прогавити вигідний момент. Наш успіх залежить від нашої міцної єдності і нашої сили у спільній боротьбі...»

В інший листівці сказано:

«Московська тюрма (народів) валиться. І хоч у цій смертельній боротьбі кривавий Сталін обіцяє нам через своїх агентів рай, згадуючи минулі жахи, ми відповідаємо, сповнені гнівом: «Смерть Москві! Кращі сини України власною кров'ю на стінах московських тюрем написали палкі слова вироку:

Свободу Україні, смерть Москві!

Україна і Росія назавжди розділені горою трупів та морем крові... Слава ОУН під проводом Степана Бандери!»

У секторі командира Рівного знову помічено, що бандити пустили в обіг білети карбованця* з двома різними печатками. На одній написано «Слава Україні, героям слава!», на іншій «Слава Бандері!» (...)

I / R 58/699 f. 225—227.

* Грошова одиниця, введена німцями в березні 1942 року.

Уривок із донесення гестапо про важливі поліцейські події № 8

(Берлін), 29 грудня 1942 р.

Надзвичайно секретно!
Головний уряд безпеки Райху.
4-е Відділення.
(...)

Український рух опору.

У ході операції проти нелегальної групи Бандери пост гестапо Брауншвайга у співпраці з гестапо Магдебурга і Готи арештував 25 членів руху Бандери. (...)

Пост гестапо у Празі арештував Василя Івановчика — керівника обласного осередку групи Бандери, а також студентів німецького університету Карла у Празі (додано список із 5 прізвищ), які від довгого часу були членами організації Бандери. Розслідування триває.

11 грудня 1942 р. у Львові арештовано німецького священика Йозефа Петерса, народженого 28.02.1905 р., який здійснював ворожу діяльність разом з українськими колами і не доносив, згідно зі своїм обов'язком, про існування антинімецької організації (група Бандери). (...)

I / R 58/208 f. 244—245.

Уривок із донесень з окупованих територій Сходу № 37

Берлін, 15 січня 1943 р.
Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД
(...)
А. Противник і виконавчі питання.
(...)

український рух опору

У Райхскомісаріаті Україна та Генеральному Губернаторстві перехоплено багато друкованих брошур, випущених нелегальною організацією Бандери, зміст яких присвячений особі Дмитра Мирона, одного з керівників руху Бандери, недавно вбитого в Києві. Ці брошури, що містять фото Мирона, мають на меті зробити з цього застреленого партійного лідера національного героя.

У брошурі, між іншим, сказано:

«Мирона не зламала польська тюрма, його не зловило у свої тенета НКВД, він упав у бою проти німецького імперіялізму, жорстокого окупанта України. Німеччина, яка подає себе за союзника і визволителя, не бажає самостійної і соборної України, вона не хоче, щоб існувала Українська держава, вона хоче перетворити Україну в свою колонію, а український народ у закріпачених невольників. Однак нікому ще не вдалося закувати в кайдани свободолюбний український народ. Він завжди боровся і далі буде боротися проти кожного, хто хоче його поневолити. Український народ у боротьбі здобуде Українську самостійну державу, проти волі всіх імперіялістів, які хотіли б загарбати багаті українські землі. Хай нині німецький окупант тішиться успіхами вбивства. Запаморочений побідами на всіх фронтах, він не бачить, що його безумна політика поневолення, насильств і вбивств веде його до власної катастрофи. Боротьба, яку ми тепер ведемо, — це боротьба всього українського народу за Українську державу, за честь нації, за гідність і за краще життя людини».

Поміж українським населенням округи Ясло викликали сенсацію розклеєні по деревах, парканах, телеграфних стовпах і т. д. листівки нелегальної групи Бандери.* В них, зокрема, говориться:

«Поляки і більшовики можуть бавитися у партизанів, скільки їм захочеться: нас це не цікавило б, якщо б вістря їхньої партизанської боротьби не було звернене також проти нас. Райони діяльності більшовицьких партизанів — це почасти українські землі. Ні в Московщині, ні в корінній Польщі нема партизанів. Сталін і Сікорський свідомо вибрали наші райони для цієї цілі. Вони передбачали, що німці будуть пацифікувати населення цих районів... Всі намагання Сталіна розгорнути партизанську війну зараз після вмаршу німецьких військ не мали успіху. Це завдячується становищу ОУН, яка веде народ тільки до боротьби за самостійну державу. Але і це не здержало німецькі карні експедиції від репресій, запалювання сіл і розстрілу беззбройних українців...

Яке наше становище до партизанської боротьби? Ми маємо на увазі тільки українські інтереси... Ми боремося за Українську державу, а не за чужі імперіялізми. Ми мусимо берегти наші сили, бо ми віримо: війна в її кінцевій фазі принесе нам нагоду для побудови Української держави. Нам шкода кожної людини, яка вмирає за інтереси Москви чи Берліна... Наша мета — не замінення одної окупаційної влади другою, а самостійність, не партизанська боротьба, а національна визвольна революція українських мас».

* Ця листівка була також влітку 1942 р. (Прим. автора).

У ході операції проти нелегальної групи Бандери гестапо Відня арештувало (двох) активістів...

Гестапо Опельна також арештувало (десять) активістів нелегальної групи Бандери...

У секторі гестапо Ганновера арештовано загалом 55 осіб за особливо активну діяльність на користь нелегальної групи Бандери. Семеро з них було потім звільнено, троє наклали на себе руки. (...)

I / R 58/223 f. 64—66.

№ 165

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 38

Берлін, 22 січня 1943 р.
Секретно.

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Противник і виконавчі питання

(...)

Ситуація з бандами в секторі командуючого СП і СД України

Що стосується діяльності банд в особливо загрозливих районах Волині—Поділля і Житомира, то останнім часом передані такі цифри:

Бойові сутички:

Волинь-Поділля	47
Житомир	29

Напади на місцевості:

Волинь-Поділля	42
Житомир	36

Замахи на залізниці та інші середники руху:

Волинь-Поділля	26
Житомир	13

(...)

I / R 58/223 f. 97.

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 41

Берлін, 12 лютого 1943 р.
Секретно.

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Протівник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

У ході заходів, вжитих проти Організації Українських Націоналістів — групи Бандери, гестапо Берліна арештувало 136 осіб за нелегальну діяльність. Арешти тривають. (...)

Командуючий СП і СД України запримітив пожвавлену нелегальну пропаганду ОУН Бандери за допомогою листівок. (Списки з 15 листівок додано). (...)

У зв'язку з арештом дальших 38 осіб, які належать до кола інтелігенції ОУН — групи Бандери, виявилось, між іншим, що ця організація має у розпорядженні значні суми грошей.

У конфіденційних донесеннях повідомляється, що між прихильниками Бандери і Мельника відбувається дуже значне зближення. Їхня спільна мета — незалежна Україна. Загалом запримічується дальша радикалізація руху ОУН. (...)

I / R 58/223 f. 212—213.

Видобування сировини в районах Сходу

Берлін, 16 лютого 1943 р.
Секретно!

Записка для фюрера.

Видобування важливої сировини в окупованих районах Сходу за період від початку окупації до кінця 1942 р. було таке:

марганцева руда	518 000 т
бітумінозний сланець	804 000 т
горючі сланці	58 000 т
нафта (бензин) (враховуючи Східну Галичину)	250 000 т
вугілля	17 770 000 т
торф	2 600 000 т

буре вугілля	280 000 т
каучук	100 т
шкіра	4 500 т
льняне волокно	110 000 т
конопляне волокно	12 000 т
бавовна	8 500 т
деревна маса (целюльоза)	20 500 т
папір (без картону)	52 000 т
цемент	300 000 т
шибкове скло	900 000 т
цегла	134 000 000 т

Вугілля, марганець і каучук видобувають лише на території України. Україна дала приблизно 6 тисяч т бавовни. Добування марганцевої руди в Нікополі (Україна) вдалося значно збільшити за останні місяці. Якщо не станеться несподіваних перешкод, то виглядає, що в майбутньому можна буде гарантувати повне забезпечення потреб Німеччини.

I / R 6/18 f. 171—172.

№ 168

Уривок із резолюції третьої конференції ОУН Бандери

21 лютого 1943 р.

ОУН стверджує:

До А:

1. Сучасна війна на Сході, що її розпутано в ім'я імперіялістичних інтересів німецького націонал-соціалізму й московського більшовизму, ведеться за протинародні реакційні цілі, обернення країни й народів у предмет колоніальної експлуатації і грабунку, що несе за собою духово-моральний, соціально-економічний і національно-політичний визиск і гніт, тобто за повне поневолення народів і людини. Це, насамперед, війна з приводу України, яку оба імперіялізми трактують у своїх загарбницьких планах як центральну проблему їх імперіялістичної політики на Сході Європи та випадову базу для дальших підбоїв. (...)

2. Німеччина своєю імперіялістичною політикою стосовно всіх європейських народів та терором і грабунком на окупованих теренах стала мобілізувати проти себе всі народи сучасної Європи, а в тому числі теж т. зв. союзників. У цей спосіб створила вона ідейно-політичні та матеріальні основи для свого розвалу й уже хитається під ударами мільйонових армій ворогів та під впливом наростаючих у Європі революційних сил поневолених народів. Її намагання приєднати або приневолити поневолені народи до

ширшої боротьби з большевизмом, кривавитися в сучасній війні за її імперіялістичні інтереси, являються підступним маневром окупанта й спізненою пробою оминути наслідки доконаних помилок та одним із засобів скріпити свій воєнний потенціал силами поневолених народів. (...)

6. Україна знайшлася у сучасний момент між молотом а ковадлом двох ворожих імперіялізмів — Москви й Берліна, що в рівній мірі трактують її як колоніальний об'єкт . У своїй самостійницько-визвольній боротьбі український народ зустрічає як відтинку своїх міжнародних акцій ряд перешкод, що є впливом неознайомлення інших народів з українською справою, протиакцій історичних ворогів України, та є наслідком факту, що сучасна війна ведеться за інтереси великих імперіялістичних держав, які запрягають до своїх цілей інші народи та нехтують їхніми правами на національно-державне самоозначення. Тому для українського народу являється невідкличною вимогою вести боротьбу проти обох імперіялізмів на платформі власних сил, а в основу своєї співпраці з другими народами класти їхнє визнання нашого права на власну державу й на цій площині шукати спільних інтересів, західних і східних народів у спільній боротьбі проти німецько-московського й інших імперіялізмів.

(...) 4. В сьогоднішньому укладі міжнародних сил і в сучасній стадії визвольної боротьби українського народу всяка співпраця з німецьким окупантом і давана йому поміч у його конкурентній боротьбі з московським імперіялізмом — являється на ділі піддержкою московського імперіялізму в Україні й назовні, та створює для нього можливість компромітувати в Україні й на міжнародному відтинку українську національно-визвольну боротьбу, як знаряддя німецького імперіялізму в його завойовницьких плянах. (...)

18. Приймаючи в основу ідею власної державности, як цілість своєї боротьби, український народ віддасть свою силу тільки для революційної боротьби за УССД та буде протиставитися всім ворожим спробам його використовувати та запрягати до воза чужих ворожих інтересів, а в своїй боротьбі проти ворожих імперіялістів стане рам'я об рам'я тільки з тими народами, що визнають його право на власне самостійне державне життя.

Засуджуємо всі спроби індивідуальної чи збірної співпраці з окупантами, як шкідництво й зраду українському народові. Заплямовуємо, як зрадників українського народу, всіх агентів і наємників, секретних співпрацівників гештапо, НКВД і інших, що за юдин гріш продають свою батьківщину.

XIV / С. 74 f.f.

Інструкція Коха щодо німецької політики на Україні

Рівне, 20 лютого 1943 р.

Тільки для службового користування!

Райхскомісар України.

(...)

Для перемоги фронт потребує солдатів і зброї, а батьківщина робітників. З цієї потреби випливають ваші обов'язки.

(...) Мені відомо, що сповільнилась відправка на працю до Німеччини робітників, приналежних до деяких категорій населення, і що минулого літа легше було заповнити десять поїздів, ніж сьогодні один. (...)

Основним правилом поведінки з українцями я поставив вимогу: суворість і справедливість. Не думайте, що теперішні умови дозволяють вам бути, так би мовити, менш суворими, ніж раніше. Навпаки. Той, хто чекає від слов'ян вдячності за м'яке поводження, набув свого політичного досвіду не у НСДАП чи на Сході, а в якомусь клубі інтелектуалів. Слов'янин зрозуміє м'яке поводження як ознаку слабкості. (...)

Під суворістю я розумію те, що ви повинні всіма засобами виконувати всі вимоги німецького керівництва до останніх наслідків, та що ви зломите всякий саботаж і всякий опір. Я точно визначив судові повноваження гебітскомісарів і новим розпорядженням їх значно розширив. (...)

Еріх Кох

II / RH 2/V. 2558.

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 43

Берлін, 26 лютого 1943 р.

Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Протівник і виконавчі питання.

(...)

Діяльність банд у зоні командуючого СП і СД на Україні.

(...) Тюрма в Дубно стала об'єктом нападу, під час якого звільнено 60 ув'язнених після того, як було вбито поліцейських з охорони. (...)

I / R 58/223 f. 243 RS.

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 46

Берлін, 19 березня 1943 р.
Секретно.

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

А. Протівник і виконавчі питання.

(...)

Український рух опору

У донесенні, що надійшло з району Львова, повідомляється про створення якоїсь української національної організації. Вона вперше виступила наяву на початку листопада 1942 р. під назвою «Українські борці за самостійність» завдяки листівці із заголовком «Революція у поході».

Текст, розмножений на ротаторі, був масово розісланий українській інтелігенції. Удалося встановити два місця відправлення: Львів і Тернопіль.

Зміст листівки аналогічний листівкам групи Бандери: створення незалежної України буде можливим тільки через одночасний виступ усіх окупованих народів. Тому український народ повинен готуватися до цієї боротьби. Українці, що співробітничать із німцями — це кон'юнктуристи. (...)

Відзначається все зростаюча радикалізація групи Бандери. Її прихильники збирають зброю та боєприпаси і створюють таємні склади. Накази і директиви підкреслюють ідею, що створення вільної і незалежної України можливе тільки через збройне повстання... Тим часом під час обшуку у штабі руху Бандери в Сарнах, окрім інструкції щодо військової підготовки, була знайдена інша інструкція щодо ведення партизанської війни. (...)

...Згідно з секретними оцінками, ОУН Бандери має у розпорядженні приблизно:

15 000 рушниць
45 000 гранат і
1 550 пістолетів.

Українська охоронна поліція (Schutzmannschaft) у переважачій масі відпадає від боротьби проти групи Бандери, бо вона почасти дуже просякнута людьми Бандери і в різних випадках її члени перейшли на бік бандитів Бандери. В українській школі поліції у Львові під час занять українські інструктори-офіцери ведуть явно ворожу пропаганду проти Райху. Українська поліція саботує у грубий спосіб вербування робітників.

У Львові арештовано таких провідних людей Бандери з «Військової Організації»: Дмитра Грицяя, Олександра Кузьмінського, Василя Ковальського.

У секторі командуючого Києва проведено численні арешти. Між ними в Розгозному арештовано вчителя і ще одного в Малій Вільшанці, обидва члени ОУН Бандери. У Миколаєві арештовано директора музею і ветеринара. У Рогізній проведено арешт 12 членів (ОУН)..., а в Києві більше 40 осіб, в основному інтелігенція. У районі Острога арештовано 22 члени ОУН Бандери.

Тим часом рух Бандери перейшов від системи груп по 5 членів до системи груп по 3 члени, щоб таким чином звести втрати до мінімуму (у разі арешту). (...)

Останньо у районі Крем'янця, у секторі командуючого Рівного, з'явилися групи бандитів, які здійснювали напади на державне майно. Скоріш за все це діє відділення ОУН Бандери під назвою «Фронт українських революціонерів». Уже арештовано значну кількість осіб.

В Умані, у секторі командуючого Києва, з'явилися численні листівки ОУН Мельника, в яких говориться, що німецька окупація може бути тільки тимчасовою. (...)

I / R 58/224 f. 41—43.

№ 172

Уривок із листівки ОУН Бандери

(Березень 1943 р.)

Українці!

Увесь світ у вогні нової загарбницької війни. Імперіалістичні держави ступили в безпощадну війну... Їхня мета — всесвітнє панування, і вони йдуть морем крові безвинних народів. (...)

Нові окупанти України, німецькі імперіалісти, продовжують більшовицькі методи знищення. Нищівна колоніальна експлуатація населення України, грабежі, шибениці, арешти, страти, приниження людської гідності, моральний розклад, вивіз людей у Німеччину на певну смерть і останньо використання більшовицьких методів знищення за допомогою голоду — ось такі благодіяння принесли німці поневоленому народу. (...)

...Українці, що працюють у колгоспах, отримують від німців за їхню тяжку працю замість хліба кілька копійок, на які нічого не можна купити. Українські робітники Донбасу та інших промислових центрів змушені тяжко працювати по 12 годин щодня, а отримують вони тільки голодний пайок. Примара нового голоду насувається на всю Україну... (...)

В ім'я національної солідарності приєднуйтесь до боротьби проти цієї загрози! Українське село повинно допомогти населенню українських міст! Українське місто повинно допомогти українському селу захищати свої інтереси! (...)

Ми хочемо боротися за такий порядок, при якому ніколи більше не було б голоду. Ми боротимемось за незалежну Українську державу, яка захистить населення від знищення. Ми боротимемось за Українську державу, в якій український народ буде господарем своєї прадідівської землі.

Будемо боротися за Українську державу, яка вможливить усім чесно проживаючим і працюючим в Україні національностям гідне життя! (...)

Вступайте до бойових груп Організації Українських Націоналістів (ОУН)!

Організуйтеся! Об'єднуйтеся! Створюйте загальний фронт української національної революції проти імперіалістів!

Вперед! До перемоги!

Слава Україні! Героям слава!

Організація Українських Націоналістів

I / R 6/150 f. 12 ff.

№ 173

Уривок із виступу Коха про поводження з населенням на Україні

Головний штаб, 1 квітня 1943 р.

Головнокомандування групи армій Б

(...)

Військовий радник д-р Клаассен, який брав участь у зборах НСДАП у Києві 5 березня 1943 р., передав зміст виступу райхс-комісара Коха...

1. У ході свого виступу райхскомісар висловлювався щодо поводження з населенням ось таким чином:

1. Ми панівний народ (Herrenvolk) і повинні керувати суворо, але справедливо...

2. Я зможу витиснути з цієї країни все до останньої краплі. Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Населення мусить працювати, працювати і ще раз працювати... Але деякі починають хвилюватися, що населення, може, не отримує достатньої їжі. Населення не повинно цього вимагати. Треба думати про те, без чого мусили обходитися наші герої Сталінграда... Ми не прийшли сюди, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги.

3. Ми панівний народ, а це означає, що расово найпростіший німецький робітник біологічно в тисячу разів цінніший порівняно з тутешнім населенням... (...)

II / RH 2/V 2560 f. 3 ff.

№ 174

Уривок із листа про ситуацію у зв'язку з партизанами

1 квітня 1943 р.

Небезпека партизанів, тобто банд.

Нижчепідписаний мав нагоду точно розвідати про ситуацію у Рівному. Слід відрізнити:

1. Партизани, які є суто більшовицькими. Вони перебувають на північ від залізничної лінії Київ—Рівне—Ковель—Брест...

2. Існує велика кількість партизанів національно-українських, які є також у цих лісах. Ці люди вимагають негайно вільної України і відходу німців. Ними керує відомий український лідер. Ця група постійно отримує поповнення. До цієї групи перейшла українська охоронна служба Ковеля і Рівного. Якраз, коли п. Шенк був у гебітсткомісара, було оголошено тривогу, і всі службовці негайно озброїлися і машиною виїхали на загрожений пункт; там мав бути напад на поїзд з транспортом робітників з метою їх звільнити...

Напади збільшуються з дня на день, навіть серед білого дня...

...(Партизанські) групи 1 і 2 себе взаємно поборюють.

3. Є ще так звані банди, які перебувають на південь від вказаної залізниці, і вони порушують рух поїздів. Також на лінії Житомир—Київ переїзд через ліс був можливий лише по понеділках під військовою охороною. У цих бандах провадиться сильна пропаганда за українську партію свободи... Ці банди часто виступають малими відділами і нападають у білий день на переїжджаючі авта, і коли потім появиться відділ поліції, нікого не знаходить. Усі мирно працюють... За таких умов надзвичайно терпить економічне життя, так що в багатьох районах уже зовсім немає німецької адміністрації. Відділення Fo/No Рівного заявило про систематичні підпали лісопилки і про те, що приблизно 400 робітників було вбито. (...)

підпис: Шенк

I / R 6/492 f. 1 ff.

Уривок із донесення про діяльність партизанів на Україні

Рівне, 4 квітня 1943 р.

Райхскомісар України.

(...) Очевидно, дуже зріс пасивний опір населення у зв'язку з ситуацією на фронті, а також з інших причин. Внаслідок воєнних подій діяльність банд скрізь зросла і навіть поширилась на південні райони, в яких мало лісів. (...)

в) генеральна округа Житомир (...) У цій генеральній окрузі також всі сільськогосподарські керівники були змушені переїхати до міст, які вони покидають тільки під сильним ескортом поліції. Значно знизилась поставка продовольства з цих районів, особливо худоби, так що їхнє значення майже втрачене.

г) генеральна округа Волинь—Поділля. (...) Самозрозуміло, що замовлення і поставки з цих небезпечних районів дуже потерпіли. На Волині залишилося тільки дві округи, вільні від банд. Зокрема небезпечними є виступи українських національних банд у районах Крем'янець—Дубно—Костопіль—Рівне. Українські національні банди одночасно атакували в ніч з 20 на 21 березня усі окружні економічні об'єкти округи Крем'янець, причому один із них був повністю знищений. (...)

I / R 6/492 f. 5 ff.

Уривок із донесень з окупованих районів Сходу № 54

Берлін, 13 травня 1943 р.

Секретно

Начальник поліції безпеки і СД.

(...)

Б. Населення.

Загальні настрої та стан населення на Україні

(...) На Західній Україні настрої населення залежали і весь час залежать, окрім згаданих фактів, від діяльності банд як більшовицьких, так і націоналістичних. Центр найбільшого зосередження банд в областях на північ від Києва, Чернігів, Житомир, Рівне. У генеральній окрузі Волинь—Поділля і Північний Житомир діяльність банд набула такого розмаху, що значні частини цих районів поступово перейшли під їхній контроль і їхнє керівництво. (...)

I / R 58/224 f. 174 RS

Уривок із повідомлення про ситуацію

14 травня 1943 р.

. Теперішня військова і політична ситуація Райху потребує серйозного перегляду німецької політики на Сході, зокрема політики стосовно України. Банди, кількість яких постійно зростає і котрі контролюють уже не тільки великі території у Білорусі, але тепер і на Україні, загрожують фронтові через перервання постачання з тилу. Зменшення посівної площі і поголів'я худоби на Україні призведе до нового скорочення продовольчих запасів для фронту і для Райху, як також для місцевого населення, і тим самим спричинить підвищене обтяження фізичних і психічних оборонних сил під час наступної зими. (...)

I / R 670 f. 120.

Уривок із донесення про наслідки діяльності партизанів

14 травня 1943 р.

Секретно.

№ 1678/43 geh.

Тоді як улітку і на початку осені 1942 р. охоплення і, зокрема, збирання урожаю можна було спокійно проводити навіть у найменших районах, і напади місцевих банд були нечастими, ситуація різко змінилася, починаючи з кінця 1942 р. (...)

I. Генерал-комісаріат Волинь і Поділля.

а) (Більшість) районів слід вважати повністю втраченими щодо поставок із них. Органи, створені господарською владою... так чи інакше не в змозі забезпечити поставки за межі зони військових баз і районних центрів. (...)

Повністю чи майже повністю втрачені щодо поставок: ... 74,82% орних земель на Волині, і 42,21 % на Волині і на Поділлі разом узятих; ... 70,45 % норми хліба з Волині, 44,68 % з Волині і Поділля; ... 81,01 % норми сушених овочів з Волині, 19,96 % з Волині і Поділля; 77,86 % поголів'я худоби з Волині, 52,98 % з Волині і Поділля; ... 88,96 % баранів з Волині, 68,06 % з Волині і Поділля; ... 71,45 % свиней з Волині, 47,44 % з Волині і Поділля.

II. Генерал-комісаріат Житомир (без міста Вінниця).

(...) За винятком північної залізниці і її зони безпеки, а також міст Мозиря, Овруча і Коростеня у цьому районі неможливо одержати ніякого продовольства для військ. Райхскомісаріат

Україна повідомляє, що з 64 800 кв. км земель цього генерал-комісаріату повністю втрачено 32000 кв. км, тобто приблизно 50 %. (...)

III. Точні дані про напади різних бандитів існують тільки для районів Волині. Так, загалом було вчинено напади на 405 державних господарств, 94 молочарень, сироварень, маслобоєнь, 12 винокурень і горілчаних заводів, ... 34 комори з хлібом та сіном, ... 7 млинів...; 68 державних господарств було знищено. Було забрано або знищено 19 329 т зерна, 2 841 т сіна, 2 678 т соломи, 4 732 голів рогатої худоби, 1 809 свиней, 2 130 баранів, 2 745 коней... У генерал-комісаріаті Житомир знищено 231 підприємство, викрадено 12 081 голову рогатої худоби, 294 свині, 130 баранів, 762 коней. Втрати в генерал-комісаріаті оцінюються приблизно в 10 мільйонів райхсмарок. (...)

IV. (...) Хоч на початку року планування по продовольству передбачало збір з території Волині з розрахунку по 6 тисяч тонн щомісячно, цю цифру довелося зменшити до 1 920 тонн на кінець березня, а потім, згідно з новими донесеннями, зменшили до 800 тонн.

Дійсні зміни в поставках худоби у квітні показали, що поїзди можна завантажувати тільки тоді, коли в районах поблизу Ковеля і Луцька буде в розпорядженні достатня військова охорона...

У Житомирі склалася така ситуація, що через нестачу сил безпеки для продовольства неможливо добути жодної корови. (...)

підпис: Кісслінг

II / RW 41/44.

№ 179

Німецькі втрати, викликані діяльністю опору у трьох генеральних округах України: Волинь, Поділля, Житомир (ситуація на травень 1943 р.)

Житомир, 17 травня 1943 р.

Генерал-комісар

Е 11 б 789/43.

1. *Повністю втрачено* (у трьох комісаріатах): 32 % орних земель; 17 % виробництва хліба...; 33 % рогатої худоби; 28 % свиней, 52 % баранів, 26 % молока, 18 % яєць.

2. *Можливі поставки при сильній військовій охороні*: 12 % орних земель; 12 % виробництва хліба... 16 % рогатої худоби; 16 % свиней; 7 % баранів; 14 % молока; 11 % яєць.

3. *Ризиковані поставки через напади місцевих банд*: 17 % орних земель, 20 % виробництва хліба; 25 % сушених овочів; 15 % рогатої худоби; 15 % свиней; 13 % баранів; 18 % молока, 20 % яєць.

4. *Нормальні поставки*: 40 % орних земель, 51 % виробництва хліба, 70 % сушених овочів, 36 % рогатої худоби, 41 % свиней. 28 % баранів, 42 % молока, 51 % яєць. (...)

Кеніг

II / RW 41/44.

№ 180

Уривок із бесіди між Ріббентропом і послом Італії

Берлін, 11 червня 1943 р.

Секретна справа Райху.

(...) На завершення міністр закордонних справ Райху заявив:

1. Щодо продовольства, то ситуація Осі забезпечена, але для цього неодмінно потрібна Україна... Не слід вважати, що Україна є у загальному постачанні харчів лише невеликою частиною європейського континенту і, отже, її поставки продовольства не мають великого значення. Необхідно, щоб відповідний рівень харчування, який становив би життєвий мінімум, не знизився, бо інакше продуктивність праці населення може дуже скоро понизитися. Для втримання рівня харчування вище життєвого мінімуму надзвичайно важливі додаткові поставки з України, і тому без України не можна буде обійтися. (...)

Шмідт

IV / серія E, том VI, С. 167.

№ 181

Повідомлення Коха про поставки багатств України

Рівне, 21 червня 1943 р.

Надзвичайно секретно.

(...) Україна (райхскомісаріат) поставила до березня 1943 р.:

зерна	5 950 000 т
зерна на насіння	100 000 т
стручкові	148 000 т
товщу	400 000 т
масла	49 000 т
картоплі	1 372 000 т
меду	3 000 т
цукру	220 000 т
риби	6 500 т
бавовни	5 000 т

шерсті	5 000 т
рогатої худоби	2 120 000 голів
свиней	450 000 голів
овець	406 000 голів
яєць	420 000 000 шт.
свійської птиці	14 000 000 шт.
	(...)

I / R 94/4b.

№ 182

**Лист Коха до Розенберга стосовно опору
в Райхскомісаріаті Україна**

Рівне, 25 червня 1943 р.
Секретно!

Райхскомісар України
V—1—7422
Tgb. Nr 378/43 gch.
(...)

Райхсміністру Альфреду Розенбергу

Берлін

Особисто

Об'єкт: ситуація з бандами.

Північну частину генеральних округ Луцька і Житомира в основному контролюють бандити. На Волині ми змушені були в ці останні дні покинути територію між лініями залізниць Брест—Пінськ—Луїнець, Луїнець—Сарни, Сарни—Ковель і Ковель—Брест, за винятком районного центру Камінь—Каширський. Йдеться про територію у 17 400 кв. км. Територія, що далі на північ, практично також не в наших руках. (...)

У генеральній окрузі Житомир і в поліській частині генеральної округи Луцьк йдеться лише про радянські банди. У південній частині Волині переважають українські національні банди з центрами в Костополі—Сарнах і Горохові—Крем'яниці. (...)

Також українські національні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння; треба припускати, що ці банди почали методично збирати зброю і боєприпаси зразу після першого приходу німецьких військ, і що, крім того, їм допомогли застатися зброєю радянські війська через добре законспірованих посередників* (...).

* Це припущення помилкове. Озброєння УПА походило лише зі складів, закладених з початку війни, і за рахунок трофеїв, що потрапили до рук українців після боїв з німцями і радянськими партизанами.

Об'єкти, на які нападають банди — це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниці, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади хліба і сіна, а також доступні їм промислові підприємства. Звичайно, напади банд спрямовуються також проти кожного німця, який з'являється у зоні, що ними контролюється. Втрати у генеральній окрузі Луцьк, наприклад, з 9 по 15 червня 1943 р., тобто за один тиждень і в одній окрузі: 25 чоловік, 3 цивільних члени адміністрації, один член організації Тодт. (...)

NA T 175 R 81.

№ 183

Німецька листівка проти ОУН і партизанів-націоналістів

(Червень 1943 р.)

Слухай, український народе!

Москва дає накази ОУН!

З тайних наказів і вказівок, що попали нам в руки, видно, що кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН, яка нібито воює проти большевизму.

В провіді ОУН сидять агенти Москви, що отримують і виконують накази кровожадного Сталіна й його жидівських опричників. В їх тайних наказах, що скоро будуть опубліковані, ОУН означається як національно замаскована большевицька боєва частина. Вона має завдання підбурювати український народ проти німецького правління й творити хаос в запіллі.

ОУН є зряддям жидівського большевизму. Нам є відомі також сховища і централі тих ворохобних елементів ОУН. Ми знаємо провідників тих банд, вони на утриманні Москви.

Український народе!

Чи хочеш, щоб Тебе згубили ці большевики і національно замасковані заговорники? Чи хочеш ти бути гарматним м'ясом Твого власного ворога?

Чи хочеш Ти спричинити знищення Твого народу на Волині?

Жидо-большевизм, що бачить свій кінець, пробує ще раз відсунути свою загибель Твоєю великою поміччю і Твоєю кров'ю.

Чи Ти хочеш бути заплечником? Чи хочеш, щоб Твої жінки, діти, Твоя молодь і старці стали жертвою озвірілих людей?

Згадай страждання і муки, які Твій народ мусів терпіти понад 20 літ.

Згадай помордованих батьків і синів!

Пригадай мільйони громадян і громадянок, вивезених в сибірські степи!

Згадай зганьблених і помордованих священиків! Згадай знищені церковні маєтки і культурні цінності! Відречись від своїх ворогів! ОУН не може ніколи заступити національні інтереси українського народу.

ОУН і большевизм — це одно, тому мусять вони бути знищені!
Німецьке управління

XVII / С. 101.

№ 184

Листівка газети «Радянська Україна»

25 червня 1943 р.

Смерть німецьким окупантам!
ДО ВСІХ НАЦІОНАЛІСТІВ...

Верховоди українських націоналістів, що проголосили свою боротьбу як боротьбу за «самостійну соборну Україну», баламутять народні маси в окупованих німецькими загарбниками районах України, закликають українців іти в їх розбійницькі загони. В своїй облудній агітації ці верховоди...— рубани, мельники, бульби — нацьковують українців проти Червоної Армії, базікаючи про те, що, мовляв, Червона Армія воює не стільки проти німців, скільки проти так званого «визвольного руху українського народу». Брехня! (...)

Червона Армія — армія трудящих народів, вона бореться за свободу й незалежність волелюбних народів, за очищення нашої землі від фашистських загарбників, рабовласників, розбійників. Тим безглуздішим є наклеп націоналістів на Червону Армію і більшовиків, начебто Червона Армія і більшовики переслідують імперіалістичні цілі, тобто загарбання нових країн, земель, покорення народів. (...)

...Бандера ж прибув на Україну на німецькій тачанці. Українці добре пам'ятають, як не так давно Бандера та його прихвосні влаштували були «урочисту поїздку» до німців у спеціальному поїзді. (...)

25 років тісної дружби українського народу з народами Радянського Союзу довели всю користь цього об'єднання. Українець 25 років був справжнім хазяїном своєї землі, своїх підприємств, своїх надр, свого життя. Ніхто йому не нав'язував чужої волі, чужих інтересів. І жив вільно, добре, збагачувався достатками заможності. В цьому — у вільному, без пансько-куркульського ярма, без капіталіста, коли кожен вільний обрати собі шлях у житті, має право на працю, освіту, відпочинок — у цьому є основна суть і значення самостійності й незалежності українського і всякого народу. (...)

XVIII / С. 121—124.

Німецька листівка проти Бандери й українських націоналістів

(Червень 1943 р.)

УКРАЇНЦІ В ЛІСАХ!

Тут говорить Німецький Райх в імені Європи та її великої і старої культури!

(...)

Недавно серед ночі розкинули червоні волоцюги відозву шефа штабу советської армії маршала Василевського, де в імені масового вбивці з Вінниці і Катині, червоного товариша Сталіна, урочисто признано українського вожаку бандитів Бандеру старшим большевиком советської України, якщо він далі із своїми бандитами з лісів та багон боротиметься проти Європи.

Бажаємо Бандері та його компанії в лісах і багнах Волині тільки щастя! У відповідному часі він і його саботажники будуть в днях перемоги Європи покарані, спільно з комуністичними бандитами.

Великий Німецький Райх і спільно з ним Європа, яка воює, така горда на свою прадавню культуру, не дозволять себе довший час непокоїти кільком негідникам.

Маршал червоних Василевський у своїй відозві висловився ясно й виразно, що має бути навіть для найдурніших із вас зрозуміло, що Азія виступила до бою, щоб знищити Європу. Це значить: степ, некультурність, варварство середньої Азії виступили до бою, щоб знищити квітучі сади, церкви, собори та тисячолітні пам'ятники старої культури Європи. (...)

Величезна війна Великого Доброго і Святого проти варварства і чортівства большевизму та союзних із ним жидівських народів у цілому світі вимагає жертв. Ба, навіть дуже великих жертв!

...У добі, такій великій щодо завдань і жертв, політика Бандери і його компанії — це явне божевілля. (...)

Тому вертайся з лісу і болота! Твої дотеперішні вчинки будуть тобі прощені, якщо ти з доданою нижче перепусткою і з твоєю зброєю зголосишся в німецькій поліційній установі.

Фон дем Бах**СС-Обергрупенфірер і Генерал Поліції**

XVII / с. 102—103.

Із постанов III Надзвичайного Великого Збору ОУН

(21—23 серпня 1943)

(...)

Пройдений дворічний шлях позначений великими жертвами. Дмитро Мирон-Андрій, Іван Климів-Легенда, Микола Лемик, Сергій Шерстюк, Щепанський та сотки й тисячі інших політичних бійців лягли в нерівній боротьбі, стверджуючи кров'ю незламну волю народу жити на своїй землі вільним життям.

Масові арешти й розстріли під Звягелем, в Києві, в Ягольниці під Чортковом, в Рівному й Львові, розстріли в Кривому Розі, Кременчузі, Житомирі, Джанкою та інших містах відкрили Україну новими братніми могилами, які поруч козацьких, говоритимуть у вічність про незламне героїство великого народу.

У ці важкі роки ОУН відстояла не тільки моральні позиції українського народу й української національної революції — ОУН створила в цей час практичні передумови для того, щоб перейти в наступ і здобути остаточну перемогу. (...)

Віссю оборони народу перед окупантським терором були дві справи: вивіз до Німеччини на каторжну роботу й грабунки хліба. (...) Тому й практичні результати акцій були в окремих теренах різні. Найбільші успіхи в цьому відношенні мали північно-західні області Волині й Полісся, де було повністю зірвано вивіз робочої сили в самих її початках, тобто весною 1942 р. Селянство тих теренів також не допустило ограбити себе з харчових продуктів. (...)

Весна 1943 р. принесла помітне вирівняння в переведенні політичних кампаній ОУН. При весняних спробах набору в «ясир», зустріли німці масовий спротив на Волині, Поліссі, в Галичині і в осередних та східних областях. Чигирин, Кривий Ріг, Новомирогородськ висунулись на чолі одностайного та повного спротиву. Подібно стоїть справа з німецьким грабунком хліба. (...)

Провід ОУН на III-ій Конференції в лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил та сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини для військової дії. Після цього на теренах Полісся й Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанської Армії (УПА). З того часу оборону українського населення Полісся й Волині взяла на себе українська військова сила. УПА крім завдань самооборони, прийняла зразу також завдання кадрової організації майбутньої Української Народної Армії.

Вістка про УПА, тобто про збройну оборону й боротьбу на теренах Полісся й Волині, різко піднесла в інших областях України бойовий дух і захоплення. Припинились балачки про можливість

чи неможливість створити власну силу, про можливість чи безперспективність збудувати Самостійну Українську Державу. Відкинувши сумніви, хитання й дискусії, маса прагне одного — активно боротись, наступати. Український велет двигнув плечима. Запахло духом революції.

Рух УПА поширився скоро з Берестейської, Пинської, Волинської областей на Кам'янець-Подільську, Вінницьку, Житомирську й Київську області. В перших числах липня 1943 р. виступили збройні відділи Української Народної Самооборони в Галичині (УНС). УНС зродилася з потреб оборони народу перед окупантським терором, але скоро почала формуватись у кадрові армійські частини. Таким чином уже в липні 1943 р. 12 областей України стали на шлях збройної боротьби проти окупантів за Самостійну Соборну Українську Державу. (...)

XIV / с. 92 ff.

№ 187

Із звернення Президії Верховної Ради УРСР

Київ, 12 січня 1944 р.

Дорогі товариші робітники, селяни, інтелігенти! Ваш ворог не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог — зграя німецько-українських націоналістів. Всілякі оці бандери, мельники, бульбівці, запродавшись Гітлеру, допомагають йому уярмлювати наш народ, нашу Україну. Їх руки в крові наших дітей, матерів, сестер. Українсько-німецькі націоналісти, зрадники народу і гітлерівські прихвосні допомагають німцям грабувати український народ. Ці запроданці прикидаються, начебто й вони борються проти німців. Вони знають, як люто й нещадно ненавидить наш народ німецьких гнобителів. Змовившись з Гітлером, вони підлабузнюються до народу, вдаючи, начебто й вони проти гітлерівців. Вони створюють лжепартизанські озброєні загони, заманюючи до них людей тим, що ці загони, мовляв, будуть боротися з німцями. Не вірте їм! Спитайте, що вони зробили для загальної справи визволення українського народу з-під гітлерівського ярма? Чи вбили вони хоч одного німця, чи пустили під укіс хоч один німецький ешелон? Не вірте їм! До своїх загонів вони втягнули людей, які чесно хотіли боротися з лютим ворогом народу — гітлеризмом. Таким чином українсько-німецькі націоналісти хотіли послабити наш народ у боротьбі, роз'єднати наші сили, нацькувати брата на брата. Не дайте їм обдурювати себе! Знищуйте цих шахраїв — агентів німецьких загарбників!

Українсько-німецькі націоналісти насправді є спільники Гітлера. Вони хочуть розірвати кровні братні зв'язки українського народу з російським, вирвати Радянську Україну з сім'ї радянських народів, вкинути Україну в пельку Гітлерові. І це вони називають створенням «самостійності» для України! Будучи агентами гітлеризму, українські націоналісти хочуть перетворити Україну на колонію німецького імперіалізму, а український народ — на рабів німецьких баронів і поміщиків. (...)

Голова Президії Верховної Ради УРСР
М. Гречуха
Голова Ради Народних Комісарів УРСР
Л. Корнієць
Секретар Центрального Комітету
Комуністичної партії (більшовиків) України
М. Хрущов

XIX / с. 173 ff.

№ 188

Уривок із німецького донесення про український опір

Ставка, 9 лютого 1944 р.

Головнокомандування армії.

Штаб армії.

(...) *Український рух опору*. Український національний рух опору (Бандера) поширився також на заселену українцями територію Галичини. Бойова організація називається Українська повстанська Армія (УПА). Загальний чисельний склад в Галичині і в Україні становить 80 тисяч осіб. Головний ворог у Галичині: крім німецької адміністрації поляки. На випадок відступу німців з Галичини УПА готується повністю усунути поляків і самій узяти владу. (...)

II / RH 2/V 2048.

№ 189

Уривок із німецького донесення про сутичку між УПА і німцями

26 червня 1944 р.

Ситуація з ворогом (банди) № 469.

(...) У ході сутички з бандою УПА на північ від Миколаєва* 29 бандитів убито, захоплено 250 полонених, 2 гармати, боєприпаси, радіопередавач, 5 вантажних автомобілів, вози і коней. Решта

* В Галичині.

банди відступила на північний схід. Близько 300 бандитів у німецькій і російській формі пройшли з південного сходу від Кам'янки-Струмилової у напрямку на захід. (...)

II / RH 2/V 1944 с. 146.

№ 190

Уривок із німецького донесення про напад УПА на загін СД

11 липня 1944 р.

Ситуація з ворогом (банди) № 484.

(...) Близько 100—200 українських національних бандитів (УПА) за 10 км на південний захід від Грубешова вчинили напад на пошукову команду поліції безпеки і СД. Багатьох бандитів убито. Згідно з донесенням одного з наших агентів, у районі Красностава-Холма об'єдналася банда силою 12 000 чоловік. (...)

II / RH 2/V 1945 f. 63.

№ 191

**Лист А. Розенберга про ліквідацію товариств по евакуації
продукції та сировини зі східних районів**

Берлін, 17 жовтня 1944 р.

Секретно.

Дорогий товаришу по партії, Борман!

Щоб уникнути напевно небажаних вам перешкод і зволікань у ліквідації товариств, що перебувають під моїм наглядом, і враховуючи надзвичайну терміновість виконання, сьогодні я послав гауляйтерам таку телеграму:

«Щоб не запізнитися з ліквідацією товариств, які перебувають під моїм наглядом, я звертаю вашу увагу на те, що йдеться не про приватні фірми, а про підприємства Райху, так що стосовно них і офіційних служб проведення різних заходів залишається за органами Райху. Під моїм наглядом такі товариства:

а) Центральне анонімне комерційне товариство з обмеженою відповідальністю «Схід» з продажу сільськогосподарських продуктів і постачання (ZO);

б) Товариство для використання сільськогосподарських ресурсів Сходу й України;

в) Анонімне товариство постачання обмеженої відповідальності «Схід»;

г) Анонімне товариство фармацевтичних продуктів з обмеженою відповідальністю «Схід»;

Банки, які перебувають також під моїм контролем і не належать до приватних фірм:

д) Центральний емісійний банк України;

е) Емісійний банк Остлянд;

с) Центральний економічний банк України;

ж) Спідка економічних банків України;

з) Спільний банк Остлянд і Білорусь.

Ліквідація цих товариств і банків була обговорена з уповноваженим Райху з питань тотальної мобілізації, і повинна бути завершена найпізніше до кінця цього року. Щодо передання майна цих підприємств, то вже наказано дати їх у розпорядження вермахту і воєнного господарства.» (...)

Ваш А. Розенберг

Додаток:

1. Центральне анонімне комерційне товариство з обмеженою відповідальністю «Схід» для продажу сільськогосподарських продуктів і постачання (ZO).

ZO, як монопольне товариство, мало у східних районах такі завдання:

а) Заготівля, транспортування і продаж усіх сільськогосподарських продуктів (поставки для військових органів влади і для Райху);

б) Довірливе керівництво харчових підприємств;

в) Постачання обладнання для харчових підприємств і засобів виробництва для сільського господарства, постачання сільському населенню предметів широкого вжитку (продаж товарів у порядку преміювання). (...)

Про фактичне значення товариства і розмір його діяльності говорять такі дані:

1. Під кожним головним бюро в Остлянді, секторі Центр і Україні перебувало 30 бюро з 200 зовнішніми пунктами.

2. На Україні створено 11 харчових споріднених підприємств з 130 філіями.

3. Центральне комерційне товариство, разом із спорідненими підприємствами влітку 1943 р., у час найбільшої діяльності, мало на праці приблизно 7 тисяч німецьких співробітників і користувалося послугами 250 німецьких фірм.

4. Торговий обіг товариства з початку заснування до 31 березня 1944 р. становив 5,6 мільярда марок.

5. За цей час ZO і його філії заготовили:

зерна	9 200 000 т
м'яса та м'ясних виробів	622 000 т

олійних культур	950 000 т
масла	208 000 т
цукру	400 000 т
фуражу	2 500 000 т
картоплі	3 500 000 т
насіння	141 000 т
інших сільськогосподарських товарів	1 200 000 т
яєць	1 075 000 000 штук

Для транспортування використовувано 1 418 тис. вагонів і суден загальною тоннажністю 472 тис. тонн.

б. Товариство вивезло 32 тис. товарних вагонів, у тому числі: зерна, олійних культур, іншого насіння і т. д. 22 400 вагонів сільськогосподарських машин, інших машин і т. д. 9 000 вагонів предметів постачання і споживання 1 500 вагонів (...)

II. Товариство для використання сільськогосподарських ресурсів України.

Товариство для використання сільськогосподарських ресурсів України виконувало такі завдання (дані на 1 серпня 1943 р.):

а) економічна допомога 31 тис. спільних підприємств і кооперативів (колишні колгоспи) на 1,7 мільйона дворів, а також 540 тис. приватних господарств.

Максимальна площа становила 38 мільйонів гектарів, на літо 1943 р. 24,5 мільйона гектарів оброблялося.

б) управління 1 875 державними господарствами, що мали корисну площу 2,8 мільйона гектарів.

в) управління 72 станціями селекції рослин площею в 124 тис. гектарів і станціями насінної селекції, площа яких могла бути збільшена до 424 тис. гектарів.

Управління 17 конторами по насінню, 270 насінними відділами і 619 насінними складами, з можливістю зберігати 192 тис. тонн.

г) Управління 900 машино-тракторними станціями з 49 600 тракторами.

Товариство для використання сільськогосподарських ресурсів України мало центральне управління, 6 територіальних управлінь (5 додаткових), 114 окружних управлінь, 431 районних управлінь, 2870 пунктів підтримки і 300 місцевих управлінь. (...)

Штаб товариства, який складався на 30 червня 1943 р. з 4 500 німців і голландців, був скорочений 1 жовтня 1944 р. до 410 чоловік, 248 з яких були відряджені, звільнені й виконували важливі військові завдання, зокрема і в Генеральному Губернаторстві, 28 осіб працюють у бюро обслуговування 50 000 українських кваліфікованих робітників та спеціалістів; 90 осіб, як уже було зазначено, займаються утилізацією і ремонтом сіль-

ського господарських машин, так що лише 44 особи займаються
остаточною ліквідацією. (...)

XI / 327-PS.

№ 192

Німецька пам'ятка про рух опору на території Радянської України

(3—11—1944 р.)

Секретно!

Копія

ОУН—УПА Суть і цілі УПА

УПА (Українська Повстанська Армія) — це військова організація у теперішній час найсильнішого українського політичного руху, що називається ОУН (Організація Українських Націоналістів), яка хоче створити Українську незалежну державу, в боротьбі проти «окупантів» на українській національній території. Головним та історичним ворогом українського народу вважається Радянський Союз або Росія і Польща*.

ОУН—УПА переконана в тому, що українське питання стало міжнародною політичною проблемою, яка може бути вирішена позитивно в ході сучасної Другої світової війни під час конфлікту з Радянським Союзом, розв'язаним хоча б під керівництвом Німеччини або західних держав.

Походження і розвиток УПА

УПА була створена в кінці 1942 р. на Волині після об'єднання різних військових груп, що були до цього незалежними. Вона на початку 1944 р. поширилася на територію Галичини у формі УНС (Українська Національна Самооборона) й отримала тоді теперішню структуру і політичну орієнтацію через приєднання до ОУН (Бандери), яка з авторитетом досягла визнання в українському політичному житті. Від неї (ОУН) УПА прийняла основний політичний напрямок дії, який полягав у тому, щоб: а) вести безкомпромісну боротьбу у військовому плані проти Радянського Союзу і Червоної армії; б) у політичному плані — зберегти національну субстанцію українського народу.

* Ця пам'ятка складена, коли вся Україна вже була окупована радянськими військами.

Організація і чисельний склад УПА

Поділ УПА на групи Захід, Північ і Схід, проведений улітку 1944 року, відповідає історичним відмінностям українських територій — Галичина, Волинь і Радянська Україна (в кордонах 1939 р.), а також географічним особливостям військового характеру цього простору.

Організація військ і навчання переважно здійснюються за німецькою моделлю*.

Чисельний склад УПА можна оцінити приблизно:

а) в 80 тисяч—100 тисяч бойовиків регулярної армії (військове ядро, що пройшло військової вишкіл)**;

б) цифри можливої загальної сили повстанської армії встановити неможливо. Українські дані коливаються між 400 тис. і 2 мільйонами вояків.

Діяльність УПА

Діяльність УПА підпорядкована політичній лінії ОУН. Після боротьби, що велась проти німців і, як виглядає ззовні, усунення конфронтації з поляками, головні зусилля докладаються до боротьби проти Радянського Союзу і Червоної армії. Ця боротьба ведеться переважно у формі обмеженої війни або партизанської війни на радянський спосіб (напади, саботаж, агітація, знищення радянських службовців, пропаганда і т. ін.). За деякими ознаками можна припустити, що УПА ще не пустила в хід усі свої сили.

Діяльність ОУН становить серйозну проблему для радянського керівництва, що застосовує проти неї немалі сили (війська НКВД і військові одиниці аж до дивізії). (Диа. карту поширення УПА в радянському тилу). Паралельно робляться спроби політичними поступками скерувати український націоналізм на рейки радянської політики.

1 / R 6/150 f. 23—23 RS.

№ 193

Офіційні радянські дані про втрати на Україні за час війни

1945 р.

На основі актів, складених у колгоспах, громадських організаціях, державних підприємствах і установах, встановлено, що на території УРСР німецько-фашистські загарбники

* Це не підтверджено документами УПА щодо організації та підготовки. Навпаки — загони УПА мали специфічно український характер.

** Інший таємний документ від 17 листопада 1944 р., призначений для А. Розенберга, подає число 60 тисяч вояків УПА (озброєних і в активній боротьбі) (ВА R 6/150 f. 55).

а) знищили і замучили 4 496 547 радянських громадян, у тому числі 3 178 084 мирних мешканців — чоловіків, жінок, дітей, і 1 318 463 військовополонених, 2 023 112 радянських громадян погнали в німецьке рабство;

б) зруйнували і спалили 714 міст і робітничих містечок, більше 28 тис. сіл, спалили і зруйнували більше 2 млн. будівель, більше 540 тис. надвірних будівель, залишили без притулку біля 10 млн. осіб. (...)

Німецько-фашистські загарбники зруйнували 16 150 промислових підприємств, на яких було зайнято близько 2,3 млн. робітників; знищили чи вивезли 127,8 тис. електромоторів, 81,6 тис. металоріжучих верстатів, зруйнували 29,8 тис. км. залізничної колії, в тому числі 28,7 тис. км колій магістральних залізниць, 1916 будівель залізничних станцій, 14 тис. поштово-телеграфних закладів, знищили 18 тис. лікувальних закладів, 32 930 шкіл, технікумів, вищих учбових закладів та науково-дослідних інститутів, 19,2 тис. бібліотек.

Зруйнували і розграбували 27 910 колгоспів, 872 радгоспи і 1,3 тис. машино-тракторних станцій. Відібрали і забрали в Німеччину 7 594 тис. голів великої рогатої худоби, 3 311 тис. кошей, 9 333 тис. голів свиней, 7 317 тис. голів овець і кіз, 59 297 тис. шт. домашньої птиці.

Німецько-фашистські загарбники завдали майнових збитків громадянам і народному господарству УРСР на суму 285 млрд. крб. в державних цінах 1941 р. (...)

XIX / С. 286—287.

№ 194

Людські втрати під час Другої світової війни

СРСР втратив 17—18 мільйонів людей (за офіційними даними 27 мільйонів). Без України людські втрати СРСР становлять приблизно 9—12 мільйонів.

Що стосується національних республік, то офіційні цифри вказують лише втрати серед цивільного населення та військовополонених: Україна 5 515 000*, Білорусь 2 198 000, Росія 1 781 000, Литва 666 000, Латвія 644 000, Естонія 125 000, Молдавія 64 000. Враховуючи, що Росія втратила від 3 до 4 мільйонів солдатів на фронтах, загальне число російських втрат було б 5—6 мільйонів. Ця цифра менша, ніж цифра втрат України.

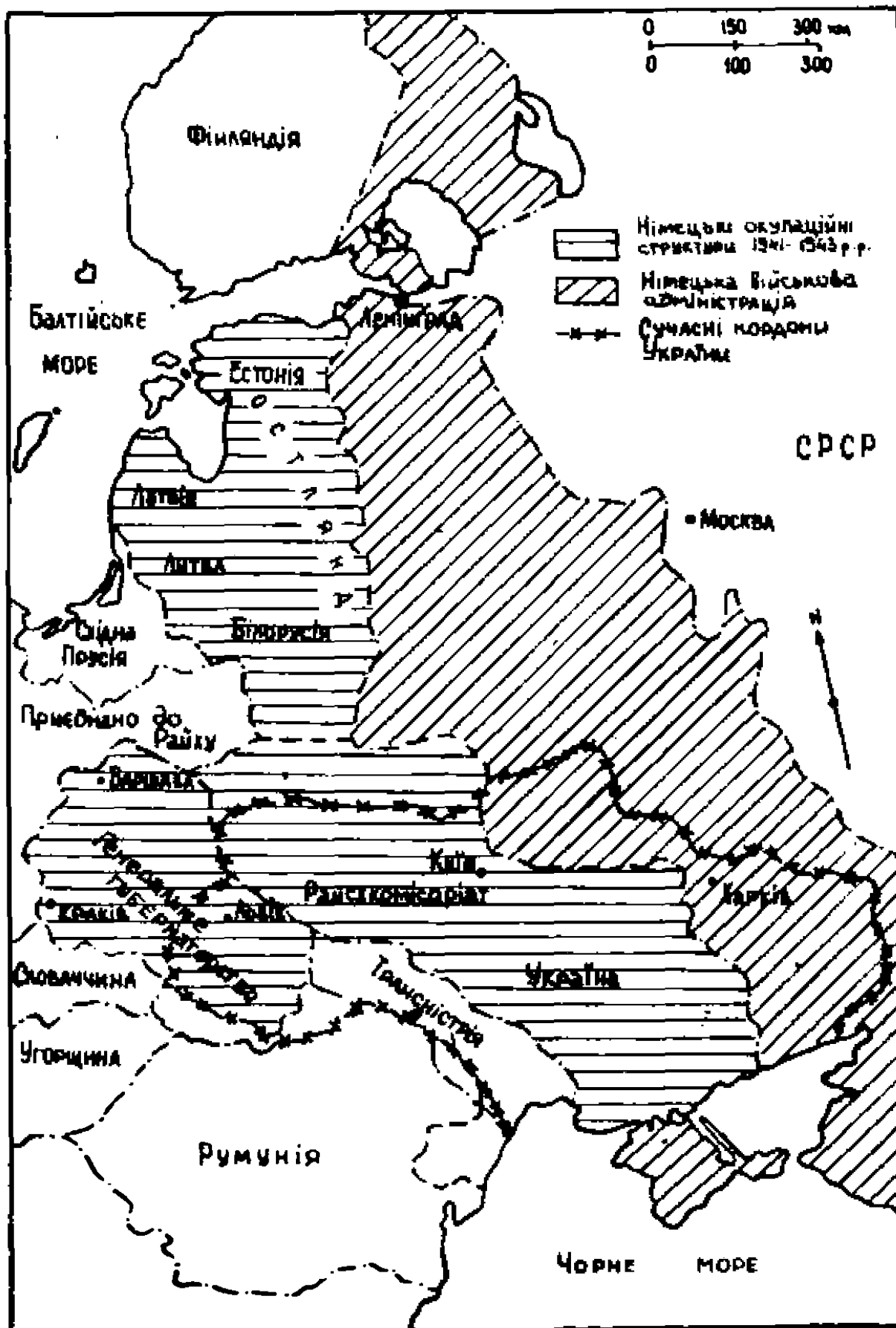
* Українська РСР у Великій Вітчизняній війні, том. 3.— С. 149—150; Урланіс дає цифру 4 497 000 (Б. Урланіс. С. 316).

**ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ ЖЕРТВ УКРАЇНИ
І ГОЛОВНИХ КРАЇН (БЕЗ РОСІЇ)**

	ЧИСЛО ВТРАТ (У ТИСЯЧАХ)			% населення
	<i>військові</i>	<i>цивільні</i>	<i>разом</i>	
Україна	2 500	5 500	8 000	19,1
Німеччина	4 500	2 000	6 500	9,1
Польща	123	4 877	5 000*	19,6
Японія	2 000	350	2 350	3,4
Югославія	300	1 400	1 700	10,6
Франція	250	350	600	1,5
Італія	400	100	500	1,1
Румунія	300	200	500	3,7
Греція	100	350	450	6,2
Угорщина	136	294	430	4,6
Велика Британія	290	60	350	0,7
Чехо-Словаччина	46	294	340	3,0
Австрія	270	104	374	5,6
США	300	—	300	0,2
Голландія	12	198	210	2,4
Фінляндія	84	16	100	2,7
Бельгія	13	75	88	1,1
Канада	42	—	42	0,4
Болгарія	25	10	35	0,3
Австралія	35	—	35	0,5

Cf. B. Urlanis, *Guerres et populations*, p. 319—323; *Das Dritte Reich*, Band 2, S. 404.

* За офіційною статистикою, втрати Польщі становлять 6 028 000. Але в цьому числі включено втрати єврейського населення західних земель Білорусі й України, які вгорі фігурують у загальних цифрах цивільних втрат цих двох республік.

УКРАЇНА ПІД НІМЕЦЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ 1941-1944 Р.Р.

НАЙВАЖЛИВІШІ СКОРОЧЕННЯ

Абвер	Служба розвідки і контррозвідки Верховного командування вермахту
АК	Айнзацкоманда (-о), частина поліції безпеки (Сіпо) і служби безпеки (СД).
АПА	Відділ зовнішньої політики нацистської партії
Ваффен СС	фронтіві війська, підпорядковані управлінню СС
Вермахт	німецькі збройні сили
Гіві	добровільні помічники
ДАФ	Німецький Фронт Праці
Дулаг	Перехідний (пересильний) табір військово-полонених
ЕМ	донесення (звіти) Сіпо і СД про події в СРСР
Ля-Фюрер	управляючий сільським господарством на Сході
НКВД	Народний комісаріат внутрішніх справ
НСДАП	Німецька націонал-соціалістична робітничка партія
ОКВ	Верховне командування вермахту
ОКГ	Верховне командування армії
о. с.	Поп. цит.
ОУН	Організація Українських Націоналістів (від 1940 р. існувало дві окремі організації, що мали таку ж назву. Одну очолював Степан Бандера, іншу — Андрій Мельник)
РКУ	Райхскомісаріат Україна
РОА	Російська визвольна армія
РСГА	Головний уряд безпеки Райху
СД	Служба безпеки і розвідки, очолювана райхсфюрером СС
СП. Сіпо	поліція безпеки
СС	штурмові відділи (треба розрізняти охоронно-поліцейні відділи СС і Ваффен СС, тобто фронтіві частини СС)
ССГА	SS Hauptamt — Головний Уряд СС
СВУ	Спілка Визволення України
УВО	Українська Військова Організація
УНР	Українська Народна Республіка
УПА	Українська Повстанська Армія

БІБЛІОГРАФІЯ

1. НІМЕЦЬКІ АРХІВИ

Bundesarchiv Koblenz (BA).

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BA—MA).

Institut für Zeitgeschichte (IfZ).

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes.— Bonn (AA).

2. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1918—1945. Serie D: 1937—1941. Bd I—XII, Baden-Baden 1950—1956.— Frankfurt a. M. 1961—1964.— Bonn 1965. Göttingen 1969—1970; Serie E: 1941—1945. Bd I—VIII.— Göttingen 1969—1979.

Anatomie des SS-Staates. Dokumente. Bd 1—2.— München 1982.

Die Beziehungen zwischen Deutschland und Sowjetunion 1939—1941.

Dokumente des Auswärtigen Amtes. Tübingen, 1949.

Documents on British Foreign Policy 1919—1939. Vol. I—VI.— London 1949—1951.

Documents on Polish-Soviet Relations 1939—1945.— London 1961.

Das Dritte Reich. Dokumente. Bd 1—2. Herausgegeben von Wolfgang Michalka. München 1985.

Das Dritte Reich und die ukrainische Frage. Dokumente 1934—1944. Herausgegeben von W. Kösyk. München 1985.

Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Soviet Union 1933—1939. Washington 1952.

International Military Tribunal (IMT)-Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg, 1946 ff.

Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933—1945. Herausgegeben und kommentiert von Valter Hofer-Frankfurt a. M., 1982.

URSS dans la lutte pour la paix à la veille de la seconde guerre mondiale, septembre 1938—août 1939. Moscou, 1976.

ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів із боротьби 1929—1955.— Мюнхен 1955.

УПА у світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1945. 2 томи.— Мюнхен, 1957, 1960.

УГВР у світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944—1951.— Мюнхен. 1956.

Літопис УПА. Томи 1—11.— Торонто, 1978—1985.

- Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. Київ, 1967.
- Шанковський (Лев), *Українська Повстанська Армія. Історія українського війська*. Вінніпег, 1953.
- Шанковський (Лев), *Похідні групи ОУН*. Мюнхен, 1958.
- Шанковський (Лев). *Початки УПА*. Календар «Провидіння», Філадельфія, 1972.
- Шаскольский И. П., *Норманская теория в современной буржуазной науке*. Москва, 1965.
- Armstrong John A., *Ukrainian Nationalism*. New York, 1963.
- Baumont Maurice. *Les origines de la Deuxieme guerre mondiale*. Paris, 1969.
- Benès Edouard, *Munich*. Paris, 1970.
- Carrel Paul, *Unternehmen Barbarossa*. Der Marsch nach Russland. Frankfurt a. M., 1982.
- Carrère d'Encausse Hélène, *Staline, l'ordre par la terreur*. Paris, 1979.
- Ciechanowski Jan, *Defeat in Victory*. New York, 1947.
- Dallin A., *German Rule in Russia 1941—1945*. London, 1957.
- Déborine G. *La deuxième guerre mondiale*. Moscou, 1963.
- Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*. Bd 4, Der Angriff auf die Sowjetunion. Stuttgart, 1983.
- Dunajewski H., *Le lend-lease américain pour L'Union soviétique*, „Revue d'études comparatives Est-Ouest“, no 3. Paris, 1984.
- Duroselle J.-B. *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*. Paris, 1974.
- Duroselle J.-B., *L'abime, 1939—1945*. Paris, 1983.
- Eden Anthony, *The Reckoning*. London, 1965.
- Fabry Philipp W., *Die Sowjetunion und das Dritte Reich*. Stuttgart. 1971.
- Fleischhauer Ingeborg, *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion*, Stuttgart, 1983.
- Gannon R. I., *The Cardinal Spelman Story*. New York, 1962.
- Generalplan Ost* (Wyboru tekstów dokonał i opracował Jan Zaborowski), Warszawa, 1977.
- Der Generalplan Ost*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“, no 3. München, 1958.
- Groscurth Helmut. *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938—1940*. Stuttgart, 1970.
- Gruchmann Lothar, *Der Zweite Weltkrieg*. München, 1982.
- Halder (Generaloberst), *Kriegstagebuch*, Bd 1—2, Stuttgart, 1963.
- Heike W.—D., *Sie volten die Freiheit*. Die Geschichte der Ukrainischen Division 1943—1945. Dornheim/H, o. D.
- Heiman Leo, *Nous avons combattu pour L'Ukraine*. „L'Est Européen“, no 35. 37, 39. Paris, 1965.
- Hitler Adolf, *Mein Kampf*. München, 1927.

Hitler parle a ses généraux. Paris, 1964.

Hitler's Table Talk, 1941—1944. London, 1953.

Hoffmann Joachim, *Die Geschichte der Wlasow-Armee.* Freiburg, 1984.

3. МОНОГРАФІЇ, ПУБЛІКАЦІЇ, СТАТТІ

Бандера Степан. *Перспективи української революції.*— Мюнхен, 1978.

Бречак І. М., *Сторінки партизанського подвигу // Український історичний журнал.*— № 10—12.— К., 1984.

Бульба-Боровець Тарас.— *Армія без держави.*— Вінніпег, 1981.

Гриньох Іван. *Сорок років тому в Будапешті // Сучасність.*— № 6.— Мюнхен, 1985.

Грушевський Михайло, *Історія України-Русі.* Київ, 1905—1913; перевидано в Нью-Йорку, 1954—1958.

Добрівлянський П., *Україна у Другій світовій війні.*—Філадельфія, 1963.

Дяченко В. А., Лось Ф. Є., Спицький В. Є., *Історія Української РСР.*— Київ, 1965.

Енциклопедія Українознавства. Томи I—III і I—9, Мюнхен; Нью-Йорк, 1949, 1955—1980.

Злочин Москви у Вінниці.— Нью-Йорк, 1951.

Історія Української РСР, т. 1—2.— К., 1958.

Касименко О. К., *Історія Української РСР,* К., 1960.

Коваль В. С., *Міжнародний імперіялізм і Україна.*— К., 1966.

Козлов М. І., *Національності ССРСР.*— М., 1975.

Крупницький Б., *Українська історична наука під Советами.*— Мюнхен, 1957.

Кубійович В. *Українці в Генеральній Губернії, 1939—1941.*— Чикаго, 1975; *Його ж: Мені 70.*— Париж, 1970.

Лебедь Микола. *Українська Повстанська Армія. УПА.*— Мюнхен, 1946.

Ляхович Євген. *Дяльність ОУН у Лондоні в 1933—1935 роках.* Збірник *Євген Коновалець і його доба.*— Мюнхен, 1974.

Майский И. М. *Воспоминания советского посла. Война 1939—1943.*— М., 1965.

Мірчук П. *Нарис історії ОУН.*— Мюнхен, 1968.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.— К., 1963.

Організація Українських Націоналістів, 1929—1954.— Париж, 1955.

Осипенко А. *Вклад ОУН у справу творення і розбудови УПА.* Збірник *Літопис УПА,* т. 5.— Торонто, 1984.

Полонська-Василенко Н. *Дві концепції історії України і Росії.*— Мюнхен, 1964.

- Проектор Д. М. *Агрессия и катастрофа*.— М., 1972.
- Радянська Енциклопедія Історії України, т. 1—4. К., 1970.
- Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945.—К., 1980.
- Стерчо П. *Карпато-українська держава*.— Торонто, 1965.
- Стецько Я. *30 червня 1941 р.*— Торонто; Нью-Йорк, 1967.
- Теодорович Н., *Російська Православна Церква в Україні*.— Мюнхен, 1959.
- Україна і зарубіжний світ*.— К., 1970.
- Ilnytskuj R., *Deutschland und die Ukraine 1934—1945*. Bd 1—2. München, 1958.
- Irving David. *La fin mystérieuse du général Sikorski*. Paris, 1969.
- Iwanicki Mieczysław. *Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918—1939*. Siedlce, 1975.
- Jacobsen Hans-Adolf. *Kommissarbefehl und Massenexecutionen sowjetischer Kriegsgefangener*, in *Anatomie des SS-Staates*. Bd. 2. München, 1982.
- Jiline Pavel. *Ambitions et méprises du Troisième Reich*. Moscou, 1972.
- Kamenetsky Ihor. *Hitler's Occupation of Ukraine, 1941—1944*. Milwaukee, 1956.
- Kischkowsky A. *Die sowjetische Religion politik und die Russische Kirche*. München, 1957.
- Kolarz Walter. *La Russie et ses colonies*. Paris, 1954.
- Kosyk W., *La politique de la France à l'égard de l'Ukraine, mars 1917—février 1918*. Paris, 1981.
- Krausnick H. Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938—1942*. Stuttgart, 1981.
- Krausnick H. *Judenverfolgung*, in *Anatomie des SS-Staates*. Bd 2. München, 1982.
- Krenzbach Stella, *I owe my life to UPA*, in „Ukrainian Echo“, July 24, Toronto, 1985.
- Lowton Lancelot. *The Oppressed Ukraine*, in „The Fortnightly Review“, London, April 1934.
- Martchenko Borys, Voropay (Olexa), *La famine-génocide en Ukraine, 1932—1933*.— Paris, 1983.
- Mikołajczyk S. *The Rape of Poland. Pattern of Soviet Aggression*. New York, 1948.
- Nowak Jan. *Kurier-Warszawy*.— Londyn, 1978.
- Ory Pascal. *Les collaborateurs, 1949—1945*.— Paris, 1976.
- Les Procès de Moscou*.— Paris, 1964.
- Reitlinger Gerard, *Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Russland, 1941—1944*.— Hamburg, 1962.
- Renouvin P. *Les crises du XXe siècle*. I. de 1914 à 1929.— Paris, 1957.
- Rosenberg A. *Der Zunkunftweg der deutschen Aussenpolitik*.—

München, 1927.

Das politische Tagebuch Alfred Rosenberg. Herausgegeben von Hans-Günther Seraphim.— München, 1964.

Schellenberg W. *Memoiren.*— Köln, 1959.

Serczyk W.-A., *Historia Ukrainy.*—Warszawa, 1979.

Sidobre André. *Les problemes ukrainiens et la paix européenne*".— Paris, 1939.

Sivers Leo. *Deutsche und Russen.*— München, 1983.

Stein George. *La Waffen SS.*— Paris, 1966.

Stettinius Edward. *Yalta. Roosevelt et les Russes.*— Paris, 1951.

Strik-Strikfeld. Wilfried, *Contre Staline et Hitler.*— Paris, 1971.

Sullivant Robert S., *Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957.*— New-York, 1962.

Ukraine during World War II: History and its Aftermath, edited by Yury Boshyk.— Edmonton, 1986.

Urlanis B., *Guerres et populations.*— Moscou, 1975.

Żelenski Władysław, *Zabójstwo ministra Pierackiego.*— Paryż, 1973.

Zlepko D., *Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15 März 1939).*— München, 1980.

ПОКАЖЧИК ІМЕН, ГЕОГРАФІЧНИХ ТА ІНШИХ НАЗВ

Географічні назви подається курсивом. Назви періодиків і публікацій, які подано також курсивом, зазначені зіркою *.

Сторінки назв «Україна», «українці», «Німеччина», «німці», «Райх», «Росія», «росіяни», які згадуються майже на кожній сторінці, не наведені в покажчику, за винятком деяких тематичних розділів.

А

- Абвер 72, 118, 147, 314, 408, 490, 539
 Абель, проф. 246
 АВА, 160—162
Австралія, 627
Австрія, 22, 24, 53, 316, 334, 372, 393, 394, 465, 468, 627
Австро-Угорщина, 24
 Автономна Православна Церква, 295, 297, 298
 Аденауер К., 155
 Айзенговер Д., 399
Азербайджан, азербайджанці, 93, 386, 403, 411
Азія, 93, 123, 126, 216, 247, 260, 376, 386, 387, 399, 411, 458, 491, 497, 617
Азовське море, 543
 Айкнер (фон унд цу) Е., майор, 116
 Альквен Г., 443
 Айнзацгрупи, 110, 158, 159, 495, 510, 512, 515, 517, 524, 526, 529, 540, 550
 Айнзацгрупа А, 109
 Айнзацгрупа Б, 109, 113, 114, 508, 510
 Айнзацгрупа Д, 110, 159, 551
 Айнзацгрупа Ц, 109, 111, 157, 224, 546, 554
 Айнзацкоманда 4а, 111, 158
 Айнзацкомаида 4б, 111, 158
 Айнзацкоманда 5, 111, 544, 545, 552
 Айнзацкоманда 6, 180, 556
 Айнзацкоманди Сіпо і СД, 110, 157, 158, 161, 163, 180, 285, 455, 495, 510, 512, 515, 517, 524, 526
Айнсварден, 585
 Айхгори Г., фельд-маршал, 108, 170, 533
 Академія Наук УРСР, 29, 30
 Алани, 20
 Альберті (фон), полковник, 179
Америка, див. *США*
Англія, 27, 36, 41, 42, 62, 64, 66, 70, 72, 78, 86, 87, 89, 95, 96, 104, 190, 194, 201—203, 207, 215, 216, 218, 242, 275, 332, 338, 372, 387, 393, 399, 407, 421, 434, 438, 460, 472, 474, 476, 488, 490, 502, 538, 547, 555, 574, 584
 див. також *Великобританія*
 Англо-український комітет, 43
 Андерс В., генерал, 208
 Андревський В., 115, 509
 Андрій, див. Мирон (Дмитро)
 Антаита, 27, 75
 Анти, 19
 Антон, майор, 414
 Антонеску Йон, 132, 171, 514
Антонічі 255
 Антонюк-Сосенко П., 420
 АПА (відділ зовнішньої політики гітлерівської партії), 38, 41, 45, 83
Арабія 27
Аргентина, 45
Арктика, 203
 Арльт Ф. 441, 445—448, 459
 Армія Крайова (АК), 394, 405,

Архангельськ, 335
Архипкевич, 241, 576
Астахов, 472
Астрахань, 300
Атлантична Хартія, 203—206, 307
Аттіла, 397
Аугсбург, 452
Аушвіц, 140, 283, 380
Афганістан 96
Африка, 96, 204, 207, 208, 332,
392
«Афродіта», 338

Б

Бабин Яр, 158, 454
Бафазій В., 226, 227, 559
Багдад, 97
Бадольйо П., маршал, 391, 392
Бад Шахен, 399
Бад Шміденберг, 111, 157,
Баєр Г. С., 21
Баєр (із СД), 275
Байкал, 246
Бажан М., 527
Базар 199
Бакє Г., 91, 94, 534
Баку, 86, 96, 125, 300, 499
Балицький В., 30
Балкани 204, 391, 399, 406, 481,
499
Баллок А., 54
Балтійське море, 20, 188, 536
Балтійські країни, 95, 393, 474,
482, 494
Балтика, 53, 187, 304, 543
Бандера Василь, 283
Бандера Олекса, 283
Бандера Степан, 44—47, 81, 82,
100—105, 122, 134—144, 146,
147, 149, 150, 152, 154, 159,
167, 168, 188, 194, 220, 222,
224, 225, 233—238, 241—243,
268, 273—276, 279, 283—285,
287, 290, 317, 320, 321, 354,
358, 376, 377, 380, 408, 414,
419, 421, 432, 440—442, 447,
452, 458, 491, 504, 505, 507—
512, 515, 517—520, 525—527,
529, 536, 538—541, 544—547,
550—557, 559, 562, 563, 565—
567, 570—585, 587—590, 592—
602, 606, 607, 616, 617, 620,
624

Бар, 340
Барабаш Г., капітан, 152
Баранівка, 167, 544, 545
Барановський Я., 81
«Барбаросса» (план), 87, 96, 160,
493, 498, 500
Барвінкове, 335, 337
Барда, див. Чигирин
Басдорф, 266
Батумі, 86, 300
Баудінст, 359
Бауєр О., 424
Бах-Залєвскі (фон дем) Е., 375,
376, 617
Бачинський В., 323
Бачківський, 322
Башкири. 386
Бегма В., 401
Бек Ю, полк., 64, 473, 474, 476, 479,
Бельгія, 86, 120, 343, 513, 627
Бенеш Е., 58
Bergbauernhilfe (ВВН), 72, 73
Бергер Г., 120, 315, 408, 442, 443,
446, 451
Бердичів, 117, 137, 158, 415, 424,
511
Бердянськ, 385, 390
Бережани, 107
Березне, 323
Берестечко, 356
Бержере Ж.-М., ген., 86
Берлін, 37—42, 47, 49, 51, 52, 55,
60—62, 68, 71—73, 77, 81, 83,
91, 103, 110, 114, 115, 117, 118,
122, 127, 133, 134, 140, 142, 145,
154, 181, 188, 196, 205, 209,
219, 223, 229, 233, 244, 265,
271, 272, 276, 282—284, 303,
306, 308, 311, 314, 316, 320,
337, 352, 377, 385, 390, 397, 407,
408, 421, 422, 447, 460, 467,
472, 475, 476, 478, 479, 481,
486, 490, 503, 505—512, 515—
517, 519, 521, 523—526, 529,
536, 538—541, 546, 551—554,
556—558, 560, 562, 565—568,
570—573, 575, 578, 579, 581,
583—587, 589—595, 597, 599—
602, 604—606, 610, 613, 614,
621
Берлін-Галєнзе, 271
Берлін-Грюневальд, 271
Берлін-Каульсдорф, 271
Берлін-Нойкельн, 271
Берлінг З., ген., 335
Берхтєсгаден, 479

- Бессарабія*, 76, 87, 110, 125, 133, 205, 334, 393, 483, 514
Бетчер, 536
Бехер (гебітскомісар), 260
Белград, 130
Бистрий, 414
Бібрка, 107
Бізанц А., 115, 508
Біла Церква, 158, 282, 588
Білашев, 379
Білгород, 327
Біленький Я., 434
Білий, 331
Білий-Кость І., 319
Білогорща, 148
Білозірка, 269, 270, 585
Білокоровиці, 255
Білорусь, 25, 27, 38, 50, 85, 88—92, 109, 126, 131, 155, 174, 202, 208, 215, 218, 239, 245, 250, 278, 279, 300, 326, 339, 344, 357, 379, 386, 390, 401, 402, 406, 417, 436, 446, 453, 455—457, 461, 462, 494—496, 611, 622, 626, 627
Біненгребер, 343
Біскупський В. (фон.), 54
Бісмарк О. (фон.), 210
Блюнк Г. Ф., 139
Бляукенфельде, 272
Богемія-Моравія, див. *Чехія*
Богомолів, 460
Богун, див. *Канюка*
Бокенберг (фон.), 39
Болгарія 24, 96, 108, 343, 438, 460, 536, 627
Бонне Ж., 62, 64, 70, 471—473, 481
Борисів, 341
Борисівка, 277, 581
Борислав, 435, 436
Борки, 277, 581
Борман М., 260—262, 273, 345, 443, 512, 535, 621
Боровець-Бульба Т., 239, 249, 274, 275, 278, 325, 330, 331, 357, 389, 408, 413, 421, 440, 447, 564, 584
Бородіно, 212
Боршівка, 321
Борщів, 414
Боснія і Герцеговина, 315
Босфорське царство, 20
Ботошани, 150
Боярський В., полк., 370
Бразилія, 246
Браїлів, 154
Бранденбург, 147, 148, 152
Бранденбурзький полк, 148, 152, 154
Братислава, 450, 478
Брауншвайг, 282—284, 589, 592, 593, 599
Браухіч В. (фон.), маршал. 146, 147
Брежнев, капітан, 275
Бремен, 589
Бреслау, 589
Брест-Литовський, 23, 75, 82, 129, 137, 144, 231, 241, 256, 266, 321, 325, 326, 524, 609, 614
Брест-Литовський договір, 55
Британська імперія, 44, 489
Броди, 424, 426, 435
Бройтігам О., 184, 196, 197, 289, 31, 427, 439, 441
Брокдорф В., 148, 153
Брюгге (Брюж). 387
Брюнаві, 296
Брюссель, 120, 121, 397
Брянськ, 218, 245, 251, 257
Буг, 75, 129, 241, 395, 483, 568
Будапешт 59, 68, 412, 430, 438, 476, 479
БУД, Братство Української Державности, 560
Буди, 378
«Буйтур», 587
Буковина, 22, 76, 87, 334, 383, 546
Булліт В., 61, 62
Бульба, див. *Боровець*
Бульбівці, див. *Бульба*, УНРА
Бухарін Н., 49
Бухгайт Г., 148
Бюкар М., 121
** Бюлетень*, 358, 378, 569
Бюлов (фон). 115, 508
Бялисток, 131, 245, 459

В

- Ваду-луй-Вода*, 151
Ваймар, 589
Ваймарська республіка, 52, 56, 467
Вандаленгау, 548
Валдай, 245
Валонія, 121
Вальрімонт, 92, 497
Ванзиттарт, 43, 471
Вартелянд, 100, 245
Варшава, 41, 42, 44—46, 60, 64, 75,

78, 227, 295, 408, 417, 426, 460, 474
Варшавський процес, 46, 47
Варяги, 21, 98, 373, 397, 496
Васильків, 342
Василько, 527
Василевський, марш., 67
Василевська В., 335, 527
Ватутін М., ген., 423, 424
Ваффен СС, 120, 121, 315
Вашингтон, 203, 207, 208, 333, 339, 461
Вашенко, 271
Вейган М., ген., 86
Велика Європейська Хартія, 307
Велика Жовтнева революція, 256
Великі Мости, 276
Вірзінг, 303
Великобританія, 24, 27, 42, 44, 57, 66, 75, 201, 203—205, 207, 216, 247, 334, 392, 406, 453, 471, 474, 475, 481, 627
Величківський М., 223, 555, 558
Велс С., 201, 203, 333
Верба, 324, 424
Вермаи Е., 60, 132, 469
Версаль, 302
Версальський "Diktat", 17
Версальський договір, 25, 31, 37
Верхня Сілезія, 38, 39, 245
Верховна Рада, 76, 155, 404, 422, 619, 620
«Вестлянд», 120
Вестфальський мир, 188
Ветцель Е., 244—247
Вехтер О. 315, 316, 360, 459
Вецляр, 343
Висоцьке, 324, 402
Вичівці, 380
Віденський арбітраж, 66
Відень, 60, 67, 73, 74, 82, 149, 152, 319, 477, 589, 601
«Вікінг», 12
Вільгельм, 427, 520
Вільдау, 272
* Вільна Україна, 378
«Вільна Україна» (радіостанція), 388
Вільнюс, 74
Вільсон Е. К. 482
Вінниця, 107, 13, 140, 154, 193, 225, 247, 248, 313, 329, 342, 352, 376, 425, 428, 544, 557, 570, 576, 611, 617
Вірменія, вірмени, 93, 386, 387, 403, 411

Вірзінг, В., 284, 285
Вірцбург, 285, 589
Вісла, 71, 74, 482
* Вісті 49
Вітебськ, 155
Віші, 124, 512
Вишинський А., 88
Владивосток, 264, 362
Владика, 241, 576
Власов А., ген., 306, 311, 313, 365, 367—371, 374, 397, 398, 439—441, 443—453, 459
Вовчук І., 434
Вознесенськ, 425
Войтович Ю., 191
Войцеховський С., 32
Волга, 91, 93, 96, 98, 103, 125, 209, 257, 386, 398
Волинь, 51, 53, 55, 137, 141, 175, 191—193, 220, 225, 231, 236, 237, 241, 248, 249, 269, 273, 275—277, 280, 284, 287, 293, 296, 320, 321, 324, 326—331, 345, 348—351, 355, 356, 374—376, 380, 387—390, 392, 395, 402, 405, 408, 410, 413, 415, 419, 422, 429, 430, 454, 489, 522, 525, 541, 558, 559, 562, 563, 565, 566, 568, 585, 590, 592, 595, 597, 601, 610—612, 614, 615, 617, 618, 624, 625

* Волинь, 227, 389, 390, 558
Волобуєв М., 26
Володава, 395
Володимир Волинський, 379
Володимирець, 51, 241, 324, 422, 568, 577
Волошин А., отець, 479, 480
Волошин І., 55
Волошин-Павленко Р., 414, 433, 434
Волхов, 21
Воркута, 388
Вороніж, 257, 258, 300
Воронюк Н. Т., 215
Вороч, 579
Ворошилов К., 27
Ворошиловград, 251, 335

Г

Гавас, 79, 488
Гадяч, 252, 385
Газенбрукс А., псев. Західний. 387, 388
Гай-Головко О., 116, 511
Гайдріх Р., 83, 95, 110, 111, 161, 491, 506, 507

- Гайсин, 262, 274, 580
 Галицько-Волинське князівство, 22
 Галичина, 223, 225, 238, 246, 267, 273, 276, 282, 290, 315, 316, 320, 345, 346, 355, 356, 358—361, 370, 380, 383, 392, 395, 396, 402, 405, 408—410, 414, 415, 421, 424, 430, 432, 435, 458, 489, 491, 507, 513, 514, 519, 522, 524, 529, 547, 563, 566, 572, 590, 602, 618, 620, 624, 625
 «Галичина», СС-дивізія, див. Дивізія «Галичина»
 Гальдер Ф., ген. 89, 160
 Гамбург, 282, 589
 Ганновер, 289, 319, 589, 601
 Гасин Олекса, псев. Лицар, 320
 Гасельблят В., 130
 Геґевальд, 247, 248
 Гель, 389, 425
 * *Helgendagsbladet*, 209, 210
 Гендерсон Н., 66, 476
 Генеральне Губернаторство, 79, 80, 100, 102, 115, 117, 125, 129, 131—133, 136, 138, 139, 164, 170, 175, 176, 178, 181, 200, 210, 223, 226, 233, 241, 243, 245, 247, 252, 256, 257, 260, 284, 287, 315, 320, 322, 355, 358, 410, 441, 458, 507, 508, 511, 514, 519, 524, 525, 536, 537, 547, 566, 572, 576, 599, 623
 Генералплан Ост. див. Generalplan Ost
 Генеральний комісаріат Таврида, 543
 Генке А., 483
 Гермайзе Й., 29
 Германи, 98, 121, 171, 373, 485
 Геродот, 20
 Гесс Р., 49
 Гетьманщина, 22
 Гіві, 315
 Гільдесгайм, 282, 589
 Гімлер Г., 88, 100, 109, 120, 121, 123, 126, 160, 175, 228, 229, 244, 247, 28, 254, 259, 260, 263, 265, 266, 272, 315, 316, 343, 345, 360, 361, 375, 385, 397—400, 408, 439, 444—447, 450, 459, 566
 Гінцлер, ген., 356
 Гіпотечний банк, 35
 Гірняк Л., 73
 Гітлер А., 37, 38, 41, 42, 44, 46, 47, 54, 55, 57, 59, 61—72, 74, 76, 77, 79, 80, 85, 87—91, 93, 95—99, 102, 106, 108, 109, 117, 120—126, 160, 168—172, 175, 197, 201, 203, 207, 216, 220, 223, 226, 230, 232, 233, 244, 245, 247, 248, 255—260, 264, 266, 272, 280, 287, 293, 300, 307, 308, 310, 312—316, 325, 341, 343—348, 35, 362—370, 446, 451, 452, 457—459, 468, 470, 472—478, 481, 484—486, 488, 489, 504, 507, 510, 512, 518, 520, 532, 534—536, 560, 566, 592, 619, 620
 Глухів, 253, 384
 Гол К., 333, 393
 Голехів, 306
 Голиші, 279
 Голлінг, 581
 Голландія, 86, 121, 171, 188, 205, 267, 513, 537, 598, 627
 * *Голос*, 447
 Головка, див. Гай-Головка
 Голоскевич Г., 29
 Гомер, 20
 Гончаренко, див. Ступницький
 Гопкінс Г., 203, 333, 406
 Горбовий В., 112, 115, 117, 441, 509
 Горинь, 415, 420
 Горлівка, 390
 Городець, 355
 Городище, 190, 536
 Городниця, 275
 Горохів, 51, 274, 324, 327, 328, 356, 379, 580, 614
 Горський Г., 287, 590
 Горті, адм., 120
 Горький, 93
 Гофвебер, 301, 302
 Гомаєр Г., 390, 391, 427
 ГПУ, 63, 292, 398
 Грабець Омелян, псев. Батько, 383
 Грабський С., 32
 Гребенюк Я., 243, 579
 Грем'яч, 253
 Греція, 21, 460, 627
 Гречуха М., 415, 422, 423, 620
 Гримайлів, 153
 Гринів Є., 283
 Гринько Г., 50
 Гриньох І., 434
 Грицай Д., псев. Перебийніс. 276, 320, 607

Гриць, 222
Гродно, 75
Грозний, 86
Грубешів, 75, 395, 432, 621
Грузія, 28, 93, 212
Грушевський М., 21
Гугенбергер А., 40
Гунни, 20, 123, 485
Гура Гуморулуї, 150
Гурби, 424
Гур'єв В., 271
Гур'єв, 257
Гамлен М., ген., 62, 471
* *Gazeta Poranna*, 40
Гданськ, 44, 45, 51, 130, 245, 589
Геббельс Й., 46, 308, 309, 352
Гелен Р., ген 350, 419
Generalplan Ost, 99, 130, 186, 244,
246—248, 364
Герінг Г., 93, 125, 187, 229, 230,
265, 266, 314, 512, 514
Геруліс Г., 101
Гестапо, 55, 77, 83, 282, 284, 319,
351, 377, 431, 486, 538, 589,
592—594, 599, 601, 604
Голь (де). див. де Голь
Госляр, 590
Гота, 599
Готенлянд, 548
Готи, 20, 93, 188, 373, 400
Гребе С., 73
Гренер В., ген., 40, 96
Гроскопф, 112, 113, 505
Грухман Л., 70
Губш, 560

Д

Делекий Схід, 27, 86, 335
Даллін А., 4, 80
Данилевич Р., 322
Данія, 86, 121, 188, 513, 536, 598
Данціг, див. Гданськ
Даргель П., 266, 296—299, 388, 389
Дарій, 20
Дарниця, 454
Дахау, 286
Двина, 21
Двінгер Е., 369, 370
Деа Д., 121
Девіс, 468
«Декалог», 225, 558

Демель, майор, 73
Денеке, 258
Денікін, ген., 24
Деражне, 53, 351
Дермань, 395
Джанкой, 618
Дивізія «Галичина», 316, 358—360,
374, 435, 447, 451—453
Де Голь Ш., ген., 460
* *Діло*, 32
Діонісій, митр., 227, 295
Діяна, 364
Дмитрів Д., 240, 570
Дмитрій Донской, 212, 214
Дніпро, 20, 21, 22, 159, 216, 245,
296, 298, 333, 352, 385, 388,
390, 404, 473, 543, 556
Дніпропетровськ, 93, 168, 175, 179—
181, 251, 293, 313, 350, 365,
366, 385, 404, 544, 546, 583
Дністер, 150, 151
Доброміль, 104
Довбешка-Коробка, див. Перегі-
няк Ів., 237, 276, 324
* *До Зброї*, 378
Дойче Арбайтс фронт (ДАФ), 342
Долина, 409, 430
Дольницький А., див. знімки
Дон, 91, 258, 495, 496
Донбас, 87, 225, 335, 375, 398, 607
Донецьк, 251, 390
Донцов Дм., 511
Доріо Ж., 121
Дорогуськ, 75
Дорошенко, 55
Дрезден, 282, 284, 589, 593
Дрогобич, 106, 107, 320, 322, 422,
425
Дронтгайм, 533
Дружини Українських Націоналіс-
тів
(ДУН), 147, 148, див.
«Нахтігаль» і «Ролянд»
Дубно, 106, 107, 322, 324—328,
331, 379, 387, 424, 524, 605,
610
Дубовий, див. Литвинчук І.
Дубосари, 151
Дугляс (літаки), 279, 401
Дудко Ф., 321
Думін О., 46
Дунай, 187, 543
Дюбко, 241, 576
Дюссельдорф, 589
* *Dziennik Poznański*, 40

Е

Ебергард, 538
 Ейзенштейн С. М., 212
 ЕК, див. айнзацкоманди
 * *Економіст* 27
 Ельба, 172, 537
 Ельбрус, 300
 Еней, див. Олійник П.
 Еріо Е., 29
 Естонія, 48, 87, 174, 302, 307, 399,
 456, 482, 483, 495, 626
 Естонський легіон, 315

Є

Євреї, 31, 35, 48, 53, 74, 88, 99,
 107—111, 123, 136, 157, 158,
 161, 163, 166, 176, 183, 198,
 225, 231, 272, 311, 376, 387,
 454, 466, 499, 506, 519, 523,
 563, 615
Європа, 26, 43, 57, 60, 72, 78, 90,
 94, 167, 169—171, 185, 205—
 207, 216, 219, 223, 253, 259,
 263, 264, 272, 301, 302, 308,
 311, 316, 318, 332, 338, 339,
 343, 359, 361, 362, 365, 367—
 373, 376, 377, 385, 387, 391,
 392, 399, 400, 428, 429, 433,
 443, 444, 448, 457, 460, 488, 496,
 502, 503, 504, 512, 529, 532, 535,
 537, 541—543, 547, 548, 561,
 575, 603, 617
 див. *Західна Європа*, «*Нова
 Європа*», *Східна Європа*,
Центральна Європа
 Єгипет, 27, 96, 481
 Екельн Ф., 110
 Ельськ, 251
 Єфремов С., 29

Ж

Жаб'є, 437
 Жаткович Г., 58
 Желєнський В., 46
 Женева, 42, 51
 Женевська конвенція, 161, 162
 Жилєнков Г., 371
 Житомир, 106, 117, 137, 140, 158,
 175, 193, 199, 224, 248, 251,
 293, 325, 328, 329, 345, 350,
 356, 357, 388, 389, 414, 415,

431, 511, 544, 546, 550, 556,
 557, 575, 588, 591, 594, 601, 609,
 611, 612, 614, 618

Жовква, 107

З

Заболоття, 277, 581
 Закавказька федерація, 25
Закарпаття, 58, 59, 67
 Закарпатська Русь, 22
 Заксенгаузен, 380, 421, 431, 442
 Закуштуї А., 412
Запоріжжя, 365, 390, 404, 547, 580
 Запорожець, псев. Косар, див.
 Маївський
 * *За Радянську Україну*, 142, 518—
 520, 527
 * *Заря*, 443
 * *За Самостійну Україну*, 378
Заствне, 396
 Затонський В., 30, 50
Зауберсдорф, 73, 149
 Заукель Ф., 266, 267, 269, 270, 339,
 536
 Заукен (фон), 336
 Захід, 42, 61, 64, 65, 72, 77, 78,
 80, 82, 87, 203, 209, 243, 343,
 394, 399, 475, 497, 573,
Західна Європа, 42, 335, 339, 391,
 411, 530, 531
Збараж, 430
Зборів, 435
Збруч, 129
Звягель (Новоград-Волинський),
 255, 414, 618
Здолбунів, 322, 351, 568
 Зеруленков, ген., 178
 Зіберт, лейтн., 150
 Зіберт П., див. Кузнєцов
 Зімон, 285
 Зінов'єв Г., 49
 ЗК (зондеркоманда), 110, 494, 495
Злазно, 419
Знаменка, 274, 341, 582
Золочів, 135
 Зорге Р., 89
 ЗУНР (Західня Українська Народ-
 на Республіка), 24, 466

І

Іван Грозний, 96
 Іванов М., 121

Івано-Франківськ, див. *Станиславів*
Івахів В., псев. *Рос*, *Сонар*, 276,
355, 356
Івановчик В., 599
Ігор, див. *знімки*
Іден Е., 202, 205, 206, 333, 334,
393, 406
* *Ідея і Чин*, 378
Ізюм, 335
Ізмаїл, 87
Ізраїль, 387
Іларіон, архієп., 227
* *Putrowany Kurier Codzienny*, 40
Ільген, 408
Ільнау, 74
Ільницький Р., 118
Інгерманлянд, 244, 245
Індія, 27, 96, 169, 247, 398, 514,
532, 533
Інсабатто Е., 42
* *Інформатор*, 360, 378
Іран, 96, 205, 208
Іспанія, 438
Італія, 39, 60, 64, 101, 120, 208,
267, 361, 392, 399, 453, 613,
627

Й

Йозефштадт, 194, 547
Йодль А., ген., 7, 92, 501
Йордан, 20
Йост Г., 258
* *Journal du Matin*, 51

К

Кабардинці, 386
Кавказ, 23, 28, 38, 87, 90—93, 95,
110, 125, 130, 139, 159, 171,
187, 217, 218, 253, 257, 258,
261, 300, 304, 307, 368, 386,
387, 446, 448, 490, 495, 496,
537, 543
Казань, 93
Казахи, 386, 387
Кайтель В., фельд-маршал, 74, 126,
166, 228, 249, 368, 494, 498,
512, 531, 532, 552
Калинівка, 248
Калмикія, 93, 258
Калуш, 107, 430
Кальтенбруннер Е., 440
Камишин, 103

Камінський Б., 153, 310, 311, 313
Камінка-Струмилова, 621
Камінь-Каширський, 614
Кам'янець-Подільський, 158, 225,
241, 276, 325—327, 357, 378,
414, 425, 431, 454, 557, 568,
584
Кам'янське, 243, 578
Канада, 36, 627
Канаріс В., адмірал, 61, 72, 74,
83, 84, 95, 147, 162, 190, 490
Кандиба О., псев. *Ольжич*, 222, 431,
555
Каюка, псев. *Богун*, 563
Капустянський М., 81, 468
Караганда, 246
Карбович О., отець, 396
Карелія, 125, 205
Карло XII, 213, 214
Калсруе, 589
Кароль, 474
Карпати, 23, 383, 430—437, 479
Карпатська Україна, 57—71, 77,
172, 173, 196, 435, 438, 468,
469, 473, 480, 484, 487, 546
Карпатська Січ, 61, 63, 68
Карпатсько-український сейм, 66,
68
Карпинець Я., 46
Касаблянка, 332
Каспійське море, 96, 98, 103, 257
Кассель, 589
Катерина (цариця), 98
Катинь, 334, 352, 376, 617
Катовіце, 271
Кауш Г.-Й., 363—366
Качинський С., псев. *Остап.*, 237,
274, 276, 324, 552, 565
Каше, 125
Каюк, 292
Квебек, 391, 392
Кельн, 589
Кенігк, 613
Кенігсберг, 46, 362, 425, 589
Кеннан Дж., 63
Кеплер В., 74
Кеппен В., 169, 170, 532, 533, 536,
537
Керзон (лорд), 75, 333
Керзон (лінія), 75, 333, 335, 392,
395, 406, 407, 417, 435, 460
Кернер П., 314, 427, 439
Києво-Печерська Лавра, 262
Київ, 20—24, 48, 63, 90, 93, 108,
113, 129, 135, 148, 16—159,
167, 169, 170, 175, 177, 178,

- 181, 186, 193, 195, 197, 199, 220—223, 225—227, 234, 241—243, 248, 251, 257, 259, 262, 274, 279, 282, 284, 285, 287, 292, 293, 296, 298, 313, 315, 317, 325, 336, 340—342, 344, 357, 365, 378, 384—385, 403, 404, 414, 415, 418, 431, 454, 456, 458, 459, 495, 496, 504, 511, 514, 516, 532, 533, 538, 540, 544, 546, 551, 552, 554—556, 558, 559, 564, 566, 568, 572, 574, 579—583, 588, 590, 592, 596, 597, 599, 602, 607, 608—610, 618, 619
- Київська держава, Київське князівство, 20—22, 400, 473
- Кимполунг, 149, 150
- Кирил Романов, див. Романов К.
- Кирпа Д., 414
- Китай, 26, 27, 406
- Кишинів, 151
- Ківерці, 324
- Кімерійці, 20
- Кіров, 93
- Кіровоград, 287, 342, 415, 580
- Кіслінг, 612
- Кітцінгер, ген., 163, 165, 227, 250, 256, 257
- Клевань, 222, 236, 237, 276, 396, 552, 559, 563
- Клаассен, 608
- Клемансо Ж., 98
- Клим, 282, 589
- Клим Савур, див. Клячківський Р.
- Климишин Ів., псев. Крук, 414
- Климишин М., 46, 140
- Климів Ів., псев. Легенда, Судьба Семен, 116, 118, 284, 380, 511, 588, 595, 618, див. знімки
- Клин, 213
- Клуськ, 140, 526
- Кляйст П., 261, 262, 302, 477
- Кляггес Д., 91
- Кляузевіц К. (фон), 209
- Клячківський Р., псев. Савур Клим. 354, 376, 382, 383, 410, 413
- Кобрин, 134, 241, 568
- Коваленко І., 372—374
- Ковальський В., 320, 607
- Ковальський Ю., 356
- Ковель, 55, 137, 140, 256, 278, 323—325, 329, 357, 379, 402, 415, 426, 435, 525, 526, 609, 612, 614
- Ковпак С., 253—255, 278, 279, 401, 402
- Козловський, 44
- Колки, 276, 356
- Колодзінський М., 69
- Коломия, 357, 402, 425, 426, 430, 437
- Кольський півострів, 125
- Комарне, 107
- Комітет Визволення Народів Росії (рос. КОНР), 440, 441, 446, 447, 449
- Комітет Польських Патріотів, 334
- Комуністична Партія більшовиків України (КПБУ), 28, 31, 256, 620
- Комуністична Партія Західної України (КПЗУ), 32
- Комуністичний Інтернаціонал (Комінтерн), 26, 161, 506
- Коновалець Є., 33, 40, 42—44, 46, 49—54, 61, 69, 72, 467, 468, 04
- Конотоп, 254, 597
- Конрад, див. Цица
- Константіні П., 121
- Констянтинівка, 335, 337
- Корнієць Л., 415, 620
- Корнійчук О., 142, 333, 335, 518, 527
- Коровинка, 249
- Коростень, 158, 255, 278, 329, 403, 414, 415, 611
- Коротченко В., 401
- Корсунь, 424
- Кортеліси, 277, 581
- Коссак З., 69
- Косар Т., див. Маївський
- Космач, 409
- Костопіль, 53, 237, 274, 277, 322, 324—327, 355, 379, 424, 563, 594, 610, 614
- Кох Г., 101, 116, 119, 127, 135, 512, 522, 529
- Кох Е., 91, 118, 125, 169, 170, 184, 185, 187, 196, 227, 232, 248, 255, 261—266, 287, 288, 296, 299, 303, 313, 314, 336, 344—346, 348, 356, 361—65, 374, 375, 385, 388—391, 403, 415, 425, 427, 458, 459, 515, 532, 533, 541, 575, 605, 608, 613, 614
- Кравченко, див. Марко
- Кравчук Ю., 282
- Крайова Екзекутива ОУН, 44, 82
- Крайова Рада Народова, 426, 435

- Крайнюков К., ген., 423
Краків, 80—82, 102, 114, 115, 117, 118, 149, 176—178, 181, 225, 230, 248, 320, 451, 509, 557, 576, 579
Краматорськ, 251, 335, 337
 * *Красная Звезда*, 212
Красний Лиман, 337
Красностав, 621
Краузе (фон), ген., 389, 549
Краускопф, 560
Крегер Е., 441, 443, 444
Кременчуг, 225, 556, 557, 564, 618
Кремль, 71, 203, 205, 211—213, 428, 499
Крем'янець, 270, 276, 321, 322, 324—328, 375, 424, 602, 610, 614
Кривий Ріг, 158, 340, 341, 366, 414, 424, 580, 618
Кривоніс, див. знімки
Крим, 20, 93, 97, 100, 113, 124, 125, 130, 175, 187, 188, 211, 221, 245, 246, 248, 293, 379, 427, 446, 495, 515, 532, 533, 542, 550
Кріппс С., 88
Кролевець, 253, 254
Крузенштірн (фон), 138
Крук, див. *Климишин Ів.*
Крюгель, 341
Ксиландер (фон), ген., 436, 437
Кубань, 93
Кубе В., 390
Кубійович В., 177, 315, 316, 320, 321, 447, 451
Кубринович В., 565
Кузнецьк, 246
Кузнецов М., псев. *Зіберт П.*, *Пух*, 278, 408, 424, 425
Кузьмик В., псев. *Петренко В.*, 287, 582, 583, 588, 590
Кузьмінський Олекс., 320, 607
Куйбишев, 211
Кульондр Р., 62, 66—68, 70, 478, 479, 481
Кундт Е., 95, 115, 117, 119, 508—510
Курбієр (фон), 526
Курляндія, 130
Курсел (фон) О., 53
Курськ, 217, 257, 313
Кутузов, 212, 258
- Лагоузен* (фон) Е., 73, 74, 148, 163, 183
Ладозьке озеро, 245
Лай Р., 95
Ламмерс Г.-Г., 95, 133, 345, 443, 444, 512, 532, 535, 537
Ластівка, 437
Латвія, 48, 7, 174, 247, 302, 307, 399, 456, 482, 483, 495, 626
Латиський легіон, 315
Лебедін, 384
Лебедь М., псев. *Рубан Максим*, 44, 46, 116, 118, 284, 413, 434, 438
Левант, 460
Леверкюн П., 148
Левицький Д., 33
Левицький К., 189
Левченко І., 272
Легенда, див. *Климів І.*
Легіон французьких добровольців, 121
Лельчичі, 401
Лемик М., 380, 618
Лемківщина, 392
Ленін, 27, 258, 397, 404
Ленінград, 85, 87, 93, 125, 211, 248
Ленкавський Ст., 82, 136, 519
Лепель, 155
Летичів, 327
Лехітський, 191
Лидівка, 321
Липовиця, 409
Лисий В., 116
Лисогірка, 414
Литва, литовці, 22, 38, 39, 48, 87, 117, 130, 174, 302, 307, 399, 405, 436, 456, 461, 482, 483, 495, 626
Литвиненко, 355, 413
Литвинчук Ів., псев. *Дубовий*, 355, 413
Лицар, див. *Гасин*
Лівеи К. (ван), 299
Лівицький А., 192, 223, 447, 540, 555
Лівія, 96
Лівонія, 130
Ліга Націй, 43
Лідіце, 454
Ліпський Я., 476
 * *Літаври*, 199
Літвінов, 62, 473, 474
Ллойд Дж., 62, 470

Лобай В., 283, 592
Логуш О., див. знімки
Лодзь, 100
Льозе Г., 91, 125, 126
Локоть, 153, 218, 310
Лондон, 26, 40, 42, 43, 64, 202,
204, 206, 208, 332, 334, 335,
387, 392—395, 405, 407, 417,
426, 436, 460, 471, 475
Лопатинський Ю., 153
Лотон Л., 42
Лубни, 252, 390
Луганськ, 384
Лугини, 255
Лукін А. А., 275, 278
Лукін М. Ф., 215
Лунінець, 134, 614
Луцьк, 55, 106, 107, 140, 158, 222,
231, 256, 284, 287, 295—297,
299, 324, 327, 329, 350, 375,
379, 402, 415, 421, 515, 525,
529, 552, 583, 588, 592, 612, 614,
615
Луцький М., 412
Любачівка, 324
Любин Королівський, 321
Люблін, 321, 435, 461
Любомль, 140, 327, 357, 402, 526
Любченко П., 30, 49, 50
Людвипіль, 274, 275, 324
Людендорф Е. (фон), ген., 54, 97
Люксембург, 51, 86
Лютце В., 125, 325
Ляйббрандт Г., 97, 101, 231
Ляйціг 282, 589
Ляхович Є., 42, 44
Львів, 24, 35, 75, 76, 82, 93, 113—
119, 127, 132, 135, 148, 150,
153—155, 158, 167, 176, 206,
221, 225, 231, 241, 248, 282,
284—286, 316, 320, 321, 412,
415, 423, 424, 431, 432, 435, 454,
509, 512, 515—517, 522, 524—
526, 538, 550, 557, 559, 568,
570, 578, 588, 590, 592—596,
599, 606, 607, 618

М

Маасдик (ван), 299
Магунія В., 265, 427
Магдебург, 284, 589, 593, 599
Мажіно (лінія), 482
Маєрлінг, 151
Мазепа Ів., 213

Мазур У., 585
Маївський Дм., псев. Косар Тарас,
221, 283, 552
Майер К., 244, 247, 248
* *Майн Кампф*, 37, 66, 70, 76, 98,
475, 485
Майський І., 207, 470, 471
Макиавелі, 146
Мала Вільшанка, 607
Малик, 375, 379
Малинськ, 356
Малишкін В., 306, 371
Мандель Ж., 62, 471
Мантойфель К. (фон), 53, 98
Манштайн (фон), ген., 197, 198
Маріуполь, 340
Марко Дм., псев. Кравченко 282,
588
Марокко, 27
Мартон, полк., див. знімки.
Марчак Р., див. Марчук С.
Марченко А., 283
Марчук С., псев. Марчак Р., 194,
224, 547, 557
Маслосоюз, 35
Мацейко Г., 45
Мацілінський, 191
Медведєв Д. М., 275, 278, 425
Мелітополь, 390
Мельник А., 72, 74, 81, 82, 84, 101,
103, 122, 147, 192, 220, 223,
286, 287, 290, 316, 320, 354,
421, 440, 442, 447, 517, 541,
552, 554—556, 558, 564, 565,
567, 576, 579, 580, 582, 588, 597,
607
Мельник, 401
Мемель, 39
Миколаїв над Бугом, 159, 190, 191,
193, 220, 243, 274, 285, 287,
293, 320, 341, 342, 425, 539,
544, 578, 580, 582, 588, 597,
607
Миколаїв над Дністром, 75, 107
432, 620
Миколай, митр., 298
Миколайчик С., 392, 393
Милятин, 423
Миргород, 167, 252, 544
Мирон Дм., псев. Орлик, Андрій,
241, 242, 285, 317, 380, 574,
599, 600, 618
Мискевич П., псев. Бурячок, 576
Михайлов, 357
Михайлов, ген., 63
Михайловіч (Д.), 407

Міддельгауве, 314
Міжнародний Парламентський Союз, 33
Мізоч, 324, 395
Міллер Г., 21
Міллерово, 251
Мінін, 212
Мінськ, 313, 495
Міхновський М., 23, 565
Мішель А., 153
Могила, див. Сак Панько
Могилів, 155, 248
Могилів-Подільський, 137
Мозир, 251, 329, 611
Мокряни, 581
Молдавія, 86, 174, 626
Молотків, 269
Молотов В., 71, 72, 77, 205, 206, 208, 323, 332, 340, 394, 406, 461, 482—484
Монголи, 485
Монтре, 536
Моравія, 81, 123, 130, 228
Мороз Н., 116
Москалівка, 269
Москва, 26—29, 37, 39, 48—50, 61, 63, 71, 72, 74—76, 85—89, 91, 93, 106, 108, 109, 145, 156, 172, 178, 185, 201—209, 211, 212, 214, 215, 217, 242, 252, 254, 256, 258, 265, 277—279, 285, 288, 298, 317—319, 323, 327, 332—334, 340, 354, 365, 376, 382, 387, 390, 392—397, 400, 401, 404—407, 410, 417, 418, 420, 426, 428, 432, 435, 436, 438, 459—461, 467, 482, 483, 489, 491—493, 495—500, 502, 542, 561, 567, 598, 600
Московія, Московщина, 22, 96, 404, 600
Московське князівство, 22, 495
Мости Великі, див. Великі Мости
Мосьціцький І., 75
Мстислав, єп. (Степан Скрипиик). 296—298
Мудрий В., 115, 434, 509
Мукачів, 60, 480
Мурманськ, 60, 335
Муссоліні Б., 106, 316, 391, 476
Мюллер (гебітскомісар), 270
Мюллер Г., 163, 284, 487
Мюллер О. В., 312, 336, 337
Мюнхен, 53, 61, 62, 64, 469, 475, 553
Мюнхенська угода, 57, 59, 60

Н

Надвірна, 409, 430
* На Переломе, 219
Наполеон, 108, 212—214, 373
Нарва, 71, 74, 75, 97, 129, 482, 483
Народичі, 158
Народна Асамблея, 128
* Наступ, 70
Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 35
Наумов М. І., 401
«Нахтігаль», 101, 113, 152—155
«Національна фашистська організація України», 50
«Національний Союз за звільнення Батьківщини», 306
НДА (пресова агенція), 51
Невський О., 212, 214, 258
* Неділя, 32
Недільна, 409
«Незалежна Україна», 31
Некрасове, див. Юзвин
Німан, 129
Немирів, 75
Немировичі, 356
НЕП, 26
Ніжин, 252, 390
Никанор, єп., 296, 297
Ніковський А., 29
Нікополь, 414, 424, 603
Німецький інститут дослідів Сходу, 46
Німеччина,— і український рух, 24—56,— і Карпатська Україна, 57—70,— вторгнення в Польщу, 70—81,— приготування до війни на Сході, 85—89,— ідея життєвого простору на Сході, 95—100,— початок війни на Сході, 106—111
«Ніч і туман» (Nacht und Nebel), 228, 553
НКВД (потім КГБ), 76, 81, 317, 337, 338, 351, 352, 422, 424, 492, 600, 604, 625
«Нова Європа», 223, 235, 239, 240, 305, 359, 371, 388, 403, 428, 439, 561, 569, 570, 579, 580
Новак Т., 425
Новгород, 98, 213
Новоград-Волинський, див. Звягель
Новгород-Сіверський, 251, 252, 254, 390
Новгородське князівство, 21
* Нове Українське Слово, 200, 227

Новий Сонч, 284, 590
* Новий Шлях, 69
* Новое Слово, 219
Новожуків, 396
Новомосковськ, 618
Новосибірськ, 246
Новосілки, 396
Ново-Українка, 158
Новохрест (Ной-Кройц), 576
Нойгамер, 149, 154
Нойрат, 534
Норвегія, 86, 205, 513
Норден А., 155
Нордланд (полк), 120
Нормандія, 225, 409
Нормани, див. Варяги
НСДАП, 37, 38, 40, 55, 56, 467,
486, 521, 605, 608
Нюрнберг, 65, 154, 589
Нюрнберг (відділ поліції) 581
Нюрнберзький трибунал, 154
Нью-Йорк, 69, 78, 101

О

Оберкомандо дер Вермахт (ОКВ),
70, 87, 88, 90, 94, 101, 109,
112, 118, 122, 146, 147, 150,
160, 162, 198, 370, 436, 486,
493, 494, 501, 512, 553, 554
Оберкомандо дес Герес (ОКГ),
165, 179, 210, 494
Оберлендер Т., 101, 154, 183, 184,
262, 263
Обухівка, 167, 545
Оаруч, 255, 329, 401, 404, 611
Одеса, 93, 125, 132, 133, 151, 159,
211, 223, 248, 284, 425, 514,
572, 592
* Одпова, 50
Одра, 406
Олевське, 275, 278, 279
Олександрія, 342
Олексій, єп. (Громадський), 295,
297, 298
Олендорф О., 443
Олійник П., псев. Еней, 200, 355,
413
Олійниченко П., 179, 180
Ольжич, див. Кандиба О., 222
Ольховий І., 116
Омелюсік М., 355
Омельченко Т., 222, 223
Омелянович-Павленко М., 223
Онацький Є., 421, 467

Операція «Болеро», 207
Операція «Оверлорд», 339
Операція «Торш», 332
Оппельн, 319, 589, 601
Орадур-сюр-Глян, 454
Оранієнбург, 272
Організація Об'єднаних Націй
(ООН), 406, 461, 462
Організація Тодт, 342
Організація Українських Націона-
лістів, див. ОУН
Орел, 218, 310
Оржів, 324
Орищенко, 199
Орленков, див. Федоров А. Ф.
Ортинський Л., 152
Осетини, 386
Осники, 269
Ост, див. Остарбайтери
Остарбайтери, 230, 260, 266, 268,
272, 367, 428, 445
Остап, див. Качинський Сергій
Остлянд, 92, 93, 125, 230, 248, 255,
295, 302, 304, 326, 622
Острів, 379
Остріг, 163, 225, 324, 525, 558, 607
Осьмак К., 434
ОУН, Організація Українських На-
ціоналістів, 32, 33, 36, 40—47,
49, 51—53, 55, 58, 61, 69, 70,
72—78, 80—83, 102, 107, 141,
143, 145—147, 190, 192, 194,
220, 223, 225, 231, 234, 235,
240, 242, 260, 282, 290, 317—
320, 323, 353, 362, 376—381,
402, 408, 410, 466, 467, 484,
490, 491, 496, 497, 499, 500,
504, 505, 510, 515—517, 519,
521—524, 527, 536, 538, 540,
544, 546, 547, 550—552, 555—
557, 559, 560, 565—568, 570—
573, 577, 583, 587—589, 596—
598, 600, 602, 603, 608, 615,
616, 618, 624, 625
ОУН Бандери, 83—85, 100—105,
112—114, 116, 118, 119, 128,
129, 134—137, 139—143, 146,
147, 149, 150, 152, 154, 167,
168, 179, 189—194, 220—222,
224, 225, 228, 234—243, 273—
276, 278, 280—286, 290, 317—
320, 323, 325, 330, 352—355,
357—360, 362, 371, 376, 378,
380—382, 384, 385, 389, 390,
411—414, 425, 432, 436, 440,
445, 458, 461, 496, 499, 501.

515, 517, 540, 541, 544, 550,
551, 593, 597, 602, 603, 606,
607
ОУН Мельника, 220—222, 226,
227, 281, 286, 287, 315, 320,
331, 389, 421, 431, 512, 540,
556, 558, 559, 572, 582, 607
Охтирка, 384

П

Павликовський Ю., 116
Павлоград, 390
Пакт Молотов-Ріббентроп, 71, 77,
205, 482
Палестина, 248
Пальцо Й., 389, 425
Панасюк Вас., псев. Піп. Андрій,
Мудрий, 241, 574
Паньківський К., 447
Ланков, 321
Панчишин М., др., 116, 511
Пантелеймон, єп., 227
Париж, 27, 61, 64, 69, 76, 78, 79,
86, 101, 347, 484, 487—489
* Партизанська війна, 238, 577
Паулюс Ф. (фон), ген., 308, 398
Первомайськ, 425
Перегійняк Іван, псев.
Довбешка-Коробка
Перемишль, 20, 75, 107, 152, 153,
435
Переяслав, 20, 296, 340
Піріл Гарбор, 204
Персія, 96
Перська затока, 335
Перша українська дивізія, див.
Днівзія «Галичина»
Петерс Й., отець, 285, 286, 599
Петлюра С., 24, 25, 143, 145, 192,
223, 286, 520, 527, 541, 565
Петренко, див. Кузьмнк, 582
Петрів В., ген., 116
Петро Великий, 242, 258
«Петро Великий» (фільм), 212
Петров В., 212
Петрушевич Є., 46
Печенга, 86
Перацький Б., 36, 44—47, 82, 467
Пирхів, 323
Підгайний Б., 46
Підкарпатська Русь, 58, 59, 65, 66,
472, 476, 478, 479, 481; див.
Карпатська Україна

Підкарпатська Україна, див. Кар-
патська Україна
Пілсудський Ю., 25, 32, 38, 473
Пінськ, 132, 137, 140, 236, 237, 256,
277, 326, 327, 379, 524, 529,
562, 594, 614
Піп, див. Панасюк
Пічман, 149
Побігущий Є., 149
Повче, 379
Погорілий О., 242, 574
Погодін М. П., 121
Поділля, 175, 225, 235, 236, 241,
275, 276, 284, 293, 325—330,
345, 348, 349, 355, 357, 374,
388, 389, 402, 558, 559, 562,
563, 566, 568, 601, 610—612
Пожарський, 212
Позичанюк Й., 414
Познань (Позен), 39, 100, 397, 589
Пойкерт, 367
Покровськ, 93
Покровський М., 211, 212
Полікарп, архієп. (Сікорський
Петро), 295—297
Полісся, 137, 249, 277, 279, 327,
330, 349, 353, 380, 592, 618
«Поліська Січ», 239, 249, 564
Полонник К., 520
Полтава, 225, 285, 385, 390, 557,
559, 564, 597
Полтавець фон Остряниця І., 53—
55
Полтавська битва, 213, 404
Польська Комуністична Робітни-
ча Партія, 32
Польський Комітет Національного
Визволення, 435, 436
Польща, 19, 20, 22, 24—27, 31—
44, 46, 50, 51, 55, 57, 60—65, 67,
69—75, 77, 79, 81, 82, 99, 117,
127, 137, 178, 188, 192, 202,
203, 205, 206, 208, 299, 332—
335, 393—396, 399, 405, 406,
417, 420, 421, 430, 435, 436,
455, 456, 458, 459, 460, 465,
468, 470—474, 476, 477, 479,
484, 485, 487—490, 576, 600,
624, 627
Поморяни, 276
Понебель, 565
Попільна, 588
Попов, М., 30, 50
Потоцький Є., 61, 470
Потсдам, 282, 589
Похідні групи ОУН Бандери, 113,

114, 127, 135—141, 190, 191,
194, 221; «Північ», 113, 140;
«Центр», 113; «Південь», 113
Почаїв, 270, 297
Пощенський, 321
Правда, 27, 38, 213
Прага, 41, 58—60, 67, 68, 112, 228,
285, 438, 446, 448, 467, 469,
479, 560, 589, 599
* *Прапор Молоді*, 240, 573
Приймак, 566
Прилуки, 298, 390
Прип'ять, 250, 323, 400
Провід Українських Націоналістів
(ПУН), 42, 81, 82, 84
Промбанк, 35
«*Просвіта*», 32, 35, 226, 274, 281,
286, 565, 583, 585, 587
Проскурів, 107, 151, 153, 287, 325,
327, 425, 431, 583
Пруссія, 91, 131, 205, 247, 299, 334,
459
Прут, 149, 425
Прхала, ген., 68
Прюцман Г., 110
* *Przegląd Lekarski*, 155
Псков, 97
Пугачов, 212
Пустомити, 276
Путивль, 253
Пух, див. *Кузнецов*
Пютц, 275, 349
П'ясецький А., 116, 167
П'ятаков Ю., 49, 50

Р

Рава Руська, 75
Равенсбрюк, 440
Равлик І., 114, 118, 507
Рада амбасадорів (Рада послів),
32
Рада Сеньйорів, див. *Українська*
Національна Рада (Львів)
Радзівіл, 379
Радзкевич В., 116
Рада Народних Комісарів, 30, 404,
422, 620
* *Радянська Україна*, 616
Радянський Союз, див. *СРСР*
Разін С., 212
Райнгардт, 197
Райнеке, ген., 170, 536
Райтлінгер Г., 54, 60
Райхенберг, 589
Райхсвер, 37, 40, 46, 52

Райхсканцелярія, 52, 112, 223
Райхскомісаріат Донсько-Волзько-
го простору, 257
Райхскомісаріат Остлянд, 126, 131,
134, 186, 199, 210, 248, 257,
265, 307
Райхскомісаріат Росія, 257
Райхскомісаріат Україна, 134, 135,
138—140, 163, 164, 175—178,
181, 184, 186, 187, 190, 191,
193, 198—200, 218, 220—222,
224—226, 230, 233, 234, 241,
246, 250—252, 257, 259, 260,
266, 267, 269, 287, 290, 292,
293, 295, 298, 299, 302, 307,
317, 319, 321, 322, 329, 339,
344, 355, 356, 361, 364, 366,
370, 388—390, 401, 415, 421,
425, 431, 458, 542, 543, 545,
559, 565, 572, 576, 599, 611, 614
Райхстаг, 231
Рапалло, 467
Растенбург, 247
Ребенок, 576
Ребет Л., 116, 118
Ревай Ю., 481
Ревентлов (фон), 53
Ревізійний Союз кооперативів, 32
Революційна Українська
Націоналістична Організація
(РУНО), 242, 574
Революційна Українська Партія
(РУП), 23
Революційний Провід ОУН, 82
Регей Вас., 179
Рейнляндія, 205
Ремель, 321, 351
Рига, 25
Ризький договір, 25, 31, 33, 202,
206
Рим, 61, 82, 205, 421, 467, 476
Ріббентроп (фон) Я., 61, 62, 64,
67, 71, 72, 74, 75, 77, 89, 112,
205, 223, 316, 361, 471, 474,
476—478, 482, 483, 613
Рівне, 51, 53, 106, 132, 158, 163,
193, 222, 225, 227, 236, 241,
259, 263—265, 274, 276, 279,
286, 287, 297—300, 322, 325,
336, 349, 351, 355—357, 375,
379, 388, 389, 395, 402, 408, 415,
419, 421, 423—425, 454, 525,
544, 552, 557, 558, 562, 563,
565—568, 574, 576, 583, 592,
594, 596, 598, 605, 607, 609,
610, 613, 614, 618

- Ріко Ярій, див. Ярій Ріко
Ріміні, 453
 «Рідна Школа», 34
 Рогач І., 200, 222
Розгозне, 607
 * *Розбудова Нації*, 41, 52, 69, 467
 Розенберг А., 38, 39, 41, 42, 52—
 54, 66, 70, 76, 90—93, 95, 97,
 100, 112, 125—128, 133, 172,
 181, 182, 184—188, 196, 218,
 220, 223, 230—233, 255, 257—
 261, 264, 266, 270, 287, 288,
 293, 295, 296, 299, 301, 303—
 305, 307, 309, 314, 339, 340,
 344, 345, 347—349, 362, 364,
 367, 374, 391, 399, 400, 403,
 408, 439, 440, 443—448, 451,
 459, 485, 495, 512, 514, 518,
 519, 523, 529, 535, 541, 544,
 576, 614, 621, 622, 625
 Ройтер, 426
Рокигно, 275, 279, 597
 Роксоляни, 19
 «Ролянд», 101, 146—152
 Романов К., 54
Ромни, 390
 Рорбах П., 27
 Російська Визвольна Національна
 Армія (РОНА), 311, 367
 Російська Національна Народна
 Армія (РННА), 367
 Російська Націонал-Соціалістична
 Партія, 310
 Російський Національний Комітет,
 307, 309, 313
 РОА, див. Русская Освободительная
 Армия
 Російська Православна Церква,
 213—215, 298
 Російська Установа Довір'я у
 Берліні, 54
 Російський Автономний Район
 Локоть, 310
 Росія,— радянський уряд і
 Німеччина, 36—38; — Росія
 боїться втратити Україну, 25—
 31, 47—50; — радянська влада
 і український націоналізм, 142—
 145, 249—256, 413—418
 Роскам, 299
Ростоа, 93, 257, 337, 495
 Рубан, див. Лебедь М.
 Руденко Р. А., ген., 154
 Рудий, див. Стельмашук Ю.
Рудки, 107
 Рувельт Ф. Д., 201, 203, 204, 206,
 208, 332, 334, 391—393, 405,
 460, 461
Румунія, 19, 25, 36, 37, 64, 75, 76,
 87, 100, 120, 132, 133, 149, 151,
 171, 175, 210, 223, 241, 243,
 284, 287, 426, 430, 438, 458,
 460, 465, 471, 473, 474, 479,
 481, 485, 499, 529, 536, 572,
 576, 592, 627
 Русини, 31, 473
 Русская Освободительная Армия
 (РОА), 307, 309, 314, 367—
 369, 371, 441, 450—452
Русь, 20—22, 473, див. Україна
 Русинсько-Українська Народна Ра-
 да Ужгорода, 58
Рутенія, 20, 58, 346, 478, див. Укра-
 їна
 Рюбзам, 311
 Рюриковичі, 21, 397
- С
- СА (Штурмабтайлюнг), 325, 348,
 534, 537
 Сабуров А. М., 251, 252, 254, 255,
 278, 279, 401
 Савур, див. Клячківський Р.
 Сак Панько, псев. Могила, 285, 596
Самбір, 107, 409, 432
 * *Самостійник*, 378
 Самчук У., 227, 558
 Сапрун, 285, 596
Саратов, 93, 257, 258
 Сармати, 20
Сарни, 236, 238, 241, 273, 274, 276,
 277, 279, 322, 325, 327, 349,
 356, 357, 379, 403, 415, 562,
 567, 568, 577, 584, 585, 594,
 606
Сарники, 379
Сатанів, 402
 Сахаров І., 311, 312
Свердловськ, 93
 * *Свобода*, 32, 69
 СВУ, див. Спілка Визволення
 України
Святе, 351
 СД (Зіхергайтс Дінст). 88, 109, 114,
 118, 128, 140—142, 154, 160,
 164, 175, 179, 180, 188, 189, 193,
 196, 199, 200, 220—222, 224—
 228, 234, 239, 254, 263, 275,
 282—285, 287, 291, 292, 296,
 297, 314, 317, 319, 320, 321, 323,

- 340, 367, 379, 390, 408, 421,
431, 432, 441, 443, 449, 452,
491, 494, 506—508, 510—512,
515, 517, 519, 524—526, 529,
536, 538—540, 544, 546, 550—
552, 554, 556—558, 560, 562,
564—568, 570—575, 578, 579,
581, 583, 584, 587, 589, 591,
594—597, 599, 601, 602, 605,
606, 610, 621
- Семен Судьба, див. Климів Ів.
Семененко О., 447, 448, 451
Сендега М., 167, 188
Сен-Жерменський договір, 58
Сеник О., 81, 140
Сербія, 108
Сергій, митр., 214
Середина-Буда, 254
Сибір, 30, 81, 86, 156, 178, 202,
205, 209, 245, 246, 266, 305,
332, 376, 386
Сидельник А., 269
Сидор Вас., псев. Шелест, Виштий.
237, 383, 446
Симферопіль, 159, 221, 251, 550,
551
Сирія, 86
Сисоєв П. В., псев. Скирда, ген.,
388
Сікорський В., ген., 202, 205—207,
239, 316, 332, 333, 392, 580,
600
Сілезія, 74, 149, 245, 470
Сімон Дж., 481
«Сільський Господар», 35
Сіпо і СД, 88, 109, 110, 157, 158,
161—163, 166, 167, 285, 349,
355, 385, 486, 494, 558, 562,
579, 594, 596, 601, 602, 605
«Січ», 224, 226
Сіцилія, 399
Скалат, 430
Скандинавія, 86, 188
Скирда, див. Сисоєв
Скіфи, 20
Скоропадський П., ген., 24, 40, 51,
53—55, 73, 78, 81, 192, 440,
441, 447, 541, 555
Скрипник М., 26, 30
Славко, 552
Славута, 328, 423, 431, 454
Словацчина, 59, 66—68, 72, 73, 105,
113, 120, 267, 343, 447, 448,
452, 469, 478, 479, 481, 485,
504, 505
Словени, 173
Слов'яни, 20, 97, 98, 122, 124, 169,
171, 172, 188, 216, 219, 261,
302, 313, 361, 362, 391, 397,
535, 537, 605
Слов'янськ, 335, 337, 341
Служба обов'язкової праці, 229
Случ, 323
Смеліж, 254
Смоленськ, 100, 218, 307, 495
Сновське, 251, 252
Снятецький С., 356
Соболев С. М., 499
Сокаль, 75, 566
Сокіл, 180
Сокільський С., 520
Солженіцин А., 305
«Соловей», 153
Соловійов С. М., 21
Соснковський С., ген., 407
Софіївка, 580
Соціалістичний інтернаціонал, 32
Спілка Визволення України (СВУ),
29, 190, 536, 560
Союз польських патріотів, 426
СП, див. Сіпо
СРСР, 19, 25—29, 36—39, 48—51,
54, 55, 57, 61—63, 67, 70, 71,
74—77, 81, 83—90, 92, 94, 95,
99, 106, 108, 109, 120, 127, 129,
135, 147, 154, 162, 165, 173,
178, 184, 197, 202—208, 211—
213, 218, 219, 258—261, 265,
275, 298, 302, 304, 305, 307—
312, 333—335, 340, 354, 368—
370, 377, 382, 387, 395, 397,
403—406, 417, 418, 422, 423,
426, 435, 438, 441, 445—447,
449, 450, 453—457, 459—461,
470—472, 474—477, 481—484,
486, 487, 491, 493, 495, 497,
499, 501, 503, 507, 508, 510,
511, 512, 515, 519, 523—526,
528, 529, 536, 538—540, 546,
551, 552, 554, 556—558, 584,
616, 624, 625
Спеллман, кард., 392, 393
Сполучені Штати Америки (США),
29, 36, 53, 69—71, 85, 171, 172,
178, 190, 201—208, 215, 216,
261, 275, 332, 334, 338, 393,
399, 406, 407, 420, 421, 426,
453, 468, 470, 482, 537, 538,
589, 627
Срібне, 280
СС (Шуц Штафель), 88, 99, 110,
112, 120, 121, 123, 160, 163,

196, 259, 262, 272, 273, 284,
315, 316, 324, 325, 345, 346,
348, 358—360, 369, 373, 375,
390, 397—399, 408, 440—447,
494, 506, 520, 545, 553, 592,
596, 617
Сталін Й., 203—207, 210—213, 217,
239, 254, 258, 280, 298, 299,
306, 309, 311, 312, 332, 338,
371, 376, 392, 393, 397—399,
404—406, 449, 450, 458, 460,
461, 483, 485, 486, 489, 498,
533, 534, 580, 591, 592, 598,
600, 615, 617
Сталіна (лінія), 107
Сталінград, 123, 248, 253, 257, 258,
300, 308, 313, 344, 398, 457,
608
Сталіно, 225, 366, 390, 556
Станіслав, див. Станіславів
Станіславів (Станиславів, Стані-
слав) 24, 226, 285, 357, 362,
409, 423, 430, 435, 566, 596
Стара Гута, 275
Старицька-Черняхівська Л., 29
Старобільськ, 335
Старух Я., псев. Синій, 118, 284,
595
Старчани, 75
Стахів В., 115, 116
Стельмащук Ю., псев. Рудий, 355,
413
Стехов (фон) 546
Стеттініус Е., 461
Стецько Я., 82, 114, 116, 118, 122,
128, 133, 134, 136, 141, 176,
240, 380, 421, 440, 452, 505,
507, 509, 511, 516, 521, 523,
529, 530, 570
Стир, 420
Стід І., 468
Столин, 327
Стрий, 75
Строкач Т., 401
Ступницький Л., псев. Гончаренко.
355, 413
Ступно, 379
Суворов, 212, 258
Судети, Судетська область, 57, 59,
372
Суздаль, 22
Суецький канал, 96
Суми, 251, 285, 390, 596
Суйми, 379
Сумин, 321
Суриц, 62, 472

* Сурма, 565
Сурмач, 199
Сухівці, 396
Суходіл, 409
Сучава, 150
Сушко Р., 73, 81
Схід, див. Східна Європа
«Схід» (підприємство), 442, 621,
622
Східна Європа, 19, 39, 42, 43, 48,
51, 52, 61—67, 69, 70—72, 76,
78, 80, 81, 83, 85, 90—92, 94—
100, 168, 169, 171, 181, 182,
184—188, 202, 209, 213, 218,
219, 223, 228—233, 235, 240,
244—247, 257—261, 263, 264,
266, 267, 270—273, 287—289,
301—305, 307—309, 311—315,
317, 319, 325, 332, 339, 343,
344, 346—348, 350, 352, 358,
360, 363—366, 369—371, 373,
374, 378, 381, 384—386, 391,
392, 399, 400, 407, 411, 433,
439, 440, 443, 444, 447, 448,
457, 459, 460, 462, 471, 473—
477, 479, 482, 484, 487, 491,
495, 496, 503—505, 514, 517,
521—523, 533, 536, 537, 541—
543, 547, 548, 559, 561, 565—
567, 569—573, 575, 578, 579,
581—584, 586, 587, 589, 591,
594, 595, 597, 599, 601—603,
605, 606, 610, 611
Східна Малопольща, 31, 470
Сціборський М., 81, 140, 468
Сян, 71, 74, 75, 395, 482, 483, 538

Т

Таврида, 245, 246, 543
Таганріг, 159
Таджики, 386, 403
Тамбов, 257
Тамерлан, 397
Тарасинський, 63
Тасанко, 63
Татари, 386, 446, 485, 495, 496
Тауберт, 389, 390
Твардовський (фон), 39
Тевтони, 96, 214
Тегеран, 405, 406
Телеграфічне Агентство Радянсь-
кого Союзу (ТАРС), 333
Теліга О., 222, 555
* Temps, 39

Тербовен, 125
Теребовля, 249
Терек, 93
Терещенко П., 451
Тернопіль, 24, 106, 132, 137, 153,
158, 426, 430, 515, 524, 606
Тессін Г., 148
Тиарів, 580
Тимошенко С. К., маршал, 76
Тимошук О., 236—238, 562
Тимчій-Лопатинський Ю., 82
Тіто Й. Броз, 407
Тієрак О. Г., 272—273
Товариство адвокатів, 35
Товариство Близький і Середній
Схід, 44
Товариство вчителів, 35
Товариство українських жінок, 35
Товариство лікарів, 35
Тодт ф., 171, 342, 533, 536
Тодт (організація), 615
Тойрер, 268, 582
Токарчук Кат., 269, 585
Токіо, 205
Томас Г., ген., 95
Томсен В., 21
Тоннінген Р. (ван), 299
Торонто, 69
Трансністрія, 133
* Тризуб, 489
Трипілля, 19, 21
Троцюк Ю., 241, 576
Троцький Л., 49, 50
Трубчевськ, 254, 310
Трухін Ф. І., 371
Тула, 93
Туличів, 379
Тураш М., 576
Туреччина, 24, 42, 89, 96, 406, 465,
481, 498
Турка, 436
Турки, 125, 514
Туркестан, 91, 96, 446, 490, 495
Турковський, 118
Тухачевський М., маршал, 39, 40,
304
Тучин, 322

У

УАПЦ, Українська Автокефальна
Православна Церква, 29, 227,
295—298, 530, 555
УВО, Українська Військова
Організація, 44, 46, 49, 82, 560

УГВР, Українська Головна Ви-
звольна Рада, 433—435, 448
Угорщина, 22, 24, 42, 59—62, 64—
68, 71, 120, 284, 343, 387, 393,
412, 458, 460, 473, 476—478,
481, 485, 546, 592, 627
Ужгород, 58, 60
Узбеки, 386, 387, 411, 437
Україна,— походження назви, 20,
21;— історичне минуле, 19—
23;— незалежність 1917—
1920 рр., 23—25;— Радянська
Україна між війнами, 25—
31;— Західня Україна, 31—
36;— Карпатська Україна,
58—70;— проголошення неза-
лежності в 1941 р., 112—
117, 127—129;— розчленуван-
ня України, 129—135;— втрати
України, 627
Українбанк, 35
Українська Народна Армія, 618
Українська Національна Армія
(УНА), 355, 452
Українська Національна Рада
(ЗУНР), 24, 465, 466.
Українська Національна Рада
(Львів), 176, 177, 223
Українська Національна Рада
(Київ), 177, 178, 222, 223, 227,
555, 558
Українська Католицька Народна
Партія, 32, 34
Українська Народна Революційна
Армія (УНРА), 331, 408
Українська Національна Самообо-
рона (УНС), 408, 409, 619, 624
Українська Пресова Служба, 73, 77
Українська Соціал-Демократична
Партія (УСДП), 32
Українська Соціалістично-Ради-
кальна Партія, 32
Українська Установа Довір'я
(Довіри), 71, 81, 83, 260
Українська Центральна Народна
Рада, 59
Українська Центральна Рада, 23,
465
Українське Визвольне Військо
(УВВ), 309, 315, 368, 374
Українське Національне Об'єднан-
ня (УНО), 66, 81, 222, 224,
265
* Українське Слово (Київ), 200
* Українське Слово (Париж), 69,
76, 484, 487—489

• *Український Вісник*, 421
Український комітет визволення
України (УКВУ), 226, 566
Український Крайовий Комітет, 177
Український Науковий Інститут, 40
Український Національний Комітет
(Краків), 112, 114, 115,
441, 508, 509
Український Національний Комітет
(Німеччина), 368, 440, 441, 449,
451—453
Український Центральний Комітет
(УЦК), 80, 176—178, 230, 314,
315, 320, 451
Український Червоний Хрест, 226,
227
Умань, 107, 137, 320, 425, 607
УНАКОР, Українська Народна Ко-
зацька Організація, 51, 53—
55
УНДО, Українське Національно-
Демократичне Об'єднання, 32,
34, 80
УНР, Українська Народна
Республіка, 23, 24, 78, 79, 192,
465, 466, 490, 540
УНРРА, Організація Об'єднаних
Націй для допомоги біженцям
і переміщеним особам, 285
УНС, див. Українська Національ-
на Самооборона
Унтилівка, 151
УПА, Українська Повстанська
Армія, 148, 273, 276, 278—280,
323—325, 330, 331, 354—357,
362, 374—376, 378—389, 396,
402—404, 407—415, 419—425,
429—433, 435—438, 440, 445,
446, 448—450, 458, 461, 614,
618—621, 624
Урал, 124, 168, 219, 230, 257, 386,
446, 513
Уральсько-Кузнецький басейн, 28
Усове, 255
Установчі Народні Збори, 76
Устилуг, 75
Уфа, 93

Ф

«Ф», ген., 424
Фастів, 24, 404
Федоров А. Ф., псев., Орленков,
252, 279, 401

Федорович І., 116
Федусевич, 511
Фель, 508
Філов, 178
Фінляндія, 42, 64, 71, 85, 86, 89,
95, 100, 120, 125, 174, 205, 304,
393, 474, 482, 483, 536, 627
Фландрія, 121, 171, 537
Фляйштауер І., 97
Фокшани, 151
• *Völkischer Beobachter*, 54, 449
Форостівський Л., 315
Франк Г., 125, 126, 200, 316, 320,
514, 534, 547
Франкфурт над Майном, 285, 589
Франкфурт над Одром, :—?
Фринція, 23, 24, 36, 37, 39, 40, 43,
62, 64, 66, 68, 70, 72, 78, 86,
101, 120, 121, 188, 203, 204,
229, 267, 343, 391, 392, 394,
460, 471, 472, 474, 478, 479,
481, 482, 488—490, 627
Французьке Товариство друзів
Радянського Союзу, 63
Фрауенфельд А., 125, 231, 427, 439
Фрідерічі Е., ген., 198, 388, 544
Фрік В., 95
Фріке К., адм., 95
Фрон, 581
Фронт Національної Єдності
(ФНЄ), 80
Функ, 408
Функ А., 390
Фрумосул, 150

Х

Харків, 29, 47, 93, 113, 129, 167,
251, 268, 269, 271, 274, 281,
286, 313, 314, 327, 335, 337,
338, 374, 384, 404, 451, 539,
540, 564, 572, 583, 588, 598
Хатаєвич М., 30
Хатинь, 167
Хвиля А., 50
Хвильовий М., 26, 30
Хемніц, 589
Херсон, 191, 221, 243, 282, 340,
425, 539, 551, 579, 589
Хмельницький Б., 22, 404
Хозари, 280
Холм, 227, 383, 395, 435, 596, 627
Холмщина, 320, 392

Хорватія, 105, 113, 120, 343, 393,
504, 505
Хрущов М. С., 144, 213, 416, 422,
423
Хуст, 60, 68, 469, 481

Ц

Цайцлер, ген., 368, 369
Центральна Європа, 62, 185, 209,
319, 394, 407, 411, 473, 482,
542
Центральна Рада, 23, 144, 465
Центросоюз, 32, 35
Цехановський Ян, 208, 334
Цица, псев. Конрад, 221, 551
Цільке, 547
ЦК ВКП(б) 28
Цумань, 279, 299, 345, 350, 402

Ч

Чакі, 476
Чемберлен Г. Ст., 98
Чемберлен Н., 62, 70, 473, 475, 481
Чемерівці, 241, 560
Червоний Хрест, 268, 383
Черкаси, 292
Черкеси, 386
Черчилль В., 88, 201, 203, 204, 206,
207, 332, 391, 392, 405, 406,
460
Чернівці, 132, 284, 423, 425, 592
Чернігів, 241, 251, 390, 576, 610
Чехівський А., 29
Чехія (Богемія-Моравія), 81, 123
228, 390, 479, 485, 560
Чехо-Словаччина, 19, 25, 36, 57--
59, 62, 66, 67, 70, 172, 173,
205, 438, 470--472, 476--478,
627
Чечени, 386
Чигирин, 618
Чигирин, псев. Барда, 287, 590
Чінгісхан, 397
Чорне море, 20, 21, 41, 42, 64, 97,
156, 187, 188, 333, 474, 499,
536, 538, 543
Чорний, 565
Чорний Ліс, 409, 414, 430
Чорнобиль, 357, 378
Чортків, 107, 283, 321, 628
Чудінов, 555
Чупринка Тарас, див. Шухевич Ро-
ман

Ш

Шандрук П., ген., 449, 451, 452
Шанків, 578
Шараволя, 321
Шарівка, 342
Шарлс (лейт.), 150
Шарф Г., 283, 592
Швайцарія, 52
Швеція, 536
Шевченко Т., 227, 556
Шевякін В., 271
Шелест, див. Сидор Василь
Шеліга Р. (фон), 472
Шене, 231, 348, 349
Шенк, 325, 609
Шепетівка, 328
Шептицький А., митр, 177, 223
Шерстюк С., 380, 618
Шиєнко, 272
Шикаюк, 272
Шилєнков, 306
Шікенданц А., 52, 53, 69, 83, 91,
97, 125, 189, 467, 490
Шлєцер А. Л., 21
Шліффен, ген., 96
Шляйхер К. (фон), ген., 46
Шмідт, 268
Шмідт П., 473, 613
Шмідт-Декер Ф., 310
Шойбнер-Ріхтер М. (фон) 53, 54,
97
Шомбателі, ген., 412
Шпаац, ген., 399
Шпак Ів., псев. Запорожець, 282,
588
Шпак Д., 283
Шпеер А., 365, 366
Шпоренберг, 258
Шталаг, 163, 164
Штаноешти, 150
Штепа, 227
Штольце Е., 72, 118, 150, 151
Штуттергайм, 83
Штутгарт, 589
Шгюльпнагель К. Г. (фон), ген.,
165, 183
Шульгин О., 79
Шульце, 284
Шуман М., 65
Шумськ, 324
Шумський О., 26
Шухевич Роман, псев. ген. Чуприн-
ка Тарас, Гур, 82, 148, 152,
153, 155, 355, 383, 413, 414,
434

Шухевич С., 115, 509

Шухівці, 269

Schutzmannschaft, 146, 238, 567,
606

Щ

Щецін, 123

Щепанівський П., 380, 618

Щербак В., 552

Ю

Югославія, 205, 460, 627

«Юнацтво», 587

Юзвин, 154

Я

Ягольниця, 283, 618

Якір Й., 30

Якобсен Г.-А., 45, 53

Яловка, 75

Ялта, 425, 461

Ямпіль, 253, 254

Янів В., 117

Янівський табір, 454

Японія, 41, 89, 461, 474, 627

Яременко, 292

Ярмолинці, 325, 327

Ярий Ріко, 40, 46, 52, 72, 73, 100, 101,
146, 148—150, 152, 468, 511

Ясло, 600

Ясна Поляна, 213

Яців Д., 511

З М І С Т

Панорамна, документальна історія національного змагу і трагедії.— Вступне слово Олега Романіва	5
Передмова	17
Розділ I — Україна до 1939 року	
Від початків до незалежності	19
Радянська Україна між двома війнами	25
Західна Україна	31
Німеччина, Польща, Радянська Росія і Український рух	36
Справа вбивства міністра Перацького	44
Росія боїться втратити Україну	47
Справа «відновлення німецько-українського пакту»	50
Розділ II — Перед вторгненням у СРСР	
Питання Карпатської України	58
Вторгнення у Польщу і українське питання	70
Початок руху під проводом С. Бандери	81
Таємні приготування до війни на Сході	85
Наміри Німеччини	89
Ідея життєвого простору на Сході	95
Українці напередодні війни	100
Розділ III — Окупація і початок народного опору	
Швидке просування німців	106
Створення поліцейського апарату	109
Проголошення незалежності	112
Перші арешти	117
«Європа проти більшовизму»	120
Секретні плани Гітлера	124
Українці відмовляються скасувати незалежність	127
Поділ української території і створення Райхскомісаріату Україна	129
Нестримне поширення революційного націоналізму	135
Радянська влада та український націоналізм	142
Батальйони «Нахтігаль» і «Ролянд»	146

Розділ IV—Смертоносне безглуздя та колоніальні маячіння

Масові страти	156
Доля військовополонених	159
Загальний терор і страти заручників	165
Гітлер хоче перетворити Україну в німецьку колонію	168
Германська раса проти слов'ян	171
Окупаційна адміністрація в Україні	174
Справа Дніпропетровської адміністрації	178
Зміна ставлення населення	181
Секретні інструкції Розенберга Кохові	184
Переслідування націоналістів посилюються	188
Підготовка повстання	191
Пригнічення національного життя	195

Розділ V — Повстання

Західні держави, польський уряд в екзилі та українські землі	202
Європейська громадська думка про політику Німеччини	209
Посилення радянського опору	210
Проект створення національних представництв	216
Безсилля німців перед українським націоналізмом	220
Посилення репресій та колоніальний режим	228
Ідеологічне підґрунтя національного Опору	234
Початок збройного опору і його поширення	237
Генеральний план Ост	244
Радянські партизани	249
Українська національність не визнана	256
Невільники XX-го століття	265
Створення Української Повстанської Армії	273
Війна між українцями та радянськими партизанами	277
Посилення підпільної діяльності українців	281
Діяльність радянських агентів	287
Загальні і релігійні справи в Райхскомісаріаті Україна	293
Політика на Сході зазнає гострої критики	300
«Битва за Європу»	308
Надія при незмінній ситуації	313
Посилення репресій	317
Відступ німців	323

Розділ VI — Поразка Німеччини

Східна Європа полишена Росії	332
Повернення радянської армії	335
Полювання за рабами триває	339

Гітлер відмовляється змінити політику в Україні . . .	344
Причини загострення ситуації.	348
Український опір проти двох ворогів.	352
Утворення дивізії СС «Галичина»	358
Кох: «Україна — територія німецької колонізації». . .	361
Гітлер вислоалюється проти національних військ . . .	367
Українці виявляють мету націонал-соціалізму.	371
Наступ на визвольний рух.	374
Поширення опору й утворення звільнених районів . . .	378
Німці втрачають ініціативу і готуються до евакуації зі	
Східної України.	384
Національні загони при УПА.	385
Нова критика німецької політики.	388
Поляки і Західна Україна.	391
Расові і колоніальні маячіння Гімлера.	397
Бої між радянськими партизанами й українцями. . . .	401
Радянська Росія поліпшує свою військову і диплома-	
тичну позицію	403
Конференція пригноблених і дипломатичні переговори	407
Радянська влада звертається до українців	413
Швидкий наступ радянської армії.	419
Німці втрачають більшу частину України.	424
Між молотом і ковадлом.	427
Боротьба за свободу продовжується.	432
Перед остаточною поразкою.	438
Данина України війні	453
Висновки.	457
Документи	463
Найважливіші скорочення	629
Бібліографія	630
Показчик імен, географічних та інших назв	635
Зміст	657

УКРАЇНОЗНАВЧА БІБЛІОТЕКА НТШ, ЧИСЛО 3

Володимир Косик
УКРАЇНА І НІМЕЧЧИНА
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Літературний редактор	<i>Я. Тучапський</i>
Художній редактор	<i>Ю. Кучабський</i>
Технічний редактор	<i>Я. Лазуркевич</i>

Здано до складання 18.12.92. Підп. до друку 14.05.93.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір офсет. Гарн. Таймс. Ум. друк.
арк. 34,86. + 12 вкл. Ум. фарбовідб. 36,23. Обл. вид. арк. 38,2.
Зам. 23-3.

Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові
290000, Львів, вул. Матейка, 4

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів, вул. Зелена, 20